

નિવેદન

ઈ. સ. ૧૯૪૨-૪૩ની સભાની “કાર્યવહી” બહાર પાડતાં અમને આનંદ થાય છે.

સાથેસાથે દુઃખ પણ થાય છે કે આ વર્ષે તો મોડાની હદ વટાવાઈ ગઈ છે. આનાં કારણ શાં ?

૧. સંજોગોની અસાધારણ પ્રતિકૂલતા અને માણસોની ખૂબ જ અછતને કીધે છપાવતાં ચથેલું ઘણું જ મોડું.

૨. વિદ્વાન મિત્રોની સમયાતીતતા.

આ બંને કારણો અમારા હાથની બહારની વાતનાં હોઈ અમારાથી કાચારી સિવાય બીજું કંઈ દર્શાવી શકાય તેમ નથી. આશા છે કે ગુજરાતના વાચક મિત્રો આ ક્ષતિને દરગુજર કરશે.

રાજકીય વાતાવરણ આ વર્ષે દરમિયાન સભા ભરવામાં પ્રતિકૂળ હતું, એથી બધરથાપકમંડળ પૂરતા જ માત્ર વાર્તાલાપી યોજવામાં આપ્યા હતા, અને તે અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે સફળ પ્રયોગ ચયો ગણાય. તેની તોષ રાખવામાં આવેલી, અને તે ઉપરથી તે બધા અહીં રજૂ થયા છે.

છપાયેલાં બાખ્યાનો જાહેરમાં ગોઠવી શકાયા નહોતા, તેવાં પણ અહીં રજૂ થયાં છે.

આ “કાર્યવહી”ને અમે સભાનું એક વિશેષ અંગ ગણીએ છીએ. તેની વિશિષ્ટતા સચવાઈ રહે તે માટે સભાના શુભેચ્છકોનો સહકાર પૂર્વવત આપુ રહે તેવી અમે આશા રાખીએ છીએ.

ત્રણ દરવાજા

અમદાવાદ

તા. ૧૭-૧૨-૪૩

ચૈતન્યપ્રસાદ મો. દીવાન

મધુસૂદન ચિ. મોદી

કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી

માનાઈ મીઆ

ગુજરાત સાહિત્ય સભા-અમદાવાદ

વક્તાઓ, લેખકો, વાર્તાલાપમાં ભાગ લેનાર વિદ્વાનો

- ૧ પ્રો. અનંતરાય મ. રાવળ, વિભાગ ૨ : પૃ. ૬, ૪૧, ૪૩
- ૨ શ્રી. ઉમાશંકર જોષી, વિભાગ ૨ : પૃ. ૬-૨૪, ૩૪, ૪૧, ૪૬;
વિભાગ ૩ : પૃ. ૫-૭
- ૩ શ્રી. દેશવરામ કા. શાસ્ત્રી વિભાગ ૨ : પૃ. ૧૫, ૨૦, ૨૨, ૨૮, ૨૯,
૩૫-૪૨, ૪૬, ૮૫-૧૪૬
- ૪ સ્વ. દી. બ. દેશવલાલ મુવ વિભાગ ૨ : પૃ. ૨૦૬-૨૦૮
- ૫ શ્રી. ગદુલાલ ગો. મુવ વિભાગ ૨ : પૃ. ૬, ૧૬, ૨૪, ૩૪, ૪૧
- ૬ શ્રી. ગો. ગો. જોશી, ધૂમકેતુ, વિભાગ ૨ : પૃ. ૭, ૧૩, ૧૬, ૨૨,
૨૫-૩૦, ૨૬, ૩૪, ૪૧
- ૭ શ્રી. ચૈતન્યપ્રસાદ મો. દીવાન, વિભાગ ૨ : પૃ. ૬, ૭, ૧૬, ૨૨, ૨૮,
૩૪, ૪૧, ૪૬
- ૮ શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે, વિભાગ ૨ : પૃ. ૫૧-૫૨
- ૯ શ્રી. જીજ્ઞાભાઈ દેસાઈ, સ્નેહરશ્મિ, વિભાગ ૩ : પૃ. ૮-૧૦
- ૧૦ શ્રી. ધનસુખલાલ મહેતા, વિભાગ ૨ : પૃ. ૫૦
- ૧૧ શ્રી. નટવરલાલ ધ. દેસાઈ વિભાગ ૨ : પૃ. ૫૩-૭૮
- ૧૨ પ્રો. પ્રસન્ન ન. વકીલ, વિભાગ ૨ : પૃ. ૭૬-૮૪
- ૧૩ શ્રી. બચુભાઈ પ્રો. રાવત, વિભાગ ૨ : પૃ. ૩૦, ૪૨
- ૧૪ શ્રી. મધુસૂદન ચિ. મોદી, વિભાગ ૨ : પૃ. ૬, ૮, ૧૧, ૨૭, ૨૮, ૩૪,
વિભાગ ૧ : પૃ. ૨-૫૬
- ૧૫ પ્રો. મનસુખલાલ ઝવેરી, વિભાગ ૨ : પૃ. ૨૮, ૪૬
- ૧૬ ડૉ. માધવજી મચ્છર વિભાગ ૧ : પૃ. ૧૦૮-૧૨૫
- ૧૭ ડૉ. યશવંત શુ. નાયક વિભાગ ૨ : પૃ. ૬, ૧૬, ૨૦, ૨૨, ૨૭,
૨૮, ૨૯, ૩૧-૩૪, ૪૧, ૪૬
- ૧૮ શ્રી. રતિલાલ મો. ત્રિવેદી વિભાગ ૩ : પૃ. ૩-૫
- ૧૯ શ્રી. રવિશંકર મ. રાવળ, વિભાગ ૩ : પૃ. ૧૧-૧૨
- ૨૦ શ્રી. રસિકલાલ ન. પરીખ, વિભાગ ૨ : પૃ. ૩-૬, ૪૬, વિભાગ ૩ :
પૃ. ૩, ૧૨-૧૫
- ૨૧ અખ્યા. ગમનારાયણ પાઠક, વિભાગ ૧ : પૃ. ૬૦-૧૦૭
૨૨. પ્રો. સુંદરજી ગો. ખેડાઈ વિભાગ ૨ : પૃ. ૨૨, ૨૪, ૨૮, ૨૯, ૩૦,
૧૪૭-૨૦૫
૨૩. ડૉ. હરિપ્રસાદ વ. દેસાઈ

અનુક્રમણિકા

૧. વિભાગ ૧લો : સમીક્ષા

પૃ. ૧ થી ૧૩૩

જેતાલીસનું અથસ્થ વાઙ્મય

સમીક્ષકો : પ્રો. મનસુખલાલ ઝવેરી ૩

પ્રો. સુંદરજી ગો. ખેટાર્ધ ૬૦

ડૉ. યશવત્ શુ. નાયક ૧૦૮

અથસમૃદ્ધિ ૧૨૬ થી ૧૩૩

૨. વિભાગ ૨ જો : ભાષણો

૧ થી ૨૦૮

૧. સદ્ગત આનંદશંકરની ક્રિકેટરી ૩

અધ્યા. રામનારાયણ પાઠક

૨. 'અખો' : પ્રત્યેકની ૭

અધ્યા. હિમાચંદ્ર જોષી

૩. સાહિત્ય ૨૫

શ્રી. મૌરીશંકર ગો. જોશી, 'ધૂમકેતુ'

૪. તત્ત્વજ્ઞાન અને કવિતા ૩૧

શ્રી. રતિલાલ મો. ત્રિવેદી

૫. આત્માતુભાવ ૩૫

શ્રી. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી

૬. આધુનિક જીવિ કેળવણી ૪૩

પ્રો. અનંતરાય મ. ગવળ

૭. એક પ્રસંગ ૫૭

શ્રી. ધનસુખલાલ મહેતા અને શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દવે

૮. પ્રા. કા. ત્રિ. અને પ્રા. કા. મા. નો ખૂ. કા. દોષન સાથે સંબંધ ૫૭

શ્રી. નટવરલાલ ધ. દેસાઈ

પરિશિષ્ટ : શુભચાતી ભાષાના કવિઓ ૭૫

૯. કૃતૃત્વનો પ્રશ્ન ૭૬

પ્રો. પ્રસન્ન નં વડીલ

૧૦ પ્રાચીન કાવ્ય ત્રૈમાસિક અને કાવ્યમાળા ૮૫

શ્રી. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી

પરિશિષ્ટ અ. પ્રેમાનંદ અને પુરાણીઓ વચ્ચે અપડો (૧) ૧૧૩

" આ: પ્રેમાનંદ-શિષ્ય વીરજી (૧) ૧૨૦

" ઇ: પ્રેમાનંદ-શિષ્ય હરિદાસ (૧) ૧૨૮

" ઈ: પ્રેમાનંદ-શિષ્ય દ્વારકાદાસ (૧) ૧૩૫

" ઉ: પ્રેમાનંદકૃત મહાભારત (૧) ૧૪૫

૧૧. ધર્મશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્ર	૧૪૭
આમુખના લે. શ્રી. ઉમાશંકર જોષી	૧૪૭
ડો. હરિપ્રસાદ મ. દેસાઈ	૧૪૮
૧૨. પ્રેમાનંદના જીવનના પાંચ પ્રસ્તાવ (પાઠાંતર)	૨૦૬
૨૧. દી. બ. કેશવલાલ હ. મુલ	
૩. વિભાગ ૩ જો : વાર્ષિક સમારંભ	૧ થી ૧૫
સમીક્ષાવાચન	૩
૨૧. રણજીતરામ મુવર્ણચંદ્રક-પ્રકાશવિધિ	૩ થી ૨૪
પ્રમુખ : અધ્યા. : રામનારાયણ પાઠક	૩
અન્ય વક્તાઓ : શ્રી. રવિશંકર મ. રાવળ	૩
શ્રી. ઉમાશંકર જોષી	૫
શ્રી. ઝીણાભાઈ દેસાઈ	૮
ચંદ્રક સ્વીકાર પ્રસંગે શ્રી. રસિકલાલ ન. પરીખ	૧૧
પ્રમુખસ્થાનેથી ઉપસંહાર	૧૨

વિભાગ પહેલો

બેતાલીસનું ગ્રંથસ્થ વાડ્.મય

સને ૧૯૮૨ ના ગ્રંથોની સમીક્ષા

ગુજરાત સાહિત્ય સભા, અમદાવાદ તરફથી

પ્રો. મનસુખલાલ ઝવેરી

પ્રો. સુંદરજી ગો. બેટાઈ

ડૉ. યશવંત ગુ. નાયક

અનુક્રમ

વિષય	પૃષ્ઠ
સલિતવાડ મય	થી ૫૯
પ્રસ્તાવના	૩
કાવ્ય	૬
નાટક	૨૧
નવલકથા	૨૮
નવલિકા	૪૨
પ્રૌઢીયું	૫૩
ઉપમંદાગ	૫૬
સલિતેતર વાક્યમય	૬૦ થી ૧૦૭
પ્રાસ્તાવિક	૬૦
ચરિત્ર સાહિત્ય	૬૧
પ્રવાસ સાહિત્ય	૭૩
માહિત્ય વિવેચન અપાદન છત્રાદિ	૭૭
ધર્મ સ્મરકૃતિ છત્રાદિ	૮૯
ઈતિહાસ અને ઐતિહાસિક મનોરમ	૯૫
અર્થકાગ્જુ અને ગણકાગ્જુ	૯૭
પ્રચારશુદ્ધિનું સાહિત્ય	૯૯
જ્ઞાતસાહિત્ય	૧૦૨
મનોરમ	૧૦૬
વિજ્ઞાન	૧૦૮ થી ૧૨૫
વૈદ્યકીય અને સ્વાસ્થ્ય	૧૦૮
કુલર ઉદ્યોગ અને કળા	૧૧૫
ખેતી	૧૧૬
શુદ્ધ વિજ્ઞાન	૧૧૮
બાળોપયોગી	૧૨૧
અંત્યસમૃદ્ધિ	૧૨૬ થી ૧૩૩

બેતાલીસનું ગ્રંથસ્થ વાઙ્મય

૧

[કવિતા, નાટક, નવલકથા, નવલિકા.]

સમીક્ષક

પ્રો. મનસુખલાલ ઝવેરી

પ્રસ્તાવના

૧૯૪૨ના વર્ષના લલિત વાઙ્મયની સમીક્ષા કરવાનું કાર્ય મને સોંપવા માટે હું ગૂજરાત સાહિત્ય સભાનો આભાર માનું છું.

ગૂજરાત સાહિત્ય સભાની તેમ જ મારી વ્યક્તિગત વિનંતીને માન આપીને ધણા લેખકગિત્રોએ અને પ્રકાશક લાઘવોએ પોતપોતાનાં પ્રકાશનો મને મોકલી આપીને મારું કાર્ય સરળ બનાવ્યું છે. તેમ છતાં કેટલાંક પ્રકાશનો મારી સમીક્ષાની બહાર રહી ગયાં હશે. એવાં પ્રકાશનો મેળવવાનો મેં યથાશક્તિ પ્રયત્ન કર્યો છે; પણ એ પ્રયત્ન નિષ્ફળ જવાથી નિરુપાયે મારે એ પ્રકાશનોને રહેવા દેવા પડ્યાં છે. બાફી, ભગવતી સરસ્વતીને ચરણે સમર્પિત થયેલા નાના કે મોટા, સુંદર કે સામાન્ય કાર્ષ્વ પણ પુષ્પ પ્રત્યે બનાદર કે ઉપેક્ષાવૃત્તિ તો મારાથી કેમ જ રાખી શકાય ?

એ તો હવે કહેવાની જરૂર જ નથી કે કાર્ષ્વ પણ એક વરસના સાહિત્યશાલ પરથી સાહિત્યસમગ્રના પ્રવાહનાં બહાખલો વિશે અભિપ્રાય ઉચ્ચરવામાં સાહસ રહેલું છે, કારણ કે અમુક વર્ષમા બહાર પડેલું પુસ્તક તે જ વર્ષમાં લખાયું હોય એ અનિવાર્ય નથી. તેમ જ સર્જકના ચિત્તની અનુભૂતિ પર, અન્તર્બુખનાઝદિર્બુખતાના પ્રમાણ પર અને ગ્રહણધારણ શક્તિ પર પણ એાહો આધાર રહેતો નથી. ઉપરાંત, સર્જકના ચિત્તમા સમકાલીન પરિસ્થિતિ-વિશેષના પ્રત્યાષાતનો પ્રથમ ક્ષોભ શમીને, એ ભાવમવેદન કલાસ્વરૂપે નિર્જરે તે માટે અમુક સમય લાગે જ લાગે. સમકાલીન પરિસ્થિતિવિશેષના તત્કાલ પ્રત્યાષાતમાંથી જન્મે જેમાં કલાના શુદ્ધ તત્ત્વ કરતાં પ્રચારનું ઊર્મિલ તત્ત્વ વિશેષ હોય એવી કૃતિઓ; ત્યારે, શુદ્ધ સાહિત્યની અન્તિમ આરાધના તો હોય છે કલાના મગલમનોહર સ્વરૂપની.

તેમ છતા, 'રાવજી દય્યો' કે 'ભણકાર'ના કેટલાક નવા કાવ્યો કે 'વૈશ્યાપયનની વાણી' જેવી કટાક્ષમૂલક ગ્યનાઓ પરથી આપણે એટલું આશ્વાસન લઈ શકીએ કે યોગેશ્વર થીમૂખ્યને ય પોતાની પ્રતિષ્ઠા ધડીભગ વિમારી દઇને સુદર્શન મદવાનું મન થઈ જાય એવા આ અનન્યસાધાગ્રજી ક્રાન્તિકાળમા ગુજરાતી સર્જકપ્રતિભાની મેવેદનચોક્ષતા મજબૂત ગદી છે ગુજરાતનું હૃદય અન્તર્મુખતા કે આત્મપગાયણતા, પ્રાન્તીયતા કે ગાદિયતાની મર્યાદાઓથી મુક્ત બનતું જાય છે, જગતની મન્યનહોજોથી તે આર્દ્ર બને છે અને વિશ્વસમત્તના પ્રાણની ધમકને પ્રતિરપન્દિત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ બાવમેવેદના પગિપાક પામીને યોગ્ય કાલેકલાદેહે અવતાર પામશે એમા ચકા નથી

પરંતુ એ કલાદેહ પ્રતિભાલભ્ય હોવા છતા, ઝાણી સાધના નથી માગતો. શબ્દલક્ષના મહાપરમા કોઈ મદાકવિ મનદર્શન કરે તે માટે અનેક સત્ત્વિજ પુરોહિતહોતાઓએ પોતપોતાનાં કર્મોમાં અગ્રિગત બનવાનું હોય છે અનેકની પ્રયોગપરપરા અને અન્યભિચારિણી કર્તવ્યપરાયણતા દ્વાગ કલાસુન્દરીનો સર્વાંગસુરેખ અને સ્વાસ્થ્યભરપૂર દેહ સર્ગય છે એ દેહમા, કોઈ પુણ્યપરિપાકની પળે, કોઈ મનદ્રષ્ટા મદાકવિ પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરે છે અને ત્યારે જનતાના જીવતરને ફેરવી નાખે તેવી, ત્રિકાલાગાધિત અને નિત્યનૂતન, નિતાન્તગમણીય અને મધુગમગલ વાગીશ્વરીનો અવતાર થાય છે

એવો અવતાર પ્રતિવર્ષ થતો નથી, અને થાય ત્યારે જાનો રહેતો નથી એટલે આવી વાર્ષિક સમીક્ષાઓમાં આપણે લોકોત્તર સર્જનલીનાને નહિ, તેટલી કનારવશની સાધનાને તપાસવી અને નાણુવી રહે છે

ત્યારે સમીક્ષાવર્ષની મ્વાસાધના કેવી છે ? મમોક્ષાવર્ષે કાવ્યોમા 'મ્હોમનને માકવે' તો નાટકોમા 'ધરકુકડી', નવનમ્યાઓમા 'ગુજરાતનો જય', 'ખડ ૨' તો નવલિકાઓમા દ્વિદેશની વાતો, બાગ ૪' આપ્યાં છે એથી સહેજ જીતરતી કક્ષાની કૃતિઓ જોઇએ તો કાવ્યોમા 'ગવજી દય્યો' તો નાટકોમા 'હડી ફૂટતા અને બીજા નાટકો', નવલકથાઓમા 'ગજસન્નાસી', 'કણીવતી' અને 'અધૂરું સ્વપ્ન', તો નવલિકાઓમા 'કુમકુમ' આપણને મળ્યા છે ઉપરાત 'કાલિન્દી'ને 'દીવડિયા', 'પૃથ્વીના આસુ', 'રૂપાનો ઘટ' અને મેધાણીની 'નવલિકાઓ' પણ મતોષજનક તો છે જ તેમ છતા નિરપેક્ષ દષ્ટિએ જોઇએ તો ગુજરાતની ક્વાસાધના ઊણી લાગ્યા વિના રહેતી નથી અસુખ્ય સુદણ દોષો ને અમ્રખ્ય જોડણીમૂલો વ્યાકરણના સાદા નિયમોનું પણ અગાન કે એવા નિયમોની સજાન ઉપેક્ષા, પુનરુક્તિ અને શબ્દાળુતા, કલાના અન્તરગત

અજ્ઞાન, આત્મભાનની અને સ્વસંતોષની અતિમાત્રા અને ગર્ભીર્યદશ આ બધું અસદ્ય બનતું આવે છે.

આ બધી અરાજકતાનું કારણ છે, મને એમ લાગે છે તે પ્રમાણે, અભ્યાસનો અભાવ; અને તેના પશુ મૂળમાં રહી છે આપણી લાક્ષણિક વેપારી-વૃત્તિ—ઓછામાં ઓછી મૂડી રોકીને વધારેમાં વધારે નફો આપી લેવાની મનોદશા. સમીક્ષાવર્ષમાં નવવક્રધાઓ કરતા કાવ્યમન્થોમાં ભાષાન્તરકૃતિઓનું પ્રમાણુ ઓછું છે એ આનું સમર્થ ઉદાહરણ છે. જહો સ્પમહો ધ્વનિઃ ની પરસ્પર પ્રશમાવૃત્તિનો તત્કાલ મદિમા કદાચ મોટો દરો; પણ આત્મહત્યાનો જ એ રાજમાર્ગ છે તેમાં શંકા નથી. આપણે જ્યારે વ્યક્તિ મૂડીને વિશ્વમાનવી બનવા મથીએ છીએ, પ્રાન્તીય મંડુચિતતા મિટાવી દઈને આન્તરરાષ્ટ્રીય જીવનનું અંગ બનવા ઝખીએ છીએ, ત્યારે કલાક્ષેત્રમાં રૂપમંડુકતા રાખવી આપણને કેમ પાલવે ?

અસ્મિતાની ખુમારીમાં ચક્રચૂર બનેલા પ્રાન્તોમાં ગુજરાત એક જ કદાચ એવું હશે કે જેમાં સૌથી વધારે ભાષાન્તરો થતા હોય નવવક્રધા વિભાજમાં અને તે પશુ (સમીક્ષાવર્ષની પ્રકાશનમંજ્યા બેના) મૌલિક મન્થો જેટલી જ સંખ્યામાં. ભાષાન્તરકૃતિઓના પ્રવેશથી કેાઇ પણ સાહિત્યને નાનમ લાગી જતી હોય તેવું નથી. બિવદ્, પરભાષાની ઉત્તમ કૃતિઓનાં ભાષાન્તરો લેખકોને અનનવા ક્રીડાક્ષેત્રોનું દર્શન કરાવે છે અને વાચકોની રસવૃત્તિને ધરીને અને વિકસાવીને તેમની દૃષ્ટિને વિશાળ બનાવે છે પણ આપણે ત્યાં એવું થયું છે ખરું ? આપણે ત્યાં તો શરદબાણનું એકનું એક પુસ્તક બે ત્રણ જુદે જુદે નામે પ્રકટ થાય શરદબાણના પુસ્તકો ખૂટે એટલે શરદબાણપ્રશસિત પુસ્તકો પ્રકટ થવા માડે, અને વહેતી ગગામાં નાહ્યા વિના રહી જવાશે એ ભયે, ભાષાન્તરની શુદ્ધિની કે અશુદ્ધિની, પ્રામાણિકતા કે અપ્રામાણિકતાની કશી જ પરવા કર્યા વિના, પુસ્તક પ્રકટ કરી દેવાની હોડ મડાય. શરદબાણપ્રશસિત અને પ્રશંસિત પુસ્તકો પૂરા થવા બાદ પ્રશસ્ત્ય(શરદબાણ)એ વાચ્યા હોત તો વખાણત અવા) પુસ્તકો પ્રકટ થવાના ચોખડિયાં વાગી રહ્યા હોય એવું અત્યારની પરિસ્થિતિ પરથી લાગવા વિના નથી રહેતું

શરદબાણ અસાધારણ પ્રતિભાશાલી કવિારવામી છે એમના પુસ્તકોનાં અધિકારી અનુવાદકોએ કરેલા શુદ્ધ, સુન્દર ભાષાન્તરો આપણે ત્યાં હોય એ તો આપણા સાહિત્યની શોભા ગણાય. પણ અત્યાર સુધીમાં બહાર પડેલાં

ચંદ્રસાહિત્યના બાધાન્તરોને લીધે આપણા લેખકવાચકને કશો લાભ થયો છે ખરો ? આપણે વાચક આપણા મૌલિક નવલકથાકાર પામેથી ચંદ્રનાજીના મધન જીવનરૂપરેખાની, નિર્વાજમનોદર દલાવિધાનની અને આર્યત્વના અતુગામી છલકતી માગત્યમૂનક, કીર્ણગામી દહિની અપેક્ષા રાખતો થયો છે ખરો ? કે આપણે નવલકથાલેખક આપણાં ગામડાઓમાં વસેલા ભારતવર્ષના પ્રાણને પારખીને, શુભાશુભ તત્ત્વોથી ભરેલો, વાસ્તવિષ્ણના પકમા આદર્શના પખ્ખે પ્રકટાવતી, નવચરુચિરા ચરદસદૃષ્ટિનું નિર્માણ કરવા પ્રેરાયો છે ખરો ? અત્યારે તો મામાન્ય રીતે આપણે બાધાન્તરકાર જીંધુ ધાતીને બગાળામાથી નવલકથાઓ ઉઠેલવા મગ્યો છે, આપણે પ્રકાશક અસાધારણ મગ્યે એને પ્રકટ કરવા લાગ્યો છે અને આપણે વાચક અચત પોતાની વાચનભૂખને તૃપ્ત કરવા તો અચત ફેશનશોખને તોપરા એવી કૃતિઓ પ્રકટ માથે કે તરત વાંચી જવા મગ્યો છે અધિકાર તો બાધાન્તરકારને આપોઆપ મળી જશે ! ને અશુદ્ધિઓને વાચક નીરક્ષીર ન્યાયે સમાલી લેશે !

પ્રામાણિકતાથી ને ગંભીરતાથી વિચાર કરીએ તો આ મિનજવાનદાર અને આહત્કવી દોડાદોડ આપણી શોભા નથી વધારતી એમા કોઈ શાદ સોદાગરની વેપારને કેળવી જાણુનારી, દીર્ઘદૃષ્ટિવાળી કુનેહ નથી, પણ આજના જ લાભમા અન્ધ બનેની, પરાપજીવી દલાવની દૂકી દદિ છે,

આપણે મેવેગા મેતીએ તો લાભે માળે લાભ આપણને પોતાને જ છે

કાવ્ય

સ્વતંત્ર ૧૫ : બાધાન્તર ૦ પુનર્નુદ્રણ ૩ :

શ્રી પ્ર—સ્વ પ્રજુભાઈ બીખાભાઈ પટેલ—નું 'દીવડિયા' એક વિનમ્ર, સમુત્સાહી, બાવનાશીન મુવાન કવિની કવિતાઓનો મંચદ છે

એમા નાની અને મોટી, ગેય અને હોનમ્મ મળીને ૧૦૦ રચનાઓ આપવામા આવી છે એ બધી રચનાઓમા રટણા બેડે છે એક દેરાપ્રેમની અને માનવપ્રેમની જ અને માનવોમા પણ 'દીવડિયા'ના કવિના પ્રેમના સવિગે અધિકારી બન્યા છે પીડિતો અને દલિતો કવિએ એમની વ્યથાને પોતાની વાણીમા ત્રીલવાવે, એમના કર્ણોમા દૈન્યવિગેયનરો મહાપ્રજૂ કરીને તેમને જાગ્રત કરવાનો અને એમને માનવમાનવ વચ્ચેના બેદને બૂસી નાખવાને પ્રેરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે એ પ્રયત્ન 'શાને' અને 'બે પાડોશી' જેવા કેટલાક મગ્યોમા બન્યુ છે તેમ, ક્યારેક પીડિતો પ્રત્યે સદાનુભૂતિની ભાવના જગાડવાને બદલે, શોષકો અને પીડકો પ્રત્યે ધિક્કારનો ભાવ જગાડી ગય

છે, એટલું જ નહિ પણ એ પ્રયત્નની પાછળ રહેલું વિચારણીજ કવિહૃદયના સૂક્ષ્મ સંવેદનની નહિ, તેટલું પ્રચારમૂલક ભાવનાની ભૂમિકા પર ઊગ્યું છે. 'હિંચ નીચે ઊતરે, નીચા ઊંચે ચડે, અને એ રીતે બધા એક પાટલે બેસે; માનવીમાનવી વચ્ચે સમાનતાનું અને 'પ્રેમની પનાઈ'નું સ્થાપન થાય; આજસુધી નિરર્થક પડ્યા રહેલા દ્રવ્યાદિ 'નીહાગના ઝોધ' મુક્ત થાય અને તેનો વિનિયોગ અન્યની સાહચર્ય માટે થાય આ સ્વપ્નને સિદ્ધ કરવા માટે અત્યારે જરૂર દીનદયાળની દવાની નથી, પણ રુદ્ર રોષની ॥'—આ બધા ભાવોને 'દીવડિયા'ના કવિએ ગાયા છે એ ભાવો માત્ર ભાવ તરીકેનું પોતાનું નાવીન્યજન્ય આકર્ષણ શુભાવી બેઠા છે. પણ એ ભાવોને કવિએ પોતાના હૃદયમાં પચાવી દીધા છે એટલે એ ભાવોના સંવેદન આલેખનમાં સાચી સહૃદયતાનો ગચ્છો સળગાયા વિના રહેતો નથી, એટલું જ નહિ પણ 'ગંગાવતરણ' અને 'દશાવતાર' જેવા દીર્ઘ કાવ્યોમાં એ ભાવો જે રીતે વ્યક્ત થયા છે તે રીત આકર્ષક અને નવીન છે.

'દીવડિયા'ના ગેય કાવ્યો સાચા લોકહૃદયની ભૂમિકા પર ઊગ્યા છે; અને તેમાં પ્રચારલક્ષી તત્ત્વ આગળ પડી આવતું હોવા છતાં સાદી ભાષા અને સરળ ઢાળોને લીધે એનામાં લોકકંઠે વસી જવાનું સામર્થ્ય આવ્યું છે. 'ગોકુળની ફરિયાદ', 'નવી વાત', 'શાને?', 'પ્રાર્થના', 'ના વીમરણે', 'માચી ધડિયાળ', 'ધૈર્ય વિલાપ', 'શુરુ અને ગોરખ', 'દિન્દ મૈયા', 'એ ગૂંજરાત', 'હૈયાફૂટી' જેવા કાવ્યો ભાવની ચમત્કૃતિને લીધે કે આલેખનની રમ્યતાને લીધે મનોહર અને આકર્ષક બન્યા છે.

એના છન્દોગદ્ધ કાવ્યોમાંના ધણીખરા કેવળ પ્રયોગદશામાં જ રહ્યા હોવા છતાં કવિ પ્રૌઢ અને ગભીર સૈવીમાં પણ કેટલા મિહિરત છે તેની પ્રતીતિ કરાવે છે. અને એવા કાવ્યોમાં પણ 'ત્રણ ઈન્દ્રિયો', 'ભગુરતાનો આનન્દ', 'લઘુતા ભાવ', 'તપોભાગ', 'સંસ્કૃતિ', 'નિર્દય દયા', 'જુવાન બોલે', 'પૂર્ણિમા' અને સહસ્રપુત્રા નર્સ' આ કાવ્યો તો કવિની કાવ્યકલાના સ્કન્દ નમૂના ॥ 'ગંગાવતરણ' અને 'દશાવતાર' એ એ કાવ્યોમાં ચિરંજીવ તત્ત્વો ધણાં છે કવિતા કવિની દૃષ્ટિએ માત્ર સાધન જ હોવાથી, ધણીવાર કવિએ એના ધ્વનિસાન્દર્ભની પરવા કરી નથી અને ધ્વનિને ખુલ્લો પાડી દર્ષ, કાવ્યાસને કથળાવી દીધો છે તેમ છતાં

એહ સોતે

દીવે દીવે ફરફર તણી દોર લાખી તણાટી,
દોરે દોરે જલવસનની પામરીઓ વણાતી ।

એનો આ ખુશી કરી શિખરથી ભાગા પથે આવતી,
સતાડી, સરતી, જાડી વિવરમા, ખુશી થતી, દર્પતી,
ખચાતી, કમકા જતી, હડપથી દોડી જતી, વિદ્યુત્તણ—
જાણે જાણે સકુન્તલા પતિપરે, આનન્દિતા, ભાગુલા !

(અભિનય)

જેની કેટલીક લાલિસપ્રચુર પકિતઓ કવિના સામર્થ્યનું દર્શન કરાવે છે
'દીવડિયા' એક નૈસર્ગિક પ્રતિભાવાળા, માનવપ્રેમી કવિહૃદયની ચક્રચનાઓનું
દર્શન કરાવે છે.

'મંજૂષા'ના લેખક શ્રી મોદિનીચંદ્ર ગુજરાતના કાવ્યરસિકોને ધણી
સમય થયા પગિચિત છે. સખ્યાદષ્ટિએ તેમનું સર્જન વિપુલ છે, અને ગ્રુહદષ્ટિએ
'મંજૂષા'માં રવમધુર ભાષાસૌન્દર્ય, રંગદર્શો કવિત્વરીતિ, જાડો પર દયોગી
અને જાડોમિશ્રણ અને જાડોભાગ આદિની પ્રયોગશીલતા આટલાં લક્ષણો
ખાસ દેખાઈ આવે છે 'મંજૂષા'કારનો કવિ 'મંજૂષા'કાગના જ કાળોમા
વર્ણવીએ તો

“ કે એ તારક સાથે મૈત્રી કરવા, હસ્તે રાશી ઝીલવા,
આખું જીવન કૂદકું કરતો, ના થયતો થે ધડી,
પણ ખૂબ કરે જામા જગતના બેવારે ભૂલી સદુ,
ને એ સૂરજ કાજ દોડી કવિતા આલેખતા તૃપ્તિ ના
પામી, રજ વિચિત્ર અજ ગ્રહના સન્ધ્યા તણા, આદરે
થતો ફાગન, આજસીમ જાડવા, પાખો વિના જામતો ”

(કવિ પ્રજ્ઞ)

આવો છે એટલે જ 'મંજૂષા'કાગને પ્રતિભા અને ધ્યાનના પદાર્થોમાં જેટલો
રસ છે તેટલો માનવજીવનમા અને જીવનને મથી નાખતા, કારુણ્ય, વિધાઈ,
ધુધુતમા કે મુખ્યના આવો જગતના સમકક્ષીન પ્રશ્નોમા નથી અલગત, કવિ
પણ જાણે તો સામાજિક માનવી જ હોવાથી મમાજના હૃદયના રપ-દનોનો
પ્રતિજ્ઞાનિ તેના હૃદયમાં પડ્યા રહે નહિ અને એ રીતે 'મંજૂષા'માં ગાંધીત્યાનના
અને ભગવતિના, મુક્તિઝખનાના કે ગાંધીપુરુષને અજાનિના આવો આતેખાયા
છે પિતા અને મોટા ભાઈ, પત્ની અને માતા અને મિત્રો જેવા નિકટના
સંબંધીઓ પ્રત્યે પણ 'મંજૂષા'કારની ભૂમિએ કાઈ કાઈ વેગા વદો રહી છે,
પણ 'મંજૂષા'ની વિશિષ્ટતા જેટલી એ કાવ્યોમા જોવા નથી મળતી તેટલી
સૂરજ અને ચંદ્ર, હિમા અને સપ્તા, તારા અને વાદળ, દુર્ગે દિશાઓ અને
અનન્ત ગેળ, અણુઅણુ અને ઐદ લોકોત્તરોને પોતાના હૈયામા સમાવી દેતુ

અક્ષાઃ આ બધાંને એક અથવા બીજી રીતે વારંવાર આલેખતી, રગદશી કલ્પના કે તત્ત્વમિશ્રિત ચિન્તનયુક્ત રચનાઓમાં મળે છે અને તેથી અર્વાચીન કલેવરમાં મદાયેલી હોવા છતાં ‘મજૂબા’ની કૃતિઓમાં પ્રાચીનતાનો પરિમલ આછો ધેરે રૂપે પથરી રહ્યો છે.

લખખાધુરી સાધતા શબ્દપ્રયોગો ‘મજૂબા’કાગ્ને સાધ્ય છે. જન્દો પર એમને કાજ છે એમણે કરેલા કેટલાક જન્દોમિશ્રણો નિર્દોષ અને રમ્ય છે પણ ‘બાળનમજૂબા’માં થયેલું છે તેવું શિખગિણી - શાર્દૂલનું મિશ્રણ જન્દોના સંવાદ સાધી શકતું નથી તેમ જ ‘સદા’, ‘દદા’, ‘શિર્ષ’, ‘પથચૂત’, ‘નિહૂર’, જેવી જોડણીઓ, ‘પરાધીનતા’ના અર્થમાં ‘અધીનતા’ને વાપરવાની પ્રયોગબૂદ્ધિ (૧૦૩), ‘મકરન્દ’નો ઓલિંગમાં (૩૧) અને ‘અગર’નો પુદિલગમાં (૩૭) પ્રયોગ, ‘નવા નાવી-યોના નવ કમળ’ (૬૧) જેવી પંક્તિઓમાંની પુનરુક્તિ અને શબ્દાણુતા, ‘અમારા’ના અર્થમાં ‘અમના’, ‘અમને’ (૮૬-૧૦૭) જેવા અને ‘તમારે’ના અર્થમાં ‘તમને’ (૮૭) જેવા વિચિત્ર પ્રયોગો, ‘તમારા અવસાન પામ્યે’ (૧૨૫) કે ‘તહો કરી હું માહુર નિપુણ વૃત્તને’ (૮૧) જેવી અશુદ્ધ રચનાઓ; આ બધી ક્ષતિઓ કેવળ દુર્નિવાર નથી.

દ્રુકમાં, ‘મજૂબા’ ઐદિક જીવનપદાર્થોના રસથી વિદૂર, અલિપ્ત, એકલ-વિહારી મનોદશાનું સર્જન છે એની પોતાની વિચિત્ર કવિત્વરીતિ ક્યાંક એનું નુપુર અને છે તો ક્યાંક એની શૂખલા પણ બની જાય છે.

‘કાલિન્દી’ શ્રી નાથાલાલ દવેનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ છે શબ્દો પર લેખકને સારું પ્રભુત્વ છે અને જન્દો પર એમની હથોટી સારી રીતે બેસી ગઈ છે એમને સરકૂતનો ઠીક પરિચય છે એટલું જ નહિ પણ બંગાળીના સૂરસંગીતે પણ એમને સારી રીતે આકર્ષ્યા છે એમના કાવ્યોમાં રથજે રથજે કાલિદાસ અને જયદેવ, કાન્ત અને નાનાલાલ ઉમાશંકર અને બીજા કેટલાક યુવાન કવિઓની પંક્તિઓના, ભાવોના અને આલેખનમંડનની રીતિઓના પ્રતિધ્વનિ સમજાયા છે સંગ્રહના પ્રથમ કાવ્ય “દ્વિમાદ્રિ” પર શ્રી ઉમાશંકરના નિશીથ’ની છાપ સાચત અંકિત થઈ છે, તો સંગ્રહને જે કાવ્યે પોતાનું નામ આપ્યું છે તે ‘કાલિન્દી’નો અન્તિમ વળાંક પણ ‘નિશીથ’ના વળાંકનું જ રમરણ કરાવે છે.

‘કાલિન્દી’ના કવિને ચિન્તન નહિ, પણ કલ્પના વધારે આકર્ષે છે અને તેમાં પણ પ્રકૃતિસૌન્દર્યનું રર્જન કરતી વેળા તેમની કલ્પના સર્વિશેષ ખીલી નીકળે છે પ્રકૃતિના અનેકવિધ સ્વરૂપોમાં અને માનવહૃદયના સાદા

બાવોમાં ગદ્ય સૌન્દર્ય કવિને આપે છે અને એનું લલિતમધુર પદાવત્તિમાં વર્ણન કરતાં, કવિની કલ્પના સુંદર ચિત્રાન કરતી જાય છે

‘કાલિન્દી’માં મુક્તકો છે, ગીતો છે, સોનેટો છે, દૃઢાં કાવ્યો છે, ‘દિમાદ્રિ’ ‘વરોધગ’, ‘કાલિન્દી’ ‘પિયા જિન’, જેવાં પ્રમાણમાં લાંબા કાવ્યો છે. પણ કવિની કલા ગીતો કરતાં જીન્દગી કાવ્યોમાં અને દૃઢાં કરતાં પ્રકૃતિવર્ણન અને સ્વભાવવર્ણનને વધારે અવકાશ આપતાં લાંબા કાવ્યોમાં વધારે મક્કમ થઈ છે. મુક્તકોમાં જૂલ’ જેવાં કોઈ કોઈ મુક્તકમાં અમરકાર સાધી શકાયો છે, અને ‘ગીન વિમર્શને’, ઉતાવળ’ અને ‘રાત્રિ’ જેવાં દૃઢાં કાવ્યોમાં જે ભાવમૈકુમાર્ય જાણુકતા કે જીન્દગી માધી શકાયા છે, તે સત્કારપાત્ર છે

ક્યાંક ‘આગશ’ના અર્થમાં ‘વિતાન’ અને ‘કેશ’ના અર્થમાં ‘કલાપ’ જેવાં અપૂર્ણ અર્થવાચક શબ્દપ્રયોગો (૧૯, ૩૨), ક્યાંક ચતિરથાને લધુને દીર્ઘ બોલવો પડે છે તે (પિયા જિન પંક્તિ ૧૫૭) ક્યાંક

પિના માતા સંબંધીઓ, સમૃદ્ધિ રાજ્યની તજ — (૫ ૧૩

સંબંધીઓ માતા)

જુઝાવીને હું દીપ બહાર આ યો (૫ ૧૭ દીપ હું .)

મળે શહેરો તૂટે નદીના બંધ, જીખડે (૫ ૨૭ શહેરો સળગે)

વળી અકબરે મહા સમન્વય તણા સ્વપ્નને (૫ ૬૨

સમન્વય મહાતણા)

જેવાં પંક્તિઓમાં દેખાઈ આવતી કારીબરીની કલા, ‘સજા’ ‘દણ’ જેવી જોડણીઓ અને અનુસ્વારો મારેની કાળજીનો અભાવ કોઈ કોઈ કાવ્યમાં થઈ ગયેલું અતિલગાણુ તો કોઈ કોઈ સ્થળે જ્યારે સુંદર પણ કાવ્યભાવને અને મુખ્ય વસ્તુને ઉપકારક ન નીવડે એવા વળુનો ક્યાંક દેખાતી ભાવની સાચી પકડનો અભાવ, તો ક્યાંક પંક્તિ ખુલ્લો પડી જતા કચળા જતો કાવ્યનો અત આ બધી મર્યાદાઓ ‘કાલિન્દી’ને નડે. તેમ છતાં ‘કાલિન્દી’ના લગભગ પ્રત્યેક કાવ્યમાં થોડોકશ્ચી પકિતઓ તો શુદ્ધ કલ્પનાના, વિશુદ્ધ જીમિના કે શબ્દાર્થવચના રસથી રસાયેની મળી આ-પા વિના રહેતી નથી. કાલિન્દીનો લલિત મર્મર શીતલ રમણીય પ્રવાહ, અને તેને દર્શને હૃદયમાં જાગ્રત થતા માવસ્થિરતા મોહક. કવિની મુગ્ધ વિનમ્ર સૌન્દર્યપિપાસા અને સમભાવ, કાલિન્દીને આ વગસના કાવ્ય સંયદોમાં ગણનાપાત્ર સ્થાન અપાવે છે. અત્યારે એ ‘કાલિન્દી’ મૂળ પાસેથી

નિર્ઝરતી, સૌન્દર્યરચનામાં લમતી, લબ્યતાના વિરાટ અંકમા લખાવાને સમુત્સુક, એકંદર રચ્ચ અને નમણી ગિરિરાજકન્યકા જેવી લાગે છે. શબ્દોનો કલરવ એની મુખ્ય ખૂબી છે. હજી તો એનો પ્રવાહ વહી રહ્યો છે પ્રકૃતિનાં લલિત રમણીય સૌન્દર્યધામોમાં ચર્મને. માનવવસતિવાળા તટો પખાળવાનું, માનવ-હૃદયના ઊંડા ઉત્કમ્પ ઝીલવાનું અને આવનું બળ એને લાવિષ્યમાં અવસ્ય મળી રહેશે એમ લાગે છે.

અર્વાચીન વિશ્વવિમહનાં મથનને વરસના કાવ્યગ્રન્થોમા સૌથી વધારે પ્રમાણમાં ઝીલતો સ્વપ્નરચનો 'સવણુ હૃદયો' કવિહૃદયના અજપાને બાકત કરી રહ્યો છે. આ કાવ્યોદારા પ્રકટ થતો કવિ વર્તમાન અમમાનતા અને દેશની નિષ્ક્રિયતાને સીધે અકળાર્થ ઊકચો છે. નિષ્ક્રિયતા, મહિજ્જના, મૌન આદિ એને અસહ્ય થઈ પડ્યાં છે. અન્ધાર, અધર્મ, દલ અને શોષણ મામે ખાલી ખમી ખાવાની વાતને એ મનૂર નથી કરતો. એટલે એ રજ કરવાને, રોષ કરવાને, કંઈક પ્રતીકાર કરવાને તલસે છે. અશ્વત્થ, પ્રતીકાર કાનો, ક્યારે અને કેવી રીતે કરવો તે વિશે એને કશો સ્પષ્ટ ખ્યાલ નથી. તેમ જ ધ્યેયશૂન્ય અને કુક્લિતશૂન્ય પ્રતીકાર સફળ થાય કે નિષ્ફળ તેનો વિચાર પણ એ કરતો નથી એની દૃષ્ટિએ પ્રતીકારની વૃત્તિ જીવનની નિશાની છે; અને તેથી એ ગમે તેવા પણ પ્રતીકાર દ્વારા જીવનની કૃતાર્થતા અનુભવવા પડે છે.

હસિતો અને પીડિતો પ્રત્યે એનું હૈયું હમદર્દીથી ઇલકાય છે. પદાકાન્ત વર્ગની દીનતા અને દુર્દશા જોઈને, મુગ્ધ અથવા લાચાર માનવીઓને શોષકાની શેતરજનાં પ્યાદાં બનીને પોતાનું ધૌવન અને જીવન વેડી દેતા જોઈને, અને ધનની ને ધર્મની આલીશાન ધંધારતોને માનવોના અને માનવતાના મુઝા પર ઊભી રહેલી જોઈને એની અકળામણનો પાર નથી રહેતો. એકમાત્ર તરજોપાય તરીકે એ રશિયા પર પોતાની મીટ માંડે છે એ ખરું; પણ અકળામણ અને અજપાને સીધે તેનું દર્શન સ્વચ્છ કે સ્પષ્ટ રહી શકતું નથી અને, પ્રત્યાઘાતરૂપે, કવિ ઘણીવાર તદ્દન વિરોધી દિશામા જ વળે છે.

કવિને મરણની કે શહાદતની નહિ, જીવતરની લગની લાગી છે, એની આજો આકાશના તારકોમા કે પૃથ્વીના પુષ્પોમા નહિ, ધરતીની ધૂળમા પરાવાણી છે; એની કવિતા રૂપને કે રંગને નહિ, 'નીચેની દુનિયાના દોર'ને, ગદાતા મોરીના કૂવાને, ખદબદતી ખાળને, ગળફને ને ઊલટીને આલેખવા મથે છે. એને આજની, આજના જીવનની, માટીની મમતા બધાર્થ છે. આમ, પુરાતન મૂલ્યોમાંથી મુક્ત મેળવવાની અકળામણમા કવિ બીજે છેડે જમ્મને ઊભા છે; અને બધન માત્રને તોડીવઢોડી પોતાનો અજખો વ્યક્ત કરી રહ્યા છે.

અને અગ્રંથો ગ્રન્થરચના દૃષ્ટિએ રચાયેલી બાવ દોવાથી, એમની બાવનાની માફક ગ્રન્થનામાં પણ રચના, સમનોલના કે સુરેખતાના અંશો ખૂટતા દેખાય છે. 'ગોક્ષિપા મારા', કે 'અમે જગતના ગયા', કે 'વેદના' કે 'અમારે જીવનું નથી', જેવાં કેટલાંક કાવ્યોમાં ચોટનો અભાવ છે; તે 'દાસો દાસો', 'કૂચ ગીત', 'કાલને વિદાય', 'રાવજી દર્યાવાળો', 'બેનને', 'દંગરૂટ રંગીસો', જેવાં કાવ્યોમાં કશો જ અમતકાર નથી.

તેમ છતાં, 'મન-માનની મહેનત', 'મારગમ', 'વિદ્યાખી વાયરા', 'મનકું વિચારે', 'જેત્લી વાર', 'મોત જો મોઢે લખ્યા', 'અમે મંમાર ધેવા', 'માઝા મેક્ષો', 'ધૂળ યુ મે ત્યુ છે મન', 'અગમ્ય કાળે' અને 'લુગતી કખના' આ સમઢનાં શ્રેષ્ઠ કાવ્યો છે. એમા પક્ષવાદે કવિનાનો પરાજય નથી કયો; વાણીએ બધને આવરી નથી દીધો, મનોરોગિતા (morbidity)એ કુશપતાને સાન્દર્ભ તરીકે નથી ઓળખાવ્યું એમાં અગ્રંથો છે, વિવાદ છે, અસંતોષ છે; પણ સાધોસાધ તાઝગી, મૌસિક ચિન્તન, સ્વચ્છ દર્શન, પિપામા અને પ્રણયના બાવ અનુકૂળ વાણીમાં મઢાવા છે. અને આ કાવ્યો 'રાવજી દર્યા'ને આ વરસના કાવ્યમન્થોમા સ્તકારપાત્ર રચાન આપે છે.

'વ્યથનિકા'માં "કવિતા" મામિકમાં પ્રથમ વર્ષમાં પ્રમિદ થયેલાં કાવ્યોમાંથી ચૂંટણી કરીને ૩૬ કૃતિઓ આપવામાં આવી છે, તેમ જ એની સાથે મવિલેક પ્રવેશક અને ચિનાક્ષર કવિપરિચય જોડવામા આવ્યા છે.

વર્ષગનાં ઉત્તમ કાવ્યોને વીણીને મન્થગ્ય કરવાની પ્રથા આપણે ત્યા જોટલી નવીન છે તેટલી ઘટ અને સ્તુત્ય પણ છે એવા મંમહોદાગ વરમ-વાનું કાવ્યમન્થુ એકત્ર થતું આવે અને સર્જની કવિનામા બાપી રહેલાં ગૂઢાગૂઢ પ્રેરકનજો, કવિમાનમનો બાપાગ, મંવેનપટુતા, સમકાલીન પ્રમંગ વિજેઓએ કવિદ્વયોમાં જન્માવેલા આઘાત પ્રત્યાઘાતના આન્દોવનો, પ્રમા-માનસની હિતકુદ્દય કે ખિન્ન, પ્રશાન્ત કે બમ મનોદસા અને મનોરથો; આ બધાં તરવો લવિખના અબાસીને કુવજ બનના આવે આવા મમહોનું મૂલ્ય જો કર્મ પણ હોય તો તે ભાવિ અબ્યામીને માટે અબ્યાસમામત્રી તૈયાર કરી આપી એટલુ જ છે અને એ સેવા, કેવળ સાદિત્યની જ નિગપેક્ષ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો, ઘણી મૂલ્યવાન છે.

પરતુ, આ રીતે, એક જ વિચિષ્ટ સામયિકમા આવેલી કવિતાઓના મમદથી "અવાગનવાર છૂટક ચિગ્ગવી તરવો અને લક્ષ્ણવાળી કેટલીક સારી કાવ્યકૃતિઓને" મન્થરથ થવાની તક અને સાધન આપવા અને "જીન

નવીન અને ઉમંગી... ભગતા છોડોને ઉત્તેજનના સર્વપ્રકાશની મધુર ઉભા ધરી વધુ ખીલતા” કરવા એ એ હેતુઓ કદાચ સિદ્ધ થાય ખરા; પણ આવા મંત્રહોનો મુખ્ય હેતુ — વરસભરનાં પ્રવાહનજોને ભાવિ અભ્યાસી માટે સુલભ કરી આપવાં તે હેતુ — સિદ્ધ થાય કે કેમ તે પ્રશ્ન છે. આવા એક જ સામયિકવિશેષમાં પ્રકટ થયેલાં કાવ્યોને ગ્રંથસ્થ કરવાથી, સમકાલીન વાચકને તેમ જ ભાવિ અભ્યાસીને એ સામયિકવિશેષનું કવિતાનું ધોરણ કેટલું છે કે હતું તેની જ બહુ બહુ તો ખબર પડે.

આ ગ્રંથક્રમાં જૂના અને નવા અનેક કવિઓ ન હોવાથી એને વરસભરની કવિતાનો પ્રતિનિધિ સંગ્રહ ગણી શકાય તેમ નથી. તેમ છતાં મમત્ર દૃષ્ટિએ જોઈએ તો સર્ગની કવિતાનાં કેટલાક લક્ષણો આમાં થોડેધણે અંશે મૂર્ત થયાં છે. વર્તમાન ગુજરાતના કવિઓના હૃદયની નિરાશા, વર્તમાન પરિસ્થિતિ પ્રત્યે તીવ્રતમ અસંતોષ અને તજજન્ય કાન્તિની ઝંખના,—પછી એ કાન્તિ ઉત્કાન્તમૂલક હોય કે ન હોય પણ એ કાન્તિને લીધે વર્તમાન પરિસ્થિતિ તો ટળશે જ એ ભાવની ઉત્કટતા,—કાવ્યના દેહને શણગારવાની ટાપટીપ, જાહેર અને ભાષા પગલું પ્રભુત્વ, વિષયનું દેખીતું વૈવિધ્ય દૂકાં કાવ્યોમાં ઘણી વાર ભાવની સાચી પકડનો અભાવ અને ભાષા કાવ્યોમાં ઘણીવાર પદ્યલક્ષ નિમગ્નતા મગ્ની પકડતો કાવ્યાત્મા : દૂકમાં, લોકોત્તર પ્રતિભાતસ્વને પકડવાના નિષ્ફળ પ્રયત્નો અને તેનો બદલો દેદમૌહવથી વાળી આપવાની મથામણ : આ બધાં લક્ષણો ‘અયનિકા’માં પણ જોવા મળે છે. ‘ભલે તુ’, ‘દૈયાહીણ હૈયુ’, ‘મૃત પવન’, ‘હેલ રે હો હેલ !’, ‘ફરી ફરીને’, ‘આવ અંધારી રાત’ આ ગ્રંથક્રમાં નખશિખ સુન્દર કાવ્યો છે ‘પાનખર’, ‘સ્મૃતિ એ પણ એકની’, ‘તો એ અમલજી’, ‘ઈજન’, ‘એક મૃતિકાગી પ્રાર્થના’, ‘સ્વ. કવિ દાગોર’માં પણ કાવ્યસૌન્દર્ય ઓછેવતે અંશે વ્યક્ત થયું છે તો ‘ગવરી’ જેવા કોઈ કાવ્યમાં પ્રવંશ લયથી અને ગંવાદી સૂરપરપરાથી કાવ્યભાવને મૂર્ત કરવા પ્રયત્ન થયો છે. આમ, આ સંગ્રહ, પ્રતિનિધિ ન હોવા છતાં, વર્તમાન ગુજરાતી કવિતાનાં કેટલાક નર્વનામાના વલ્લભાની ઝાંખી કરાવે છે.

‘ગહોખતને માંડવે’ આ વર્ષે બહાર પડેલા કાવ્ય ગ્રંથોમાં સાચી સર્ગકપ્રતિભાથી દીપ્તી એક રમણીય કૃતિ છે.

એના પૃષ્ઠશ્લોકોમાં ‘ગહોખતને માંડવે પ્રિયા કેરાં પોખણા’ કરવાને હર્ષયકતૂર કવિ પોતાની મસ્તીને અને મદભર્યા ધન્યભાવને રેલી રહ્યો છે. ‘આમ તો આ કાવ્યનો પ્રત્યેક શ્લોક અંકેક સ્વતંત્ર મુક્તાક જેવો છે; અને

તેને પરપગ સાધનાગ વસ્તુ પ્રિયાના આગમને મિવાય બીજુ કશુ નથી એટલે, વસ્તુના કે ભાવના ક્રમિક વિભાગને અભાવે, આખું કાન્ય નિગનિગના ઊર્મિજાવ્યોની માળા જેવુ બની ગયુ છે પણ ફારમી સાધરોની મસ્તી, એ આ કાવ્યનુ વ્યાવર્તક લક્ષણ છે વિનમ્ર મુગ્ધતાભર્યો અહોભાવ નહિ પણ ઉદ્દામ મદભર્યો અદ્ભાવ આ કાવ્યને આ પ્રકારના બીજા માળેથી જુદુ પાડી ગયો છે આ પ્રકારના બીજા કાવ્યોમા વર્ણન ન્યાયે પ્રિયાના સૌન્દર્યનું ગવામા આવે છે ત્યારે આ કાવ્યમા વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે પ્રિયાના આગમને કવિહૃદયને લાધની મસ્તીનું પ્રિયાના સૌન્દર્યનું વર્ણન અહો ગાથ બની ગયુ છે કવિની પ્રિયા તો કદાચ બીજા કવિઓની પ્રિયા કરતા બહુ જુદી નહિ પડતી હોય પણ એ પ્રિયાના આગમને નાચી ઊઠતું હ વ, એ હૃદયનો ઊર્મિઉછાળ, ખુમારી, દિવાવરી આ બધુ કવિનું પોતાનું છે અહો કવિ કવિ તો ગયો જ છે, પણ વધાગમા એ પ્રણયી પણ બન્યો છે અને વિના અને પ્રણય એકત્ર થતા એ નિરકુશ બનીને નિગડનર રીને પોતાના હૃદયને કાનવી ગયો છે કવિતા અહો સ્વાભાવિક રીને જ કવિના અનુભવનુ સહય આતેખન અને કવિના વ્યક્તિત્વનો નિર્વાજ આરિધાગ બની જાય છે એ અનુભવ ઈષ્ટ છે કે અનિષ્ટ, અથવા એ વ્યક્તિત્વ મત્ છે કે અસત્ એ પ્રશ્ન જુદો છે. મુખ્ય પ્રશ્ન તો આ કવિના છે કે નહિ તે છે અને એ પ્રશ્નો ઉત્તર પણ કવિ પોતાની લાક્ષણિક ખુમારીથી આપી કે છે

પ્રિયાને અમ્મુ છે ગીત મમરે મુજસતને

તો બલીશ કે છવતો છે મુજરીને પ્રાણ ।

આ કા વ દ્વાગ પ્રખટ થતો કવિ પ્રણયિનીના આગમને ધન્ય બન્યો છે એ ધન્યતાનું એને તીવ્ર ભાન અને અભિમાન છે પોતાની આ ખુમારીને પ્રીતી પાગખી ન રમનાગ પ્રત્યે એ ઊર્મિવનાથી અમહિપ્ત બની જાય છે, અને અધ્યાત્મવાત્ની અને આત્માપગમાત્માના તત્ત્વની ચર્ચા કરનાગ પડિતો— અથવા વધાર સાચો ગીતે કહીએ તો, પાડિત્યત્ત્વોએને ભાડવાની દદ સુધી પણ એ ઊનરી જાય છે પોતાના મનન્યનું પ્રતિપાદન કરવા માટે ક્યારેક એ બુદ્ધિવાત્ની ચર્ચામા ઝપડાવ છે અને એની દલીલો ક્યારેક (૧૪, ૧૫, ૨૯) પાગળી અને ચિન્ત્ય લાગની હોવા છતાં એ પોતાનો કક્કો ખરો કરવાને તનનોડ મથે ॥ આત્માનો એને આદર છે એ ખરુ, મદકીના ગોલાપા'ની એને મુગ છે એ પણ ખરુ, પણ દેહની એની ભક્તિ જોાઈ નથી એ એટલો ઊર્મિત છે, એટલો મતવાલો છે કે એની પોતાની મસ્તી સિવાય બીજા

કશાની એને પડી નથી. અને તેથી જ શું બાવમાં કે શું શબ્દોમાં એ સુન્દરની કે અસુન્દરની લેશ પણ પરવા કરતો નથી. જિદ્ અને નિષ્પાલમતા, ઊર્મિલતા અને સરળતા, પોતાની ધન્યતાનું પ્રતિપણ જાગ્રત રહેતું જાન અને એ જાનમાંથી જ જન્મતી મૂર્ચ્છા : આ બધાં લક્ષણોથી એનું વ્યક્તિત્વ વણાયું છે. આવા કેટલાક વ્યક્તિત્વનો નિર્દેશ પ્રાસાદિકતાથી આવિષ્કાર કરતું આ કાવ્ય જીવત પ્રાણવાણી ગુર્જરીને અવસ્થ ગમશે એમા શક્ય નથી.

‘પરાગ’ની ગદ્યરચનાઓમાં કંઈક અંશે ચિનન અથવા વિચારકણિકાને ક્યારેક કંઈપનામા તો મુખ્યત્વે તરંગલીલામાં વેષિત કરીને કંઈક વિસ્તારથી અને શબ્દાણુતાથી લેખકે અભિવ્યક્ત કરેલ છે. આમાંની અનેક રચનાઓ (પૃ. ૪, ૮, ૧૦, ૧૭, ૩૦, ૩૪, ૫૬, ૮૨, ૧૦૦, ૧૦૬, ૧૦૮, ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૨૩) કેવળ તરંગલીલા જ રહી જાય છે કેટલીક રચનાઓ (પૃ. ૧૮, ૨૪, ૮૦, ૧૧૪) માત્ર ઉદ્ભોધન ધર્મ જાય છે. તો કેટલીકમાં (પૃ. ૩૮, ૪૪, ૪૮, ૬૫, ૭૦, ૮૪, ૯૦, ૯૮) એકાદ દૃષ્ટાન્તમાંથી સામાન્ય મિદ્ધાન્ત તાત્પર્ય લેવામા આવ્યો છે.

શબ્દોની, બાવની કે વિચારની, કંઈપનાની કે તરંગની (પદ્મલોક, નિદ્રાલોક વગેરે લોકો, સમુદ્રમા તરતાં વહાણો અને હોડીઓ, બેઠમપ પુરુષો વગેરેની) પુનરુક્તિ પણ ધારી અમર જમાવવામા વિનરૂપ બને છે. ‘ન્યાયતુલા’, ‘અદ્ભુત’, ‘પિયૂષ’, ‘નર્ક’, ‘ધૂડ’ જેની જોડણીબુલો, ‘દષ્ટિ મામે’ને બદલે ‘દષ્ટિસમેર’ (પૃ. ૩૨, ૮૬) જેવો મગડી પ્રયોગ, ‘પોતાની સુગન્ધમાધુર્યથી’ (૧૬) ‘આપણી સ્વજનોના વદનોના જુદાઓ’ (૪૭) જેવી કોઈ કોઈ સ્થળે રહી ગયેલી વ્યાકરણ બુલો અને કોઈ કોઈ વાક્યો [‘જેણે પોતાનો કામધધી... પાછો ફરે તેમ’ (પૃ. ૩૪), ‘તેમા તણાતા તણખલા...તણાતા જતા હતા’] (પૃ. ૧૦૩)] માનો કિલ્લે કે ફુલ અન્વય આ બધું પણ ‘પરાગ’ના રસારવાદને ઉપકારક નથી નીવડતું તેમ છતાં કલાકાંગના સવેદનપદ્ધતિમા ઘૂંટાતા જેમાંથી રમણીય કાવ્યમોકિતકો જન્મે એવા સુન્દર ચિન્તનગિન્દુઓ આમા કેટલેક સ્થળે (પૃ. ૨૫, ૨૭, ૨૯) મળી આવ્યા વિના રહેતા નથી. પૃ. ૬, ૨૪, ૨૬, ૩૭, ૬૨, ૮૭ ૧૦૭, ૧૨૫, ૧૩૧, ઉપર ગદ્યકાવ્યના ખીજ જેવા મળે છે, અને પૃ. ૫૮, ૫૯ પરની ‘જુગજુવ શોધે ચડ્યુ...તુમા જ વસો રહ્યું છું,’ સુધીની પંક્તિઓ અને જ સ્વયંસપૂર્ણ ગદ્યકાવ્ય બની રહે છે.

‘બાપુને’ મહાત્મા ગાંધીજીની યુગોત્તરમી જન્મજયંતી વખતે બહાર પડેલું એક નાનું કાવ્ય છે. તેમા મહાત્માજીને ભક્તિભાવભર્યા અર્ધ ઉમળકાભેર આપવામાં આવ્યો છે પણ કાવ્યમા ભાવની કે આલેખનની કરી અપૂર્વતા આવી શકી નથી; અને આજુ કાવ્ય સ્થળે સ્થળે દુર્બોધ અને કિલ્લે બની ગયું છે.

‘કેશવ કાવ્ય’ માં ૧૫૨ કૃતિઓ આપવામાં આવી છે અત્યારે વિચારે પડતા જતા પ્રાચીન મંત્રદાયની હાથા જેવી આ કૃતિઓ સ્વચ્છતા, સ્વસ્થતા, પ્રવાહિના અને ચાતુર્યને લીધે ગ્રંથક બની છે. હાથા પર અને પદ્યગ્રંથના ૫૦ કવિને સારો કાજૂ છે ઉપરચલે ગંગા આપનારી આ કૃતિઓ લોકપ્રિય થવાને યોગ્ય છે.

‘શ્રી એમનાથ રાતક’, ‘શ્રી મયૂરપુરી સોનદર્વકાવ્ય’ અને ‘રાગર્ષિ લક્ષ્મીર’, આ ત્રણ પુસ્તિકાઓમાં લેખકનો પોતાની માતૃભૂમિ મોગળી પ્રત્યેનો અને મોરબીના વર્તમાન રાજવી પ્રત્યેનો બક્ષિનો અને પ્રશસ્તિનો ભાવ પદ્યમાં ગૂંથવામાં આવ્યો છે લેખકનું કવન માદુ છે.

‘મંગીલ પ્રવેશ પોથી’ - ભાગ પહેલો - માના બાવકાવ્યોની રચના સરળ છે. બાવો પણ આમાન્ય ગીતે બાવમાનસને સ્પર્શે એવા માદા અને મગજ જ પમદ કરવામાં આવ્યા છે બાળકો માદુ, તેજસ્વી, બક્ષિષ્ક, દેશપ્રેમી, અને માનવપ્રેમી જીવન જીવવા પ્રેમગમ એવો ખુલ્લો ઉદ્દેશ લેખકે ગાખ્યો છે. અવનત, આમાના ‘કેવી મમ્મ’ અને ‘બાવ ગુલામ’ જેવા કોઈ કોઈ ગીતો અન્તમાં બાનગીત મટી ગય છે ‘હોયકે હોયેર’ કે ‘જીવતા શીખો’ જેવી કૃતિઓ બાળકો માટે માના બક્ષિના ગીતો છે. ‘હંવાનો હોડકી’ કે ‘પ્રભુ વગસાદ વરમાવો’ કે ‘વદુ છુજને ઈશગ’ જેવા ગીતો બાળકો માટે ધણી વધારે અરશ થઈ પડે તેવા છે ઉપગન, બાળકો માટેના ગીતોમાં પછેડની જે માગોપાગ મગજતા સચવાતી જોઈએ તે આમાં ધણે સ્થળે મચવાઈ નથી. વધાગમાં, આ મગદ બાળકોને માટે નદિ, પણ તેમના માજાપોને માટે હોય તેમ સ્થળે સ્થળે એમાં માજાપોને ઉદ્દેશોને જાહેરનો આપવામાં આવી છે. મુઠ્ઠુ પણ બાળકો આકર્ષાત તેવું નથી.

શ્રી દેવકૃષ્ણ જોશીના ‘કંઠાક્ષ કાવ્યો’નો સમગ્ર રાચક મામધોથી અગ્રેયો છે લેખકમાં કાવ્યની સ્વાભાવિક દષ્ટિ છે, ચાતુર્ય છે, જન્દો અને વૃત્તોનો મારી કાવટ છે. સજ્જો ૫૨ અને લલ્લવધી, તળપટા સજ્જપ્રયોગો ૫૨ એમને પ્રતુલ છે. એમની સ્વચ્છ અને માર્મિક કવિત્વરીતિ જનપનસામાના મગજા જામન કરે છે, અને એમની કેટલીક કૃતિઓ (૨૩, ૨૬, ૪૬, ૫૪, ૫૫, ૫૭, ૬૨, ૭૦) સ્વ. મણિકાન્તનું સમગ્ર કાવ્ય છે પણ તેમની દષ્ટિ છેક અર્વાચીન પ્રશ્નો સુધી પહોંચી છે ‘પૂનમ’ જેવા કાવ્યમાં અ-બોક્ષિના ચાતુર્યથી, તો ‘ઓ નગ આવો ૨’ અને ‘જસોદાનો માવજી’ જેવા કાવ્યોમાં સ્નેહથી, માર્ગનીને’ જેવા કાવ્યમાં હજવા વિનોદથી, તો ‘કવિઓના કુળમાં કનંચો’, ‘હું બાવો ને મમગ’,

‘રાધાની ઓઢણી પલાળિયુછ રે’ જેવા કાવ્યોમા શુદ્ધ કટાક્ષથી લેખક આપણને હસાવતા જાય છે. ‘જગનજનની ઉવાચ’ અને ‘પગલા પનોતા મારી બેનડી’ જેવાં કાવ્યોમા માર્ગિક કટાક્ષદ્વારા લેખક વસ્તુના ગર્ભમાં છલકી રહેતી કરુણાને ઉપસાવે છે, તો ‘આપજીદીના અમર પટ્ટા’ અને ‘શેઢિયા’ જેવાં કાવ્યોમા કટાક્ષદ્વારા ધિક્કારનો લાવ ગ્રેરે છે. આ સમૂહમા, અલખત, બધાં જ કાવ્યો કટાક્ષના નથી. ‘હોડી મારી કાકડે જાગે’, ‘માનવીના ‘દગ’, ‘વમ શિમિકાને’, ‘સોણુમા મોહામજા’, ‘દેવ તારે કાળે’ વગેરે સુંદર કાવ્યો લેખક જેને અપવાદરૂપ ગણે છે તે વચ્ચે છે અપવાદરૂપ ન ગણાય તેવા પ્રકારના કાવ્યોમા પણ કેટલાકમા (૫,૩૩,૩૪,૪૬,૫૩) કટાક્ષનો સાચો મર્મ જ પકડાયો નથી, કાષ્ઠમા (૧) છેલ્લી પકિતને લીધે આખો કટાક્ષ કચળી જાય છે, તો કાષ્ઠમા (૨૫) માત્ર છેલ્લી પકિતમા જ કટાક્ષ આણવાનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરવામા આવ્યો છે. કાષ્ઠ સ્થળે (૨) સદ્દાનુભૂતિને પાત્ર વસ્તુઓ લેખકના કટાક્ષનો જોગ બની ગઈ છે; તો કાષ્ઠિક સ્થળે માનવીની સ્વભાવગત નિર્મળતા, વિચિત્રતા, ધૂન, દોગ કે વિસંગતિ કટાક્ષનું પાત્ર ન બનતા વ્યક્તિ પોતે જ (૪, પકિત ૧૭; ૬૨, પકિત ૧૯-૨૦) કટાક્ષનું લક્ષ્ય બની છે. કેટલીકવાર હળવો વિનોદ (૭) તો કેટલીકવાર ખુદ્દી દાસી (૧૪,૨૨,૫૧,૫૨) પણ આમાના કાવ્યોનું લક્ષ્ય બની જાય છે આમ, આ સમૂહના અગભગ કાવ્યોમા કટાક્ષ ઉપરાત નર્મ, મર્મ, ઉપદ્રામ આદિનો પણ ઉપયોગ કરવામા આવ્યો છે એ બધા યશ્ચો કયાક લક્ષ્યવેધી બન્યા છે, કયાક લક્ષ્યવેધ કરતા કરતા અટકી ગયા છે, તો કયાક લક્ષ્યથી અવળી જ દિશામા ચાલ્યા ગયા છે ઉપરાત, મુખનાસંભા લેખક જરા અન્યથા માનતા હોવા છતાં કટાક્ષની સાચી મિદિ વસે છે માનવીના સ્વભાવની અન્તર્ગત નિર્મળતા કે વિસંગતિ શોધી કાઢીને તેને કટાક્ષને પાત્ર બનાવવામા અથવા તો મમકાવીન પ્રથા કે માન્યતાના ગર્ભમા ગહેના દબાને કટાક્ષ દ્વારા ખુદ્દી પાડવામા, માનવસ્વભાવની વિસંગતિ પર કટાક્ષ હોય તો તેની અસર ચિરંજીવ હોય છે, સમકાલીન પ્રથા કે માન્યતા પર કટાક્ષ હોય તો તેની અસર એ પ્રથા કે માન્યતા ત્યાસુધી પ્રચલિત હોય ત્યાસુધી ટકે છે. કાષ્ઠ પણ પ્રકારના શુદ્ધ કટાક્ષમા, અવગત માનવતા માટેની સદ્દાનુભૂતિ અને અનુકંપા તો જોઈએ જ આ સમૂહમા માનવસ્વભાવની વિસંગતિ પર કટાક્ષ કરવામા આવ્યો હોય એના કાવ્યો પ્રમાણમા ઓછા છે, અને છ સ ૧૬૨૪-૨૬મા મહત્વના લાગતા સમકાલીન પ્રશ્નો અત્યારે ગોણુ બની ગયા હોય તે સ્વાભાવિક.

છે. તેમ છતાં આ મંત્રદ આપણે ત્યાં બે દાયકા સુધી ગૂઢાગૂઢ રીતે વહી રહેલી હાસ્યરૂપિતનું પ્રાચાદિક દર્શન કગવે છે એમાં સંશય નથી.

‘વૈશંપાયનની વાણી’ એ આ વગ્ને બહાર પડેલો કટાક્ષકાબ્ધોનો બીજો મંત્રદ છે. એના લેખક પોતાની આ રચનાઓ વિશે કશી ભ્રમણામાં નથી ગ્લા. નિર્ભય નિખાવસુતાથી એ કહી દે છે કે, “શુદ્ધ કવિતાના માગ” આદર્શ પ્રમાણે આ કવિતા નથી, અને ગદ્ય તો નથી જ. આ છે પદ્યમદ, નર્મયુક્ત, પત્રકાગ્ત.” એનાં ‘મારું નામ નવાનગરનો જન્મ છે’, ‘સિન્ધિયગોનો જન્મ’, ‘ભ્રમગંગા મા’, ‘આજ માના ધોળકા ગમે રમે’, ‘પોરો રે આવ્યો છે પાણીસ્તાનનો’, ‘જય ધોળકા માના’, ‘પાકિસ્તાન ગમ’, ‘ઝીણાં ઓથે એમેરી રે’, ‘ગદી જાઓ ઓણી સાલ’ : આટલાં કાવ્યોમા શુદ્ધ કટાક્ષકાબ્ધના લક્ષણો છે. ‘નીલમણિ ક્યાં ? કાચ ક્યા ?’ એ કાવ્ય અન્ત ભાગમાં ખારોટની ઉક્તિને લીધે શુદ્ધ કટાક્ષ કાવ્ય બનનાં ગદી ગયું છે; અને ‘નાતો મંધી, તોડવો નહોતો’, ‘વાર્ષસ્વરૂપ મિલનકો જના’, ‘જગી તો ગયું’, ‘ચર્ચિત્ર રહેસેરો જન’, અને ‘મુકિતની વાતું મેલો દેને મોહન’ : આ કાવ્યોમાં પ્રમંગોપાત્ત કટાક્ષની વીજળી વેગતી હોવા છતાં એ પ્રતિકાબ્ધોની કક્ષાથી બહાર આવી શક્યા નથી. આ સમ્રદમા સુમકાલીન રાજકીય પરિસ્થિતિમા રહેલી વિચંચિતિને લેખકે, એક કટાક્ષના જ વિગત્તયમકાગ્થી બની શકે તે રીતે, ખુલ્લો પાડી છે. લોકપરિચિત દાળોમા, પત્રકારને કે સંપ્રદાઈને સદાજે એવી આસાનીથી પ્રાસાનુપ્રાસ મેળવી દષ્ટને લેખકે આ સમ્રદમા પોતાની ચાતુરીને દેખાવી છે. એ ચાતુરી ક્યાંક સાઘન્ત અવજવાણીનું રૂપ ધરે છે તો ક્યાંક વ્યક્તિના અભાવમા છુપાયેલી નિર્મળતા, શુભાન, પતંગાજી, કે સ્વાર્થાન્ધનાને પકડી પાડે છે ને તેને કટાક્ષનું પાત્ર બનાવે છે. સકિતની સ્વાભાવિકતા, શુદ્ધિની કુશાચના, દષ્ટિની વેધકતા, અને વાણીની પ્રાચાદિકતા અને પ્રત્યુત્પન્નમર્મતિત્વ (resourcefulness): આ બધાં લક્ષણોને લીધે આ મંત્રદના કાવ્યો છટાઠરાવા પ્રકટ થતા હતાં ત્યાગ્થી જ લોકપ્રિય બની ગયા હતા; અને એ જ એનું માર્થકય છે.

‘મહેરામણ’ અને ‘અન્યોક્તિવિલામ’ આ વગ્મની ભાષાન્તગદ્ગનિઓ છે. ‘મહેરામણ’માં ‘અંમે છીએ સાન’, ‘જનિ’, ‘સનુ ગામકુ’ અને ‘નિવાપાંજલિ’ એ ચાર કાવ્યસરિતાઓનો સંગમ કરવામા આવ્યો છે. એ ચાર કૃતિઓ અનુક્રમે “We are seven,” “Hermit”, “The Deserted Village” અને An Elegy written in a Country Church-yard”નાં ભાષાન્તર છે. તેમા પહેલીનું ભાષાન્તર શ્રીમતી કુલસુમ પારેએ

કર્તુ છે, બાકીના બાષાન્તરો ડો એમ ઓ સુઘેવાએ કર્યા છે ચારે કાળોનું બાષાન્તર સાદા અને પ્રવાહી સર્વેવામાં કરવામાં આવ્યું છે બાષાન્તરની સૈવી સરળ અને પ્રાસાદિક છે પ્રાસો સ્વાભાવિક રીતે જ સંધાતા આવે છે, અને મૂળનું પ્રતિમિત સુરેષ અને સ્વરૂપ રીતે જિનાયુ છે આ કાળોમાં મૂળના વિદેશી વાતાવરણને સ્થાને ગુજરાતનું તળપદુ વાતાવરણ ગોઠવવામાં આ યુગે તેને લોવે કાળોમાં એક પ્રકારની સ્વાભાવિકતા આવી છે અન્યતઃ બાષાન્તરકાર મૂળનાં નામોમાં અને વાતાવરણમાં ફેરફાર કરી શકે કે કેમ એ પ્રશ્ન છે

‘અન્થોક્તિવિવાસ’ પ્રકટ થયું છે ૧૯૩૮માં, પણ પ્રાગગિકતાના લક્ષણોથી મુક્ત હોવાને લીધે તેનું વાચન આજે પણ આનન્દભર્યું અને આમાની અન્થોક્તિઓ મૂળ સંસ્કૃત સુભાષિનો પરથી થયેના હિન્દી બાષાન્તરનો ગુજરાતી અનુવાદ છે અનુવાદમાં પરાવાપણાની ગંધ રહેવા પામી નથી આ કૃતિઓ અન્તર્યમક, પ્રાસાનુપ્રાસ અને રચનાસૌખ્યને લીધે રમણીય બની છે અને સ્વતંત્ર કાવ્ય તરીકે વાંચી શકાય છે એ એની સિદ્ધિ છે

‘નવી ગરમાયળી’, ‘યુગવન્દના’ અને ‘ભણકાર’ આ ત્રણ કાવ્ય અન્થો આ વરસે પુનર્મુદ્રિત થયા છે ગુજરાતમાં કાવ્યઅન્થોનાં પુનર્મુદ્રણ થાય એ ખરેખર આનન્દનો પ્રસંગ ત્રણાથ એ પુનર્મુદ્રણો જેમ એક પહે એ અન્થોની ગુણવત્તાને તેમ જીને પહે ગુજરાતની ગુણવત્તાને ગૌરવરૂપ છે

પ્રો કાકોરુ ‘ભણકાર’ કેવળ પુનર્મુદ્રણ જ નથી એમાં પ્રો કાકોરની જૂતી, લઘુ અને મધ્યમ કદની કૃતિઓ ફેરફાર, સુધારાવધારા, કાપકૂપ વગેરેથી મહાગદ્યને નવાવતાર પામી છે, તેમ કેટલીક કૃતિઓ આ સમઢમાં તદ્દન પહેલી જ વાર અન્થરથ થઈ છે એ રીતે જેતા ‘ભણકાર’ની આ આવૃત્તિ માત્ર પુનર્મુદ્રણ જ નથી રહેતી પણ નવીનરૂપ પ્રકાશન બની ગય છે

ભણકાર માં આપણને અર્થવન અને બલિષ્ઠ, વિચારપ્રધાન કવિતાના જુદા જુદા પ્રવાહો અને પ્રયોગોનો પરિચય થાય છે અતિ અર્વાચીન કવિતાની વિરુદ્ધ સમજ્યે કે વગર સમજ્યે સત્યસંશોધનની સાત્ત્વિક વૃત્તિથી કે તામસી દ્વણ્વદિથી જેટજેટલું કહેવાયુ છે ને કહેવાય છે તે બધું બચી સમજી લીધા પછી પણ એક હકીકતની ઉપેક્ષા આપણાથી કરી શકાય તેમ નથી એ હકીકત આ ■ કે અર્વાચીન કવિતામાં દેખાતી સાદસિક પ્રયોગશીલતા કવિતાના અંતરગી સ્વરૂપને યથાતથ અને કલાપૂર્ણ

રીતે આપણી વાણીમાં ઉતારવાના આપણા નૈસર્ગિકોના પ્રયત્નો અને મૂર્તને કે અમૂર્તને અમૂર્ત રીતે નહિ, પણ મૂર્ત અને સ્પર્શક્ષમ રીતે અભિવ્યક્ત કરવાની આપણી દૃષ્ટિ, કેવળ લાગણી કે કેવળ વિચાર નહિ, પણ લાગણીમિશ્ર વિચાર આ બધા માત્ર પ્રાસંગિક કે કેવળ આગત્યુક તરવો નથી, પણ નૈસર્ગિક, ઉત્કાન્તિના ક્રમમા આપણા મર્જતા સાહિત્યમા પ્રવેશ પામ્યા છે એ તરવોમાના ભાસથાનો પ્રત્યે આપણા અધિકારી વિવેચકો આપણુ જ્ઞાન જેએ એ સ્પૃત્ય છે, પણ એ તરવો તદ્દન ટાળી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવામા આવે તો મિથ્યા જ નીવડવાનો એમા શકા નથી યૌવનના ભવચાનો પ્રત્યે ધ્યાન દોરી શકાય, એની ભગ્નીને ખાળી શકાય નહિ

કવિતાનું અત્યારનું સ્વરૂપ જેમ નૈસર્ગિક ઉત્કાન્તિના ક્રમમા જન્મ્યુ છે એ દ્રષ્ટી ન છે, તેમ એ સ્વરૂપના અગોપાગોના પ્રથમ ધ્વનિ પ્રેરે ઠાકારની પ્રયોગશાળામા થયા છે એ પણ દ્રષ્ટીકત છે અર્વાચીન કવિતાની બુધી વિશિષ્ટતાઓ — સંગીત કે ગેયત્વથી સ્વતંત્ર એવુ પાકત્વ કે ગુજન-ક્ષમતા, અર્થાનુમારી ભરમાધના, ભિમિને ભિર્મિલતામા મરી પડતી અટકાવનાર છુદ્ધિસપ્ત, સ્પર્શક્ષમ કલ્પનામૂર્તિઓ, આ બધી વિશિષ્ટતાઓ — ખીજ રૂપે પ્રેરે ઠાકારની રચનાઓમા આપણને જોવા મળે છે

આમાની પ્રત્યેક રચના કવિતાકથાના સર્વોત્તમ નિર્દેશન જેવી નૂથી ન હોય એ સ્વાભાવિક છે. કાંઈમા માત્ર પથદેહના સ્વરૂપને સિદ્ધ કરવા માટે પ્રયોગો થયા છે, તો કાંઈમા કાવ્યના આત્માને અભિવ્યક્ત કરવા માટે અવનવા પ્રયોગો થઈ ગયા છે પણ બધી જ રચનાઓમા છન્દ અને ક્ષુદ્ધિસૂત્ર રૂપે કાંઈ પણ લક્ષણ વહી રહ્યું હોય તો તે કવિનું મદ્યમુક્ત (open), પ્રયોગશીલ, તાઝીભર્યું યુવાન માનસ કવિ અત્યારે ત્રીજી પેઢીના મુગસામયિક બને છે પણ એમની 'નવતર વિકાસનાસક્તિ' મોળી પડી નથી અને એ વિકાસનાસક્તિના અર્ધા મદી સુધી એમણે કરેલા પ્રયોગો આ એક જ પુસ્તકમા સંમહાય છે

પ્રયોગશીલતા જેમને પચતી ન હોય માત્ર કવિતા જ જેમને ઇષ્ટ હોય તેમને પણ 'ભણકાર'ની અનેક કૃતિઓમાથી સૂક્ષ્મતમ સતૃપ્તિ અને જ્ઞાનન્દ મળી શકે તેમ છે 'ભણકાર' અને 'રેવા' 'ત્રેમની ઉપા' અને 'વૃક્ષામૃણી', 'જૂનું પિયરમ્', 'સદી અને 'વર્ષાની એક સુંદર સાજી' જેવા કાવ્યો પોતાની મૃદુમજુલ લગભાધુરીથી, કલ્પનાની ગમણીય લીલાથી, દૃષ્ટિ પામે જીવત બનીને તરી રહેતી ચિત્રમાળાથી અને હૃદયના ભાવને સ્પર્શો

જવાની સ્થિતિથી ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યનાં મોધામૂલો રત્નો જ્યાં 'ખે'નાં છે. વિચારપ્રધાન અર્થાનુમારી લયવાગાં કાવ્યોથી ન ટેવાયેલાં વાચકને પ્રેા. ઠાકોરની કવિતા પ્રથમ દૃષ્ટિએ કદાચ કુર્બોધ લાગે. પણ એક વખત એને અભિમુખ થયા પછી — અને એ રીતે તો કાંઈ પણ જાતની કવિતાના રસારવાદ માટે વાચકે અભિમુખ બનવું જ પડે; વિમુખ વાચકને 'ય વર્ણ કરી' લે તેની કવિતા હશે ખરી? પ્રભુ જાણે! પ્રેા. ઠાકોરની કવિતાને પણ એક વખત આપણે અભિમુખ બનવું જ રહ્યું. એને અભિમુખ થયા પછી — એનાં ધણાં કાવ્યોમાં વાચને વાચને અને મનને મનને નવનવાં સૌંદર્યોનું દર્શન થાય છે. અલખત, એમણે આપેલા બધાજ નવા પાઠોને લાવિષ્કરતો અભ્યાસી કદાચ ન શે સત્કારે.

આ વયોવૃદ્ધ પ્રયોગવીગ્ની ૧૮૮૮ થી ૧૯૪૨ સુધીની લઘુ અને મધ્યમ કદની પદ્યકૃતિઓનો આ મંત્રદ ગુજરાતી કવિતાના ઇતિહાસમાં મહત્વનું સીમાચિહ્ન બની રહે છે

નાટક

સ્વતંત્ર ૫ :

ભાષા-તર ૩ :

'સરી જતું સૂરત' — 'અમે બધા' પરથી શ્રી ધનસુખવાલ મહેતાએ રચેલુ આ સપ્તદશી નાટક ૪ મ. ૧૮૯૫ થી ૪ સ ૧૯૨૦ ના માળામાં સૂરતના સરી જતા ગૃહ, કુટુંબ, અને જ્ઞાતિજીવનની કેટલીક બાહ્યશુક તસ્વીરોને ઝડપી લે છે. વૃદ્ધોની જે પેઢી ઓળે રમરજીવશેષ બનતી જાય છે તેની ભૂત ગૌરવના રમરજીમા રાચતી અને ગુમાનભરી કલ્પનાથી તે ગૌરવમાં નિતનવા રંગોના આકર્ષણ ઉમેરતી, વાદ્ધકચને જ પોતાનો સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રજુહત અધિકાર સમજતી અને એ અધિકારના જ્ઞાનને એક પણ પશુ સરી જવા ન દેતી, પટુ જતા ય જોણી, મકુવ જતા મગજ જીવનપ્રવાહવાળી, અહના ઉમ જ્ઞાનવાળી, અને એ અહનો નરી પેઢી આપચાગિક રીતે પણ રીકાર કરે તે માટે સુખ-નેષ (Pliable) બની જનારી, યાનતર્જૂટ વહેતી માનવતાનાં સહાર પ્રવાહવાળી વિચિત્રતાઓ અને મારાનજ્ઞાન લેખકે આ નાટકમાં સુરેખ રીતે ઉતારી છે. એમા અસાધારણ માનવીઓએ જીવનના અસાધારણ પ્રસંગોએ અનુભવેલાં મન્યતા અને કરેલા કાર્યો નથી, પણ સામાન્ય માનવીઓના જીવનના અસામાન્ય પ્રમજોગાના ચોડાકેનુ રાચક આલેખન કરવામા આવ્યુ છે.

'ત્યારે વળી? શોક, શોક તે કોનો અને ક્યાંસુધી? પાસક વરેસે માણસ મરે નહિ ત્યારે શુ જીવાનજોધ ફાટી પડે? અને જીવાન' જાય તોયે

રમતોમા વળી ગોક કેવા ? અમારે રમતો હતી, ગમતો હતી, આનન્દ હતા તો આજે સિતેંગ વરમે ટટાંગ ઊભા રહીએ છીએ રમત, ગમત અને આનન્દ છોડાવીને બધાને આવલા બનાવી દેવા છે બાવલા ! અત્તા વિપિન ! પનગ ચગાવતા આવડે છે કે ?' કહીને વિપિનને ખાતર અને 'દીકરી, મારે થ દવે ફેટલાં કાઢવા છે ? આ વખતે ચગાવી લઇએ,' કહીને શુવનના આનન્દની રહીમહી પડે। માણી લેવા ખાતર સેનાપતિની ઝીણવટથી બ્યૂરચના કરનાંગ અને 'લેતો ન દીખા ! આવજો પેચ લડાવવા ! કા-અ-ટે-એ-ડે-એ-એ ! ની વિજયગર્જનાથી ગાજી ઊડનાર દસસુખરામ અને જટકમોલી નિર્મળા, ગક અને ઉદારભાવી મગળા અને 'ન્યા ત્યા સર્ગા જ યાપની' ફૂટી ડાહી કાકી, વેવહી અને ફળી વડીલચાહીનો અમદિપ્ત અને આખાભોનો, છના માતમા દશ્યમા એ જ વડીલચાહી મનોદયા તરફ ઢળતો ઝનુભાઇ આટલા પાત્રોનું બ્યક્તિત્વ સજીવ અને સુરેખ રીતે આલેખાયુ છે બાકીના પાત્રો, માનવભાવવાળા હોવા છતાં, વતે કે એકે અશે સમૂદપ્રતીકો (Types) જ રહે છે, બ્યક્તિ બની શકતા નથી

શ્રી ઉમેશ કવિનું 'ઘરકુકડી' આપણા ગજુતર નાટ્યમાહિત્યમા સ્થાન પામે તેવું એકસ્યત્રાકી નાટક છે લેખકમા સ્વાભાવિક તટસ્થતા છે, અને નિર્મળ દાસ્પદષ્ટિ છે એ જ સ્થળ પર અને એ જ દશ્યમા આખુ નાટક સરળતાથી અને અકૃત્રિમતાથી લજવાઇ જાય તે રીતે વસ્તુમકલ્પના કરવાનું કૌશલ બતાવીને લેખકે આ નાટકમા લક્ષના પ્રશ્નની ચર્ચા કરી છે. નાટકમા લેખકે ચાગ યુગલો આપવા છે આ ચારમા જનના સુચિત વગ્દન્યા અને અનન્યાન મુનીમ અને તેમની પત્ની ગૌરી પ્રાચીન લક્ષમ વનાને રજૂ કરે છે, તો મોહિણી અને ચવન અને દુર્ગા અને ચોનમદ્રના યુગનો અર્વાચીન લક્ષમસમરપાને રજૂ કરે છે પ્રાચીનોને તો અજ્ઞાનને લીધે કે મગ્ધક માનસને લીધે કોઈ મહત્વની સમસ્યા નડતી નથી અને અર્વાચીનોમા સોહિણી અને ચવનની સમસ્યા પ્રમાણુમાં સાદી—આન્તરજાતીય લક્ષની—છે સોહિણીની અપર માતા ગૌરીને આ લક્ષ સામે લેશ પણ વિરોધ નથી મગનલાલને જગ વિરોધ છે એ ખડુ, પણ એમના સ્વભાવની સગળના અને હૃદયની સ્વાભાવિક વિચાળતા એ વિરોધને ચમાવી દે છે, અને આન્તરજાતીય લક્ષની સમસ્યાને ઉકેલ થઈ જાય છે પણ દુર્ગા અને શીલભટ્ટની સમસ્યા એટલી સાદી નથી લક્ષ પછી અમુક કાળે પત્નીને પોતાની આર્થિક પરાધીનતાને લીધે જન્મતું દાસ્તનું બાન અને પતિના હૃદયમા જગતું માલિશીદક્રનું બાન તેને પરિણામે

પતિપત્નીના જીવનમાન્યતા વિચારાદ અને પરસ્પર અભાવો અને દર કઈ રીતે કરી શકાય ? હિન્દુ કાયદો સામાન્ય રીતે વ્યવસ્થિત છે તે સ્વીકારતો નથી તે આવા દંપતીનું જીવન ભારરૂપ ન બને એ માટે કરવું શું ?—લેખક આ સમસ્યા રજૂ કરે છે, અને એનો ઉકેલ માન 'ખમી ખાન, ગમી ગવ, ચલાવી લો માફ કરો જાતું કરો સહી લો, મસ મસાગ જોરોગથી ચાન્થો જશે,' (૫ ૧૦૬) આટલો જ આપે છે પણ એ ઉકેલ સાચો કે નિર્નિરાદ નથી લાગતો 'હિતમરી બોધ અને નીરોગી ગજન સાપડે' એને લેખક નાટ્યકૃતિની સાર્થકતા મણે છે આ નાટ્યકાથી માપડનું ગજન બેઠક નીરોગી છે આખું નાટક, ભાષા ઘણે સ્થળે કૃત્રિમ અને કિનિષ્ટ બની ગઈ હોવા છતાં અને ચર્ચામાં પાત્ર અને ક્રિયા ગાંધી બની ગયા હોવા છતાં, સંવિધાનની હુકમતા ખતાવી આપે છે

લક્ષ્મીના લગ્નભંગ આ જ પ્રશ્નની શીમાસા શ્રી ધૂમકેતુના 'હડી કૂરતા' અને ખીજા નાટકો માના પમગીનો વર'માં પણ પ્રમાણ આપી છે નવા કે જૂના, કોઈ પણ પ્રકારના લક્ષ્મીને કેવળ અર્થિક કે કેવળ સામાજિક દૃષ્ટિથી જોવાથી જ જીવનમાં વૈયમ્ય જન્મે છે એ વૈયમ્યને ટાળવાનો સાચો ઉપાય લક્ષ્મીને જીવનવ્યાપી સહાનુભૂતિ કેળવનારો—ને સહાનુભૂતિ મેળવવાનો પ્રયત્ન' મણવું તે છે એને સમજવાની કે પુરપો ગણ્યાની ધીરજ એ જ લગ્નને સફળ બનાવી શકે તેનું તત્ત્વ છે લગ્ન એ પ્રશ્ન છે સુખરત્ને માનગણાઓ, અર્થશાસ્ત્રો કે સમાજશાસ્ત્રો નહિ લગ્નને આમ આધ્યાત્મિક જરૂરિયાત તરીકે સ્વીકારવામાં આવે તો જ જીવન સ્વચ્છા ટકી શકે તેમ છે શ્રી ધૂમકેતુની આ શીમાસા જેટલી મર્મગ્રાહી છે તેટલી કલાનિર્મિત રીતે નિરૂપાઈ નથી નાટકના વસ્તુપ્રવાહમાંથી આ રહસ્ય આપમેળે પ્રકટ થતું નથી પણ એ ઉચ્ચગતિ છે વિપિનના પાત્ર દ્વારા—જે વિપિન તદ્દન વંદિતો અને પુસ્તકપક્ષિત છે અને જેને નવા કે જૂના કોઈ પણ પ્રકારના લક્ષ્મીનો અનુભવ નથી કે પછી રાજેન્દ્ર અને લલિતાના વ્યવહારમાન પરના મટાસરૂપે વિપિનને મુજેથી આ રહસ્ય પ્રકટ કરાવવાનો લેખકનો ઉદ્દેશ હશે

ખીજા બે નાટકો—હડી કૂરતા અને શ્રીદેવી—માંનું હડી કૂરતા' મૂળ એ નામની નવલિકાને મળેલો પ્રમાણમાં લામો એવો નાટિકાદેહ છે એમાં બાહ્ય વિવેકવિનશના પદ નીચે દેકાયેની આ યુગની ધનલોભપતા અને તજજન્ય લાગણીહીનતાનું આલેખન કરવામાં આવ્યું છે શ્રીદેવી મા વનરાજને એની માતા રૂપસુંદરી એના વારસાનું—માત્ર જય જ નહિ, પણ વીરત્વના

વાગ્દાન—દર્શન કરાવે છે બ-ને નાટકોમાં સ્ત્રીહત્યની મહત્તા—માતૃત્વની કવિતા—સુન્દર રીતે આલિખિત થઈ છે ‘હો દૂરતા’માં ચામડી ગળનીના વાતમથ્થના વહેણથી આખી નાટિકાની મુદ્ર, માનવતાહીન, દબી અને ભીરુ વાતાવરણની મલિનતા ધોરાય છે અને ગળનીનું મૃત્યુ પછે જીવનના જ્યનું દર્શન કરાવે જાય છે રૂપસુંદરીનું નારીહત્ય જ્યસિખરીનો ઘરીગાગમો જ નહિ, પણ યુજસમુદાય પણ બાળ વનગજના જીવનમાં મહાન્ત કંઠે છે અને આ રીતે ‘ત્યાસુધી દેશમાં કોઈ ને કોઈ નારી—પોતાનો અણુમોલ વારમાં કોઈ ને કોઈ માનવને સોપતી ગહેયે, ત્યાસુધી દેશ મરે નહિ’ આ પોતાના જ શબ્દોને અગિયાર્થ કરે છે શ્રીદેવીના સ્વાર્પણભાવમાં પણ જીવકી તો ગઈ છે એ જ નારીત્વની કવિતા આમ, આ નાટકોમાં નારીત્વની સુરેખ રીતે પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી છે

શ્રી દુર્ગેશ શુક્લના ‘પૃથ્વીનાં આંસુ’માં દમ નાટિકાઓને સંમિલનમાં આવી છે. એમાં ‘પૃથ્વીના આંસુ’, ‘સુવર્ણવત્નો ગણક’, ‘સ્વીકાર’, અને ‘અશબ્દ માન’, આ ચાર નાટિકાઓમાં ગમપ્રધાન તરંગલીના લક્ષી રહે છે. ‘જીવતા મૃત્યુ’, ‘પડના પતીમ’, ‘ધગડી જુવાની’ અને અમુક અગ્રે ‘મેલકી રાતે’ જીવનની નીચલી કક્ષાના પાત્રોના હૃદયમાં ગહેનો માનવતાનું આલેખન કરવા મથે છે ‘જીવતા મૃત્યુ’માં મધ્યમવર્ગના જીવનની કરુણતાને શ્રીવરાનો પ્રવાસ થયો છે, અને ‘દેવે ભાર’માં પ્રાચીન વાતાવરણમાં અર્ચાચીન સમસ્યાનું આલેખન થયું છે.

લેખકે જીવનનું નિર્ગોષણ કર્યું છે, નીચના થગની જીવનકરુણાના પ્રવાહમાં વહી ગહેની અગમતા અને સહિષ્ણુતાની યુક્તચેત્તને એ જોઈ રાક્યા છે, સુરેખ વર્ણનો કરવાની કલા એમને ઠીક ઠીક મિલ થઈ છે, અને લાવાનુદ્ગ્રવાણી દ્વારા એ પોતાના મતદોષમાં સજીવતા આપી શકે છે તેમ જના, આ નાટિકાઓ પ્રાગભક દેશની કચાચથી મુક્ત ગઈ ચડી નથી એમની ગમપ્રધાન તરંગબોલાવાળો કૃતિઓમાં સ્વપનાનું સોઠવ કે કવિતાનું પ્લનિમૈન્દર્ જોટના પ્રકટ નથી થતા તેમજ તરંગપ્રધાન રૂપકાત્મક જ પ્રકટ થાય છે અને એ રૂપકાત્મકનું ગદ્ય પણ સવિશેષ મનોહર અર્થ કે અમલકાગક ન હોવાથી, આપણા હૃદય પર મામાન્વતાની છાપ જ મૂકી જાય છે નીચતા થગની નાટિકાઓ મતદોષના લીધે સજીવ બને છે એ ખરું, પણ એકાકી નાટકોના વાચન પછી મુપર્જુતાની જે છાપ પડતી જોઈએ તે, મર્જનગમાયણના અભાવને લીધે, આ નાટિકાઓમાં પડતી નથી ‘નેઘલી રાતે’ આનું હિસાબરણ છે તેમાં

લેખક પોતાની લાક્ષણિક રીતે એક તરફ સૌવીર પર અને બીજી તરફ દેશી, સોનાં અને ચમનની આત્મલુપ્ધ અને અજ્ઞાનજડ સૃષ્ટિ પર કટાક્ષો કરે છે. પણ આમ બનને પક્ષો પર કટાક્ષો થવાથી, બનનેની વિસંગતિ પ્રકટ થવાને બદલે કટાક્ષો પોતે જ પોતાની અસર ગુમાવી બેસે છે. નાટકની દલીલો અને નાટકનું વસ્તુ પરસ્પરવિરોધી બની જતાં હોવાથી, નાટક અરાજકતાનો ભોગ બને છે અને કોઈ પણ જાતની સ્થાયી અસર જમાવવામાં નિષ્ફળ નીવડે છે.

‘હૈયે ભાર’ એ આ સમયનું સારામાં સારું નાટક છે એમાં રહસ્ય-મય અને નાટ્યક્ષમ વસ્તુ છે, એ વસ્તુનું સુસ્તિષ્ટ આયોજન છે; ક્રિયાનો ઉચિત એવો વેગ છે; પાત્રોનો સમાદી એવો વિકાસ છે; અને સૌથી વધારે તો આખા નાટ્યવસ્તુને સપૂર્ણ રીતે આત્મસાત્ કરી લેતી દૃષ્ટિ છે. અલગત, એમાં અમાત્ય એકદમ સરળતાથી રાખજીને નમી પડે અને રાગજી પણ એકદમ સરળતાથી માદીત્યામ કરવાનો નિર્ણય કરી એ એ વસ્તુઓ અગમર થોડા લાગતી નથી. તેમ છતાં, આખા નાટકને એકદર સફળ કહી શકાય.

આમ, આ નાટિકાઓમાં શબ્દોનું સૌન્દર્ય છે, વાતાવરણ જમાવી શકે તેવી પદાવલિઓ છે, નાટિકાદેહને અનુરૂપ રમદર્શો કે વારતવદર્શી વસ્તુ છે, ક્યારેક ન્હાનાલાલના કવિત્વમય રજુકાનું કે બર્નાર્ડ શોના નફ્ટ અને નિર્દોષ છેલ્લેકાનું અનુરણન પણ સભળાય છે, હૃદયની માનવતાની ઊર્મિને પારખી શકે એવી ઝીણવટભરી દૃષ્ટિ છે બધું છે પણ આ બધાને એકત્ર કરીને એક જ સૌખ્યવર્ણ કલાદેહમાં મૂર્ત કરી શકે, વાચકના હૃદયમાં સમન્વેદન જમાડીને તેને રસતરબોળ બનાવી જાય એવો સર્જનકળામિયો ખૂટે છે. પરિણામે આ મંત્રહના વાચન પછી છાપ પડે છે સજીવ ને સુરખ નાટિકા-પુદ્ગલની નહિ, પણ તેજસ્વી સવાદોની દુર્મચિત માળાની.

શ્રી પુરુષોત્તમદાસ જી શાહનું ‘કૃષ્ણ કનૈયો’ ત્રિઅંકી દસ્ય નાટક છે. નાટકમાં બાળલીલા, દાણુલીલા, રાસલીલા, ચીરહરણ આદિ પ્રમંગોનું આલેખન કરવામાં આવ્યું નથી અને સ્ત્રીપાત્ર એક દેવકીનું જ રાખવામાં આવ્યું છે નાટકની પ્રસ્તાવના શ્રી જોડાલાલ ગો શાહે લખી છે.

‘લગ્નની બેડી’, ‘હિંગોલ’ અને ‘રમા’ આ ત્રણ બાષાન્તરકૃતિ-ઓમાંનું ‘લગ્નની બેડી’ મરાઠી નાટ્યલેખક શ્રી અત્રેની ‘લગ્નાચી બેડી’નું બાષાન્તર છે. આ પ્રદસનનું વસ્તુ કુચળ રીતે ગોઠવવામાં આવ્યું છે.

નાટકના ચાર ઓપાત્રો — ગરિમ, અરુણા, યામિની અને ગાર્ગી — ની પુરુષ પ્રત્યેની એકનિષ્ઠા અને પુરુષપાત્રો — તિમિર, ઠાંચન, ગોદર્જી, પરાગ અને અરધૂત — ની નિર્ગુણતા અને સ્ત્રીલોપુષના ઉત્તરોત્તર ક્રમમાં વધતી જાય છે. આમ, આ નાટકનાં ઓપાત્રો એકે કે વત્તે અંશે એકનિષ્ઠાવાળાં અને પુરુષપાત્રો અભિનવમધુલોલુપ, અથવા, બીજી રીતે કહીએ તો, ઓપાત્રો અદામય અને ૬૯ નિઃશયજગતનાં અને પુરુષપાત્રો અંચળ અને અરિથર મનોવૃત્તિવાળાં છે. *Frailey ! Thy name is Man !* પરિણામે, સ્વાતંત્ર્યનો નિમેષ જો કાઢીને માટે કરવાની જરૂર હોય તો પુરુષો માટે છે, સ્ત્રીઓ માટે નહિ. ન ના સ્વાતંત્ર્યમર્દતિ ! ! અને એ નિમેષ કરવાનો એકમાત્ર બચ્ચારુ ઉપાય પુરુષોને લગ્નની બેડી પહેરાવી દેવી એ છે. એ બેડી ખટકે નહિ તે માટે 'એની ચારે તરફ પ્રેમની પુષ્પમાળાનું મોઢક વેધતું સદોદિત આકર્ષણ જ જોઈએ' એ ખરું; પણ એ બેડી તો અનિવાર્ય છે જ. રશિયનું લગ્નવિધિની મુજબ જીવન, અરુણાનું 'મૈત્રીલગ્ન', યામિનીનું રત્નેદ્રલગ્ન અને ગાર્ગીનું દેહલગ્ન આ ચારે પ્રકારના લગ્નજીવનમાં રહેલાં અસંતોષ, ઈર્ષ્યા, ખટક વગેરેનું નિરૂપણ થયા પછી પણ સ્ત્રીના નહિ, તો પુરુષના — અને એમ, પરાક્રમ રીતે પણ સ્ત્રીના જ તો ! — કલ્યાણને માટે પણ એ જ બેડીની આવશ્યકતા સ્વીકારવી પડે છે ! મેલ કરવત, મોચીના મોચી !

નાટકના પ્રમંથો ચોવીસ કલાકની મમયમર્ષાંગમા જતી જતા હોવાથી 'હનીમૂન હોટેલ'માંના પ્રસંગો જગ વધારે ઉતાવળે અને અપ્રતીતિકર રીતે બની જતા લાગે છે. પણ એકદર રીતે જોતા આ નાટક આપણને મદારાષ્ટ્રના લાક્ષણિક વિનોદસાહિત્યનો સારો પરિચય કરાવે છે. એનું ગુજરાતી ભાષાન્તર સુંદર અને સુચારુ બન્યું છે

શ્રીમતી હંસાબહેન મહેતાએ જન્મભાદિત્યની અમર કૃતિ 'હુમ્મેટ'ને નિર્બંધ અનુષ્ટુપમાં ઉતારી છે પ્રો. બળવતરાય ઠાકોરે એના મનનીવ પ્રવેશકમાં આ જાતની નિર્બંધ ગ્યનાઓની સફળતા માટે એ વસ્તુઓને આવશ્યક ગણી છે: લેખકો તરફથી આ જાતની નિર્બંધ રચનાઓના પ્રયોગો અવારનવાર થયા કરે તો, અને ખીજી આવા નિર્બંધ છન્દોને લલકાર્યા વિના, 'અર્થપોષક, અર્થઘોતક લઢણે' વાચવાની કલા — જરૂરી હોય તો ઉચિત અભિનય માથે વાચવાની કલા — જેણે સિદ્ધ કરી હોય તેવો મોટો વાચકવર્ગ ઊભો થવો જોઈએ તે સંગીન અથવા ગેયત્ય કાવ્યને

માટે અનિવાર્ય નથી એ હકીકત આપણે ત્યા સ્વીકારાતી જાય છે. એ વખતે 'અર્થઘોતક લઢણે' કાવ્યનું વાચન કરવાની કલાની આવશ્યકતા પર પ્રો. ઠાકોરે જે ભાર મૂક્યો છે તે યોગ્ય છે, કારણ કે, તો જ આપણા પરપરા-પ્રાપ્ત રસવૃત્તિનાં વાચક નિર્બંધ રચનાઓથી ટેવાઈ જાય; અત્રે યતિ-રમાનો કે લઘુશુર વર્ણોમા લીધેલી છૂટછાટ એને માટે રસભગનું કારણ ન બને.

શ્રી. હસામહેને આખું નાટક મુખ્યત્વે પ્રવાહી અનુષ્ટુપમા ઉતાર્યું છે. એ અનુષ્ટુપમા એમણે કથુ પણ બંધન સ્વીકાર્યું નથી, તેને લીધે પદમા ઈષ્ટ પ્રનાહિતા આવી શકી છે એ ખરું, પણ સાથોસાથ પદ્યરહમા સ્થળે સ્થળે પૃથ્વી, શાઈલરિકીકૃત કે વચસ્યનો લય આવી ગયો છે:

અધીરપણુ ચિત્તનું, શિસ્તવિહીન મૂર્ખ એ. (પૃ. ૧૪, પૃથ્વી)
માથે મહોત્પ્લા યોગ અનિષ્ટથી શુણો હશે (૩૦, વચસ્ય)
આત્માને મુજ શુ કરી, શકે અમર જે રહો. (૪૨, શાઈલ૦)

ભાષાન્તર સગળ અને સુવાચ્ય બન્યું છે શેક્સ્પિયરની કેટલીક અમર પંક્તિઓ ભાષાન્તરમા પણ સુરેખ રીતે જોતરી છે :

કઠણ કઠણ કામા જોમળી જોમળીને
રે બિન્દુ બાકળ તણું શિદ ના બને આ ?
પ્રભુ પરમ પુરાણા ! હાય કીધો મનનાં
શે આપધાન વિપયે અતિ ઘોર ધારો ?

x x x

શું સંભારુ હવે ? કેવી વીંટાતી વેલડી સમી
પોપણ મળતું જેમ, અધિક વધતી કુધા
તેની, અને છતા કૃત મહિનામા !—વિચારે શો
એ કરવો હવે !—નારી નામ વચળતા ખરે !

x x x

સમદનાથુના 'પદ્મીસમાજ'નો 'રમા'મા નાટ્યરહેણે પુનર્જન્મ થાય છે વસ્તુ, પાત્રો, મંત્રાદ, વાતાવરણ બધી દૃષ્ટિએ કૃતિ નાટ્યોચિત બની છે. 'રમા'નું ગુજરાતી ભાષાન્તર મૂળ બંગાળીમાંથી નાંહ, પણ દિન્દી પરથી કરવામા આવ્યું છે ભાષાન્તર સુન્દર છે

નવલકથા

સ્વતંત્ર ૧૧ :

ભાષાન્તર ૧૧ :

પુનર્મુદ્રણ ૨ :

‘સૌંદર્ય’ના અનુમંદાનની જે નવલકથાઓ—‘ગૃહસંન્યાસી’ અને ‘કર્ણાવતી’—સમીક્ષાવર્ણની ઐતિહાસિક નવલકથાઓના વિભાગમાં મદસ્તનું અર્પણ બની રહે છે. બીજા બાબુવલિના મમળના સર્જતા ગુજરાતના મહાગાન્યને મહાન મનાવે. પ્રવલ આપણા સમર્થ નવલિકારવામી આ જે નવલકથાઓમાં કરી રહ્યા છે પ્રતાપી મહાગજ બીમદેવ પાટણપતિની પ્રેરણામૂર્તિ સૌંદર્ય, તત્કાલીન પાટણ અને પટ્ટણીઓની મમ્મદિ, ગૌરવ, અસ્મિતા, મમ્મદેરના દાવ જેવા વિના, એક પછી એક પ્રમળ શત્રુને પરાભવ પમાડતી જતી ગુજરાતની વિજયલીન શુદ્ધિમત્તા, એની દિવેરી અને ખટપટ, શૂંચીગતા ને માવધતા આ બધાને ધૂમકેતુ અહીં આલેખી રહ્યા છે અગિયારમી સદીના બીજા અરણ્ય ગુજરાત આ નવલકથાઓમાં આલેખાયું છે.

‘સૌંદર્ય’માં ગુજરાત આણના ધધૂકગજને વસ કરે છે, નકુલને પરાસ્ત કરે છે, સૌંદર્ય ધારાપતિની વિદ્વત્સભામાં ગુર્જરમસ્તૃતિનો વિજયટકાર કરે છે, પાટણ લૂટાય છે, પણ પટ્ટણીઓ અજિત રહે છે અને અને મિથના દમ્મકગજને પગભવ કરીને બીમદેવ એદીગજ સાથે મધિ પ્રે છે આમ પ્રમળ પ્રતિસ્પર્ધાઓ વચ્ચે ગુજરાતની અસ્મિતા કળથી અથવા બળથી દબમૂન અને યશસ્વી બનતી જાય છે એ કથા કહેવામાં આવી છે તો ‘કર્ણાવતી’માં ગુજરાતનો સૌથી પ્રમળ શત્રુ—માલવદેશ—છિન્નભિન્ન થાય છે અને ગુજરાતની સીમા પૂર્વે દધિપદ્મકળ સુધી વિસ્તરે છે એ ગૌરવકથા કહેવામાં આવી છે.

ગુજરાતના ગૌરવનું સ્થાપન એ આ બન્ને નવલકથાઓનું પ્રેરકમળ હોવા છતાં આ નવલકથાઓનું આકર્ષણ વસ્તુ છે એના દામોદર મહેતાના પાત્રમાં નવલકથાઓનું કેન્દ્ર એ રીતે કહીએ તો દામોદરની અસ્મિતા જ છે મહાસાધિવિમ્મદિક અને પાછળથી મહામત્રીશ્વર અનેના દામોદરની તીવ્ર શુદ્ધિ અસાધા શુ કાર્યશક્તિ, બકિતવિવિનોપનની ઉત્તમ ભાવના ગુજરાત પ્રત્યેની અનન્યસાધારણ બકિત ગુજરાતને મહાન બનાવવાનું તેનું લગ્ય સ્વપ્ન અને એ સ્વપ્નને સિદ્ધ કરવા માટે સાધનોની શુદ્ધિ કે અશુદ્ધિ માટે ઉદાસીન, પણ સામ્યને પવવર પણ વિસારે પડવા ન દેતી એની કાર્યદક્ષ કર્તૃભાવના આમાંથી જ આ નવલકથાઓનો વસ્તુવિકાસ થતો આવે છે અને અન્તે

ગુજરાત કે ગુજરાતના સ્વામી પાટશ્રુપતિ ભીમદેવની નહિ તેટલી કાળા, કદૂપ ને ફીંગણા, ચપળ અને ધ્યેનિષ્ઠ દામોદરની જ મહત્તા આપણા મન પર અંકિત થાય છે.

ગદ્યલેખક હોવા છતાં ધૂમકેતુનો આત્મા ઊર્મિકવિનો છે; અને તેને ક્ષીધે ઊર્મિમત્ત સ્વપ્નશીલતા તેમનું વિશિષ્ટ લક્ષણ બને છે. એ ઊર્મિમત્ત સ્વપ્નશીલતા જેમ એક તરફ, સ્વપ્નશિલ્પી દામોદરના ગુજરાતને મહાન બનાવવાના પ્રયત્નોની પરંપરામાં રેલાઈ રહી છે તેમ બીજી તરફ, દંડનાયક વિમલ અને ધારાપતિ ભોજનાં પાત્રો પ્રત્યેની લેખકની અનુરાગભરી દૃષ્ટિમાં પણ દેખાઈ રહી છે. નવલકથાઓનાં પ્રથમ દૃષ્ટિએ બ્રામક લાગે તેવાં નામ— 'રાજસંન્યાસી' અને 'કર્ણાવતી'—પણ સમગ્ર નવલકથામાં સાદ્યન્ત બ્યાપી રહેલી બાવનાને કે મુખ્ય પાત્રને નહિ, પણ નવલકથાઓના અન્ત ભાગમાં રુકુરી નીકળતા સ્વપ્નને સૂચવી રહે છે.

અને આ ઊર્મિમત્ત સ્વપ્નશીલતા જેમ ધૂમકેતુની વિશિષ્ટતા છે તેમ મર્યાદા પણ બની રહે છે. ધૂમકેતુ 'લંકાનાં મોતી જેવી' પાણીદાર અને સુરેખ નવલિકાઓનું સર્જન જેટલી સફળતાથી કરી શકે છે તેટલી સફળતાથી નવલકથાઓનું આલેખન કરી શકતા નથી. અને નવલકથાઓમાં પણ એ ઊર્મિપ્રધાન ચિંતનમાં અને વર્ણનોમાં કે સ્વપ્નમંવેદનમાં જેટલા સફળ થાય છે તેટલા પાત્રવિધાનમાં કે વસ્તુના સમુચિત વિકાસમાં અને સુઘટિત મથનમાં નથી થતા. પરિણામે, 'રાજસંન્યાસી'ના 'દડપરમારની ચોરી', 'રુદ્રરાશિનું ત્રિમાલ તાન', 'મૃદંગનો ધોધનધોધ', 'અવન્તીનાથની વિદ્યાસભા' અને 'દામોદર પહો તજે છે' અને 'કર્ણાવતી'નાં 'સોમપતિ તૈસી', 'સ્તમ્બનકેતો આચાર્ય', 'કુલચંદ્ર મૃત્યુનો મહોત્સવ માણે છે', 'મદારાંજ ભોજની છેલ્લી કનકસભા', 'સરસ્વતીની શોકાંતુષિ' અને 'સાળરમતીને કાંઠે—સ્વપ્નનગરી' જેવાં છૂટક પ્રકરણો જેટલાં મનોરમ નવલિકાઓ જેવા લાગે છે તેટલા કોઈ નવલકથાનાં અવિયોજ્ય અંગાંગ જેવા નથી લાગતા; અને છૂટા છૂટા પ્રકરણોના મથન દ્વારા કોઈ મહાન અને મનોહર નવલકથાનું પુરૂષગત નથી રચાતું. પાત્રોની જીવંતતા, અમાધારશ્ય ગ્રાહ અને સમગ્રતયા વિશિષ્ટ છાપ અંકિત કરી જવાની શક્તિ ધૂમકેતુમાં ખૂટે છે; એટલે જ્યાં એમની ઊર્મિમત્ત સ્વપ્નશીલતાને અવકાશ મળે તેવા પ્રકરણોમાં એ જેટલા ખીલે છે તેટલા ઐતિહાસિક વિગતોની મર્યાદાથી બંધાયેલા પ્રસંગોના આલેખનમાં ખીલી શકતા નથી. અને ક્ષીધે સમગ્રદૃષ્ટિએ જોતાં 'રાજસંન્યાસી' કરતાં 'કર્ણાવતી' વધારે ચટિયાતી લાગે છે—ચૈલાદેવી એમાં માત્ર એક જ વાર આવતી હોવા છતાં.

ઐતિહાસિક નવલકથાની વાત કરીએ એટલે ઐતિહાસિક નવલકથાઓના કુશલ કલાવિધાનક થી મુનશીનું સ્મરણ સ્વાભાવિક રીતે જ થયા વિના ન રહે મુનશી અને ધૂમકેતુ, બન્ને ગુજરાતના યૌવની પ્રતિષ્ઠા કળા ઉગ્રતા થયા છે બન્નેની નવલકથાઓમાં મહત્વનું પાત્ર ગુજરાતનો પતિ નદિ, પણ ગુજરાતનો મદામત્રી હોય છે બન્નેના મત્રીમત્રી પ્રતાપી, શુદ્ધિમત્તા અને ગુજરાતભક્તિની ભાવનાથી રમાયેલા, સર્વજ્ઞ અને સર્વમર્મ્ય જેવા હોય છે મુનશી અને દામોદર, બન્નેના પગક્રમપોષણા ખીંચ્યા છે બન્ને સ્વપ્નની ભરમાથી ઉપગત કામ અને કાનિકસ્વામી, મજરી અને સગરવતી પણ એકબીજાના સ્મરણ ગમત કરે છે આમ, ધૂમકેતુની આ નવલકથાઓ મુનશીની નવલકથાઓના સ્મરણ તાજા કરાવે છે. પણ મુનશીનું જળ વગુ છે તેની તેજસ્વી અને મજા પાત્રવિધાન શક્તિમા અને અમાધાગ્ય ક્રિયાવેગમા, ધૂમકેતુની વિશિષ્ટતા વસી છે ભર્મિમત્ત ચિંતનમા અને મધુર મનોહર સ્વપ્નશિલ્પમા ઐતિહાસિક સામગ્રી માથે મુનશી જેટની દૃઢ લે છે તેટલી ધૂમકેતુ નથી લેતા, તો મુનશીની જીવન, પ્રતાપી અને જાતવદનમાન પાત્રસૃષ્ટિ ધૂમકેતુમાં દુર્નિભ જની ગય છે ધૂમકેતુમા સુકુમાર ભાવનામયતા છે તો મુનશીમા અસાધાગ્ય ક્રિયાવીયતા છે મુનશીની નવલકથાઓ મદાન પાત્રોના જીવનપ્રગોળની અસામાન્યતાને અને મદત્તાને મૂર્ત કરે છે, તો ધૂમકેતુની નવલકથાઓ અમુક અશે પ્રમજપ્રધાન, સુંદર જાસૂસી નવલકથાઓથી આગળ વધી શકતી નથી

ઉપરાંત, ધૂમકેતુની નવલકથાઓમા ક્યારેક, ગમે ત્યાંથી પણ ગુજરાતને વચગા લાવવાનો સમાન પ્રયત્ન થયો હોય તેમ દેખાય છે 'અવત્તીનાથની વિદ્યામત્રા' આમ તો ધૂમકેતુના સુંદરમા સુંદર પ્રકરણોમાનું એક છે, પણ એમા ગુજરાતની ચર્ચા અને ગુજરાતના ગૌરવનું મસ્થાપન સદજ અને સ્વાભાવિક રૂપમા સ્ફુરી નીખતા નથી ચર્ચા કરે છે અવત્તીનાથ બોજરાજ ચર્ચા થાય છે અવત્તીની વિદ્યાસત્રામા કુન્તનેશ્વરનો નાગરજના મનોમ્તા માથે ચર્ચાવિષય છે સગીતકલા ત્યાં આ એક કલા અમારે ત્યાંથી ગસગતી ગમડની તમારે ત્યાં આવી ચડી દશે બાકી તો પાટણના ભીમવેવને પૂછો,' (ગાજ પૃ ૨૮૧) બોજરાજનો આ પ્રત્યુત્તર ગુજરાતને ક્યાવસ્તુમા પ્રવેશ કરાવવા માટે જ દેનારો હોય એમ લાગે છે બાકી એનો ચીધો માદો અર્થ તો માત્ર આટલો જ થાય 'મગીતમા તમારા કરતા અમે લાલે જીનગતા રહ્યા ! ગુજરાત કરતાં તો અમે ચડિવાતા છીએ ના ?—અને આ પ્રત્યુત્તર નથી

મહુકિતક, નથી હિપ્પત, નથી પ્રસ્તુત, કે નથી સંસ્કારશોભન અવન્તીપતિના મુખમાં ગોમે તેવો. એ તો છે કેવળ ગાલિશ અને કેવળ મિથ્યાભિમાનથી ભરેલો, પડ્યાં પડ્યાં ચે ટગડી છાંચી રાખેલો.

એવો જ ખીન્ને સંજ્ઞાન પ્રવલ્લ થયો છે ગુજરાતની કવકકથાઓને પણ ગૌરવકથા તરીકે રજૂ કરવાનો. 'ગજસન્યાસી' માનો, પાટણ લૂંટાયું તે પ્રસંગ અને 'કર્ણાવતી' માનો કુલચંદ્રના ખૂનનો પ્રસંગ, આ બન્ને એના ઉદાહરણો છે. પાટણપતિની ગેરહાજરીમાં કુલચંદ્ર આવીને પાટણ લૂંટી ગયો એ હકીકતને ધૂમકેતુએ 'કુલચંદ્રે પાટણ લૂંટયુ—ને જીત્યુ—પણ પટ્ટણીઓ અગ્નિત રણા,' એ રીતે વર્ણવી છે. પટ્ટણીઓ 'અગ્નિત' રણા, માથે ચાલીને કુલચંદ્રને પાટણની મમ્મદિ જ નહિ, પણ વિજયપત્ર પણ અર્પણ કરવા છતાં અને એ જ પ્રસંગની સ્મૃતિ વધે સુધી પટ્ટણીઓના હૃદયમાં સ્થવની માફક ખટકી રહી હોય છે. (કર્ણાવતી, પ્રકરણ ૨૪-૨૮)

અને રાજગદના રક્ષક દડ પરમારનો અડગતા(રાજ ૦ પૃ ૭૭, ૮૬, ૮૮, ૯૨, ૯૩), ધધૂકગજ સંધિ કરે કે પ્રાર્થના તેનો ઉલ્લેખ (૧૨૭, ૧૩૩, ૧૬૨), કર્ણાવતી સુન્દરીઓના આહવાનની વાત (૨૫૭, ૨૬૧), ભોજજતાં વિદ્વત્ભણા લુપ્ત થયે એ ભાવ (કર્ણાવતી, ૩૦૮, ૩૧૮, ૩૨૩). આ અર્થોની પુનરુક્તિ પણ કલાવિધાનને શિયિત્ત બનાવે છે.

શ્રી. ધૂમકેતુની નવલકથાઓની માફક શ્રી કોરચંદ મેવાણીનું ગુજરાતનો જથ્થો, ખંડ ૨' પણ ઐતિહાસિક નવલકથાઓના વિભાગમાં ગુજરાતના પુનરુદ્ધારની પ્રનાયોજનવલ્લ ગૌરવકથાનું આલેખન કરે છે. 'ગતકુશો વિધવા' કુમારદેવીનાં બે મેનાનો, વસ્ત્રપાળ અને તેજપાળ, પદાકાન્ત અને નટગીગ્ય ગુજરાતને ફરોશી એકચક્રી અને મદિમાવતું બનાવવાનું ગામ્ય સ્વપ્ન મેત્રીને ભાડના ચંખને, ખજાતના સહીકને અને વામનરમણીના સાગણને પગારત કરે છે ત્યાં 'ગુજરાતનો જા. ખંડ ૧' પૂરો થાય છે. ખીન્ન ખંડમાં ગુજરાતના પુનર્નિર્માણનું એ કાર્ય આગળ ગયે છે. ગોધકપુરનો ધુતૂનગજ કાષ્ટપિંચરે પુરાય છે ને જીવ કચગીને મરે છે; ભદ્રેશ્વરના ચાહાણવાઈઓ ગુજરાતના નેજા નીચે આવે છે, દેરાગિરિનો સિધજીવેવ તાપીનોરે પરાભવ પાળીને સંધિ માચે છે; ગાંદેશના હર્ષસ્યો હરિહર પંડિતનું ગુમાન ગુજરાતનો કવિ હિનારે છે; દમીરનાં ચનનધાડા આણુનો વિશાળ ધાંટીમાં રોજાઈ જાય છે; અને દિલ્હીના મોજુદીનની મેત્રો મેજાળીને ગુજરાત નિર્ધિન અને નિર્ભય બને છે: આમ કવળ શન્યમાયો જલિષ્ઠ, પ્રતાપી અને સરકારસૌરભથી મદ્રેકતું ગુજરાત સર્જાય છે એ ગૌરવકથા આ ખીન્ન ખંડમાં કહેવામાં આવી છે.

મેઘાણીની ગર્જક પ્રતિભા માત્ર બનાવોમાં બંધાઈ જતી નથી, પણ એ બનાવોના ઘડવૈયા માનવીઓના જીવનને અને તેમનાં મિત્ર કે અમિત રહેલાં સ્વપ્નેને ઉપમાવે છે. તેમની દૃષ્ટિ નથી કેવળ પ્રતાપને શોધતી કે નથી કેવળ શુભ કે નિઃશેષ અશુભ લક્ષણોને આલેખતી. એ દૃષ્ટિ શોધી લે છે માનવતાને અને માનવતત્ત્વને. અને તેથી જ અશુભ તત્ત્વોની પાછળ રહેલા મનોવ્યાપારો અને નિયુક્તિગણોને એ સમર્થ રીતે આલેખી શકે છે. વીરમંત્ર, આને લીધે જ, આપણી છુટ્ટાને પાત્ર નથી બનતો; અને હુલ્લ, સિંચણ કે અદ્રપ્રભા પણ, આ જ કારણથી, આપણી સદાનુભૂતિ નથી હારી બેસતાં. મેઘાણીની નવલકથા, આમ, માત્ર તેજસ્વી પ્રમંગોની હારમાળા જ નથી બની જતી; પણ અગીરને ખાનદાન, બોળાં કે વ્યવહારકુશળ, સંસ્કારી કે સંસ્કારહીન માનવીઓના હૃદયધ્વજારથી ધગકતી જીવનસૃષ્ટિ બની જાય છે.

માનવહૃદય મેઘાણીની કલાનું મુખ્ય અધિષ્ઠાન હોવાથી અને એ હૃદયને સૌથી વધારે આંતરિકર આત્મિક અને હાત્પત્તમાં થતો હોવાથી, મેઘાણીની કલામાં કુટુંબજાતોનું આલેખન મહત્ત્વનું સ્થાન પામે છે. આને પરિણામે, વસ્તુપાલ તેજપાલ ગુજરાતના માત્ર સર્વમર્મ મત્રીશ્વરો જ નથી રહેતા કે લવણમસાદ વીરધવલ માત્ર દુર્દાન સંક્રિતસિંહો જ નથી રહેતા, પણ ભાઈ, પુત્ર, પિતા ને પતિ, આમ અનેકવિધ માનવસ્વરૂપે આપણી પાસે પ્રત્યક્ષ થાય છે. એમની રાજકારણપટુતા અને સક્રિય આપણને આશ્ચર્યચકિત કરે છે; પણ એમની માનવતા, વતસલતા, હૃદયદલની મુકુમારના અને સુરામ એમને આપણા પોતાના જ બનાવી દે છે. વાતસલ અને પ્રણયની આ સૃષ્ટિને લીધે મેઘાણીની નવલકથા માત્ર જૂતકાળનાં પ્રમંગ-ચિત્રોને સાંકળી લેતી કથા બનવાને બદલે, એ લુગનાં માનવીઓને, એમની મહત્ત્વાકાંક્ષાઓને અને નબળાઈઓને, એમના પુરુષાર્થોને અને પગજ્યોને, સંસ્કારભક્તિ, રમિકતા અને શૌર્યને, ખાનદાની અને રખાવટને આપણા હૃદયપટ પર અંકિત કરી જાય છે. મેઘાણીની મર્મ્ય દૃષ્ટિના ચોડા જ શબ્દોમાં પાત્રને આપણી પાસે જીવંત જાગતું કરી જાય છે અને માનવતા-વેદી પ્રતિભા એ પાત્રને આપણા આત્મીયતાવને જગાડી દેતું બનાવી જાય છે. અને પાત્રોમાં પણ મેઘાણીની સક્રિયતા સર્વિશેષ સિદ્ધિ વસી છે સ્ત્રીપાત્રોના આલેખનમાં. પતિનપાત્રન માતૃભાવની મમલ મિદિમાં કૃતાર્થ થનાં એ સ્ત્રીપાત્રો આપણા અજ્ઞાતીઓનો અજ્ઞાતચિત્ત થવા યોગ્ય છે. 'ગુજરાતનો જર્જર'ની અનુપમા ભાષુ અને ભદ્રાની પાત્રમાળાનો મેરુ થવા યોગ્ય છે.

નીતર્યા નીર જેવી, કવચિત્ એય કાંડા ભરીને સમયજી વહેતી, તો કવચિત્ નાચતી ને કૂદતી, કવચિત્ મન્દ કવચ કરતી તો કવચિત્ ધન-ગંભીર ઘોષથી ગર્જતી ગેઘાણીની સૈયો આસાનીથી પાત્રો સર્જતી જાય છે, ચિત્રો હિંમતી જાય છે, હૃદયનો ભીમિઓને સ્પર્શતો જગાડતો ડોલાવતો જાય છે. એમાં કોઈ વાર ખટકે છે 'કાષ્ટપિંજર' અને 'અદ્ભૂત' જેવી જોડણીઓ કે વેદકાલીન મંત્રકૃતની દૃષ્ટિએ સાચા પણ સિદ્ધ સંસ્કૃતની દૃષ્ટિએ ખોટા અર્થમાં વપગયેલા 'અપરૂપ' જેવા શબ્દો. કોઈવાર એમાં વિગતવિરોધ આવી જાય છે દાખલા તરીકે પંદરમાં પ્રકરણમાં દુર્ગા દુર્ગની દિવાલના સાડા બાગમાં ચર પર બેઠેલી કહેવામાં આવી છે; અને ઉપસદાગમાં એ જ દુર્ગાને માડા દસમાં ચર પર બેસીને બોલતી સભારવામાં આવી છે. પહેલા પ્રકરણમાં ગણા વીગ્ધવલને અંબાડીવતા હાથી પર બેઠેલો વર્ણવવામાં આવ્યો છે; અને એ જ પ્રકરણમાં, તરત જ નીચે, રાણાને ગથમાં બેઠેલો વર્ણવવામાં આવ્યો છે. થોડી જ પકિતઓ પછી રથનો પાછો હાથી ચર્ચ જાય છે; અને એ હાથી પાછો થોડી વારમાં રથ ખની જાય છે. પૃ. ૧૮૫ પર ચંદ્રપ્રભા નાસી જતાં, 'પેલા નાસાયક સૈન્યનાયકે પોતાના બચાવ અર્થે' પોતાની છાતી પર 'હૃ વીરમદેવ. કહેલો વસ્ત્રપાસને' એ અક્ષરો લખ્યા હોવાનું કહેવામાં આવ્યું છે; તો પૃ. ૧૫૬ અને ૨૧૭ પર એ યુક્તિ ચંદ્રપ્રભાની હોવાનું જણાવવામાં આવ્યું છે. ઉપગત સંયોજનમાં પણ કપાક ક્યાંક પ્રમાણ્યુચિત્વ જાળવી શકાયું નથી. હિંદાદરણ તરીકે 'કાષ્ટપિંજર'નું પ્રકરણ જે રીતે વિગતે વર્ણવાયું છે તે રીતે 'હમ્મીરમદમદન' વર્ણવાયું નથી. ધુધૂલ લયકર હતો, પણ ચવનો તો સાક્ષાત્ ચમદ્ભૂતો જ હતો. એટલે ચવનો પરનો વિજય વધારે વિસ્તૃત વર્ણન-ચિત્રણનો અધિકારી હતો. એ જ પ્રમાણે, વાર્તા પૂરી કરવાની હિતાવજ હોય કે ટૂંકામાં સમેટી લેવાનું અનિવાર્ય બન્યું હોય, પણ ચર્યાચારમાં સ્વસ્થતાથી કડીબધ આગળ વધતો વાર્તાપ્રવાહ છેવટના પ્રકરણોમાં હિતાવજો બને છે અને માત્ર મુખ્ય મુખ્ય પ્રસંગોને જ આલેખતો જાય છે.

તેમ છતાં, તટકાવીન યુજ્જરાતને હવત બનાવી જતી આ નવલકથા આપણા સમગ્ર ઐતિહાસિક નવલકથામાહિત્યમાં ગણનાપાત્ર સ્થાન પામવાની અધિકારી અસ્થ છે.

શ્રી. બચુભાઈ શુકવનું 'અધૂરું સ્વપ્ન, ભાગ ૧, ૨' સમીક્ષાવર્ષની સામાજિક નવલકથાઓના વિભાગમાં સહેજે જ પ્રથમ સ્થાન પામી જાય

છે એક ગુજરાતી વૈજ્ઞાનિકની શોધને મધ્યગિન્દુએ રાખીને વાર્તાના વસ્તુની ગૂંથણી કરવામાં આવી છે સુશીલની મ્થાનો ગુજરાતી વૈજ્ઞાનિક એ હજી વહતોબ્યાધાત જેવું છે પણ નવવક્યાના વિદેશી તેમ જ સ્વદેશી સુધીનેના મિત્ર તેમ જ અમિત્ર, બધા પાસેએ એની શક્તિને અને મહત્તાને સ્વીકારી છે એટલે એ રીતે એ પાત્ર મપૂર્ણ રીતે સંભવિત (Probable) બની ગયું છે અને તેની ગોધની આનંદપાત્ર ગ્યાગેલી આ વાર્તા કેવળ પરીકથા જ બની જતી નથી

ઉપરાંત આ નવન્યામા ગુજરાત ખરેખર જમતનું એક ગ્રમ બને છે સગ્ર સ્થિતિમોદનની મહી અગ્રેજ મેનેજરને, જર્મન ગમાનશ્ચિત્તને નિશાન જસૂએ અને દિન્દી રિપનવાગ્યોને ગુજરાતમા લાવે છે અને એ ગુજરાતી યુવાનના સમમા અને માહસમા મજબૂત રસ લેતા કરે છે આનંદ ગાદિય પ્રવાહોથી ગુજરાતનું જીવન મુક્ત થઈ શકતું નથી આ બધું એટલી સ્વાભાવિક રીતે થાય છે કે સુશીલ જે બીજા દેશમા મળવે તે-ગુજરાતમા અમલવિન નથી લાગતો

પ્રમગે આમ અમામાન્ય હોવા છતાં વાર્તાને અદ્યુત કથા (Romance) કે માહમયા (Thriller) બની ન જવા દેનાર તરફ ગુજરાતનું સામાન્ય ગૃહજીવન છે ધીરુભાઈ સુલીલ અને લેખા, સુશીન લેખા અને શોભી, ધીરુભાઈ લેખા અને ડા ગોવાન આ બધાના પ્રજ્ઞાનિક્ષણો વડીલોની અને સમાજની દાગરીમા સચવાતો મરમ આ તમુખ પાત્રો આ બધાને લીધે વૈજ્ઞાનિક વસ્તુ માત્ર પથાદ્ભૂમા રહે છે અને ગુજરાતના સામાન્ય જીવનના મર્મને સ્પર્શતી નવન્યાના તરવો આમા જોવા મળે છે એના મહારના પાત્રો તદ્દન વાસ્તવિક બન્યા છે અને તેને લીધે જ લેખા અસામાન્ય વસ્તુને તદ્દન સમ્ય અને મલવિન રીતે ગજૂ પરી શક્યા છે એમની શક્તિની સાચી સિદ્ધિ તેમા જ વસી છે

વાર્તાનો સાચો અન્ત સુશીલના મૃત્યુની માથે જ આવી ગય છે ત્યાર પછીનું નમાજી નથી અનિવાર્ય કે નથી પ્રતીતિજનન એ લનાજી-અને ખામ પ્રીતે છે-તુ પ્રમજી આખી વાર્તાનું મનિષ અગ્ર છે

ધીરુભાઈ અને લેખાની આત્મમ્યાઓ દાગ સ્વાભાવિક રીતે જ વિકસતી અને વણાતી જતી આ વાર્તા કેટલેક સચે અનિરૂપ લાગી બની ગઈ છે તેમા ખાવાપીવાની વાતોને એટલું બધું પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે કે અનેક સચે એ માત્ર આ દારનિદાર—Food and Sex-ની વાર્તા બની જતી હોય એમ લાગે છે

તેમ છતાં, વસ્તુની નવીનતા અને આયોજનની સુશ્લિષ્ટતાને લીધે આ નવલકથા આપણી સામાજિક નવલકથાઓના સાહિત્યમાં મહત્વનું અર્પણ બની રહે છે.

૨૧. પ્રતી નવલકથા 'દેશદ્રોહી' ૫ સ ૧૯૨૯-૩૦ ની સાલની અસહકારની લડતની મુખ્ય ભૂમિકા પર રચાયેલ છે એમાં કથાનાયક પ્રમોદચંદ્ર સત્ય અને અદિમાના મન્દ અને દીર્ઘ કાર્યક્રમથી કટાણીને શુભ ક્રાન્તિકર મંડળીમાં જોડાય છે, અને સરકાર પ્રત્યે વફાદારીનો દેખાવ કરીને, પોતે જે પ્રદેશમાં અસહકારી કાર્યકર તરીકે કામ કરતો હતો તે જ પ્રદેશમાં ફોજદાર બનીને તેમ જ શુભમંડળનો કામદેવ બનીને એ લડતને નિષ્ફળ જતી અટકાવે છે. આમ, દેશદ્રોહી બનવાનો દેખાવ કરીને એ દેશસેવા કરે છે ત્યારે, બીજી તરફ દેશસેવક ગણાઈને માનનીય સ્થાન ભોગવતા અસહકારી કાર્યકરો ખરેખરે દેશદ્રોહ કરે છે.

આ નવલકથાનું આયોજન સુશ્લિષ્ટ છે, પણ પ્રસંગો કષ્ટક અપ્રતીતિકર રીતે બને છે. શેકસ્પિયરના વિદૂષકમુગલ જેવા મણિલાલ અને રામલાલને લીધે વાર્તાપ્રવાહમાં રમૂજના રંગો ધરાતા જાય છે. કષ્ટક શબ્દાળુ અને ભારે શૈલીમાં લખાયેલી આ નવલકથા અસહકારીઓની નબળાઈઓ અને હા પર તીવ્ર કટાક્ષ કરે છે અને આપણા રાષ્ટ્રજીવનના એક પ્રકરણને કષ્ટક વધારે પડતા ધેરા ગંગે આલેખી જાય છે.

શ્રી સૌજન્યની 'રસિયો છવ' પાટણવાડાના તળપદા વાતાવરણની ભૂમિકાપર પ્રાચીન અને અર્વાચીન સમાજના કેટલાક પરસ્પરવિરોધી બળોનું મધન અને સંપર્કન રજૂ કરે છે. વાર્તાનો નાયક રમણ ગામડામાં જન્મ્યો છે, શહેરમાં ફોજરણી લે છે, શહેરની મોહનીથી આગ્રમ્ય છે. પોતાની પરજીતર ગોમતીનો એ ત્યાગ કરે છે અને બીજી સ્ત્રીને પરજીતે છે. બીજીનો મોહ પણ વખત જતા ઓસરે છે, ને બગડેલી બીજી સુધારવાનો કોઈ પણ ઉપાય તેના હાથમાં રહેતો નથી. આ વસ્તુને લેખકે તત્સથનાપૂર્વક આલેખ્યું છે, અને ગામડાની મહત્તા ને તુચ્છતા, ખાનદાની અને પતરાણ, બોળપણ અને ખટપટનું એકદર સફળ કઠી સંકાય તેણે ચિત્રણ કર્યું છે. કલાદષ્ટિએ ભોંઈએ તો રણજોડ અને અના વાળા પ્રસંગ, રમણની જાન, ચચળ વિશેનો રમણનો બ્રમનિરાસ, આ બધાના ચિત્રણમાં પ્રમાણબાન પૂરેપૂરું જળવાયું નથી, અને અન્તમાં વાર્તાતન્ત્રો એકત્રિત થઈને વસ્તુનો સુષ્ટિત ગોફ ગૂંથી શકતા નથી.

શ્રી ઈન્દ્ર વમાવડાની 'ચંદા' એક ગૂગી સ્ત્રીના જીવનનું કટુચમક પ્રકરણ આલેખે છે. ચંદાને ગર્ભનન પડિતથી મર્જા ગૃહે છે અને એ પાપ આરોપણ થાય છે. ગોપાલ પર ચંદા ગૂગી હોવાથી ગોળ ખુલાસો કરી ચંદા નથી' ગોપાલ ધર છેડીને નાસી જાય છે. ચંદા પણ આપધાન કરવ માટે ધર છેડીને આવી જાય છે. પણ એનું માતૃહત્ય હેતુથી ધડીએ વિજય બને છે. એને અમરમાત વાણી લાધે છે. ગોપાલ અને એ ફરીથી મળે છે. ગર્ભનન પડિત પોતાનું પાપ કરૂવ કરે છે અને વાર્તાનો સુખમય અન્ત આવે છે.

વાર્તાવસ્તુ, આમ, ઘણું માફુ છે, પણ ડેવટના ભાગમા એ વધારે પડતું નારંગી બની જાય છે. પ્રકૃતિવર્ણનો કેન્દ્ર સુંદર છે, પણ તેમાં પુનરુન્મિ અને એન્નિવધના આવી જાય છે. કથનરેખા મલાપ્રધાન છે, પણ તેમા કશો વિશિષ્ટ અમલો જણાતો નથી.

તેમ છતાં, ભોળો અને બાળ-જેવો ગદ્યામોહન, મુક્તપદ્ધતિના અભિવાળા ગોપાળ ચાન્ત તેગની પ્રતિમા જેવી મળી અને વાત્સલ્યમૃતિ 'ભાભી', ખાકિબેર ને વાનોડિયો લ્હી અને પાપી પણ પાપના તાપને જીવી ન શકનારો ગર્ભનન પડિત જૂના જમાનાના ધમદમ, મકુચિન મનોહર અને વક વાણીને વરેલી મિત્રાણી ને મરણ ગૂગી આ બધા પાત્રો દ્વારા ઉત્તર દિનના મામજીવનનું ચિત્રણ આ વાર્તામા એટલે જારી રીતે થયું છે.

શ્રી હિતગગાઃ જોમાની નવનમ્યા 'પિતૃહત્યા'નું વસ્તુ અમાધારણ રીતે મહત્વામહી છે. તેમા ૬૦ થી ૭૦ વયની મમયમર્ણાતમા સમ્રાતા પ્રમંથો આપવામા આવ્યા છે. એટલું જ નહિ પણ ભગવાન છુદ્ધ અને મહારીજ જેવી લોગાત વિમૂતિઓને એમા પાત્રો તરીકે-અને તે પણ જાણ પાત્રો તરીકે-પ્રવેશ કરાવવામાં આવ્યો છે. વસ્તુના મન્દ નિધામ અને નિજી પાંગરેખનને લીધે મહત્વા યાના પ્રમાણમા લેખને મિદિ ગળા નથી તેમ જ વર્તમાન રજવાડાની આખી સમગ્ર બીજરૂપે અદી દાગર વર્ષ પહેલાની ભાગતમાં દલી એ વખતે વિદેશી મગધ સુધી ચંદના પ્રકાશમાં, કામાની યાગીયી (પ્રમાથમકે-ભાષા-Heliography ફોટો જુ તો ?) મદેશા મોક્ષવામા આવીના આવુ આવું ફેટુ જો નવંવકયામા દર્શાવવામા આવી યું છે ત એટલું નહીન છે તેમજ પ્રતીનિર્જન નથી.

'મારા વિના નહિ ચાલે?'-અત્યાગની મામાજિદ પશ્ચિમનિર્મા

વેશ્યા-મંસ્થા અનિવાર્ય છે અને રહેવાતી એવું પ્રતિપાદન કરનાર આ ચોપડીને લેખક 'ટૂંકી નવલકથા' તરીકે ઓળખાવે છે. પણ ટૂંકી કે લાંબી, કોઈ પણ જાતની નવલકથાનું એક પણ લક્ષણ એમાં જોવા મળતું નથી. સુનયના નામની એક 'વિદારગૃહ'ની મંચાલિકાની આત્મકથારૂપે વેશ્યાજીવનને લગતી કેટલીક વાતો આ ચોપડીમાં આપવામાં આવી છે એમાંની ઘણીખરી વાતો તદ્દન સામાન્ય પ્રકારની છે, કેટલીક ગુજરાતની કે હિન્દની નહિ, પણ પરદેશીની છે; અને વેશ્યા-મંસ્થાની લયકરતા-કે અનિવાર્યતા દસાવી જાય એવી તો એક પણ નથી. આને વેશ્યા-મંસ્થા પરનો નિબંધ પણ કહી શકાય તેમ નથી, કારણ કે એમાં અભ્યાસ, મૌલિક ચિંતન અને સુશિષ્ટ નિરૂપણના તત્ત્વો નથી. એમાં તો ખડકાયાં છે તદ્દન દગધગા વિનાના, આડઅવળા, પુનરુક્તિથી દુષિત અને ટામણિયા વિચારો અને પરદેશી દૃષ્ટાન્તો. પાગલિનાની જોડણીમૂલો અને અગમ્ય મુદ્રણદોષો વાળા આવી નિઃસત્ત્વ ચોપડીઓ વિના ગુજરાતને અવશ્ય ચાલી શકશે.

શ્રી. ધીરન્દ્ર દોશીની નાનકડી વાર્તા 'ચિત્રાંગદા' માં પણ વેશ્યાજીવનનો પ્રશ્ન ચર્ચવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે પ્રબોધ અને ચિત્રાંગદાના અહેતુક પક્ષપાતમાથી જન્મેલા પ્રણયની આસપાસ આ વાર્તા ગૂંથાઈ છે અને પ્રબોધને ખોતર વેશ્યાજીવનનો ત્યાગ કરીને કાશી ચાલી જતી ચિત્રાંગદાના મૃત્યુથી વાર્તાનો અન્ત આવે છે. નારીત્વ પ્રત્યેની લેખકની સદાનુભૂતિ સાચી છે. આ સદાનુભૂતિની સાથે જીવનનો ધનિક મંપક, નારીજનનના પ્રશ્નોનો તત્વરૂપે અને કલાસ્વામીઓના મહાસર્જનોનો અભ્યાસ આટલા તત્ત્વો લગશે તો લેખકનો ઉત્સાહ યોગ્ય માર્ગે વળશે.

મમીક્ષાવર્ધની પ્રયોજિત અથવા ભાષાન્તરિત કુલ અગિયાર નવલકથાઓમાંની નવ બગાળોમાંથી ઉતારવામાં આવી છે, એક હિન્દીનું ભાષાન્તર છે અને એકના મૂળ વિશે એના ગુજરાતી પ્રયોજકે મૌન સેન્યુ છે.

શ્રી. રમણીકલાલ દલાલે, પોતાના ચિરસ્તા પ્રમાણે, 'કલ્યાણી'ના મૂળ વિશે કે એના લેખક વિશે કશું જ ન્હું નથી આ પુસ્તકમાં મધ્યે રચ્યો ('પશુ પેટે તેઓ વૈતરુ કરે છે... દેવલોક પામે છે' પૃ ૧૭, 'માર્ગદર્શક ફિલસૂફ ને મિત્ર બધું એકી સાથે જ.' પૃ ૬૫, 'એક માખીને પણ ઈજ કરવાની તમાગમાં શક્તિ નથી.' પૃ ૬૫) અંગ્રેજી દગના વાક્ય-પ્રયોગો, હોવાથી એ મૂળ અંગ્રેજીમાં લખાયું હશે એવો સંદેહ થાય છે; તો વાર્તાનું, વસ્તુ, ઉક્તિ, વાતાવરણ, દર્શન આદિ જોતા એ કોઈ ભારતીય

લેખકની કૃતિ હોય તેમ દેખાય છે કદાચ એમ પણ હોય કે આ પુસ્તક મૂળ કોઈ ભાન્તીય લેખકની કૃતિનો અગ્રેજી અનુવાદ હોય પણ એવા બધા અનુમાનો કરીને પુસ્તકના રહસ્યનું મગ્ગોધન કરવાની જરૂર નથી, કાગળ કે આ જાતનું રહસ્યસંગોપન કવવાથી હાનિ એ કાઈને થતી હોય તો માત્ર પ્રયોગકરને જ થાય છે અને બીજી એકદર કુચળ લેખકની કૃતિ હોવા છતાં આ પુસ્તક એવી અસાધારણ પ્રતિભાનું ફળ નથી કે તેના મૂળ લેખકને જાણખ્યા વિના આપણને એન ન પડે

‘કલ્યાણી’મા નારીહંદનનો સ્વાપલ્લભાવનાનું આલેખન થયું છે ‘કલ્યાણી’ના લેખકને પુરુષ કરતા નારીમા વધારે શ્રદ્ધા છે, એટલું જ નહિ પણ એની દૃષ્ટિએ વધારે બળવાન પુરુષ નહિ, પણ સ્ત્રી છે સ્વાર્પણ કરતી વેળા નહિ તો સ્વાર્પણ કરી લીધા પછી પુરુષ પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે ગણતરી કરવા બેસી જાય છે, પણ સ્ત્રી એવી દલીલ ગણતરી કરતી નથી સ્ત્રીની દૃષ્ટિએ તો સ્વાર્પણ જ પોતાનું મર્વસ્વ છે, અને એ જ એનું મોટામ મોટું બગ છે આ રહસ્યને ‘કલ્યાણી’મા ઠીક ઠીક સફળ રીતે આલેખવામાં આવ્યું છે ‘પાશ્વિમાત્ય’, ‘પૌર્વાત્ય’ જેવા અનુદ્ધ પ્રયોગો અને કુટુંબ પર એકાએક આવી પડતી વિપત્તિપરપગને ‘એમએક ધૂધવાતો જ્વાળામુખ ફાગી નીમ્જ્યો’ એ રીતે વર્ણવવામાં ગ્રહેવા અનોમિત્યને બાદ કરીએ તો શુન્દરાતી ‘પ્રયોજન’ (૧) એકદર સ્વચ્છ અને નિર્દોષ થયું છે

શ્રી મિયાગમસરણજીની હિન્દી નવલકથા ‘ગોદ’નું ભાષાન્તર આ વર્ષના ભાષાન્તરસાહિત્યમાં સુંદર ઉમેરો કરે છે ‘ગોદ’મા મંદુર કુટુંબ જીવનનું મગન નિરૂપણ કવવામાં આવ્યું છે વાત્મલ્ય અને ક્ષમાશીલતાનું પતિતપાવન વાતાવરણ આખી કૃતિ પર એટલી મોદ રીતે છવાઈ રહ્યું છે કે મામડાની ખટપટ લોકાપવાત્મીરુતા-અને એ બીરુતાને લીધે નારીને થતો દુર્નિવાર અન્વાય-ધર્મ્યા, પતંગજી, વડીલચાલી આ બધા તરવોનું અનિદં અન્તે તો કોઈ શુભપર્વવસાધી સંવાત્તિમાં વિલોન થઈ જાય છે ભાષાન્તર એકદર સુવાચ્ય થયું છે પણ શુન્દરાતીમાં પરાક્ષ રચના લાવવાના પ્રવલ્નને લીધે વાક્યનો અર્થબોધ કોઈક સ્થળે ખિલ્લ થઈ જાય છે ઉદાહરણ તરીકે, ‘એક દિવસ દયાગમે એને કહ્યું કે ‘નિમ્તના સખધીએને ત્યાં વિવાહનું નિમત્રણ અને હળદગ્ન્ય આપ્યા દેવા માટે એને (તારે) જગદમાડીમાં બેઠીને જવું પડશે’ ત્યારે એને થયું કે આ ઠીક જ થાય છે’ (૫ ૧૧૬) તો, કોઈ સ્થળે “તે માણસમાં એવો એ પણ ફુગું નથી કે જે ન હોય”

(૧૧૦) જેવી રચનામાં વાક્યાર્થ અટવાઈ જાય છે. અને “મને તો મારી કોઈ માની યાદ આવતી નથી,” (પૃ. ૧૬, મારી માની કોઈ યાદ...) જેવી રચનાઓમાં અર્થ તદ્દન બદલી જાય છે. આરી કેટલીક ખામીઓ બાપાન્તરમાં રહી ગઈ છે તે બીજી આવૃત્તિમાં દૂર થઈ શકે તેવી છે.

બગાળીમાથી થયેલાં નવ બાપાન્તરોમાથી સાત શ્રી. મોહનલાલ ચૂનીલાલ ધામીએ આપ્યા છે. શ્રી. ધામીએ શબ્દમાણુની જ કૃતિઓ પાછળ મુગ્ધ બનેલા મુજરાતને બગાળના બીજા બે સમર્થ લેખકો-સૌરીન્દ્રમોહન મુખોપાધ્યાય અને નારાયણમાણુનો પરિચય કરાવીને જે સેવા કરી છે તે ખરેખર ધન્યવાદને પાત્ર છે.

શ્રી. ધામીએ આપેલાં સાત બાપાન્તરોમાથી ચાર—‘લાલ માટીનો રસ્તો’, ‘નિરૂપમા’, ‘નારી’ અને ‘મુક્તપંખી’—શ્રી. સૌરીન્દ્રમોહનની કૃતિઓ છે; બે—‘પારુ’ અને ‘અભિમાન’—જેનું સાચું નામ હવે જાહેર કરવામા આવ્યું છે તે ‘શરદગાણુ પ્રસંસિત’ નારાયણ બટ્ટાચાર્યની રચનાઓ છે; એક—‘વિજેતા’—ના મૂળ લેખક વિશે એમણે મૌન રેખ્યું છે.

‘વિજેતા’માં ગર્વિષ્ઠ સુધા-અનંતપુરના જમીનદારની જાજગ્માન પુત્રી લોકસેવક સૌરીન્દ્ર પાસે ઠંધ રીતે નમે છે અને પોતાનો પગજપ કબૂલ કરે તે કુશળતાથી દર્શાવવામા આવ્યું છે. હિપરાત, બગાળના જમીનદારશાહીથી પિડાતા, નિરાધાર ગામડાનું સારું ચિત્રણ આપવામા આવ્યું છે.

‘લાલ માટીનો રસ્તો’મા આર્થિક પરાધીનતાથી અકળાયેલી અને જીવન દગાવવા માટે ઘર બહાર નીકળીને શહેરની જીવનજટિલતામા અટવાઈ જતી અવકાની કરુણ જીવનસમસ્યાને અને મધુર સ્વાર્પણ-ભાવનાને બહુ સુંદર રીતે આલેખવામાં આવી છે.

‘નિરૂપમા’મા પતિત ગોત્રમા જન્મેલી નિરૂપમાના નારીહૃદયની કવિતાનું આલેખન કરવામા આવ્યું છે, અને ‘આ વિશ્વમા વસના પગિચયથી કે ગોત્રના પરિચયથી માણસ માણસ નથી બનતો. માણુમ માણુમ બને છે પોતાના મનના યુલોથી—પોતાના મનુષ્યત્વથી’ આ વિચારને સરસ રીતે પ્રતિપાદિત કરવામા આવ્યો છે.

‘નારી’મા સીપુરુપ વચ્ચેના બેદૈવ્યમનું અને સ્ત્રીની પરાધીનતા, અને તેના હૃદયની અકળામણુ અને યાતનાનું કષ્ટક વધારે પડતી જિર્મિલ રીતે આલેખન કરવામા આવ્યું છે. અને અન્તમા ‘મંસાર સેવાશ્રમ છે, એમાં વિપત્તિઓ હોય; પણ વિપત્તિઓ અને બેયથી એને છોડી દેવાનો ન

હોય માનનીઓ પર મસાગને વ્યવસ્થિત અને સુન્દર બનાવવાની જવાબદારી છે' આ શબ્દો દ્વારા દામ્પત્ય-પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી છે.

‘મુક્તપંખી’ માન સીધું, સાદું ભાષાન્તર નથી એમાં ભાષાન્તરકારે કેટલાક મૈલિક પ્રકરણો ઉમેર્યા છે, એટલું જ નહિ પણ એ રીતે ઉમેરેલા પ્રકરણો ક્યા ક્યા છે એ વિગત કોણ ખુલાસો કર્યો નથી આમ કરવામાં ભાષાન્તરકારનો દેવ ગમે નેટવો શુભ હશે પણ મૂળ લેખકને એથી દાનિ પહોંચે છે એ સ્પષ્ટ છે ૧૧ થી ૨૫ માં પ્રકરણ સુધી વાર્તાપ્રવાહ સ્થળે સ્થળે શિથિલ, વિદિષ્ઠ અને નીચ્ચ જની જાણ છે તેમાં ભાષાન્તરકારે કરેલા આ માદસનો કેટલો ભાગ છે તેની ખબર નથી પણ સૌરીન્દ્રમોહનની ખીજ કૃતિઓ જોતાં એ સાવ સ્વસ્થ તો નહિ હોય એમ લાગે છે વિદેહ કે વિદ્યમાન કોઈ પણ લેખકની કૃતિની અદ્ય જાગવવી એ માદિત્યના સ્વાસ્થ્ય માટે અનિવાર્ય છે

‘પારુ’ અને ‘અભિમાન’ બન્નેમાં ગર્વિષ્ઠ અને ઉગ્ર નાયિકાઓ, વળગાપિ કઠોર લાગતા હૃદયમાં અન્તર્ગૂંઢ વહો ગહેના પ્રણયવાળા નાયકો, ગામના સૌથી વધારે ધર્મિષ્ઠ હોવાનો દલ કરતા ગોપીનાથ સરકાર અને રામસદય, એ ધર્માવતારોની વિધવા પુત્રીઓ-નૃત્યકાલી અને શાન્તિ-નો નાયક અથવા નાયિકા પ્રત્યેનો લોકો અને ગાયો પ્રેમ, અને સફેદ ઠગ જેવા મધુભાષી જતીન અને ચાગદાયણ આટલા અશો સમાન છે મન્નેનું મુખ્ય વસ્તુ—“અભિમાન અમર્યાદ હોય તો નારીજીવનમાં અનર્થકારક થઈ પડે છે નારીત્વની પ્રતિષ્ઠા અભિમાનમાં નહિ, પણ પ્રણયમાં વસી છે અને નારીત્વ એ જ નારીજીવનનું મુખ્યત્તમ, મધુગતમ સર્વોત્તમ તત્ત્વ છે”—તે પણ એક રીતે મમાન છે પણ આયોજનદર્શનના આટલા સમાન અગ્રો હોવા છતાં, બન્ને નવલકથાઓનું પોતપોતાનું વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ જણાઈ આવેલા વિના રહેતું નથી—જેમ સમાન આકૃતિ-લક્ષણવાળા મહોદરોમાં પોતપોતાની વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વના જાણી આવ્યા વિના ગહેની નથી તેમ

શ્રી ધામોના ભાષાન્તરો ઉત્પાદક પૂરક થવા હોવા છતાં એમાં સ્થળે સ્થળે બગાળોની ગંધ રહી ગઈ છે ‘અપ્રતિભ,’ ‘સપ્રતિભ,’ ‘વિદ્રોહી,’ ‘વિજોગ’ જેવા કેટલાક શબ્દો મૂળના જે રહેવા દેવામાં આવ્યા છે, તેને સીધે ભાષાન્તરોમાં શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાનો ગજુકાર લોકો નથી. ‘અમાવ,’ ‘અવિશ્વાસિની,’ ‘વિરક્ત,’ ‘ચિંતા,’ ‘શિક્ષા,’ ‘સાધન’

જેવા કેટલોક શબ્દોનો મૂળ બગાળી અર્થમાં વિનિયોગ થયેલી ગુજરાતી વક્તવ્ય હોય સમજાય છે —

‘અમૂલ્યચરણ સામે દિવસે દિવસે અભાવ વધવા લાગ્યો.’

(અં ની ગરીબી દિવસે દિવસે વધવા લાગી પારુ. ૧૫૭)

‘હું આપના અગ્નિચર્ચ કરીને કહું છું કે હું ‘અવિશ્વાસિની’ નથી.’

(હું અવિશ્વાસને પાત્ર નથી પારુ ૧૬૬)

‘શુ તમે મને આંવા અપવિત્ર લાવથી જુઓ છો?’

(મને આંવા અપવિત્ર ગણો છો? અભિમાન ૨૨)

આ વિપરીત કેટલેક સ્થળે અન્ય અશુદ્ધ રહી ગયો છે

‘ક્રોધવશ બની ગોકુળે જુદા થનારું - જેટલું સહન માન્યું હતું, ધીરે ધીરે ક્રોધ હળવો પડ્યા પછી એને સગળાયું કે જુદા થવા જેવું કંઈક કામ અન્ય કોઈ નથી’ (પારુ. ૬૧)

‘તમારા મતના ચરણોમાં તમે જે દુનિયાનું બલિદાન કરી શકો છો, અમારે પણ એવો એક મત છે, એ મતના ચરણમાં મેં અરુણનું બલિદાન આપ્યું એમ માનીશ’ (મુક્તપત્રી ૧૨૧)

અને ‘એણે’ અને ‘જેણે’ ને બદલે ‘એને’ અને ‘જેને’ (જોડા જ દિવસોમાં એને ખૂબ કાનિ મેળવી છે,’ અને લોકોના મનની ગતિ ખરેખર આશ્ચર્યજનક છે, જેને આ કાવદા ધડ્યા છે’ પૃ ૩૫ ‘મુક્તપત્રી’) વાપરવાની બ્યાકરણ-ભૂલો ‘સ્વાધિન’, ‘સ્વિકાર’, ‘અદ્ભૂત’ જેવી અનેક જોડણી ભૂલો, અનુસારે આદેશી બેદરગરી વગેરેને લીધે પણ બાપાન્તરોની મુનામ્યતાને હાનિ પહોંચે છે બાપાન્તરની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો અભિમાન સૌથી ઓછું અશુદ્ધ છે

શ્રી બકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયની નવલકથા ‘શ્રીદેવી’ ઐતિહાસિક તત્વે ૫૨ ગ્રંથોની છે પણ ઇતિહાસ કગતા કલ્પનાનું તત્ત્વ તેમાં વિશેષ છે ‘મહામુદપુર’ વસાવીને હિન્દુ રાજ્યની સ્થાપના કરનાર પરાક્રમી અને કાર્યક્રમ રાજા સીતારામ ગાય પોતાના જ સ્વભાવવૈશિષ્ટ્યને લીધે રાજ્યસત્તા કદા રીતે ગુમાવી બેસે છે અને શ્રીદેવીની જન્મકુડલીનો ફલાદેશ-પ્રિયપ્રાણહનર્ત્રી-કેવી અજીવારી રીતે સાચો પડે છે તે આ નવલકથામાં જતાવવામાં આવ્યું છે ‘હું કષ્ટદેવને સાક્ષી ગણી તેમની સામે કહું છું કે હું અવિશ્વાસિની નથી’ (અવિશ્વાસને પાત્ર નથી, પૃ ૧૬૨) જેવી રચના કોઈ કોઈ સ્થળે રહી ગઈ છે, છતાં બાપાન્તર એકદર સરળ બન્યું છે

માઝ બગાળી લેખકોએ મળીને લખે-ની 'કમલા'ની વિશિષ્ટતા ખાસ દર્શી નથી ત્રી બચુભાઈ શુદ્ધ કહે છે તે પ્રમાણે, 'ધણાખરા લેખકો તો બહુ જોષનેજ નવલકથાના પ્રવાહની દિશા વાળી દેવા મથતા હોય એવું જ લાગે છે એને લીધે આ નવલકથા આકાશવગા વળાંક લેતી, કાઈ તોફાની ખાળકે મમુદ્રના કાંકા પરની રેતી પગ દોરેલી 'ડિઝાઇન' જેવી થઈ રહી છે. છતાંયે તેમા ગમ પડતો હોય તો એટલા જ ખાતર કે એનો દરેક દરેક લેખક બગાળી લાપાનો મિલ્લસ્ત કારીગર છે અને રમૂજમા લખાયેલું પણ એ બધાનું લખાણ એક જ નીગમ જની જતું નથી "

અને "આ જ નવલકથાનું 'કમલિની' નામથી થયેલું ભાષાન્તર એ મુખ્યત્વે શરત્ચન્દ્રનું જ હોય એવી રીતે પ્રમિલ થયું છે"—ત્રી બચુભાઈએ કહેલી આ હકીકત આપણા ચરદ્વાપારી પ્રકાશકો અને ચરદ્ધેના વાચકોની મનોદશા પર કેવો પ્રકાશ નાખે છે ? ભાષાન્તર સુવાચ્ય થયું છે

ત્રી ધૂમકેતુનું 'ચૈલાસાદેવી' અને ત્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીનું 'વેવિશાળ' આ વર્ષે પુનર્મુદ્રિત થયા છે ગુજરાત માત્ર નાની-પણ્ણુ જ નથી, પણ જૂની કે નવી સુન્દર નવલકથાઓને ટકવાનો અને ખપવાનો અવકાશ આપી રહ્યું છે તે આનન્દદાયક છે

નવલિકા

સ્વતંત્ર ૧૩

ભાષાન્તર ૩

પુનર્મુદ્રણ ૩ :

'મેઘાણીની નવલિકાઓ, ખંડ ૧, ૨, '—'ધૂપછાયા', 'ચિતાના અગારા, ભાગ ૧-૨' અને આપણા ઉપરમા'ની નવલિકાઓ માથે કેટલીક નવી નવલિકાઓ—પહેના ખડમા છ, અને ખીનમા ત્રણ—ઉમેરી લઈને આ બે ખડોમા પ્રકટ કરવામા આવી છે

જુદે જુદે સમયે, જુદી જુદી પરિસ્થિતિમા આ નવલિકાઓનું આલેખન થયું હોવાથી, બધી જ નવલિકાઓનું પોત એક સરખું રહી શક્યું નથી પહેના ખડની પાપી, 'છી જીએ મૂગા', અને 'વઢુ અને ઘોડો' અને ખીન ખડની 'દિવાળીની બોણી,' 'મગા તને શુ યાવ છે ૧', 'જુગમના દાર પગથી' અને 'કાનજ શેકનું કાધુ' જેવી વાર્તાઓમા નવલિકાના કથાતત્ત્વોનું સુરેખ દર્શન યાવ છે, તો ચિતાના અગારા, ભાગ ૧-૨'ની અને 'આપણા ઉપરમા'ની વાર્તાઓમાની કેટલીક (૧, ૨, ૩, ૪, ૫)નો અન્ન કૃત્રિમ કે વધારે પડનો ભિમિલ જની ગયો છે અને

‘ધૂધા ગોર’ અને ‘પાનકાર ડોશી’ જેવી વાર્તાઓ માત્ર પાત્રચિત્રણની કક્ષાથી આગળ વધી શકતી નથી.

એક ‘દરિયાપરી’ સિવાયની બીજી બધી વાર્તાઓ વાસ્તવલક્ષી છે. પણ વાસ્તવલક્ષી હોવાથી એ અમુક વાદના કે માન્યતાના પ્રચાર માટે કે વિરોધના ઉદ્દેશથી લખાયેલી છે એમ નથી. ‘ચિતાના અંગારા’, ભાગ ૧, ૨’ ની બધી જ વાર્તાઓ એક અથવા બીજી રીતે નારીજીવનની કરુણાનું આલેખન કરે છે; તો ‘આપણા હંસરમાં’ની વાર્તાઓ અમજીરી અને દીનદલિત વર્ગની જીવન-કરુણાને આલેખે છે. પહેલા ખંડની વાર્તાઓ—જે સમયાનુક્રમે પાછળથી લખાઈ છે તે—મા વાર્તાલેખક વિસ્તરતું જાય છે, અને વિસ્તરતું જાય છે તેમ તેમ સમાજની વિરૂપતા અને અલક્ષતા પ્રત્યે લેખકની કરુણતા અને વક્તા વધતી જાય છે.

એ બધી વાર્તાઓ દ્વારા વ્યક્ત થતા લેખકના માનસનું મુખ્ય લક્ષણ અસંતોષ છે. ‘ચિતાના અંગારા’ની વાર્તાઓમાં જીવનવાણી માનમની રૂઢિચુસ્તતા, પતરાજી, જોદાકી, આમરના ખંધરમાં જીવનના ઉલ્લાસને અને પ્રાણને હોમી દેવાની અને વ્યક્તિત્વને નિરોધ રીતે કચરી નાખવાની દુરામદી મનોવૃત્તિ: આ બધા પ્રત્યે લેખકનો ઊંડો અસંતોષ અને તનજન્ય કરુણતા પ્રકટ થાય છે. એ વાર્તાઓની બીજાજી વાસ્તવિકતાને સહ અને સમાધાન યુક્ત બનાવવા માટે ‘કિશોરની વહુ’, ‘અનનની બહેન’, ‘ચોટલે ઝાલીને’, ‘બનાબાઈ પરણ્યા’, અને ‘લાડકો રડાપો’ જેવી કેટલીક વાર્તાઓના અન્તમાં સમસ્યાનો ઉકેલ લાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. પણ એ ઉકેલ નથી પ્રતીતિજનક લાગતો; નથી વાર્તાના સમગ્ર દેહમાંથી સ્વયમેવ સ્પૂરતી નીકળતો. પહેલા ખંડની વાર્તાઓમાંના અસંતોષ અને કરુણતા નવતર માનસની દબી અથવા વેવલી, અધ્યવહારુ અથવા બીરુ, સ્વાર્થસાધુ અથવા ખટપટી મનોદશાના દર્શનમાંથી જન્મે છે, અને લેખકો, કલાકારો, યુવક કાર્યકરો, સામાજિક કાર્યકરો વગેરે લેખકના કરુણ કટાક્ષને પાત્ર બને છે.

આમ પ્રાચીન કે અર્વાચીન, કોઈ પણ પ્રકારની સમાજરચનાથી લેખકને સંતોષ નથી બનતો એને એક જ પ્રકારના દબ, સ્વાર્થપદુતા, નિર્માલ્યતા અને ગુડાગીરીના દર્શન થાય છે. સ્વત્વ, સાદસ, કે સ્વાર્થજીમાં પ્રકટ થતી માનવતાને કે જીવનસૌરભને પ્રકટવા પ્રસંગ માટે આ સમાજરચનામાં જરા પણ અવકાશ નથી. જ્યાં જ્યાં એ માનવતા અને જીવનસૌરભ પ્રકટવા પ્રસરવા મળે છે ત્યાં ત્યાં એ મયાગજી નિષ્ફળ થાય છે, અથવા તો

અપ્રતીતિક રીતે જ પ્રમટી પ્રમરી થકે છે મેધાણીની નવસિકાઓ, આ રીતે, વૈષમ્ય અને મન્યનનું આનેખન દરે છે, સમાધાનનું નદિ

મેધાણીની સ્વચ્છ, ગળળ, નિર્ભય રેલીનો પ્રવાહ, જીવન્ત અને અમિનવ ઉપમાઓ સુરેખ મિત્રાદનચક્તિ પાત્રઅમિતત્વને યોગ જ શબ્દોમા મૂર્ત કરી દેવાની કલા, પ્રથમની મર્મમાદિના ન આ બધા તરવો આ નવસિકાગોગા પણ અમિત થતા છે

‘રૂપાનો ઘટ’ શ્રી ચુનીલાલ વર્ધમાન સાદની નવસિકાઓનો મુમદ
જે નવસિકાઓમા લેખક પોતે જ કહે છે તે પ્રમાણે ‘દળવી તથા ગભીર, રૂપકાત્મક તથા ઘટનાત્મક કટાક્ષાત્મક તથા વિનોદાત્મક’— વીસ વાર્તાઓ આપવામાં આવી છે ‘આ મંમદમા આવેલી દૂકી વાર્તાઓ વાંચી ગયા પછી પ્રકાશને ગાલુમ પડ્યું કે લેખ ૧-૩૦ ની જ ન્યૂનાધિક ગુણવત્તા તેમા રહેલી છે, અને ૩૧, આકાશ તથા રસાદ ઉપરાંત જીવનોપમગક આપધિગુણ પણ તેમાં છે’, આ શબ્દો દળીએ માયા છે કનેવગની, દલ્ની કે મયોગનની દષ્ટિએ જોઈએ તો આ વાર્તાઓ વિરુદ્ધ ક્યા કહી શકાય તેમ નથી અને સંકેદની મધી વાર્તાઓ વાંચી ગયા પછી લેખના ચાન્ત, સ્વસ્થ, વિચારશીલ, જામન અને ઉતાર, પ્રકૃતિપ્રેમી અને ચિનનરત માનમની હાપ પણ આપણા મને પર પડે છે ‘જીવનોપમગક આપધિગુણ’ લાવવાના આમદનો ‘જીવવાની આરત’, ‘રૂપાનો ઘટ’, અને ‘માયુ વાટે તે માન મટે જેવી વાર્તાઓમા જરા અતિરેક થઈ જવાથી વાર્તાનો જ્વનિ વાર્તાસ્તુમાથી જ રકુટ થવાને બદલે લેખની કલમમાથી અતિરકુટિન થાય છે સાપનો ભાગ’, ‘નગમાથી સ્વર્ગમા’, ‘લમ મંસાગ’ જેવી વાર્તાઓના વળાંક(Turning points) શક્ય દશે પણ અપવાદપ હોવાથી મમવિનનાની દષ્ટિએ જેની હાપ મમગ નથી પડતી ‘માયુ વાટે તે માલ મટે’ એ મામગેલી લોકમાને અન્યથા ઘટારીને લખવા જતાં, મૂળ લોકમાનો માદમપ્રેગક આતુર્વપ્રેગક જ્વનિ મ્યગી જમને, ‘ચેતતા નર તે સદા સુખી’ અને લેલિયા હોપ ત્યા ધુનાગ જુએ ન મરે’ જેવો પતુજ શાહી, કાવકો જ્વનિ આવી મયો છે આમ હના દરેલ લખાવટને લીધે અં સ્વસ્થ જીવનદષ્ટિને લીધે આખો મમદ સુવાચ્ય બન્યો છે

‘કુમકુમ’ દારા આપણા પગિચિન માદિત્વપ્રેમી મિનાસદ આવડાને મૌલિક નવવિમકાગ તરીકે આપણને પગિચય થાય છે એ પગિચય જટલે મુકાગે છે તેટલો જ આદલાદક છે આ મમદની સોજે ય નવવિમકો, અનખત એક સગળી ઉચ્ચ મ્હાનું કવાવિધાન દાખવી શકતી નથી ‘એક કાવડો’

અને 'સંગમ' જેવી રચનાઓને કાંઈ પણ અર્થમાં નવલિકા કહી શકાય તેમ નથી; તો 'પ્રતિધ્વનિ'માંના ત્રણ જુદા જુદા ચિત્રોને એકત્ર કરવાથી નવલિકા બની શકતી નથી. 'ફૂટેલા કરમ' પણ નવલિકા ક્રતા વધારે તો નિત્યનોષ્ઠ જેવી લાગે છે, અને 'નાસ્તિકતા' જેવી નવલિકામાં લાઘવનો ગુણ સહેજ પ્રપત્તે સિદ્ધ થઈ શક્યો હોત 'હરિદ્વર ટપાવી' પણ ઉચ્ચ કલાવિધાનની સિદ્ધિ હાંપરી શકતી નથી.

તેમ છતાં, આ સમ્રાટની વિશિષ્ટતાને 'સૌદર્યનો કેફ'—એ બે શબ્દોમાં વર્ણવી શકાય. સૌદર્ય-પછી તે પ્રકૃતિના અનેકવિધ સ્વરૂપોનું હોય કે માનવ-હૃદયની અગાધ ભાવભેષાતનું હોય, પણ સૌદર્યનો કેફ પણ પ્રકાર-લેખકને આકર્ષે છે અને મરત બનાવે છે એ મરતી, અલગત, જીવનના કારુણ્ય પ્રત્યે વિમુખ બની જતી નથી જેટલી સૂક્ષ્મતાથી એ માતૃત્વની કવિતાને આલેખી શકે છે તેટલી જ સૂક્ષ્મતાથી એ વન્ધ્યત્વની કરુણાને પણ વ્યક્ત કરી શકે છે પણ એમનું એકદર દર્શન માગત્ય અને સૌદર્યથી મર્મિ-વત થયું છે એ માગત્ય અને સૌદર્યનો સૌથી વધારે સમન્વય થયો છે. 'લિખારીશુની દવા'માં વસ્ત્ર, પાત્ર, વાતાવરણ, આલેખન આયોજન, દર્શન કેાઈ પણ દૃષ્ટિએ તપાસતાં સમ્રાટની સર્વોત્તમ નવલિકા એ દરે છે, એટલું જ નહિ પણ આપણા સાહિત્યની સર્વોત્તમ નવલિકાઓની પંક્તિમાં સ્થાન પામવાને એ અધિકારી બને છે 'જીવનકલા', 'સપનાનું સત્ય', 'વધ્યા', 'પવ્વો', 'આદિ અને અત' અને 'કુમકુમ' પણ આ સમ્રાટની મુંદર નવલિકાઓ છે. કિંગનમિદમાં ધૂમકેતુનું સંયોજન-ગૌરાશ કે દિરેક જેટલી મર્મમાહિના નથી, પણ સ્થળવૈવિધ્ય, પાત્ર-વૈવિધ્ય, સૌદર્યભક્તિ, કરુણમગલ ભાવોને આલેખવાની શક્તિ અને સ્વચ્છ, રંગદર્શી શક્તિ આ લક્ષણો સારા પ્રમાણમાં છે તેથી જ, તેમનો આ પ્રથમ નવલિકાસમ્રાટ સમીક્ષાવર્ષના નવલિકાસમ્રાટોમાં ગણનાપાત્ર સ્થાન પામે છે.

દિરેકનો વાતો લાગ્યે કંઈની તેર વાર્તાઓ પોતાની કથનશક્તિની સાદાર્થ્યો અને કથવિત્ત્યની ગહનતાથી આ વરસની બીજી નવલિકાઓમાં વિશિષ્ટ બાત પાડે છે. જર્મિના નિરુદ્ધ લેખા નરિ, ગામ ૨૧૨૪ મુદ્રમ શીત લાગણી અને પ્રસંગો નહિ, પણ ઘટનાના મૂળમાં રહેલો મનુષ્યમાનસનો વ્યાપાર, અને એ વ્યાપારના ઇશાનિષ્ટ તરંગો, બલાબલો અને મધરો દિરેકની કલામાં પ્રધાન છે. કાવ્યકલાની માફક નવલિકાકલાના પણ દિરેક શાસ્ત્ર હોવાથી લાઘવ અને ખેવલક્ષિતાના ગુણો એમની કૃતિઓમાં અનાયાસે સિદ્ધ થઈ જાય છે અને આલેખનમંડળની રીતિઓના વૈવિધ્યને લીધે તેમની

નવલિકાઓ તાઝગીશરી અને રાયક બને છે. ઉપરાંત, વાર્તાલાપમાં અવાર-નવાર આવતા શુદ્ધિચક્રારને લીધે પણ એમની વાર્તાઓ જીવનના અને ચારુતાનાં લક્ષણોથી સવિશેષ મહિત બને છે.

‘વાર્તાકારનું રહસ્ય કે જીવન ઉપરની ટીકા, જીવન ઉપરનું તેનું ચિંતન’ દિરેક્ષની દૃષ્ટિએ પર્વાત છે. બનાવ કે મંવાદને ય એ મહત્ત્વનો મણુ નથી. કદાચ તેથી જ ‘કુકુડો અને કાનિયો’, ‘પરકાયાપ્રવેશ’, અને ‘પોતાનો દાખલો’ જેવી વાર્તાઓમાં નવલિકાનું ક્ષારસ્પર્શ જે આકાંક્ષાઓ લીધી દે છે તે બધી મંતોપાતી નથી અને એ વાર્તાઓમાં લેખકને અબીપ્ત રહસ્ય ખુદ વાર્તા-દેહમાંથી નહિ, પણ શ્રી. પાઠકનો તત્ત્વાન્વેષી વિવરણશક્તિમાંથી નિબળ થતું હોય તેમ લાગે છે.

આમાંની ઘણી વાર્તાઓમાં ‘શ્રીપુરુષનો મંબંધ’-જાતીય સંબંધ-કેન્દ્રસ્થાને રહે છે. લેખકની આ પ્રકારની વાર્તાઓએ આપણે ત્યાં અમુક વર્ગમાં ચર્ચા જગાડી છે. એ ચર્ચામાંનું અંગત ગમનું કે દેવનું તત્ત્વ ગાળી નાખ્યા પછી, અને પૃ. ૧૫૦ પર અક્ષીલતાના આરોપ માટે લેખકે જે ગદિયો આપ્યો છે તે સમજી લીધા પછી પણ ‘પરકાયાપ્રવેશ’ જેવી વાર્તાઓ બચાવને પાત્ર હોઈ શકે એમ લાગતું નથી. જાતીય મંબંધને કેન્દ્રસ્થાને ગણીને વાર્તાઓ ન જ લખવી જોઈએ એમ નહિ કલાના અનન્ત પ્રદેશમાં, જીવનની કોઈ પણ ભીમી, વૃત્તિ કે આવેગ જેટલું જ રથાન એ આવેગને પણ છે; અને તેથી જ ‘સોભાજીવતી !!’ જેવી વાર્તાઓથી સુગાવાની જરૂર નથી બાપ અને દીકરી સાથે એમીને એ નહિ વાચે, તો જુદા જુદા એસીને વાચે, પણ જીવનની ‘અન્તર્ગૂંદધનબ્યથા’ના એવા કલામય આલેખનને જીવવાનો દક્ક છે. જીવવાનો દક્ક નથી ‘પરકાયાપ્રવેશ’ જેવી વાર્તાઓને—જેમાં નયો વાર્તા, નયી કલા, હો એક માત્ર મુમતઃ : ‘તમે મારી વાર્તાઓને અક્ષીલ દેહો છો ! લલે રહી એ અક્ષીલ ! હું તો એવી જ વાર્તાઓ લખવાનો !’

જાતીય મંબંધોનો માર્મિક અને રહસ્યમય પ્રદેશ એવો તો અમિઘાગ જેવો છે કે તેમાં વિચરનાર કલાસર્જકે પળેપળ સાવધ રહેતું પડે છે. નહિ તો અપરસના આલેખનમાં સરી પડતા વાર લાગતી નથી અને અપરસનું આલેખન તો ગમે તેવા મમર્થ અને પ્રતિષ્ઠિત લેખકને હાથે થયું હોય તો પણ ત્યાં જ મણુાય પૂર્વાપર કાર્યકારણની તર્કજદ સૂખલા આવાં સર્જનોમાં આવરપક જ નહિ, અનિવાર્ય પણ હોય છે ઉડાહરણ તરીકે, આપણે પહેલી વાર્તા ‘કુકુડ’ લખ્યો. એમાં જમના અને વીરેન્દ્રના સંબંધન માટે કરી જ

ભૂમિકા તૈયાર કરવામાં આવી નથી. રાતના અગિયાર વાગે, વીરેન્દ્ર જમનાના ઘરમાં આવે : ઘરમાં દીવો ન જોતાં, ન એ દીવો કરે, ન જમનાને સાદ પાડીને જોલાવે, અને ગુપ્તગુપ્ત, અંધારમાં જમનાને શોધી તેની નજીક બેસી જાય : જમના પણ તેના જોળામાં માથું નાંખી લગભગ બેલાન જેવી પડી રહે : અને વીરેન્દ્ર, ભરતક પાડોશીઓની વસ્તી વચ્ચે, જમનાની 'મૂઝવણ, કુસંગ અને અકળામણ વધતાં', મિત્રધર્મે, રક્ષકધર્મે વગેરે વીસરી જઈને જમનાના 'કમળનાં બટન ઉઘાડી' તેની છાતી ખુલ્લી કરે : જમના પણ પોતાના અસામાન્ય શોકદુઃખનો ભાર એકાએક વીસરી જાય તે વીરેન્દ્રના સ્ખલનમાં સાથ આપે !—અને આ બધું, અન્તે, આત્મહત્યાની હદ સુધી લઈ જતા ઉત્તર પથાપમાં પરિણમે ! આ બધાંને માટે કોઈ પણ પ્રકારની પૂર્વભૂમિકા તૈયાર કરવામાં આવી ન હોવાથી જમના વીરેન્દ્ર, 'વસંતવિજય'નાં માદ્રી અને પાંકુની માફક આપણી કરુણાભરી સહાનુભૂતિનાં પાત્ર બનવાને બદલે આપણી જુથુષ્ણને પાત્ર બની જાય છે. જ્યારે, કલા-કૃતિનું ધ્યેય હોય છે વિધાતાની વિપત બાજુના નિર્બળ સોગંદાં બની જતાં, મથતાં, લડતાં અને છતાં પરાજય પામીને લાચાર બની જતાં માનવીઓ પ્રત્યે આપણી અનુકંપાના કે સહાનુભૂતિના ભાવો જગાડવાનું.

એ જ પ્રમાણે, વીરેન્દ્રની અસાધારણ ક્ષમાશીલતા—કોઈ પણ પ્રકારના રોષ કે મનઘન વિના જમનાને અને તેના બાળકને અપનાવી લેવાની ક્ષમાશીલતા—સ્વાભાવિક લાગે એવું કશું જ સૂચન વાર્તામાં આપવામાં આવ્યું ન હોવાથી, એ ક્ષમાશીલતા પણ પોતાની ભવ્યતાની છાપ આપણા મન પર પાડી શકતી નથી.

નવલિકામાં ગાંધીજીની અસરોની ભૂમિકા રચાય તે સર્વથા ઉચિત છે, પણ 'જગજીવનનું ધ્યેય'માં બન્યું છે તે પ્રમાણે ખુદ ગાંધીજી જેવી વ્યક્તિ-ને—અને તે પણ વિદ્યમાન વ્યક્તિવિશેષને—પાત્રરૂપે લાવવામાં ઔચિત્યની મર્યાદા સમવાતી નથી એમ મને લાગે છે.

'રેકડીમાં', 'એક સ્વપ્ન', 'સૌભાગ્યવતી ! !' 'એ લામણો', 'બુદ્ધિવિજય' અને 'કેશવરામ' : આ સંગ્રહની મનોહર નવલિકાઓ છે. એ નવલિકાઓમાંની કોઈ પ્રમંગલિતરૂએ તો કદાચ કલાન્વિત બન્યે, કોઈ વાર્તાવસ્તુએ તો કોઈ કથનની નિર્બળ સરળતાથી, કોઈ વાતાવરણથી તો કોઈ પાત્રનિરૂપણે આપણા મન પર છાપ પાડતી જાય છે. 'બુદ્ધિવિજય' અને 'કેશવરામ' તો કોઈ પણ સાહિત્યનું શ્રેષ્ઠ અને તેથી નિર્માણમયુક્ત નવલિકાઓ છે.

‘પોતાનો દાખલો’, એ રીતે જોતા, મામાન્ય પ્રકારની છે, અને ‘મહેફિલે ફેસાને શુવાન’ની વાર્તાઓ વિવેચનયુક્ત વાર્તાઓના પ્રયોગ તરીકે જોટલી આકર્ષક છે તેટલી નવલિકાઓ તરીકે નથી.

‘એને પરણવું નહોતું અને બીજી વાતો’ના લેખક શ્રી વિનોદગાય ‘ભટ્ટને વાર્તાલેખન પર દયોદી બેસી ગઈ છે ૩૯ ભાષાપ્રયોગો પર એમને સારો કાબૂ છે વર્ણનોમા અને ચિત્રનમા કેટલેક સ્થળે કવિત્વનો ચમત્કાર અને વાર્તાનાપમાં આતુર્ય અને ભર્મના અસો લેખક લાવી શકે છે આ બધાને લીધે એમની નવલિકાઓ સુવાચ્ય બની છે પરંતુ લેખકના ‘વિચારોનો એક દુર્મેશા અનુકૂળભર્યા, માનવતાભર્યા તરતો તરફ દોરેલો’ હોવા છતાં અને પુરુષપાત્રોના પુરુષત્વને ‘સ્ત્રીત્વના કામળ ભાવો ધારણ’ કરવું આલેખવાનું એમને ગમતું હોવા છતાં, સૈણત્વ અને હૃદયની સુકુમારતા વચ્ચેનો ભેદ એ પાગખી શક્યા નથી, અને તેથી એમનાં અનિરુદ્ધ, શોભન, હળવ અને ગિલાપ જેવા પાત્રો નિર્મળ અને પોચા બની ગયા છે.

તે જ પ્રમાણે સ્વમાની, જાજરમાન, પ્રનાપી સ્ત્રીત્વ લેખકને આકર્ષતું હોવા છતાં, લેખક તેને વિજયી બનતું આલેખી શકતા નથી. દક્ષા, મેનદ, અનુગ્રાહ અને આકાક્ષા, આ મધા પાત્રો પરાજિત થાય છે, પરંતુ એમના પરાજયમા જ સ્ત્રીઓ વિજય મમાયો છે એવી પ્રતીતિ લેખક કરાવી શકતા નથી આ સમ્રદમા પ્રમજ અને ધન્ય દામ્પત્યનું આલેખન થયું છે એ સુગતોમા—સુનક્ષણ અને વીરેન્દ્ર તથા નિગ્જના અને સુદર્શનમા. અને એ બન્નેમા સ્ત્રીજીવનની ધન્યતા કમે છે પતિપગલણના અને આત્મવિલોપનમાથી આમ જે વ્યક્તિત્વનો લેખક પુરસ્કાર કરે છે તે જ વ્યક્તિત્વને, એ ન્યા-સુધી પુરુષના વ્યક્તિત્વમા વિલુપ્ત ન થાય ત્યાસુધી નૈતિક કે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ કૃતાર્ય અને ધન્ય બનતું ન દેખાડી શકવાથી લેખકના સ્ત્રીપાત્રો ઉર્મિલ, આવેરાપ્રધાન અને શુમાની બની ગયા છે.

લેખક પોતાને ‘જીવનથી પરિપ્ત એવા માહિત્યના’ જ ‘સમજમાં સમગ્ર પડકાર’ માનના હોવાથી, જીવનનું ચામ્પ, નજ અને ગમધા જ્ઞા (Nostalgia) તેમને અવશ્ય પ્રિય હશે એમ ધારીને ઉપસુંખ દર્શકત પર તેમનું ધ્યાન દોવાની જરૂર છે.

જેમ જેમ લેખકનું ચિન્તન વધારે બીડું અને દર્શન વધારે સ્વચ્છ બનતું આવશે તેમ તેમ આપણને તેમની પામેથી મધારે પ્રાણુવાન, વધારે મત્વશીલ કૃતિઓ મળતી આવશે એવી આશા આ સમ્રદનો વાર્તાઓ અવશ્ય જન્માવે છે.

શ્રી મયૂરની 'ચોરાંની વાતો'નું વાર્તાવસ્તુ સૌરાષ્ટ્રના મધ્યકાલીન લોકજીવનમાંથી વીણવામાં આવ્યું છે. અને વાર્તાઓમાં 'કાષ્ઠ કાર્થ' રચણે જે ઐતિહાસિક તત્વ છે તે રચણ, કાળ અને વિગતો પરત્વે ઉપલબ્ધ સાધનોથી જોઈતી ખાતરી કરવાનો પ્રયામ' લેખકે કરી જોયો છે. લેખકની વાર્તાશૈલી એકંદરે સ્વચ્છ છે. વર્ણનોમાં એ શૈલી રચણે રચણે ખીલી નીકળે છે. પણ એમાં જોટલી આલોકિકતા છે તેટલી અદૃશ્યતા અને વિવિધતા નથી. સંવાદોમાં ફેટલેક રચણે જીવન વાણીના રજુકારને જાહેર નાટકી તત્વ પ્રવેશી ગયું છે; તેમજ શબ્દાણુના અને દીર્ઘસૂત્રતા પણ ક્યાંક-ક્યાંક મળી આવે છે.

આ જાતની વાર્તાઓ જેમ લોકબાણા કે તળપદી બાણાના પ્રયોગો સાહિત્યમાં ફેટલી હદ સુધી સ્વોકાર્ય ગણાય એ પ્રશ્ન ઊભો કરે છે તેમ જૂનકાલીન વાર્તાવસ્તુને રજૂ કરવામાં લેખકનું દૃષ્ટિબિન્દુ કેવું હોયું જોઈએ તે પ્રશ્ન પણ આપણી મમક્ષ મૂકે છે. પ્રસ્તુત વાર્તાવસ્તુ દ્વારા લેખકે તત્કાલીન જીવનને એના હેય અને ઉપાદેય તત્વોની સાથે રજૂ કરીને, મધ્યકાલીન જીવનને બાવના રંગે રંગ્યા વિના શબ્દસૃષ્ટિમાં સજીવ કરવા માગે છે ? કે અહીં બન્યું છે તેમ તત્કાલીન જીવનને આદર્શ જીવન તરીકેજુ રૂ કરવા માગે છે ? લેખકે જે માથી જે દૃષ્ટિબિન્દુ સ્વોકારે તેના પર આ પ્રકારના સાહિત્યની મુખ્યવસ્તુનો અને ઈષ્ટતાનો કે અનિષ્ટતાનો ધણો આધાર છે.

'મેથાળાને પાદર', 'વર્ણસકર', 'ખુટામણ', 'તાડવ', 'માતૃચરણ' અને 'કોડ પચાસે કાગબાઈ'—આ વાર્તાઓ સારી રીતે લખાઈ છે.

શ્રી. પ્રદીપક લક્ષ્મણના 'બિન્દુ'માં પ્રમાણમાં લાખી એવી પાંચ નવલિકાઓ આપવામાં આવી છે અગત્ય વસ્તુ સરળ બાણા અને પ્રવાહી શૈલીને લીધે આ નવલિકાઓ સુવાચ્ય બની છે. વાર્તાઓના લેખન વખતે લેખકની દૃષ્ટિ પાસે જાણ્યે કે અજાણ્યે રૂપેરી પગદો રમી રહ્યો લાગે છે. એટલે હસતી તસ્વીરો, તેની સાથે આકાશબાપિતથી થતા પ્રશ્નોત્તરો, તુલસીના હોઠ પાસે થતી પ્રાર્થનાઓ, સ્ત્રીજીવનની મગલ કવિતા, દામ્પત્યની પ્રસન્નતા, લોકસમાજનો વિરોધ અને મગલ અન્ત આ બધા તત્વો આ સંપ્રદર્શો જોવા મળે છે. વાર્તાઓનો ધણોખરો વસ્તુવિકાસ સંવાદ દ્વારા થાય છે; અને સંવાદમાં પણ સાસુને 'મા' કે 'માતાજી' (૧૦,૩૧) અને પોતાની માતાને 'માતાજી' (૭૬) કહીને સંબોધવાની લઢણ બિનચુજરાતી હોવા ઉપરાંત બોલપટના સંવાદોનું જ સ્મરણ કરાવે છે. કદાચ આને લીધે જ, આ

નવલિકાઓમાં વાસ્તવિક ગુજરાતી જીવનનો રજુકાર સંભળાતો નથી. ભાવના મયતાના મેરા રંગે લેખકની સૃષ્ટિનું ચિત્રણ થયું હોવાથી, પાંચે વાર્તાઓનો અન્ત, સંભવિતતાની દૃષ્ટિએ, નાટકી બની ગયો છે. તેમ છતાં આ નવલિકાઓમાં, લાલે કંઈક ઊર્મિલતાથી પણ, ઓહલપનું મધુર કાવ્ય રજૂ થયું છે.

શ્રી. મકનજી પરમારનો નવલિકાસંગ્રહ 'વગડાનાં ફૂલ' સહૃદયતાના રજુકારવાળી અદાર નવલિકાઓ રજૂ કરે છે. અત્યારની વિષમ સમાજરચના, હિંમતનીચતા બેદની દિવાલો, ગ્રામવાસીઓનું યતન શોષણ : આ બધું જોઈને લેખકનું અંતઃકરણ ખરેખર કંટાળી ઊઠ્યું છે. ચહેરાની મંદકૃતિનો દંભ અને ગ્રામજીવનનો સાચી સંરકારિતાની સુવાસ, આ બેને લેખક વારંવાર વિરોધાવતા જાય છે; અને વતનની પ્રીત એમની નવલિકાઓનું વિશિષ્ટ લક્ષણ બની રહે છે. અત્યારે તેમને ચેતવવાના છે આ વતનપરસ્તી વતનઅન્ય ન બની જાય તેની સામે. કલાકારનું તાટસ્થ્ય જો લેખક સિદ્ધ કરી શકે તો ચહેરા પ્રત્યેની સહારણ તો થે અતિશયોક્તિ-ભરેલી નફરત અને ગામડાં પ્રત્યેના અહોભાવનો અતિરેક, આ બંને વચ્ચે મધ્યમ પ્રતિપક્ષનો માર્ગ કાઢીને લેખક રચનાત્મક ભાવનાઓથી મંડિત સુંદર કલાકૃતિઓ આપી શકે તેમ છે. અત્યારે તો એ રચણે રચણે ઊર્મિલ પ્રચારતત્ત્વને અધીન થઈ જાય છે; અને તેને પરિણામે 'ડો. સ્કોટ' અને 'આત્માની ચીસ'માં બને છે તે તે પ્રભાણે નવલિકા નવલિકા મટીને નિર્ગંધની દૃષ્ટાએ જઈ પહોંચે છે. તેમ છતાં, 'વતનનો સાદ', 'કુશાનો સંસાર', 'અમનપિછેડો', 'એકાવાળો', 'ફટ છે ઈમને', 'વેદા જેવડી વડુ', 'ચેરકાવાળો', 'માના ખોળે' અને 'વગડાનાં ફૂલ', આટલી નવલિકાઓમાં લેખકની સાચી શક્તિ આપણને જોવા મળે છે; અને એ શક્તિ યથાસમય વિકસતાં, લેખક પાસેથી આપણને રસભરિત અને કલાન્વિત નવલિકાઓ મળશે એવી આશા પ્રેરે છે.

શ્રી. ગોવિંદભાઈ અમીનના પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ 'રંગનાં ચરકાં'માં સોળ વાર્તાઓ આપવામાં આવી છે. એકાંકી નાટકોની માફક દૂંડી વાર્તાના સંવિધાન પર લેખકનો હાથ જોસી ગયો છે. પણ લેખક દ્વંજી જીવનની હિપહી સપાટી પર જ રમી રહ્યા છે. જીવનનું વિવિધ અને વ્યાપક, વિષમ અને મધુર દર્યન સિદ્ધ થયું હજી બાકી છે. એટલે અત્યારે તો આ વાર્તાઓ સુરેખ અને સુત્રામ્ય હોવા છતાં સામાન્ય લાગે છે. પણ, વાર્તાક્ષમ પ્રસંગોને પકડી પાડવાની અને તેને તદ્દન નિરાકર રીતે આલેખવાની લેખકને સારી કાવટ આવી ગઈ છે એ દૃષ્ટિએ આ સંગ્રહ આશાસ્પદ છે.

શ્રી. ધૈર્યંદ્ર ભુદની 'મુરંગા'ની વીસ નવલિકાઓમાં લેખકની પ્રયોગદશા અને ઉમંગકની ઝાંખી થાય છે. નવલિકાનું લાઘવ હજી લેખકને સિદ્ધ થયું નથી; એટલે નવલકથાકારની માફક એ કેટલીકવાર અપ્રસ્તુત વિગતો આપવા બેસી રત્ય છે (૧૦); તો કેટલીકવાર 'લગ્ન' અને 'અણુધારી આકૃત'માં બન્યું છે તેમ, વાર્તાઓમાંના ઉપદેશતત્ત્વને સ્પષ્ટ રીતે કહી બતાવવાનાં સોજમાં પડીને અથવા વાચકને સીધું સંબોધન કરીને (૨૭; ૩૭) કલાભાન ગુમાવી બેસે છે. 'કાના ખાતે', 'ખેડૂતની વેદના', 'અનિલ' જેવી વાર્તાઓમાં ઊર્મિભરતાનો અતિરેક થઈ ગયો છે. તેમ છતાં, 'સુરંગા', 'ગાડી', 'તડકાછાંયા' જેવી વાર્તાઓમાં લેખકની પ્રચ્છન્ન શક્તિની આપણને ઝાંખી થાય છે.

શ્રી. બકુભેલના સંગ્રહ 'ઇશ્કની ખુશ્બુ' માંની વાર્તાઓ આજથી પંદરેક વર્ષ પહેલાં લખાઈ હતી. પદર વર્ષ પહેલાની પોતાની શક્તિ અને સિદ્ધિઓ મારેનું પ્રભવ્ય હજી પણ લેખકના હૃદયમાં રહ્યું હોવા છતાં, આ વાર્તાઓ પૂરતાં એ ઝાઝા ભ્રમમાં રહ્યા નથી લેખકના પોતાના જ શબ્દોમાં કહીએ તો આ વાર્તાઓમાં 'સામાજિક દષ્ટિ નથી; એમાં પ્રાણ નથી.' અને સામાજિક દષ્ટિ અને પ્રાણની વાત જતી કરીએ તોપણ આ વાર્તાઓમાં નવલિકાનાં કલાતરંગોની રેખા મરખી થે દેખાતી નથી. દેખાય છે માત્ર શબ્દોના લોચા અને ધુમાડિયુ પિંજણ. 'પણ, પદર વર્ષ પહેલાં આને ૫ વાંચી વખાણનાર વર્ગે તો દર્શી ને' એમ આશ્ચર્ય પામવાની જરૂર નથી એવો વર્ગ તો કદાચ આજે ૫ મળી આવે; પણ એટલા પરથી જ, હકીકત છે તે નથી થતી નથી.

શ્રી. મીમનલાલ લુહારના સંગ્રહ 'ગામધણી'માં ચાર નવલિકાઓ આપવામાં આવી છે. શ્રી. મુનશીના સભાન કે અમાન અનુકરણમાં લેખકે પોતાની શૈલી બદલવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે પણ શ્રી મુનશીની સર્ગક પ્રતિભાનો અહીં નિ શેષ અક્ષર હોવાથી, આ નવલિકાઓની શૈલી તદ્દન કૃત્રિમ, શબ્દાળુ અને નાટકી બની ગઈ છે. કેવળ 'પ્રેમ સુધારણા'ની જિનઆવડતને લીધે ન જન્મતી હોય તેવી અશુભ્ય જોડણીઓ (આયુધ વિધાર, ત્રગારભવન) અને બાકરજીભૂસોને લીધે આ મંત્રદની દુર્વાચ્યતા વધી ગય છે. મંત્રદનું ઉપમાંગ છે એની અર્પણપત્રિકા: "મુમુક્ષુ વાચકને અર્પણ !!" એનું 'મુમુક્ષુ' વિશેષણ અને બે આશ્ચર્યચિહ્નો કેટલા બધા ખ્વનિગર્ભ છે !

ત્રણ બાપાન્તરકૃતિઓમાંની 'નિઃસંતાન'માં ત્રણ લાખી નવલિકાઓ સંગ્રહમાં આવી છે. પ્રો. રામનારાયણ પાઠકે ઉપોદ્ધાતમાં બતાવ્યું છે તે

પ્રમાણે ત્રણ વાર્તાઓ યુરોપની આ પ્રકારની વાર્તાઓમાં ઉત્તમ ગણાવી વાર્તા છે' ત્રણ વાર્તાઓમાં મુખ્ય પાત્રોના માનસનું ચિત્રણ મધ્યવર્તી છે એ માનસ અમુક રીતે અસાધારણ હોવા છતાં એનું ચિત્રણ તદ્દન સ્વાભાવિક અને અભવિત, તર્મદ અને અનિવાર્ય લાગે એવી રીતે આપવામાં આ નવલિખાઓનું કનાગદસ્ય છુપાયું છે આ નવલિકાઓ આપણા લેખકો પાં સંવિધાનગૈયબનો સુંદર આદર ગુરુ કરે છે

'દેવદૂત' માની વાર્તાઓ મૂળ મગદી 'કિર્તેસિંગ' અને 'મનોદા' માં મિલકેલા પ્રેમ યર્ષ દત્તો પાત્રોના તેમ જ સ્થળવિશેષના નામ વગેરેમાં યથોચિત ફેરફાર કરીને વાર્તાવસ્તુને તળ ગુજરાતની ભૂમિમાં રાપવામાં આવ્યું છે આપાન્તર અવતર ફેરિ જેટલા ગમથી વાચી શકાય છે આપાતર કાગના શ્રમની મફતના ત્યાગ નહીં છે

પરંતુ આ તે વાર્તાઓમાં, વાર્તાદૃષ્ટિએ અમાધારણ એવું કશું નથી 'પતિત' અને ઉન્માદ અને ઉપતિ' જેવી વાર્તાઓ તે તદ્દન સામાન્ય દ્રશ્યાની છે અને 'ધગો ધા' અને 'બોડુ બોડુ તો' એ બે મિત્રાવની બીજી વાર્તાઓમાં એવો વિશિષ્ટ સૌંદર્યમયતા નથી કે તેને મગદીમાંથી ગુજરાતીમાં લાવવાની જરૂર પડે આવી સામાન્ય કૃતિઓ માટે પણ આપણે પગવચ્ચી દયામુધી ગદીશ ?

'હિન્દીની એક વાર્તાઓ'માં એક તરફ જેમ વસ્તુ અને પાત્રના વૈવિધ્યનું દર્શન થાય છે તેમ બીજી તરફ આલેખનનિરૂપણની નવીનતા પણ જોવા મળે છે એની 'દેશ' અને 'મધુઓ' જેવી વાર્તાઓ વાસ્તવિકતાનું મર્મસ્પર્શી આલેખન કરે છે, તે 'જેવ' અને 'બાળપણ' વાસ્તવિકતાની મુખ્ય દૃષ્ટિનાં દર્શન કરાવે છે 'દારીમાં' એના આલેખનથી અને માર્મિક ચોટથી દિવ્ય છતી ગળાય છે, તે 'પ્રાપ્તિ' અને 'આમગ્નિ ઉપવાસ' એના ચાતુર્યમયતાથી વસ્તુની વિમલાદિતાને હૃદય પર દમાવી ગળાય છે 'મુનમુન અને 'અજ્ઞાનીની જમી' માનવદષ્ટિએ પશુમાનસના વ્યાપારનું આલેખન કરે છે, તે ગીડિયાખાનું પ્રાણીજીવનની જુગ્મ્મ અને મૂઝી જે નામે અજ્ઞાત કરી ગયે છે અન્નમાં એ સામાન્ય અતિ સત્ય (Platitudes)માં ઘરી પડે છે, પણ માનવીની આંતર્યબૂચ કે મદસ્તા દાસ, અદમાવ કે પગીડનરૂતિ કેટકેટલા અનિષ્ટોનું મૂળ અને છે તે આ વાર્તામાં નવીન રીતે દેવાયું છે અને 'પગદી તો મનોરમ લિખિતાવ્ય જ છે. એનું રૂપાન્તર એનું વાતાવરણ વર્ણનો અને ચિત્રો, વાર્તાલાપની લક્ષણ

અને જીવનની ભવ્યતાનું કરુણગર્ભ દર્શનઃ આ ગદ્યાં તરવો એટલાં તો રમણીય છે કે સપાદકના વક્તવ્યમા તેનો ઉલ્લેખ સરખો થે નથી તે જોઇને આશ્ચર્ય થાય છે. 'કદન' જેમ સંગ્રહની વાસ્તવદર્શી વાર્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે તેમ 'પગદંડી' રંગદર્શી વાર્તાઓનો સિરોમણિ છે.

આ વાર્તાઓની પસંદગી સંપાદકે કેવળ પોતાના વૈયક્તિક દષ્ટિબિન્દુથી કરી હોવાથી, આ વાર્તાઓને જ હિન્દી સાહિત્યની શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓ ગણીને તેના ગુણદોષ પર વિવેચન કરતાં હિન્દી સાહિત્યને અન્યાય થાય તેવું છે. શ્રી. પ્રતિમા સેઠીની 'સખ્યા' હિન્દીની શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓમાં ખરેખર સ્થાન પામે છે કે કેમ તેની ખબર નથી. પણ શ્રી. મેઘાણીની 'પાપી' જેવી વધારે કરુણમંગલ કલાકૃતિઓ આપણે ત્યાં હોવા છતાં, તેને ગુજરાતીમાં લાવવાની કષ્ટ જરૂર ખરી ! તે જ પ્રમાણે, દિરેશની મુકુન્દરાવ' જેવી વાર્તા વાન્યા પછી 'દોસ્તના' છૂટક પ્રસંગાંચરો સુંદર હોવા છતાં, નવલિકાદષ્ટિએ એ શિથિલ લાગંધા વિના રહેતી નથી. ચાતક પંખી' અને 'લાજ રાખજો' પણ ખદ્ધુ જ સામાન્ય પ્રકારની વાર્તાઓ છે; અન 'મદ્દુ' વાચતાં વાચતાં 'Twenty six men and a girl' વાદ આવી જાય એવું કશું જ તેમાં નથી.

આમ આ સંગ્રહમાં સુંદર અને સામાન્ય જન્ને પ્રકારનો સામગ્રી એકઠી થઇ છે. ભાષાન્તર એકંદર સારું થયું હોવા છતાં, 'કાઈ કુંવારી કન્યાને સીમત હોય એવાં' (કુમારી કન્યાના સીમંત-સંસ્થા-જેવી. પૃ. ૨૭૩) જેવાં પ્રયોગ ભાષાન્તરકારની બેદરકારી કે બિનઆવડત સૂચવ છે.

શ્રી. ધૂમકેતુનું 'મદીપ' અને શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણીનાં 'જેલ ઓફીસની બારી', 'પ્રતિમાઓ', 'સોરાષ્ટ્રનાં રસધાર' (ધારા ૧, ૪, ૫) અને 'સોરઠી સંતો' આ વર્ષે પુનર્મુદ્રિત થયા છે. શિષ્ટ, સુંદર પુસ્તકોનાં પુનર્મુદ્રણાં આપણને થતું સાનન્દ આશ્ચર્ય સચેળા સમી જાય અને એ સ્થિતિ સ્વાભાવિક બની જાય એવી ધન્ય ધડો ક્યારે આવશે ?

પ્રકીર્ણ

સ્વતંત્ર ૧૧ :

પુનર્મુદ્રણ ૨ :

આ વિભાગની આઠ કૃતિઓમાંથી કેટલીકને મૂકવી હોય તો નવલિકા-વિભાગમાં મૂકી શકાય તેમ છે; પરંતુ તેમ ન કરતાં, સરળતા અને ઔચિત્યને ખાતર તેને આ પ્રકીર્ણ વિભાગમાં મૂકી છે.

શ્રી વિનોદિની નીચકાના 'આરસીની લીતરમાં'મા ૩૯ નાની નાની મહગ્ગનાઓ આપવામા આવી છે. તેમાં વાર્તાઓ છે, તર્જમલીલા છે, વિચાર-દષ્ટિકાઓ અને ચિંતનમુક્તકો છે, શાવનાઓ અને મહકાવ્યો છે, આમાની કેટલીક ગ્ચનાઓ તદ્દન સામાન્ય પ્રકારની છે, વાર્તાઓમાની ધણીમા દેશી જ અમાધાગ્ચતા નથી, તર્જમલીલામા ચમત્કારક તરવ ઓછુ છે અને ધણી રચનાઓ તો કેવળ પ્રાગભદ્યાની જ છે.

પણ લેખિમામા મર્મ અને વિનોદની સાદાજનક ચમ્તિ છે, પ્રકૃતિમા લલિત, મધુર કે ભવ્યગાય દરથે પ્રત્યે માથો અનુગમ છે, માનવજીવન પ્રત્યે મહાનુભૂતિભર્યો રસ છે અને વેધક દષ્ટિ છે એટલે 'પગકાળા', 'સાનરમતીના પૂર', 'ધન્ડા', 'ગણક', 'ઋગોષ્ઠી', અને 'બાલમખીને' જેવી રચનાઓમા મનોરમ મહકાવ્યનો આત્મા પ્રકટ થાય છે તો 'નદુ', 'વગદાન', 'બોબો શિકાર', 'વરસગાક', 'નાનકડો આર્યર', 'સાવજી મા', 'મંચુક્તા', 'મોધુ માતૃત્વ', અને ચિંતા' જેવી ગ્ચનાઓમા સરલતાનું કે ખનિતું સૌદર્ય વતે ઓછે અંશે પ્રકટ થાય છે.

પ્રો વિનાયક ગોમટેનું 'કુ કંઈ ?' આપણે ત્યાં 'નાટચમ્ચટા'નો નવો પ્રકાર ગ્ચ કરે છે સમ્પૂર્ણ નાટચયાત્રની પગિભાષા પ્રમાણે એને 'ભાણ' કહેવામા આવે છે એમા એક જ પાત્ર હોય છે એ પાત્ર કા તો પોતાનો અને કા તો અન્યનો અનુભવ કહી ખતાવતું હોય છે અથવા એમા ખીનએ અનુભવેલુ પ્રશ્નોત્તરપે આકાશખાધિત વડે અને યથોચિત અભિનય સાથે બોલવામા આવે છે આ પ્રકારની નાટચમ્ચટા મરાઠીમા લખાય છે પ્રો ગોમટેએ એ સ્વરૂપને આપણે ત્યાં પહેલી જ વાર, પૂરતા પ્રમાણમા દાખલ કરવાનું કૈવ મેગ્ચુ છે.

આ પુસ્તક મનાહીમાથી બાવાન્તર નથી, પણ મૂળ મુગ્ગતીમા જ લખાયેલી કૃતિ છે. એમા ભુદિનો ચમકાર છે, વિચ્ચરનિને રોષી કાઢવાની ચકોર દષ્ટિ છે, માનવજીવનની આત્મચચનાને કે વચરજીતિને, નક્કામને કે દબને આનાદ પકડી પાડીને આસાનીથી બ્યમ્ત કરવાની કલા છે અલગત, લેખકના હાસ્યમા નર્મ કે મ્દાસને જદને મુખ્યત્વે મર્મની જ પદ્ધનાજ દેખાય છે; અને તેથી તેમને કચારક તાલમેલિયાપણાનો તો ધણીવાર અતિચ્ચેક્રિતો આત્રવ લેવો પડ્યો છે પણ તેમ છતાં આ સૌખ્યયુક્તા અને કલાપૂર્ણ રચનાઓનું વાચન રસદાયક અવસ્ય થઈ પડે છે.

'વીર વનરાજ'—ઇતિહાસની ઇષ્ક વિગતપર પણ અને વાર્તાની કેવળ

કાંઈપનિકતા, ખન્ને લાયસ્થાનોથી મુક્ત રહીને વીર વનરાજના પાત્રને આલેખતુ આ પુસ્તક આપણા કિશોરસાહિત્યમા સત્કારપાત્ર સ્થાન પામે છે.

‘મરેલાંનાં રૂઢિર ને જીવતાંનાં આંસુડાઓ’, ‘આપણું ઘર’, ‘અકબરની યાદમાં’, ‘પાંચ વરસનાં પખીડાં’ ‘આપણા ઘરની વધુ વાતો’, અને ‘લોકગંગા’ : ‘કુલજામ નવપ્રકાશન એજી’ની પુસ્તિકાઓ છે. પહેલી પુસ્તિકામા આપણા દમ સમર્થ રાષ્ટ્રવિધાયકોની જીવનઝરમર આપરામા આવી છે, બીજામા આપણા પાંચ પુરુષસિદ્ધોનો જોલનો અનુભવ-પ્રમાણિત સાધનો પરથી તૈયાર કરીને-આપવામા આવ્યો છે, ત્રીજામા બિગદરી અને મનન્વયનુ ઉજમાણુ સ્વપ્ન સેવનાર ભારતસત્રાટ અબગની ચતુ શતાબ્દીના અવમરને, વતમાન દાયકા લગીના હિન્દ અને ઇસ્લામતા મપર્કનું રસ અને સમભાનપૂર્વક અવલોકન કરીને ઉચિત રીતે બિજવવામા આવ્યો છે, ‘પાંચ વરસના પખીડા’મા ‘પાંચસોમે મળશે’ વસનાગ વાઇસરોયો અને ગવર્નર જનરલોના ‘સામાજિક સાસારિક અને અર્થ અમલ ગણાવ’ તેવા જીવન વિશે રસિક માહિતી આપવામા આવી છે, ‘આપણા ઘરની વધુ વાતો’મા જોલની ગૂઢ અને ગહસ્થભરપૂર સૃષ્ટિનો વિશેષ પરિચય કરાવવામા આવ્યો છે, અને ‘લોકગંગા’મા અજ્ઞાત લેખકોએ લખેલી અને ‘કુલજામ માં પ્રકટ થયેલી, આપણા ગ્રામીણ સમાજમા રથજે રથજે મળી આનતી દર્દીકરી કરુણા કે કાવ્યભરી ભગ્નતાનું દર્શન કરાવતી અનુભવનોધો આપવામા આવી છે. નીરાંગી રાષ્ટ્રભાવના અને જીવત લેલીના સમન્વયને લીધે આ પુસ્તિકાઓ પદ્ય અને પ્રાબુપદ મની છે

શ્રી બેકાગના અક્કલના ખાં’મા હાસ્યગસિક લેખોનો મગ્દ કરવામા આવ્યો છે લેખકે હિન્દુ અને મુસલમાન મસારના વ્યવહારનો સારો એવો પરિચય સાધ્યો છે ઉર્દૂ, ઉર્દૂમિશ્રિત ગુજરાતી અને સિષ્ટ ગુજરાતી ભાષા પર એમને સારો કાબૂ છે સમકાલીન જીવનના હાસ્યપાત્ર સ્થાનો પારખવાની દષ્ટિ પણ એમનામા છે પણ લેખકની દષ્ટિ મુખ્યત્વે બાહ્યસ્થિત હોનાથી આ સમ્રહના હાસ્યની નિષ્પત્તિ ભાષાઓના શબ્દમેળામાથી અને અમર્યાદ અતિચરોક્તિમાથી થાય છે, માનવસ્વભાવમા મૂલભૂત રીતે રહેલી વિમગતિ-માથી નાહ એટલે શુદ્ધ હાસ્યની દષ્ટિએ આ સમ્રદમાં ચિરજીવ તરવો એલા છે, પરંતુ સામાન્ય રીતે હળવી રમૂજ આપી શકે તેવાં તરવોનો આમા અભાવ નથી

શ્રી. જશુકાકાના ‘કુવારા’મા આવેલા કેટલાક લેખો મૂળ ‘રાજપીપલા

સમાચાર' માટે લખાયેલા; એ લેખોની સાથે કેટલાક અગ્રકટ લેખો ઉમેરીને લેખકે 'પ્રસ્તુત પુસ્તિકામાં નિર્દોષ હાસ્યરસિક લેખોનો મંચલ કરેલો છે.' લેખો મુખ્યત્વે નિર્દોષ છે એ સાચી વાત છે.

શ્રી. ધૂમકેતુના માનસમૌક્તિકા 'રજકણુ' અને શ્રી. મસ્તકશીરવું 'હાસ્યવિલાસ' આ વર્ષે પુનર્મુદ્રિત થયાં છે.

ઉપસંહાર

૧૯૪૨ નો વર્ષના રસતીર્યની આપણી પરક્રમા અહીં પૂરી થાય છે એ પરક્રમા આનન્દદાયક બની છે એમાં શંકા નથી; પણ આવી વાર્ષિક પરક્રમાઓ આપણને આત્મમંતોગ અને કૃતાર્થતાનો અનુભવ લેવા માટે નહિ, તેટલું આત્મનિરીક્ષણ અને આત્મવિશોધન કરવા પ્રેરે તે ઈષ્ટ છે.

અને એ આત્મનિરીક્ષણ કરતા, આપણે જોઈ ગયા તે પ્રમાણે, આ વર્ષે પણ જોમ આપણને કટાક્ષમુલક કાવ્યોના બે મગહો મળ્યા છે તેમ ગદ્યમાં નાટ્યચતુરોનો અભિનવ પ્રકાર મળ્યો છે. નવલિકાકાર ધૂમકેતુ નવલકથાકાર રૂપે આપણી પાસે આવે છે, તો નવલકથાકાર સુનીલાલ શાહ નવલિકાલેખક તરીકે આપણા પરિચયમાં આવે છે. ભાષાન્તરકાર બસુભાઈ શુક્લ મૌલિક નવલકથાકાર તરીકે અને કિમર્નાસહ ચાવડા નવલિકાલેખક તરીકે આપણી પાસે 'અધૂરું સ્વપ્ન', ભાગ ૧, ૨' અને 'કુમકુમ' રજૂ કરે છે. તો નૂતન કવિઓમાં નાથાલાલ દવે અને નાટ્યલેખકોમાં ઉમેશ કવિ આપણને મળે છે. ભાષાન્તરોમાં ધણી અગત્યતા હોવા છતાં, આપણે 'હેમ્લેટ', 'લમની બેડી' અને 'નિઃમંતાન'માં નવા ક્ષેત્રમાં વળા છીએ; અને બગાળી નવલકથાના ક્ષેત્રમાં જોઈએ તો સૌરીન્દ્રમોહન મુખોપાધ્યાય અને નારાયણ બટ્ટાચાર્યનો આપણે ત્યાં પ્રવેશ થાય છે.

અને નૂતન તત્ત્વોની વાત કરીએ તો આપણી નવલકથામાં જોમ એક તરફ અસહકાર મુગનો દલ અને નિર્મળતા આલેખાય છે ('દેશદ્રોહી'), તેમ બીજી તરફ ચૂની સ્ત્રીનું વિષમધારણ (Abnormality) પાત્ર નવલકથાનું મુખ્ય પાત્ર બને છે ('ચંદા'), વૈચારિક યુગ્મચાતુર્ય ભાવિ સ્વપ્ન પણ આ વર્ષે નવલકથામાં ('અધૂરું સ્વપ્ન') પહેલીવાર આલેખાય છે. નવલિકાઓમાં એક તરફ હિન્દીપાઐશ્યોની ઇષ્ટિનો પ્રવેશ થાય છે ('કુમકુમ'), તો બીજી તરફ જાતીય મંજૂષીની સમસ્યાઓ પણ આલેખાય છે ('દિરેક્ટના વાતો, ૪).

આ ઉપરાંત, માનવજન્મુત્પત્તિની મગલ આરાધના કરતી આપણી

કવિતાનો વર્ગવિગ્રહના અને વિદ્વંશના સામ્યવાદી ક્ષેત્ર તરફ ઢળતો જતો પ્રવાહ ('દીવડિયા' અને 'રાવણુદ્યથો'), મધ્યકાલીન ગુજરાતના મદિમાવાન ચિત્રનું આલેખન (ગુજરાતનો જય, ૨), આપણા વર્તમાન ગ્રામજીવનના વાસ્તવિક હાર્દમાં ઊંડા ઊતરવાનો પ્રયત્ન ('રસિયો જીવ'), અને આપણા જીવનવાણી અને નવતર મમાજમાં ઠેઠેર રહેલા ઈંલ અને ગુડગીરી પ્રત્યેનો સાચો ઉઠગાઠ (મેઘાણીની નવલિકાઓ ૧, ૨) વારાંગનાજીવનની ભેદમયી સૃષ્ટિનું રહસ્ય પામવાની મથામણ ('મારા વિના નહિ ચાલે' અને 'ચિત્રાંગદા') આ બધાં પરિચિત તરવો આ વર્ષના સાહિત્યમાં પણ અંકિત થયાં છે.

આ બધું ઓછું સંતોષજનક નથી; પણ બીજી તરફ, સમીક્ષાવર્ષના લલિત વાડમયનું અવલોકન કરતા કેટલાક વિચારો પણ સ્વયમેવ રુકુપાં વિના રહેતા નથી.

સમીક્ષાવર્ષમાં કાબ્યેતર સાહિત્ય કરતાં કાબ્યમાહિત્યમાં વ્યાકરણવિષયક અને રચનાવિષયક વધારે અશુદ્ધિઓ જોવામાં આવે છે. આનું કારણ શું હશે? અભ્યાસનો અભાવ તો ખરું જ; પણ કવિઓને મળતા નિરકુશતાના અધિકારનો ઉપયોગ પણ તેમાં થતો હોય એમ લાગે છે પણ, નિરકુશતાનો એ અધિકાર ધટોત્કચની સાંગ જેવો છે માત્ર અણીને વખતે જ એ વાપરી શકાય; અને શ્રેષ્ઠોમાં જ એ ક્ષમ્ય ગણાય-તે પણ તેમણે ઉપજાવેલાં પરિણામોના બદલામાં. અને અભ્યાસની જાત કરીએ તો લોકોત્તર પ્રતિભાવાળા કવિઓ માટે એ અનિવાર્ય નહિ હોય; પણ સામાન્ય કવિઓ અને ઉપ-કવિઓ માટે તો એ એક જીવાતુભૂત તત્ત્વ છે; અને લોકોત્તર પ્રતિભાવાળા કવિઓમાં પણ એ દુષણરૂપ તો નથી જ. આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે અભ્યાસના અભાવમાથી કવિપદના ધમડમાં સરકી પડતા વાર લાગતી નથી; ધમડ અને સહુદયતા પરસ્પરવિધાતક છે; અને માહિત્ય માત્રનું પ્રાણુભૂત તત્ત્વ છે સહુદયતા ધમડ જ્ઞાનનો હોય તો હજી નબી શકે, અજ્ઞાનનો નહિ.

અને કાબ્યેતર સાહિત્યમાં જોઈએ તો આપણે ત્યાં ધણીવાર જીવન-રહસ્ય જેટલું પ્રમંથોની ઘટનામાથી અને તેના અનિવાર્ય પરિણામમાથી સચિત નથી થતું તેટલું લેખકના પોતાના વિચારો અને વાણીદારા પ્રકટ થાય છે. ઉચ્ચકક્ષાની દૃષ્ટિએ આ ખામી ગણાય.

ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાં દલે આપણે સોલકી યુગ મિરાયના બીજા પ્રકાર યુગ તરફ ન વળીએ? અને સોલકી યુગમાં પણ આપણે જે ગુજરાતને આલેખીએ છીએ તે પરબ્રાન્તીય વાચકોને જેવું લાગશે તેનો ખ્યાલ આપણે

સમાચાર' માટે લખાયેલા; એ લેખોની સાથે કેટલાક અપ્રકટ લેખો ઉમેરીને લેખકે 'પ્રસ્તુત પ્રસ્તિકામા નિર્દોષ હાસ્યગસિક લેખોનો મંચલ કરેલો છે.' લેખો સુખ્યત્વે નિર્દોષ છે એ સાચી વાત છે.

શ્રી. ધૂમકેતુના માનસમૌકિકા 'રજકણુ' અને શ્રી મસ્તકશીરૂં 'હાસ્યવિલાસ' આ વર્ષે પુનર્મુદ્રિત થયાં છે.

ઉપસંહાર

૧૯૪૨ ના વર્ષના ગસતીર્થની આપણી પગક્રમમાં અહીં પૂરી થાય છે એ પરક્રમમાં આનન્દદાયક બની છે એમાં શકા નથી; પણ આવી વાર્ષિક પગક્રમમાં આપણને આત્મસંતોષ અને કૃતાર્થતાનો અનુભવ લેવા માટે નહિ, તેટલું આત્મનિરીક્ષણ અને આત્મવિગોધન કરવા પ્રેરે તે ઈષ્ટ છે.

અને એ આત્મનિરીક્ષણ કરતા, આપણે જોઈ ગયા તે પ્રમાણે, આ વર્ષે પદમા જેમ આપણને હટાક્ષમૂલક કાવ્યોના એ મંચલો મળ્યા છે તેમ ગદ્યમાં નાટ્યચ્છટાનો અભિનવ પ્રકાર મળ્યો છે નવલિકાકાર ધૂમકેતુ નવલકથાકાર રૂપે આપણી પાસે આવે છે, તે નવલકથાકાર ચુનીલાલ શાહ નવલિકાલેખક તરીકે આપણા પરિચયમાં આવે છે. બાપાન્તરકાર બસુભાઈ શુક્લ મૌલિક નવલકથાકાર તરીકે અને કિસર્નાસિદ્ધ ચાવડા નવલિકાલેખક તરીકે આપણી પાસે 'અધૂરું સ્વપ્ન', ભાગ ૧,૨' અને 'કુમકુમ' રજૂ કરે છે તો નૂતન કવિઓમાં નાથાલાલ દવે અને નાટ્યલેખકોમાં ઉમેશ કવિ આપણને મળે છે બાપાન્તરોમાં ઘણી અગજકતા હોવા છતાં, આપણે 'હેમ્લેટ', 'લમની બેડી' અને 'નિઃસંતાન'માં નવા ક્ષેત્રમાં વળા છીએ; અને બગાળો નવલકથાના ક્ષેત્રમાં જોઈએ તો સૌરીન્દ્રમોહન મુખોપાધ્યાય અને નાગવણુ ભટ્ટાચાર્યનો આપણે ત્યાં પ્રવેશ થાય છે.

અને નૂતન તરવેલી વાત કરીએ તો આપણી નવલકથામાં જેમ એક તરફ અસહકાર સુખનો દલ અને નિમગ્નતા આલેખાય છે (દેશદ્રોહી), તેમ બીજી તરફ ગૂની બીરું રિપમધાગણુ (Aporofancy) પાત્ર નવલકથાનું સુખ્ય પાત્ર બને છે ('અલ'), વૈગાનિક ગુજરાતનું બાવિ સ્વપ્ન પણ આ વર્ષે નવલકથામાં ('અધૂરું સ્વપ્ન') પહેલીવાર આલેખાય છે. નવલિકાઓમાં એક તરફ દિગ્ગજપારિવાઓની સૃષ્ટિનો પ્રવેશ થાય છે (કુમકુમ), તો બીજી તરફ જાતીય મનષીની સમસ્યાઓ પણ આલેખાય છે (દિરેક્ષની વાતો, ૩).

આ ઉપરાંત, માનવગન્ધુત્વની મરલ આરાધના કરતી આપણી

કવિતાનો વર્ગવિગ્રહના અને વિદ્વેષના સામ્યવાદી ક્ષેત્ર તરફ દળતો જતો પ્રવાહ ('દીવડિયા' અને 'રાવણુદ્યયો'), મધ્યકાલીન ગુજરાતના મહિમાવાન ચિત્રનું આલેખન (ગુજરાતનો જય, ૨), આપણા વર્તમાન મામલુવનના વાસ્તવિક હાર્દમાં ઊંડા ઊતરવાનો પ્રયત્ન ('ગંસિયો જીવ'), અને આપણા જીનવાણી અને નવતર મમાજમાં ઠેરઠેર રહેલા દંભ અને શુકાગીરી પ્રત્યેનો સાચો ઉકળાટ (મેધાણીની નવલિકાઓ ૧, ૨) વારાગનાજીવનની બેદમથી સૃષ્ટિનું રહસ્ય પામવાની મધ્યામણ ('મારા વિના નહિ ચાલે' અને 'ચિત્રાંગદ') : આ બધા પરિચિત તત્ત્વો આ વર્ષના સાહિત્યમાં પણ અંકિત થયાં છે.

આ બધું ઝોણું સંતોષજનક નથી; પણ બીજી તરફ, સમીક્ષાવર્ષના સહિત વાહ્મયનું અવલોકન કરતાં કેટલાક રિચારો પણ સ્વયમેવ રહુર્મા વિના રહેતા નથી.

સમીક્ષાવર્ષમાં કાવ્યેતર સાહિત્ય કરતાં કાવ્યસાહિત્યમાં બ્યાકરણવિષયક અને રચનાવિષયક વધારે અશુદ્ધિઓ જોવામાં આવે છે. આનું કારણ શું હશે? અભ્યાસનો અભાવ તો ખરું જ; પણ કવિઓને મળતા નિગૂંજાતાના અધિકારનો ઉપયોગ પણ તેમાં થતો હોય એમ લાગે છે પણ, નિરકુશતાનો એ અધિકાર ઘટોત્કચની સાંગ જોવો છે. માત્ર અણીને વખતે જ એ વાપરી શકાય; અને ઈન્કોર્ગાં જ એ ક્ષમ્ય ગણાય-ને પણ તેમણે ઉપજાવેલા પરિણામોના બદલામાં, અને અભ્યાસની વાત કરીએ તો લોકોત્તર પ્રતિભાવાળા કવિઓ માટે એ અનિવાર્ય નહિ હોય; પણ સામાન્ય કવિઓ અને ઉપકવિઓ માટે તો એ એક જવાબૂદ તત્ત્વ છે; અને લોકોત્તર પ્રતિભાવાળા કવિઓમાં પણ એ દૂષણરૂપ તો નથી જ. આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે અભ્યાસના અભાવમાથી કવિપદના ધમકમાં સરકી પડતા વાર લાગતી નથી; ધમક અને સહૃદયતા પરસ્પરવિધાતક છે, અને સાહિત્ય માત્રનું પ્રાણુજીવ તત્ત્વ છે સહૃદયતા. ધમક જ્ઞાનનો હોય તો દંજ નબી શકે, અજ્ઞાનનો નહિ.

અને કાવ્યેતર સાહિત્યમાં જોઈએ તો આપણે ત્યાં ધણીવાર જીવન-રહમ્ય જેટલું પ્રગોની ઘટનામાથી અને તેના અનિવાર્ય પરિણામમાંથી સચિત નથી થતું તેટલું લેખકના ચોતાના રિચારો અને વાણીદ્વારા પ્રકટ થાય છે. ઉચ્ચકક્ષાની દૃષ્ટિએ આ ખામી ગણાય.

અંતિદાસિક નવલકથાઓમાં દવે આપણે સોલકી યુગ મિત્રાવના બીજા કાંઈ યુગ તરફ ન વળીએ? અને સોલકી યુગમાં પણ આપણે જે ગુજરાતને આલેખીએ છીએ તે પગ્રાન્તીવ વાચકોને કેવું લાગશે તેનો ખ્યાલ આપણે

કરીએ તો ? મધ્યકાલીન યુગના ગુજરાતની મહત્તા ધૂમકેતુની નવવક્ત્રાઓમાં બન્યું છે તેમ, માત્ર કાવ્યાદાવા, મુદ્ર પ્રપંચો અને કેવળ જામૂસી પર જ પ્રતિષ્ઠિત થઈ હતી ? ઉદાગ્રહાવી ગણ્યનીતિના અને ઉદાત્ત ભજ્યતાના અશોની એ ગુજરાતમાં શું આટલી બધી અછત હતી ? આપણે આપણી પ્રાન્તીય અસ્થિતાના ગૌરવને યોગ્યતા આપી, મર્વકાલીન મહત્તાના કે ભજ્યતાના આદર્શોને ન વિસારીએ અને આપણી અસ્થિતાને મહત્તાનું નામ આપીને આપણી જાનને ન હેતરીએ.

અને મૂળા, બહેગ, આધળા જેવા વિષમધારણ પાત્રો નવલકથામાં પ્રવેશ પામે તે તો સ્તુત્ય ગણાય પણ, વિષમધારણ પાત્રોનું માનસ વિષમ ધારણ હોય છે તે બૂધી જઈને, તેમને મધ્યધારણ પાત્રોની માફક વિચારતા વર્તતા કલ્પવાથી એના આલેખનનો હેતુ માર્યો જાય છે એવા આલેખનથી તો માત્ર બાહ્ય અને ભ્રામક વૈવિધ્ય સંધાય છે, આંતરિક અને સાચું વૈવિધ્ય નહિ.

એ જ પ્રમાણે વારાંજનાના જીવન પ્રત્યે આપણા લેખકોને હમદર્દી હોય તો તે મારી વાત છે પણ એવી હમદર્દી જ જમ નથી વેશ્યામર્યા આપણા સમાજનું ભવ્ય અનિષ્ટ છે. એનો પૂરેપૂરો અભ્યાસ કર્યા વિના એ અનિષ્ટની ભવ્યતા સમજાય તેમ નથી, અને ત્યાસુધી એની ભવ્યતા સમજાય નહિ, એના વિફૂત માનસનું યથાતથ આકનન થાય નહિ, ત્યાસુધી એ નહોતો પર કૂચોની આજ દાકરાનો કોઈ અર્થ નથી.

હોળીનો દિવસ હતો મવાગના અગિયારનો સુમાર હતો સેન્ડરર્સ રોડ પરથી બે ધોડાગાડીઓ પમાર થતી હતી, એમાં મેં જોઈ અચ્ચાર પાચપાચ અર્ધનમ્ર અને છાંયી સ્ત્રીઓ એમના મોઝાથી કાનના કીડા ખરી પડે તેવા અંદાજીન કામ છૂટતા હતા મુમુક્ષુના ગજમાર્ગ પર, ધોળે દિવસે, ગણુ ફાગી જાય તેવડા મોટા સ્વરે એ સ્ત્રીઓ મેચરમ, બેકામ અને બેપગના બનીને અપશબ્દો બોલી રહી હતી જાણે કોઈ કમલ પ્રેનોની કે પિશાચોની સ્ટિટી.

આપણા સમાજને મૂઝવતો પ્રશ્ન પેલી ગજેશ્વરીઓ કે ચિત્રાગદાઓ નથી, પણ આવી વેશ્યાઓ છે — જેમાં નથી રહેવા પામ્યું નારીત્વ કે માનવતાનું એક પણ ચિહ્ન એમનો પ્રશ્ન જ એટલો બધો મોટો છે કે એમની માથે લમ કરી લેવાથી કે તેમને મારી નાખવાથી એમના માનમની વિફૂતિ દૂર થઈ જશે ? વેશ્યાઓનો પ્રશ્ન માત્ર અર્ધગુપ્ત પ્રણયમૂખનો કે

નિરુદ્ધ માતૃત્વનો પ્રશ્ન નથી, વિકૃત સ્ત્રોત્વનો તેમ જ આર્થિક અસહાયતાનો પ્રશ્ન છે અને એવી કોઈ દૃષ્ટિએ એનું આલેખન થાય તો જ યોગ્ય ગણાય.

કવિ ભૂતકાળની સમૃદ્ધિ અને ભવિષ્યની સ્વપ્નસૃષ્ટિની માથે એવો તો એકરસ બની ગયો હોય છે કે એક તરફ એ પ્રાચીન વિચારપ્રણાલિકાનો પ્રતિનિધિ બની જતો હોય છે, તો બીજી તરફ અનુદિત યુગોની સ્વમચ્છિત્ત સર્જન પણ એને હાથે જ થતું જતું હોય છે આમ કરિ અતિસરક્ષક તેમ જ અતિમુક્ત વ્યક્તિત્વનું દર્શન કરાવતો હોય છે, એટલે અશે કવિતા અને કાવ્યેતર લલિતવાદ્મયમાં આલેખાયેલી ભાવનાસૃષ્ટિ વચ્ચે ભેદ હોય તે સમજી શકાય તેવું છે કાવ્યસાહિત્યમાં ભારિ આકાક્ષાઓ અને આદર્શો જેટલા વહેનાં મૂર્ત થાય તેટલા, કદાચ આ કારણને લીધે, કાવ્યેતરસાહિત્યમાં ન થાય પણ તેમ જતા, કોઈ પણ દેશના કે પ્રજાના અમુક નિશ્ચિત સમયાવધિના સમગ્ર સાહિત્યમાંથી જોતા જીવનસૂર લગભગ એક સરખા હોય છે આપણે ત્યાં એવું છે ખરું ? આપણા એકલા કાવ્યસાહિત્યમાંથી જોતા ગુજરાતનું ચિત્ર અને એકલા કાવ્યેતર લલિત વાદ્મયમાંથી અભિવ્યક્ત થતું ગુજરાતનું ચિત્ર આ બંને ચિત્રો પરપ્રાન્તીય વાચકને સમાન લાગે તેવાં છે ? આ પ્રશ્ન પર વિચાર કરવાને હું અધિકારી વિદ્વાનોને વીનવું છું.

અને ભાષાન્તરોને આપણે કેવળ વ્યવહારુ દૃષ્ટિએ નિહાળના ક્યારે અટકીશું ? બગાળીમાંથી ભાષાન્તરો ચામ તેમાં બોડુ કંઈ નથી પણ બગાળીના થે શિષ્ટ અને ચિરંજીવ પુસ્તકો (classics) આપણે ત્યાં આજ સુધીમાં કેટલા જોતર્યા છે ? અને બગાળી ઉપરાંત બીજી પણ ભારતીય ભાષાઓ—દિન્દી, મરાઠી, તામિલ, તેલુગુ મલયાલમ વગેરે—પ્રત્યે આપણા ઉત્સાહી અભ્યાસીઓ ન વળે ? અત્યારે આપણે ત્યાં થાય છે તેવા ભાષાન્તરોથી આપણી વ્યવહારપદ્ધતિ તૃપ્ત થતી હશે ખરી, પણ સાહિત્યની શોધા તો વધવાની પરભાષાનાં શિષ્ટ અને ચિરંજીવ પુસ્તકોના અધિકારી વિદ્વાનોને હાથે થયેલા ભાષાન્તરોથી આ હકીકત પર આપણે વિચાર કરીશું ?

અન્તમાં, મને આ કાર્ય સોંપવા માટે ગુજરાત સાહિત્ય સભાનો અને પોતપોતાનાં પ્રમુખનો મોકલી આપીને મારું કાર્ય મરળ બનાવનાર લેખકમિત્રો અને પ્રકાશક ભાઈઓનો હું ફરીથી આભાર માનું છું.

કરીએ તો ? મધ્યકાલીન યુગના યુજરાતની મદત્તા, ધૂમકેતુની નવલકથાઓમાં બન્યું છે તેમ, માત્ર કાવાદાવા, ક્ષુદ્ર પ્રવચો અને કેવળ જામ્યસી પર જ પ્રતિષ્ઠિત થઈ હતી ? ઉદારભાવી ગાંધીનીતિના અને ઉદાત્ત ભવ્યતાના અંશોની એ યુજરાતમાં શું આટલી બધી અછત હતી ? આપણે આપણી પ્રાન્તીય અસ્થિતાના ગૌરવને ધોવવા ખાતર પણ, મધ્યકાલીન મદત્તાના કે ભવ્યતાના આદર્શોને ન વિસારીએ અને આપણી અસ્થિતાને મદત્તાનું નામ આપીને આપણી જાનને ન ઉતરીએ.

અને મૂંગાં, બહેંગાં, આધળા જેવાં વિષમધારણ પાત્રો નવલકથામાં પ્રવેશ પામે તે તો સ્વતંત્ર ગણાય. પણ, વિષમધારણ પાત્રોનું માનસ વિષમધારણ હોય છે તે જુદી જાતને, તેમને મમધારણ પાત્રોની માફક વિચારતાં વર્તતાં કલ્પવાથી એના આલેખનનો હેતુ માર્યો જાય છે. એવા આલેખનથી તો માત્ર બાહ્ય અને ભામક વૈવિધ્ય મધાય છે, આંતરિક અને સાચુ વૈવિધ્ય નહિ.

એ જ પ્રમાણે વાર્તાનાના જીવન પ્રત્યે આપણા લેખકોને હમદર્દી હોય તો તે સારી વાત છે પણ એકલો હમદર્દી જ જમ નથી. વેરવામંરથા આપણા મમાજનું ભયકર અનિષ્ટ છે. એનો પૂરેપૂરો અભ્યાસ કર્યા વિના એ અનિષ્ટની ભયકરતા સમજાય તેમ નથી; અને જ્યાંસુધી એની ભયકરતા સમજાય નહિ, એના વિદ્યુત માનમનું વચાતથ આકર્ષન થાય નહિ, ત્યાંસુધી એ ગદ્યો પર ફૂંસોની આપ્ત દાકવાનો કરો અર્થ નથી.

હોળીનો દિવસ હતો. મવારના અગિયાગનો સુમાગ હતો. સેન્ડવર્સ રોડ પગથી એ ઘોડાગાડીઓ પમાર થતી હતી, એમાં એ જોઈ ચચ્યાર પાંચપાંચ અર્ધનખ અને છાંદરી સીઓ એમનાં મેમાથી કાનના કીકા ખરી પડે તેવા અક્ષીવ ફાગ છૂટતા હતા. યુગ્મના ગાંધીમાર્ગે પગ, ધોળે દિનમે, ગળુ ફાટી જાય તેવડા મોટા રવરે એ સીઓ બેચરમ, બેકામ અને બેપગના બનીને અપચબ્દો બોલી ગઈ હતી જાણે કાંઈ કમલ પ્રેનોની કે પિશાચોની સૃષ્ટિ !

આપણા મમાજને મૂંઝવતો પ્રશ્ન પેલી ગજેશરીઓ કે ચિત્રાગદાઓ નથી; પણ આવી વેસ્થાઓ છે — જેમા નથી રહેવા પામ્યું નારીત્વ કે માનવતાનું એક પણ ચિહ્ન એમનો પ્રશ્ન શું એટલો બધો મારો છે કે એમની સાથે લગ્ન કરી લેવાથી કે તેમને મારી નાખવાથી એમના માનસની વિકૃતિ દૂર થઈ જશે ? વેસ્થાઓનો પ્રશ્ન માત્ર અસંતુષ્ટ પ્રણયજૂખનો કે

નિરુદ્ધ માતૃત્વનો પ્રશ્ન નથી, વિકૃત સ્ત્રીત્વનો તેમ જ આર્થિક અસહાયતાનો પ્રશ્ન છે અને એવી કોઈ દૃષ્ટિએ એનું આલેખન થાય તો જ યોગ્ય ગણાય.

કવિ ભૂતકાળની સમૃદ્ધિ અને ભવિષ્યની સ્વપ્નસૃષ્ટિની માથે એવો તો એકરસ બની ગયો હોય. કે એક તરફ એ પ્રાચીન વિચારપ્રણાલિકાનો પ્રતિનિધિ બની જતો હોય છે; તો બીજી તરફ અનુદિત યુગોની સ્વપ્નસૃષ્ટિનું સર્જન પણ એને હાથે જ થતું જતું હોય છે. આમ, કરિ અતિસંરક્ષક તેમ જ અતિમુક્ત બ્યક્તિત્વનું દર્શન કરાવતો હોય છે, એટલે અંશે કવિતા અને કાવ્યેતર લલિતવાદ્મયમાં આલેખાયેલી ભાવનાસૃષ્ટિ વચ્ચે ભેદ હોય તે સમજી શકાય તેવું છે. કાવ્યસાહિત્યમાં ભારિ આકાક્ષાઓ અને આદર્શો જેટલાં વહેલાં મૂર્ત થાય તેટલાં, કદાચ આ કારણને લીધે, કાવ્યેતરસાહિત્યમાં ન થાય. પણ તેમ છતાં, કોઈ પણ દેશના કે પ્રજાના અમુક નિશ્ચિત સમયાવધિના સમગ્ર સાહિત્યમાંથી ઊંડતા જીવનસૂર લગભગ એક સરખા હોય છે. આપણે ત્યાં એવું છે ખરું? આપણા એકલા કાવ્યસાહિત્યમાંથી ઊંડતા ગુજરાતનું ચિત્ર અને એકલા કાવ્યેતર લલિત વાદ્મયમાંથી અભિવ્યક્ત થતું ગુજરાતનું ચિત્ર : આ બન્ને ચિત્રો પરપ્રાન્તીય વાચકને સમાન લાગે તેવાં છે? આ પ્રશ્ન પર વિચાર કરવાને હું અધિકારી વિદ્વાનોને વીનવું છું.

અને ભાષાન્તરોને આપણે કેવળ વ્યવહારુ દૃષ્ટિએ નિહાળના ક્યારે અટકીશું? બંગાળીમાંથી ભાષાન્તરો થાય તેમાં ખોટું કંઈ નથી. પણ બંગાળીના ચે શિષ્ટ અને ચિરજીવ પુસ્તકો (classics) આપણે ત્યાં આજ સુધીમાં કેટલાં જીત્યાં છે? અને બંગાળી ઉપરાત બીજી પણ ભારતીય ભાષાઓ—હિન્દી, મરાઠી, તામિલ, તેલુગુ, મલયાલમ વગેરે—પ્રત્યે આપણા ઉત્સાહી અભ્યાસીઓ ન વળે? અત્યારે આપણે ત્યાં થાય છે તેવા ભાષાન્તરોથી આપણી વ્યવહારપટુતા તૃપ્ત થતી હશે ખરી, પણ સાહિત્યની શોખા તો વધવાની પરભાષાના શિષ્ટ અને ચિરજીવ પુસ્તકોના અધિકારી વિદ્વાનોને હાથે થયેલાં ભાષાન્તરોથી. આ હકીકત પર આપણે વિચાર કરીશું?

અન્તમાં, મને આ કાર્ય સોંપવા માટે ગુજરાત માહિત્ય સંભાનો અને પોતપોતાના પ્રકાશનો મોકલી આપીને મારું કાર્ય સરળ બનાવનાર લેખકમિત્રો અને પ્રકાશક ભાઈઓનો હું ફરીથી આભાર માનું છું.

[લલિતેતર સાહિત્ય]

સમીક્ષક

ગ્રા મુંદગજી ગ્રા બેદાઈ

પ્રારતાવિક

ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ સમગ્ર સાહિત્યને લલિત, લલિતેતર અને વૈજ્ઞાનિક એમ ત્રણ ભાગમાં વિભક્ત કરવાની રૂઢિ ગણી છે. જોકે વિદ્વાન સાહિત્યનો લલિતેતર સાહિત્યમાં અનર્ભાવ છે. છતાં સમીક્ષાની સવરૂપાત્તર તેને નોખુ પાડવામાં આશિષ છે. ખીજી રીતે કહીએ તો મમમ સાહિત્યના કથાનિક અને જ્ઞાનનિષ્ઠ એમ બે મોટા ભાગ પડે છે. તે દરેકના પાછા પેગવિભાગો કલ્પી શકાય આ વર્ગીકરણનો અર્થ એવો નથી કે જ્ઞાનનિષ્ઠ સાહિત્યમાં કથાનો કે કથાનિક સાહિત્યમાં જ્ઞાનનો અભાવ હોય અથવા હોવો જોઈએ એમ બંને બંદુબા અશક્ય છે. વસ્તુતઃ ધ્યેય અને બોલ કથાની જ્ઞાનનિષ્ઠ કૃતિઓમાં કવિત્વભાવનું દર્શન થાય છે. ટોલ્સ્ટોય જેવાની ઉપદેશનશી કે પ્રચાર દષ્ટિ કૃતિઓમાં જ્ઞાનો વ્યાપાર પણ જોવા પ્રકાગ્નો પરખાય છે. Seven Plays (અર્થઃ ટોલ્સ્ટોયના) The Moon is Down ઇત્યાદિ મધ્યામક કૃતિઓ અર્વાચીન લેખકોની ઉપલબ્ધ છે જેમાં પ્રચારનું કે ઉપદેશનું ગૌરવ જ્ઞાનો ગૌરવ જોડે હાથમાં હાથ મિલાવીને ચાલે છે. જીવનચરિત્ર ઇતિહાસ ઇત્યાદિને લલિતેતર સાહિત્યમાં મૂકવાની રૂઢિ છે. છતાં વિદ્વાન રૂઢિઓ લખેલા જીવનચરિત્રો, The Story of Philosophy, Microbe Hunters The Autobiography of a Supertramp સમજણપાત્ર અને આકર્ષક રહે જોવી અમંમ્ય કૃતિઓ છે જેનો આસ્વાદ લલિત સાહિત્યના અસ્વાદથી બહુ ભિન્ન પ્રકારનો લાગતો નથી. આમ કહેવાનો હેતુ કથાનિક અને જ્ઞાનનિષ્ઠ-લલિત અને લલિતેતર એ વર્ગીકરણને અવાસ્તવિક દર્શાવવાનો નથી, પરંતુ લલિતેતર સાહિત્યના સમીક્ષકને પણ પોતાના સમીક્ષાક્ષેત્રમાં કેવળ લાલિત્યસ્વરૂપતાનો જ અનુભવ થશે એવા ભયથી ઉદ્ભવ થવાનું કારણ નથી એમ સૂચવવાનો છે અને મને પણ મારું સમીક્ષાકાર્ય કેવળ રમાસ્વાદ વગરનું થયું નથી સાહિત્ય સભાએ લલિતેતર સાહિત્યનું સમીક્ષાકાર્ય અને સોંપ્યું એટલે સ્વાભાવિક રીતે

જ પૂર્વસમીક્ષકોનું સ્મરણ મને, થયું. કેટલાક અપવાદો બાદ કરીએ તો તે તે સમીક્ષકો તેમને સમીક્ષાકાર્ય સોંપાયું ત્યારે નવીનો જ હતા-પીઠ છતાં નવીનો હતા. એટલે નવીન પેઢીનો આ કાર્યમાં સમાદર એ સાહિત્યસભાએ પહેલેથી સ્વીકારેલી રૂઢિ માત્ર છે. તેમાં નવીન પ્રસ્થાન જેવું કશું નથી, એમ સમજી કયા આશ્ચર્ય કે સ્થાન વગર પ્રસ્તુત કાર્ય મેં વિનીત બાવે સ્વીકાર્યું પણ નવીન પ્રસ્થાન હોત તો એ યૌવનસુન્નલ સાહસશ્રુતિથી હું તે સ્વીકારત જ એમ મને લાગે છે.

આ કાર્ય કરતાં જેટલા પેટાવિભાગ પડ્યા તેટલા પડવા દીધા છે. તેમાં ક્યાંક ક્યાંક કોઇને મતભેદ જેવું થશે પણ તે બહુ નાની બાબત છે, એટલે તે વિશે ખાસ ખુલાસો કરવાની જરૂર નથી.

આ પ્રકારની સમીક્ષામાં કવચિત્ પીગતોમાં ઊતરવાનું થાય તો કવચિત્ સામાન્ય ચર્ચાથી સંતુષ્ટ થવું પડે, કવચિત્ વિસ્તાર તો કવચિત્ સંક્ષેપ ઇષ્ટ બને એ કેવળ સ્વાભાવિક છે. આમ થવામા ઉચિત્તાનુચિતનો વિવેક કેવો જળવાયો છે તે તો બીજાઓએ જોવાનું રહ્યું.

ચરિતસાહિત્ય

આ વિભાગમાં મૂળી શકાય એવાં ૭ પુસ્તકો સમીક્ષા માટે પ્રાપ્ત થયાં છે. તેમાંનાં ત્રણ 'શ્રી માતાજી,' 'સિદ્ધુ અબ્બડાનંદ,' અને 'ગ્રો. મમલાલ ગણુપતરામ શાસ્ત્રીનું જીવનદર્શન' પુસ્તકાકારે પ્રગટ કરવામા આવ્યાં છે એટલે જ પુસ્તકસંગ્રા પ્રાપ્ત કરે છે. વસ્તુતઃ એ ત્રણે નાના નિબંધો જ છે. 'શ્રી માતાજી'મા *Shri Sharada Devi, the Holy Mother* નામના પાંચસો પાનાના અંગ્રેજી પુસ્તકનું સારદોહન કરવાનો સાપ્રદાયિક મમત્વથી પ્રેરાયેલો પ્રયાસ છે. શ્રી. શારદાદેવીમાં આર્યપત્ની, સંન્યાસિની, માતા અને ગુરુનાં કુબલ્લજોનો સુભગ મેળ સધાયો હતો તે દર્શાવવા સારદોહનકાર અને અનુવાદક શ્રી. રતનેશ્વર ભવાનીશકર વજ્રાલે શ્રમ લીધો છે. સાપ્રદાયિક શ્રદ્ધા કે મમતાને કારે મૂકીએ તોપણ શ્રી. શારદાદેવીના જીવનપ્રતાનતમાં એવા અંશો અવસ્થ છે જે સહૃદય કલાકારને હાથે નિરૂપાય તો ઉત્કૃષ્ટ જીવન-ચરિત્રરૂપે પ્રગટ થાય. મૂળ અંગ્રેજી અન્ય જોવાનું બની શક્ય નથી પરંતુ આ સંક્ષિપ્ત રૂપના પ્રતિગિમ્બમા કલાદષ્ટિને નિરાશ થવું પડે એવી રીતિ છે. જીવનનિરૂપક પાસેથી જે પૃથક્ક્રિયાની-સમભાવ પ્રેરિત પૃથક્ક્રિયાની અને પૃથક્ક્રિયાના એકીકરણની અપેક્ષા રખાય તે આ પ્રવલ્નમાં બાગ્યે જ

જણાય છે, અથવા આ પ્રયત્નમગ્ને એવા પૃથક્કરણ અને એકીકરણનો વ્યાપાર ઇષ્ટ જ નહોં હોય. પ્રિ. મન્નનાથ મણપત્રગમ શાસ્ત્રી'નું જીવનદર્શન પુષ્ટિ સંપ્રદાયનું મહત્ત્વ દરનારુ થી માતાજીના જેવુ બીજુ પુસ્તક જે ચરિતનાયક શાસ્ત્રીજીની વિવેકબુદ્ધિ અને વિશેષના ગુજરાતના સંસ્કારી જનોને અપરિચિત નથી રેખાચિત્રની સામગ્રી એમના જીવનમા અનુપ્પ જતા ૪૨ પાનાનો આ નિમન્ધ શ્રી પુરુષોત્તમદાસ જ શાહને દાએ રેખાચિત્ર બની શક્યો હોય એવી પ્રતીતિ વાચકને યદ્ય શકતી નથી શાસ્ત્રીજીની અસ્થિમનાનો એક જ અશ કલાનિરૂપણમા અને રીતે ખીલી છોડે એવો કાતુકપૂર્ણ છે, પણ લેખકને એવો પ્રકાર ઇષ્ટ નથી અને ઇષ્ટ હોય તોપણ સિદ્ધ થયો નથી આમ જતા શ્રી માતાજી પેટે આ લઘુ પુસ્તક સમ્પ્રદાયના ભાવિકોને પ્રિય થાય એવુ નિમશય ■ આ બને ચરિતોમાં સામ્પ્રદાયિક ગૌરવને અતિ ક્રમીને મોખ્ખે મને જીવનચરિતનો પ્રયત્ન થયો હોય તો પરિણામ જુદુ જ આવત એ કહેવાની જરૂર નથી. બિનુ અખડાનદ'ના લેખક શ્રી અમલદાસ માલોક્ષાલ શુભ છે ડો. હરિપ્રમાદ વ્રજગાય દેસાઈએ દૂખી પ્રસ્તાવના લખીને સ્વામીજીની કર્મક્ષેત્રપ્રિયતાનો પુરસ્કાર કર્યો છે લેખક સ્વામીજી જેવાની જીવનરેખાનું આલેખન કરવાની યોગતા યોગ્યતા વિશે જે બોલ'માં આશકા પ્રગટ કરનારા વચન બોલે છે અને આ પ્રયત્નમા સત્યનિ કાથી અને સ્વામીજી ત્રત્યેના પ્રેમભક્તિભાવથી પોતે પ્રવૃત્ત થયાનું જણાવે છે અને ખરે જ આવી પ્રવૃત્તિ માટે આટલી સામગ્રી અત્ય ન જણાય અવગત, પ્રેમભક્તિભાવ આચિત્ત્વની મર્યાદામા રાખવાનું ધણાને દુષ્કર નીવડે છે અને આ લેખકને દુર્ભાગે તેમ મધુ છે પણ સ્વામીજી ગુજરાતની વર્તમાન વિભૂતિઓમાં કર્તવ્યનિધાને બળે સુપ્રતિષ્ઠ છે ગુજરાતી સહિત્યના ગૌરવ મણિ લેખકની પેટે એમને કહીએ કે ન કહીએ તે જુદી બાબત છે, પરંતુ નિર્ભય અને ભાવનાત્રેરક માહિત્ય નામની કીમતે ગુજરાતની સામાન્ય જનતાને પહોંચાડવા એનિષ્ઠાથી જીવનભર મથનાર આ સાહિત્યભિક્ષુના જીવનનું દર્શન જુદી જુદી દષ્ટિએ હજી નિરૂપાયુ નથી એ બેદનો વિષય છે ગુજરાતના ગૌરવભર્યા ગાડાની જમાતમા એમનું ગૌરવભર્યું સ્થાન છે, અને કોઈ કલાગાડો ચરિતલેખક એમની જીવનકથાને સુરેખ આકૃતિ આપે એમ કોણ નહોં ઇચ્છે ? આ પુસ્તક તો આ દિશામાં અતિનમ્ર પ્રયત્ન ■ અને અનેક પ્રકારની મર્યાદાઓથી તે કુકિત બનેલો છે જોડણીના તેમ જ બીજા ભાષાદોષોથી આ પુસ્તક ખરડાયેલું છે તે તો જાણે સમગ્રપા

આ ત્રણ લઘુ નિબંધો ઉપર વિવેચનનો શુરુબાર લાદવા કરતાં આ વર્ગની એક પ્રકળ કૃતિ હાથ ધરવાનું ઠીક છે. આ કૃતિ 'મોતીભાઈ અમીન-જીવન અને કાર્ય.' આધુનિક ગુજરાતે જે થોડા કર્તવ્યનિષ્ઠ, દહાડાહી છતાં વિવેકી, સેવાગ્ન્યત નિરાડમ્બર પુરુષો પેદા કર્યા છે તેમાં મોતીભાઈ અમીન જિંવી ગણનાને પાત્ર હતા એમની રાજકીય દૃષ્ટિ સ્વ ગોખલેની ભાવનાથી પ્રબળ રંગાયેલી હતી છતાં તે પછી જે નવીન રાષ્ટ્રિય ભાવના ભારતભરમાં ને ગુજરાતમાં પ્રવર્તી તેના સદૃશીની એમને કદર નહતી એમ નહોં કહી શકાય. પરંતુ એમની પોતાની રુચિઓનો ધાટ ધડાધ ચૂક્યો હતો ને એ ધાટ જેમાં સુપ્રદિત રીતે જોડવાઈ શકે એવા અનેકાનેક પ્રવૃત્તિક્ષેત્રો એમની સેવાવૃત્તિને ગળી રહ્યા હતાં. એમની ધાધતધમાલ વગરની સાન્નિયક સેવાનું માત્ર સરવૈયું નહોં પણ આંતર દર્શન કરાવવાનો પ્રયત્ન લગભગ સાઝાછસા પાનાના વિસ્તારમાં શ્રી. પુરુષોત્તમ જી. શાહે કર્યો છે. નિરાડમ્બર ચરિત-નાયકને ચરિતલેખક પણ નિરાડમ્બર રીતિનો પ્રાપ્ત થયો છે એ સુયોગ પુસ્તકને પાને પાને પ્રગટ છે આ જીવનકથાનો વિશેષ એ છે કે લેખકે જ્યાં જ્યાં જન્યું ત્યાં ત્યાં મોતીભાઈને જ બોલવા દધ મોતીભાઈને પ્રગટ થતા દોષ છે. કોષપથ અગિતલેખકે અનુકરણ કરવા જેવી આ રીતિ છે. માદામ કસુરીનું ચરિત એમની પુત્રીએ આ જ પ્રકારે લખ્યું છે ને તે અત્યંત રસપૂર્ણ પણ જન્યું છે.

“મારું કામ જ્યાં અંધારું હોય ત્યાં અજવાળું કરવાનું છે, જ્યાં કંઈ ન હોય ત્યાં દષ્ટક કરી બનાવી માર્ગદર્શક બનવાનું છે, બિંધતાને જગાડવાનું છે, જાગતાને બેડા કરવાનું છે, બેઠેલાને બોલા કરવાનું, બિભેલાને આલતા કરવાનું અને આલતાને દોડતા કરવાનું છે ” પોતાના આ શબ્દોની પાછળ રહેલી સેવાભાવનાને આકાર આપવાના અનવગત પ્રયત્નો મોતીભાઈએ કર્યા હતા અને આ ચરિતલેખકે પુનરાવૃત્તિઓને જોખમે પણ તે સર્વને સાકાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. મોતીભાઈ જાણે સ્વભાવથી જ મિથનરી હતા. એ હારે છે ત્યાં પણ ચાકતા નથી, ચાકે છે ત્યાં પણ વિરામતા નથી, વિરામે છે ત્યારે પણ નિરાશ થતા નથી. એમની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિનું એમને સંગીપાંગ દર્શન છે. એ દર્શન સર્વ કોઈને જોગ્યર કરવાનો એમનો સતત ઉદ્દેશ છે. એ ઉદ્દેશ નિષ્ફળ નથી જવાનો એવી સરલ એમને શ્રદ્ધા છે. આદર્શની ઝખનામાં એ અવધાર્પ ને અવ્યવધાર્પનો વિવેક ચૂકતા નથી; પરંતુ મુશ્કેલીને સ્તીધે પ્રારંભમાં અવ્યવધાર્પ લાગતી અનેક જાખતોને એ સુવ્યવધાર્પ

કરવાની યુક્તિઓ જાણે છે અને અજમાવે છે. એ અસહકારી નથી પણ સત્યનું અને સત્યાગ્રહનું મૂલ્ય મમત્તે છે અને ગાંધીવાદની કંડી ન બાંધ્યા છતાં જીવનમાં અર્થિમાનો સુદૃઢ વ્યવહાર પાળે છે. પોતાની માન્યતાઓ વિશેની અદ્વાને લાંબે એ અન્યની—પ્રતિસ્પર્ધીઓની માન્યતાઓની પણ કીમત આકરી શકે છે ને અમહિષ્ણુતાના કલેશમાર્થી ઊગરી નવ્ય છે. વચલા માર્ગો એમની શુદ્ધિને સ્વાભાવિક રીતે જ સ્ફુરે છે ને તેનો જીવનમાં અનેક પ્રમંથે એ વિનિયોગ પણ કરે છે છતાં પોતે કશા સિદ્ધાન્તની બાબતમાં એકલા પડી જવાનું દુષ્કર કાર્ય પણ કરવું ધટે ત્યાં કરે છે, ને વિરોધીઓનો વિરોધ એમને દુઃખકર થયો હોય—અને અનેકવાર થયો હતો—ત્યાં પણ એ ઉદારતાપૂર્વક સામા પક્ષની કદર કરે છે ને નિર્દોષ મનોદશા સાચવી શકે છે. પોતાની છાટી મોટી મર્યાદાઓનું એમને લાગ છે ને તેનું ગોપન કરવાની એમની વૃત્તિ નથી ને તે દૂર કરવાની જાગૃતિ છે. એ અમલદાર છે ને માહેજ હહેરાય છે ખરા પણ એ પ્રજાના જ છે—પ્રજાને માટે જ સાહેબ કે અમલદાર જ આવી કંઈક લક્ષણમૂર્તિ સ્વ મોતીભાઈ અમીનના ચરિત્રઅન્યમાં બંધાતી લાગે છે અને તે મોતીભાઈની જ મૂર્તિ છે, લેખકે ઊભી કરેલી જોટી મૂર્તિ નથી, એમ માનવાને પૂરતા કારણો છે.

આ અન્યનો પહેલો ખડ—ધડતર કથા, ખીજા ખડમાંના પ્રકરણ ૧૦ થી ૧૪, ત્રીજા ખડમાં પ્રકરણ ૨-૩-૪ અને એક રમૂજી પત્રવ્યવહાર નામનું પ્રકરણ અને છઠ્ઠો ખડ આખો (પગિસિપ્પો બાદ) ભાષાશ્રી પુરુષોત્તમ શાહનું લેખનકૌશલ પ્રગટ કરે છે. આમાંનું કટલુંક ફરી ફરી વાંચવું મને એવું શુણ્દય છે. આખો અન્ય લેખકનો મંદોદનશ્રમ અને ચર્ચિતનાયક પ્રત્યેની પૂજ્યશ્રદ્ધિ દર્શાવે છે, પરંતુ પૂજ્યશ્રદ્ધિની બાધકતા ભાગ્યે જ કરી જણાય છે. શુણ્દયે આટલું દલા ધણી એટલું ઉમેરવું જરૂરી છે કે આ પુસ્તકમાં પુનરાવૃત્તિઓ ઘણી છે. અને ઘણી બાગત સાત દૂર નાખીએ કે દૂકાવીએ તો ચરિતનાયકને દાનિ કરી ન યાય અને ચરિત્રઅન્યનું મૂલ્ય વધે (ને કે કદ વધે) એવી રિયનિ છે ચરિત્ર લખતા નેખકે ધરૂં બાગત ગાળી નાખી છે એ વિશે ચક નથી, પણ ગાળણક્રિયાને હજી ઘણા વિશેષ અવકાશ જ એમ મને લાગે છે. એકદરે તો ‘એક નામ છતાં મહાન ગુજરાતીની કેવળ કર્તવ્યશ્રદ્ધિથી ચોળેલી આ જીવનકથા’ ગુજરાતને આપવા માટે લેખકને અભિનંદન ધટે છે

પરંતુ આ વિભાગની મહત્ત્વપૂર્ણ સ્વતંત્ર ગુજરાતી કૃતિ તો થી. કનૈયાલાલ

મુનશીનું 'અડધે રસ્તે' છે આપણે ત્યાં આત્મચરિતો—શિષ્ટ સાહિત્યકૃતિઓ ગણી શકાય એવાં આત્મચરિતો એક હાથની આંગળીઓ ઉપર ગણાય એટલાં પણ નથી એટલે 'અડધે રસ્તે' વળી સવિશેષ આદરપાત્ર બને છે. શ્રી. મુનશીની લેખણ જેમ એમની નવલકથાઓમાં તેમ આ આત્મચરિતમાં પણ રસીકલક્ષી છે. શ્રી. મુનશી 'ધ્યાઈ મિયાઈ માણસડા'માંથી કનુભાઈ થયા ત્યાં સુધીની જ આ કથા છે ને તેથી તો એનું 'અડધે રસ્તે' એવું અભિધાન કર્યું છે. શ્રી મુનશીની આ સંમગ્ન્યમાત્રા નવલકથાના જેવી રસપૂર્ણ છે. રંગીલા અધુભાઈ સગકાર, જીવનને મોટી મજાક માનનાર ધીરજકાકા, રાટી ખાતી સક્કરસે ઐગ દુનિયા જીતની ટક્કરસે' એ જીવનસૂત્રને જીવી બતાવનાર મુત્સદ્દી ફરસુ મુનશી, જૂની આંખે નવા તમાચા ન જોઈ શકનાર ક્રોધમૂર્તિ વિજયકાર કાકી, કૌટુંબિક સંબંધોને વિષમય બનાવી મૂકનાર રૂખીના, વફાદાર નોકર મહમદ શહી, 'લે ભાઈ લે' માસ્તર, જુદી જુદી વિલક્ષણતાથી અંકિત અનેક મિત્રજનો, આ સર્વ આ નાની આત્મકથાને ચમત્કારક બનાવનારા પાત્રો છે; ને તેમનું ચિત્રાંકન એવું સુરેખ અને વ્યક્તિત્વયુક્ત છે કે ગસપારખુ વાચકવિવેચકને તેનું વિસ્મયજનું મહેજે થઈ શકે નહિ. આ ગ્રંથની પાત્રસૃષ્ટિમાં માણેકલાલ મુનશી, જીજ્ઞાસુ અને સ્વ અતિલક્ષ્મીનું આલેખન જરા જુદી રીતનું થયું છે શ્રી મુનશીની નાવીન્યપ્રિય શુદ્ધિને પિતૃદેવો મર, માતૃદેવો મવ એ પ્રાચીન સૂત્રો કેટલે અંશે માન્ય દશે તેની ચર્ચાના અર્દ્ધ બહુ અવકાશ નથી, પરંતુ માણેકલાલ મુનશી અને જીજ્ઞાસુના રેખાંકનમાં એમની એ બન્ને પ્રત્યેની પૂજ્યશુદ્ધિ પૂરેપૂરી વગ્તાય છે મહાત્માજીએ પોતાની 'આત્મકથા'માં પોતાનાં માતાપિતાનું જે ચિત્ર દોર્યું છે તેનું સ્મરણ શ્રી મુનશીના માતા-પિતાનું રેખાંકન અચૂક રીતે રીતિમાન્યને લીધે કરાવે છે મહાત્માજીએ કયા ગાંધીને પરિચય કરાવતા શુશ્રુષાપનો પૃથક્કરવાને અસત પ્રવર્તના દીધી છે, પરંતુ પૂતળીબાઈનું સંસ્મરણ કરતા એમણે કેટલા મમત્સૂરેન જ કર્યું છે શ્રી મુનશીના આલેખનમાં પણ માણેકલાલ મુનશીના શુશ્રુષાપનું પ્રમગ્નસૂત્ર પૃથક્કરણ છે, પણ તાપીનાથ વિશે લખતા એમની પૂજ્યશુદ્ધિ પૃથક્કરણને આશ્રય ન કરતા નિર્ભગ નિષ્લક મૂર્તિન જ દશેન કરે છે ને કરાવે છે. સ્વ અતિલક્ષ્મી પ્રત્યે નવું ભાવનું ભાવેલા મુનશીની હૃદયવ્રતિ આરમે કેરી હતી, પછી કેવી થઈ તેના નિષ્પાનમ ઉદ્ગાર લેખકે કર્યો જણાય છે.

આ આત્મચરિતનો વૈવિધ્યપૂર્ણ અને વિલક્ષણ પાત્રસૃષ્ટિને લેખકે એટલી જ વિવિધ ને વિલક્ષણ પ્રસંગવગ્મયનામાં દરતી ફની, હમતી રમતી, લડતી ઝગડતી, અનેક પ્રકારના ઉત્તત ને અધમ અનુભવો કરતી બતાવી છે.

દૌરુગ્મિત મદાભાગના મુદ્ધપર્વનું આલેખન, હો ચરેલા વરધોડાનું વર્ણન, ચન્દ્રશેખરને મુખડનો પ્રદાગ કરનાર પિતૃગ્વનું દર્શન, બાલમિત્રો અને શિક્ષકોના વૈલક્ષણ્યથી આર્ષક શાળાજીવનનો ચિતાર, ને એથી યે વિશેષ દોલેજજીવનની ગમભરી સરમરણપગમ્પરા આ આત્મચરિતના આર્ષણો છે અને આખો મન્ય લગભગ ગુજરી ગયેલા ગુજરાતને ચમત્કારક રીતે સખ્દાકિત કરે છે સહેપમા એટલું કહી શકાય કે જેમ પોતાની નવલકથામાં શ્રી. મુનશીમા ગ્હેલો નાટકકાર પ્રચ્છન્ન કે પ્રગટ પ્રવૃત્તિ કર્યા કરે છે તેમ આ આત્મચરિતમાં એમનામાં ગ્હેલો નવલકથાકાર કર્તૃત્વ કરીને ચરિતાર્થ થાય છે આ પ્રકારના આત્મચરિતલેખનમાં બયરયાનો પણ અનેક છે જેમાં કલ્પનાની પાખો સત્યને ઝપાગી નાખી નવીન છના અવાસ્તવિક આભાસ ઉત્પન્ન કરે એ બયગ્યાન મદતમ છે, ને તે મમાલો લેવાનું અત્યંત દુષ્કર પણ છે આમાં કાર્ષ પણ લેખક દેવુપુર સર અમલનો આશ્રય કરે એમ વક્તવ્ય નથી કલ્પનાનો પ્રભાવ પ્રત્ય બનતા અને રમણીવિરમગ્ધની વિચિત્ર પ્રવૃત્તિ થતા લેખકને લીલટમુનટ દર્શન થાય ને વાસ્તવિક-અવાસ્તવિકની રખાઓ લોપાઇ જાય એમ બનવું સભવિત છે. કેટલીક ઉત્કૃષ્ટ આત્મકથાઓમાં પણ આવો પ્રકાર ચર્ષ ગયો છે તે જાણીતી બાબત છે શ્રી મુનશીની આ કૃતિમાં આવું કશું થયું છે કે કેમ તે કહેવું મારે માટે મ્હેલું નથી પરંતુ એક વાત તો ચોક્કસ છે કે સામાન્ય રીતે તો શ્રી મુનશીના આ નિરૂપણમાં તટગ્થના મુદ્દર જ છે, તેમાં એમની તન્મયતાએ લગીને તેજેમય કલાનિર્માણ કર્યું છે શ્રી. મુનશીનું બ્યક્તિત્વ ગુજરાતને જે રીતનું પગિચિત છે તેતુ જ આ આત્મકથામાં બદ્ધા સુઅકિત થયું છે તે વિગે વકાને ગ્યાન નથી આ આત્મકથાનો એક વિશેષ એ પણ છે કે તેમાં વિનોદનો મુવલુનન્ટુ સ્વભાવિક કલાથી મૂધાર્ષ ગયો છે ને આખી કૃતિની રચિકતા દેહાવદાર બની છે

શ્રી દિલ્હીપદ્મમાર રાયે શ્રી અન્વિદ ધોય મદાત્માજી, રામારાલા, બદ્રાન્ડ ગ્હેલ અને કર્વવગ ગ્વીન્દ્રનાથ ટાગોરની જોડે જીવનના વિવિધ પ્રશ્નો સમન્ધે જે વાર્તાલાય કરેલો તે પોતાની ચમત્કૃતિયુક્ત લેખની વડે લેખનદ્ધ કર્યો છે એ લેખમાળા 'તીર્થકર' નામથી નગાળીમાં પુસ્તકરૂપે મુપ્રમિદ્ધ છે શ્રી નવીન્દ્રનાથ સિવાયના બધા લેખો 'પ્રસ્થાન'માં છૂટક છૂટક શ્રી નગીનદામે અનુવાદ કરીને પ્રગટ કરાવેલા ને હવે આપુ પુસ્તક 'તીર્થમસિલ' એમ નવીન નામ પાળીને ધી મદ્દાગુમ્મગત પબ્લિશિંગ કંપની તરફથી બદાગ પડ્યું છે 'પ્રસ્થાન'માં લેખો પ્રગટ થયા ત્યાંથી જ

મુજરાતના ભાવનાશાળી વાચકવર્ગને તે બધાનું પ્રબલ આકર્ષણ થયેલું. આ પુસ્તકને ચરિત્રવિભાગમાં મૂકવું કે કોષ્ટ બીજા વિભાગમાં તે વિશે અનેક તર્કવિતર્ક પછી મૂળ ગ્રન્થાભિધાન - તીર્થંકર - ને અનુલક્ષીને આ વિભાગમાં જ મૂકવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે. 'તીર્થંકર' નામકરણમાં ભાવનાને પ્રાધાન્ય છે. 'તીર્થસંલિષ્ઠ' નામમાં ભાવના અને કવિત્વમયતાનો સુયોગ સધાય છે એટલેા વિશેષ છે.

આ લેખમાળામાં અર્વાચીન તીર્થંકરોના જીવનનિરૂપણની દૃષ્ટિને મહત્ત્વ નથી અપાયું; પરંતુ તેમની જીવનદૃષ્ટિને જિજ્ઞાસુભાવે સમજીને તેનો પ્રકાશ કરવાની પ્રવૃત્તિ લેખકે કરી છે. એમ કરીને લેખક એ તીર્થંકરોના જીવનના અંતરતમ પ્રદેશમાં સ્વચ્છરણ કરતા હોય એમ અનેક સ્થળે વાચકને અનુભવ થવાનો સભર છે. આમ સાક્ષાત્ ચરિત્રલેખન કર્યા વગર ચરિત્રલેખકનું કર્તવ્ય શ્રી. દિલીપકુમાર સાધી બતાવે છે ને તે સવિશેષ આહ્વાદક પણ બને છે.

જે મહાપુરુષોને લેખકે તીર્થંકરો ગણ્યા છે તેમાં પૌરસ્ત્ય અને પાશ્ચાત્ય ઉભય પ્રદેશની વિભૂતિઓનો સમાવેશ થયો છે તે લેખકની દૃષ્ટિની અસંકુચિતતા દર્શાવે છે. આરબ્બ રામાં રાલાંથી અને અંત શ્રી. અરવિંદ ઘોષથી ક્યો છે તેમાં પણ એક પ્રકારનો વિવેક જોનારને અવશ્ય જણશે.

આ વાર્તાલાપોમાં પ્રમંજે પ્રસંગે તે તે મહાપુરુષની મનોમયી મૂર્તિઓ અસ્પૃશ્ય શબ્દોમાં વિલક્ષણતાથી લેખકે પ્રગટ કરી દીધી છે. મહાત્માજીનું એમણે આલેખેલું ચિત્ર જુઓ: "તે દિવસે મેં મહાત્માજીનો આશ્ચર્યજનક આત્મસપ્તમ જોયો. લગભગ બધા જ ખાદીની વિરુદ્ધ હતા-બધા જ મોટે મોટી ખરાડા પાડતા હતા-કોષ્ટ કોષ્ટથી જીતરે એમ નહોતુ-કોઈ કોઈનો મેળ ખાવાનાં પણ લક્ષણ નહોતા-આરેકોર વાક્યના વાવાઝોડા અને તર્કની ધૂળ જોડી રહી હતી-એકલા મહાત્માજી નિર્વાત મંથ્યા સમયે સરોવર સમા શાંત બેઠા હતા-તોફાનનું નામ નિશાન નહોતુ-હાસ્યથી ઉભળવળ, સંવમથી રિનગ્ધ, ગદગદથી મધુર, દલીલથી પ્રાજ્ઞ" "

આ મયમાં જે મહર્ષિઓની ભાવનાસૃષ્ટિ રચવાનો પ્રયાસ છે તેમાં નેકો મુનિર્યસ્ય મત્ત ન મિત્રમ્ એમ વ્યામોદક અનુભવ થવાનો ભય આરબમાં વાચકને રહે તે નવાઈ નહીં. એક છે જીવનનિષ્ઠ કલાકાર, બીજો છે સત્યનિષ્ઠ મહાત્મા, ત્રીજો છે વિજ્ઞાનનિષ્ઠ વિવેચક, ચોથો છે કલ્પનાનિષ્ઠ મહાકવિ ને પાંચમો છે મૂર્ધ્વચેતનો પરમ ઉપાસક. અને છતાં એ સર્વેની મનોમય

સૃષ્ટિમાં પ્રવાસ કરતાં આભાસક તેમ જ ખરી ભિન્નતા છતાં એક પ્રકારની એકવાક્યતાનો સૂક્ષ્મ તંતુ પણ વિવેચક શુદ્ધિને સુદૃશ્ય બન્યા વગર રહેતો નથી. નીચેનું શેમાં શેલાનું વચન જુઓ:

“પૂર્વ અને પશ્ચિમ, સ્વગતિ અને પરગતિ એ આત્માને માટે નથી... એ બધા તો માયાના વેશ છે જેણે વિશ્વભુવનમાં ધર બાંધ્યું તેને તો સદા બધું પરિચિત જ છે, તે તો પ્રેમનો તીર્થવાત્રો છે, તેને વળી પેતાનો દેશ કેવો ?”

ભય નિઃઃ પરો વેતિ મગના લ્પુચેતસામ્ ।

ઉદારચરિતાનાં તુ વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્ ॥

એ પ્રાચીન તત્ત્વદર્શિનો અર્થવિસ્તાર જાણે કવિવર ટાગોર કરતા હોય એમ શેલાનાં આ વચન વાંચતાં સ્પષ્ટભર નથી લાગતું ?

“હવેતર આનન્દભોક્ષમા વસવાનો મને શો અધિકાર છે—ત્યારે મારી આરે દાર એ મૂડી અજને માટે બધા હાહાકાર કરી રહ્યાં છે ?” આ વચન ખરી રીતે કોપોદ્ગિનનું છે જેની નીચે ગાંધીજીનું નામ બૂલથી છપાયું છે. છતાં મહાત્માજીના આ પ્રકારના અનેક ઉદ્દગારો જેવું જ આ વચન નથી થું ?

વર્તમાન જગતનાં અનિષ્ટોથી સખત આધાત પામી તે સર્વને ઉન્મૂલ્ય કરી નવું સુખમય, શાન્તિમય, પ્રગતિશીલ, મત્પ્રિય અને શિવંકર જગત્ અસ્તિત્વમાં આણવાની અભ્ય ઝખના આ અન્યમાંના તીર્થકેશને એકસૂત્રપ્રથિન કરે છે વ્યક્તિભેદને લીધે થોડા દર્શિભેદ કે માર્ગભેદ બંને દેખાય, પરંતુ આદર્શભેદ તો આ મહાપુરુષોમાં ખાસ જણાતો નથી.

એકવાક્યતાની દૃષ્ટિએ શેમાં શેલા, મહાત્માજી અને કવિવર રવીન્દ્રનાથની કલા વિશેની દૃષ્ટિની તુલના વિશેષ પ્રકાશક અને તેવી છે. શેમા શેલાં કહે છે: “સ્વસ્તિ અને શાન્તિ, સુખ અને આનન્દ એનાં છંદ જ શુદ્ધ હોય છે. બધા જ આનન્દના મૂળમા જ અનાસક્તિ અને નિર્વામના રહેલી હોય છે. જે આનન્દને લૂંટાલૂટ કરવાની જગ પડે છે તે આનન્દ જ નથી—આનન્દનો વ્યભિચાર છે કલાનો આનન્દ મોટો એટલા માટે છે કે એમાં લૂંટાલૂટ કરવાની નથી. શૃષ્ટિના નથી સૈને માટે જોનાં દ્વાર ખુલ્લાં છે, તેના મૂળમા દાન રહેલું છે—ને દાગ ખોલી નાખે છે—ગંચ કરતું નથી—અસ્પૃશ્યતા તેને ગમતી નથી.” કલાના આનન્દનું આ વિવેચન આપનિપદિક તત્ત્વદર્શનના ભાવાવેશથી પ્રેગતા કવિવર ટાગોરની કલાતત્ત્વવિવેચનાની હરીફાઈ કરતું હોય એમ નથી જણાતું ? આગળ વળી કલાકાર શેલાં કહે છે. “હું માત્ર એટલું કહું છું કે અન્યાય, અવિચાર

અસત્યની વિરુદ્ધ આપણે માવેા મુદ્દ માડીએ, પછી જે ચનાનું દરે તે યશે. હું તો આ ચોક્કસ માનું છું, કારણ માનુ અતર મને કહે છે કે માણસનું દુઃખ દૂર કરવું એ પણ એક સર્જન જ છે, " ત્યારે જીવનકલાને જ સર્વોચ્ચ મથુનાર મહાત્માજીની વાણીનો મથુકા મળજાતો હેવ એમ લાગે છે પણ સાક્ષાત્ કયા રિશે જરા મહાત્માજીનું સાબળાએ " જેની માન તદ્દવિદો જ કદર કરી શકે તેને હું મહાન કલા કહેતો નથી. હું તો એમ માનું છું કે મહાન કલાની અધીન ખરાબર કુદરતના સૌન્દર્યની પેઠે વિશ્વજનીન હોય છે. " કુદરતના સૌન્દર્યની અસર પણ વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ કયા ભિન્ન નથી હોતી અને અનેકને કુદરતી સૌન્દર્ય ખિનકુન આકર્ષક નથી થતું એમ પણ કયા નથી ? આ અને આવા પ્રશ્નો કોઇ મહાત્માજીના નિધાન સામે મૂકે તો તે બધાને અવગણી શકાય નહીં, પરતુ અહીં મહાત્માજીની કલાદષ્ટિની પૃથક્ક્રિયા અને ઈષ્ટ નથી તેનું માત્ર દર્શન એ જ માનુ પ્રયોજન છે એ પ્રયોજન માટે મહાત્માજીનું ખીજું એક વચન પણ ટાકના જેવું છે એઓ કહે છે 'મારે મન સૌથી મોટો કલાકાર તે જ છે જે સાથી મહાન જીવન ગાજતો હોય " મહાત્માજીની આ દષ્ટિ મર્વને એક સગખી સ્ત્રીકાર્ય અથવા સમાધાનકારક નહીં લાગે કલાવિપ્રતી રિવેચનામા કનિસ દાગોરની દષ્ટિ એક કમ આગળ ભરે છે ને એક પ્રકારનું સમાધાન પણ કરે છે એઓ કહે છે "બધા સર્જનમા જ એક પ્રકારનું દૈત મહેલુ છે, તેની એક બાજુ અતરનું સત્ય હોય છે, અને બીજી બાજુ તેનું જહાગનું વાહન હોય છે અર્થાત્ એક બાજુ ભાવ અને એક બાજુ ભાષા એ વચ્ચે જેમ પ્રાચુર્યત્ એક્ય છે તેમ પ્રકૃતિગત ભેદ પણ છે. ભાષા સાર્વજનીન નથી છતાં આ સત્ય સાવજનીન છે કલાની સાર્વજનીનતાનું આ પૃથક્કરણ મને ખરેખરુ સતોષકારક જણાય છે બાકી નર્ચા પાડિત્યને તો જેમ મહાત્માજી તેમ કવિનર દાગોર પણ દોષ જ મણે ■ કલાની ગાદી કેનજ પાડિત્ય પચાવી પડી શકે નહીં અને પચાવી પડે તો તે સહન પણ કરાય નહીં એ સ્પષ્ટ છે કના વિજેતા દષ્ટિભેદ છતાં કલાની સાર્વજનીનતા વિજેનો રાગદ આ તણે મહર્ષિગોમા વક્ષ જેગનગે છે એટલું જ 'એકરાકયતા સબ્દ ઉપર વાપર્યો છે તેનું વક્રાવ્ય છે આ તણે વિશે આ રિપરમા કશે દષ્ટિભેદ નથી એવી સ્થાપના કરવાનો હેતુ નથી, કારણ કે દષ્ટિભેદ નથી એમ નથી પરતુ એ દેખીતા ભેદ છતાં આતર એક્ય પણ કયાં ઓણુ છે ?

૧. રોમા રેલા, મહાત્માજી અને દાગોર સાથેના વાર્તારાપમા કલા અને

જીવનના વિવિધ પ્રશ્નોનો ઊદાપોદ છે તો બર્દ્વાન્ડ રસેનના વાર્તાનાપમા વિજ્ઞાનની ઉપાસના દ્વારા જીવનની સમૃદ્ધિની ઉપાસના અને દેવનો પરિહાર લક્ષ્ય એવે છે વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિનો આ વિવેચક પુરુષ સર્જનશક્તિની જગૃતિને ઝળે છે આનન્દ અને આશાથી પ્રપૂર્ણ એવી સાહમિકતાને અભિનન્દે છે, ગૃધ્રુતાને વર્ણ્ય ગણે છે, પ્રેમની સુકાલીવાનો સમાદર કરે છે, ઇર્ષ્યા અને ક્રૂરતાને અનિષ્ટ ગણે છે અને જીવનરિકાસક સર્વભાવો અને ભાવનાઓનો વિકાસ ઇચ્છે છે પોતે જે નવજગતની કલ્પના કરે છે તેની શક્યતાને કાષ્ઠપણ્ય આદર્શવાદીની શ્રદ્ધાથી એ માને છે અને તે શક્યતાની સિદ્ધિ માટે યોગ્ય માણસોની ખામી છે તે પણ એ સમજે છે

ધર્મ, જીવનમા સવ્યમ અને વૈગમ્ય વગેરે વિશે શ્રી ગ્સેન સ્વતત્ર રીતે વિચાર કરનારા છે અને પ્રચલિત શૃદ્ધિથી એમના વિચારોમા ભારે ભેદ પ્રથમ દૃષ્ટિએ જણાય છે આમ છતાં છુદ્ધ વિશે એમની પ્રીતિ છે એમનો મુખ્ય વિરોધ અતિશયતા સામે મડાયેલો છે સવ્યમ ખાતર સવ્યમ કે ભોગ ખાતર ભોગ એ બંને એમને વર્ણ્ય છે મધ્યમ અને ભોગની મર્યાદા જીવનની દૃષ્ટિએ જ એ નક્કી કરતા લાગે છે અને મિહાન્તની દૃષ્ટિએ તેમા અનૌચિત્ય પણ શુ છે ? ૫ ૧૨૪થી ૧૨૬ ઉપર જે વાર્તાલાપ હપાયો છે તે ઉતાગવાનું તો અદ્દા કેમ બને ૫૦૮ મહોપમા શ્રી ગ્સેનની ધર્મ વિશેની દૃષ્ટિ અને વિજ્ઞાન વિશેની ભાક્તિનું દર્શન કરવા ઇચ્છનાર એ ભાગ વાચીને સતોષ મેળવી શકે જ્યાં જ્યાં ધર્મ સામે એમણે વિરોધ કર્યો છે ત્યાં ત્યાં શૃદ્ધિમદ્દ શૃદ્ધિજડ ધર્મનો જ એમણે વિરોધ મ્યાં જણાય છે માનવપ્રકૃતિની ઉદાત્ત ગુણમૃદ્ધિના તા શ્રી ગ્સેન આશક જ છે અને જીવનને વધાર્યું સ્વરૂપે જોવું તે દર્શાવું એ એમનો પરમ પુરુષાર્થ છે આ વાર્તાલાપમા કવચિત્ત કવચિત્ત મિસિસ ગ્સેનનો અને એક સ્થળે એક અમેરિગિન જાઉંનો પ્રવેશ કરાવ્યો છે આથી વૈવિધ્ય સધાવાનો વિશેષ લાભ થયો છે તે વૈવિધ્ય વગર પણ આખો વાર્તાલાપ અત્યત આકર્ષક અને વગપૂર્ણ લાગે એવો છે

સૌથી વિશેષ લાખો વાર્તાલાપ સ્વિવર ટાગોર જોડેનો છે એમા કવિવરનું જાણે આપણે નિકટતર દર્શન કરતા હોઈએ એમ લાગે છે અદ્દા વિવિધ વિષયો ઉપર મુખ્ય અને કવિની વાણી પ્રમથ ફેક્ટી ચિત્તલ્પણ લીના કરે છે સદજ રીતિએ કેટલાક ગદ્યન સત્યો એ પ્રગટ કરી દે છે 'સંગીનનું સૌન્દર્ય વિશ્વજનીન છે પણ તેની લાપાનો દારપાજ વિશ્વજનનું નિમ્મ ખાતો નથી' આ કથન એ પ્રકારનું છે આ ગગનવિહારી કવિ જીવનની જૂમિમાં પણ કેવા

દૃઢપ્રતિષ્ઠ છે તે એની વાણીના સ્વાભાવિક અલકારે પણ ઘણી વાર છું ફરે છે. પોતાના શરીર વિશે વાત કરતાં કુદરતને એમણે લેણુદાર પકાણુ જોવી કહી છે. એ ઉપમાનો વિસ્તાર કવિના શબ્દોમાં વાંચીને આ વાર્તાલાપનો પાત્રોની પેઠે આપણે પણ અવસ્ય દસી પડીએ છીએ અને બ્યાજખાઉ પકાણુ અને કુદરતના સાદરચતુ કોતુક કરીએ છીએ.

ક્યા વિશે કેટલીક સૂક્ષ્મ બાબતો આ વાર્તાનાપમા સરસ રીતે વ્યક્ત થઈ છે જોનો ઉદ્દેશ પૂર્વે યથાપ્રસંગ કર્યો છે. અહીં એક વિશેષ વાત જોઈએ. શ્રી. દિલીપ કહે છે: “કાવ્યમા તો કવિનો હૃદયાવેગ બધા આગળ પ્રગટ થાય છે.” શ્રી. દિલીપનું આ વચન આપણને સામાન્ય સત્ય જેવું લાગે છે પણ કવિનો ઉત્તર છે “હી નહોં જે પ્રગટ થાય છે તે હૃદયાવેગ નથી, તે તો કાવ્ય છે.” આ પ્રકારનો સૂક્ષ્મ વિવેક આ વાર્તાનાપમા અનેકવાર ચિંતાકર્ષક બને છે. ઘણી વાર પ્રચલિત વિચારપ્રણાલીથી જુદુ જ દર્શન એમનું હોય છે. ત્યારે પણ એ પોતાની સદજ રીતે વક્તવ્યનો ઉદ્દેશ્ય કરે છે. “પરસ્પર મેળ ઉપર જ પ્રેમ દોકે છે, એ પણ ઉપગમી કાઢેની વાત છે—તેનો જાડો પાયો તો અમેળ ઉપર હોય છે,” પોતાના આ વિધાનને સ્પષ્ટ કરવા કવિ વિજ્ઞાનને બોલાવી આણે છે સર્જનમા પ્રવર્તતા દૈત અને મંગીતમા પ્રવર્તતા ‘સૂરસમાવેશ’ અને તાલને પણ એ જ કામે એ લગાડી દે છે.

પોતાની ગીતકવિના વિશે કવિએ કરેલું વિવેચન અને તેમાથી વિસ્તરેલી કાવ્યમાઆન્યની અને ક્યાસામાન્યની ચર્ચાનું સારદોદન અહીં ઉતારવાનું મન થાય છે પણ અટકવામા આવિત્ય લાગે છે.

વાર્તાલાપ દરમ્યાન કવિની વૃત્તિ લિજ લિજ બાનાનો અનુભવ કરતી એકમાથી બીજામા મરલતાથી મક્કમણુ કરે છે બગાળો પ્રકૃતિની જોડેનો પોતાનો અમેળ આ વિશ્વમંવાદના માયક કવિને દેખાયો, તેનો કરુણ ઉદ્માર પણ થઈ ગયો; બગાળમા પુનર્જન્મ ન પામુ તો સારુ એમ ઇચ્છાયે દેખાડી દીધી. ફરી જન્મવુ જ પડે તો જાપાન કે જમ્બીયા તો નહોં જ, તે કરતા તો ચન્યમાં લીન થઈ જવુ જ મારુ એમ દગવ કરી નાખ્યો! તત્કાળ કરુણનું રૂપાન્તર દારવમા થઈ ગયુ બગાળની જનનીઓની સારપના મંરમરણુ માત્રથી! આજ બાવમંકમણુના સ્થાનો આ વાર્તાનાપમા બીજા પણ છે. આ વાર્તાનાપમા કણા દૂધમા માકરની કણીનો ચમત્કાર કરી જાય છે તે નોખા વિના ચાલે તેમ નથી. અનેકવિધ ગુણસમૃદ્ધિથી છલકાતો આ વાર્તાલાપ જે બદ ઝુપમાથી વલ્લો દતો તે હવે સદાને માટે બધ યયું છે; અથવા એમ કહીએ કે ગોમુખ જ ગગામય બની ગયુ છે.

હવે રહ્યો શ્રી અર્ધિ ચોપ જોડેનો વાર્તાવાપ આ વાર્તાલાપનો આરંભ શ્રી અગવિદ નિશે કષ્ટ લખવા જવું એ મારે માટે દુ સાહસ છે' એ વાક્યથી લેખકે ક્યો છે અને ખરે જ આ સમીક્ષા વખતે મને પણ તેમ કવું એક દુ સાહસ જ લાગે છે લખકે તે કુમાર જ છે પગલુ હું તેમ કરી શકતો નથી માર માટે શ્રી અગવિદ એક અગમ્ય પુરુષ જ ગણા છે આ વાર્તાલાપના વચનથી એ અગમ્યતાનો દુર્ગ કૃષ્ણ અગે પણ ભેદાશે એવી મારી અપેક્ષા હતી પણ એ સુવ મને પ્રાપ્ત થયું નથી એટલે શ્રી અગવિદની અગમ્યતાનું ટાંકુકે કવું હું તે નિશે માન જ સેવવામા આવિત્ય જોઈ છું

કનાદદિએ વિચાર કરતા રાવા મહાત્માજી અને ગ્સેન જોડેના વાર્તાવાપ સામર્થ્યનો હાપ પાડે છે મહેપની ચારુતાથી સધાતી મચોટતા આ ત્રણેમા લક્ષ એએ છે દમર્દ માનવતાનું મામીપ્ત તો બધા જ વાર્તા લાપોમા અનુભવાય છે રાલાની જીવનનિષ્ઠ નાશાવના માધીજીનો અદિમા સત્યનો આદર, ગ્સેનની વૈજ્ઞાનિક જીવનદષ્ટિ ટાંગોગ્તો બાપક કવિત્વભાવ અને અગવિદની યોગમાધના આ સર્વ ગગનોઅય છે છતા એક કે અન્ય રવરૂપે આ પ્રત્યેક મહાવિભૂતિમા ધગતી જોડેનો અનિરૂદ્ધ મ નંધ વરતાય છે આ સગન્ધ શ્રી અગવિદને બાળીના આ ના પ્રમાણુમા કષ્ટ જોડે રપરોનો હોવાનો આભામ થાય છે ખરે આમ વાગરામા કદાચ શ્રી અગવિદ વિશેની મારી અરુપષ્ટ મમઝ મગ્ગરૂપ હોય એમ પૂરે મગવ છે પગલુ વર્તમાન જીવનનું ધગમૂગથી કાન્તિમગ્ગ પરિવર્તન તો એમને પણ ધજ છે અને એમની યોગસાધનાનું મેગ્ગ બળ પણ એ જ છે જુઓ નીચે ॥ એમના જ વચનો —

‘ હું જે યોગમાગ જઈ રહ્યો છું તેનું ધ્યેય આપણી સમગ્ર પ્રકૃતિનું રૂપાન્ત કરવાનું છે—આપણા દેહનું મુક્ત એ માર્ગ ખૂન મરુ છે એનું ધ્યેય સહનાઈથી મળે એવું નથી—એમા જોખમો પણ ખૂન છે’ (૫ ૩૦૩)

*

*

*

મને પોતાને પણ એ વખતે એવી ધમ્મ યતી હતી કે યોગ બગથી જગતન અક સ્થુમા બદલી ન જુ—માનવ પ્રકૃતિન નરા ઢાળામા ઢાળી દઉં—જગતમા જે મ્ધ જરુ છે સોચનો છે તે જધાને અમધા મારી માધનાના બગથી હુમ કરી નાજુ (૫ ૩૦૫-૬)

*

*

*

ચોડીચરીમા પૂર્ણ યોગની માધનામા બેગ પછી એમની દષ્ટિ જ ફરી મ્ધ છે જુઓ નીચેનું વચન

“જગતના મનુષ્યોનો ઉદ્ધાર કરવા માટે કોઈ માણસ વિશ્વસમસ્યાના અંતિમ સમાધાન પર પહોંચી જાય એટલું જ બસ નથી—પછી બસે તે માણસ ગમે તેટલો અસામાન્ય કેમ ન હોય. માત્ર પોતે અમૃત લોકમાં પહોંચે એટલું બસ નથી—વિશ્વ માનવે પણ અમૃતલાભના અધિકારી થવું જોઈએ. ખરી સમસ્યા જ આ છે.”

વિશ્વમાનવ પણ અમૃતલાભનો અધિકારી થાય ત્યાંસુધી જો જગદુદ્ધાર માટે રાહ જોવાની હોય તો તો ધીરજનો અંત આવી જાય અને છતાં જગદુદ્ધાર ન થાય એમ નિરાશાભાવ આપજીને થાય તો તેનો ઉપાય નથી. આ છેલ્લા અવતરણમાં લોકોત્તર વ્યક્તિ અને જનસામાન્ય વચ્ચેના અધિકાર-ભેદ ઉપર ભાર મુકાયો છે તે ખોટો છે એમ તો આપણે કહી શકીશું નહીં. કવિઓએ જે પથને દુર્ગમ કહ્યો છે તે પથના વિરલ પ્રવાસી શ્રી. અરવિંદ પોતે જ મારે મન એક મહાન સમસ્યા છે એમ મેં ઉપર સૂચવ્યું છે. એ સમસ્યા છે એમ લાગે ત્યારે જ ઘણીવાર એ સમસ્યા હોતા નથી એમ અનુભવે છે. આ અન્યના સર્વે મહાત્માઓ પ્રત્યે મારી અદ્વિતિય ભૂતિ મુગ્ધભાવ અનુભવે છે ને પૃથક્કરણનું સાહમ કરતા સદજ અચકાય છે.

આ બધા મહાપુરુષોની જોડે વાર્તાલાપનું મૌલાગ્ય શ્રી દ્વિતીપને પ્રાપ્ત થયું અને એમણે એ સૌભ અને લેખક આપી અનેકને તે પ્રકારાન્તરે પ્રાપ્ત કરાવ્યું તેનો લાભ શ્રી નગીનદાસે ગુજરાતને અનુવાદરૂપે આપ્યો તે ખરેખર અભિનન્દનીય છે. છેવટ આખું પુસ્તક અનુવાદ છે એમ સતત ભાન રહ્યા કરે છે ને અનેક રચને અસ્ફુટપ્રાસુર્ય તો ગુજરાતી ગદ્યના બાધાને બિલકુલ બધાએસતું નથી થતું એ અનુવાદની મર્યાદા પણ અહીં ઉલ્લેખની જરૂરી છે. વળી મુદ્રાદોષ ન ગણી શકાય એવી કેટલીક અશુદ્ધિઓ અને રચનાશક્તિઓ પણ છે જે જરા વિશેષ કાળજીથી ટાળી શકાય એવી છે તે બાબત પણ લક્ષ ખેંચુ છું.

પ્રવાસસાહિત્ય

પ્રવાસ સાહિત્યની એક જ કૃતિ આ વર્ષે પ્રાપ્ત થઈ છે અને તે કવિ સુન્દરમનું ‘દક્ષિણાયન’. આગેય આપણું પ્રવાસસાહિત્ય કાર્ષ પ્રચુર નથી. ગુજરાતના આ સાહિત્યપ્રકારની કેટલીક વીગતો શ્રી સુન્દરમે પ્રાર્તાવિક્ષમાં આપી છે.

પ્રવાસનાં સાધનો વર્ષાં છે, મવડ વખી છે, ઉત્તર અને દક્ષિણ, પૂર્વ અને પશ્ચિમ જાણે ઝોરડોઝોસરી બની ગયાં છે. આ સાધનસવડો

લાભ ગુજગતીઓ ઓહો લે છે એવું પણ નથી જણાવું. દિ-દુન્યાનના કાઈપણ કામની મેનગાડીમા ગુજગતીઓની અવગજર માગ પ્રમાણમાં જોવામા આવે છે. આમ છતાં પ્રવાસસાક્ષિ વિષુન કેમ નથી થયું ? કેમ નથી થયું ? મૌન્દર્પદષ્ટિ અને માદિત્તમર્જનની સમિતવાળા ગુજગતી સાધ્યહેતો પ્રવાસ નહીં કરતા હોય ? પણ આવા નિર્ગ્યક પ્રશ્નો પૂછી મમાધાન શોધવા કરતા આ વિષયનું આપણું દાનિય સ્વીકારીને વસ્તુસ્થિતિનો એકરાઈ કરવો એ જ ઠીક છે. જગનના અન્ય પ્રદેશોને ગહેવા દષ્ટએ તોપણ ભારતવર્ષની વિપુલ વિસ્તાર ને વૈભવવાળી ગિતિમાલાઓ માનવજીવનને સમૃદ્ધ કરતા સગિતાકુસો, મૂક મૌન્દર્પનો અનુભવ કરતા સરોવરો, માનવલક્ષ્યની દુર્ગમતાના પ્રતીક સમા અરણ્યો, આધીઓથી અગાવી મુકનાગ ગ્લો, ક્વચિત્ નિર્દોષ તો ક્વચિત્ તાતીવનમર્મથી મુખગિત સગગ્નિાગ, કદાચિત્ શાન્ત સરોવર જેવા તો કદાચિત્ ઉન્મત્ત તગ્મનાડવ મમાવનાર ગદ્યમય જલ્લનાસિઓ, અને આ સર્વ જોડે સમાધાન સાધી જીવનવિગ્રહ એકના મનુકુસો. ભિન્ન ભિન્ન દષ્ટિકાણે અવલોખન ને આલેખન માગી ગયા છે. આપણા દેશના અસખ્ય કૌતુહલપૂર્ણ સૌન્દર્યસ્થાનો ગુજગતી કલમનવેશોને હાથે નવનિર્માણ પામવાની જાણે મૈત્રાઓથી પ્રતીક્ષા કરી ગયા છે. આ જાધનો સાદતો સતત અવતો હોય છે પણ 'જવાગે જઈશુ ત્યારે કરી દે પ્રમાણી' એનો ઉત્તર વાગતા નથી. ક્વચિત્ કાઠાસાહેબ જેવ ને પ્રગજ અન પ્રેન્ડા થાય હ તો 'દિમાલ્યનો પ્રવાસ' આલેખાય છે ને દક્ષિણનો માદ આવે છે તો શ્રી સુન્દરમ જેવા 'દક્ષિણાવન' ગયી આપે છે પણ એવી ગ્યનાઓ પોતાની વિગલનાથી આપણા દાનિયનું જ જાણે મવિશેષ જામથી બાન કરાવે છે.

દિમાલ્યનો પ્રવાસ અને દક્ષિણાવન' નગખાવી જોવાનું મન મહેજ થાય તેવું છે છતાં પ્રવાસપ્રદેશ અને લેખપ્રકૃતિના મૂલમન બેદો નિરૂપણમા પણ ભિન્ન રીતે પગિણુમે તે જૂનારાનું નથી કામમાદેગ ગ્લો આર્વજીવન દર્શનની અન્ય કખનાવાળા સૌન્દર્યભિનિવિટ કવિ અને રિયજીહિના પર્વેષ, તો સુન્દરમ ન્લા આધુનિક જીવનના કોચકર જાણના દર્શનથી સંમુખ અને તગ્નિત હ વવાળા કવિ અને પૃથક્કજીહિલ જીહિના લેખક, કામમાદેજ ના પ્રવાસમા સગમના અખડ સોને વહેતી લાગે તો સુન્દરમના પ્રવાસમા ઉજાગ વેગન પ્રેમે પણ આવે વણી વાગ આવે મમાસાદેજનો પ્રવાસ ધત્રો પગપાજો થયો હતો છતાં તેમા જાણે પુષક વિમાનમા બેમી વિધવિધ પ્રેશોના દર્શન મના હોઈએ એમ અનુભવ થાય છે ત્યારે શ્રી

સુંદરમનો પ્રવાસ બહુધા રેલગાડી ને મોટરબસમાં થયો હોવા છતાં ખેલ-ગાડીનો પ્રવાસ કરતા હોષ્ટએ એવો કવચિત્ રમણીય નો કવચિત્ થકવી નાખનારો જણાય છે. વાહનનો-ભાષાના સ્વરૂપનો ભેદ એ જ આ શિન્ન અનુભવનું કારણ નથી. નિરૂપણરીતિમા હેયાદેવનો વિવેક પણ બનેનો જુદો જ છે કાકાસાહેબના પ્રવાસમા આપણે જીવ હળી જાય એવા સખ્યાબધ પાત્રો અને સદજ સ્મરણાકિત ચર્ષ જાય એવા અનેક પ્રસંગો વેરાયેલા નહોં પણ સુપ્રચિત રૂપે પ્રવાસના અંગભૂત બનીને રહેલા છે, ત્યારે 'દક્ષિણાયન'મા આની અદ્યતા છે. કાકાસાહેબના પ્રવાસમા વિનોદપક્ષીનો કલધ્વનિ ઠેર ઠેર પ્રકૃતિરમણીય સ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે, 'દક્ષિણાયન'મા એ અનુભવ એટલો વ્યાપક સ્વરૂપનો નથી થતો. પરંતુ આ સરખામણી વિશેષ લંબાવવા કરતા 'દક્ષિણાયન'ના જ સૌન્દર્યસ્થાનો ઉપર દષ્ટિપાત કરવો વિશેષ પ્રીતિકર થશે.

દક્ષિણની ધાર્મિકતા, સંસ્કારિતા, સિદ્ધકયા અને કવિકલ્પનાનું દર્શન શ્રી. સુંદરમને જેટલું થયું તેટલું નિરૂપવાનો 'દક્ષિણાયન'મા એમણે પ્રયત્ન કર્યો છે આ પ્રયત્નકાર કવિ છે, વિવેચક તો ચે કવિ છે એનું સતત જ્ઞાન એમની વિલક્ષણ ઉપમાઓ, રૂપકો, ઉત્પ્રેક્ષાઓ વગેરેથી થાય જ છે, પરંતુ તે ગૌણ બાબત છે; ખરેખર તો જ્યાં એમની દષ્ટિને સૌન્દર્યનું અપૂર્વ આકર્ષન સિદ્ધ થાય છે ત્યાં એમનો હૃદયભાવ સામર્થ્યયુક્ત વાણીમાં આવિર્ભાવ પામીને કાબ્યાનન્દની રેલછેલ કરે છે. કહ્યાંટકમા 'સનાતનતા અને નૂતનતાનો સુંદર સુભગ મેળ' 'સુકર્તિત ગર્દન ઉપર અબોધ'મા હળવી રીતે જોખે-કવિ જોગના ધોધ જોવા જાય છે-વાચકને પણ જોડે લઈ જાય છે- ત્યાં એમની સૌન્દર્યદષ્ટિને દર્શનનો અને નિરૂપણરીતિને વર્ણનનો મોકળો અને પ્રતોરમ પ્રદેશ પ્રાપ્ત થાય છે 'બહાનાદ જેવા અવિરત નિનાદ'નું શ્રવણ એમનામાં જોગના સાક્ષાત્ દર્શનનું કૌતુક જન્માવે છે અને એ દર્શન થતા એ નિર્નિમેષ દષ્ટિએ મુગ્ધભાવ-મુર્ખાભાવ અનુભવે છે. એ મહાગાયકના અરખસિત ગાનનિનાદ પાસે માનવવાણી જ્ઞાનના આચિત્યને સ્વાભાવિક રીતે જ અનુભરે તેમા નવાઈ શી ? કવિનો સર્વાત્મ દષ્ટિમા કેન્દ્રિત થાય છે અને વિગસિતવેદાન્તર રચિતિ ક્ષણવાર થાય છે. જુદે જુદે સ્થળેથી, બિજા બિજા દષ્ટિકોણેથી એ ધોધદર્શન કરે ■ ને 'રાજ'ના પ્રચલ પ્રપાતનો રોમાચક અનુભવ કરે છે. 'રુદ્ર', 'વીરભદ્ર' અને 'પાર્વતી'ના દર્શન કરીને તે પ્રત્યેકની વિલક્ષણતા ઉચિત શબ્દોમા કવિ પ્રગટ કરે છે ધોધદર્શનથી પુલકિત બનેલી દષ્ટિ કંઈ ખીણની લીલાનું વિસ્મરણ કરતી નથી. ઇન્દ્રધનુઓની ફરફર

માણુતો કવિ કેમેરામાં જોગના સૌન્દર્યના અદ્યાસને પકડે છે, પણ એ જીવન્ત તત્ત્વ—‘આર પાચ આગળના પખીઓ’—એ પકડમાંથી છટકી જાય છે તે દષ્ટાન્ત એમની સૌન્દર્યભિગ્રુષ્પ દટિમાંથી છટકી ચકતી નથી પણ સૌથી વિવક્ષ્ય અનુભવ તો અધારી ગતે દરેવા જોગર્ચનનો છે એ અનુભવ પછી કવિએ એક મિત્રના જોગર્ચન વિશેના અભિપ્રાયની દરેલી પુનરુમ્તિની પુનરુમ્તિ અહીં યથાસ્થાન જણાયો.

‘જોગના ધોષ ગમે તે સમયે, ગમે તે સ્થિતિમાં, ગમે તે બાજુથી મોહ જ છે આદનોમા કે અધાગમા મવારે બપોરે કે માઝે સિવાળે ઉનાળે કે ચોમાસે, તેનું સૌન્દર્ય નિત્યસ્મગ્ણીય જ રહે છે જગતના ગ્નિક જણાના બધા પદાર્થો અમુક આસ્વાદ પછી ય્તાળો ઉપજવે છે આ ધોષ અને નાગના દર્શન પછી પણ તેનો ને તેટલો જ આદ્યાસ રહે છે’

આ ઉગ્ગાઠ માત્ર પ્રથમ દર્શનના આવેગનો લાગનો નથી પાછળથી કરેલા ચિન્તાનની તને પુષ્ટિ છે એમની આ આદ્યાસતા માત્ર અધિમરી સૌન્દર્યપિપાસુને જ માટે છે કે સાર્વજનીન છે તે અભિપ્રાયમાં કશું નથી પગલુ આખો અનુભવ જે રીતે વર્ણુએ છે તે ઉપગ્રથી તો તે અદ્યાસતાની અપીન સાર્વજનીન હતો—હોયી જોઈએ એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી ગમે તેમ હો. કવિનું જોગર્ચન આપણા માહિત્યના ગદ્યમયોમાં અગત્યનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે તે વિશે શક નથી.

નાગમિક કવિની નજર દક્ષિણનાં ગોપુરા ઉપર કરે તેમાં આશ્ચર્ય કશું નથી આ વિવચનો ઝીણી ઝીણી વીગતો પણ એમણે યથાસ્થાન વર્ણુરી છે તેથી ફટલાકને કમળો આવે ત્યાં અધિકાગ્રભેદને મજારી સમાધાન કરવું હોય તો થાય—પણ એ વીગતોને આ પ્રવાસમાંથી તદન નાન નખી સમાય એમ છે જ નહિ કવિએ એ વીગતોની રસગ્રાધતા ટાળવાનો પ્રયત્ન પણ લું? લું? રચણે લુંદી લુંદી રીતે કર્યો છે ઇતિદામ પુગલું દતકથા ઇત્યાદિથી પણ વિવિધ આપણુ છે અચિત્ત અચિત્ત હાસ્યવિનોદને પણ અવકાશ આપ્યો છે તેથી પણ આ પુસ્તકનું કેટલીશ્વાર બારેખમ લાગતું ગદ્ય મધક હળવું બન્યું છે જોકે એમનું હાસ્યવિનોદનું તત્ત્વ હમેશા સદગ્ર મુદર હોવાની પ્રતીતિ ચતી નથી.

પ્રવાસના ચોડાં પ્રકરણો વટાવતા ‘મયનાર કાઠી’ કવિની લેખજને મુક્ત વિદાગનો વિષય પૂરો પાડે છે એમની વિગતના એ છે કે મમદ પ્રકૃતિમાં દરિદ્ર પુરુષનાં દશન એ ચૂમતા નથી અને યથાવકાશ ચિન્તને

પણ ચહે છે પરંતુ એમનું કનિહલ્ય નિશ્ચેષ લાવે તો કન્યાકુમારીમા વ્યભા ચાય છે એ આખો પ્રસંગ જ વારતવિક કલ્પનાની સુભગ લીલારૂપ બની જાય છે પૃ ૧૧૦-૧૧૧-૧૧૨ કવિની લાવબક્તિ તેમ જ બક્તિ-લાવનો હૃદયસ્પર્શી ઉદ્દગાર પ્રગટ કરે છે પોડિયેરી'મા શ્રી સુન્દરમની અરવિદ્યોતિતો કષ્ટક પૂર્વધ્વાન મગગાય છે 'પોડિયેરી'ની 'ગદ્ગિર્મુખ સ્થૂળ કથા'નો ખ્યાલ આપી તરત જ 'ત્યાના અરવિદ્યોત્તમ વિશે શુ ?' એમ પૂછી 'તને ઉત્તર શબ્દોમા શક્ય નથી' એમ પોતે જ જવાબ આપી થોડીક વીગતો — એમના શબ્દોમા 'રસિક છતાં ગાણુ મહત્ત્વની' — એ ટાંકે છે તેમા સૌથી અગત્યની વાત શ્રી સુન્દરમે પૂછેલા પ્રશ્નનો સાધકોએ આપેલો જવાબ છે એ ઉત્તરથી શ્રી સુન્દરમનું સમાધાન થતું નથી છતાં તેમાં એમને બેલનારાની સમ્યાધનો રણકે પરખાય છે આ પ્રકરણના છેલ્લા પેરમાદ્ધમાના સવેદન અને સકલ્પ શ્રી. સુન્દરમના આધ્યાત્મિક જીવનનો એક ઉપયોગી ક્રમ પૂરો પાડે છે એ સ્પષ્ટ છે

આટલું જોયા પછી આ પ્રવાસના હવે પછીના ક્રમોની વીગતોમાં જીતવાની જરૂર નથી — જોકે પ્રત્યેક ક્રમને પોતાની કષ્ટક ને કષ્ટક વિશિષ્ટતા છે હેવટ શ્રી સુન્દરમના ગદ્ય વિશે થોડું કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે કનાપી, દનપતરામ વગેરે વિશેના એમના વિવેચનલેખામા ગદ્યલેખનની જે સ્વાભાવિકતા જરતાય છે તેને બદલે અહીં અમશીલતા કેમ પેશી ગઈ છે ? સસ્કૃત શબ્દો તો આજે બધા લેખકો મોટાજે હાથે વાપરે છે પણ શ્રી સુન્દરમની મંરૂત શબ્દોની પસંદગીમાં અને લેખનરીતિમા કોઈક એવું તત્ત્વ અનશ્ચ છે જે તેમના ગદ્યના પ્રવાહને સ્ખલિત કરતું લાગે છે

સાહિત્યવિવેચન સંપાદન ઇત્યાદિ

સાક્ષાત્ સાહિત્યવિવેચનના પુસ્તકોની જાગૃતતા આ વર્ષ વન્ય નીવડયુ લાગે છે અજતત્ર કોઇનો કૃતિ આ વિષયની અસિદ્ધ યાદ હશે તો પણ મગીશાકાર્ય માટે તે સુવંચ થા નથી સર્વાન મન્થે મા છટક દૂ નાના મોટા વિવેચનનેજો પ્રમિદ્ધ થયા છે ખગ, પણ તથી વિવેચનના સ્વનત્ર પુસ્તકનો જોટ કષ્ટ પૂરી પડતી નથી એ છટક લેજો વિશે કહેવાનું છે તે, તે તે પુસ્તકની મગીશા કરતા કહેવાશે

શ્રી અતિસુખચકર કમળાચકર ત્રિવેદીનું 'આત્મવિનોદ' ૧૯૪૧માં પ્રગટ થયેલું તેની નોંધ તે સાલની સમીક્ષામા આવી ચકી ન હતી તેથી

અને લેવાનું ઉચિત ધારુ છું લેખના દેવા પ્રમાણે 'શીખતા શીખતા મમયનદના ઓવારા પર અનુભવેલા ઉત્સવનોમાના કેટલાક' આ અન્યમા એમણે એમને દેવા છે વસ્તુતઃ જુદે જુદે પ્રમણે લખેલા લેખો કે કરેલા ભાષણો પોતાના 'વિનોદના કમે' અહીં એમણે એવી આપ્યા છે તેમા 'સાહિત્યમા'ના અગ્રલેખો અને અન્યનિરીક્ષણોને પણ મમાવેલ છે

આ અન્યમા પ્રાસંગિક તત્ત્વ પ્રાધાન્ય પામ્યું છે તેમા દલી નવાઈ નથી એમના વિષયો જ બહુધા પ્રમુખોપાત છે 'કાવિસ સ્મૃતિભિ' અને 'પ્રેમાનન્દ જયન્તો' 'નર્મદનુ ગૌરવ' અને 'નંદશકુને મારી નમ્ર અગ્નિ,' 'કવિનાનાલાલનો સુવર્ણમદોત્સવ' અને 'સાહિત્યનો સિંહ નગસિંહ' વગેરે આ પ્રકારના લેખો છે નડિયાદ સાહિત્યપરિષદનું પ્રમુખપદ આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવે સ્વીકાર્યું તે નિમિત્તે એમણે 'પ્રો. આનંદશંકર ધ્રુવ' નામનો લેખ લખી શિશુભાવની વિનમ્રતાથી એમનું બહુમાન કર્યું છે તેનો પ્રમાણ પણ કિન્ન નથી 'સાહિત્યમા'ના અગ્રલેખો અને નિરીક્ષણોમા પ્રામગિમ્માને વટાવી વિવેચનના વિશાળ પ્રદેશમા જવાનો અવમણ દતો પરંતુ એમને ત્યાં પ્રાસંગિકતા જ મોટા ભાગે ઘટ થઈ છે પ્રમણોની મર્યાદા છતાં આ લેખ સમૂહને સમગ્ર દૃષ્ટિએ જોતા તેના લેખકની રુચિની સિષ્ટતા ને વિવિધતાની, વિચારોની સ્પષ્ટતાની, ભાષણોની અમતાની ને શૈલીની ઝળૂતાની પ્રતીતિ થવા વગર રહેતી નથી

સુદ્ધિમંજારી લેખસંમૂહ-ભાગ ૨એના સમદર્શીઓએ પોતાના સમજને છ ખડમા વિભક્ત કર્યો છે ભાષાવિચારોના આખો ખડ ઉપયોગી છે પણ સાહિત્યવિચારના ખડમા બહુ સત્વરીવતા જણાતી નથી અન્યાયનોમનના ખડમા પણ જે ત્રણ લેખ બાદ રના વિવેચનની છોયી મ્સોગી ખમી શકે એવા લેખો મળતા નથી ઇતિહાસ-પુગતત્ત્વના ખડમાના 'દિન્દમા ઇંગની અમલની અમર' અને 'ધર્માન્વમા ઐનિદાસિ તત્ત્વ' એ લેખો ઉપયોગી માદિની આર્થિક રીતે સ્વતંત્રતા જણાવ છે સિદ્ધાન્તવિચારના ખડમા 'ભારતીય મદિતા વિદ્યાપીઠ' એ લેખ ખરેખરો ઉપયોગી જણાવ છે ધર્મતત્ત્વજ્ઞાનના ખડમા 'પૂર્ણન, વેદાન્ત ને આધુનિક મનશિજતા' એ લેખ પોતાના વિષયને વિશદ રીતે ચર્ચે છે ઇત્યન્તરિતના ખડમા 'સ્વર્ગસ્થ દેવનગમ કૃપારામ' અને 'સ્વ ભાષ્ય ચીમનલાલ કાલાભાઈ દલાલ' એ જે જ લેખો પ્રિય થાય એવા ભાગે છે પણ વિજ્ઞાનનો ખડ સમગ્ર ચિનાર્કક છે ને તેમા જે પ્રમુખસંચાનનો અધિકાર તો આ ખડના પડેલા લેખનો છે જગતી સાહિત્ય

પરિવર્ધના પ્રમુખપદેથી ડૉ. જગદીશચન્દ્ર બોઝે આપેલા ભાષણનું સારદોહન એ લેખમાં 'બોઝને રિવ્યુ'માં આવેલા એક લેખ ઉપરથી કરેલું છે. આ ભાષણમાં કવિ અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીના હિદેશની એકતા અને માર્ગની ભિન્નતા સુંદર રીતે દર્શાવી છે. વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગશાળાઓના અભાવ કે અલ્પભાવથી નિરાશ થનારાને 'ખરી પ્રયોગશાળા તો પોતાનું મન જ છે' એમ ઉદ્દેશ્ય એ વિજ્ઞાનર્પિએ કર્યું છે તે સ્પષ્ટ ખેંચનારો છે. પ્રાચીન ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના અર્વાચીન વારસનો એ સદજ ઉદ્ગાર છે. 'ઉત્ક્રાન્તિવાદ-તેનો મુખખંધ' એ લેખ અભ્યાસપૂર્ણ અને સુમોધરીતિનો છે. 'કેટલાક પ્રાણીઓ વિશે કેટલાક ખોટા ખનાલ' એ લેખ પ્રાણીઓ વિશે પ્રચલિત ભ્રમોને રસિક રીતે પ્રગટ કરનારો છે. ઉદાહરણ તરીકે સિંહની છસંગ વિશેનું કથન જુઓ: 'હવામાં ફૂંકો ભરતા સિંહની છસંગ મનોહર છે પણ ખરી નથી. તેનો ખરો હુમલો જોવા જવો નથી હોતો. પણ તે પ્રાણુપાતક અને ભયંકર હોય છે.' 'અંકગણિતની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ'માં કેટલીક ઉપયોગી વાતો સુગમ રીતે કહી છે.

આખા લેખમંડળની વિભાગવ્યવસ્થા સમુચિત છે પરંતુ દરેક વિભાગમાં મૂકવાના લેખની પસંદગીનું ધોરણ જરા વિશેષ કડક રાખ્યું હોત તો સંમતનું કંઈ ઘટત પડતું તે વિશેષ માતબર બનત અને સમગ્ર માત્ર મંમઠ ન રહેતા દોહન પણ વિશેષ બનત.

શ્રી વ. સોસાયટી આપણું અન્ય માસિકો, ત્રૈમાસિકો, વાર્ષિકો ઇત્યાદિ-માંથી ઉત્તમ લેખોને એકત્ર કરીને ગ્રંથસ્થ કરી 'શુદ્ધિપ્રકાશ-લેખમંડળ'થી કરેલો આરભ પૂર્ણતાએ પહોંચાડે એમ આપણે ઇચ્છીએ.

શ્રી. કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી આપણા સાહિત્યના 'ધૂળધોવા'માં સુપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ છે. ધૂળધોવાના ધધાનું મહત્ત્વ માત્ર ધૂળ ધોવામાં નથી પરંતુ ધૂળ ધોઈને રજતરજ કે સુરજીરજને પાધરી કરી સુવર્ણ બનાવવામાં છે. સાહિત્યના ધૂળધોવાની બાજતમા પણ આ જ ક્રિયાનું મહત્ત્વ છે. નરસિંહયુગની પહેલાની સાહિત્યકૃતિઓને તપાસી તપાસીને આપણી ભાષાના વિકાસક્રમે-તેનું બાકરણ સ્પષ્ટ કરી આપવાનું હિતચેત્વી કાવ્ય શ્રી. યાજ્ઞીએ 'આપણા કવિઓ-ખંડ ૨'માં કર્યું છે. આ કાર્યની મર્યાદા દર્શાવતા "આ તો ભવિષ્યના ગૂજરાતી સાહિત્યના લખાવાના ઇતિહાસની આછી રૂપરેખા જ છે, એમાં પૂર્ણતાનો દાવો લેશ માત્ર પણ નથી. આમાં સમાજિક તત્ત્વ અસ્પષ્ટ જ રહ્યું છે, જે વિના 'ઇતિહાસ' ઘર્ષ ન શકે," એમ વિનવવચનો કહ્યા છે અને તે સાચા પણ છે. આ કાર્ય કરતાં આ વિષયના પૂર્વસરિઓને સભારવા પડે તે

અનિવાર્ય છે. પૂર્વાચાર્યો જોડેના સામ્યચર્ચનને પોતાના વિધાનોના મમર્શન માટે લેવા પડે ત્યાં લેવા અને એમની જોડેના વૈમત્યો હોય તો તે દર્શાવવા આ કાર્ય શ્રી. શાસ્ત્રીએ કર્યું છે એમની વિદિષ્ટતા તો એ છે કે વૈમત્ય દર્શાવના કસેશકર ઉક્તિઓનો આશ્રય એમજો થાય લીધો નથી—આભામક ‘ગદર્શિના’ના મોહમાં એ કથાય તખ્તાયા નથી જ્યાં જેને વિશે જે કહેવાનું યોગ્ય લાગ્યું ત્યાં તેને વિશે સંગ્રહતાથી કેવળ દફાઈતના જોરે કર્યું છે.

પોતાના વિષયને પરિસ્કુપ કરવા મોખ્ખા ક્યમે એમણે અવતરણો કર્યા છે તે જ્યાં જરૂર જણાઈ ત્યાં અર્વાચીન ગુજરાતીમાં તેના બાપાન્તરો પણ આપ્યા છે તત્કાલીન બાપાની વિદિષ્ટતા દર્શાવતા રૂપો તારવી બતાવ્યા છે તે કમે કમે તેમાં થયેલા ફેરફારો પણ દર્શાવ્યા છે.

સ્વ નરસિંહગવભાઈએ મધ્યમલીન અપભ્રંશ (વિ. મ. ૬૫૦ થી ૧૩મા સૈમ સુધી) અતિમ કે ગુર્જર-અપભ્રંશ (વિ. મ. ૧૩મા સૈમથી ૧૫૫૦ સુધી), આગમકાળની ગુજરાતી (વિ. મ. ૧૫૫૦ થી ૧૬૫૦ સુધી) મધ્ય ગુજરાતી (વિ. મ. ૧૬૫૦ થી ૧૭૫૦ સુધી) અને આધુનિક ગુજરાતી (વિ. મ. ૧૭૫૦ પછી) એમ ભૂમિકાઓ તે તે મમયની બાપાના સ્વરૂપવક્ષણોની વીમતવાગ તારવણી કરીને બાધી હતી. સ્વ કેશવલાલભાઈએ આ ભૂમિકાઓને બદલે લગભગ એ જ સમયને ત્રણ ભૂમિકાઓમાં વિભક્ત કરી, ગૌર્જર અપભ્રંશ કે પ્રાચીન ગુજરાતી (૧૦માથી ૧૪ સતક સુધી) મધ્યમલીન ગુજરાતી (૧૫માથી ૧૭મા સતક સુધી) અને અર્વાચીન ગુજરાતી (૧૭મા પછીના સતકો) એમ નામ આપ્યાં. આ બન્ને પૂર્વાચાર્યો તરફે મતભેદ એ છે કે સ્વ. નરસિંહ ૧૬૫૦ થી ૧૭૫૦ સુધી પહેલાની બાપાને ગુજરાતી નહિ પણ અપભ્રંશ કહે છે જ્યારે સ્વ. કેશવલાલભાઈ એક દશમા સતકના અપભ્રંશને પણ ગુજરાતી કહેવાનું યોગ્ય ધારે છે. અર્વાચીન ગુજરાતીની ભૂમિમાં વિશેષે બને વિદ્વાનોમાં વૈમત્ય જણાવ્યું નથી કારણ કે ૧૭મી સદી પછીની ભૂમિમાં બને અર્વાચીન ગુજરાતી તરીકે ઓળખાવે છે શ્રી શાસ્ત્રી શ્રી કેશવલાલભાઈનું ભૂમિમનિર્માણ સ્વીકારી તેના પેટાવિભાગ પાડે છે અને પ્રાચીન ગુજરાતીનો તન્નુ ૮ સ ની છે. ૮મી સદી સુધી એમી જાય છે આ ભિન્નદર્શન માત્ર નામક જુ પૂરતું હોત તો તે મહત્ત્વનું ન મણાત, પરંતુ તે બાપાના સ્વરૂપવક્ષણનું દોવાથી તેનું વિસ્મરણ થઈ શકે તેમ નથી. આ વિષયમાં નિર્ણાયક તરત્ત સ્વરૂપવક્ષણ જ હોઈ શકે એમ મારી સમજ છે તે તે પ્રાન્તના અપભ્રંશમાંથી અર્વાચીન પ્રાન્તભાષાઓ પરિણામ પામી છે તેટલા માત્રથી. આધુનિક પ્રાન્તભાષાઓથી અપભ્રંશનું

લિખિત વ્યક્તિત્વ મટતું નથી એમ મને લાગે છે અને અપખરોને અપખર તરીકે ઓળખાવવામાં ખોટું પણ શું છે ? ભાષાવિકાસના ક્રોમાં ન્યાં આધુનિક ભાષામંદરપતી પૂર્વરેખાઓ કષ્ટકે પરિચિત રૂપની જાણવા ત્યાંથી જ તેને જૂની ગુજરાતી, જૂની બંગાળી ઇત્યાદિ તરીકે ઓળખાવવી એ જ વાજબી જણાય છે. શ્રી શાસ્ત્રીએ કરેલા અત્તરણો વાચતા બહુધા અપખર વાચતા હોઈએ એવું જણાય છે. ગુજરાતીનો રણુકો અમુક ક્રમે વટાવ્યા પછી જ સમજાય છે. અંગ્રેજી ભાષાનું ઉદાહરણ જોઈએ તો Chaucerની કૃતિઓ વાચતા અંગ્રેજીથી ભિન્ન ભાષાની કૃતિ વાચના હોઈએ એમ લાગતું નથી. આવો અનુભવ પ્રાચીન સાહિત્ય વાચતા જવાથી થાય ત્યાંથી પ્રાચીન ગુજરાતીનો આરભ ગણી શકાય.

આ મંથમાં લેખકની દૃષ્ટિ ભાષાવિનાશ ઉપર જ પ્રધાનપણે કેન્દ્રિત છે અને સાહિત્યદૃષ્ટિ ગૌણ છે. આ એમણે ભાષાનો વિચાર કરતા હિન્દોબન્ધ વિશેની નિશિષ્ટતાઓ પણ સ્થાને સ્થાને નોંધી છે ને નવીન તત્ત્વો ન્યાં પ્રવિષ્ટ થયા છે ત્યાં અગ્રહિનિર્દેશ કર્યો છે.

પ્રાચીન સાહિત્યનું પ્રકટીકરણ બહુધા પદ્યપ્રકારે થયું છે દીક્ષા, ટિપ્પણ, અનુવાદ કે વ્યાકરણમંથોમાં તત્કાલીન ગણનો ઉપયોગ છે. ખરો પરંતુ ૧૫મા સૈકામાં રિથિત કષ્ટક બદલાય છે. આ સત્રકમાં મારી કથાઓ, વિશિષ્ટ ગદ્યમંથ, અને દીક્ષાટિપ્પણ ઇત્યાદિ એમ ત્રણ પ્રકારે ગદ્ય દેખાય છે. ભાષા અત્તરણો કરીને શ્રી શાસ્ત્રીએ તેનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કર્યું છે.

૫ ૩૭૧મે નીચેનો મોઠક ઈન્દ્રવજ્જા કહી ઉતાર્યો છે

પુણ્યપ્રભાવિ શશિમૂર્ચ આલ

પુણ્યપ્રભાવિ ફરજક્ષ અવધ

પુણ્યપ્રભાવિ જહ્નુ મેધ મુકલ

સમુદ્ર મર્યાદ થકી ન ચૂકલ

આમાં પહેલા ત્રણ ચરણો જ ઈન્દ્રવજ્જા ના છે, ને ચોથું તો ઉપેન્દ્રવજ્જાનું છે તે નજરમહાગ ગયું છે વસ્તુતઃ આ મોઠક ઉપગતિનો છે.

૩૩૮મે પાને ઉતારેલા શાદ્દેવની વિચલતા દર્શાવતા ‘કવિએ શાદ્દેવમાં અંત્યાનુપ્રાસની કશી પગવા કરી નથી એમ લખ્યું છે. અહીં અંત્યાનુપ્રાસથી પ્રાસ જ વિવક્ષિત હોય એમ જણાય છે. પણ પ્રાસ ચબ્દ સંસ્કૃત હિન્દ શાસ્ત્રમાં જાણાતો નથી અને અનુપ્રાસ ચબ્દ ખરો પણ તેનો અર્થ પ્રાસ થતો નથી જુદો જ થાય. તે સૌ જાણે છે એટલે સ્વ નરસિંહરાવે જેમ ‘અન્ત્યમક’ પ્રાસનો અર્થ દર્શાવવા યોગ્યો તેમ શ્રી શાસ્ત્રીએ

‘અન્ત્યાનુપ્રાસ’ થોળો જણાય છે મંસ્ત્રન છન્દ શાસ્ત્રમાં પ્રાસ શબ્દ નથી જડો તેનું મગજ મગ્ન કાવ્યચતુર્થાંશમાં પ્રાપ્તો બદ્ધા અભાવ છે તેમાં ફોલ્ડ છુ એટલે સરકૂત કે સરકૂતાનુસારી નવીન શબ્દોજનનાને પ્રદેને ૩૬ થયેલા પ્રાસ શબ્દ જ આપણે વાપરીએ તો ખોટું નથી પાઠિભાષિક શબ્દો સાના કાળના વપરાશને લીધે અમુક પ્રકારનું સરમાજત પ્રાસ મરે છે તે જોતા મ્ય નવીન અવધોનન કરવાનું ન હોય તો ૩૬ શબ્દોનો જ આદર વાજગી ગણાવો જોઈએ ૫ ૩૩૬મે શબ્દાનુપ્રાસ’ શબ્દ વા ર્યો છે ત્યાં પણ અનુપ્રામયી વિશેષ કશું ઉદ્દિષ્ટ જણાતું નથી વસ્તુત અનુપ્રામ એ શબ્દાવગ છે એટલે શબ્દાનુપ્રાસ કહેવાથી મ્ય વિશેષ કહેવાતું હોય એમ લાગતું નથી ૫ ૩૪૫-૪૬ ૫૨ એમ મોઝ ૭ રીમા દરિગીનતો ઉતાર્યો છે પણ તેના નિર્દેશ ખડ દરિગીન’થી કર્યો છે ‘ખડ દરિગીત’ તો સ્વ ન સિદ્ધિવાદભાષ્યે ‘રમજ્જસદિતા’માં વ્યાપક રૂપે વાપરેલા ૧૨ ૧૨, ૧૨ અને ૧૪ માત્રાના ચાગ ચરણના મ્યોમને જ આપણે મ્દીએ છીએ જીવીસા દરિગીનને માટે આપણે દરિગીત શબ્દ જ વાપરીએ છીએ આ બધી નાની બાનનો છે પણ આવા શાસ્ત્રીય અન્યમાં આવા પ્રમાણે દોષરૂપ જ ગણાય એમ સમજી તેનો ઉદ્દેશ અદ્દી જરૂરી મરો છે

શ્રી શાસ્ત્રીના બારે ઉલોમના કૃત્તરૂપ આ અન્ય ભાષાશાસ્ત્રના સંસ્કારને ઉપરોગી મામત્રો પૂરી પાડે તેવો છે શ્રી શાસ્ત્રી માહિત્યના સંશોધક હોવા સાથે સુવર્ણમર પણ હોત તો ?

પ્રાચીન સાહિત્યમાં મબ્દદૃષ્ટા જે મ્દ ઉત્તમ હોય તેનો સથય સમમ્નોડી અર્વાચીન ભાષાન્તરો સાથે શ્રી શાસ્ત્રી જેવા કોઈ કરી આપે તે પણ અન્યન ઈષ્ટ છે એટલું અદ્દી નોધવું જોઈએ આમણી આપનાગનો પદોનો પકડના જેવું આથી થતું હોય તો બને ચાય

મામેરુ મુદ્દામાયગિત અને નળાખ્યાનની સંશોધન આવૃત્તિઓ તો થઈ છે, પરંતુ પ્રેમાનન્દ અને જીન જૂના કવિઓની મધી જ ઉત્તમ કૃતિઓના સંસ્કરણ સંશોધન અર્વાચીન વિવચન દૃષ્ટિએ થવાની જરૂર છે આ દૃષ્ટિએ ‘દગમરુવ (અધ્યાય ૧ થી ૨૫)’નું મપાદન શ્રી મનમુખલાય ઝવેરીનું બહાર પડ્યું છે તે આવડગપાત્ર છે

પ્રેમાનન્દનો સમય પ્રેમાનન્દ વિગે પ્રચલિત થયેલી કે કરવામાં આવેલી કિંવદન્તિઓ, પ્રેમાનન્દની સંશયાતીત અને સંશયારૂપ કૃતિઓ વગેરે વિશે અત્વાગ મુખીમાં જે કંઈ કહેવાયુ લખાયુ છે તેનું દૃઢ મપાન ઉપોદ્ધાતના પ્રથમ ખડમાં

સંપાદક કહ્યું છે. આ વિષયમાં જે સ્થિતિ પ્રવર્તે છે તેનું જલ્દી કથન કરીને જે એમણે સંતોષ માન્યો છે. શ્રી. મનસુખલાલ જેવાની કક્ષમે આ વિષયની જરા વધારે વિસ્તૃત વિવેચના થઈ હોત તો વિશેષ માનન્દ યાત; પરન્તુ વિદ્યાર્થીઓની જરૂરિયાતને અનુલક્ષીને જ એમણે આખું મંપાદન કહ્યું છે. ઉપોદ્ધાતના ખીખ ખંડમાં દ્યમસ્કન્ધના પ્રસ્તુત લાગનું મંદિષ્ટ વિવેચન કહ્યું છે જે વિદ્યાર્થીઓને માર્ગદર્શક થઈ પડે તેવું છે. લગભગ ૧૦૦ પાનાં જેટલું ટિપ્પણ આખું જેમાં ઉપયોગી ને અપરા શબ્દોના અર્થ, વ્યુત્પત્તિ, પૂર્વાપર સર્ભ ઇત્યાદિ આપીને વિદ્યાર્થીઓનું કાર્ય સાવ સરળ કરી નાખ્યું છે.

ફરી કહેવાનું મન થાય છે કે ગઈ પેઢીના કેટલાક ગૃહસ્થોએ પ્રેમાનંદની જે ખોટી ભૂતિ ઊભી કરી સાચા પ્રેમાનંદના સ્વરૂપને વિકૃત કરી નાખ્યું છે એ આપણા સાહિત્યના ઇતિહાસનું કલકિત પ્રકરણ વહેલામાં વહેલું સાક્ષ થઈ જાય તે ઇચ્છ છે. પૂર્વે સ્વ. નરસિંહરાવભાઈએ અને ઇતર વિદ્વાનોએ આ કાર્યની દૃઢ ભૂમિકા રચી જ આપી છે અને આને પણ કવચિત્ કવચિત્ એ દિશાના પ્રયત્નો થતા જેવામાં આવે છે; પરન્તુ શ્રી. ઉમાશંકરે જેમ 'અખો' પાછો જીવતો ક્યો તેમ પ્રેમાનંદને કાષ્ઠ પુનર્જીવિત કરી આપે તો જ પ્રેમાનંદનો કપટકોમડો સદાને માટે ઉકેલાઈ જાય.

'અખો' નિમિત્તે શ્રી. ઉમાશંકરનું સ્મરણ ઉપર થયું છે, ને તુરત જ એમનું નવીન સંપાદન કલાન્ત કવિ' પણ અહીં જેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. લગભગ અર્ધા સદી સુધી અર્ધ આજ્ઞત ને અર્ધ અનાજ્ઞત રહેલા સ્વ. બાલાશંકરને પૂર્ણ પ્રગટ કરવાનો પ્રયત્ન પ્રયત્ન 'કલાન્ત કવિ'ના મંપાદનમાં શ્રી. ઉમાશંકરે કર્યો છે. પૂર્વકવિઓનું સર્વાત્મભાવે શ્રાદ્ધ સારણ અને નવીનતર કવિઓનું પુરસ્કરણ સમભાવપ્રેરિત ઔદાર્યથી કરવું એ જાણે એમનું પ્રિય કાર્ય થઈ પડ્યું હાશે છે.

સ્વ. બાલાશંકર જેવા ગુણમયુક્ત કવિની કૃતિઓનો પૂર્ણ સંગ્રહ આટલા લાંબા સમય સુધી થઈ શક્યો નહોતો એ ગુજરાતી કવિતાનું એક દુર્દૈવ જ. હવે જે હવે આ સંપાદનથી દૂર થાય છે. સ્વ. બાલાશંકરની ઉત્તમ કૃતિઓ તો 'કાવ્યમાધુર્ય', 'કાવ્યસમુચ્ચય' આદિમાં સંચરાતી જ આવી છે, પરન્તુ તેના અર્થદર્શન અને રમદર્શનમાં અનેક અગમ્ય સ્થાનો વિશેષકે બનતાં હતાં તે સ્થિતિ એમની અન્ય કૃતિઓના પ્રકાશનને લીધે હવે ધણેખર અંશે દળશે એ ખરેખરા આનંદની વાત છે. પરન્તુ એક પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે જ ઊઠે છે. કાષ્ઠ પણ કવિની ઉત્તમોત્તમ કૃતિ પણ પોતાનો આત્મા તેની ગોઠ્ય

કૃતિઓમાથી મળતાં મુચનો વગર પૂર્ણપણે પ્રગટ ન કરે એ તે કૃતિનું દ્વાબ ગણાય કે આશૂપણ ? ખરી રીતે તો કવિની પ્રત્યેક ગ્યના ગદ્યદર્શન પૂરતી સ્વપર્ણામિ હોય એજ ઇષ્ટ સ્થિતિ છે આવી સ્થિતિ ન્યાં ન હોય અને નિમશય અધિકારવાળા વાચકને પણ બમમા પડતુ પડે ત્યાં હોયનો અધો ખોળે વાચકના ઉપર લાદવો તે ન્યાય નથી ન્યારે કામ પછુ કૃતિ વિશે કાવ્યાભિમુખ રમિકામાં પણ વ્યાખ્યાન જોવો થાય ત્યાં કવિનું કવન અને જીવન પછુ કાવ્ય અરમાં જવામદાર છે કે કેમ તે પણ જોણુ વિચારણીય નથી કામ પછુ કવિની કામ એક કૃતિ પુરેપૂરી સમજવાને માટે જો તેની સર્વ કૃતિઓનું મનન વાચન કરવાનું આવશ્યક જ હોય તો તે આ બદુલેખનના જમાનામાં ગમે તેવા વિસ્તૃત વાચનવાળાને પણ ભારે પડી જાય તેવું છે ગમે તેમ હોય પણ સ્વ ખાલાશકરની ઉત્તમોત્તમ કૃતિઓને તો શુજગતે પૂરી સમજ્યા વગર પણ ભાવપૂર્વક મેંભારી રાખી છે એમ આ એમના કૃતિમમૂદના વાચનથી નિસશય જણાય છે આમ કેવળ વ્યાકરમિક જ જાનુ છે એમ મને તો લાગતું નથી

‘અર્ધો મદોનો દેરાવટો’ નામે શ્રી ઉમાશંકર પ્રકાશક લેખ લખ્યો છે તેમા ‘કલાન્ત કવિ’ એ સુપ્રસિદ્ધ રચના ચર્ચા છે એ ચર્ચા કરતાં શાકત અદ્વૈત અને સુશીવાદનું રમાયણ પ્રગટ કરતો પત્નીચિતિવાદ મગ્ય રીતે પ્રગટ કર્યો છે. જેમને પત્નીચિતિવાદ વિવેચનાનો અમતકાર લાગે અથવા અન્ય કાર્ કારણે ચિતિતર સમાધાનકાંક ન જણાય તેમને પણ કેવળ શુગારસની કવિતા લેખે સ્વ ખાલાશકરની કવિતા અન્ય આદલાદજનક નીવડશે શુગારસની અમતકૃતિ સ્વ ખાલાશકર પૂર્વે તેમ જ એમની પછી શુજગતી કવિતામા તો આટલા સામર્થ્યથી પ્રગટ થઈ નથી આ રીતે સ્વ માયાશકર ખરેખર અદ્વિતીય છે.

પ્રસ્તુત લેખમાં સપાદકે ‘હન્દોનુસાર લેખન’નો પ્રશ્ન ચર્ચતા ઉચ્ચાગણનું અનુપરણુ પદલેખનમા કરવાનું ઔચિત્ય દર્શાવુ છે તેમા અનૈચિત્ય કશું નથી, પરંતુ સ્વ ખાલાશકર, પ્રે કકાર ઇત્યાદિ કરિઓ દમેશા એમ જ કરે છે એમ ખાતરી ચતી નથી જો ઉચ્ચાગણનો જ આદર થતો હોય તો તે તે લેખકમા તો ચોક્કસ રીતિનુ પવલેખન સિદ્ધ થવા વગર ન રહે પરંતુ ન્યારે એક જ લેખકમા એ સખ્તનુ લેખન એક ઠેકાણે એક, બીજે ઠેકાણે બીજું, ને ત્રીજે ઠેકાણે ત્રીજું જ એમ જણાતુ હોય ત્યાં હન્દ ઉચ્ચાગને અનુસરે છે એમ કહેવાને બદલે ઉચ્ચાર હન્દને અનુસરે છે એમ જ કહેવું પડે

બાનાશકરની કવિતા 'કામલ' અને 'નાદમસ્ત' છે તે વિશે શકા તો કોઈ કર્યુંદુષ્ટને જ થાય પરંતુ એમની કવિતાની કામલતા અને નાદમસ્તીના આસક્ત ચિત્તને પણ પટતર, મનોરથ, નૃત્ય સરસ્વતી, શિલા, આસન, અરવિંદ, સાધતા ઇત્યાદિને મદને અનુક્રમે પટન મનોર્થ નૃત્ય, સરસ્વતા શોખા આસન, અરવિંદ સધતા ઇત્યાદિ પ્રયોજનથી જોઈને બેશક આવાત લાગવો જોઈએ આના વિચિત્ર પ્રયોગો અપનાવરૂપ પણ નથી એમની ભાષ્યે જ એની કૃતિ મળશે જેમા આવા પ્રયોગો અદ્વાધિક અશે પેટેલા નહિ હોય ગમે તેના મહાન કવિની નિરુશતાને પણ ક્યાંક કશી મર્યાદા તો છે જ છે અને શ્રી ઉમાશકર તેના અનલિખત નથી મસ્તી વિશે સદ્ગત નગસિંહરાવના વચનોની ચર્ચા કરતા કવિના નિર્માણને અનન્યપરતત્ર એટલે આત્મતત્ર કહ્યું છે એટલે પોનાનું પણ તત્ર તો અવશ્ય કેવળ નિસ્તત્રતા તો નહિ જ પ્રસંગવશાત્ અહીં કહેવું જોઈએ કે સજ્જ કવિની આત્મતત્ર મસ્તીથી સદ્ગત નગસિંહરાવ અત્ર ન હતા એમનો ખરો વિરોધ મસ્તી' સામે નહીં પણ મસ્તીમા અનેકવાર પ્રવેશી જતી નિસ્તત્રતા સામે હતો ક્યાનિષ્ઠ આત્મતત્રતાનો તો એમને અહ જ હતો જેનો ઉદ્ધાર શ્રી ઉમાશકરના જ 'ત્રિશ્વશાન્ત' કાવ્ય વિશેના લેખમા ક્યાંક જન્દની ચર્ચા કરતા એમણે કર્યાનું સ્મરણ થાય છે

ભાષા, જન્દ ઇત્યાદિ કા નના ખાલાગ છે આત્મા તો છે રસ, પરંતુ રસપ્રદેશમા પ્રવેશ તો ભાષામુખે અને જન્દોમુખે જ થાય છે એટલા પૂરતી અનવશ્યતા એ બનેમા આવશ્યક છે એમ સ્વીકાર કર્યે જ છૂટકો ખાલ જતા અંગ તો છે જ અને તેથી રિવેચનમા રસદષ્ટિએ તેની આવશ્યક અવેક્ષા પણ થાય શ્રી ઉમાશકરનો કટાક્ષ રસદષ્ટિએ જરૂરી ચર્ચા સામે નથી પરંતુ રમણિયુષ્ઠ સ્થૂલ ચર્ચાખોરી મામે છે એ લક્ષમા ગખરાનું છે

સપાદા પ્રારંભમા ત્રિશ્વદ વાચનાનું મહત્ત્વ સર્વવિદિત છે શ્રવ બાનાશકરની વાચનાની વિશુદ્ધિને મુખ્ય તાથ્ત્વ તત્ત્વ એમના વિરામચિહ્નો છે તેનું સમારકામ બીજી આવૃત્તિ સુધી શ્રી ઉમાશકર મુનતરી રાખ્યું છે તે ૧૧ કારણો એમની પાસે હશે જ, પરંતુ સપાદનનો દર્ષિએ એક બાલુ અગત્યનું કામ વગર થયું રહી ગયું છે એમ મને લાગે છે વળી કાવ્યઅન્યોત્તી પુનરાવૃત્તિઓ પણ આપણે ત્યાં સહેનાઈથી થોડી જ થાય છે? આ દષ્ટિએ પણ આ કાર્ય થઈ જતું જોઈતું હતું

આ સપાદનમા અદશ્ય પરિશ્રમ કેટલો મોટો છે તે તો શ્રી. ઉમાશકર

મેં તે જાણે છે પણ દરમિયાન પશ્ચિમ 'બાબરદિની' છે બાલાચક્રનું નંન કરનારી ટીકા તે એક અર્થ, બાસોનું-બાલાચક્રની કવિતા વિશે અસ્પષ્ટોનું અર્થોદ્બોધન અને મોદ્બોધન હાથ નંદન કરનારી ટીકા એ બીજો અર્થ આ બંને અર્થમાં બાબરદિની ચર્ચિતાર્થ છે 'બાલદિની' અને 'કનાન્ત કવિ' ઉપરની વિવેચના યાચીને કાઢીને પણ ખાતરી થશે કે ૨૧ બાલાચક્રની અપેક્ષા પ્રમાણે એમનો સમાનધર્મી પ્રાપ્ત થયો જ છે—બંને પાછી ૫૦ વર્ષના અંતરે

શુજાતી માદિત્ય પરિપદે ૨૩ ગોવર્ધનગમ ત્રિપાડીથી માડીને શ્રી કૈયાલાસ મુનશી સુધીના શુ સા મહેસનના તેર પ્રમુખોના બાપણો અન્વયથી કરીને અભ્યાસીઓ માટે સુત્ર સ્વીકારી આપ્યા છે માદિત્ય પરિપદના પ્રમુખોનાં બાપણોની પરપરા ૨૧ આનંદચક્ર મુવ મુધી લગભગ એકરૂપની-ક્રમિક રૂપાન્તર થયા છતાં એક રૂપની-જણાય છે શ્રી જુલાભાઈ દેસાઈથી લિખ સુર મંજળાના માટે છે, એકે દી જ કૃષ્ણનાન કવેરીના બાપણમાં પાછું પ્રાચીન પંચગાનું દયન સહેજ ફેરફાર સાથે થાય છે મહાત્માજી અને શ્રી મુનશીના બાપણો સ્વાભાવિક રીતે જ બધા બાપણોથી જુદા પડી આવે છે પાદિત્યનો ભાર જાણે એ બંને પ્રમુખોએ ઉતારી નાખીને પોતાનું હૃદયગત જ નિર્મુક્ત રીતિએ વ્યક્ત કર્યું છે

આ સમ્રાટમાં જોડણીનું એકધારાપણ માયવવા જોડણીકાશનું અનુસરણ કર્યું છે, પરંતુ મહાત્મા ગોવર્ધનરામ, નરસિંહગવ, કેશવલાલ ઈત્યાદિ પોતપોતાની જોડણીના આમદો હતા અને તે દરમિયાને જોડણીવિષયમાં સ્વતંત્ર અભિપ્રાયો હતા તે દૃષ્ટિએ તેમ જ શુજાતી બાપાની જોડણીના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ જોડણી દરેક પ્રમુખના બાપણમાં યથાવત રાખી હોત તો વધારે ઠીક થાત

શુ સાહિત્ય પરિપદ સમેનનના તેરમા અધિવેશનનો અહેવાલ અને નિબન્ધ સમ્રાટ પણ આ પરિપદ પ્રગટ કર્યો છે તેમાં સમેનનના પ્રમુખ ઉપરાંત વિભાગીય પ્રમુખોના બાપણો સમ્રાટના ■ જેમાંના ઘણાંખરા પોત પોતાના વિભાગ વિશે મનનીય વિચારો પ્રગટ કરનારા છે આ ઉપરાંત વીસ નિબન્ધો જુદા જુદા વિષયના હોયેના છે જેમાં મરવશીન અને મરવશીન બંને પ્રકારનું દર્શન થાય છે

શ્રી હૈમ સારસ્વત સત્રનો અહેવાલ અને નિબન્ધ સમ્રાટ પણ ઉપરની સરચાએ પ્રગટ કર્યો છે અહેવાલ અને પરિચિષ્ટાને અંતે ૨૩ નિબન્ધો આપ્યા છે જે અન્વયનો મોટો ભાગ રાકે છે. આ પ્રકારના નિબન્ધસમ્રાટમાં

સત્ત્વવતાનું ધોગ્ય એકમરખુ ન જળવાય એ હિચાકું જ છે. આ મત્તદર્શનોના ઉચ્ચાત નિબ્ધ-ધોમાં સ્વતંત્ર દષ્ટિ દેખાય છે ને બીજા એ તથ્ય સંગોધનાત્મક છે. બાકીના ધણાખરામાં હેમચન્દ્રાચાર્યની નિર્વિવેક સ્તુતિ, એનાં એ પ્રાચીન અવતરણો ને એકની એક વાતની પુનરુક્તિઓ આવ્યા કરે છે. વિષયની એકતાને ક્ષીધે આમ થાય તે સાચ ન મગજી શકાય એવું નથી; પરંતુ આ મંબાદનમાં હાજરૂલો મૂઝવી નાખે એવી ને એટલી છે. અંસ્કૃત અતરણ આવે ત્યાં આપણે તેને માટે લગભગ સર્વત્ર તૈયાર જ રહેવું પડે છે સાહિત્ય પરિષદ જેવી સંસ્થાના પ્રકાશનમાં આવો પ્રમાદ સર્વિગેષ ઉદ્દેગકર થવા વિના રહે નહિ.

હવે આ વિભાગનું માત્ર એક પ્રકાશન બાકી રહ્યું છે અને તે શુજરાત સાહિત્ય સભાની કાર્યપણી: મને ૧૯૪૧-૪૨ ૧૯૪૦-૪૧ની સમીક્ષા કરતાં તેની ફરજનાનો ઉલ્લેખ શ્રી યશવંત શુક્લે કર્યો હતો તે હવે નિરવકાશ બન્યો છે, કારણ કે તેણે પુષ્ટતા પાછી પ્રાપ્ત કરી છે સમીક્ષા, બાપણો અને ૨૧. રણજિતરામ મુનશ્ચન્દ્રક પ્રજ્ઞાવિધિ એમ ત્રણ વિભાગ કાર્યવાહીમાં પાડ્યા છે.

સમીક્ષાવિભાગમાં લલિત સાહિત્યનું સમીક્ષાકાર્ય શ્રી સુન્દરમે, લલિતેતરનું શ્રી મશવત શુક્લે અને વિદ્યાનનું પ્રો. ધનજીભાઈએ કર્યું છે શ્રી. સુન્દરમે પોતાની સમીક્ષાના પ્રાસ્તાવિક વચ્ચેનામાં સ્પષ્ટ કર્યું છે. 'સર્જનથી સાહિત્યના વિષયોની, હન્દોની કે બીજાં ઉપકરણોની ગોઠવણ બહુ વખત ન રોકાતાં જ્યાં જ્યાં સર્જનશક્તિનું અસ્તિત્વ મને પ્રતીત થયું છે ત્યાં ત્યાં તેના પર આંગળી મૂકવાનું કામ મેં કર્યું છે.' વસ્તુતઃ સમીક્ષક આટલું કરી આપે તો એણે હર્તમ્ કર્યું ગણાય જ. પોતાનું દર્શન બીજાને મળે ન જિતરે એવી સહવ-કરપના પણ એમણે કરી છે અને ખરે જ એમના અનેક વિધાનો એવા છે ન્યાં અનેકને વિમતિ દર્શાવી પડે પૂર્વે છૂટક છૂટક પ્રસિદ્ધ થયેલા શ્રી. સુન્દરમના વિવેચનલેખોમાં જે સારવાન નોતન અને સુધરપણું પ્રતીત થાય તે આ સમીક્ષામાં એટલા પ્રમાણમાં નથી થતા એમ મને જણાય છે. કંઈક હિતાવળના ત્રિદ્વેષો પણ લેખનમાં વળતાય છે.

શ્રી. યશવત શુક્લે અદ્યપગમ્ય વિવેચનલેખો દ્વારા જે વ્યક્તિમતા દર્શાવી હતી તેને અનુરૂપ લલિતેતર સાહિત્યની એમની સમીક્ષા જણાય છે. ખરબટ બન્યા વગર પણ સ્પષ્ટ કથન કરવાની એમની ક્ષમતા નોંધપાત્ર છે. વિવેચનમાં દષ્ટિ શાસ્ત્રની અને વ્યક્તિ કલાની એમને છાંટ હોય એમ એમની સમીક્ષા વાચતા લાગે છે

પ્રો. ધનજીભાઈએ વિદ્યાનવિભાગની સમાલોચના કરતાં 'પુસ્તક પ્રકાશનને

વેપારી દૃષ્ટિએ જ નહીં પણ રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ જોવાનો વખત હવે આવી લાગ્યો છે' એમ કહ્યું છે તે યોગ્ય જ છે. એમણે દરેક ઉપયોગી મન્યના વિષયનો પરિચય આવશ્યક વીમતો સાથે આપ્યો છે અને અભિપ્રાયસ્પર્ધનમાં યુજાંચ ઢંકાઇ ન જાય તેની ચીવટ ગાળી છે. વિજ્ઞાનના અરમિક જીવોને પણ આ સગળ રીતિનું મમાવોચન વાંચતું મમે તેવું છે ઉપમેદારમાં કેટલીક ઉપયોગી સચના સમીક્ષા કરી છે. એમની વિનયશીલતા સૌ કોષ્ટને દેખાય એવી છે.

ખીન વિભાગમાં શ્રી. ગમનાગવજ પાઠક, શ્રી. યુનીવાસ શાહ અને શ્રી. કેશવરામ શાસ્ત્રીનાં ભાષણો પિંગળના વિષયને ચર્ચનાગ છે, અને તે પિંગળના અભ્યારીઓને મનનીવ સામગ્રી પૂરી પાડનારાં છે. 'યુગગતમાં મંસ્કૃત નાટકો' એ શ્રી ભોમીલાલ માડેમગના વ્યાખ્યાનમાં તત્ત્વમધી માહિતી સુધક રીતે રજૂ થઇ છે. ઉવટ આપણાં એ મંસ્કૃત નાટકોનું મૂલ્ય શુદ્ધ માહિત્યની દૃષ્ટિએ ઝાઝું નથી એમ પણ સ્પષ્ટ કહ્યું છે. અને તે કીક જ કહ્યું છે.

'પ્રેમાનન્દસુત વદનભ'માં આપણા સાહિત્યના હવે તો જુથુષાપ્રેરક તરકટને—ભક્ષેને તે સ્વદેશાભિમાન અને ભાષાશક્તિથી પ્રેગાયેવ હોય—શ્રી. નવલગમ નિવેદીએ એમની યુગ્મગિક આખામેલી રેલીમાં વીમતવાર ચર્ચા કરીને ખુદ્ધ પાડ્યું છે.

આ વિભાગમાં 'The Life and Philosophy of Henry Bergson' એ ડૉ. એન. એમ. જુનાનકરનું ભાષણ અગ્રેજીમાં જ પ્રગટ ક્યું છે. શરૂઆતના બે પાનામાં તેના જીવનની જરૂરી વીમને નો ઉલ્લેખ કરી તે પછીના ૩૨ પાનામાં તેના તત્ત્વજ્ઞાનનો નિચોડ અત્યત વિશદ સૈદ્ધીમાં વ્યાખ્યાતાએ કાઢી અતાવ્યો છે. બન્યા તેટલા અવતરણે Bergson માથી દક્ષિણ છે જે વિષયપ્રકારક બન્યા છે ઉવટ આઠેક પૃઠોમાં વ્યાખ્યાતાની Bergsonના તત્ત્વજ્ઞાન ઉપગની વિવેચના છે જેમાં સમમાને સ્પટવકતૃત્વને પગુ બનાવી મૂક્યા જેવું કચાર થતું લાગતું નથી આખું વ્યાખ્યાન મનોહારક બન્યું છે.

ત્રીજો વિભાગ સુવર્ણચન્દ્રક પ્રદાનવિધિનો છે આ 'પ્રદાન'ના પરિમહીના' શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે હતા એટલા ઉપરથી જ એ આખા વિધિની સ્વરૂપકલ્પના સહેજે ચર્ષ શકે એમ છે. આખા વિધિમાં સૌથી વિવક્ષણુ વિધિ શ્રી. જ્યોતીન્દ્રે આપેસો પદ્ધાત્મક આત્મપરિચય છે. આ પરિચયને પદ્ધાત્મક કલો છે પણ તેવું કાલ્પતત્ત્વ પણ જોછા મૂલ્યનું નથી એમ પણ જરૂર અહીં નોધવું જોઈએ.

ધર્મ—સંસ્કૃતિ ઇત્યાદિ

આ વિભાગના સાત પ્રકારનો મળ્યા છે. ધર્મ અને મસ્કૃતિમાં તત્ત્વ-
જ્ઞાનના વિષયને પણ અતર્ગત ગણ્યો છે. આપણી દષ્ટિ પાશ્ચાત્ય દષ્ટિ
પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાનનું વ્યાવર્તન ધર્મમસ્કૃતિથી નથી કરતી એટલે તેને એ બંનેમાં
અતર્ગત ગણનામાં આવિત્ય પણ છે.

મરાઠીમાં શ્રી સદાશિવ શાસ્ત્રી બીડેએ કેનોપનિષદ્ મૂળ તથા વિવેચન
સાથે પ્રગટ કર્યું છે તેનો અનુવાદ શ્રી મણિલાલ છાગામ ભટ્ટે કર્યો છે જે
શુ વ સોસાયટીએ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે કેનોપનિષદ્ મૂળ અત્યંત સગળ ને
સચોટ લક્ષ્યવેધ કરનારું છે. તેના ઉપરની વિવેચના આવા રિપયમાં ઘણીવાર
બને છે તેમ મૂળની સગળતા અને સચોટતાને ગૂચવી નાખનારી અહીં પણ
બની મર્યાદા છે કેનોપનિષદ્માંની આખ્યાયિકાનું સદેહન તો ઉપનિષદોના
સદોક્ષા ગીતાકારે

यद् यद् विभूतिमन् सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत् तदेवावगच्छ त्व मम तेनૉંશસમવત્ ॥

એ એક જ શ્લોકમાં પૂર્ણતાએ મરી આવ્યું છે જ્ઞાનદષ્ટિ અને પાડિત્યદષ્ટિ
વચ્ચે આ જ સુખ્ય ભેદ છે પાડિત્યના અતિક્રમણથી આવણા અનેક ધર્મ-
તત્ત્વજ્ઞાનના પુસ્તકો સમાજના મોટા ભાગ માટે તો માન નામગેય મની
મયા છે. એ બધાનું જનસમાજની દોલતમાં ફેલાવું કરવું હોય તો મૂળની
સાક્ષાત્દર્શિની અને સચ્ચાર્ધના રણકાવાળી બાધામાં તેને અતારવા ભેડવું.
આ કાર્ય અત્યંત કુશ્કર છે એ ખરું છે મૂળની વાણીનું અને સદેહ
તત્ત્વદષ્ટિનું આકલન અને અર્જીની રીતે તેનું પ્રતિનિધીય ભારે તપશ્ચર્યાની
અને સર્જકશક્તિની પણ અપેક્ષા રાખે છે પરંતુ આ પુસ્તકના અનુવાદકે
મૂળ મરાઠી અન્યનું અનુસરણ બરોબર કર્યું હોય તો એમણે કર્તવ્ય જ
કર્યું છે.

સ્વાધ્યાય ગણ ગુજરાત શાખા તરફથી 'વેદામૃત' નામનું સ્વાધ્યાય
અન્યમાળાનું પ્રથમ વર્ષનું પ્રથમ પુસ્તક બહાર પડ્યું છે મૂળ લેખક શ્રી
શ્રીપાદ દામોદર સાતવજેકર અને એમની પ્રવૃત્તિ સુપ્રસિદ્ધ છે પણ આ
અન્ય જે દેશમાં બહાર પડ્યો છે તે પ્રીતિકર તો નથી જ, આખા અન્યને
જે બહારખાસિયા લેનારમાં ગૂચરી નાખ્યો છે તે જુઝ્ઝાપ્રેરક છે પરંતુ
એ ગૂચવણબરેલા લેખાસને અવગણીને એમાંના તાત્ત્વિક ભાગ સુધી
પહોંચનાર અધિકારી વાચકને નિષ્કળ શ્રમનો કલેશ થશે નહીં એમ કહી

સકાય ખડું. આવી પ્રકાશનની રીતિ પ્રકાશનના મૂળ ઉદ્દેશને જ હાનિકર થાય છે એમ મમત્રી આ મંરથા મિથ્યા ઘટનાદનો થમ હોડી નવજીવન પ્રકાશન, ગુ. વ મોસાવડી અને ગુજરાત માહિત્યમત્રા જેવી મંરથાનાં સાદાં ને મુખ્ય પ્રકાશનોનો ધડો લઈ ચાલ્યો તો જ દુર્ન્યામિદિ થવાની દશે તે યશે આ જમાનો જાહેરખજરનો છે એ ખરું હશે, તો પશુ વેદ જેવાં વિધવને દિન્દુરનાન જેવા દેશમાં પશુ જાહેર ખજરની જરૂર છે? અને હોય તો પશુ આ મંરથમાં જે રીતે તે કરવામાં આવી છે તે તદન અણધર અને આકર્ષણના તત્ત્વમાત્રથી રહિત છે. આમ જાહેરખજરનો પશુ લક્ષ્યગોળ પ્રકાર પ્રકાશક મંરથાને મિદ્ધ થયો નથી આવું પ્રકાશન કાર્મ ખાનગી વ્યક્તિએ પોતાની જવાબદારીએ જદાર પાડ્યું હોય તો તે વિશે બહુ કહેવાની જરૂર ન હોય. આ તો જાહેર મંરથાનું પ્રકાશન છે એટલે જ તેમાં સવિશેષ જવાબદારીની આચા રાખી છે.

શ્રી. અરવિંદ કાર્યાલય તરફથી 'દાર્શનિક શબ્દાવલિ' અને 'શ્રી. અરવિંદનું યોગદર્શન' એમ બે પ્રકાશનો આવ્યાં છે. શ્રી. અરવિંદ યોષે પોતાની તત્ત્વચર્ચામાં જે પારિભાષિક શબ્દો અગ્રેજીમાં ખપમા લીધા છે તેના દિન્દી, ગુજરાતી, મંરાળી અને મરાઠી પર્વાયોનો આ કાશ છે. કેવટે જોડેલી 'શબ્દચર્ચ-રેખા'માં મુખ્ય મુખ્ય (અગ્રેજી) શબ્દપ્રયોગોની સમગ્ર અગ્રેજીમાં આપી છે. શ્રી. અરવિંદના તત્ત્વજ્ઞાનના જિજ્ઞાસુને અબ્બાસમા આ પ્રકાશન અવસ્થ ઉપકારક થઈ પડે તેવું છે. આ મંરથ માટે કાશવિભાગ ભુદો ન પાડતાં શ્રી. અરવિંદની તત્ત્વમીમાંસા જોડેના મંરથને લોષે તેને અદો જ લઈ લીધો છે.

બીલું પ્રકાશન શ્રી. નલિનીકાન્ત ગુપ્તના અગ્રેજી લેખનો શ્રી. નાથાલાલ દ્વેએ કર્યો અનુવાદ છે. મૂળ લેખકની પાત્રના 'એ જોશ'ના લેખક શ્રી અંગાલાલ પુરાણીએ રપષ્ટ કરી છે અને અનુવાદકની પાત્રના માટે તો અનુવાદ જ પુગવારૂપ છે. આખો અનુવાદ અદિવષ્ટ થયો છે. લાપાન્તરિયું લખાણ તેમા લાએ જ જખાય છે એ અગવિંદ વિશે મામાન્ય રીને જે કૌતુકપ્રતો કે યકાપ્રતો ઉપરિચય થાય છે તેનો ઉત્તર આપવાનો પ્રયત્ન 'હવનકલાનો યોગ' એ જાગમા કરવામાં આવ્યો છે. આ લાગના દેહા પેરેગ્રાફમાં આખ્યાત્મિકતાનું મર્તોચ્ચ ક્વાસ્તરૂપ અત્તવન મંલેપમા મુંદર અને લાવપૂર્ણ વાણીમા પ્રગટ કર્યું છે તે પછીના લાગમા ઉત્ક્રાંતિ, અધિમાનસ, અતિમાનસ અને અધિમાનસનો મંરિલ્લ, નિમ્નચેતના, પગચેતના, નિમ્નચેતના અને પરાચેતના જોડેનો આત્માનો મંરથ ઇત્યાદિ વિશે શ્રી. અરવિંદનું

વક્તાય શું છે તે સમજાવવાનો યત્ન છે. તેમાં હેવટ ઉત્ક્રાન્તિની શ્રમિકાનો ક્રમ સ્થૂલ પદાર્થો, રાસાયનિક બલોની લોલા, વનસ્પતિસૃષ્ટિમાં પ્રાથમિક જીવનસ્કુરણ, પ્રાણિદેહ અને માનવાવતાર એમ દર્શાવે છે સામાન્ય રીતે ઉત્ક્રાન્તિનો ક્રમ આવે જ કદાચ બહુમાન્ય છે આ વિષયમાં Bergsonની દૃષ્ટિ જુદી છે. એને મતે Torpor, Instinct અને Intelligence અથવા વનસ્પતિ, પ્રાણિસૃષ્ટિ અને માનવસૃષ્ટિ એમ આનુક્રમિક ઇતિહાસ ઉત્ક્રાન્તિનો નથી; પરંતુ આ ત્રણે એક જ Elan Vital-જીવનશક્તિની બિન્ન બિન્ન દિશામાં ઉત્ક્રાન્તિ સાધતી વિકાસરેખાઓ છે. આ બંને દૃષ્ટિના સામ્યભેદ ઉઘાડા જ છે. Bergsonની આ દૃષ્ટિ પાશ્ચાત્ય તત્ત્વશીખાસામાં ફેટલી સ્વીકાર્ય થઈ છે તે મારા પ્રસ્તુત વિષયના જ્ઞાનની મર્યાદાને લીધે હું બાજુતો નથી. પરંતુ એની દૃષ્ટિ અત્યંત વિચારપ્રેરક તો અવશ્ય લાગે છે.

‘શ્રી. અગવિંદ અને તેમનો માર્ગ’ એ ભાગમાં અગવિંદની સાધનાનો આરંભ પ્રકૃતિથી પર છતાં પ્રકૃતિ ઉપર અપરિહાર્ય સ્વામિત્વવાળી શક્તિના દર્શનથી થયો કહ્યો છે, અને શ્રી. અગવિંદની નિવૃત્તિ માત્ર વર્તમાન ભૌતિક પ્રવૃત્તિઓ અને દેખીતી વાસ્તવિકતાના ક્ષેત્રમાંથી છે, જીવનનાં સાચા ખસે અને કાર્ય વિશે તો એ પ્રવૃત્તિશીલ છે એમ કથન કર્યું છે ત્યારે શ્રી અગવિંદની સાધના અને સાધકો એક નવીન સંપ્રદાય નિર્માણ કરે છે કે કદાચ ખીનું એમ પ્રશ્ન પૂછનારને લેખકનો ઉત્તર સ્પષ્ટ નકારમાં છે “માત્ર થોડા લોકો જોમને અતરમાંથી સાદ આવે છે અને ભવિષ્યની રચના માટે જોને પ્રેરણા મળી છે તેઓ આ ઉદાત્ત પ્રયત્ન અને મહાન સિદ્ધિની સેવા કરવા અને તેનાં પ્રથમ કરણો અને આદિ કાર્યકર્તાઓ વચ્ચે જિભા રહેવા ભાગ્યશાળી થશે.” એમ શ્રી અગવિંદની આધ્યાત્મિક પ્રયોગશાળાનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. ભવિષ્યની રચના આ પ્રયોગશાળાનું લક્ષ્ય છે તેની મહત્તા સ્વીકાર્યે જ છૂટકો છે પણ વર્તમાનમાંથી ખસી જઈને ભવિષ્યની રચના કેમ થઈ શકશે? પ્રયત્નની ઉદાત્તતા તો સ્વસિદ્ધ છે પણ સિદ્ધિ વિશે સાચક થવું પડે એવું નથી લાગતું? આવા આવા શકાપ્રશ્નો કોઈ ઉઠાવે તો તેનું સરળ સમાધાન અહીં નથી— કદાચ શક્ય પણ ન હોય ‘તીરે જિભાં જુવે તમારો તે કોડી નવ પામે જોને, માર્દિ પડ્યા તે મહાસુખ મારો, દેખનારા દાઝે જોને!’ એ આપણા પ્રાચીન બજનવચનમાં સાધકો અને માત્ર ચંકાશીલોની જે સ્થિતિનો ઉદ્દગાર કર્યો છે તેનું સ્મરણ અહીં સ્વાભાવિક રીતે સ્ફુરે છે હેવટ ત્રણ પાનામાં શ્રી અગવિંદની ગીતાદૃષ્ટિ સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે અને તેમાં ચક્રચાર્ય,

શ્રીધર એ પ્રાચીનો અને જકિમગણ તિલકમહારાજ ઇત્યાદિ અર્વાચીનોથી શ્રી અરવિંદની પદ્ધતિ ક્ષેપ રીતે બિન્ન પડે છે તે સ્પષ્ટ કરી તેની લાક્ષણિકતા નીચે પ્રમાણે દર્શાવી છે 'તેના વસ્તુમાં ગભીર તત્ત્વજ્ઞાન રહેયું છે છતાં તે પરથી માત્ર દાર્શનિક પ્રગથ જેવી હાથ ઊઠતી નથી પણ કાર્મિકપયગમરના સંદેશનું ઓજસ્વી ચેતન તેમાં ધનકી રહે છે, ગીતાની મત્રસંક્રિતનું જ સામર્થ્ય તેમાં તરવરે છે' પણ આતુ જ વિધાન શ્રી અરવિંદની અન્ય લેખનપદ્ધતિને વિશે પણ યર્ષ શકે એમ નથી લાગતું ? મદર્પિપદ એમને અમરતું નથી મળ્યું

કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને પણ આપણે કેટલીક વાગ મદર્પિ તરીકે ઓળખીએ છીએ શ્રી અરવિંદથી એમની મદર્પિતા બિન્ન પ્રકારની છે. ભવિષ્યની પગમ તેજસ્વી કદ્દપના છતાં વર્તમાન વાસ્તવિકતાને એમણે હમેશા દૃષ્ટિસમીપ રાખી છે, કડક વિવેચકની વેધકતાથી તેને તપાસી છે અને સ્વજનની હમદર્દોથી પોતાની તપામનું પરિણામ ભાવપ્રગથ, ક'પનોત્તમવલ્લ, તર્કશુદ્ધિત વાણીમાં મૂર્ત કર્યું છે. એમણે જગતને ધર ગણ્યું છે છતાં ભારતને મહાન નિષ્ઠાથી બળ્યું છે. પૂર્વના તે એ અર્વાચીન અવતાર જ છે ને પૌરુષ્ય મસ્કૃતિનું અર્વાચીન નિર્વચન એમણે દ્રષ્ટાના સામર્થ્યથી કરી આપ્યું છે પશ્ચિમના બલાગલ પણ એમણે મમર્થ રીતે પરખ્યા છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની અધ્યામણ અને તેમાંથી પશ્ચિમના વિકાસની એમણે સૂક્ષ્મ પૃથક્ક્રિયા કરી બતાવી છે એમના અંતિમ ઉદ્દેશમાં સ્વભાવિક રીતે જ હૃદયવેધકતા સ્વરોપ આવી છે ને એ અર્વાચીન ઋષિએ અધર્મેળેષતે તાત્ત્વ સત્તો મશાણિ પરચિત ।

સત્ત સપ્તસ્ત્રાન્ જયતિ સમૂલ્લસ્ટ વિનશ્યતિ ॥

એ પ્રાચીન વચન ઉચ્ચારીને વર્તમાન મદમતતા આત્મભરિતાને કેવા ગૌરવથી હોલ બત્તી ધરી છે ?

'પૂર્વ' અને 'પશ્ચિમ'માં કવિવરના સામાજિક અને સંસ્કૃતિ વિષયક લેખોના અનુવાદ કરીને શ્રી નગીનદામ પારેખે એમના વક્તવ્યેધી, વિવક્ષણ વિચારધ્યામસુર, ભાવમહોલપ્રેરિત ઉત્સાહપૂર્ણ વર્તમાનજીવનવિવેચનના ઉદ્દમને સુગમ કરી આપ્યો છે. કેટલાક લેખો પ્રામગિક હોવા છતાં કવિની દૃષ્ટિ પ્રમુગગન છતાં પ્રમગપર એમ વિવક્ષણ વ્યાપાર કરતી હોવાથી પ્રાસંગિકતા ઘણી વાગ નિમિત્ત માત્ર લાગે છે અને કવિનું દર્શનમામર્થ્ય જ દૃષ્ટિવિપન બની જાય છે પરન્તુ આ અનુવાદના સ્વરૂપમાં એવા કેટલાક તત્ત્વો છે જે 'કવિ' અને વાચક વચ્ચે સવાદ સ્થાપવામાં અર્હપાધિક અંશે વ્યવધાનરૂપ અને

છે. આમ છતાં અનુવાદકના શ્રમની કદર કરીને ગુજરાતનો સ્વીન્દ્રપ્રેમી વાચકવર્ગ એ વ્યવધાનને ખસેડીને પણ કવિના વક્તવ્યને પકડવામાં શ્રમસંકોચ નહીં રાખે, અને શ્રી નગીનદાસને આ પ્રકારના વિશેષ ઉચ્ચેમાં પ્રેરશે એમ આપણે આશા રાખીએ.

‘સ્વર્ગોના રચનારા’ શ્રી. અમૃતલાલ પંડિયારના સ્વર્ગવાસ પછી જાણે ગુજરાતી વાચકોએ એમને વિસ્મરણવાસ આપી દીધો છે. આ સ્થિતિમાં ‘સ્વર્ગોનું દોહન’ એ ઉપકારક પ્રકાશન ગણાય. એ સાધુપુરુષનો પ્રિય પુરુષાર્થ નિન્દાતન્દ્રાશીય સામાન્ય જનોને વિચાર કરતા કરવાનો હતો, આ ઉદ્દેશને અનુરૂપ એમનો લેખનપ્રકાર પણ હતો. એમણે જે હવામાં જે લોકોને માટે એ પુરુષાર્થ કરેલો તેમાં તે અસ્પષ્ટિક અંશે સફળ પણ થયો હતો. આજની બદલાયેલી હવામાં અને પરિવર્તિત મનોવૃત્તિવાળા જનસમૂહમાં પણ એવા લોકો હોવાનો સંભવ છે જેમને ‘સ્વર્ગોના રચનારા’ના વિચારો અને ભાવો આદલાદક અને ઉપકારક થઈ પડે. પણ ગુજરાતની લોકજનશૃતિના આરબના પ્રવલોમાં સદૃશ પંડિયાર અને એમના ‘સ્વર્ગો’એ જે કાર્ય કર્યું હતું તેનું વિસ્મરણ ઇતિહાસદષ્ટિએ તો ઇષ્ટ નથી. આ દષ્ટિએ ‘સ્વર્ગોનું દોહન’ એ પ્રકાશનને ઉપયોગી ગણવું જોઈએ. પણ દૂધનું શાક બનાવવાની સુક્તિ, દૂધમાંથી પૂરણપોળી બનાવવાની રીત વગેરે દોષ રાધણકળાના પુસ્તકમાં ઉપયોગી લેખોને આ ગ્રન્થમાં પ્રવેશ ન આપ્યો હોત તો આશ્ચર્ય જળવાત.

આ વિભાગમાં અત્યાર સુધી સમીક્ષિત ગ્રન્થો-સ્વર્ગોનું દોહન મિવાય-અનુવાદો જ છે, અને ‘દાર્શનિક શબ્દાવલિ’ કાશગ્રન્થ છે સ્વતંત્ર ગુજરાતી સત્ત્વવાન ગ્રન્થ તો મહાત્મ આનંદસંકર મુવના ‘આપણા ધર્મ’નું સંપાદન છે. આમ તો મૂળ ગ્રન્થની આ ત્રીજી આવૃત્તિ છે યંત્ર બીજી આવૃત્તિ પછીના લેખોને પણ આ સંપાદનમાં સમાવી લાધા છે, ને લેખોને ચોક્કસ યોજના વડે બહુક ક્રમમાં ગોઠવ્યા છે તે ઉપરાંત સંપાદક શ્રી. રામનારાયણ વિ. પાઠક સદૃશની ધર્મતત્ત્વજ્ઞાનની સમગ્ર પ્રવૃત્તિનો ઘોતક વિસ્તૃત ઉપોદ્દાત લખ્યો છે. આમ ગ્રન્થના બધા લેખા પૂર્વનામદ્દ દ્વારા જતા અને દષ્ટિએ આ પ્રકાશન તબુ ગણાવાને પાત્ર છે. શ્રી પાઠક સદૃશ આચાર્યની ચિન્તન-પ્રવૃત્તિની પશ્ચાદ્દૃશિ સ્પષ્ટ કરી તેના પ્રવર્તક જોનારું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે. સમગ્ર લેખપરિણામનું લક્ષણદર્શી સમીક્ષણ કરીને એમણે અભ્યાસકે ખરેખર પ્રેરક માર્ગદર્શન કરાવ્યું છે.

શ્રી. આનંદસંકરના ધર્મતત્ત્વજ્ઞાનના વિષયના અર્ધો સદીના નિષ્કાર્ણ

પુરુષાર્થનું મૂર્તરૂપ આ ગ્રન્થમા એક જ જોવાનું મળે છે આ પ્રવૃત્તિનું મૂળ એમની ઉદાત્ત ભારતપ્રીતિમા રહેલું છે, પણ તેથીયે વિશેષ કદાચ મત્યપ્રીતિમાં રહેલું હશે ચાકર અદ્વૈત ઉપરની પોતાની શ્રદ્ધાને પૌરસ્ત્ય અને પાશ્ચાત્ય બહુશ્રુતતાથી એમણે સુવિશાલ અને સુપ્રુષ્ટ કરી છે તેના સમર્થનમા સાપ્રદાયિક ગ્રન્થ એમનામા ક્યાય દેખાતું નથી અને આવા વિષયની ચર્ચામા બહુવાન પેસી જતી વિતડાનો તો જાયો પડજાયો પણ એમના ઉપર પડ્યો જાણીતો નથી ખંડનમંડન આ પ્રકારની લેખનપ્રવૃત્તિમાં માધારણ રીતે જ હોય ને અહીં પણ જ જતાં ખંડનનો ખંડન ખાતર જ ઉત્સાહ અને મંડનનો મંડન ખાતર જ આમલ એમણે કહી ક્યો નથી અથવા એમ કહીએ કે ખંડનમંડન-પદ્ધતિ એમની પ્રકૃતિના કોઈ ઉચ્ચ તત્ત્વના ગ્માયનથી નિર્મળ સ્વરૂપની બની જાય છે એમના ચિન્તનમન્દિરમા મત્યની જ ઉપાસ્ય દેવતા તરીકે પ્રતિષ્ઠા છે પણ સત્યનિષ્ઠાનો યે એમણે અહમાર ક્યો નથી ઉદ્ઘાનવાનું સહેજે મન થઈ જાય એવા પ્રમંજોએ પણ એમના સહજ વિનયે અને દર્શનસામર્થ્યે સ્વપક્ષે તેમ જ પરપક્ષે ઉદ્ઘાતાને નિઃશસ્ત્ર કરી નાખી છે

શાકર અદ્વૈત વિશેની દૃઢ પ્રતીતિ છતાં એમનું દર્શન સ્વાતંત્ર્યને લેથી એકું નથી આથી જ અર્થદર્શનની ગૂચો એમની દષ્ટિના પ્રકાશમા મહેલાઈથી ઉકેનાઈ જતી લાગે છે અનેક વિરોધો એમના બુદ્ધિપાત્રમા યોગગી જાય છે અનેક પૃથક્કણો ત્યાં મયોગીકરણમા રૂપાન્તર પામે છે આ બધું એટલી સ્વચ્ચતાથી થાય છે કે પ્રસ્તુત વિષયમા સમત્વનો યોગ એમને સિદ્ધ થયો હતો એમ આતરણ્યતાના જાય વગર કહી શકાય

આવી પ્રવૃત્તિ આટલા દીર્ઘ સમય સુધી આટલા સામર્થ્યથી અને સ્વાસ્થ્યથી વહા કરે તે માત્ર બુદ્ધિનો ચમત્કાર હોઈ શકે નહીં આ વિષયનો એમનો constant અતગ્લાવ અત્યત પ્રગ્ન સ્વરૂપનો અવસ્ન હોવો જોઈએ એ અતરણાવને કેવળ અતગ્લાવરૂપે પ્રગટ થવા ન હોતા બુદ્ધિના યશકુડમા પરિપૂત થીને, તેને માર્તિવક રૂપ આપીને, એમણે આવિર્ભૂત થવા દીધો છે એમ મને લાગે છે આ તપશ્ચવા જેટની કડખ છે તેટલું જ તેનું રૂળ ચિગ્જીવ સત્ત્વધીનતાવાળું છે એમ કાણુ નહીં કહે ?

ધર્મતત્ત્વજ્ઞાનના મામાન્ય રીતે શુષ્ક ગણાતા વિષયને નિરૂપવાની એમની રીત પણ કેવી છે ! પ્રસ્તુત વિષયમા અપ્રવિષ્ટ કે અરસિકને તે શુષ્ક લાગે તો લાગે અન્યથા, એમની રીતિમાં રમ સ્વસ્થ રીતે વહા કરતો હોય એમ જણાય છે કેટલીકવાર એ રસ કાવ્યરમની કોમીને પ્રાપ્ત કરતો

પણ જણાય છે—પણ તે કેટલીક વાર જ. અને તેમાં નવાઈ કરી નથી. કાવ્યના રસની નિષ્પત્તિ એમનું લક્ષ્ય નથી. એમનું લક્ષ્ય તો છે તત્ત્વનિરૂપણ. તત્ત્વનિરૂપણ કરતાં કરતાં રસ સ્વાભાવિક રીતે નિષ્પન્ન થાય તો બહે થાય. રસનિષ્પત્તિના સોભે એ તત્ત્વદષ્ટિને ગોણુ થવા દેતા નથી. નિરર્થક અવતરણોને કે રસિક દ્રવ્યકાને કે એવી કોઇ સુક્તિપ્રયુક્તિને કેવળ ગમિક બનવાની તાલા-વેલીમાં એમના લખાણમાં કયાપ્રવેશ મળતો નથી એવી તાલાવેલી જ એમને નથી એમનો પ્રકૃતિદત્ત કે પ્રકૃતિગત રસ જ તત્ત્વચિંતનનો છે. અને તત્ત્વચિંતનમાં ખરી કષ્પનાનું ઝૌરવ શુ ઓછું છે? અનેક તત્ત્વચિંતકો ધણી વાર કવિઓથી અને કવિઓ તત્ત્વચિંતકોથી બહુ ભિન્ન વરતાતા નથી તેનું કારણ તત્ત્વચિંતન અને કષ્પનાબ્યાપારના અંતર્ગત સબંધમાં રહેલું જણાય છે. આ સબંધ જ્યાં જેટલો સિદ્ધ થયો હોય ત્યાં તેટલી રસનિષ્પત્તિ તત્ત્વચિંતનમાં પણ થાય અને તત્ત્વનિષ્પત્તિ કાવ્યમાં એ પ્રતીત થાય.

સદગત આચાર્યનું અંત પ્રેરિત શુદ્ધિપૂત તત્ત્વચિંતન કોઈ નવો મંપ્રદાય રચી આપતું નથી. એમણે તો વિનીત ભાવે છતાં તત્ત્વનિષ્ઠાથી નિર્વચનકારનું-તત્ત્વવિવેચકનું કર્તવ્ય માથે લીધું અને પોતાની હૃદયમતિના પૂર્ણ સામર્થ્યથી તે કરી બતાવ્યું પણ એમની તત્ત્વદષ્ટિએ ગુજરાતી ગણને તો અનેક રીતે સંસ્કાર્યું છે એ એકસ છે. 'વજ્રતથ્યમેવ વસ્તુત્ત્વ' નહીં વધારે કે નહીં ઓછું: એ એમની ગદ્યગીતિની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા જણાય છે વિવક્ષિત અને અવિવક્ષિતનો એમનો વિવેક અત્યંત સૂક્ષ્મ છે. એમની વાણી પડિતની વાણી છે પણ મિથ્યા પાંડિત્યનો દહ કે ગડચ તેમાં છે જ નહીં. એમની સ્વાભાવિક ચિંતનપ્રવૃત્તિનું એ એટલું જ સ્વાભાવિક વાદન છે.

ઈતિહાસ અને ઐતિહાસિક સંશોધન

આ વિકાગમાં પડી શકે એવા ત્રણ પુસ્તકો હિપમખ્ધ થયાં છે. તેમાં એક અંગ્રેજનો અનુવાદ અને બે સ્વતંત્ર રીતે ગુજરાતીમાં જ લખાયેલાં છે.

'મુઘલ રાજ્યવહીવટ' પ્રો. જહુનાથ સરકારનાં પટણા મુનિવર્સિટીને આશ્રયે અપાયેલા છ અંગ્રેજ વ્યાખ્યાનોનો શ્રી રામલાલ યુનીવાલ મોદીએ કરેલો અનુવાદ છે. મુઘલ રાજ્યવહીવટના જમીનમહેસુલ અને સરકાર એ પ્રકરણો મુરોબીય લેખકોએ સર્વોચ્ચ છણી નાખ્યાં છે એટલે હિમિન રીતે જ પ્રસ્તુત પ્રકરણોને વ્યાખ્યાતાએ પોતાની વિષયમર્શદાની બહાર જ રાખ્યા છે અને પૂર્વલેખકોને અપરિચિત એવા મુદ્દાઓની જ પુરાવાથી પરિપુષ્ટ

રજૂઆત સુખવસ્થિત રીતે થી છે જેવટના પ્રકાશમા મુખ્ય સત્તાની સિદ્ધિ અને નિષ્ફળતાનો આક કાદ્યો છે જેમા લેખની સુવિદ્યાત વિવેચનશુદ્ધિનું દર્શન માય ૥ આ વિવેચનની પૂર્તિ કષ્ટક અંશે અનુસાદકની પ્રસ્તાવનાથી પણ માય છે અનુસાદ એકતરે સુવાચ્ય બનો છે અતનત ગૂચવજુભરેલાં વામ્બો કમ્પ વિશેષ કનનારાં છે ખર્ગ, પરતુ પ્રસ્તુત વિષયના ગસિક વાયકને એ વિશેષ દુઃ કરવામા મહુ શ્રમ પડે તેમ નથી

શ્રી રમેશનાથ રમનાથ ગૌતમે 'બ્રહ્મદેશ' આપ્યું છે ઇતિહાસલેખનની પ્રકૃતિમા ગુજગતી સાહિત્યને ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપની દશ મિદ્ધ થઈ નથી એમ આ ઇતિહાસ જોતાં પણ લાગે છે એમની લેખનરીતિમા વર્તમાનપત્રોને સુપરિચિત અમક છે માહિતી એકત્ર કરવામા શ્રમ મારી પેટે લીધો જણાય છે ને તે બ્રહ્મદેશ વિશેના સામાન્ય અજ્ઞાનમા પ્રકાશ નાખનારો પણ છે એ જોઈના લેખક શ્રી ગમજીલાલ વર્મનતાલ દેશાપ્રએ 'આ અન્ય ઇતિહાસ નથી પરંતુ ઇતિહાસનો 'મયો માય' તો તેમા ખૂબ ભરેનો છે એમ મતદર્શન કર્યું છે તેમા સંદેહાર્થથી સંમત થઈ ચકામ એવું છે

ગુજગતના સંશોધનગસિકામા શ્રી દુર્ભાસકર દેવજગમ શાસ્ત્રીનું કાર્ય જેટલું મહત્વપૂર્ણ છે તે સુવિદિત છે એમના ઐતિહાસિક મશોધનના લેખોને ગુજગતી માહિત્ય પરિષદે અન્યથ કરીને ધણી ઉપયોગી સેવા કરી છે 'ઐતિહાસિક સંશોધન' મશોધનનું સ્વાગત્ય વ્યક્તિવિષયક મશોધન ધર્મિક પ્રવાહ દેશાન્તગત જાતિવિષયક મશોધન, સામાજિક અને પ્રકીણ સંશોધન, અને ગુજરાતના તીથસ્થાનો એમ ૭ ખડોમા બ્યરસ્થિત છે ઇતિહાસદર્શિને વિકૃત કરનાર તત્ત્વોનું સ્વરૂપ સમજાવતા એમણે આ વિષયનો જે આદર્શ કાપ્યો છે તેને એમણે પોતાની સંશોધનપ્રવૃત્તિમા સાવધાનતાથી પ્રવર્તવા દીધો છે એમ કોઈને પણ પ્રતીત થશે સત્ય જ્યાં જેવું અને જેટલું પ્રતીત માય ત્યાં તેવું અને તેટલું દર્શાવવું દડીકોને નિર્ભ્રમજાવે અમજવી બ્યરસ્થિત કરવી ને તેમને જોલતી કવી, પનાને વાસ્તવિકતાની જૂમિમા જ દહ રાખવી ને તરંગવીનાએ ચઢી જવા ન દાડ, આ વિષયના પૂર્વ પડિતોના પગિશ્રમો લાભ હિમપૂર્વક લેવો ને નવીન સંશોધનોના પ્રકાશમા તેને તપાસવો આવું કષ્ટક સ્વરૂપ આ લેખોમા શ્રી શાસ્ત્રીની સંશોધનપ્રવૃત્તિનું પરખાય છે આ ક્ષેત્ર જ એવું છે જેમા જિજ્ઞાસુ મતદર્શનના અનેક પ્રસંગો પ્રાપ્ત માય અને આ લેખકને પણ તે પ્રાપ્ત થયા જ છે શ્રી નાનાલાલ કવિ, શ્રી જગતરાય કોશર, શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી અને ઇતર

પ્રતિષ્ઠિત પડિતોના અભિપ્રાયોના પૃથક્કરણમા એ ઊતર્યા છે ત્યા તે તે ંકિત
 રિશોધની પ્રાતિષ્ઠિતતાએ એમના દર્શનમાં કશુ અવધાન કર્યુ નથી કે એમના
 કંથનમાં કશી સ્પષ્ટતાહાનિ કરી નથી મશોધન વિષયમા તામમ અને રાજસ
 બલો પ્રવિષ્ટ થકને જે અગજકતા મચાવી મૂકે છે તેની અપેક્ષા આ
 વિનંયશીલ છતા સત્યના દહામહો લેખકનો સશોધનપ્રવૃત્તિમા કાઈ રાખે નહો
 અને છતા આ મન્ય સાવ ટાહામેળ છે એમ માની લેવાની જરૂર નથી.
 પૃથ્વીરાજ રાસાતી એમની છણાનટ વૈષ્ણવભક્તિના પૃથક્કરણમા રશોધનું
 અન્વેષણ ભાગવતના કાવનિર્ણુનમા શ્રી ચિંતામણી વેદના અભિપ્રાયનો
 વિરોધ હળમતનુ સશોધન ગુજરાતી વૈદ્યક સાહિત્યનું આશોન નામીન
 ભારતવર્ષમા ઇસ્પતાલોની એમના ગોધખેળ એમના ઉદ્ધમનું ઉત્સાહપૂર્ણ
 સ્વરૂપ પ્રગટ કરે ■ કાઈ કવિજીવને તર્ગિત કરી મૂકે એવાં રથાનો પણ
 સશોધનપ્રદેશમા અનેક હોય છે પણ સામાન્ય રીતે આમ તર્ગિત થવુ
 આ સશોધકને સ્વાભાવિક જણાવુ નથી દારકાની એમની વાત્રામા પણ
 સાગરના ઉદ્ધોષ એ સમજાવના નથી પણ રુદ્રક-યા નર્મદાનું એમનું વર્ણન
 મનોરમ થયુ છે એ અહીં નોધવુ જોઇએ

ઇતિહાસવિજ્ઞાનની પ્રીતિથી પ્રેરાયેલી વિવિધ વિષયોમા પ્રવર્તેલી નજી
 લેખનશૈલીની આ પ્રવૃત્તિ ચાપણી આ વિષયની અલ્પસિદ્ધિ જોતા સર્વિશેષ
 ઉપયોગી લાગે છે

અર્થકારણુ અને રાજકારણુ

આપણી યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમે તો અચકાગણુનો મંનધ ઇતિહાસ
 જોડે આપણી મનોવૃત્તિને સિદ્ધ કરી દીધો છે, પરતુ તેનો વાસ્તવિક સળધ
 આજે તો રાજકારણુ જોડે પણ જણાય છે એટલે અહીં એ બનેને એકત્ર
 કર્યા ■

સાક્ષાત અર્થશાસ્ત્રનું પુસ્તક તો એકે નથી પરતુ અર્થશાસ્ત્રના બવદારુ
 અગરૂપ વિષય નાણાનટાનુ આપણુ નાણાવટુ એ શ્રી જયન્તીલાલ ક
 મહેતાનું પુસ્તક આ વિષયમા મગ ખાવા જેવી રિયતિ તો કરી આપે ■ આપણા
 નાણાવટાનો ઇતિહાસ જેડૂનોની અર્થિક રિયતિ શાહુકારોની કાર્યપદ્ધતિના
 બિલાબલો, સદકારી રજતિ અને જેડા વેપારી અને ઉદ્યોગવિષયક અર્થ
 પ્રમાણુ અને સરકારી બકા વજેરે વિભોનું બ્વાન બને તેટલી ઝરલ રીતિમાં
 કરવાનો લેખકનો પ્રયાસ છે, અને તે મોટે ભાગે સફળ થયો છે એમ કહી
 મકાપ આવશ્યક વીચતોની આવશ્યક ચર્ચા કરીને પોતાના વિષયને એમણે

૨૫૭૮ કર્યો છે. પોતાના વિવેચનમાં પ્રસ્તુત વિષયની જુદી જુદી મુશ્કેલીઓને વિચાર કરતાં સર્વશાંતિનિવારક આપણ તરીકે બેઠકાની સ્થાપનાને આગળ ધરી હોય એવો આભાસ લેખકે ઉત્પન્ન કર્યો છે. પરંતુ દુર્દૈવ્યોગે આ દેશ, પ્રતિદિન અધિકાધિક પ્રમાણમાં પ્રગતિ નિઃસ્પૃહ કરનારી પરદેશી શાસનની જે રાજનીતિનો ભોગ યથા પડ્યો છે, તેના અવસ્થા પરિણામરૂપ વ્યાપક દાગિયનું ઓસડ બેઠકાથી થશે જ, એવી ખાતરી થવી મુશ્કેલ છે. ટકેટકની ચિંતાથી પરિપીડિત પ્રજા બેઠકામાં શું જમા કરાવી શકશે ? અને પ્રજાની દોહલતના પીઠબળ વગર બેઠકાનું કામ ગમે તેવી નિઃસ્વાત વ્યવસ્થા હોય તો એ કેવુંકે હલપ્રદ નીવડી શકે ? અર્થકારણ મારો અભ્યાસવિષય હતો નદી અને નદી; આ તો પૃથગ્જનની દૃષ્ટિએ જે લાગ્યું તે કહ્યું છે, સંભવ છે કે તેમાં ભ્રમ્યપારેણુ ભ્રમ્યારઃ જેવું યથા ગયું હોય. મને તેમ પણ અર્થ-કારણના પ્રદેશમાં આવા વિશેષ પ્રયત્નો પ્રજાની આ દિશાની સૂઝને ૨૫૭૮ કરવા માટે જરૂરના છે, એમ કહ્યા વગર છૂટકો નથી.

પણ કરીને અસહકારના સમયમાં પૂ. મહાત્માજીએ બ્રિટિશ સરકારને માટે Satanic વિશેષણ વાપર્યું હતું. શ્રી. ભાસ્કરરાવ વિદ્યાસના 'પાસિફિક' માં પરપ્રજાની લૂટધૂતના સિદ્ધાન્તને સિદ્ધ બેલાડીની દૃષ્ટિથી અમલમાં મૂકનારી સામ્રાજ્યનીતિના જે કથાંશો પ્રગટ થાય છે તે જોતાં મહાત્માજીનો વિશેષણપ્રયોગ આવેશદર્શક નહોતો પરંતુ વસ્તુસ્થિતિનો ઘાતક જ જણાયો. પાસિફિકનો પક્ષ આજે અત્યંત મહત્ત્વનો છે ને આ લઘુ ગ્રંથમાં તે બાલબોધિની રીતિએ નિરૂપાયો છે. વિષયને જે આસાનોથી લેખકે સ્પર્શ્યો છે તે તેમની પકડની ચોક્કસાઈ બતાવે છે. વર્તમાન જગતના રાજકારણના વિવિધ વિષયોની આવી પ્રવેશપોથીઓની પ્રગતિ અત્યારે ખરેખરી જરૂર છે. વર્તમાનપત્રોએ વિષયની જૂખ પણ પ્રજામાં જાગૃત કરી છે. એટલે આ વિષયના નિષ્ણાતો માટે કર્તવ્યભૂમિકા તો તૈયાર જ છે. માત્ર એમના પ્રયત્નોની જ ખોટી છે,

શ્રી. કુંગરશી ધરમશી સંપટનું 'જાપાન' પણ આ 'પાસિફિક'ની પેઠે મહાગુજરાત પબ્લિશિંગ કંપનીનું પ્રકાશન છે. અને તેની સાથોસાથ વાંચના જેવું છે અને લેખકની નિરૂપણપદ્ધતિનો બેદ ૨૫૭૮ છે. 'પાસિફિક'ની શૈલીને શિક્ષકશૈલી કહીએ તો 'જાપાન'ની શૈલીને વર્તમાનપત્રશૈલી કહેવી જોઈએ. લેખનરીતિનાં રખલનો શ્રી. સંપટની કૃતિમાં યુક્ત છે, તે છતાં વિષયની વર્તમાન ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ તે વાંચના જેવી છે ને વંચાશે. આવા પ્રયત્નો વિશેષ શુદ્ધ અને સુધઃ પ્રકારના થાય તો તે પ્રગતિ વિશેષ ઉપકારક અને એ ચોક્કસ છે.

અચાર્યુદ્ધિનું સાહિત્ય

આ વિભાગના સાહિત્યને અચાર્યુદ્ધિનું કહેવામાં આવે છે. આ સાહિત્યની ગૌરવશાળી ઉદ્દિષ્ટ નથી-તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ વર્ણવવાનો જ ઉદ્દેશ છે. માનવજીવનમાં અચારની જરૂરિયાત હમેશા રહી છે ને વર્તમાન જીવનમાં તો તેની બ્યાવહારિક ઉપયોગિતા ધણી મોટી બની છે અને વસ્તુઓની પેઠે માણસે અચારનો મદુપયોગ અને દુરુપયોગ બને કયાં છે પણ અચાર અને ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ નથી તે તો માનવજીવનની એક સાહજિક ક્રિયા છે તેના પ્રત્યેક હેતુઓની ઇષ્ટતા કે અનિષ્ટતા તેને ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ બનાવે છે. શુભ હેતુથી પ્રેરતા સત્યનિષ્ઠ અચારને અભાવે પ્રજાજાગૃતિના ધણાખર્ગ કાર્યો લગભગ અશક્ય બની જાય, પણ જગતમાં દુષ્ટ હેતુથી પ્રેરાતો અને ધરમૂળથી અસત્ય એવો અચાર પણ ગંભીર થાય છે તેના પ્રતીકાર તરીકે પણ ઉદાત્ત ભાવથી પ્રેરિત ને સત્ય-પગાયણ અચારસાહિત્યની આવશ્યકતા પ્રજાને સાવધાન અને કર્તવ્યજાગૃતિ કરવા માટે છે જ છે આમ સાચા અચારસાહિત્યનું ગૌરવ અનુદ્ય છે.

લેખનસ્વરૂપની દૃષ્ટિથી મામાન્ય રીતે અચારસાહિત્યના ત્રણ પ્રકાર હોય છે. (૧) માદો સીધો અચાર કરનાર સાહિત્ય, (૨) કથાના રૂપમાં તદ્દય રીતે ચમત્કૃત થતું અચારસાહિત્ય અને (૩) કથાનું અતિક્રમણ કરી કલા અને અચાર ઉભયતા ઇષ્ટ એવું સાહિત્ય. આ ત્રણે પ્રકાર સાહિત્યમાં અચારમાં છે તેના નમૂના અહીં દાકરો નથી, પરંતુ ત્રીજો પ્રકાર કનિષ્ઠ હોય કેવળ નિરર્થક બ્ય છે એટલું નોંધવાની જરૂર છે આ વર્ષના પ્રકાશનો કથા વર્ગમાં પડે છે તે ચોગ્ય રીતે આપોઆપ જણાશે.

શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળામાં પ્રૌઢશિક્ષણ શ્રી ઉપેન્દ્રસર્મા ત્રિવેદી પાસે તૈયાર કરાવી પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે. પ્રૌઢશિક્ષણનો વિષય અહીં વાસ્તવિકતાને નજરમાં રાખીને સુવ્યવસ્થિતરૂપે રજૂ કર્યો છે. અન્ય દેશોમાં પ્રૌઢશિક્ષણના કેવા કેવા પ્રયોગો થયા છે અને આ દેશમાં કેવા પ્રયોગો કર્તવ્ય છે ને શક્ય છે તેની વીગતવાર ચર્ચા કરી છે આ પુસ્તકની સુધક અને સ્વચ્છ રચનારીતિ આ વિષયના જિજ્ઞાસુઓને આકર્ષક જણાશે.

શ્રી સયાજી ગ્રામવિકાસમાળાના ત્રણ પુણ્યો બહાર પડ્યા છે. પહેલું પુણ્ય 'વડોદરાનો રાજ્યવહીવટ' શ્રી રમણનાથ ર દેસાઈએ તૈયાર કર્યું છે તેમાં વડોદરા રાજ્યના જુદા જુદા ખાતાનો પરિચય બાલમોધક પ્રકારે કરાયો છે. વડોદરાના રાજ્યવહીવટનાં બનાવની વિવેચનાપૂર્ત ચર્ચા લેખકે કરી

નથી. 'પણ સરકારે લોકો માટે કંઈ શું ?' એ બીજું પુષ્પ છે. તેના લેખક શ્રી. રમેશનાથ રંગનાથ ગૌતમ છે. તેમાં 'માટલીફાઃ મગનિયા'ને મધ્યમાં રાખી વડોદરા રાજ્યે કરેલી લોકોપયોગી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનો મહિમ પરિચય આપવાનો પ્રયત્ન છે. આ પ્રયત્નને વાર્તારૂપે દેવવામાં બહુ સ્વાભાવિકતા જણાવી નથી. ત્રીજું પુષ્પ છે 'દેવાદાર ખેડૂત.' તે શ્રી. મણિલાલ દોગલાલ સાદ પાસે તેવાગ કરાવેલું છે. આમાં પણ બીજા પુષ્પની પેઠે કથનરીતિ વાર્તાની રાખીને ખેડૂતની દેવાદારીનાં કાગળો અને નિવારણો દર્શાવવાનો ચત્ન થયો છે. રીતિ અદી પણ વક્તવ્યનુ સ્વાભાવિક દેવેવગ બની શકી નથી; પણ હિંદુશની દૃષ્ટિએ જ જોઈએ તો એકદર ફળ ખોડું નથી. જેવટ પૂઠા ઉપર સગ વો. દી. કૃષ્ણમાચારીનાં પ્રખુત વિષયનાં વચનો ઉતાર્યાં છે તે લક્ષ્ય ખેલે છે. ખેડૂતની દુર્દશાનું ખરું નિવાગળુ એમજે કહ્યું છે તે પ્રમાણે દિંદમાં ખેડૂનો અને સિદ્ધિનર્થ વચ્ચેનું માનસિક અંતર દળમે—સિદ્ધિતો ખેડૂત બનમે ત્યારે જ થશે એ પણ અદી નોધવું પ્રચમપ્રાપ્ત જણાય છે.

ગ્રામવિકાસમાવાનાં આ ત્રણે પુષ્પોમાં રાજ્યાશ્રયની અસર દેખાવા કરે છે તે વડોદરા રાજ્યની પ્રભેષકાગક પ્રવૃત્તિઓનું ધીરવ કરનાગને પણ કંઈક ખૂંચે એવી પ્રાકૃત સ્વરૂપની છે એમ દિલગીરી સાથે કહેવું પડે છે.

ગ્રામસર્જન માદિત્ય કાર્યાલય-અમદાવાદ તરફથી પણ ત્રણ પ્રકાશનો મળ્યાં છે. શ્રી મયાજી ગ્રામવિકાસમાલાથી આ અન્યાવલીમાં વિગેય એ કે એમાં પ્રચારની કોઈ કૃત્રિમ રીતિને આશ્રય કર્યા વિના સીધો પ્રચાર જ કર્યો છે પુસ્તક પહેલું 'ગામડાનું સ્વરાજ્ય' થો. ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાચિકે તૈયાર કર્યું છે. આ પ્રકારના પ્રચારકાર્યમાં આ લેખકની કલ્પમ સિદ્ધ થયેલી છે, એ ગુજરાત જાણે છે ૧૯૨૩ના ગ્રામપંચાયતના કાયદામા કોન્ઝેમ મરકારે, મૂલમન મુધારાવધાગ કરી નવો કાયદો ઘડ્યો હતો તેનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરી તેના ગુણદોષની પ્રજાકીય દૃષ્ટિએ વિવેચના કરી તેનો અમલ ગ્રામજનના થી રીને ક્વપ્રદ કરી શકે અને કાયદાના આલમન વિના પણ જો ગામડાં ખરેખરાં જાગે તો પચાસનની મગ્યાનો કેટલો ચમત્કારક વિકાસ થઈ શકે તે સીધી અમરકાગક રીતે દર્શાવવાનો લેખકનો હેતુ છે. આ કાર્ય કરતાં એમજે ગ્રામપચાયતની પ્રાચીન અંસ્થાનો વિકાસ જ્યા કયા કમે થયો અને અંગ્રેજી અમલ દગ્મવાન તે નષ્ટપ્રાણુ કેમ બની તે દર્શાવનારું પ્રકરણ લખી આ પુસ્તકના વક્તવ્યની હચિન પથાદ્દશુ રચી છે. આપણી રાજકારણી દૃષ્ટિને ગામડાનું મદરવ પ્રતિદિન વિગેય પ્રમાણમાં, વસતું જાય છે તેમાં શ્રી.

યાજ્ઞિક જેવા અનેક લોકસેવકની લેખસેવાની દૃશ્ય જરૂર છે. એટલે આ પ્રયત્નનો સહુ કોઈ સ્વદેશપ્રેમી આદર જ કરશે. શ્રી. યાજ્ઞિકની શિષ્ટ નિરાડખર અને પ્રયોજનનૈકલક્ષી રીતિનો લાભ આ લઘુ પુસ્તકને પણ મળ્યો છે.

ખીજું પુસ્તક ‘આપણું રાજ્ય’ શ્રી. કાલાભાઈ મ. પટેલનું છે ‘ખે ખેલ’માં પ્રસ્તુત કૃતિનું પ્રયોજન પ્રચારદષ્ટિથી નથી થયું એમ લેખકે જણાવ્યું છે; પણ એમના સેવાભાવી દિલમાં જે ‘એક’ને કેન્દ્રસ્થ રાખીને વિચારભાવનાં વર્તુલો વિસ્તર્યા છે તે કાર્ય તો પ્રચારનું જ કરશે એ વિશે શક નથી. અને આ પરિજ્ઞાન એમને અનિષ્ટ પણ નથી. આપણા સેવાક્ષેત્રને નજરમાં રાખીને એમણે જે વિચારો ક્યાં છે ને ભાવવાહી વાણીમાં તેનો ઉદ્ગાર ક્યાં છે તેમાં નવીનતા ભલે બહુ ઓછી હોય છતાં લેખકનું વ્યક્તિત્વ તો તેમાં અકિત અચેલું છે જ.

ત્રીજું પુસ્તક છે શ્રી. રાગરાય મોહનરાય મુનશીનું ‘મુદ્દ અને ગામડાં’. તેમાં રાજદ્વારી વ્યાસપીઠના ઉદ્વેષાપત્રી રીતિ લેખકને પ્રિય થઈ છે. એમાં પ્રાસ્તાવિક વચનો કે પાશ્વાદભૂમિ અને પ્રધાન વક્તવ્ય વચ્ચેનો પ્રમાણભેદ રહ્યો નથી લેખકને પોતાને કોઈ ગંજદ્વારી સપ્રદાનમાં રસ નથી એમ એ પોતે કહે છે પણ આ પુસ્તક વાંચતા તે ખટુ નથી લાગતું. તેમની રાજદ્વારી દષ્ટિ ગમે તે હોય, તે વિશે બહુ રહેવાનું હોય નહીં. પરંતુ તે જે હોય તે અસહિષ્ણુ રીતે તર્કપૂર્ણ પ્રતીત થવી જોઈએ. મહાત્માજી પૂર્ણ સહકાર કે પૂર્ણ પડકાર’ એ બેમાંથી એકે માર્ગ કેમ લેતા નથી એમ લેખકે આ લેખના અંત ભાગમાં પૂછ્યું છે Non-Violent non-co-operation, Quit India ઇત્યાદિ પૂર્ણ પડકાર નથી તો ખીજું શું છે એમ લેખકને સામો પ્રશ્ન પૂછવો હોય તો પુછાય. પણ તેમ કરવાની જરૂર નથી લેખક પોતે કોનગ્રેસ અને મગકાર સમયે ‘પૂર્ણ સહકાર કે પૂર્ણ પડકાર’ની નિશ્ચિત રીતિ અપ્તવાર દરી શકતા હોય એમ ખાતરી થતી નથી પીઠ કાર્યકરની રિથર શુદ્ધિ અને સુધઃ વિચારવ્યવસ્થા આ લેખમાં બહુ દેખાતી નથી અને વિચારભાવનું તાલન પણ લે મડના ક્ષણમાં કમરમાં નહીં નથી આત્મકથન લેખકે જ્યાં વાગળી મર્યું છે ત્યાં પણ શિષ્ટાચિન મર્યાદા-આત્મલાધારમાં મરી ન પડવાની મર્યાદા એમણે જાળવી નથી. ‘આમજૈતવ’ રૂપે એમણે આમજનો માટે પ્રાતઃસ્નાન અને નામસ્તુતિનો ક્રમ પણ ધડી આપ્યો છે, તેમાં એમનો આમસેવાનો ઉત્સાહ દેખાય છે એ ખટું પણ તે ક્રમ જાતે તો કંઈક ખાલિશ પ્રદર્શન કરાવનારો લાગે છે એમ સંજેદ કહેવું પડે છે.

બાલસાહિત્ય

આપણે બાલકો માટેનું સાહિત્ય છે કે બાલકોએ લખેલું સાહિત્ય છે એવો પ્રશ્ન પૂછવો પડે એવું બહુ બાલસાહિત્યને નામે આપણા પુસ્તકમંજરમાં ચલણી છે, પણ ક્રમે ક્રમે બાલોચિત સાહિત્ય અને બાલિય સાહિત્ય વચ્ચેનો ભેદ સુરપષ્ટ થતો જાય છે એમ આપણા બાલસાહિત્યના ઇતિહાસનો ક્રમ જોનારને અવશ્ય લાગશે બાલકોએ એટલે કર્ણપ્રિય જોડકણ એમાં કાવ્યતત્ત્વ આવે કે ન આવે એવી રિયાત હતી ને હજી છે જ્યાંસુધી ખરેખરો બાલકોનો કવિ થશે નહીં ત્યાંસુધી એ જ રિયત રહેશે પણ ખરી આવે કવિ પોતાની સરલ મનુષ્ય પદાવલીથી બાલકોનાં હૃદય જીતશે ને તેના જોડા ખનિમામર્થથી ઇતર કાવ્યગસિદ્ધોના પણ પ્રિય થશે આમ બને લક્ષ્ય એક સાથે તાકી બતાવે એવો ધનુર્ધર કવિ ગુજરાતે હજી જોયો નથી ટાંગોર તો ગુજરાતમાં જન્મે ત્યારે ખરો પણ હ લાભેર જોવો પણ આપણા બાલસાહિત્યને હજી પ્રાપ્ત થયો નથી બાલસાહિત્યના ઇતર પ્રકારો વિશે રિયતિ સહેજ જુદી છે ખરી પણ તે સહેજ જ વસ્તુતઃ બાલસાહિત્યમાં આપણે હજી પહેલા અક્ષરો પાડતા શીખીએ છીએ, ઉચ્ચ સિદ્ધિ હજી પ્રાપ્ત કરી શક્યા નથી અને ગુજરાતી સાહિત્ય સમગ્રના અત્યાર સુધીના વિગમનો વિચાર કરતા એ રિયતિ અસ્વાભાવિક કે નિરાશા પ્રેરનારી પણ નથી

શિષ્ટ સાહિત્યમાં, લોકસાહિત્યમાં અને સમગ્ર દષ્ટિએ જોતા મસ્કૃતિમાં જે કંઈ વિમૂલિતમ્ભ હોય, શ્રીમત્ હોય, અને જીર્ણિત હોય તેના પ્રાથમિક પરિચય સંગ્રહ અને ગ્રંથમય રીતિએ આપવાનો આદર્શ, બાલસાહિત્યના સર્જકોના હોવો જોઈએ આ કાર્ય અત્યંત દુષ્કર છે એ ખરું છે, પણ કંઈ મૂલ્યવાન કાર્ય દુષ્કર નથી હોતું ? આપણે ત્યાં આ દિશાના છૂટક છૂટક પ્રયત્નો થયા છે અને વિશેષ થશે એવો મતલબ પણ જણાય છે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં સર્જક શુદ્ધિ આ દિશામાં અત્યંત ક્ષમ્ય નીવડી છે સારી મારો સાહિત્ય કૃતિઓની માવજોધિની મંદિષ્ટ આવૃત્તિઓ, મહાકાવ્યોના ગદ્યાત્મક કે પદ્યાત્મક અનુવાદો, વિજ્ઞાનની સિદ્ધિને બાલગમ્ય સ્વરૂપે પ્રગટ કરનાર સચિત્ર ગ્રંથો, માદમવીરોની ગ્રેગર કથાઓ, ઇતિહાસના ચમત્કારક પ્રમંથોના મુગમ આનેખો, પ્રતિભાશળી ઓપુરુષોના એવા જ ચરિત્રો ઇત્યાદિ જોટલાં ને જોવા અગ્રેજીમાં સુનખ છે તેટલા ને તેના હજી આપણે ઉપજાવ્યા નથી આમ બાલસાહિત્યનું ક્ષેત્ર અત્યંત વિસ્તૃત અને સંભવસમૃદ્ધ છે બાલસાહિત્યના

સર્જનની જવાબદારી ફરજ શિક્ષકોની જ છે એ ભ્રમભાવી! આપણે વહેલા નીકળી જઈએ તેમા એવ છે સર્જનશક્તિ અને શિક્ષકદષ્ટિના સમન્વય વડે જ સાચુ બાલસાહિત્ય અસ્તિત્વમાં આવવાનું છે

આ તો સામાન્ય સ્થિતિર્દશન પ્રસંગાચાત કયું છે ચાલુ સાલમાં બાલસાહિત્યના પ્રકાશનો હવે જોઈએ પહેલા શ્રી સયાજી બાલશાનમાંનાના ત્રણ પુષ્પો ૧૭૧, ૧૭૩ અને ૧૭૪ અનુક્રમે લઈએ પુષ્પ ૧૭૧નું શુરુ નાનકે' શ્રી ચેતીન્દ્ર જ ત્રિપાઠીનું તૈયાર કરેલું છે કથનરીતિ સીધી અને રસપ્રદ છે છતાં તેમા નાનકીના લગ્નપ્રસંગ જેરી અપ્રસૂત બાળતો નિરચક પેસી ગય છે પણ આ પ્રકાશન વિશે ખાસ કહેવાનું તો એ છે કે તેમા અસ્તિતાયક વિશે પ્રચલિત કિવદન્તીઓ અને ચમત્કારોમા રિવેચનશુદ્ધિના વિવેકને પ્રવર્તાવવાનો પ્રયત્ન કયાય ખરેખરો દેખાતો નથી આ રીતિ બાલવાચકોની શુદ્ધિમા કેટલાક અવાસ્તવિક અને સામક તત્ત્વોને દાખલ કરી દે એવો ભય છે અને કશા ચમત્કારપ્રસંગો વગર પણ નાનકનું જીવન શુ ઓછુ ચમત્કારક છે? વળી નાનકને પોતાને કશી ચમત્કારસિદ્ધિમા શ્રદ્ધા હતી નહીં એ તો ફરજ ખુદાના બદા તરીકે પોતાને કૃતકૃત્ય ગણતા હતા વળી આ પરમાત્મમપ્રદાથીને કોઈ નવીન મપ્રદાય સ્થાપી જવાની પણ તાલાવેલી જણાતી નથી છતાં જેમ અનેક મહાપુરુષોને વિશે આપણા દેશમા અને અન્યત્ર બનતુ આવ્યુ છે તેમ નાનક વિશે પણ અનેક ચમત્કારોનો આશ્રેય થયો છે અને એમનો મપ્રદાય પણ આશ્ચર્ય છે આ બધું રિવેચનની આગળીમા આળીને નાનક અને એમની કોમીના બીજાઓના જીવનનું ખરુ સ્વરૂપદર્શન જ બાળકોને માટે ઉપજાવવું જોઈએ એમ મને લાગે છે

પુષ્પ ૧૭૩નું શુરુ ગોવિંદસિંહ ' શ્રીરસલભાર્ત ન વહોરાએ લખ્યુ છે તેમા શુરુ ગોવિંદસિંહની ધમવૃત્તિએ લગાયક સ્વરૂપ કયા સન્નેગોમા ને કેવા પ્રકારે ધારણ કર્યું તેની કથા છે તેમા નિરૂપણની એકવિધતા કષ્ટક જણાય છે આમ છતાં આપણા દેશના દતિહાસનું આ અત્યંત કરુણ પ્રકરણ ગોવિંદસિંહનું ગૌરવ આગળ કરે તે રીતનું લખાયુ છે એમણે શુરુપરપરા બધ કરી ગ્રન્થસાહેબનું ગૌરવ કર્યું તે એમની દષ્ટિની જાગૃતા દર્શાવે છે આવા સંજગ માણસને આપણે મહુધા ગણીએ છિપર તરવાર ચમકાવતો જોઈએ છીએ એના આતરજીવનનું મહત્ત્વ પ્રગટ કરે એવુ આ ગ્રન્થમાં અત્યંત વેરામેલું છે ખરુ પણ તે ગણે દશિવારોના ખડખડાટ અને અશ્વોના હેપારવમાં ફૂળી જવું હોય તે રીતનું જણાય છે

૧૯૪૨નું પ્રુપ્ત છે 'વીર વનરાજ.' એના લેખક શ્રી. ધૂમકેતુ છે. ગુજરાતના ઇતિહાસના પ્રસ્તુત પ્રકરણનું સ્વરૂપ કેવું છે તે એમણે પ્રસ્તાવનામાં સ્પષ્ટ કર્યું છે. લેખકની લેખણના કેટલાક ગણીતા ગુણોનો લાભ આ મન્યને મળ્યો છે. 'મા! મારા પિતા કાણ?' 'સિંહ ગયો!' 'મામો ગયો ને મિત્ર મળ્યો' 'રાજ્યાભિષેક' ઇત્યાદિ પ્રકરણો અદ્વિતિય દીપ્તિથી યુક્ત છે. બાળકો હોંસે હોંસે વાચે એવી રીતે આ કથા કહેવાઈ છે. 'રાજ્યાભિષેક'વાળા પ્રકરણમાં છેલ્લા ચાર પેરેમાં કથાભાગમાં જરા અનપેક્ષિત લાગે છે. તેનું ખરું સ્થાન પ્રસ્તાવનામાં છે.

શ્રી. રામકૃષ્ણ સેવામંમિતિ-અમદાવાદ તરફથી 'બાળકોના વિવેકાનંદ' બહાર પડ્યું છે. શ્રી સત્યેન્દ્રનાથ મજૂમદારના 'છેલ્લેર વિવેકાનંદ'નો શ્રી. પ્રફુલ્લ દાકારે કરેલો આ અનુવાદ બાળકોને માટે સુવાચ્ય અને ઉત્ક્રમપ્રેરક નીવડે એવો થયો છે.

'નવચેતન સાહિત્યમંદિર' તરફથી 'ધરતીનો બાળમેળો' 'દહીવડાં' અને 'ચોખવટથી વાત કરજો' એ ત્રણ પ્રકાશનો મળ્યાં છે. 'ધરતીનો બાળમેળો' કેટલીક ભૌગોલિક માહિતી રુચિકર રીતે આપે છે. 'દહીવડાં'માં દસ દૂધી વાર્તાઓ આવી છે પચ્ચ વડાં પરિપક્વ થયાં નથી ને દહીં તથા રાષ્ટ્ર ખરાખર ચઢ્યા નથી. 'ચોખવટથી વાત કરજો'માં હાસ્યરસની નિષ્પાત્તિના અતિઉત્ક્રમમાં પ્રમાણબાન અનેક ટેકાણે ગુમાવ્યું છે ને પરિણામે ખરો હાસ્ય બહુધા અનિષ્પન્ન રહ્યો છે.

બાલવિનોદ કાર્યાલયે આ સાલે ૪૯ પ્રકાશનો કર્યાં છે. તેમાં એકની આકૃષ્ટી, બેની છટ્ટી, બેની પાંચમી, આઠની ચોથી, અગિયારની ત્રીજી, પંદરની બીજી આવૃત્તિઓ બહાર પાડી છે. દસ પ્રકાશનો પહેલી જ વાર પ્રગટ થાય છે, આકર્ષક રંગબેરંગી પ્રુષ્ઠ, સ્વચ્છ અને સુધક છપાઈ, મોટે ભાગે સરળ ને શુદ્ધ લેખન વગેરે આ ગ્રંથમાલાના હવે તો મારી રીતે તૃપ્તિ આપી બધાં લક્ષણો કાગળ અને છાપકામના અન્ય સાધનોની પારાવાર મોંઘવારી છતાં મંપાદકોએ માયવી રાખ્યાં છે. નવાં પ્રકાશનોમાં ત્રણ દીકરા, બરમોગરો, ગંગાગૈયા, હીરાકપૂરી અને ભારતકથાઓ, એ પાંચ વાર્તાના છે આ વાર્તાઓ જુદી જુદી શ્રેણીનાં બાળકોને અનુલક્ષીને લખાઈ છે ને તેનો પ્રકાર સાધારણ રીતે બાલસાહિત્યમાં હોય છે તેથી વિજ્ઞ નથી. ભારતકથાઓ એ નામથી મહાભારતની કથાઓની અપેક્ષા ઊભી થાય છે. વસ્તુતઃ તેમાં હિંદના જુદા જુદા પ્રાંતમાં પ્રચલિત વાર્તાઓમાંથી એક એક અને ગુજરાતમાંથી ચાર એમ છેલ્લે નવ વાર્તાઓ સમાઈ છે.

‘હાસ્યતરંગ ખંડ ૪’માં હાસ્ય વિનોદના દૃશ્ય છે. આ પ્રકારમાં ચાતુર્ય કૃત્રિમ અને અકૃત્રિમ ઉભય રીતે પ્રવર્તીને ઉભય પ્રકારનો હાસ્યવિનોદ ઉપજાવે છે.

‘ટાણુ કેમ અને શું ?’ માં વિદ્યાનની કેટલીક સામાન્ય ગણાતી છતાં સામાન્ય રીતે જેની પૂરી સમજ નથી હોતી એવી બાબતોની ખુલાસાવાર માહિતી બાળકોને સહેવાઈથી સમજાવ ને આનંદ પામી પડે તે રીતે આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

‘નવી નવાઈઓ ખંડ ૨’-આ પુસ્તક માનવસંસ્કૃતિની કેટલીક વિચિત્રતાઓ, માનવ અને માનવેતર પ્રાણીઓની કેટલીક વિલક્ષણતાઓ વગેરે વિશે સંક્ષિપ્ત અને રમિક વાતો કહી છે જેનો આસ્વાદ જાતી શ્રેણીના વિદ્યાર્થીઓ અવશ્ય લાભ શકશે. આમાં આખી ૪૭ તેવી માહિતી બાલમાનસને કૌતુકકર કીડાંગણ પૂરું પાડે છે.

‘પોયણી’ એ શ્રી હરિનાથ જો પડ્યાના માલગીતોનો સંગ્રહ જે તેમાં વિધવો બાળકોને ગમે તેના પંચદ યથા છે અને જે વાંચી ગીતો પણ તેમને પ્રિય થાય એવા રચાયા છે, પણ ગીતતત્ત્વને પ્રતિકૂળ શબ્દરચના થયે ઠેકાણે ધઈ છે ને કાવ્યતત્ત્વ તો આપણા માલગીતોમાં દણુ બહુ સિદ્ધ જ ક્યાં થયું ?

‘ઓપગાંની દુનિયા-ખંડ ૩’ હજી કે સામગ્રી જાતના જગતમાં જુદે જુદે ઠેકાણે વમતા પ્રાણીઓનો મચિત્ત પરિચય આપે છે. આમાં કરો માહિતીદોષ છે કે કેમ તે કહેના જેવું મારું આ રિષયનું જ્ઞાન નથી, પરંતુ ઉચ્ચ શ્રેણીના વિદ્યાર્થીઓને અને બીજા વાચકોને પણ આ મચિત્ત પરિચય ઘણી માહિતી આપે અને હવે પછી પ્રમદ થવાના બડા માટે તેમને ઉત્કંઠ પણ કરશે એ વિશે મને શકા નથી.

આ પ્રકાશનમસ્યાના બીજા પ્રકાશનોમાં જે પ્રકાગના ત્રિપયવૈરિધ્યનો આદર સંપાદકોએ કર્યો છે તે આ વર્ષના નવાં પ્રકાશનોમાં પણ દેખાઈ આવે એવો જ આ મસ્યાના સંપાદકોની નિયમિતતા અને નિષ્ઠા જોતાં બાલસાહિત્યનો જે પ્રકાર એમણે અત્યાર સુધી ખેડ્યો છે તેથી ઉચ્ચતર પ્રકાર પણ તેઓ ખેડે એવી આશા રાખવામાં અનૌચિત્ય નહીં ગણાય એમ માનું છું.

સમાપન

અહીં આ મહીક્ષાપ્રવાહ પૂરો થાય છે. બીજા કોષપણુ પ્રવામની-ચેડે જ્ઞાનન્દોત્સાહપ્રેરક અને જોડજનક એમ ઉભય પ્રકારનો અનુભવ કરાવનારાં સ્થાનો આ પ્રવાસમા પણ આવ્યાં છે તે ક્યાં ક્યા તે તો આ પાના પોતે જ દર્શાવેરો આ મનોમય પ્રવામ મને મુગમ કરી આપવા માટે સર્વ લેખક બાધઓનો અને પ્રકાશક મંદયાઓનો દુ અતરથી આભાર માનું છું આ પ્રવાસ માટે નિમન્નજ કરવા માટે ગુજરાત સાહિત્ય મંથાનો આભાર સવિશેષ માનવો જોઈએ-તે વગર તો આ પ્રવૃત્તિ જ ન થાત

લક્ષિત સાહિત્ય ઉપર જોટી પ્રીતિ ગુજરાતના લેખકો અને વાચકોને બંધાઈ છે તેટલી દૃઢ લક્ષિનેનર સાહિત્યના વાચનલેખન પરત્વે ન થઈ હોય તે તો મમઝાય એવું છે. પરંતુ જીવનની બદલાયેલી અને બદલાતી સ્થિતિમા આ ક્ષેત્રના સાહિત્યપ્રકારની બ્યાવહારિક ઉપયોગિતા દિનપ્રતિદિન વેગપૂર્વક વધતી જાય છે તે જોતા તેના બેઝાજના અધિકતર ઉદ્ભવ વિશે સવિશેષ જાગરૂકનાથી પ્રવૃત્ત મયા વગર હવે આપણને ચાલી શકશે નહીં આ સાહિત્ય રુચિકર ને ઝંઝુ સંબીમા ગૂંટ થાય તો તેના વેચાણમા પણ ખામ નડતર મવાનો સમ્ભવ નથી નવજીવન પ્રકાશન જેવો સસ્થાઓના આ જાતના પુસ્તકોના બહોળા પ્રચારમાં તેનો અચૂક પુરાવો પ્રત્યક્ષ છે નતિદામ અને અધ્યકારણ, સમાજશાસ્ત્ર અને રાજકારણ જેવા વિષયો લખને મધ્યાબધ મુકો હુનિવરસિદીની પદવીઓ પ્રાપ્ત કરે છે એટલે આ વિષયોની વિદ્વતાની આપણે ત્યાં ઊંચું છે એવો ફરિયાદ કરી શકાય તેમ નથી. એટલું ખરું છે કે આ બધા વિષયોની વિદ્વતા પરદેશી માધ્યમ દ્વારા પ્રાપ્ત કરેલી હોવાથી તેને શદજ ગુજરાતી ભાષામા અગદ થતા કેટલોક મુશ્કેલી નડે તે અસ્વાભાવિક નથી પણ આ મુશ્કેલી દુરતર નથી જ તેની ખાતરી શ્રી કાકામાહેન કાલેનકર, શ્રી દિશોરભાઈ અને ઇનર પ્રાદવચરકોનો આ દિશાનો ઉદ્ભવ જોના કોષને પણ થશે અને નવવચરક વિદ્વાનોમા પણ આ પ્રમગની ભાષામિદ્ધિ અચકચ છે એમ પણ માની શકાતું નથી અંગ્રેજીમા જ નહુધા વાચનલેખનની આદતને લીધે આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કળતા નવવચરક વિદ્વાનોને કષ્ટક આશકા, કષ્ટક ક્ષોભ થાય ને થાય છે તે તો આયામપૂર્વક ખજેરી નાખવો જ સારો છે પ્રસ્તુત વિષયોના નિરૂપણ માટેનું સામર્થ્ય ગુજરાતીમા શક્ય કે સાધ્ય જ નથી એવો દદ ગાકયા પિડાતા પડિતો વિશે તો શુ કહેવું ? ખરા ભાષાસામર્થ્યની જનની વિચારસામર્થ્ય જ છે અને આ બને પ્રકારના સામર્થ્યો દોષ પણ

ભાષામાં પ્રથમથી જ સિદ્ધ હોતાં નથી. અનેક પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિઓની અનેક વર્ગોની નિષ્ઠાપૂર્ણ તપસ્યાને જ આવી સિદ્ધિઓ વરે છે, અને જેવો ભાષક તેવી ભાષા એમ જે કહેવાય છે તે પણ ઓછું વિચારણીય નથી. આપણી ભાષાની સમુત્ક્રાંતિદશાની પ્રાપ્તિ માટે બધો શક્ય ઉદમ સત્વર સક્રિય અને એટલું જ આપણે જોવાનું રહ્યું

છેવટ થોડું આપણા નિમ્ન-ધસાહિત્યની સ્થિતિ વિશે કહેવાનું અહીં જ થોડા જણાય છે. વિવેચનથી વ્યતિરિક્ત નિમ્ન-ધસાહિત્ય તેના આધુનિક સ્વરૂપમાં આપણે ત્યાં કોણ જણે સાચી કૂચતુંકાલતુ થયું નથી. ઠાકાસાહેબ, પ્રા. વિજયરાય કે પ્રો. દુરકાળ જેવા કોઈ વ્યક્તિવિશેષની આ નિધયની સિદ્ધિ ઉપરથી અહીં કરેલા સામાન્ય વિધાનને કરી શકાય આવતો નથી. શ્રી. વિશ્વનાથ ભટ્ટ સંપાદિત 'નિમ્ન-ધમાલા'માંના નિમ્ન-ધોતું સ્વરૂપ જોતાં પણ આમ જ લાગે છે. ધર્મ, નીતિ, તત્ત્વજ્ઞાન, જીવનચરિત, સાહિત્યવિવેચન એ જ બહુધા આપણા નિમ્ન-ધસાહિત્યના વિષયો છે પરંતુ આ નિર્દિષ્ટ નિધયવર્તુળોની બહાર વિસ્તૃત, બહુવિધ ને સરનાયુક્ત પ્રદેશ નિમ્ન-ધલેખનને માટે પડ્યો છે જેમાં સિદ્ધ રીતે ગુજરાતી લેખણ હજી વિચરતી નથી.

૧૯૪૧ના આ વિકાગના સમીક્ષકે વિશુદ્ધ અને સુધઃ લેખન સમઘે ધ્રુવક ફરિયાદનાં વચનો કહ્યાં હતાં. સુપ્રસિદ્ધ કથાઓ, વિવેચકો, વાર્તાકારોનાં લખાણોમાં પણ લક્ષ્ય અને લક્ષનો અભેદ થઈ જાય છે બગરનો બગ્ગ બની જાય છે; ઓક્ષેખિકા, નૃત્યમાના, સચકત, મનોકામના જેવા દ્વિવિન પ્રયોગો થાય છે; અને દુરાન્વયકુટિલ, કૃત્રિમ ને કવચિત્ત એકંથ વાકચરચનાનો આદર પણ થાય છે ત્યાં એનાં ફરિયાદવચનોની પુનરુક્તિ ૧૯૪૨નો સમીક્ષક પણ કરે તો તે સ્થાને છે. આ સ્થિતિમાં ઇતર સામાન્ય લેખકોની કૃતિઓમાં ભાષાસ્ખલનો ને રચનાદૂષણો નિર્જન્યમાનાનો અધિકાર ભોગવતા જણાય તો તેનું યે આશ્ચર્ય શું કરાય ? પ્રતીકાર પણ શો સૂચવાય ? પણ આ બાબત વિશે થોડું કહ્યું ધણું લેખારો એમ સમગ્રી વીગતવિસ્તારને છુટ ગયો નથી.

આ સમીક્ષા કરતા મને કોણ જાણે સાચી

આસ્તે મગ ભાસીનસ્ય કર્ત્વિં તિષ્ઠતિ તિષ્ઠત ૧

શેતે નિપદમાનસ્ય ચરાતિ ચરતો મગ ૨

એ પ્રાચીન શ્લોક વારંવાર સ્મરણમાં સ્ફુર્પા કર્યો છે, અને આ સમીક્ષા તો પૂરી થાય છે પણ આપણું સાહિત્યબગ સર્વદા ચરણશીલ રહી સર્વતાભદ્ર અને એમ જ આપણે ઈચ્છીએ.

[વિજ્ઞાન વિભાગ]

સમીક્ષક

ડૉ. યજ્ઞનંત શુ નાયક

આણે જગતનાપી યુદ્ધને સીધે દરેક દેશમાં સાહિત્યને હાથ ઝોડે. જિતરે એ સ્વાભાવિ છે મગગની બળ અને મોઢવારીને સીધે શુજરાતી સાહિત્યના પુસ્તકો પ્રમાણમાં નહુ ઝોડા બદા પડ્યા છે આ જોતાં વૈજ્ઞાનિક સાહિત્યનું પ્રમાણન ડગાળ હોવાથી બહુ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી છતાં જો થોડાં પ્રમાણનો સમીક્ષા માટે આવ્યા છે, તેમાંના બે કે ત્રણ પુસ્તકો જ માન પ્રસિદ્ધ થયા હોત, તોપણ શુજગતનું વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય આ વર્ષ દ મિત્રાન સારી રીતે સમૃદ્ધ થયું છે એમ કહી શકાય આથી પુસ્તકોની સખ્યા ઝોડી હોવાથી નિરાશ થવાને કારણ નથી.

જે પુસ્તકો આવ્યા છે, તેમાં વૈદ્યકીય અને સ્વાસ્થ્યનાં ચાર પુસ્તકો છે, દુનગ્વિદ્યોગ અને કળા મંબધી બે પુસ્તકો છે, ખેતીવિષયક એક પુસ્તક, શુદ્ધ વિજ્ઞાન (pure science) બાબતના ત્રણ પુસ્તકો છે, અને બાળકોને ઉપયોગી થાય તેવા બે પુસ્તકો છે આમ એક કઝન જેટલા પુસ્તકો સમીક્ષા માટે આવ્યા છે જે બનતી બધી તપાસ કરીને પુસ્તકો મેળવવા પ્રાપ્ત કરી છે, એટલે કોઈ પુસ્તકો રહી ગયા હોય એવું શક્ય નથી આપણી કેન્સી પ્રુતકપ્રમાણન સસ્થાઓ પત્રોના જવાબ આપવાની પણ સુજનતા લખની નથી શકતી જે ખરેખર અત્યંત ખેતની વાત છે.

શુજગત વર્નાચુન સોસાયટીને આશ્રયે પ્રસિદ્ધ થયેલું શ્રી દુર્ગાચકર શાસ્ત્રીનું આયુર્વેદનો ઇતિહાસ નામનું પુસ્તક આપણી બાપામાં એક અપૂર્વ ગ્રન્થ છે એમ કહી શકાય આપણા દેશની પ્રાચીન મંસ્કૃતિમાં આયુર્વેદનો ફાળો ધણો સમૃદ્ધ અને ઉપયોગી ગણો છે આજે આયુર્વેદનું ફરીથી પુનરુત્થાન થતું આપણે જોઈએ છીએ ઉદ્ધિલિર્જ તત્ત્વોની દવાઓ શરીરને વધુ આનુકૂળ છે એમ ધજા પચાત્ય દ મતરી નિષ્ક્રાતોનો મત આથી આયુર્વેદના અભ્યાસ અગે આવા પુસ્તકની જરૂરિયાત હતી અને તે શ્રી શાસ્ત્રીએ બહુ કુશળતાથી પૂરી પાડી છે આ પુસ્તક મૌલિક મુન્થ છે,

અને શ્રી. શાસ્ત્રીએ ખતે સંશોધન કરીને તેનું પરતુ તૈયાર કર્યું છે, એ ગર્વ લેવા યોગ્ય છે.

આયુર્વેદની શરૂઆત વૈદિક કાળના અરસામાં થઈ હોય એમ અથર્વ-વેદમાંથી સમજાય છે. અનેક રોગો અને તેના ઉપચાર અંગે અનેક વનરપતિના ઉપયોગો અથર્વવેદમાં દર્શાવ્યા છે. આમ છતાં અયુર્વેદનો વિકાસ અનેક સૈકાઓ સુધી બહુ જ પગિમિત રહ્યો હતો, એમ અનુમાન થાય છે. આયુર્વેદનો ખરો વિકાસ વૈદિક કાળના છેલ્લા થોડા સૈકાઓ (ઈ. સ. પૂ. ૮૦૦ થી ૬૦૦) દરમિયાન થયો હતો, એમ ઉપસંધ સાહિત્ય ઉપરથી સમજાય છે. આ પછીનો મહાન ઇતિહાસ તે ચરક અને સુશ્રુતની સહિતા વડે સમૃદ્ધ થયેલા આયુર્વેદનો છે, એમ માલૂમ પડે છે. આ બે મહાન ગ્રંથોની અસર આયુર્વેદમાં સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે. બે મોટી શાખા-કાયચિકિત્સા (medicinal) અને શસ્ત્રચિકિત્સા (surgery)-ના અનુક્રમ પ્રતિનિધિરૂપ આ બે ગ્રંથો છે. એ સહિતાના મૂળ પ્રજ્વેતા ચરક અને સુશ્રુત વિષે ખાસ માહિતી મળતી નથી. ચરકનાં વિકાસ અને સમૃદ્ધિ પુનર્વસુ આત્રેય અને તેના છ શિષ્યોને હાથે થયાં છે. સુશ્રુતની પ્રગતિ દિવોદાસ ધન્વન્તરિ અને તેના સાત શિષ્યોને આભારી છે. આ બન્ને મહાન આયુર્વેદશાસ્ત્રો ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ની આસપાસ થઈ ગયા હશે, એમ શાસ્ત્રીએ પુરવાર કર્યું છે.

હસન નાગાર્જુનને હાથે સુશ્રુત તેમજ રમાયનનો ખૂબ વિકાસ થયો છે, એમ પ્રતીત થાય છે. અથર્વવેદના કાળથી રસાયન તરફ થોડું ધ્યાન હતું, એમ ચરક અને સુશ્રુત ઉપરથી માલૂમ પડે છે. રસાયનવિદ્યા અને તેનો વૈવેકિય ઉપયોગ વિશેષ પ્રમાણમાં નાગાર્જુનને જ કર્યો હતો, એમ સ્પષ્ટ લાગે છે. નાગાર્જુન ધણી થઈ ગયા છે, પરંતુ આયુર્વેદવિશારદ સિદ્ધ નાગાર્જુન ઈ. સ. ૨૦૦ થી ૪૦૦ના અરસામાં થઈ ગયો હતો, એમ લેખક અનુમાન કરે છે.

ચરક અને સુશ્રુતમાં શારીરગદાન (anatomy), શારીરક્રિયા (physiology), વનરપતિવિજ્ઞાન (botany), સ્વચ્ચરત (hygiene), રોગ-નિદાન (diagnosis), શસ્ત્રક્રિયા (surgery), મૈત્રિવિજ્ઞાન (gynaecology), મસતિત્તન, અને અચક્ષત (toxicology) જેવા વિવિધ વિષયોનું ઘણું બેરકુ છે. સુશ્રુતમાં ૧૦૧ વાદકાપના ઓગરોનું વર્ણન છે અને વાદકાપ-ક્રિયા ૫૫ રીઝીક પ્રગતિ પામી હતી, એમ સમજાય છે.

ઈ. સ. ૫૦૦ના અરસામાં થઈ ગયેલા વાગ્મત નામના મહાન આચાર્ય

‘અષ્ટાગહ્ય’ અને ‘અષ્ટાંગસમ્રહ’ નામના બે વિદ્વાન્મય ગ્રન્થો લખીને આયુર્વેદને ખૂબ વેગ આપ્યો. આ બે પુસ્તકો આયુર્વેદના સારરૂપે ગણાય છે અને આજે પણ આધારસ્તંભો લેખાય છે.

ગમાયનનું સાહિત્ય નાગાર્જુન પછી સમૃદ્ધ થયું છે અને એ વિષયોના અનેક પુસ્તકો પણ ત્યાર પછી બહાર પડ્યા હતા. છતાં નાગાર્જુનરચિત ‘રસેન્દ્રમગ્ધ’ અને ‘રસહૃદયતત્ત્વ’ ગ્રન્થો સર્વ ગ્રન્થોના મૂળ છે.

ઈ સ ૧૨૦૦ પછીના કાળમાં અનેક નિષદુઓની રચના થઈ હતી નિષદુમાં રોગના ઉપચાર અને તેના ઉપચારમાં વપરાતી વસ્તુઓની ક્રમિક હકીકત આપી છે. ખાવાપીવાની વસ્તુ, વનસ્પતિ અને ગસાવન એ સર્વના ચોખ્ખ વર્ગોકરણ કરીને તેમની સવિસ્તર હકીકત નિષદુમાંથી મળી આવે છે. આ સર્વ નિષદુઓ અને બીજાં વૈદ્યકીય પુસ્તકો તેમજ તેમના ટીકાકારોની યાદી આ પુસ્તકમાં આપી છે એમાં ઈ સ ૧૨૦૦ના અરસામાં થઈ ગયેલા વૈદ્ય સોદસનો ‘ગદનિગ્રહ’ નામે ગ્રંથ આપણુ ધ્યાન ખેંચે તેમ છે. વૈદ્ય સોદસ ગુજરાતી હતા, અને એમણે જે ગ્રંથ રચ્યો છે તેમાં પૂર્વે ન શોધાયેલી તેવી ગુજરાતની અનેક વનસ્પતિના વર્ણન અને ઉપયોગો દર્શાવ્યા છે. એ ઉપરાંત એમણે પ્રયોગ અને ચિકિત્સાવિભાગને જુદા પાઠી ચૂર્ણ, ગુટિકા, અવલેહ, ક્વાથ વગેરે બનાવવાના પ્રયોગોની જુદી હકીકત આપી છે.

આયુર્વેદનો પ્રચાર ઈ સ પૂર્વે ૪૦૦થી ૩૦૦ના અરસામાં ટીમિયાસ અને મેગેરિથનિસ જેવા મુમાકરોની મારફતે ગ્રીસમાં થયો હતો, એમ પુસ્તકમાંથી સમજાય છે. બીજા ધ્યાન ખેંચે તેવી હકીકત એ છે કે હિંદમાં ઇસ્પતાલો પણ હતી ઈ સ ૪૦૦ના અરસામાં આવેલો ચિનાઈ મુમાકર ફાલાન આની માફી પૂરે છે. ઈ સ ૧૨૦૦ના અગસામાં દક્ષિણમાં બે જગ્યાએ ઇસ્પતાલો હોવાના લેખો મળ્યા છે. એ પણ જણાવે છે અભિમાન લેવા જેવું છે કે, હાલે રક્તાલિસગ્જીની શોધ કરી તેના દોઢ દહાસ વર્ષ અગાઉ સુશ્રુતમાં રક્તાલિસગ્જીનો સિદ્ધાંત બહુ જ સ્પષ્ટતાથી સમજાવેલો છે.

ગુજરાતના આધુનિક આયુર્વેદિક ઇતિહાસમાં વૈદ્યગજ દરિપ્રપન્ન અને તેમની આયુર્વેદિક કોતેજ, વૈદ્યરાજ જલવજી ત્રિકમજી આચાર્ય, ડૉ ત્રિભુવનદાસ, વૈદ્ય જટાસર લીતાધર, વનસ્પતિશાસ્ત્રી જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજી, વૈદ્ય ર્ધનાય ઇન્દ્રજી, વૈદ્ય બાપાલાલ મગજદાસ વગેરેના ફાગાની હકીકત છે. લેખકે જાને આપેલો ફાગો તો પ્રસ્તુત પુસ્તકદ્વારા સ્પષ્ટ થાય છે.

પુસ્તકમાં આપેલી દલીલો વ્યવસ્થિત અને ટૂંક પરંતુ મુદ્દાસર છે. આ ગ્રંથ વાંચવાથી વૈદ્યકશાસ્ત્ર અને તેને અંગે થયેલી વનસ્પતિશાસ્ત્ર અને રસાયનશાસ્ત્રની શોધખોળથી ભારતીય અંસ્કૃતિમાં ફેટલો વિશાળ ફાળો મળ્યો છે તે ફલિત થાય છે. પુસ્તકની ભાષા જરા કઠિન ગણાય, પરંતુ જે વર્ગ આ પુસ્તકનો ઉપયોગ કરશે તેને માટે એ મુશ્કેલી ન ગણી શકાય. પુસ્તકની સાથે વૈદ્યક અંગે પ્રસિદ્ધ થયેલા ગુજરાતી પુસ્તકો અને તેમાંથી જે સત્યદર્શો હોય તેની નોંધ હોત, તે ઠીક પડત ધણાં પુસ્તકો ફાઇ જાતના પુરાવા વિનાના માત્ર પરંપરાથી આલો આવતી નોંધ ઉપરથી તૈયાર કરેલાં હોય છે, એટલે જે પુસ્તકોમાં ચોક્કસ પ્રયોગોથી સાબિત થયેલા ઉપચારોની અગર વનસ્પતિના ગુણદોષોની નોંધ હોય, તે સામાન્ય વાચકવર્ગ તેમજ વૈદ્યોને પણ ધણા લાભદાયી ચર્ચ પડે તેમ છે. આ પુસ્તક ગુજરાતના દરેક આયુર્વેદ વિદ્યાલયમાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે આલુ કરવું એવી લાલામણુ છે. વૈદ્યકીય સાહિત્યમાં આ પુસ્તકનો ફાળો ધણો મહત્વનો છે, અને એ માર્ગદર્શક થઈ પડશે, એમાં શકા નથી.

‘મહર્ષિ’ અણ્ણાસાહેબનું ચરિત્ર અને તેમની સુલભ ક્રિયાપદ્ય-પદ્ધતિ’ પણ એક આવકારલાયક ગ્રંથ છે. પુસ્તકના પહેલા વિકાગમાં મહર્ષિનું જીવનચરિત્ર છે. ખીજામાં એમની ઔષધપદ્ધતિના જે જુદીજુદી વસ્તુઓને ભેગી કરી હિસાબ બનાવવામાં આવે છે, તે સર્વના તથ્યાત્મ્ય અને ગુણદોષનું વર્ણન છે ત્રીજા પ્રકરણમાં અણ્ણાસાહેબે તૈયાર કરેલી પાંચસો ઉપરાંત દવાઓનું કોષ્ટક છે.

મહર્ષિ અણ્ણાસાહેબ લોકમાન્ય તિલકના સમકાલીન હતા અને મહારાષ્ટ્ર તેમજ ઇતર પ્રાંતોમાં પણ નામાદિત થયા હતા. એમની વૈદ્ય તરીકેની ખ્યાતિ ખૂબ પ્રમતી હતી. લોકમાન્ય તિલક સાથે એમણે પણ ઘણાં લોકસેવાના કાર્યો કર્યા હતા ગાયદાનો તેમજ પાશ્ચાત્ય દાકતરી વિદ્યાનો એમણે અભ્યાસ કર્યો હતો. દાકતરી અભ્યાસમાં એમને ધણીનાર કોલેજના પ્રિન્સિપાલ સાથે આયુર્વેદની મહત્તા વિષે તેમજ અન્ય પ્રવૃત્તિ વિષે તકરાર થયેલી. આથી તેમને દાકતરી પ્રિત્તી મળવામાં પણ વિલમ થયેલો. ધરના સુખી હોઇને તેમણે આજીવન વિનાશુદ્ધે ગરીબોને દવા કરવાનું મત લીધું હતું. દવાઓ ગુણકારી ચર્ચ પડે તથા દરેક માણસને પોસાય એ હેતુથી તથા વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરીને એમણે પ્રત્યેક દવાને ચોટે ભાગે હિસાબ રૂપે આપવાના પ્રયોગો કરેલા. એ પ્રયોગો સેઠડે ૯૯ ટકા લોકોને માટે

વાપરી લેખકે ગુજરાતી સ્ત્રીઓના શરીરની કંગાળ હાલત તરફ ધ્યાન દોર્યું છે. ગુજરાતની આજકાલની સુધરેલી ગણતરી સ્ત્રીઓમાં સુંદરતાનો કેવો ખ્યાલ હોય છે અને એ સુંદરતાની પાછળ તદુરસ્તીની કેટલી અધોગતિ થઈ છે, તેનો ખ્યાલ લેખકના નીચેના બે ફરરા દર્શાવે છે:

‘ફર સફર પૂર્વની આકાશઅટારીએ ઊઘતી હિયા સમી એક યુવતી રંગમેરગી તેજસ્વી સાળુમાં પોતાની નાજુક, પાતળી અને નાની શી દેહલતા ઢાંકી આવતી હતી તેનું મુખારવિંદ પદ્મવદન્તી સુદર અને મોદક હતું. કાને ઝૂલણાં લહેરિયા લેતાં હતા. ગળામા મોતીની એક સેરની નાની શી કહી હતી. એક હાથે માથાના વાળ જેવું કંચુ શોભતું હતું અને બીજે હાથે લેડી રિસ્ટવોચ અંગકારા માગતું હતું તેની કેડ ઉપર અર્ધઅધાકારે સુવર્ણમય મેખલા અગ્રી ગદી હતી. તે ‘પા પા પમથી’ કગતી ધીમી અને નાજુક ગતિએ જાણે કે ગજગામિની ન હોય તેમ ચાલતી હતી જગતની મૂર્તિમત શોભા શી તેની નાની દેહલતા બીજાને આકર્ષતી હતી.

પણ તેનામાં નહોતી હિયાની સુરખી કે તેજસ્વિતા, નહોતું તેનામાં નૈસર્ગિક સૌદર્ય, કે નહોતી તેની દેહલતા ચેતનવતી ચેતનાદિન એ હતું વિલાસનું પૂતળું. એ કોણ? આજના વિસારો જીવનની આનંદલહેરોમાં લહેરતી, આજની ફેશનની છેલ્લામાં છેલ્લી હબથી પોતાના કુમળા, નાજુક, દાર્પિજર સમા પાતળા શરીરને ચણુગારતી, આધુનિક મુગની આપણામાંની એક ગુજરાતી યુવતી”

શહેરની શ્રીમત અને મધ્યમવર્ગની સ્ત્રીઓ નહિ જેવો જ શારીરિક શ્રમ લે છે. એને પરિણામે એ વર્ગની મોટા ભાગની સ્ત્રીઓનાં શરીર નાજુક, દુર્બલ, અશક્ત, ટાપટીપિયા, બોગવિલાસી અને ફિસિયારા બની ગયા છે. શહેરનાં કારખાનામાં કામ કરતી મરીખવર્ગની સ્ત્રીઓનાં શરીરો અસ્વચ્છ રહેણાં, કનિષ્ઠ પ્રકારના ખોરાક અને સખત મહેનત વગેરેને કારણે ધણું જ દુર્બલ ગ્રહે છે, અને તેઓ અનેક રોગોના બોગ બની અકાળે કરમાય છે ગામડામાં ઉપલા વર્ગની સ્ત્રીઓની સ્થિતિ દિનપ્રતિદિન શહેરનાં મધ્યમવર્ગની સ્થિતિના જેવી જ થતી જાય છે. જાતમહેનત કરનારો વર્ગ બહુ થોડો જ રહ્યો છે. લેખકના અભિપ્રાય મુજબ આ વર્ગમાં પણ સ્ત્રીઓની તદુરસ્તી ઘણી ઓછી છે. આ હકીકત કંઈક વધુપડતી માની લીધેલી ને નિરાશાસ્પક છે. ખરી રીતે હજી પણ અજ્ઞાન અને વહેમી હોવા છતાં જીવનની સરળ રીતભાત અને ટૂંકી જરૂરિયાતને લીધે ગામડાંના યમજીવી

વર્ગની સ્ત્રીઓનું સ્વાસ્થ્ય સૌથી ઉત્તમ રૂઠિનું છે, એવો મારો જાતિઅનુભવ છે. એમનાં શરીર બહોળાં બોગકની તરી અને આહારમાં યોગ્ય તસ્તોને અભાવે દુબળાં દેખાતાં હોય, પરંતુ તેમની શરીરની શક્તિ અને સ્વાસ્થ્ય એકદરે સાગં હોય છે એમ ચોક્કસ લાગ્યા વિના ગેરનું નથી. વહેમ અને દવાને અભાવે અનેક ગરીબ સ્ત્રીઓ મેલેન્ગિયાની જિભારીથી પીડાઈને દંગાળ બની જાય છે, પરંતુ ખીલ કાચુથી એમ થતું નથી એ ધ્યાનમાં રાખવાની ખાસ જરૂર છે.

દિલના ખીલ પ્રાંતોની સરખામણીમાં ગુજરાતની સ્ત્રીઓ દુર્બલ જ લેખાય. હૃદયપુટ શરીરવાળી અને લકાઈના કાર્યમાં મરદોની સ્પર્ધા કરે તેવી તંદુરસ્તીવાળી પાશ્ચાત્ય સ્ત્રીઓની તુલનામાં ગુજરાતની સ્ત્રીઓ અતિ દંગાળ દેખાય, એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે.

લેખકે બ્યાબામ અને તેના પ્રચારને અંગે સાગં સૂચનો કર્યા છે. સ્વચ્છતા, યોગ્ય આહાર, અને રોગના અટકાવ અને નિવારણ બાબત ઉપર પણ એટલો જ ભાર મૂકવો જોઈએ એ લેખકે દર્શાવ્યું નથી. જો આખા નિબંધની ચર્ચાના વિભાગ પાડી મથાળા આપ્યાં હોત, તો વાંચનારને ઘણી સરળતા પડત. આવા નિબંધમાં દોષ પણ આધારરૂપ લખાણનું, અન્વેષણનું અગર રિપોર્ટનું સૂચન નથી. એટલે જે લકાઈતો દર્શાવી છે, તે બ્યક્તિગત અવલોકનમાંથી ઉપજતી કાઢેલી હોય એવો ભાસ થાય છે છતાં આવા સાહિત્યને આપણે ત્યાં અભાવ છે એ બાબત પણ એનું કારણ હોઈ શકે પુસ્તકના લેખક શ્રી. રમણિકલાલ મણિલાલ દેમાઈએ ઘણી સરળ શૈલીમાં અને ભાવવાહી શબ્દોમાં વિષયનું સ્ત્રીજીવનથી અવલોકન કર્યું છે.

‘વીજળીનો આચકો અને તેના ઉપચારો’ ઉપર નાનકડું પુસ્તક લખીને શ્રી હરિવાલ મજમદાસ ત્રિવેદીએ ઘણી મુંઝવે મેલા કરી છે. ‘વીજળીની દુનિયા’ નામે માસિક ચત્રાવી શ્રી ત્રિવેદીએ વીજળી અંગેની અનેક પ્રકારની માહિતી પૂરી પાડી છે. એ જ મરચાના આચરે આ પુસ્તક બહાર પડ્યું છે. પાછળથી દર્શવેલું ‘રેડિયો’નું પુસ્તક પણ એમની મરચાએ જ બહાર પાડ્યું છે આ જમાનામાં સહેજમા રહેતા પ્રત્યેક માણસને વીજળીનું સામાન્ય જ્ઞાન આવશ્યક થાય છે. વીજળીનું જ્ઞાન ન હોય, તો ઘણીનાર પ્રાણહાતક અકસ્માત થાય છે એવે મમથે ઘણીવાર માણસ મૃત્યુ પામેલો પણ માણસ પડે છે, છતાં યોગ્ય ઉપચારથી પાડો સ્વસ્થ થઈ શકે છે, એમ આ પુસ્તકની વસ્તુ ઉપરથી સમજાય છે. વીજળીનો આચકો લાગ્યો હોય,

તેથી આપણા શરીરના જુદાજુદા અંગો ઉપર કેવી શારીરિક અમર થાય છે અને તેના ઉપચારો કેવી રીતે કરવા, તે સગળ બાધામાં અહીં દર્શાવ્યું છે ખાસ કરીને નિચેના થયેના માણસના હૃદયનું અને ફેફસાનું કાર્ય બધ પડી ગયું હોય, છતાં કૃત્રિમ શ્વાસવાસથી તેનામાં પાછું ચેતન આવે ॥ અને તેની શારીરિક ક્રિયાઓ પાછી ચાલુ થાય ॥ આ કૃત્રિમ શ્વાસોચ્છવાસની ક્રિયા કેવી રીતે કરવી તે ચિત્રો વડે સમજાવવામાં આવ્યું છે વીજળીના નપરાસ અંગે બીજી જે કાળજી લેવી ઘટે, તેની પણ ટૂંક યાદી આપવામાં આવી છે બહુ જૂજ કિંમતનું આ પુસ્તક વીજળીનો ઉપયોગ કરનાર દરેક ઘરમાં વસાવવું ઇચ્છે છે

‘રસોઈનું રસાયન’ લખીને શ્રીમતી વન્દિનાગેરીએ મુજરાતી બાપામાં લખાયેલા એ વિષયના પુસ્તકમાં એક સુંદર વધારો કર્યો છે આજકાલ દરેક ફેળવાયેલી બંકિતનું ખાન યોગ્ય આહાર તરફ વિશેષ દોરાયું છે આહારનું એક વિશિષ્ટ અંગ રસોઈનો સ્વાદ છે સ્વાદની વિવિધતા રસોઈની વાનગીઓ અને તેમની પ્રમાણસર તૈયારી ઉપર આધાર રાખે છે ચોગર રીતે તૈયાર કરેલી સ્વાદિષ્ટ વસ્તુ આપણે પેટ ભરીને ખાઈ સપ્તીએ છીએ, જ્યારે તેની તે જ વસ્તુનો સ્વાદ સારો ન હોય તો આપણે અભાર થવાથી ઝોણું ખાઈને શરીરનું પોષણ ઝોણું કરીએ છીએ

આ પુસ્તકની એક વિશિષ્ટતા ધાન્ય, મરી, મસાલા, વગેરેના પ્રકાર, મત્રક, અને ગ્રહણની જે નોંધ આપી છે તે છે માણસદીક જુદાજુદા ખાદ્ય પદાર્થોની કેટલી જરૂર છે, એ પદાર્થો ક્યારે લેના, એની ચોગર ક્રિયાઓ કરી સમગ્ર રાખવા કેમ તૈયારી કરવી, વગેરે હકીકત પ્રત્યેક ગૃહિણીને ઉપયોગી થઈ પડશે

દરરોજના સામાન્ય ખાદ્ય પદાર્થોની બનાવટ પ્રથમ વર્ણવવામાં આવી છે, પરંતુ જુવાર અને બાજરી જે મોટા વગેરેના મુખ્ય ખોરાક છે તેના રોટલાની અમર અન્ય બનાવટો ઉપર પૂરતું લક્ષ આપવામાં આવ્યું નથી દાળ, અનેક પ્રકારના ભાત, કઢી, અનેક પ્રકારના શાક, ચટણી, અથાણા, રાષ્ટતા વગેરે દૈનિક વપગરની ગીળેની વિવિધતા ખાન એવે તેવી છે ॥ એ ઉપરાંત બજિયા, વડા, ખમણ પાતરા, પૂડા પાપડ મીઠાઈ, લાડુ, મિષ્ટાન્ન વગેરે અનેક બનાવટોની સખ્યાબધ વાનગીઓનું વર્ણન આમાથી મળી રહે ॥ દરેક વાનગીનું વર્ણન સરળ ભાષામાં મધ્યમ આપવામાં આવ્યું છે

પુસ્તકના છેવટે આપેલા પરિશિષ્ટમાં ખાદ્ય પદાર્થોના વૈદ્યકીય

દરિએ ગુણગોષ દર્શાવેલા છે આ વર્ણન વંદના પુસ્તકોને આધારે લીધેલા દોષને ધરે અંગે અપૂર્ણ છે ખરી ગીતે દરેક વસ્તુની અદર ગદેના ગણાધનિક પદાર્થો અને તેમના ગુણગોષો અને આધારની યોગ્યતા-અયોગ્યતા દર્શાવી હોત, તો તે વધુ દટ રૂપ પડત પ્રત્યેક તૈયાર દેલી યોગ્યકની વાનગીની આપણા શરીર ઉપર અને પાચનક્રિયા ઉપર કેવી અસર થાય છે તેનું વર્ણન આપવામા આગ્યુ હોત, તો જ પુસ્તકનું નામ 'ગોર્મર્ફનું ગણાધન' થયે થાયત આનાં વર્ણન માટે આધારવિરૂધ્ધ નિમધો અને પુસ્તકોનો આધાર લેવામા આવ્યો હોત તો હીક થત કુન્નુગના યોગ્યની શોધયોગના પ્રમાણનો, દોર્મમ મમાના 'નિમાસિક'માં આવેલો ડો પંડ્યાનો નિનધ, સુગંધની એમી અને હેલ્થકીક એસોસિયેશનના પ્રકાશન, ગુજગન સંગોધન મગના માસિકદ્વાગ પ્રકાશિત રહેલા લેખો વગેરેનો આધાર આવા પુસ્તકોમા લેવો ખાસ જરૂરી છે રસોઇની બનાવટ સથે નાહાગની યોગ્યતાની દરિએ રસોઇની કેવી થે જના કરવી એના ઉદાહરણો કાગળ બનાવી દર્શાવવા જેઠિએ છપાઇ, બાલ દેખાવ, ટાઈન અને બાના એ સર્વથી પુસ્તક ધણું આશ્ચર્ય બન્યુ છે.

'ખેતીની જમીન' નામે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને આશ્રયે પ્રસિદ્ધ થયેલું પુસ્તક જમીનના શાસ્ત્રીય અવલોકન માટે પહેલવહેલુ જ છે દિંદ ખેતીપ્રધાન દેશ છે અને આવા સાર્વજનિક ઉપયોગી વિરૂધ્ધ ઉપર મોકુ મોકુ પત્ર આટલું સુર પુસ્તક ગુજરાતને આપવા બદલ સોમાવગી અને લેખકોને ધન્યવાદ ધરે છે પાશ્ચાત્ય દેશોમા ખેતીવાડીને અંગે અને જમીનની રચના, સુધાર, ધંભાળ વગેરે બામનો ઉપર ધણી શોધખોળો થયેલી છે. એ શોધખોળોનો સામાન્ય માણસો પણ લાભ લઈ શકે તેવું આ માટે આવા વિષયો ઉપર જેટલા મારા પુસ્તકો મહાત્ પડે તેટલા આવશ્યકપાત્ર મણાય

પુસ્તકના વસ્તુની યોગ્યતા વિષયોનુ વર્ણન અને ખીન તથ્યો બહુ સુદર રીતે અને શાસ્ત્રીય દરિએ અપાયા છે જમીનના ઉત્પત્તિ, ધડતર, પુનરુત્થના અને દે કાનો કેવી રીતે થાય છે અને તેમા દવા, પાણી, તાપ, વનસ્પતિ અને જીવજાતુઓ કેવો ફાલો આપે છે, તે સર્વ અગત્યની જૂરનગ દળકનો સરૂઆતમા જણાવી છે જમીનની રચનામા ક્યા પદાર્થો દોર્મ શકે છે અને જુદાજુદા ખડકો અને પાર્થોગાથી તૈયાર જમીનના કેવા પ્રકારો બને છે, તે પણ સ્પષ્ટતાથી સમજાવવામા આવ્યુ છે ખેતીની જમીનની રચના અનેક પદાર્થોના નાનામોટા ગજકલેથી બનેલી હોવાથી એ ગજકલેના પ્રકાર, ક્રમ, મળ્યા, ધન્ય, વગેરેની અસર જમીનના પ્રકાર ઉપર અને જમીનની

બેજ શોષવાની, મંત્રહવાની અને પારગમન કરવાની શક્તિ ઉપર કેવી થાય છે, તે બહુ કુશળતાથી દર્શાવ્યું છે. સૌથી મહત્ત્વનું અંગ જમીનની અંદર પાણીનાં મંત્રહ, શોષણ, બાળપીલવન અને તેની વનસ્પતિ ઉપર થતી અસરનું છે. આ બાબત ઉપર લખાયેલું પ્રકરણ ઘણું બોધદાયક અને રસમય છે. આપણા ખેડૂતો બાળ્યે અબાળ્યે ફેટલીયે ખેડ, નીંદ, કરવ, ગોડ જેવી ક્રિયાઓ કરે છે, તેની વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ બહુ મુંઝર સમજ પુસ્તકમાં આપી છે. એ ઉપરાંત પાણી અને બેજની બાબતમાં ફેટલીયે નવી જાણવા જેવી માહિતી પણ એમાં છે.

જમીનનાં હિદ્રમયતા, કેશાકર્ષણશક્તિ, બેજશોષકતા, સંકુચનીયતા, ચિકિત્સા, ધટલ, ઉષ્ણતાવહનશક્તિ વગેરે અને વૈજ્ઞાનિક શુશુધર્મોની વનસ્પતિના ઉછેર અને જમીનની ફળદ્રુપતા ઉપર કેવી અસર થાય છે, તે હકીકતો પણ જાણવાલાયક છે જમીનનું પૃથક્કરણ કેમ કરવું તેની તેમજ ગુજરાતની ફેટલીક જગ્યાના પૃથક્કરણની હકીકતો પણ પુસ્તકમાં આપેલી છે.

આ પુસ્તક ગુજરાતી ભાષામાં અને એના શાસ્ત્રીય જ્ઞાનમાં મહત્ત્વનો ફાળો આપે છે. શ્રી. માર્તંડ શિવભદ્ર પંડ્યા અને શ્રી. મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈને આટલું મુંઝર પુસ્તક તૈયાર કરવા બદલ ખરેખર અભિનંદન ધટે છે. આવાં પુસ્તકો પ્રાયશ્ચિત્તે તેમજ માન્યમિત્ર શાળાઓમાં અવશ્ય શિખવાકર્ષક બોધકો. ખેતીવિષયક આ પુસ્તકમાં આપેલું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન જો આપણા ખેડૂતો સમજતા થાય, તો તેથી સારાં ગુજરાતને ખૂબ ફાયદો થશે, એમાં શકા નથી. જો આ પુસ્તકમાં પ્રત્યેક તુલને માટે આદર્શ જમીનમાં ક્યાં તરવેા અને ફેટલા પ્રમાણમાં હોવાં જોઈએ તે ક્રમવાર જણાવવામાં આવ્યું હોત, તો તે ફાયદાકારક યથા પડત. દરેક તુલની જમીનને માટે ફેટલું અને ફેલું ખાતર હોવું જોઈએ અને તે જમીનની તૈયારી, ખેડ, મંભાળ વગેરે કેવી રીતે થવી જોઈએ તે પણ જરૂરી બાબત હતી. આ પુસ્તકની પુરવણી-રૂપે અગર પુનર્મુદ્રણ વખતે આટલો વધારો થાય એ ઇષ્ટ છે.

પુસ્તકની પરિભાષા 'સમાજ વિજ્ઞાનમાળા' દ્વારા બહાર પડેલા વૈજ્ઞાનિક શબ્દકોશને આધારે વપરાયેલાં હોવાથી વધુપડતી સંસ્કૃતમય યથા ગર્ભ છે. આથી ફેટલીક જગ્યાએ વસ્તુ સમજતાં કંઈક સુસીગત પડે છે. હવે પછી ગુજરાત વિદ્યાપીઠને આશ્રયે તૈયાર થતા શબ્દકોશનો આશ્રય લઈને તે જ શબ્દો વપરાય એ ઇષ્ટ છે. એ શબ્દકોશ ધણી વૈજ્ઞાનિકોના સહકારથી તૈયાર થયેલો હોવાથી ધણી ચર્ચા પછી રચાયો છે, એટલે સર્વને એ જ

ચબ્દો વાપરવાનો આગ્રહ છે અત્યારે પદાર્થવિજ્ઞાન અને રસાયનની પરિભાષા તૈયાર થઈ ગઈ છે અને 'સિદ્ધાંત' અને સાહિત્ય'ના અંકોમાં તેમજ હવે 'ભૂમિ'ના અંકોમાં પ્રસિદ્ધ થઈ છે.

ગુજરાતી વૈજ્ઞાનિક સાહિત્યમાં શ્રી સોમપુત્રના નામ જણીતું છે આજ પહેલાં 'એડિમન્ટનું જીવનવૃત્તાન', 'વિજ્ઞાનનો વિકાસ', 'વિજ્ઞાનસંદર્ભ', 'ભારતના મહાન વૈજ્ઞાનિકો' વગેરે ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કરી શ્રી સોમપુરાએ ગુજરાતી વિજ્ઞાનના સાહિત્યની ધણી મારી સેવા કરી છે. 'વિજ્ઞાનની વાટે' નામનું એમનું હેતુ પુસ્તક એમાં વધારો કરે છે આ પુસ્તકની ભાષા તેમજ વસ્તુનું નિરૂપણ ખુબ મુદ્દર રીતે થયું છે, અને એ એમના આગમના સર્વ પ્રકાશનમાં શ્રેષ્ઠ છે એમ લાગે છે આ પુસ્તક અગ્રેજી ઉપરથી તૈયાર કરેલું હોવા છતાં ખુબ કુશળતાથી તેની વસ્તુ રજૂ થઈ છે આથી પુસ્તક વાચના આપણા રસાસ્વાદમાં જરા પણ ભંગ થતો નથી.

વૈજ્ઞાનિક શોધખોળમાં ખત, મહેનત, સહનશીલતા ધીરજ, ત્યાગ, વગેરે અનેક મહત્ત્વોની જરૂર પડે છે, અને એ મર્વ મહત્ત્વો જોઈ માત્ર ક્યાં હોય તે જ મહાન વૈજ્ઞાનિકની કક્ષાએ પહોંચે છે એમ અનેક દૃષ્ટાંતોથી પ્રતીત થાય છે લોકો અને રાજ્યોને અરુચિતર હોવા છતાં વૈજ્ઞાનિક તથ્યોને અને વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતને વગમી ગ્રહેવામાં કેટલાયે વૈજ્ઞાનિકોએ મોટા ભોગો આપ્યા છે, તેની હકીકતો ધણી રોમાંચક છે માહસત્વસિધી ભૌગોલિક જ્ઞાનમાં, હવાઈ વ્યવહારમાં અને રોગોના સંશોધનમાં તથા નિવારણમાં કેટલી પ્રગતિ થઈ છે, તેના ઇતિહાસ ગ્રંથમાં તેમજ અત્યંત બોધપ્રદ છે ખત અને સ્ત્રીવૃત્તી લગભગ અચકચ જેવા મનાતા કેટલાયે મહાન પ્રશ્નોના ઉકેલમાં પાશ્વર, જોન, હાવે ફેરેડે કાર્વિન, એલ્બર્ટ, એડિમન, બોઝ જેવા અનેક પુરુષોના કાર્યોના દૃષ્ટાંત પણ આપણા વિદ્યાર્થીઓને પ્રેરક અને માર્ગદર્શક થઈ પડે એમ છે.

વ્યવસ્થિત અભ્યાસથી, તીવ્ર બુદ્ધિમત્તાથી અને ત્રિવક્ત્ર સ્વપ્નપ્રેરણાથી કેટલી મહાન શોધો થઈ છે, તેના દૃષ્ટાંતો પણ આપણને ઘડીભર આશ્ચર્યમુગ્ધ બનાવે છે એ જ પ્રમાણે ફોસ્ફરમ, એનિલિન, ગ્લો, યાજ્ઞીનું વીજવ્યક્તરણ, બનાવની ગળી, નાઇટ્રોગેનીઅરિન, ગ્લુટીન વર્કેનિઝેશન વગેરેની શોધો અકસ્માતથી થઈ છે, તે હકીકતો પણ વિજ્ઞાનની સેવાના રૂપરૂપ પગિણામ છે અને ભવિષ્યમાં એવા લાભો મળે તેથી પણ વિજ્ઞાનની સેવા કરવી જોઈએ એવી પ્રેરણા આપે તેમ છે વિજ્ઞાનમાં ગ્રંથ ન લેતા હોય તેવાને

પણ આ પુસ્તક વાંચવું મને તેમ છે. આ પુસ્તક સ્વતંત્ર કૃતિ નથી, છતાં પણ ઘણી સુંદર અને જાણવાલાયક માહિતી પૂરું પાડતું હોવાથી લોકપ્રિય બનશે એમ લાગે છે.

‘ખનિજ તેલ સંબંધે’ નામનું પુસ્તક કૅરેસિન, પેટ્રોલ અને કુક એપ્રિલ જેવાં ખનિજ તેલોનો ટૂંક ઇતિહાસ અને તેમ મેળવવા માટે કેવાં કારખાના જામાં કરવા પડે છે તેની અને કેવી પૂર્વતૈયારીઓ કરવી પડે તેની રસમય માહિતી પૂરી પાડે છે. પુસ્તકમાં ઠેઠેર ચિત્રો આપ્યા છે. એટલે તેલઉદ્યોગની આવશ્યક તૈયારી, જરૂરિયાતો અને વિશાળતાનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપે છે.

ખનિજ તેલની શોધનો ટૂંક ઇતિહાસ પ્રથમ આપીને બૂર્ગર્લમાં તેલ ક્યાં અને કેવાં પડોમાં તૈયાર થાય છે, તેની સમજ આપવામાં આવી છે. એ તેલની શોધમાં કેટલો શ્રમ, કેટલો ખર્ચ અને ક્યારેક કેટલી નિરાશા પણ થાય છે, તેની હકીકત ખૂબ રોમાંચક છે. કુવાનાં જોડાં બોરિંગો, તેલને શુદ્ધ કરવાનાં મોટાં કારખાના, તેલ સંગ્રહવાની અને એકથી બીજા સ્થળે લઈ જવાની ગોઠવણની હકીકતો પણ રમઝડ છે. ઇરાનમાં સમુદ્રકિનારે તેલ પહોચાડવા નાળેલી ૬૦૦ માર્ગલ લાંબી પાઇપ વિશેની માહિતી હેરત પમાડે તેવી છે.

ધરેધગની જરૂરિયાતની કૅરેસિન જેવી વસ્તુની અને વાહનવ્યવહાર તથા યાત્રિક કામમાં વપરાતા પેટ્રોલ, કુક જેવાં તેલોની હકીકત દરેકને જાણવાની હિતમતી થાય, તે સ્વાભાવિક છે. એ જ્ઞાન મેળવવામાં આ પુસ્તિકા ઉપયોગી થઈ પડશે. પુસ્તકની લાભા બહુ કિંમત થઈ મધ્ય છે અને જાણે મારીમયડીને અંગ્રેજી વાંકચરચનાને યથાર્થ વળગી રહેવાના પ્રયત્નની ચોખ્ખી છાપ પાડે છે. આવી રસમય હકીકત વૈજ્ઞાનિક લેખનમાં નિષ્ણાત હોય તેવી કોઇ બ્યક્તિની મદદથી સરળ ભાષામાં લખાય તે મુશ્કેલી છે. બધાં શેનનું આતું શુજરાતી પ્રકાશન પહેલું જ હોય એમ હું ધારુ છું, એટલે આવી સુંદર હકીકત આપવાની ચીવટ રાખીને એણે એક સુંદર પહેલ કરી છે, એમાં શંકા નથી.

‘શ્રી સંગીત જ્ઞાન જ્ઞાનમાળા’નું ૧૭૦મું પુષ્પ આજકાલ દરેક માણસને રસ પડે તેના રેડિયોના વિષય ઉપર ‘રેડિયો અને ટેલિવિઝન’નામે બહાર પડ્યું છે.

રેડિયોનું સામાન્ય જ્ઞાન દરેક રેડિયો વાપરનારને હોવું જ જોઈએ. અવાજના આદોલનની લાભા અંતર કાપવાની મર્યાદા અને તેનું રૂપાંતર

કરીને વિદ્યુત-મોર્મની સહાયથી મંદિરા મોક્ષવામાં કેવી સરળતા પડે છે, તે સરજાતમાં સરળ ભાષામાં અને મુદ્દાસર દર્શાવત આપી દર્શાવવામાં આવ્યું છે. પુસ્તકનાં વચલાં થોડાંક પ્રકરણો વધારેપડનાં તથો સમજાવવામાં ગયાં છે, પરંતુ તે કરવામાં પ્રત્યેક વિષયને પૂરો ન્યાય આપી શકાયો નથી અને પુસ્તકનું વાચન નીરસ અને ન સમજાવ તેવું થઈ ગય છે. આવી દર્શકોના આપવા માટે ઘણા લંગાણુપૂર્વકની સમજ અને અનેક આકૃતિઓની મદદની જરૂરિયાત પડે છે. આથી પુસ્તકના મોટા ભાગનું વસ્તુ સામાન્ય વાચકને ક્ષીડી-મોકાડા જેવું થઈ પડે છે. પારિભાષિક શબ્દોમાં પણ વધુપડની ચીવટ રાખી ભાષાનર કરવાના પ્રયત્નથી ઊંચડી, મુસીગન વધી છે. એકંદરે જોનાં આ પુસ્તક બાળકો માટે બહુ ઉપયોગી નીવડે તેમ નથી. પુસ્તકને અને ટેલિવિઝનનું પ્રકરણ રસમય છે, અને સહેલાઈથી સમજી શકાય તેવું છે. જે પુસ્તકમાં રેડિયોનાં કાર્યની સામાન્ય સમજ આપી રેડિયોના રીસિવિંગ યંત્રના જુદાજુદા ભાગો અને તેમનાં કાર્યની સમજ આપવામાં આવી હોત, તે વધુ ફાયદાકારક થઈ પડત.

રેડિયોના વિષય ઉપરનું એક બીજું 'આધુનિક આકાશવાણી' નામે 'વીજળાની દુનિયા' દ્વારા બહાર પડેલું પુસ્તક શ્રી. રાજેન્દ્ર ઝવેરીએ લખ્યું છે. આ પુસ્તકમાં રેડિયોના શોધની ટૂંક પરંતુ રસમય દર્શાવત પ્રથમ આપી છે. ઓડકારિટમ, રીસિવિંગ અને વિદ્યુત-મોર્મના કાર્યની ટૂંકમાં અને સરળ રીતે દર્શાવત આપવામાં આવી છે.

રેડિયોના ૫૩ સાથે જોડવામાં આવતો વાયુનાર (અરિયલ) કયાં, કેવી રીતે અને કેટલી લગાઈતો હોવો જોઈએ, એ ઉપયોગી દર્શાવત આપી છે. અવાજ, પ્રકાશ અને વિદ્યુત-મોર્મના ગુણધર્મો અને વિશિષ્ટતા ઉપર સુંદર માહિતી આપી છે. ધરમા રેડિયોની મંત્રાળનું પ્રકરણ પણ ઘણું ઉપયોગી છે. રેડિયોની પર્મદગી કેવી રીતે કરવી એ દર્શાવત પણ પુસ્તકનું મૂલ્ય વધારે છે. હિન્દી ઓડકારિટમનો ઇતિહાસ અને જમનનાં શોર્ટવેવ સ્ટેશનોની યાદી પણ પુસ્તકનાં આકર્ષક અંગો છે.

અવાજનાં મોર્મને વિદ્યુતનાં મોર્મની મદદ થા કારણથી લેવી પડે છે તે બાળનની સ્પષ્ટ સમજ આ પુસ્તકમાં આપી નથી, એ એક મહત્વની ઊણપ છે. અવાજના મોર્મનો મર્્યાદિત વિસ્તાર, વિદ્યુત-મોર્મની વિશિષ્ટતા અને અવાજનાં મોર્મનું વિદ્યુતનાં મોર્મમાં કેવી રીતે રૂપાંતર થાય છે, એ સમજ વધુ આકૃતિ આપી વધારે સ્પષ્ટતાથી સમજાવવાનો જરૂર હતી. આમ

છતાં આ નાનકડું પુસ્તક ધણી ઉપયોગી અને લાભદાયી હકીકતોથી ભરપૂર છે અને તેથી પ્રત્યેક શરિયો વાપરનારે રાખવું ને વાંચવું જોઈએ.

‘પ્રશ્નધારા-૩’ ‘બાળજીવન’ કાર્યાલય તરફથી શ્રી રમણલાલ નાનાલાલ શાહે લખી પ્રસિદ્ધ કરી છે. પુસ્તકમાં પ્રશ્નોત્તરરૂપે બાળકોને રસ પડે તેવી ધણી હકીકતો આપી છે. એમાંની ધણી હકીકતો બાળકો તેમજ જોરેગં પણ રસપૂર્વક વાંચશે એમાં શંકા નથી. આવી માહિતી કોઈ એકસ ચોળનાસર અને વિષયના ક્રમવાર આપી હોત, તો વધુ આકર્ષક અને ઉપયોગી બનત. કેટલાંક સારાં ચિત્રો પણ બાળકોને આનંદ આપે તેવાં છે. બાપા બાળકોને માટે જોટલી જોઈએ તેટલી સરળ નથી. પણ આ પુસ્તક માટે ખાસ કહેવા જેવું તો એ છે કે તેમાં આપેલી કેટલીક હકીકતો એટલી ખોટી છે કે તેથી બીજી સારી હકીકતોનું મૂલ્ય પણ એકંદરે ઘટે છે. આવી જૂલોથી આપું પુસ્તક બાળકના હાથમાં મૂકતાં પહેલાં વિચાર કરવો પડે તેમ છે. “પૃથ્વીની સૌથી પ્રથમ ઉત્પત્તિવેળા આર્કિએઝોસોઈ યુગ હતો, અને તે પછી પૃથ્વીનો ક્રમિક વિકાસ થતાં થતાં તે અત્યારની પરિસ્થિતિ પામી છે.” આ કથનમાં કશું સમજ પડે તેવું નથી. બહેનર ■ કે આવાં અર્થતથ્ય દર્શાવનાર હકીકત આપવામાં જ ન આવે. મધમાખીએ મોંમાંથી લાળની જેમ રસ કાઢી મીઠું બનાવે છે, એ હકીકત પણ તદ્દન ખોટી છે. એ જ પ્રમાણે સૂર્યમહાલ્ય અને ચંદ્રમહાલ્યની સમજ આપવામાં ભારે ગોટાળો કરવામાં આવ્યો છે. કરોળિયો પણ મોંમાંથી લાળ કાઢી જળાં રચે છે, એ હકીકત પણ ખોટી છે. આવી હકીકતો લખતાં પહેલાં કોઈ આધારભૂત પુસ્તકોના આશરે લેવામાં આવ્યો હોત, અમર કોઈ નિષ્ણાતની સલાહ લેવામાં આવી હોત, તો આવી જૂલોથી પુસ્તકનું મૂલ્ય ઘટત નહિ. આવી જૂલો બાળકો માટેના પુસ્તકમાં દરેકને ખૂંચે તેવી છે.

‘વિજ્ઞાનના પ્રાથમિક પાઠો’ નામે પ્રાથમિક ધોરણોને માટે એક પાઠ્યપુસ્તકની ગરજ સારે તેવું પુસ્તક શ્રી. હરરાવ દેસાઈ અને શ્રી તારાબહેન ત્રિવેદીએ બહાર પાડ્યું છે. એમાં પ્રાથમિક શાળાના વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસક્રમને સહસ્ત્ર આપવામાં આવ્યું છે. પાઠો એકંદરે સાદા, સરળ અને બાળકોને રસ પડે તેવી બાષામાં લખાયા છે. કેટલાક પાઠો ધણા લાંબા થયા છે, તેને બદલે એકમાંથી બે પાઠો કર્યા હોત, તો ઠીક પડત. ‘કાગડા દાણા ખાતા નથી’ એવી હકીકત તથ્ય વિનાની છે. પુસ્તકની અંદર આપેલાં ચિત્રો બહુ જ કંગાળ ■ અને પહેલી તકે બદલવાની જરૂર છે. એકંદરે લેખકોનો પ્રયાસ ફળદાયી નીવડ્યો એમ લાગે છે.

મળેલાં પુસ્તકોની સમીક્ષા અહીં પૂરી થઇ. પણ માત્ર વક્તવ્ય બધું પૂરું થતું નથી. વક્તવ્યમાં તો મારે, તક છે તો, અસ્તુત વિષયને લગતાં ફેટલાંક સૂચનો આપ સૌની વિચારણા માટે રજૂ કરવાનાં છે. એમાંનું એક એ કે વૈજ્ઞાનિક બાબતો ઉપર આજ સુધી પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકોની વિભાગવાર એક યાદી તૈયાર કરી હોય, તો તે ગમે તે વિષયના અભ્યાસને માટે સગવડકર્તા થઇ પડે અને તે ઉપરાંત લેખકોને માર્ગદર્શી થઇ પડે. વળી ફેટલીક વાર એક જ વિષય ઉપર પુસ્તકો વત્તાઓછાં લખાઇ જતાં તો પણ સંભવ રહે છે. જો કાંઈ લેખકને તેના તે જ વિષય ઉપર નવી શોધોજોનો આધારે વિશેષ લખવું હોય, તોપણ આગળનું પુસ્તક તેને માર્ગદર્શક થઈ પડે.

આવાં પુસ્તકોની સમીક્ષા અંગે પણ મારે એક સૂચન કરવું છે. દરેક વર્ષે બધા જ વૈજ્ઞાનિક વિષયોનાં અવલોકન કરવા કરતાં દરેક વર્ષે માત્ર એક જ વિષય અંગેનાં પુસ્તકોનું અવલોકન કરવું અને ત્યાર પછી બીજા વિષયનાં પુસ્તકોનું અવલોકન કરવું. એક જ વિષયના અવલોકનનો વારો ફરીથી ચાર કે પાંચ વર્ષે આવે એટલામાં સારાં સરખાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ પણ થઈ રહે. વળી આનો બીજો ફાયદો એ છે કે એક જ વિષયનો નિષ્ણાત માણસ તેના અભ્યાસના વિષયનાં પુસ્તકોનું અવલોકન પણ બહુ સારી રીતે કરી શકે અને પ્રત્યેક પુસ્તકને યોગ્ય ન્યાય પણ આપી શકે.

ગુજરાતનું વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય ખીલવવા માટે વ્યક્તિગત પ્રયત્નો કાંઈ પણ કાળે સફળ થાય, એ બહુ સંભવિત નથી. આથી લવિષ્યમાં વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનના પ્રચાર માટે તૈયાર કરવાના સાહિત્યને માટે યોગ્ય પ્રયાસ થવાની આવશ્યકતા છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની મારફતે પ્રસિદ્ધ થયેલા વૈજ્ઞાનિક ગ્રંથો સારી રીતે લખાયેલા હોય છે અને તે મોટે ભાગે ભૌતિક પણ હોય છે. સ્વતંત્ર પ્રયાસથી લખાયેલા ગ્રંથોની પાછળ લેખકને જોઈતી મહેનત કરવાનો ઉત્સાહ રહેતો નથી, અને થોડોઘણો હોય તે પણ એકાદ પુસ્તકના પ્રકાશન પછી જોળા પડી જાય છે. આ કારણથી દરેક વિષય ઉપર આજ સુધીની વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધિ અને વૈજ્ઞાનિક સત્યો તથા સિદ્ધાંતોને સમજાવતાં પુસ્તકો તૈયાર કરવામાં ગુજરાતની જ્ઞાનપિપાસુ મંસ્થાઓએ એકત્ર થઈને પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, ગુજરાતી સાહિત્ય સભા, ગુજરાત સંશોધન મંડળ, ગુજરાત પ્રકૃતિ મંડળ, ફોર્મસ ગુજરાતી સભા, સર્વ સાહિત્ય, વગેરે સંસ્થાઓ એકમેકના સહકારથી યોગ્ય

માર્ગદર્શન કરી અને આર્થિક સહાય આપી નિષ્ણાત બ્યક્તિઓ મારફતે પુસ્તકો લખાવે એ જરૂરી છે ગુજરાતની એ સરકારી સંસ્થાઓને વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય વધુ વધુ પ્રમાણુમાં પ્રગટ કરી તેનો પ્રચાર કરવાની હું આ સંયોગથી વિનંતિ કરું છું.

ગુજરાતમાં પ્રત્યેક વિષયના વૈજ્ઞાનિક સાહિત્યનો હજી અભાવ માલૂમ પડે છે પદાર્થવિજ્ઞાન, રસાયનશાસ્ત્ર, જીવવિજ્ઞા અને ખગોળશાસ્ત્ર મંજૂરી છેલ્લા પચાસ વર્ષમાં થયેલો અમૂલ્યપૂર્વ શોધોનો માહિતી આપનારા પુસ્તકો ધણા જ ઓછા છે આથી આપણું જે કંઈ નજીવું સાહિત્ય છે, તે પણ જીનવાણી જ કહી શકાય નવો પરમાણુવાદ સાપેક્ષવાદ, ક્વોન્ટમવાદ, નવો વિશ્વવાદ, રસાયણની નવી ખનાવટો, જીવવિજ્ઞાના નવીન સિદ્ધાંતો જેવા કે આનુવાંશિકવાદ (Heredity theory), વિભાજનવાદ (theory of mutation), મેન્ડેલિઝમ, જમીન વિના જેતી, પ્રાણીઉછેર અને વનસ્પતિ-ઉછેરના નવા સિદ્ધાંતો, રોગો અને તેના પ્રતીકારનો ઇતિહાસ, બેક્ટેરિયા અને તેનાથી થતા રોગો, આવા આવા અનેક વિષયોમાં જે અગાધ નવું જ્ઞાન સંપાદન થયું છે, તેને ચર્ચતા નના પુસ્તકો આપણે ત્યાં ખહાર પડ્યા નથી આજના સમૃદ્ધ થયેલા વિજ્ઞાનને સમજવા માટે આ પ્રત્યેક વિષય ઉપર રસમય પુસ્તકો લખાવા જોઈએ અગ્રેજી ભાષામાં આવા લેખકોમાં જીન્સ, એડિંગ્ટન, બર્ટ્રાન્ડ રસેલ, બ્રાઇટહૅડ, હોગમેન, લેવો, જહોન રસેલ, આલ્ફ્રેડ હક્સલી, એચ જી વેલ્સ વગેરે ખ્યાન ખેત્રે છે. જર્મન લેખક પોલ કાર્લસન, બેરિન્ગન લેખક મોરિસ મેટર્લિક અને ફ્રેંચ લેખક જહો હાએ, આઇન્સ્ટાઇન, રશિયન લેખક ગેમોવ વગેરેના ત્રિવિધ વિષયોના આપણને આશ્ચર્ય પમાડે તેની મુંદર સૈલીથી લખાયેલા અને સૌથી મૂઢમાં મૂઢ વિષયના તથ્ય સમજાવતા પુસ્તકોના આપણી ભાષામાં અનુવાદ થવા જોઈએ.

ખાવસાહિત્યનાં વિજ્ઞાનના પુસ્તકો પણ બહુ ઓછા અને જે છે તે ધણા જ કંગાળ છે સારી આકૃતિઓ અને ચિત્રોદ્ધારા વિજ્ઞાનના તથ્ય સમજાવતા અને સરળ ભાષામાં લખાયેલા પુસ્તકોની જોટ છે. આ જોટ પૂરી કરવા એક નિષ્ણાત વૈજ્ઞાનિકોનું મહત્ત્વ નીમીને કેમ સંસ્થાએ પ્રકાશન-કાર્ય ઉપાડી લેવું જોઈએ.

આપણા પ્રાથમિક શાળાના અભ્યાસમાં પણ વિજ્ઞાનનો અભ્યાસક્રમ પણ કુશળતાથી અને બ્યવસ્થિત રીતે ફરીથી યોજવાની જરૂર છે. આજના

અભ્યાસક્રમમાં કંઈ બ્યવસ્થિત ધોરણ રાખવામાં આગ્યુ નથી અને પ્રયોગને કંઈ મદદ આપવામાં આગ્યુ નથી. અભ્યાસક્રમ મુધારી તેને અનુરૂપ મારાં પુસ્તકો સરકારે તૈયાર કરાવતાં જોઈએ. જે કંઈ જાળવિદ્યાનું માહિત્ય પ્રકટ થયુ છે, તે ચાલુ અભ્યાસક્રમને અનુરૂપ થાય તેવા હેતુથી લખાયેલ હોઈને તેમાં કશી વિશિષ્ટતા ગ્રહેતી નથી.

આપણું જગત આજે અનેક રીતે વિદ્યાનની સમૃદ્ધિથી જડકાઈ રહેલું છે. હાંકતા, ખેંચતાં, ચાલતાં, વાંચતાં, મુસાફરી કરતાં, ખાતા, પીતા, અને દુકાંમાં જીવનના પ્રત્યેક બ્યવહારમાં વિદ્યાન એક અથવા બીજી રીતે આપણને રૂપે છે. વિદ્યાનનું જ્ઞાન મેંપાદન કરવાથી ઘણીવાર આપણને આર્થિક લાભ થાય છે અને આપણે અનેક જનનો ઓછોગિક વિદ્યામ કરી શકીએ છીએ. પગલુ વિદ્યાનનો ખરો હેતુ એથી વધુ ઉચ્ચ અને નૈતિક છે. વિદ્યાનના અભ્યાસથી માણસની તર્કશક્તિ, કાર્યકારણનો સબધ શોધી તથ્યાતથ્યનો નિર્ણય કરવાની શક્તિ, અને પદ્ધતિમર વિચાર અને કાર્ય કરવાની શક્તિ મર્વાગે ખીલી શકે છે. વૈદ્યાનિકનું જ્ઞાનમ અંધશ્રદ્ધા અને રૂઢિની ગુલામીમાંથી સહેજે મુક્ત થઈ શકે છે જીવનમરણના ક્રમથી એને દર્શગોક થતો નથી વિશ્વના અગાધ વિસ્તારમાં એનું સ્થાન કેટલું અદ્ય છે એનું જ્ઞાન થવાથી એ અદ્યપૂજક બની શકનો નથી જીવનનો હેતુ જ્ઞાન સપાદન કરીને અગર વૈદ્યાનિક શોધજોળ કરીને લોકસેવા કરવાનો જ હોઈ શકે એ એને શીખવલુ પડતું નથી અનેક વૈદ્યાનિકાનાં નિસ્વાર્થ જીવન આની માફી આપે છે. વિદ્યાનનો અભ્યાસ માણસને સુદ્ધિવાદી (Rational) બનાવે છે એ કદપનાથી પણ ન સમજાય તેવા વર્ણનોને સ્વય અનુભવ વિના એકાએક આપણે સ્વીકારી લેતો નથી આવી વૃત્તિથી એ પરપરાથી ચાલુ આવેલા ધાર્મિક અગર સામાજિક અનિષ્ટનો ભોગ બનતો અટકે છે. જે રિવાજો સુદ્ધિગમ્ય ન હોય અને મિનજરૂરી હોય, તેને એ તિવાજલિ આપી દે ■ કુદરતનું અધાક બળ, કદરતમાં રહેલી અનેકવિધ અણુજીકલી મમસ્યાઓ, વિશ્વની અનંતતા પરમાણુની અકલ્પ્ય સક્ષમતા વગેરે અનેક જામતો એને વિશ્વની મર્જક, નિષામક, કે સંહારક જે શક્તિ હોય તેના પ્રત્યે શ્રદ્ધાથી જોનો બનાવે છે, અને કુગ્તમાંથી મનુષ્યજીવનને અનેક રીતે જે સહાય મળે છે તેની કલ્પનાતીત યોજનાથી આશ્ચર્યમુગ્ધ બનાવી તેને જાવબીનો બનાવે છે તથા ભક્તિને માર્ગે લઇ જાય છે આ સર્વ હેતુને સિદ્ધ કરી આપણા દેશની મરકૃતિનો વિકાસ સાધવા માટે પણ વિદ્યાનનું જ્ઞાન દરેકને આવશ્યક છે. આ તો

ત્યારે જ બની શકે કે જ્યારે આપણી માતૃભાષાદ્વારા જ વિજ્ઞાનની અને ખીન્ન જ્ઞાનની માહિતી મળી શકતી હોય. આથી ગુજરાતના જુદાજુદા વિષયોના નિષ્ણાત વૈજ્ઞાનિકોને માતૃભાષાની સેવા કરવાને હું આમહમરવીનું હું.

છેલ્લાં થોડાં વર્ષોથી આપણા વિદ્યાર્થીઓ વિજ્ઞાનના અભ્યાસ તરફ વધારે વળ્યા છે અને દર વર્ષે જુદાજુદા ઔદ્યોગિક, વૈદ્યક, ખેતીરિષયક તથા શુદ્ધ વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસમાં ખારગત થતાં જાય છે. આમ છતાં એમનું લક્ષ્ય જોઈએ તેટલું આપણી ભાષાદ્વારા તે જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવા તરફ વળ્યું નથી. આ આગસ દૂર થાય એટલા માટે વૈજ્ઞાનિક સાહિત્યની સેનાની જાહેર કદર કરવાની કોષ્ઠક યોજના થવાની જરૂર છે. ગુજરાતી સાહિત્ય મંચાએ વૈજ્ઞાનિક પુસ્તકોનો સમીક્ષાનો વિભાગ જુદો પાડી આ દિશામાં શુભ શરૂઆત કરી છે તે પ્રશંસા ભાગી લે છે. આ યોજનાની આડકતરી અસર વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય ઉપર સારી થશે, એવી મને શ્રદ્ધા છે. આ ઉપરાંત ફોર્મસ ગુજરાતી સભા, ગુજરાત વનક્રિયુક્તર સોસાયટી અને સવાજી વિજ્ઞાનમાળાના આશ્રયે પણ છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં ઠીકઠીક પુસ્તકોના પ્રકાશનો થયાં છે. ગુજરાત મંશોધન મંડળ અને ગુજરાત પ્રકૃતિ મંડળ તરફથી બહાર પાડતા મુખપત્રોદ્વારા ગુજરાતને સ્પર્શતા વૈજ્ઞાનિક મંશોધનના અને ખીન્ન શૈલિક લેખોથી પણ આપણું વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય સમૃદ્ધ થશે અને વૈજ્ઞાનિક શાખાઓને વેગ મળશે, એમાં શંકા નથી.

વિજ્ઞાનની પ્રત્યેક શાખામાં કોઈ પણ વ્યક્તિ એકીસાથે પાગલ હોઈ શકે નહિ. આમ છતાં વિજ્ઞાનની પ્રત્યેક શાખાનો મારો જે નમ્ર અભ્યાસ છે તેને આધારે મેં મુદ્દાઓની સમીક્ષામાં યોગ્ય ન્યાય આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. એમાં કંઈ તુરિઓ માતૃમ પડે, તો તે મારા તે વિષયના અભ્યાસની જીજ્ઞાસને લીધે જ હશે.

આ વર્ષે મને સમીક્ષક તરીકે મંરચાએ મારી કદર કરી છે, તેથી હું એનો હૃદયપૂર્વક આભારી છું. વિજ્ઞાનનો હું એક અદ્વૈત સેવક છું અને વધુ સેવાની વાછના સેરી વિરમુ છું. મારા મિત્રો પ્રશ્નાયક અનનગા રાવળ અને શ્રી શક્તિ શાસ્ત્રીએ આ લેખ વાંચી જીવજૂકો સુધારી આપી છે, તે અદ્ય હું તેમનો આભાર માનું છું.

સને ૧૯૪૨ ની ગ્રન્થસમૃદ્ધિ

૧

કાવ્યો

નામ	કર્તા-પ્રકાશક	નોંધનું પાનું
૧ દીવડિયા : 'પ્રે' શકરલાલ નાયજી દવે, નવમારી		(૬)
૨ મજૂપા : મોહિનીચંદ્ર : મોહનલાલ દલસુખરામ ભટ્ટ, અમદાવાદ.		(૮)
૩ કાલિન્દી : નાયાલાલ દવે : કૃષ્ણનગર, ભાવનગર		(૬)
૪ ગવણ્દુથો : સ્વપ્નરથ : અનુમાર્ષ ૨. વ્યાસ, મુંબઈ		(૧૧)
૫ ચપનિકા : વિવિધ લેખકો : કવિતા કાર્યાલય, તિલેપારલે		(૧૨)
૬ મહોબતને માંડવે : હરસનદાસ માણેક : કાઠિયાવાડ પબ્લીશિંગ કંપની		મુંબઈ (૧૩)
૭ પરાગ : ભગવાનલાલ લ. માંકડ : રાજકોટ પગ		(૧૫)
૮ બાપુને : ગોવિંદ હ. પટેલ		(,,)
૯ કેશવ કાવ્ય : કેશવલાલ ચામજી રાજકવિ, જામનગર		(૧૬)
૧૦ શ્રી સોમનાથ સનક		
૧૧ શ્રી મધૂરપુરી સૌન્દર્ય કાવ્ય	{ લાઈવર કુબેરજી શુક્લ મોરબી (,,)	
૧૨ રાજર્ષિ લક્ષ્મીર		
૧૫ સંગીત પ્રવેશ પોથી : રતિલાલ રા. અખર્ષુ ઉપેન્દ્ર આર. અખર્ષુ		પોલાગપુર (,,)
૧૪ કટાક્ષ કાવ્યો : દેવકૃષ્ણ પીતામ્બર જોશી : શિહોર		(,,)
૧૫ વૈશ્યાપાવનની વાણી : હરમનદાસ માણેક : મુંબઈ		(૧૮)
૧૬ મહેરામણી : (ભાષાતર) ડૉ. એમ. એ. સુરૈયા, મુંબઈ		(,,)
૧૭ અ-ચોક્તિ વિલાસ : (ભાષાતર) કેશવલાલ ચામજી ગજકવિ		જામનગર (૧૬)
૧૮ નવી ગરમાવળી : (નવી આવૃત્તિ) ત્રિભુવન વ્યાસ		(,,)
૧૯ યુગવદના : (નવી આવૃત્તિ) ઝવેરચંદ મેઘાણી		(,,)
૨૦ ભણુકાર : (નવી આવૃત્તિ) બળવતરામ ક. કાકોર, મુંબઈ		(,,)
	નાટકો	
૨૧ સરી જતું સૂરત : ધનસુખલાલ મહેતા, એન. એમ. ત્રિપાઠી		એન. કંપની, મુંબઈ ૨. (૨૧)

- ૨૨ ધરતુકડી ઉમેશ કવિ, ભાવનગર (૨૨)
 ૨૩ ઠડી કૂરતા અને બીજા નાટકો, ધૂમકેતુ ગૌરીચક્ર ગોવર્ધનરામ
 જોશી, અમદાવાદ (૨૩)
 ૨૪ પૂરીના આસુ કુર્ગેશ શુક્લ વડવાણ શહેર (૨૪)
 ૨૫ કૃષ્ણકર્નપો પુરુષોત્તમદાસ જી સાહ શ્રી કૌંચા પ્રભુ પુષ્ટિમાર્ગીય
 પુસ્તકાલય, મોડામા (૨૫)
 ૨૬ લમની મેડી (ભાષાતર) બિપિન ઝવેરી અને કાન્તિ બરોડિયા,
 એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની મુમ્બઈ (,,)
 ૨૭ હેમ્સેટ (ભાષાતર) હસા મહતા એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ
 કંપની, મુમ્બઈ (,,)
 ૨૮ રમા (ભાષાતર) માણેકનાથ ગો જોશી ગૂર્જર અન્ધરતન
 કાર્યાલય, અમદાવાદ (૨૭)

નવલકથાઓ

- ૨૯ રાજસન્માસી } ધૂમકેતુ ગૌરીચક્ર ગોવર્ધનરામ જોશી
 ૩૦ કણીરતી } અમદાવાદ (૨૮)
 ૩૧ ગુજરાતનો જય, ખડ ૨ ઝવેરચંદ મેઘાણી નાથનાથ મ સાહ,
 ગણપુર (૩૧)
 ૩૨ અધૂરું રવેન (પૂર્વાધ) } જયભાઈ શુક્લ આર આર શેઠની
 ૩૩ અધૂરું રવેન (ઉત્તરાર્ધ) } કંપની મુમ્બઈ-૨ (૩૩)
 ૩૪ દેશદ્રોહી 'અ ઈન્દ્રવદન બળનતરાય કોકોગ અમદાવાદ (૩૫)
 ૩૫ રસિયો છન મૌજન્ય મુમ્બઈ કાર્નાન મુમ્બઈ (,)
 ૩૬ ચંદ્ર વસાવડા નવચેતન સાહિત્યમંદિર અમદાવાદ (૩૬)
 ૩૭ પિતૃવત્સા ઉછરગરાય દેશવરાય ઝોઝા ગુજરાતી પ્રિન્ટિંગ
 પ્રેસ મુમ્બઈ (,)
 ૩૮ માગ રિના નદિ આને ધનવત ઝોઝા નવમુખ અથમાળી રાજકોટ (,,)
 ૩૯ ચિત્રાંગદા ધીરેન્દ્ર દોષી કીર્તીમુખર રાજકોટ (૩૭)
 ૪૦ કલ્યાણી (અયોજિત) રમણીકવાલ જાગ્યદભાઈ દનાલ સ્ત્રીશ્રવન
 કાર્યાલય, અમદાવાદ (,)
 ૪૧ ગોદ (ભાષાતર) લાખુગહેન મહેતા, બાગ્તી સાહિત્ય સંઘ મુમ્બઈ
 અને અમદાવાદ (૩૮)
 ૪૨ વિન્નતા (અયોજિત) મોહનનાથ ધામી નવમુખ પુસ્તક
 બહાર, રાજકોટ (૩૯)

- ૪૩ લાલ માગીનો રત્નો (ભાષાતર) 'બાજીંગ' નવયુગ પુસ્તક
ભાડાર, રાજકોટ (૩૯)
- ૪૪ નિરૂપમા . (ભાષાતર) 'શુદ્ધ' " " (,,)
- ૪૫ નારી : (ભાષાતર) 'બાજીંગ' : નવયુગ પુસ્તક " " (,,)
- ૪૬ મુક્તાપમ્પી : (ભાષાતર) 'શુદ્ધ' નવયુગ પુસ્તક " " (૪૦)
- ૪૭ પારુ (ભાષાતર) 'શુદ્ધ' એન એમ દક્કની કપની, મુમર્ષ (,,)
- ૪૮ અભિમાન : (ભાષાતર) , " , (,,)
- ૪૯ શ્રીમતી (ભાષાતર) આનુમાર ભટ્ટ નવચેતન માહિત્ય મંદિર,
અમદાવાદ (૪૧)
- ૫૦ કમના (ભાષાતર) નવચેતન શુદ્ધ આર આર શેઠની કપની,
મુમર્ષ ૨ (૪૨)
- ૫૧ જોવાદેવી . (૨ આવૃત્તિ) ધૂમકેતુ ગૌરીસહગ્ર ગો બેવી અમદાવાદ (,,)
- ૫૨ વેવિસાગ (૨ આવૃત્તિ) ઝવેરચંદ મેઘાણી ગૂર્જર અન્યગત
કાર્યાન્ય, અમદાવાદ (,,)

નવલિન-ઓ

- ૫૩ મેઘાણીની નવલિકાઓ, ખંડ ૧ ઝવેરચંદ મેઘાણી. આર આર શેઠની
કપની મુમર્ષ-૨ (,,)
- ૫૪ , , , ખંડ ૨ , , (,,)
- ૫૫ રૂપાનો ખંડ યુનીસાલ વર્ષમાન શાહ માડીવ માહિત્ય મંદિર, સુરત (૪૪)
- ૫૬ કુમકુમ ચિન્તનમિત્ર આવડા એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની મુમર્ષ (,)
- ૫૭ દ્વિગેહની વાતો ભાગ ત્રીજો ગમનાગમણુ વિ પાટલ વ મહા
મુજગત પશ્ચિમચિંતન ૬ વિ મુમર્ષ-૧ (૪૫)
- ૫૮ એને પગથિયું નહોતું અને બીજી વાતો વિનોદરાય હજીવન ભટ્ટ
મિથ ન્યૂઝ પેપર્સ દગાચી (૪૮)
- ૫૯ ચોગની વાતો મયૂર મમનનાથ શ્યામજી ત્રિવેદી ભાવનગર (૪૯)
- ૬૦ પિન્ડુ પ્રજ્ઞાદ બલભટ્ટ નવયુગ પુસ્તક ભાડાર રાજકોટ (,)
- ૬૧ વગડાના ફૂલ મકનંજી પરમાર ગણપુર (૫૦)
- ૬૨ ઝમના ચટકા ગોવિંદભાઈ અમીન મુમર્ષ-૭ (,,)
- ૬૩ મુગ્ધા પૈયંચરૂ લુહ લાગી (૫૧)
- ૬૪ ધરકની ખુરશુ બકુલેશ આર આર શેઠની મુમર્ષ-૨ (,)
- ૬૫ ગામધણી, ચીમનનાથ મૂળજીભાઈ લુહાર નવયુગ પુસ્તક ભાડાર,
રાજકોટ (,,)

- ૬૬ નિઃમંતાન : (ભાષાંતર) : નગીનદાસ પારેખ : ધ મહાગુજરાત
પબ્લિશિંગ કું. લિ. મુંબઈ (૫૧)
- ૬૭ દેવદત્ત : (ભાષાંતર) કેશવલાલ કાશીરામ બની : જનાર્દન
અંબાશંકર દવે, જેતપુર (૫૨)
- ૬૮ હિન્દીની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ : (ભાષાંતર) મં. ઇન્દ્ર વસાવડા : (,,)
- ૬૯ પ્રદીપ : (૨ આવૃત્તિ) ધૂમકેતુ : ગૌરીશંકર ગો. જોશી : અમદાવાદ (૫૩)
- ૭૦ જેલ ઓફિસની ખારી (૨ આવૃત્તિ) ઝવેરચંદ મેઘાણી : સ્વાધીન
કાર્યાલય, રાણપુર (,,)
- ૭૧ પ્રતિમાઓ (૨ આવૃત્તિ) ,, ગૂર્જર મન્દરન કાર્યાલય
અમદાવાદ (,,)
- ૭૨ સૌરાષ્ટ્રની રમધાર : ધારા ૧ (૪ આવૃત્તિ) ,, = (,,)
- ૭૩ ,, ,, ,, ૪ (૩ આવૃત્તિ) ,, ,, (,,)
- ૭૪ ,, ,, ,, ૫ (૩ આવૃત્તિ) ,, ,, (,,)
- ૭૫ સોરઠી સંતો : ,, (૪ આવૃત્તિ) ,, ,, (,,)

પ્રકીર્ણ :

- ૭૬ આરસીની બીતરમાં : વિનોદિની નીલકંઠ : ગૂર્જર મન્દરન કાર્યાલય,
અમદાવાદ (૫૪)
- ૭૭ શું કહ્યું ? : પ્રો. વિનાયક સદાશિવ ગોમટે : જુનાગઢ (,,)
- ૭૮ વીર વનગજ : ધૂમકેતુ : ગૌરીશંકર ગો. જોશી, અમદાવાદ. (,,)
- ૭૯ મરેણાનાં ડુધિર ને જીવતાના આસુડાઓ :
૮૦ આપણું ઘર :	} ઝવેરચંદ મેઘાણી અને
મગનલાલ સતીકુમાર :
કુલજીવ કાર્યાલય,
રાણપુર (૫૫)
૮૧ અકબરની યાદમાં .	
૮૧ પાંચ વરસનાં ગંજીઝ :	
૮૨ આપણા ઘરની વધુ વાતો	
૮૪ લોક ગગા : (સપાદન)	
- ૮૫ અકલના આ : બેકાર : નવચેતન સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ (,,)
- ૮૬ કુવારા : જજુકાકા : (,,)
- ૮૭ રજકથા (૨ આવૃત્તિ) : ધૂમકેતુ, ગૌરીશંકર ગો. જોશી અમદાવાદ (૫૬)
- ૮૮ મસ્તકકીરનો હાસ્યવિલાસ : (૨ આવૃત્તિ) મસ્તકકીર : નવયુગ
પુસ્તક ભંડાર : રાજકોટ (,,)

૨

અસ્તિ સાહિત્ય

૧ શ્રી માતાજી : શ્રી રત્નેશ્વર બાનાનીશકર વકીવ (૧૧)

૨ ભિક્ષુ અખડાનંદ : શ્રી નવકલાય મા શુકલ (,,)

૩ પ્રો મગનલાલ ગ શાસ્ત્રીનું જીવન દર્શન શ્રી પુરુષોત્તમ જી શાહ
મોડાસા

૪ મોતીલાલ અમીનનું જીવન અને કાર્ય : શ્રી પુરુષોત્તમ જી શાહ (,,)

૫ અડધે ગરતે : શ્રી કનૈયાલાલ મા મુનશી (૧૫)

૬ તીર્થમલિન અનુ શ્રી નગીનદાસ પારેખ (૧૬)

પ્રચાર સાહિત્ય

૭ દક્ષિણાયન : શ્રી ત્રિભુવનદાસ પુ, લુદાગ "સુદરમ" (૭૩)

સાહિત્ય વિવેચન સંપાદન ઈત્યાદિ

૮ આત્મવિનોદ (૧૯૪૧ નવી આવૃત્તિ) : પ્રો અતિસુખશકર
ક. ત્રિવેદી, વડોદરા (૭૭)૯ શુદ્ધિપ્રકાશ-વેપસંમદ, ભાગ ૨ જો. પ્રો. નવલરામ ત્રિવેદી
અને પ્રો અનનરાય ગવળ, ગુ વ સો, અમદાવાદ (૭૮)

૧૦ આપણા કવિઓ, ખા ૧ લો : ૫ કેશવરામ કા શાસ્ત્રી ,, (૭૬)

૧૧ દશમસ્કંધ (૧ થી ૨૫) . પ્રો મનસુખલાલ ઝવેરી, રાજકોટ (૮૨)

૧૨ કપાન્ત કવિ શ્રી. ઉમાશકર જોષી, ગુ સા. સભા, અમદાવાદ (૮૩)

૧૩ સાહિત્ય પરિષદ-પ્રમુખોના બાપલો. બાગતીય વિદ્યાભવન,
અધેરી, મુમર્ઠ (૮૬)

૧૪ ગુ સા ૧૩ મા મગેવનનો અહેવાલ અને નિબંધમંત્રદ ,, (,,)

૧૫ શ્રીદેવસારસ્વતસનો. , , , , (,,)

૧૬ ગુજરાત સાહિત્ય સભાની કાર્યવાહી ગુ સા સભા, અમદાવાદ (૮૭)

વર્મ સંસ્કૃતિ ઈત્યાદિ

૧૭ કેનોપનિષદ અનુ શ્રી મલિલાલ જી બટ, ગુ વ સો
અમદાવાદ (૮૯)૧૮ વેદામૃત : મુ લે શ્રીપાદ દામોદર સાતવજેકર,
સ્વાધ્યાય મંડળ, આંધ્ર (,,)

૧૯ દાર્શનિક શબ્દાવલિ ત્ર અરવિંદ કાર્યાવય (૯૦)

૨૦ શ્રી અરવિંદનું યોગદર્શન અનુ, શ્રી નાયાલાલ દવે ,, (,,)

- ૨૧ પૂર્વ અને પશ્ચિમ : અનુ. શ્રી. નગીનદાસ પારેખ (૯૨)
 ૨૨ સ્વર્ગોના રચનારા (૯૩)
 ૨૩ આપણો ધર્મ : સં. શ્રી. રમિનારાયણ પાઠક, અમદાવાદ (,,)

ઇતિહાસ અને ઐતિહાસિક સંશોધન

- ૨૪ મુખ્ય રાજ્યવહીવટ : અનુ. શ્રી. રામલાલ યુ. મોદી
 ગુ. વ. સો. અમદાવાદ (૯૫)
 ૨૫ ઇક્ષોશ : શ્રી. રમેશનાથ ર. ગૌતમ (,,)
 ૨૬ ઐતિહાસિક સંશોધન : શ્રી. દુર્ગાચક્ર કે. શાસ્ત્રી
 ગ્ર. ભારતીય વિદ્યાભવન, અંધેરી-મુમ્બઇ (૯૬)

અર્થકારણ અને રાજકારણ

- ૨૭ આપણું નાણાવટું : શ્રી જયંતીલાલ હ. મહેતા (૯૭)
 ૨૮ પાસિફિક : શ્રી. ભારતરરાવ ત્રિદાસ, ધ મહા મુજરાત
 પબ્લિશિંગ કું. મુમ્બઇ (૯૮)
 ૨૯ જાપાન : શ્રી. કુંભરશી ધ. મંપટ ,, (,,)

પ્રચાર છુદ્ધિનું સાહિત્ય

- ૨૯ પ્રૌઢ શિક્ષણ : શ્રી. ઉપેન્દ્ર શર્મા ત્રિવેદી, સયાજી સાહિત્ય માળા,
 વડોદરા (૯૯)
 ૩૦ વડોદરાનો રાજ્યવહીવટ : શ્રી. રમણલાલ વ. દેસાઈ,
 સયાજી ગ્રામ વિકાસમાળા, વડોદરા (,,)
 ૩૧ પણ સરકારે લોકો માટે શું કર્યું ? શ્રી. રમેશનાથ ર. ગૌતમ ,, (૧૦૦)
 ૩૨ દેવાદાર ખેડૂત : શ્રી. મણિલાલ હીરાલાલ શાહ ,, ,, (,,)
 ૩૩ ગામડાંનું સ્વરાજ્ય : શ્રી. ઈન્દુલાલ કે. યાગિક, ગ્રામ સર્જન
 સાહિત્ય કાર્યાલય, અમદાવાદ (,,)
 ૩૪ આપણું રાજ્ય : શ્રી. કાજાબાજ મ પટેલ ,, (૧૦૧)
 ૩૫ મુદ્દ અને ગામડાં : શ્રી. રામરાય મો. મુનશી ,, (,,)

આલસાહિત્ય

- ૩૪ ગુરુ નાનક . શ્રી. યોગીન્દ્ર જ. ત્રિપાઠી, સયાજી જ્ઞાન માનમાળા,
 વડોદરા (૧૦૩)
 ૩૫ ગુરુ ગોતવિદસિંહ : શ્રી. રસલભાઈ ન. વહોગા ,, (,,)
 ૩૬ વીર વનરાજ : શ્રી. ધૂમકેતુ ,, (૧૦૪)

૩૭ બાળદોનો વિવેકાનંદ :	શ્રી. પ્રફુલ્લ દાહર, શ્રી. રામકૃષ્ણ સેવા સમિતિ, અમદાવાદ	(,,)
૩૮ ધરતીનો બાળમેળો	નવચેતન સાહિત્ય મંદિર	(૧૦૪)
૩૯ દર્દીવડાં	"	(,,)
૪૦ ચોખવટથી વાતો કરજો	"	(,,)
૪૧ ત્રણ દીકરા,	બાલવિનોદ કાર્યાલયનાં પ્રકાશનો	(,,)
૪૨ બટ મોગરો	"	(,,)
૪૩ ગંગા મેયા	"	(,,)
૪૪ હીરાકણી	"	(,,)
૪૫ ભારત કથાઓ	"	(,,)
૪૬ હાસ્યતરંગ : ખંડ ૪		(૧૦૫)
૪૭ કોણ કેમ અને શું		(,,)
૪૮ નવી નવાઇઓ : ખંડ ૨		(,,)
૪૯ પોપણી : (બાલગીતોનો મંગ્રહ)		(,,)
૫૦ ચોપગાની દુનિયા : ખંડ ૩		(,,)

ઉપરાંત નવ આવૃત્તિ બીજાં ૩૯ પ્રકાશનોની
કુલે બાળવિનોદ કાર્યાલયનાં ૪૯ પ્રકાશનો મળ્યાં છે.

૩

વૈદ્યકીય અને સ્વાસ્થ્ય

- ૧ આયુર્વેદનો ઇતિહાસ દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી ગુ. વ. સો. અમદાવાદ (૧૦૮)
- ૨ મહર્ષિ અપ્સરાસાહેબ પટવર્ધન અને એની સુલભ આપધપદ્ધતિ-
કે. પ્રો. ગ. સ. દીક્ષિત, મા. ગ. દીક્ષિત, (ગુજરાતી અનુ-
વાદક:-અનંત ગોવિંદ ભાગવત) ૪૯૫, સનિવાર પેઠ પૂના (૧૧૧)
- ૩ ગુજરાતી ઓઓની શારીરિક સપત્તિ : રમણિકલાલ મણિલાલ
દેમાઝ ગુ. વ. સો. અમદાવાદ (૧૧૨)
- ૪ વીજળીનો આચકો અને તેનો કૃત્રિમ આસોન્નિશ્વાસનો ઉપચાર :
હરિલાલ મગળદાસ ત્રિવેદી, વીજળીની દુનિયા કાર્યાલય,
અમદાવાદ નં. ૫ (૧૧૪)

હુન્નરઉદ્યોગ અને કળા

- ૫ ગોસાઈનું રસાયણ : શ્રીમતી વન્દિતાગૌરી દેમાઝ, એન. એમ
ત્રિપાઠીની કું. મુંબઈ (૧૧૫)

- ૬ ખનીજ તેલ સમ્પદે : બર્મા-શેવ પ્રકાશન નિભાગ, બર્મા-શેવ કું
બેવાર્ડ એસ્ટેટ, કોટ, મુબઇ (૧૧૬)

ખેતી

- ૭ ખેતીની જમીન : માર્તેડ શિવભદ્ર પડયા અને મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ
શુ વ સો. અમદાવાદ (૧૧૬)

શુદ્ધ વિજ્ઞાન

- ૮ વિજ્ઞાનની વાટે રેનાયકઝ ઓ સોમપુરા, શુ વ સો અમદાવાદ (૧૧૮)
૯ રેડિયો અને ટેલિવિઝન : અપકવાલ પ્રાચ્યચક્ર શુકલ,
શ્રી સયાજી બાળજ્ઞાનમાળા, વડોદરા (૧૧૬)

- ૧૦ આધુનિક આકાશવાણી રાજેન્દ્ર મોતીચંદ ઝવેરી,
વીજળીની દુનિયા કાર્યાલય, અમદાવાદ ન ૫ (૧૨૦)

બાળોપયોગી

- ૧૧ વિજ્ઞાનના પ્રાથમિક પાઠો હરરાય અમુલખરાય દેસાઈ અને
તારાબેન પુ ત્રિવેદી આઝ આર શેઠ પ્રિન્સેસ સ્કૂલ, મુબઇ ૨ (૧૨૧)
૧૨ પ્રશ્નધારા—૩ રમણલાલ નાનાલાલ શાહ, એન એમ ઈક્કરની
ક પ્રિન્સેસ સ્કૂલ, મુબઇ (૧)

વિભાગ બીજો

ભાષણ

સદ્ગત આનંદશંકરની ફિલસૂફી .

અધ્યા. રામનારાયણ પાઠક

[વાર્તાવાપની યોજનાને અમલમાં મૂકતા તા. ૧૬-૯-૧૯૪૨ને સુધવારને દિવસે શક્ત વિષય ઉપર પહેલો વાર્તાવાપ યોજવામાં આવ્યો હતો. અવસ્થાપક મંડળના ચૌદ સભ્યોએ આમાં ભાગ લીધો હતો. યોજના એવી હતી કે મુખ્ય વક્તા વાર્તા-લાપના વિષય ઉપર લગભગ અઢો કલાક ચોતાના વિચારો દર્શાવે અને પછી અન્ય સભ્યો પ્રશ્નો મા મન રજૂ કરે અને તેનો મુખ્ય વક્તા જવાબ આપવા જેવો હોય ત્યા જવાબ આપે અથવા આગળ ગળા કરે. સંપાદકો]

સૂચી પ્રથમ નર્મદાશંકર કવિએ સાહિત્યમાં સનાતન ધર્મનો આગ્રહ કર્યો. પરંતુ તેણે દર્શનશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો ન હતો. આપણે ત્યાં દર્શન-શાસ્ત્રના પહેલા પ્રબળ અભ્યાસી પ્રો. મણિલાલ નજીભાઈ દિવેદી થયા; એમની જ સાથેસાથ એ શાસ્ત્રના ખીજા અભ્યાસી તે પ્રો. આનંદશંકર ધ્રુવ. મણિભાઈ આનંદશંકરના જ્યેષ્ઠ વિદ્યાર્થી થાય આ બંને વિદ્વાનોનો જે મુખ્ય તફાવત છે તે, એક એ કે મણિભાઈમાં ધર્મની સાથે કેટલીક ખીજા વસ્તુનો ભેગ કે ડોળાણ હતું; દા. ત. યોગનું દર્શન; જ્યારે આનંદશંકર તો કહે છે કે તેવા યોગની ધર્મની વાતમાં જરૂર નથી. તે જ રીતે તેમનો એ પણ મત હતો કે ફિલસૂફીની અર્થમાં ધર્મના dogma કે સ્વીકારી લીધેલાં મતભ્યો ન આવી શકે દા. ત. ‘પંચીકરણ’ વિશે આનંદશંકરે કથાય લખ્યું નથી, જ્યારે નર્મદાશંકર મહેતા વગેરેમાં ધર્મવિષયે ‘પંચીકરણ’ વગેરે ડુંગર આવે છે. તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મની સ્થૂલ માન્યતાઓ એ જુદી વસ્તુ છે. એ ન સમજાય ત્યાં સુધી આ ગોટા ચાલવાનો.

મનાતન ધર્મની વાત કરતા મણિભાઈએ ‘સિદ્ધાંતસાર’ની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે કે મનાતન ધર્મની સ્થિતિ પાજગમાં ઊંચા રહેલા ગુનેગાર જેવી છે. આનંદશંકરે લેખન શરૂ કર્યું ત્યારે પણ આવી જ સ્થિતિ હતી. ગોવર્ધનરામ મા. ત્રિપાઠી apologetic schoolના ચોતાની વાત સમજાવવા જાણે મહેરબાની માગતા હોય એવા ભાવે બોલતા હોય એવી અસર એમના મથો પાંચતાં થાય છે. મણિભાઈની પદ્ધતિ આથી જરા વિજ તેઓ એક કુશળ વકીલ તરીકે લખે છે. ક્યાંક તેમનામાં પાદરીઓ જેવું પ્રચારકપણું જણાઈ આવે છે. મણિભાઈએ દલીલો કરી છે તે તેજદાર ભાષાવાળી થઈ છે, ક્યાંક દિમાપતના વેગમાં તેઓ ગમે તેવી દલીલ કરી બેસે છે. તેઓ કહે છે ‘સાબરો

પગપૂવથી વેત્નો એકસરખો પાક કરતા આવ્યા છે માટે જ વેદ અનાદિ છે આ દલીલ સામે એ જ મુદ્દા કે પાક ગોચરખો કે તેની ધી ખાત્રી છે અને ગમે તેટલા વરસ પૂર્વથી મૃતા આવ્યા હોય ૨૫૦૦૦ વરસથી કરતા આવ્યા હોય તોપણ એટલાથી વેદ અનાદિ હરે ?

આનંદસરે ધર્મ અને આચાર સામે ૧૧ આક્રમણો મામનો કર્યો છે અને ભદ્રકાલેનું ગુપ્તમામા અને જુરસ મા સુદર્શન મા અવનોમન મુદ્દાનું પણ જે એમની ખૂબી છે એ ગો કે એન ૧૧મા વકીનાત મવાની પદ્ધતિ નથી તેઓ માને છે કે વિદ્યાની વાન સુધાસુની દલીલથી છતાં સમય નહિ

મહા રાજ જગન્નિધ્યા જાવો મહેલ ગર આગરે મિદ્ધાતો ઉપર થતા આદોષાત્મ મોગ્યાઓનો તેમણે મામનો કરી જ્યાં જ્યાંથી આક્રમણ થયા તેનો જવાબ આપ્યો છે જડવાદ તરફથી આક્રમણ થયું તેનો જવાબ તેમણે જડવાદ જ ખોટો કહી આપ્યો સેશ્વરવાદીઓ દ્વિતવાદીઓને પણ તેમણે જવાબ આપ્યો છે જ્યારે Common sense-બાદી સુદ્ધિવાદીઓએ “આપણે તથા જુદા છીએ-તેઓની એમતા સમ્બંધ ન હોય” એમ મધુ તેનો પણ સમાધાનમય જવાબ તેમણે આપ્યો

શ્રિમતીઓએ આપણા ધર્મ ઉપર આક્રમણ કર્યું ત્યારે તેનો મામનો કરવા પ્રાર્થનામમાજ, આર્યમમાજ બહોસમાજની આપણે ત્યાં સ્થાપના થઈ એના જવાબ અપાયા આ મત્તેના મૂળમા ‘આપણામા કાષ્ટ પણ નિઃશંક તરત ન હોય તાપણે એવું હોય તે બધું દૂર કાઢી ઉમેડી નાખવું નોંધણે એ મિદ્ધાત છે એ માટે જ આર્યસમાજ પુગલોને પ્રમાણમાથી દૂર મૂક્યા પ્રાર્થનામમાજ ધર્મમશેધન મુદ્દા પણ પુગલોને મદદ ન આપ્યું આપણે તરફીએ છીએ કે શ્રિરતીઓનું આક્રમણ મૂર્તિપૂજા અને જ્ઞાનનો મામલો છે, જ્યારે આર્યસમાજનું આક્રમણ મૂર્તિપૂજા અને પુગલો સામે છે આનંદસરે સાચો ન્યાય આપી જ્ઞાનલોના વાજગી વખાણ કર્યા ને પુગલોને મોઝા ગયાન આપ્યું મણિભાઈની તો પુગલો માટે એક દલીલ દની કે લોકોના

અધિખડિત ચાહ્યો આવે છે; એથી જ એમણે ધર્મના બધા રૂપોની એકરૂપતા બતાવી, યાસ્કથી ગાંડી આજ દિવસ સુધી ધર્મ એકત્વ તરફ રહ્યો છે એ બતાવ્યું. એમણે તો મૂર્તિપૂજનની યોગ્યતા પણ બતાવી છે. આમ એમણે મૂર્તિપૂજન, બ્રાહ્મણો અને પુરાણો એ ત્રણેનું વાજમીપણ બતાવ્યું છે.

તેઓ સુસ્ત બ્રાહ્મણત્યારના હતા, પણ તેમણે એ સ્પષ્ટ લખ્યું કે વર્ણવ્યવસ્થા તો સામાજિક વસ્તુ છે. આ એમની વિવેકદષ્ટિ.

એમની ઐતિહાસિક નજરનો ખીજો પણ દૃષ્ટાંત જોઈએ. શિવલિંગની પૂજા અનાયો પાસેથી આવી એમ કહેવામાં આવે છે તે સામે તેમણે બતાવ્યું છે કે શિવલિંગની પૂજા અગ્નિપૂજામાંથી આવી છે. શિવલિંગ એ અગ્નિની શિખા છે અને જળાધારી એ યસકુક છે. તેમાં ધૂતનો ધારાને બદલે લિંગ ઉપર જતી ધારા તે શિવપૂજા.

મનુષ્યનું કર્તૃત્વ અને ઈશ્વરનું કાર્યિત્વ, તે બે વસ્તુનું આનંદશકરે ફરી રીતે સમાધાન કર્યું છે તે જોવા જેડું છે. ઈશ્વરને જેઓ ઝાળખતા નથી, તે ઈશ્વરના કાર્યિત્વને કેમ જ ઝાળખી શકે ? તેઓ કહે છે કે જીવમુદ્રિની દૃષ્ટિએ જીવનું કર્તૃત્વ અને જવાબદારી છે, ઈશ્વરમુદ્રિની દૃષ્ટિએ ઈશ્વરનું કાર્યિત્વ છે.

આનંદશકરેનો સાવચસના મુખ્ય સિદ્ધાંતનો મગજ અપવાસ હતો. જૂના જડવાદીઓ Matter-દ્રવ્ય અને Energy-શક્તિ કહેતા અને તેને વિભાજનતા, હવે નિષ્કેષતાનો વિચાર નીકળી ગયો છે, Electron-અણુઓ વગેરેની સૃષ્ટિ સ્વીકારતા જડવાદ જ નષ્ટ થઈ ગયો છે—એ વગેરે એમણે બતાવ્યું છે. તેઓ કહે છે કે Four dimensions-ચતુર્માનતત્ત્વનો સ્વીકાર જડવાદીઓએ કર્યો છે અને એમ પોતાની જ પ્રગતિથી પોતાનો નાશ કર્યો છે.

આનંદશકરે અબેદથી નીતિની વ્યવસ્થા હોવા વિશે બહુ માગે ગોતે બતાવ્યું છે નરસિંહરાવ સાથેની ચર્ચામાં પોતાના કેસ એમણે સમ્પત્તિ સમ્પત્ત રીતે રજૂ કર્યો હતો. વિવાદ કે શાસ્ત્રાર્થના અરકો નમૂનો 'યુધિષ્ઠિરનું અગત્ય કથન' એ આનંદશકરે આપ્યો છે.

યુધિષ્ઠિર પાસે ઈશ્વરે અસત્ય કથન કરાવ્યું, તે ઈશ્વરની દોષીપત છે, એની નરસિંહરાવની દલીલ છે. તેની સામે આનંદશકરે એ રજૂ કર્યું કે—આ જગતમાં મનુષ્યને પ્રલોભન થાય છે તે કરનાર કોણ ? એ ઈશ્વર જ છે એમ જ જવાબ દેવો પડશે. અને એમ છતાં તો વાર્તામાં બ્યાસે કૃષ્ણ પાસે—તે મુકાવ્યું વસ્તુસ્થિતિ એ પણ ઈશ્વરે કહેલી જ છે ને !

સદ્ગત આનંદશંકરની ફિલસૂફી

અધ્યા. રામનારાયણ પાઠક

[વાર્તાલાપની યોજનાને અમલમાં મૂકતા તા. ૧૬-૯-૧૯૪૨ને બુધવારને દિવસે ઇક્ત વિષય ઉપર પહેલા વાર્તાલાપ યોજવામાં આવ્યો હતો. અવરુધાપક મંદળના ચૌદ સભ્યોએ આમાં ભાગ લીધો હતો. યોજના એવી હતી કે મુખ્ય વક્તા વાર્તાલાપના વિષય ઉપર સમલગ્ન નહોતો હવાક ચોતાના વિચારો દર્શાવે અને પછી અન્ય સભ્યો પ્રશ્નો થા મત રૂ-કરે અને તેનો મુખ્ય વક્તા જવાબ આપવા જોવો હોય ત્યાં જવાબ આપે અથવા આગળ ચર્ચા કરે. સંપાદકે]

સૌથી પ્રથમ નર્મદાશંકર કવિએ સાહિત્યમાં સનાતન ધર્મનો આગ્રહ કર્યો. પરંતુ તેણે દર્શનશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો ન હતો. આપણે ત્યાં દર્શનશાસ્ત્રના પહેલા પ્રબળ અભ્યાસી ડ્રો. મણિલાલ નળુભાઈ દિવેદી થયા; એમની જ સાથેસાથ એ શાસ્ત્રના બીજા અભ્યાસી તે ડ્રો. આનંદશંકર ધ્રુવ. મણિભાઈ આનંદશંકરના જ્યેષ્ઠ વિદ્યાર્થી થાય. આ બંને વિદ્વાનોનો જે મુખ્ય તફાવત છે તે, એક એ કે મણિભાઈમાં ધર્મની સાથે કેટલીક બીજી વસ્તુનો ભેગ કે ડોળાણ હતું; દા. ત. યોગનું દર્શન; જ્યારે આનંદશંકર તો કહે છે કે તેવા યોગની ધર્મની વાતમાં જરૂર નથી. તે જ રીતે તેમનો એ પણ મત હતો કે ફિલસૂફીની ચર્ચામાં ધર્મના ટોંગુટા કે સ્વીકારી લીધેલાં મતોનો ન આવી શકે દા. ત. ‘પંચીકરણ’ વિશે આનંદશંકરે કથાય લખ્યું નથી, જ્યારે નર્મદાશંકર-મહેતા વગેરેમાં ધર્મનિષયે ‘પંચીકરણ’ વગેરે ટૂંકટૂંક આવે છે. તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મની સ્પષ્ટ માન્યતાઓ એ જુદી વસ્તુ છે. એ ન સમજાય ત્યાં સુધી આ ગોટા ચાલવાનો.

સનાતન ધર્મની વાત કરતા મણિભાઈએ ‘સિદ્ધાંતસાર’ની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે કે સનાતન ધર્મની સ્થિતિ પાજગમાં બિમા રહેવા શુનેગાર જેવી છે. આનંદશંકરે લેખન શરૂ કર્યું ત્યારે પણ આવી જ સ્થિતિ હતી. ગોવર્ધનરામ મા. ત્રિપાઠી apologetic schoolના પોતાની વાત સમજાવવા જતો મહેરબાની માગતા હોય એવા બાને બોલતા હોય એવી અસર એમના મર્યાદામાં થાય છે. મણિભાઈની પદ્ધતિ આથી જરા બિન્ન તેઓ એક કુશળ વક્તા તરીકે લખે છે. કથાક તેમનામાં પાદરીઓ જેવું પ્રચારકપણું જણાય આવે છે. મણિભાઈએ દલીલો કરી છે તે તેજદાર બાપાવાળા થઈ છે, કથાક દિમાવતના વેગમાં તેઓ ગમે તેવી દલીલ કરી બેસે છે. તેઓ કહે છે: પાદરો

પરાપૂર્વથી વેદનો એકસરખો પાઠ કરતા આવ્યા છે માટે જ વેદ અનાદિ છે. આ દલીલ સામે હું એ જ કહું કે પાઠ એક સરખો છે તેની શી ખાતરી છે? અને ગમે તેટલા વરસ પૂર્વથી કરતા આવ્યા હોય, ૨૫૦૦૦ વરસથી કરતા આવ્યા હોય તોપણ એટલાથી વેદ અનાદિ હરે?

આનંદશકરે ધર્મ અને આચાર સામેના આક્રમણનો મામનો કર્યો છે, અને 'ભદ્રભદ્ર'નું ગુપ્તમામા અને જુરસામા "મુર્ચન"માં અવનોકન કર્યું હતું, પણ જે એમની ખૂમી છે એ જો કે એમનામાં વધીવાત કરવાની પદ્ધતિ નથી તેઓ માને છે કે વિદ્યાની વાત બુદ્ધિજ્ઞાની દલીલથી જીતી શકાય નહિ.

મહા સત્ય જગન્નિશ્વર જીવો મહાંશ નામરઃ આત્મજેરે સિદ્ધાંતો ઉપર થતા આક્ષેપાત્મક મોરચાઓનો તેમણે મામનો કરી જ્યાં જ્યાંથી આક્રમણ થયાં તેનો જવાબ આપ્યો છે જડવાદ તરફથી આક્રમણ થયું તેનો જવાબ તેમણે જડવાદ જ ખોટો કહી આપ્યો, સૈશ્વરવાદીઓ દૈતવાદીઓને પણ તેમણે જવાબ આપ્યો છે, જ્યારે Common sense-બંધારુ બુદ્ધિવાદીઓએ "આપણે બધા જુદા છીએ-તેઓની એકતા શક્ય ન હોય" એમ કહ્યું તેનો પણ મમાધાનકારક જવાબ તેમણે આપ્યો.

શ્રિસ્તીઓએ આપણા ધર્મ ઉપર આક્રમણ કર્યું ત્યારે તેનો સામનો કરવા પ્રાર્થનાસમાજ, આર્યસમાજ, બહોસમાજની આપણે ત્યાં સ્થાપના ધર્મ. એનાં જવાબ અપાયા આ મમાજનેના મૂળમા "આપણામાં કાંઈ પણ નિષ્ઠ તત્ત્વ ન હોતું હોય એવું હોય તે બધું દૂર કાઢી ઉમેડી નાખતું હોય." એ મિદ્દાત છે એ માટે જ આર્યસમાજે પુરાણોને પ્રમાણમાથી દૂર મૂક્યા. પ્રાર્થનામમાજે ધર્મસંગ્રાહન કર્યું; પણ પુરાણોને મદદ ન આપ્યું આપણે મદદીએ છીએ કે શ્રિસ્તીઓનું આક્રમણ મૂર્તિપૂજા અને બાહ્યો માટે છે, જ્યારે આર્યસમાજનું આક્રમણ મૂર્તિપૂજા અને પુરાણો સામે છે. આનંદશકરે સાચો ન્યાય આપી બાહ્યોના વાજની વખાણ કર્યા ને પુરાણોને યોગ્ય સ્થાન આપ્યું મહિલાધની તો યુગણો માટે એક દલીલ હતી કે લોકાના અજ્ઞાનના કાળમા યુગણોની ગ્યના યજ્ઞ અને તે દ્વારા જ્ઞાન સંધાયુ. પણ આનંદશકરે તો કહે છે કે એમ નહિ, વેદોનો વિસ્તાર એ યુગણ છે, અને એમણે ભક્તિમાર્ગ, પુરાણ કવિતા વગેરેને યોગ્ય સ્થાન આપણા ધર્મમાદિત્યમાં આપ્યું એમની નો અતિદાગિક દષ્ટિ હતી એઓ જાને કહે છે કે આવડો મોટો આપણો દેશ, પુષ્કળ વિસ્તારવાળો-એ જમાના થયાં અનેક જાતનાં પરિવર્તનનો ભોગ બન્યો, દેશકાળ બદલાતાં ચાલ્યાં, જતાં આપણો ધર્મ

અનિષ્ક્રિય ચાલ્યો આવે છે, એથી જ એમણે ધર્મના બધા રૂપોની એકરૂપતા બતાવી, પારકથી માંડી આજ દિવસ સુધી ધર્મ એકરૂપ તરફ રહ્યો છે એ બતાવ્યું એમણે તો મૂર્તિપૂજાની યોગ્યતા પણ બતાવી છે આમ એમણે મૂર્તિપૂજા, બ્રાહ્મણો અને પુરાણો એ ત્રણેનું વાજમીપણ બતાવ્યું છે

તેઓ ચુસ્ત બ્રાહ્મણાચારના હતા, પણ તેમણે એ સ્પષ્ટ લખ્યું કે વર્ણવ્યવસ્થા તો સામાજિક વસ્તુ છે આ એમની વિવેકદ્રષ્ટિ

એમની ઐતિહાસિક નજરનો બીજો પણ દૃષ્ટાંત જોઈએ શિવલિંગની પૂજા બનાયો પાસેથી આવી એમ કહેવામાં આવે છે તે સામે તેમણે બતાવ્યું છે કે શિવલિંગની પૂજા અગ્નિપૂજામાંથી આવી છે શિવલિંગ એ અગ્નિની શિખા છે અને જળાધારી એ યજ્ઞકુંડ છે તેમાં ધૃતની ધારાને બદલે લિંગ ઉપર જતી ધારા તે શિવપૂજા

મનુ તનું કર્તૃત્વ અને ઇશ્વરનું કાર્યત્વ, તે બે વસ્તુનું આનંદશકરે ફેરી રીતે ગમાધાન કર્યું છે તે જોવા જોડું છે ઇશ્વરને જોયો ઓળખાતા નથી, તે ઇશ્વરના કાર્યત્વને કેમ જ ઓળખી શકે ? તેઓ કહે છે કે જીવસૃષ્ટિની દૃષ્ટિએ જીવનું કર્તૃત્વ અને જવાબદારી છે, ઇશ્વરસૃષ્ટિની દૃષ્ટિએ ઇશ્વરનું કાર્યત્વ છે

આનંદશકરે સાયન્સના મુખ્ય સિદ્ધાંતો મગન અભ્યાસ હતો જૂના જડવાદીઓ Matter-દ્રવ્ય અને Energy-શક્તિ કહેતા અને તેને શિષ્ય માનતા હવે નિશ્ચયતાનો પ્રિયાર નીકળી ગયો છે, Electron-આણુઓ વગેરેની સૃષ્ટિ સ્વીકારતા જડવાદ જ નષ્ટ થઈ ગયો છે-એ ગમેરે એમણે બતાવ્યું છે તેઓ કહે છે કે Four dimensions-ચતુર્માનંદતરંગનો સ્વીકાર જડવાદીઓએ કર્યો છે અને એમ પોતાની જ પ્રતિયોધી પોતાનો નાશ કર્યો છે

આનંદશકરે અભેદથી નીતિની વ્યવસ્થા હોવા વિશે બહુ આગે ગીતે બતાવ્યું છે ન-સિદ્ધાંત સાથેની ચર્ચામાં પતાના કેમ એમણે સખ્તમાં સખ્ત રીતે રજૂ કર્યા હતા વિવાદ કે શાઆમના અઝઠા નમૂનો 'યુધિષ્ઠિર'નું અસત્ય કથન એ આનંદશકરે આપ્યો છે

યુધિષ્ઠિર પાસે ઇશ્વરે અસત્ય કથન કરા યુ તે ઇશ્વરની હોણપત છે, એવી નરમિદરાવની દરીલ છે તેની મામે આનંદશકરે એ રજૂ કર્યું કે-આ જગતમાં મનુષ્યને પ્રતોબન થાય ■ તે કળાગ કાણુ ? એ ઇશ્વર જ છે એમ જ જવાબ દેવો પડશે અને એમ છે તો વાર્તામાં બાસે કૃષ્ણ પાસે તે મુકાબુ વસ્તુસ્થિતિ એ પણ ઇશ્વરે કરેલી જ છે ને !

ચર્ચા

અહીં શ્રી રતિલાલ ત્રિવેદીએ જણાવ્યું હતું કે—બીજા સાથે હથિયાર નહિ લેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી છતાં કૃષ્ણ રથનું ૨૩ લાઈ બીજા સામે દોડ્યા, એ ઇશ્વરની સર્વકર્તાતા-કર્તુમર્તુમન્યતા કર્તુમ સમયપણું ખરું કે નહિ ? તેનો આનંદશકરે એવો જવાબ આપ્યો કે તે જ કૃષ્ણ બદ્ધત્વ તરીકે તે વખતે હથિયાર લાઈ દોડ્યા હતા

શ્રી મધુસૂદન મોદી—ઈશ્વરથી પ્રસોજન થયું હોય તેમ કહેવામાં ઇશ્વરની કલ્પનામાં *moral*—નીતિમત્તા—ની મુશ્કેલી નથી ?

એનો જવાબ અખ્યા પાઠકે નકારમાં આપ્યો હતો

શ્રી ગદુભાઈ ધુન—કૃષ્ણ અને યુધિષ્ઠિર બંને જવાનદાર હોવા ભેદભેદ યુધિષ્ઠિરના રથનું પૈડું ખૂલ્યું એ તેમના અમત્ય કથનનું ફળ આમ અસાધ્ય કથન કામ્ય ન હોય એકે નરસિંહરાવના ભગવાન તો પ્રતિજ્ઞાભર કરે જ નહિ, આનંદશકરનો ઇશ્વર શું કરે ? યુધિષ્ઠિર માનવભૂમિકાથી જોયા ખરા, પણ પ્રસંગે જુદું બોલ્યા, તેટલી ખામી ખરી

શ્રી ઉમાશંકર જોષી—અહીં તો યુધિષ્ઠિર કરતા કૃષ્ણ જ વધુ જવાનદાર છે

શ્રી ચૈતન્યપ્રસાદ દીવાન—આનંદશકરને જ્ઞાનનો અનુભવ થયો હતો ?

અખ્યા પાઠક—પોતે તેવું કદી માનતા ન હતા, એમ સ્વીકારી લઈયે તેઓ *mystery*માં માનતા નહિ એક વખતે જ્ઞાનાનંદજીનું બાપણ આપ્ત સાબળ્યું અને અતે કહ્યું કે હજી તો આપણે મુખ્યમુખ્યોના સાધનેના માડ અધિકારી છિયે શકરાચાર્યે અર્જુનને મધ્યમાધિકારી કહ્યો, તો આપણે તો એટલા પણ આધિકારી નથી

‘અખો’: પ્રશ્નોત્તરી

અધ્યા. ઉમારાંકર જોધી

[તા. ૨૩-૬-૧૯૪૨]*

શ્રી ઉમારાંકર જોધી—અખા ત્રિશે મારે આરભમાં યોદુધણુ બોલવાની જરૂર છે ?

શ્રી ધૂમકેતુ—‘અખો-એક અધ્યયન’ અધ્યાએ જોયેલું છે એમ માનીને આસિયે. પ્રશ્નોથી જ શરૂઆત કરિયે.

શ્રી. ચૈતન્યપ્રસાદ દીવાન—‘અખો’ જેવી કોઇ વ્યક્તિ થઇ હતી ખરી ?

ઉત્તર—ખરું છે. અભ્યાસીઓ ન્યારે ખધી વાતોની શકા ઉઠાવવા માટે ત્યારે આવા સનાહો પુછાય એમાં નવાઈ શી ? પણ આવા પ્રશ્નો પુછાવા માટે એ અભ્યાસીઓની પ્રવૃત્તિનું એક સુભગ પરિણામ ગણાય. પ્રજા આખ મીચીને જે વસ્તુઓને પોતે સ્વીકારતી આવી હોય તેને ચિકિત્સક દૃષ્ટિથી જોવા પ્રેરાય એ લાજ જ છે. આથી કાંઈ આપણે, અત્યાગના દાખલાની વાત કરિયે તો, અખો બોઈ બેસવાના નથી. આ બાબતમાં મૂલ નાસ્તિ ક્તઃ શાસ્ત્ર એ ન્યાય પ્રવર્તવાનો નથી. એટલે કે અખો નથી થયો એમ કોઈ એકનાર સામિત કરી આપે તોયે અખાની ગણાતી કૃતિઓ એવી દલીલથી અપોષ થવાની નથી કાંઈ થઇ શક એમ હોય તો તે એટલું જ કે જે શાખામૂંડને એક જ થડને શોભાવતું આપણે ગણતા હતા તે એક કરતા વધુ થડોને આધારે ખડું છે એમ અભ્યાસક પ્રવૃત્તિ પુગ્વાર કરી આપશે અને તેથી આપણી અહોવૃત્તિને સહેજ આચકો લાગે, પ્રાદેશિક અભિમાન મહેજ ધરાય, પણ મત્યનાજ થતો હોય તો તેની કાંઈ એ મોટી કીમત ન ગણાય એક દાખલો આપુ મને ખ્યાલ છે ત્યાસુધી પ્રો. બક્ષતરાય ઠાકોરને નામે નગમિહ થયો જ નથી એવો અભિપ્રાય ચઢેલો છે. એનો અર્થ એ ન થાય કે જે કાવ્યપુજ નરસિંહને નામે ઝોળખાય છે તેથી આપણે પરાક્રમુખ થવું એવા કથનનો આશય આપણને સત્યાભિમુખ કરવાનો—વેદના વશિષ્ઠવિશ્વામિત્રની પેઠે નરસિંહ નામના ઝોઠા પાછળ આખી એક

* સભાની કાળી નોંધ ઉપરથી લખ્યું વરસ થઈ ૧૯૪૩ના સપ્ટેમ્બર આખરમાં. ઉ૦

બગનિકપરંપરા તો નથી એવી વિચારણા તરફ આપણા ચિત્તને પ્રેરવાનો સમગ્રાય છે. એમ જોનાં મૂળમાં કોઈ નર્ગસિદ જોવો કવિ મળી આવે, પણ તે આપણે નર્ગસિદથી જોને જાગખિયે હિયે એ તો નહિ જ ને ? અજ્ઞાતીઓની આ ચિકિત્સક વૃત્તિથી કોઈએ અકળાવાનું કારણ નથી, કારણ જે કાચપુંજ છે તે તો અકળંધ મુરસિન છે જ. માત્ર દમણાં કંથું તેમ આપણી વીરપૂનને આંચ આવવા સંભર છે. પણ વીરપૂન તે અંધપૂન નથી જ. આવા પ્રસંગે કવિની કૃતિઓની કૃતિ રચાવા સાક્ષી નજીકમાં નજીકના વર્ષની દુષ્ટો મળે એ જ નિર્જીવક પ્રમાણ લેખાય. અખાની જાળનમાં દુષ્ટોમાંથી મળતી અમ્બદિગ્ધ માદિનીને આધારે કંઠી ચકાવ એમ છે કે જે કૃતિઓ તેને નામે ચટ્ટી છે તેનો—જોને બીજી કેટલીક અપ્રતિદ્વનો એ રચયિતા છે, જોને ‘સોનારો’ છે^૧ અને ત્રીજી વૈષ્ણવ આચાર્ય શ્રી‘જોડુલનાથજી’નો એ સમકાલીન છે, એમનો જોને પરિચય પણ છે. તેમના દેવવિશ્વ પછી સં. ૧૭૦૧ અને સં. ૧૭૦૫માં અખો બેઠો છે. બાપાના સ્વરૂપથી એમ સમગ્રાય છે કે તે ઉત્તર ગૂર્જરાત-જોની દક્ષિણ દેવ અમદાવાદ-નો વતની હશે.

પ્રશ્ન : એટલે ?

ઉત્તર : એકવાર મને એક તુકો સૂઝ્યો કે લાવ આ યાત્રીજીએ ‘કવિચરિત’માં આટલા જણ કવિઓ આપ્યા છે તે ક્યા ક્યા મામમાં વિરાજે છે તે જોઉં. એમ કરતાં જોવા એ મળ્યું કે આરંભમાં તો ‘મુખ્યત્વે ઉત્તર ગૂર્જરાતમાં જ કવિઓની લંગર લાગેલી હતી, એટલે કે ગૂર્જરાતના પાટનગર અણહિલવાડ પાટણને ગૂર્જરાની વાક્યમયની પ્રવૃત્તિનું પણ કેન્દ્ર ગણી ચકાવ એવી સ્થિતિ જણાઈ. અલગત, સોરઠ એમાં સમાવિષ્ટ ગણાવ, કેમકે જોનેની બાપાકીય એકના ઉવાડી છે. સાદિત્યવૃત્તિ એ કાગે આ પ્રદેશમાં ખેડાઈ એ આ એક વીજન તપાસનાં કીડીને આંખે વગરે એવી દલીલ છે.

શ્રી. મધુસૂદન મોદી—“ અલંગ વિરા ” નવસારીમાં સં. ૧૫૦૭માં લખાયું, તેમાં હટ્ટી વિભક્તિના વાચક ‘રહુ’ વગેરેનો પ્રયોગ મળે છે. તે રચના દક્ષિણ ગૂર્જરાતમાં છે. આનું સમાધાન શું ?

૧ અખો પોતાની કૃતિઓમાં ‘અખો’ ‘અખો સોનારો’ કે કવિ ‘સોનારો’ એવી છાપ આપે છે. અખોએ કરીને બીજે કવિ વચ જણા છે. તેનો તરફ, નીચેની પંક્તિ લેતાં, ભૂતનાથ હશે ?—

‘ભૂતનાથ ચરણે બસે અખો દરશણ દોને દેવારે.’ (અ. વ. સો. ૬૫ ૧૮).
આ પદ તરફ શ્રી. યાત્રીજીએ મારું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું.

ઉત્તર—મીજ તરફ વિક્રમની સોળમી સદીના જ નરમિદ માંડણ ઇંમા
છઠ્ઠી વિભક્તિના પ્રત્યય તરીકે પાછળથી માત્ર મરાઠીમાં સ્થિત થયેલો એવો ત્રા
મળે છે પણ એ ઉપરથી સોળમી સદીમાં મરાઠી ભાષાની સીમા ઠેક જૂનાગઢ
કે શિરાહી સુધી હતી એમ કેમ માની શકાય ? ભાષાવસ્તુના વિસ્તારપ્રદેશોની
સીમાઓ કાંઈક પ્રવાહી દશામાં જ સમજાવાની ગૂજરાતી ભાષાના વિસ્તાર
પ્રદેશમાં એક સીમાપત્રો બહુ જ ધ્યાનપાત્ર છે જેને નિર્દેશપત્રો ગૂજરાતીના
લક્ષણોવાળી કહી શકાય એવી ભાષાનો પ્રથમ અકુર આપ્યું છે ઇ સ ૧૧૮૫
ના ‘ભગતેશ્વરનાહુબલીરાસ થી મળે છે તે પહેલાના સમયને ગૂજરાતી
ભાષાનો આદિભાગ ગણિએ અને અહીંથી મધ્યકાળનો આગલ ગણિએ તો
ઇ સના ૧૩મા સૈકાથી ૧૭મા સૈકાના મધ્ય સુધી—અખા પ્રેમાન ના ઉદય
સુધી મધ્યકાલ પ્રવર્તેલો જણાય છે એ માહિત્યારસો વગસ (ઇ મ ૧૦૦૦
થી ૧૬૫૦)માં ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ બહુ જ મહત્વનો એવો એક ખનાવ
ખન્યો છે શરૂઆતની ત્રણસો વરસની કૃતિઓની જે ભાષા છે તે મારવાડ અને
ગૂજરાત અને પ્રદેશોની—ડો ટેસિટોરી જેને જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની કહે
છે તે—છે ઇ સ ૧૬૦૦ લગભગ આ ભાષા ગૂજરાત અને મારવાડની
પ્રાદેશિક બોલીઓ (dialects)ને માગ કરી આપે છે મારવાડીથી જુદી
એવી ગૂજરાતી ભાષાનો ઉદય ઇ સ ૧૫૦૦ આસપાસથી—એટલે કે જુ પ
રાજસ્થાનીના અને દલ જુદા થયા પછીથી ગણાય આપણે ઇ સ ૧૨૦૦—
૧૫૦૦ને પૂર્વ મધ્યકાલ કહેવે અને ઇ સ ૧૫૦૦—૧૬૫૦ને ઉત્તર મધ્યકાલ
કહેવે અને સમયમાં ભાષાના વિસ્તારપ્રદેશો જુદા જુદા છે મારવાડ હવે
આપણા કરતા જુદી ભાષા બોલે છે આ ઘટનામાં આપણી ઐતિહાસિક
પરિસ્થિતિનો ફાળો ઠીક ઠીક છે ઇ સ ૧૪૦૦ થી ગૂજરાતમાં સ્વતંત્ર
સંસ્તનત રથપાઈ ૧૪૧૪માં અહમદાબાદ આપાં થયું આ સંતનનની
સત્તાની હાલકો ઇડાં શિરાહી ઉદ્દેપુગની સરહદો સુધી વાગતી પ્રખર
સામનો થતા ત્યાં આગળ જ અટકતી વિલય પામતી ધીમેધીમે મારવાડ
ગૂજરાત વચ્ચેની ભિન્નતા બનવતાર મનતી મહં તો દક્ષિણમાં સીમા વધુ
વિસ્તરી હોય અને દહ થતી ગઈ હોય એ પણ વ્યાવહારિક છે ખમાત
અને ભરૂચ સુધી જ નહિ સુગત સુધી અને તેની પેલી પાગ ગૂજરાતીના
પ્રચારના ચિહ્નો આ સમયમાં સ્પષ્ટ મળે છે પૂરા મધ્યકાલમાં બલોર
શિરાહી અને મેડતાના કવિઓ (કમલુમત્રી—પદ્મનભ માંડણ મીરા) મળે છે
તો હવે ઉત્તરમધ્યકાલમાં વડોદરા (નાકા ઇ મ ૧૫૧૬) આમેદ (ગણપતિ

શરૂ કરવાની તમ તો મળી પછી ધીર ગદોને એની મત્સરોષ દષ્ટિ તે દંતકથાઓમાંથી ઇતિવૃત્તનાં અતો જુદા તાગવી આપને દંતકથાઓની ઐતિહાસિકતા વિશે સાચકતા દર્શાવાન એ ધબ્બાને ગમતું નથી એની પાછળ એ કાગલો-નને મમતાના-દેખાય છે એક તો એ કે દંતકથાઓ કાળત્વની દષ્ટિએ ધણીવાર ગેટલી બધી આસ્પષ્ટ હોય છે કે એની વિરૂદ્ધ (એકે એની ઐતિહાસિકતાની સકા કંઈ એ એની મન્યતાનો વિરોધ કર્યો ન જ ગણાય તેમ ના) માર્ગ પણ મોનાર એ અનુવિમ્બ લાગે છે અને બીજી કાગળ એ કે મનમાની મુર્ખોનાં ખડન કરવાનો પ્રયત્ન થા એ ખમાતું નથી પણ પ્રતિદાસ આડી મમતાઓ માટે લાચાર છે, કેમકે તે અન્યથા થઈ શકતો નથી અખા એનેની બધી દંતકથાઓને ચિંત્યકોષિમા મૂકી દેને તેની સત્યાસત્યતાનો વિચાર કરવા મેં પ્રયત્ન કરેલો છે એક જ દષ્ટાંત જોમયે એના ગુરુનું નામ બ્રહ્માનંદ આપવામા આવે છે પણ તેમ માનવાને કાંઈ સંશ્ચક કારણ નથી, સિવાય કે બ્રહ્માનંદ શબ્દનો અખાની કૃતિઓમા અચારનવાર પ્રયોગ પણ એવો પ્રયોગ—મહાનો આનંદ એ અર્થમા—અખા જેવા 'બ્રહ્માખુમારી'વાળા માયમ્માં ન મળે એની જ નવાઈ હોવી જોમયે અર્વાચીનોમા કવિથી નાનાવાયની ગ્યનાઓમા પણ 'બ્રહ્મ' શબ્દનો વપગણ ધ્યાન ખેંચે એવો કથા નથી ? તો અખામા બ્રહ્માનો આનંદ વિવક્ષિત હોય એવે ચાર સ્થળે 'બ્રહ્માનંદ શબ્દ આ રો એ ઉપરથી જ એ નામના કાંઈ સ્વામીને ચગે એને બેમાડી દેનાની ઉતાવળ ગવી એ ઠી નથી અને એમ કરવા જતા તો 'સહેજનંદ', 'નિરજન', 'ચૈતન્ય' એવા અનેક ગુરુનામસૂચક પ્રયોગો મળે છ એટલે કેને ગુરુ મણીશુ એની જ મૂંઝવણ થશે સંતકવિઓની માખતમાં કરિયે ઊંચે તેવ આપને પ્રખ્યત્કવિઓની બામતમા કરતા નથી એટલું દજ સારુ કે નહિ તો જો દરેક આકાશિન કે ઇકારાત વિશેષનામવાચક શબ્દ આગળ ચટકી જઈએ તો તેમની 'હૃદયત્રિપુડી'ઓનો પાર ન આવે ! આ 'બ્રહ્માનંદ'ની દંતકથા પાછળ દ્વિવિધ અસ્ય છે પહેલો અસ્ય તે તો પ્રત્યેક દંતકથા પાછળ જો હોય છે તે જ—ઇતિહાસ ન મળે તો ઉપગતવાનો અને એ રીતે મનની ઇતિહાસકૃતિને મનોષ આપવાનો છે આ અખો ગુરુઓની પાછળ વડું લઇને પડ્યો છે તેને પણ જ્ઞાનની ચાવી આપનાર કાંઈ ગુરુ તો હોવો જોમયે મહે અખો ગુરુમસે' એમ પોને પણ જોતું છે અને પછી એની કવિતામા વિશેષનામવાચક શબ્દ 'બ્રહ્માનંદ' મળતા તેને ઉપાડી લેવામા આવ્યો દરેક દંતકથા પાછળ એક જાતની ઇતિહાસલોપતા દષ્ટિગોચર થતી

હોય છે. પણ ઇતિહાસને એ વાળું નુકસાન કરી શકે છે. આ ગુરુનામ પકડવા પાછળનો ખીજો આશય જોનાં એ સમજાવ છે. આનંદાંત નામ શોધી કાઢી કોઈ સંન્યાસીને અખાના ગુરુપદે સ્થાપી, અખાને ગોકુળનાથજી પાસેથી જે ન મળ્યું તે આ બ્રહ્માનંદ પાસેથી મળ્યું એવો ખીજો એક કડો તેની જીવનકથામાં ઉમેરી અખો વૈષ્ણવવિગ્રાહી હતો તે કદપનાને પણ આ ‘બ્રહ્માનંદ’ શબ્દ ગુરુનામ તરીકે સ્વીકારાતાં જાણે કે વળ ચઢાવ્યા જેવું થયું. અખાના ‘ગુરુ કીધા મેં ગોકુળનાથ, ધરડા બળદને ધાલી નાથ’ એ જીપાને આપણે ગાળાગાળીના ઉદ્દગાર તરીકે જ આજ સુધી ધટાવ્યો એ એક આશ્ચર્ય છે ! પ્રવત્નો થયા તે પણ ‘ધરડા બળદ’ને ઠેકાણે ‘નગુરા મનને’ સાચો પાક છે એવું માન્યતા લેવાના માત્ર થયા. વૈષ્ણવોએ પણ શ્રીગોકુળનાથજીને અખાએ ધરડા બળદ કહ્યા એવું સ્વીકારી લઈ અખા પ્રત્યે અણુગમેા કેળવ્યો. આમ જૂવનું ખૂન ચાલ્યું હાસ્યરમિક અંગ્રેજ લેખક જી. કે. ચેરટરટનની એક માન્યતા હતી કે સત્યવસ્તુ જહુ ખુદશી દેખાઇ આવે એવી-અને તેથી ઉપેક્ષા પામતી હોય છે. પ્રસ્તુત જીપાનો સીધોસૂતર અર્થ—મનરૂપી બળદને ગુરુ મેળવવારૂપી નાથ મેં ધાલી તેમ જના ધરડા બળદ જેમ નાથ એ સંન્યાસી પણ અમકે નહિ તેમ માતું અડિયલ મન પ્રભુપ્રાપ્તિની દિશા તરફ લેશ પણ ખસ્યું નહિ—એવો મેં રજૂ કર્યો છે તે સર્વમાન્ય થશે એવી આશા છે. નરસિંહદયાગમનાં વચનો સાચેનું અને ખાસ તો માંડજીની એક પંક્તિ (જુ ગલીઉ ઠાંડુ થઇ રહ્યું) સાથે અખાની પંક્તિનું સામ્ય દર્શાવી મારા અર્થસ્પર્શને કેમ પુષ્ટિ મળે ■ તે પણ મેં બતાવ્યું છે જ અહીં કહેવાનું એટલું જ છે કે આ પંક્તિના ઉધાડા અર્થને તરછોડી કંઈ કંઈ કદપનાઓ કરવા જતાં અખા વિશે કેવી કેવી દંતકથાઓ બીપજી સહી અને પરિજીએ તેને વિશે રસ વધારવા કરતા તેના કવનને કેવા બ્રામક વિચારજાગમાં ગોઠવનારી નીવડો એ કોઈ સહૃદય કાબ્યરસિક જરી નિરાતે જોશે તો દંતકથાઓ માટે એનો ઉત્માહ જરૂર એમના જશે.

શ્રી. ધૂમકેતુ—અખા ઉપર કબીરની અસર ખરી ? તેમ દાદુની અને મુદરની પણ ?

ઉત્તર—હિંદના કોઈપણ એક ખૂણાના સંતોની અસર આખા દેશમાં વ્યાપી શકે એવું પહેલાનું જીવન હતું એક મંત્રજનના હૃદયમાં બિંમિ બીજળે અને સારા દેશના હૃદયના તાર ઝણઝણી બીઠતા.) તરવની દૃષ્ટિએ જોઇએ તો આજે વ્યવહારનાં આટઆટલા સાધનો ખડકાયાં છે અને રોજ વર્તમાન-

૪ સ ૧૫૧૮), સૂત્ર (બીકુ વસહી ૪ ગ ૧૫૦૦, અગાદામ ૪ સ ૧૫૪૩) તરફના દક્ષિણના ક્ષેત્રોનો પણ અવાજ મેળાવા ૬ દસ્તીસનની સોગમી સહી પડેલા અત્પારના આપણા જ્ઞાન પ્રમાણે દક્ષિણમાં ગ્યારેલી કૃતિઓ સુધય નથી આજે ગૂજરાતી બોલનાર પ્રેશની જે સીમા ૬ તે મુખ્યત્વે આ મનનતના મમયને આશારી છે વિસ્તારગીમા અને સ્વરૂપવાના બંને ક્ષિત્રો આજની ગૂજરાતી સંસ્કૃતનનનામાં સિદ્ધ થાય છે માદિત્ય પ્રતિનિર્દેશ પણ પાટળ મગીને હવે અમદાવાદ ત ૬ ખસે ? આ માગવાડી અને ગૂજરાતીના વિરોધની પ્રક્રિયા એમદમ આગેપાછ મર્મ નથી પણ મતનત સ્થપાવા પછી પણ મોઢોદમો વગસ ચાલો છે અને વિસ્તેર મધાયા પડી પણ માદિત્યગ્યનામા તો જૈન ક્ષિત્રોએ એ પ્રક્રિયાને લાખા વખત સુધી રોકી છે જૈન ક્ષિત્રો રાજસ્થાન અને ગૂજરાત બંને પ્રેશોમા વિદરતા બંને પ્રેશોની એમતાજ એમને હંચે તો હોય એમની વાણી પણ ગૂજરાતી-માગવાડી મિલ થવા પછી લાખા મમય સુધી ગૂજરાતી કે મારવાડી નહિ પણ બોના મૂગરૂપ જૂ પ ગજરાયાતી-પૂર્વમધ્યકાલની બાપા-વિશેયે તો જોરા મળે છે પાછળથી જેમ ગૂજરાતી સાદિત્યક્ષમતા ફેગરી રાકી અને ગોમા સાદિત્યક્ષમતા ધમધોમર ચલુ ગ્યુ એવુ માગવાડી અગે ન બન્યુ તેથી જૈન ક્ષિત્રોની બાપાને પણ ગૂજરાતી તરફ દત્ત્યા વચગ છૂટકો ન ગ્યો તેમ છતા છે મતગમી સહી સુધી (જુઓ ૬ ત, નવમુંદરનુ નગમયતી અગિર ૪ ૩ ૧૬૦૬) પૂર્વમધ્યકાલની જૂ પ ગની ૭૮ એમના કાઅમાં વરતાયા વચગ રહો રોકતી નથી ઉત્તરમધ્યકાલ (૪ સ ૧૫૦૦-૧૬૫૦)મા આ વિસ્તેર પૂર્ણપણે મિદ્ધ થાય છે અને બીજી બાપાઓથી વિભા એવી ગૂજરાતીનો આપણને સાક્ષાત્કાર થાય છે અખાપ્રેમાનદથી ગૂજરાતનો અર્વાચીનકાળ સર થતો મણી રાકાય અમદાવાદના અખાની અને વડોદરાના પ્રેમાનની બાપા સગાવીએ તો એક વિશેય ઉત્તર તરફ અને બીજે સરત નરપાર, જુગનપુર વગેરે દક્ષિણના નગરોમા ગખડે છે એ ખ્યાનમા લેના પ્રેમાનની લાખા આધુનિક ગૂજરાતી (પ્રથમ ચગ) અને અખાની બાપા તે કાષ્ટક ઉત્તર ગૂજરાત તરફના (પૂર્વમધ્યકાલના) સરકારોનુ પ્રનિર્નિન પાડનારી લાગે તો નવાઇ પામવા જેવુ કશુ નથી x

x સ્પષ્ટતા ખાતર અહીં મને અબીજા સુમવિભાગ સંલેપમા નોકુ છ—

૪ ૩ ૯૦૦-૧૨૦૦ આદિકાલ સિદ્ધદેમ સુમ

૪ સ ૧૨૦૦ ૧૫૦૦ પૂર્વમધ્યકાલ નરસિદ્ધસુમ

શ્રી. મોદી—દત્તકથાઓ સાચી ખરી ?

ઉત્તર—દત્તકથાઓ દત્તકથાઓ છે માટે જ ખોટી એમ તો કેમ કહેવાય ? પણ સાચી જ એમે શી રીતે દત્તો રાકાય ? મારું એવું માનવું ખરું કે ઇતિહાસ-દર્શિની માન્યતા મેળવ્યા પહેલાં દત્તકથાઓ બૃતાર્થ તરીકે સ્વીકારાય એ ઠીક નથી. ઇતિહાસકાર સમક્ષ દત્તકથાઓ એ સમૃદ્ધ સામગ્રી ગણાય. એને કામ

ઇ. સ. ૧૫૦૦-૧૬૫૦	ઉત્તરમધ્યકાલ	નામરયુગ
ઇ. સ. ૧૬૫૦-૧૮૫૦	આધુનિકકાલ-૧	ત્રેમાનદયુગ
ઇ. સ. ૧૮૫૦-અદ્યર્થત	આધુનિકકાલ-૨	ગોવર્ધનયુગ

આમા ખાસ નોંધવાનું એટલું છે કે ઉત્તરમધ્યકાલના આરંભ પછીના કવિઓની કૃતિઓ એ જ ગૂજરાતી, કાઠિયાવાડનો એક રાખ્દ વાપરીને કહ્યું તો ‘સુવાળ’ ગૂજરાતી, રચનાઓ ગણાય. તે પછીનું સાહિત્ય તે જ ગૂજરાતીનું અગ્રણ્ય સાહિત્ય. તે પહેલાનું પૂર્વમધ્યકાલનું સાહિત્ય તે ગૂજરાતી-મારવાડીનું સહિયારું સાહિત્ય; મારવાડી ભાષા-સાહિત્યના ઇતિહાસમા મારવાડી જેને પોતાના તરીકે અપનાવવા અધિકારી એવા એ સમયના નરસિંહ વગેરે કવિઓ પણ. અને તે પહેલાના યુગનું-આદિકાલનું સાહિત્ય-તેની ઉપર તો ગૂજરાતી-મારવાડી (જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની) એકલીને જ નહિ પણ પશ્ચિમી હિંદીનેય અધિકાર ખરો, એટલે કે ગૂજરાતી અને મારવાડી ભાષાસાહિત્યના ઇતિહાસો પોતપોતાની અવ્યાસવિષય બધાને સંગઠ તે કાળમા કાઢે, તે રીતે હિંદી પણ પોતાના ભાષાસાહિત્યના ઇતિહાસમા એ જ રીતે સિદ્ધહેમના દૃઢાઓ સુધી પોતાના મૂળિયાં શોધવા (હોજા સામલા જેવામાના પુહિમ ધાકારાત નામ જેવા લક્ષણો જોતવા) પ્રવૃત્ત થાય. પ્રાદેશિક અભિમાન અને ભાષાકીય અભિમાન એ બંને સેવવા હોય તોપણ તે સેજસેજ તો ન જ કરવા જોઈએ. વલ્લભીના ભટ્ટિ કે ચિન્નમાળના માધ અથવા પાટણના દેવચંદ્રને, ‘ગૂજરાત’ના તેમ છતાં, ‘સંસ્કૃત ભાષા’ના લેખકો તરીકે આપણે ગણિયે ઊંચે પણ ઉત્તરમધ્યકાલ પહેલાની ભાષા સાથે સંજ્ઞાયેલા લેખકોના વિષયમા ભાષાકીય અભિમાનને સિધ્ધિ કરવાનું એટલું સહેલું નથી પણ સાચી રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિ તો સિદ્ધહેમ અતેના દૃઢાસાહિત્ય ઉપર ગૂજરાતી મારવાડી હિંદી વગેરેના હક્ક સ્વીકારશે અને મીરા જે જૂ. પ. રા. ના વિશ્લેષકાળમા ગાઇ ગઈ તેની ઉપર એકી સાથે મારવાડીને અને એકળાજૂથી ગૂજરાતી તો બીજી ગાજૂથી પશ્ચિમી હિંદીને હક્ક લડાવતી જોઇ આશ્ચર્ય પામશે નહિ.

સરળતા માટે ઇ. સ. ૧૫૦૦ પછીની ભાષાને માટે જ ‘ગૂજરાતી’ રાખ્દ વાપરવો ઠીક છે. ઇ. સ. ૧૨૦૦ થી ૧૫૦૦ સુધીની ભાષાને મારુ-ગુર્જર કહેવાયી તેના સાહિત્ય ઉપર બંને પ્રદેશોનો હક્ક છે એ હકીકતને ઠકાવ મળવા સંભવ છે. અને ઇ. સ. ૯૦૦-૧૨૦૦ ની ભાષાને અપભ્રંશ-કલ્પ (અપભ્રંશ જેવી) કહી રાકાય, સાહિત્યકીય અપભ્રંશથી તેને છૂટી પાડવા માટે.

પત્રો અને તેમના 'વધારા' બહાર પડે છે તેમ છતાં એ વખતના જેવું એકતારપલ્લુ આપણે સાધી શક્યા હિયે કે કેમ એ વિચારવામગ્નું છે...તેમાં દિદી અને વજ્રભાષાના ગાયકોની ઝસમ આપણા ગૂજરાતમાં તો ઠેક ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધના કવિ બાવાચકર સુધી મતી ગઈ છે. દિદી ગાયકોમાં પણ કબીરનો અમર દિદની માહિત્યપર પરામાં બહુ જીવન લાગે છે. અર્વાચીન સમયમાં પણ સુ ટાગોરની મહન કલાવાણીમાં કે સુ આપણા અરજી ભગતના સ્વાભાવિક ભજનવ્યકાશમાં કબીરની ઝલક જરૂર વરતાઈ આવે છે. આ અરજી ભગત ઉપરથી એની 'વાણી'ના ગંપાદક સદ્ગત મહાદેવભાઈ સાથે અખા વિશે મારે થયેલી વાત વાદ આવે છે. અખો ગૂજરાતનો કબીર છે એ મનઃશાન્તી વાત ચાલતી હતી ત્યાં એમણે બંને વિશે ઉદ્ધાર કાઢ્યો. કબીર *seminal poet* હતો અને આપણા માહિત્યમાં એ જાતનો કવિ અખો દેખાય છે. અખાના સમય સુધીમાં તો કબીરની વાણી ખૂબ પ્રચાર પામી ચૂકી એમાં શકા નથી. ઉત્તર દિલ્હીસ્થાનમાં અખો રખડ્યો છે અને દિદીમાં પણ પદો રચે છે એટલે કબીરની વાણીનો એને પરિચય થયો હોય તો નવાઈ નહિ. કબીરે ચક્રણી કરેલી કેટલીક ભાવના-લઢણો અખામાં જોવી મુશ્કેલ નથી અને બનેતો વિચારમિનાર પણ બહુ ભિન્ન જણાતો નથી કબીરનો એણે ઉદ્દેશ્ય પણ ક્યો છે.

નિર્ગુણ કથતા કબીરને પ્રબળ થયો, સગુણ કહેતા નરસં રે ગદેતો.

તેમ છતાં એક વાત ખામધ્યાનમાં ગળવા જેવી છે. હમણાં દિદીમાં ડૉ. ગમકૃષ્ણ વર્માએ કબીરના રહસ્યવાદ ઉપર એક મનનીય નિમિષ લખેલો છે. તેમાં કબીરની કેટલીક વાણીની મદદથી કબીર ગદ્યમાર્ગી (Mystic) હતો એવું જતાવવા પ્રયત્ન થયો છે. કબીરની 'રમૈતી' અને 'ઉલ્લસૈતિયા'ની સાખી અખાના કેટલાક અવજવાણીના પદોમાં ધાય છે, તેમ છતાં એ રીતનો રહસ્યમાર્ગી અખો તો દેખાતો નથી.

દાદુ અને મુદરદાસો દાદુ તો દાદુપંથીઓની માન્યતા પ્રમાણે અમદાવાદના લોહીરામ નામના નાગગણાણુને સાબરમતીના પ્રવાહમાં વહી આવના બાળકરૂપે મળ્યા હતા. ગૂજરાતી અને દિન્દી-કંદ્ય ભાષામાં એમના ઉદ્ધારો મળે છે. અખાની સાખીઓ (ગૂજરાતી તેમ જ દિલ્હીકંદ્ય) જેવી રચના ઉપર જરૂર દાદુ અને કબીરની અમર છે. કાંઈ નહિ તો સતોની વિચારપ્રચારની પ્રણાલીમાં ચક્રણીનાજી તરીકે સ્વીકારાયેલી સાખીનો એણે સ્વીકાર કર્યો છે. મુદરદાસ અખાના મમકાલીન હતા. તેમણે વિધવિધ પ્રદેશોની ખાસિયતોની

દીક ઠેકડી ઉડાવેથી છે, જેમકે મૂજરાત વિશે તે કહે છે કે “ભામઢહીત
ઘતીત સોં હોત ચિલાર ઔ કૂર ચાટત હાડી” અખાનો તે એમનો બેટો
થયો હતો કે કેમ તે કહી શકાતું નથી, પણ એ સમયમા ઠેકડો ઉડાનનારા
આત્માર્થોએમા અખો એ.લો ન હતો એ એમ જરૂર આનંદ થાય છે

✓ શ્રી કેશનરામ રાત્રી-નગસિંહ માડણ અને અખા વચ્ચે ૧૫૦ વર્ષ
[ગા. એ ગાળામા ધ્વજસ્થાનને લગતી કવિતા ઘષ્ટ જણાતી નથી તો દેહસો
વર્ષ બાદ અખામા જ્ઞાનની કવિતા ક્યાથી આવી ?

ઉત્તર—નગસિંહ માડણ અને અખા વચ્ચેનો સમય—ઉત્તર મધ્યકાલ
૪ સ (૧૫૦૦-૧૬૫૦) સગસતાની દૃષ્ટિએ એકંદરે નિરાસા ઉપજાવે એવો
છે એ સમય (નાકગુપ્ત) આપણી આખ્યાનકવિતાના પ્રાદુરભાવે અને જોડા
નહિ પણ પહોંચો અને સ્થિત કરી આપે છે નાકર, વિપ્રહાસ, શિવહાસ
ભાષિ, વૈકુન્ઠ, આદિ કવિઓ આખ્યાનકવિતાને વિપુલતા અર્પે છે એટલું જ, એતુ
વર્ચસ્વ, એતુ તેજ, એની ગસત્રી વધારવામા ખુબ સફળ થતા જણાતા નથી.
તે માટે તો એક તરફ આખ્યાનકવિતાના આરભના નરસિંહભાનણ અને
ભીમમાડણ પ્રત્યે નજર કરવી રહે અથવા તો બીજી તરફ આખ્યાનકવિતાની
પરાકાષ્ઠાકાળ પ્રેમાનંદના પ્રતિભાસર્જનો પ્રત્યે મીઠા માડાની રહે નાકગ-
ુપ્તની કવિતા પ્રમાણમા છીંઝી છે, આગળ પાછળના યુગ-નરસિંહયુગ કે
પ્રેમાનંદ યુગ જેવી રમતપૈક નથી ધ્વજસ્થાનની પણ સામાન્યકોટિની-અખાની
જેવી અમરતૃતિયુક્ત નહિ એવી-કવિતા આ ગાળામા નથી જ ઘષ્ટ એમ નથી
કવિચિત્તિ ભાગ ૧-૨ મા છમરે પારાઠ, રત્નો કોડિયો, ધનદાસ અને ખાસ
તો ધનગજ પડિત આપણને આ નાકગુપ્તના જ્ઞાની કવિઓ મળે છે અપ્રસિદ્ધ
પદોતુ મપાદન થતા વધારે કવિઓ મળવા સગવ છે ધનરાજની ‘હિનો નો બ્યા
પકિત’એમા અખાની પદવલિનો અરે રિચાગલદહુની કેવી ઝાખી થાય છે !

પરશદા અવિચલ ચહા તેહ પહિલુ પરમાતમા હેલિ ॥

આદિ એકવચન વ્યાપ માદિ તેહ અતિ ઘણા હેલિ ॥

સવુહ બિર ચેહ । ચેહ હફડે રાજ્યુ નથી હેલિ ॥

અખામા જ્ઞાનની કવિતા કેમ પ્રકટી એનું એની પ્રતિભા સિરાયતુ
કાઠ માલ પારિસ્થિતિક કારણ પણ શોધવું હોય તો શોધી શકાય માડણ
ઓ અખો બને વૈષ્ણવો વિશે ગાનારા છે અને વૈષ્ણવતાથી રંગાયેલા છે
તેમ છતા તેની પણ ચિકિત્સા કર્યા વગર રહ્યા નથી અને કવિઓની
વૈષ્ણવચિકિત્સા નજર આગળ રાખી, અખામાથી માડણ બાદ જતા જે

શે. ગ્હે, તેને માટે વચ્ચાગાનું જીવન જવામ ૧૦ ખરુ કે નહિ તેનો વિચાર કરના મેં સચના દેલોજ છે અખાના સમય સુધીમા વૈજ્ય મપદાનો આપણા જીવનમા મજબૂત જડ ધાલી હતી અને કોઈ પણ મપદાય નડ ધાલના, તેની કારકિર્દી દીગપાત હ? પદોચવામા પત્રી વિનય કરતી નથી ત્રી ગોકુનનાયજી એમ મદાપુરુષ દતા, પણ તેમનું ગૂજરાતમા વસે થતા એમ ગૂજરાતી કવિ મગજ સુમાત્રી જેસીને એટના સુસી લખી બેમે ૪ કે એ પ્રમંગથી 'દાદો વલો ગુજાનિનો' તો અખા જેના ચિહ્નિમ દપ્તાનો કાગડો એવી વેવનાઈ પગ વીગવા માડે એમા નવાઈ પણ થી! 'નાલા ધોવા ફરે ફૂટકા ખાઈ પીને થવા ખૂટકા' એ શબ્દોમા તત્તલોન વૈજ્યવનામધારીઓ ઉપર દીનો તેમન જ આ સોનાગ રવિએ વરમાલ્યો છે અને એનુ બધુ જોયુ ન જતાં, કવિના મુખમાથી ઉપગના જેવા અનેક ઉદારો નીમના હોય એમ દેખાય છે આવી વેવનાઈથી મ્દાલેનો માનુમ જાનની નક્કર જુમિકા તગ્ધ ધીરેધીરે ખમે એ પણ સ્વાભાવિક છે

✓ શ્રી રતિ તાલનિવેદો—અખાના મમમા કૃષ્ણભક્તિ વગોવાઈ હતી ખરી?

ઉત્તર—ના કૃષ્ણભક્તિ નહોતી વગોવાઈ ખુ અખાએ જ કૃષ્ણભક્તિના નિતાન્તરુદ્ધર પેા આખા છે મે હજી અપ્રાગ્દ છે પણ યોડીકે નાનગી મે ગજુ કરી જ છે આ વાગ વીનગી જવાય છે એવે ખામ ભાગપૂર્વક જણાવરી ગ્હે છે કે અખાના મમમમા કૃષ્ણભક્તો વગોવાયા હના કૃષ્ણભક્તિ નહિ કૃષ્ણભક્તો વૈજ્યવેાની વગોવણી અખામા મમે છે માટે કૃષ્ણભક્તિની વગોવણી પણ તેની કવિતામા મગરી જોઈએ એવી અોક્ષા ગખવી રીક

અખેગીતા-માં ‘નિત્ય રામ નારાયણનો’ દેખના ભક્તના, આપણા સાહિત્યમાં અનુપમ કદો શકાય એવા, વર્ણનરૂપે મળે છે. (કાવું. ૧૧) પ્રેમલક્ષણના સંસ્કારો અખાએ જીવનભર સાચવી રાખ્યા જણાય છે. એવી મૂડી એકવાર હાથ લાગ્યા પછી જતી કરે એવો એ દેખાતો પણ નથી. . . અદી એક પીગત હિમેરી લઉં મેં જે નિર્વિવાદ પુરવાર કરી આપ્યું કે ‘ગુરુ કીધા મેં’વાળા છાપામાં અખાનો આશય શ્રીગોકુલનાથજીને ઉતારી પાડાનો નદિ પણ પોતાની હીજીપત હિધારી પાડાનો—આત્મનિર્ભરતાનો છે તો પછી સાથે સાથે મેં અખાને ‘વૈષ્ણવ’ એવું લેખક કેમ ન લગાડ્યું, એમ કોઈના મનમાં અપેક્ષા જાગી હોય તો હું લાચાર છું. વૈષ્ણવ સંપ્રદાયને એક માન્ય સંક્રમણ આપવા હું પ્રવૃત્ત થયો જ નથી. આ પ્રશ્ન અંગે શુદ્ધિભેદ દૂર કરવા ત્રણ વસ્તુઓ પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચવું જરૂરી છે: (૧) જે કૃષ્ણભક્તિથી વૈષ્ણવ ગણાવાતું હોય તો ખેસક અખો વૈષ્ણવ છે. જે અર્થમાં શ્રીગોકુલનાથજી કે શ્રીમદ્ વલ્લભ અથવા તો શ્રીમદ્ધુસર્જન મરરવતી વૈષ્ણવ છે એ વિશાળ અર્થમાં અખો વૈષ્ણવ છે. કૃષ્ણભક્તિનું એક ખાસ સ્વરૂપ પ્રેમલક્ષણ તો એણે રગરગમાં અનુભવ્યું છે. હૃદયની પ્રવૃત્તામાં એ કાંઈ પણ ભક્તથી જિતરે એવો નથી. અખો આપણા દેશના પરમ ભાગવતોમાંનો એક છે. (૨) કૃષ્ણભક્તો ગણાતા હોય તેમનામાંનો તે એક હોય એટલે કે કાંઈ એક સંપ્રદાયનો હોય, એના સમયમાં કૃષ્ણભક્તિનો વૈષ્ણવ સંપ્રદાય પ્રવર્તતો એટલે કહિયે કે તે સંપ્રદાયનો એ હોય, તો જ એને ‘વૈષ્ણવ’ કહી શકાય તેમ હોય તો સ્પષ્ટ છે કે અખો એવો વૈષ્ણવ નથી મંજવ ■ કે જન્મે-ઉઠેર થોડોધણો મમય તે એ સંપ્રદાયનો હોય, પણ એની વાણી કહે છે કે એ લોકોમાંના એક મણાવાની એની ખવાહેશ રજમાત્ર નથી, કમજાગે એમનામાંનો મોટોભાગ એને કડક ટીકાને પાત્ર જણાય છે, સદ્ગુણાગે એવી ટીકા કરતા એ ખચકાતો નથી અને આપણને આપણા સાહિત્યની હિતમેત્તામ કટાક્ષવાણી મળે છે અને માથેસાથે એક ઉત્તમ આત્માની આધ્યાત્મિક પ્રામાણિકતાનું અને નિર્જોક્તાનું દર્શન ચાય છે. અખો આ વૈષ્ણવસંપ્રદાયમાં, ધારો કે જન્મથી કે ઉઠેરથી હોય, તોપણ તેમાં ટકવો હોય એ એના વૈષ્ણવોની ઝાટકણી કાઢતા ઉદ્દગારો જેતાં અસંખ્યિતવત્ છે ધારો કે જન્મે ઉઠેર એ વૈષ્ણવ ન હોય, તોપણ એના કહેવાથી સમગ્રીય છે કે એ ગોકુળ જર્ઠ શ્રીગોકુલનાથજીને શિષ્ય બનીને પોતાને આધ્યાત્મિક નિઃસંસારી તક જરૂર આપે છે. (ગુરુ કરવા હું ગોકુળ ગયો’, ‘ગુરુ કર્યા મેં ગોકુળનાથ’.) પણ તેમ કરતાં દુનિયાની દૃષ્ટિએ

મગુગ ગજાપત્રને મન મનાવવાનું થયું એટલું જ વિચાર તો 'નગુગનો નગુગો'જ
 ગ્લો આમા અખો પોતાની જ દાખા જુએ છે, અને સગુગ થતા માત્રથી
 તરી ગયા માનનારા અને આગળ જીએ યો પુરુષાર્થ કરવાની જરૂર ન
 જોનારા ગુરુપેન્ડાઓ—જેમનો તોટો કદી પડ્યો નથી ને પડશે એવો કર
 પણ નથી—ઉપર પોતાનો દાખલો આગળ ધરીને જ પ્રકાશ પાડે છે
 'અમેગીતા'માં આ જોષાર્મા પણ માયાગદા રીકાગનાં ૨૫૮ ચિદ્ધો જોનાં
 એમ તો જરૂર માગે છે કે વૈષ્ણવીગણા લીધ પડી ક્યારેક—અને તે ગુરુની
 નદિ પણ પોતાની જ તુટિને પગિખામે—ને એમાથી ખર્ગો ગયો દશે જ.
 તેમ છતાં વાદ મજવાનું છે કે વૈષ્ણવી મંપ્રદાયમાથી જે માથી કીમતી—
 પ્રિયથયા—તેની હાપજિદગીતો એના હૃદયે પ્રજાપણે રહેલી વરતાવા
 વમર રહેતી નથી (૩) આ વૈષ્ણવી મંપ્રદાયમાથી એ ખરેખરે તેથી એ
 મંપ્રદાયની મોટી ટીકા થઈ જાય છે એમે સમજવાનું નથી એકદરે જોનાં
 એ માયાવાદને પણ અનન્યપણે વળગી ગ્લો છે એવું મમજાતું નથી એ તો
 એના શબ્દોમાં કહિયે તો 'મો વારોથી કીરો' આપ્યો ગયો છે

તે માટે તત્વદર્શી ખરો,

અખા જેદ સર્વે ભરો

એ મમય જ મમન્વયનો દનો. શ્રીશ્ચગચાર્યના તત્વજ્ઞાનને ઊડી રીતે
 સમજનાર અને પચાવનાર મધુસૂદન મરસ્તની જગત્કાર કિમિ તત્વમદ ન
 જાને એમ માય છે શકર પછી ભક્તિની જે ડાળો ભાગ્યવર્ષમા ઊડી તેથી
 એમના જેવા આત્માનુભવીઓ ન ભીંભયા હોત તો તેની જ નવાઈ રહેત
 અખો પણ આવો મમન્વયદર્શી છે એજે શ્રુ ર ચાણૂકીમા એવા દર્શનનો પુરસ્કાર
 પણ કર્યો છે :

નિજા યદને સગુણમા બો,

તો અખાદુષમા સાકર મલે

અનુભવીઓએ દાખલેન આના સમન્વય સંનને જદવે મંપ્રદાયના વાડાઓને આ
 દેશના લોકો વગી રલા એ ધનાએ પાતાના સપ્રદાયોનું તો ઠીક પણ
 દેશના ધર્મપ્રનાદનું ભારે અનિષ્ટ કર્યું છે

ટુકામા, અખો જન્મેઉછેરે વૈષ્ણવ હો વા ન હો, પાછળથી ગોકુળ
 જઈ દીક્ષા એણે અવસ્થ લીધી છે પણ તે મંપ્રદાયમા તે ટકયો હોય એમ
 દેખાતું નથી તે સપ્રદાયના કેટલાક વર્ગની ટીકાપાત્ર વર્તણૂક પર તેણે પ્રદા
 કર્યા છે, પણ શ્રીમદ્ ગોકુળનાથજી પ્રત્યે અવિનયવાણી એણે હિચ્ચારી નથી જ.
 તે સપ્રદાયમાથી એ ખર્સો ગયો તેમ છતાં સાચા અર્થમા તે જીવનના અંત

સુધી વૈષ્ણવ-પરમભાગવત-રહ્યો છે. તે ગદ્યા સંપ્રદાયથી ‘ભિક્ષુ’ ચાલ્યો ગયો છે, અર્થાત્ અનુભવે એને સમન્વયદર્શી બનાવ્યો છે.

શ્રી. ચૈતન્યપ્રસાદ દીવાન—એ જ્ઞાની તરીકે લખતો હતો કે કવિ તરીકે ?

ઉત્તર—અનુભવી તરીકે.

શ્રી. ગટલાલ ધ્રુવ—વૈષ્ણવતા આટલી વહેલી પડતીમાં આવી ગઈ હતી ?

ઉત્તર—અખાનો પુરોગામી માંડણ પણ વૈષ્ણવ છે. એણે ધર્મચર્ચાના દબો ઉપરનો કહેવનોનો સારો સમ્રહ રજૂ કર્યો છે, પણ વૈષ્ણવો ત્રિરુદ્ધની કહેવતો એની પાસે જૂજ છે. દોઢમે વરસ પછી અખો જોડાયે છિયે તો તે વૈષ્ણવોને તીખા ચાગખા લગાવે છે. આથી આ દોઢસો વરસમાં પ્રસ્તુત સમ્રદાયની સ્થિતિમાં ફેરફાર થયો હોવાનો શક જાય છે, જેને પરિણામે અખા જેવા આત્માર્થીને ટીકાનાં વચન કાઢવાં પડ્યાં. આજના ધર્મપરાક્રમખ જમાનામાં કોઈ સંપ્રદાય વિરુદ્ધ જોલણું કેવળ મુશકેલ નથી, તો તે સમયમાં તો કેટલું મુશ્કેલ હશે ? તેમ છતાં અખાથી જોલ્યા વગર રહેવાનું નથી. એવું સમજાય છે કે સંપ્રદાયની સ્થિતિ અખાના મોંઢામાં આગળા નાખીને એને જોલાવતી ન હોય:

‘વૈષ્ણવ બેખ ધરીને ફેર,
પ્રસાદ ટાણે પત્રાવળાં ભરે !’
‘નાલા ધોયા ફેર ફરકા
ખાઈ પીને થયા ખૂટકા.’

શ્રી. ધૂમકેતુ—સંકરાચાર્ય જ્ઞાની કે ભક્ત ?

ઉત્તર—માત્ર શબ્દનો ભેદ છે. સાચો જ્ઞાની પોતાને ભક્તિથી વચિત રાખે ખરો ? અને જ્ઞાન વિના સાચા ભક્ત પણ થવાય ? જેમ પરબ્રહ્મનું ચચાર્ય વર્ણન સત્ કે ચિત્ત કે આનન્દ એમાંના કોઈ એક જ શબ્દથી નહિ પણ ‘સમિચદાનંદ’થી જ ચાય તેમ શકગચાર્ય જેવા જીવન્મુક્તોનું પણ જ્ઞાની કે ભક્ત કે વેગગી કે કર્મકર્તા એવા એક પદથી અંશવર્ણન ન કરવું ઠીક છે. શકરાચાર્યને નામે ભક્તિરત્નોનો ચરેલા છે. જીવનની અંતિમ પજોમાં એમણે શિષ્યોને સચ્ચો પાસનાની અનુમતિ આપ્યાની પણ કથા છે. પણ તેથી એમની મૂળ વાતને આચ આવતી નથી તે તો રહે જ છે.

અખા જેવા સમન્વયદર્શી અનુભવીઓએ ભક્તિ અને જ્ઞાનવૈરાગ્યનો અંગાંગી અને તેથી અવિરોધેષ્ય મેળવ્યો. અખો કહે છે: ‘ભાઈ, ભક્તિ જેટલી પંખણી જેટલે જ્ઞાનવૈરાગ્ય બેઉ પાંખ છે.’ જ્યારે કેવળ ભક્તિમાર્ગ-

ગોએ વિશેષ મંત્ર મળેલો. દ્વાગમ જ્ઞાનવૈરાગ્યને ભક્તિરૂપી ગાળનાં વાળરડાં તરીકે ઓળખાવે છે. આત્માને ખડચાં જોનારૂં આ વચણ છે. પણ ચૈતન્યના એવા વિભાગો મંગલતા નથી.

શ્રી ગતિયાવ ત્રિવેદી—ભાગવતનો મમય દ્યારે ?

ઉત્તર—તે કહેનું જગ વિષ્ટ છે. કોઇ નવમો સંકેત તો કોઇ અગિયારમો કહે છે. એ પછી તો નહિ જ.

શ્રી ગતિલાલ ત્રિવેદી—મને લાગે છે કે મંરૂત માદિત્ય કોડુ અને મંબીર બનતું ચાલ્યું તેથી લોકજાણામાં ભક્તિમાદિત્યની જરૂરિયાત ઊભી થઈ.

શ્રી કેશવગમ શાસ્ત્રી—જુદા જુદા આચાર્યો અમુક વિચિત્ર તીર્થોની આસપાસ વ્યાપક બન્યા, તેમા બાવાજી, મયુગ, અયોધ્યા એ રામાનુજ, વલ્લભ-નિખાર્ક, રામાનંદના ત્વાં ત્વાંના પ્રચારથી સમગ્રી શકાય છે.

ઉત્તર—શ્રી. શાસ્ત્રીજીનું કથન શું બન્યું તેનો કાંઈક ખુલાસો આપે છે. પણ એ કેમ બન્યું તે જાણવાનું રહે છે. શ્રી ત્રિવેદી કહે છે તેમ માનવાનું મન થાય એવું છે પણ શું મંરૂત માદિત્ય, પૂર્વે, ઓછું કોડુ હશે ? વળી ખીન્ને મવાલ એ પણ થાય કે શું પૂર્વે ભક્તિ, ભક્તો અને ભક્તિ-માદિત્યની કદીયે આ દેશમા કમીના હશે ? એમના કહેવામાથી આપણે એટલો અર્થ લઈએ કે આ મમયમા લોકસમૂહનો મોટો ભાગ જે કાંઈ મંરૂત માદિત્ય હતું તે મમજવાની યક્તિ કોઇ પણ કારણે ગુમાવી બેઠો અને એક ભક્તિતત્ત્વ જ એને ઝટ સમજાય એવું હતું અને તેને તેણે ઝડપી લીધું, તેને તે વળગી ગયો.

મનુષ્યહૃદયનો દોળાવ એવો છે કે મનુષ્ય-આત્માને ભક્તિ તરફ ઓછી મુશ્કેલીથી ધકેલી શકાય, જ્યારે જ્ઞાનની વાત એટલી મહેલો ન ગણાય.

એક ભક્તિ જ પથ નીવડે અને જ્ઞાનાદિ પોતાને સહે નહિ એવો આરોગ્યરહિત આપણો સમાજ શી રીતે થઈ ગયો ? એનું એક મુખ્ય કારણ ઇસ્લામના આગમનમા-આક્રમણમા-ગોધરાનું રહે છે અથાઉ અનેક પ્રજાઓના પૂર્વ આ ભૂમિમા આવીને ઈલવાયા હતા, પણ હિંદુધર્મે કદી મક્કોલ અનુભવો ન હતા હિંદુ મનુષ્યોને તાણીની ઉપમા અપાય છે એ બરોગર છે એ તાણીમા નવી નવી પ્રજાઓની મસ્કૃતિઓ વાણારૂપે દાખલ થઈ, એતપ્રેત થઈ હિંદુધર્મનું ભાતીજળ પટ ઉપજાવતી. પણ ઇસ્લામને એ રીતે સમાવી લેવા મળેલ ન હતો. ધાર્મિક અને ગાજકીય ઇતિહાસ તરફ દૃષ્ટિ નાખીએ જોયે તો મમજાય છે કે હુસોને સિક્કત તો આપી, પણ હર્થ-

વર્ધન પછી ભારતવર્ષમાંથી સાર્વભૌમ સત્તા વિદ્યુત્ત યર્ષ અને જાણે કે ધીમે ધીમે જીવનમાંથી શ્રી સરી ગઈ. ધાર્મિક જીવનચર્ચામાં સમાજે ખાંદે અને છાછાજી વિચારણાનું દંદ સમાવી શાંકરમત ઉપર નજર સ્થિર કરી હતી, પણ આ રીતે જિમરેલા ધર્મનાં હાડ ખખડી ઉઠેલાં તો હતાં જ. એકેશ્વરવાદ અને માનવ માત્ર માટે બંધુતાનો પચગ્રામ ફેલાવતા તાજગીભર્યા, જોમભર્યા, એકે નરીન ધર્મને-ઈસ્લામને આ દેશનો સમાજ ગળી જઈ શકે એ સુંકર ન હતું. એટલુંજ નહિ, સમાજને પોતાને સામેથી ટકી રહેવા માટે આત્મ-રક્ષણના ઉપાયો યોજવા પડ્યા. એમાં જવા કરતાં ભક્તિ એક સરળ સર્વ-ગમ્ય સુલભ સાધન હતું. હિંદુ મંસ્કૃતિએ આત્મધારણનો એક અસાધારણ પુરુષાર્થ કયો તેના પરિણામરૂપે મધ્યકાલીન ભક્તિધારાનો સર્વતોમુખી પ્રસાર જોવા મળે છે. તુલસીદાસના ‘રામચરિતમાનસે’ અને શ્રી ચૈતન્ય ગૌરાંગ તથા શ્રીમદ્ વલ્લભની ભક્તિચર્ચાએ દેશના હૃદયને સંચ્યું, ચિમળાવા ન દીધું. હિંદુધર્મ આ રીતે પગભર રહ્યો.

આ ઉપરથી એવું ન સમજવું જોઈએ કે આ પહેલાં ભક્તિ અંગ્રાંત હતી, ભક્તિના સંપ્રદાયો આ દેશમાં જૂના કાળથી ચાલ્યા આવતા હતા. પણ તેમનું ઐકાન્તિક મહત્ત્વ કહી ન હતું. તે આ સમયમાં થયું. ભક્તિના આ અનન્ય મહત્ત્વ ઉપરથી એમ પણ સમજાય ખરું કે સમાજની ‘જાન-દૈરાગ્યકર્મની ભાવનાઓ નજળી પડી હોય ત્યારે ભક્તિ અને વેવલાઈવમ્નેનું અંતર ધરી ગયેલું ધણીવાર જોવા મળે તો આશ્ચર્ય નહિ. આ સમયમાં પુરાણોએ અને ભક્તિસંપ્રદાયોએ હિંદુધર્મને પગભર રાખ્યો છે. પુરાણોમાં તીર્થમાહાત્મ્યો અને વ્રતમાહાત્મ્યોની ભરમાર યર્ષ પડે છે તો ભક્તિસંપ્રદાયોમાં પણ ઉત્કટ અંધશ્રદ્ધા અને વેવલાઈવનાં અલે ને પગલે દર્શન ધાય છે. આમ હિંદુધર્મ જીવી ગયો ખરા, તેમ છતાં જાણે મરવા વાંકે જીવતો હોય એવી એની દશા હતી, તે હકીકત સામે આખરોઆમખ્યાં કરવાં પણ ઠીક નથી.

ભક્તિસાહિત્યે, આ રીતે ધણી મોટી સેવા જમાવી છે. લોકલાપામાં એ રજૂ થતું. પણ પૌરાણિક કથાનકો તેમ જ કૃષ્ણભક્તિની ગાથાઓ લોક-ભાગમાં હાથમાં પાણી નાખ્યે જ નાથ, નાખ્યે જ નાથ, એ રીતે માત્ર પ્રાણ ટકાવી રાખે એટલા સત્તવાળી જ હતી, તેને હટપુટ કરે, વીર્યવંત કરે, નવી સિદ્ધિઓ પ્રતિ પ્રસ્થાન કરાવે એવી એનામાં ગૂંમવશ ભાગ્યે જ રહી હતી. ભક્તિ સાથે ધૃતર તત્ત્વોનો સમન્વય કમીર અને અખા જેવા અનુભવીઓએ કરેલો તે માર્ગ કમળાગ્યે જાડુ અનુચારાઓ નહિ. દૂંધમાં,

સરકૃત સાહિત્ય ગદ્યન ચતુ આશ્યું હતું તેથી ભક્તિસાહિત્યને ફાવતું આ યુ
એમ નહિ પણ મમાજની સ્થિતિ જ એવી કે ભક્તિ મિત્રાઈ કાઈ એને જરે
નહિ એવું દેખાય છે અને ભક્તિમા પણ તુલસીસગના હિચ્ચાશથી આત્મ-
લલકારથી માડીને સપ્રદાયીઓના બહુશ જડ કાસાકગતાલના ખખડાટ સુધીના
અનેક પ્રકારોમાથી આ પાછના જ વિશેષ તો અનુકરણસુનભ ભક્તિમાહિત્યનો
યુગ ધણે ધણે લાખો ચાલ્યો છે તેમ છતાં જેને નિ શક સાહિત્ય હી શકાય
એવું જૂજ મળ્યું છે એ હકીકત સચક છે

• શ્રી. દીવાન—મને લાગે છે કે અમુક તરવના પ્રાધાન્યે માનસશાસ્ત્રીય
રીતે જુદા જુદા માર્ગ તરફ વળણ ચલા કર્યું

શ્રી ધૂમકેતુ—મને લાગે છે કે શિવભક્તિ પારુષભક્તિ હતી, તે માટે
બલિષ્ઠ હૃદય જોઈએ. તેના અભાવે પરગણિત હૃદયોમા રાધાકૃષ્ણ-ભક્તિ રથપાઈ

શ્રી. ગદુલાલ ધ્રુવ—તે બગાડ નથી.

શ્રી કેશવરામ શાસ્ત્રી—કેમકે ધણા જૂના ગમવથી મુસનમાનો આવ્યા
પહેલા જ ભક્તિ હતી એથી બવડુ મુગવમાનોમા સૂકીવાદ છે, એને પરગણિત
હૃદય હી શકારો ?

ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ—અમુક અમુક અચ નમજો પડ્યો ત્યારે આચાર્યોએ
હિતપન્ન થઈ તે તે અચને પૂર્ણ સમજ બનાવી આપ્યો. ધર્મની પડતી અહીં
ભારતવર્ષમા આવી જ નથી માત્ર રાજકીય પડતી આવતી ત્યારે ભગવાન
રૂપી ઔષધ મળ્યાં કર્યું છે જ્ઞાનના જેમ મોજા આવ્યા, તેમ ગૂંજગતમા
એ કાળે ભક્તિના મોજા આવ્યા તેમા અખાએ જ્ઞાનના મોજાનો મેળ સાધી
આપ્યો એ જોડાણે જ્ઞાનભક્તિ ગૂંજરાતમા સમગ્ર બની તમીરાએ એ બધું
બચાવ્યાં કર્યું દેવાવ્યાં કર્યું આમા ક્યાવ જ્ઞાન-ભક્તિની પડતીનો યુગ
નજરે નહિ પડે

શ્રી રતિલાલ ત્રિવેદી—રાનડે કહેતા હતા કે રામદાસ-તુકારામ-જ્ઞાનદેવ
એમ ૧૩-૧૪ મા સૈકાથી ભક્તિ મળે છે, આનંદચકર કહેતા હતા કે ૮-૯
મા સૈકા સુધી જવું જોઈએ

શ્રી દીવાન—મને લાગે છે કે ગજકીવતાથી ધર્મ સુધી આવવાને
બદલે ધર્મથી રાજકીયતા સુધી જઈએ, ત્યારે Cultural-સાંસ્કૃતિક એકવનો
આપણને ખ્યાલ આવી શકે

ડૉ. હરિપ્રસાદ—અજ્ઞને દેકાવી રાખવાનો જ એ પ્રવર્તન હતો જીવનને
બળ મળે તે માટે ત્યાં ત્યાંથી યુગપુરુષો આવ્યા ને દેકાવી રાખી

શ્રી. ઉમાસકર જોષી—ભક્તિ એ કાંઈ ધરત્યામીઓ આ દેશમાં આવ્યા પછીથી દેશના લોકોએ શીધી કાઢેલો કાષ્ઠ પદાર્થ નથી પણ માનવ-હૃદય જેટલી જૂની ચીજ છે. પ્રાચીનકાળથી ભાગવતમંત્રદાયો આલ્યા આવતા હતા. એ વાત આગળ ચર્ચ ગર્ચ છે. ભક્તિનું કારણ પરાગ્નિત હૃદય છે એમ કહેવા કરતાં ભક્તિનું કારણ હૃદય છે એટલું જ કહેવું બસ છે. ભક્તિ માટે હૃદયે પરાગ્નિત થવાની જરૂર નથી. હૃદય એકવાર જીજ્ઞાસા શીધે છે પછી એનાં સ્પર્શનો વિશ્વ પાછળના પરમ તત્ત્વને સ્પર્શે ત્યારે જ એને ટાઢક વળે એવી એનામાં કાંઈક મહત્ત્વાકાંક્ષા છે.

વામકોશ આદિ માર્ગો તરફ દૃષ્ટિ કરતા શિવભક્તિ (‘શક્તમત’)ને પૌરુષયુક્ત માનવા કાંઈ બંધે પ્રેરાય પણ તેના રહસ્યને પૌરુષ કે સ્ત્રીત્વમાથી એકની સાથે જ જોડવાની જરૂર નથી તેમ આત્મા રાધાભાવે પરમાત્મા- (કૃષ્ણ)ને બળે એના જે અનેક પ્રકારો છે તેમાં એક સંપ્રદાયના ભક્તો (= રાધાઓ) મંદિરે ચાર દિવસ દૂર પણ બેસે છે એ જોઈને કાંઈ રાધા-કૃષ્ણભક્તિ ઉપર સ્ત્રીત્વનો આશય કરવા લગ્નચાવ. પણ રાધાકૃષ્ણભક્તિના રહસ્યને તો ન પૌરુષ કે ન સ્ત્રીત્વ, કેવળ માનની હૃદયની સુદ્રવતા સાથે જ ગંબધ છે.

ભક્તિની છાજો આપણા દેશને ચારે ખૂણે ભરી તેની પાછળ પ્રગ્નની આત્મગૂણની વૃત્તિ જ પ્રેરકમણરૂપે દેખાય છે પ્રગ્નની જેવી સ્થિતિ હતી તેમાં ભક્તિ સિવાય બીજું કાંઈ એને ફાવે એમે ન હતું વિશિષ્ટ મંત્રોગેતે લીધે ભક્તિએ અમૃતપૂર્વ પ્રાધાન્ય ભોગવ્યું. પણ એટલા ઉપરથી જ ભક્તિનું તત્ત્વ પગજ્યમાથી હિંબવે છે એવું અનુમાન ન થઈ શકે. અખા જેવા કવિમાં વૈરાગ્યની ધૂણી ધખતી જોઈને શ્રી. મુનશી જેવાએ વૈરાગ્ય-ભાવનાને તત્કાલીન દિદુક્ષમાજની વૈભવયુક્ત પૌરુષલીનતા સાથે સાંકળી છે. એના જેવો ઉપરનો પણ મત છે કદાચ આપણી હાલની પરતત્રતાના ખતાવને સમગ્ર યુગમાં ઘટાવવાના આ પ્રયત્નો છે.—પણ જોવા જમ્યે તો, આજે તો સાચાં ભક્તિ-વૈરાગ્ય પણ જાહેરજાહેર જડે.

ભક્તિને આધારે દેશ ટકી રહ્યો એ ખરું પણ પહેલાંયે ભક્તિ તો હતી. તેમાં ને આમાં ધણો ફેર દેખાય છે. પ્રાચીન સમયમાં ભક્તિ જ્ઞાન અને કર્મના સમન્વયનું મહત્ત્વ થતું. ભક્તિનું મધ્યકાલીન એકાગ્રી વલણ તે સામજિક-દૃષ્ટિના અભાવનું સ્વચ્છ છે. અહીં પરાગ્નિતતાનો ફાળો જરૂર છે. આત્માને અખિલાઈમાં પામવાને બદલે અંધાર. પામવાનો ઉતાવળિયો અને અકરાંતિયો

માર્ગ તે સ્વચર્યા કરતાં પરાસ્તતાનો જ સૂચક ગણાય. મોટા દાખલો આપણી આગળ દીઠાનો છે. એમણે ગીતામા કમયોગ લેયો. એ દર્શનમાં મુગદર્શન છે, કાન્તદર્શન નથી. જુઓને ગાંધીજીએ તરત ધીરે રહીને એ કર્મયોગ ઉપર પોતાનો મુધારો મૂક્યો કે કર્મયોગ ખરો પણ અનામકિતપૂર્વકનો કર્મયોગ, અર્થાત્ અનામકિતયોગ. કર્મમાંથી રચીલતાનો બોલો આમ ખબેરી નાખ્યો તેમ છતાં આ અનામકિતયોગમાં પણ કેવળ કર્મનું પ્રાધાન્ય વિવશિત રહે જ છે અને તેથી મનન્વયદર્શીની દૃષ્ટિને કદાચ એ પણ સમતાયુક્ત કાન્તદર્શનને બદલે એક વિશુદ્ધ મુગદર્શન ગણાય તો આશ્ચર્ય નહિ.

શ્રી. મહુલાલ મુવ—પ્રગ્નને સ્વાધીન રાખવી હોય તો બક્તિજ્ઞાન ન આણી શકે પગેથીઓના આક્રમણથી બચાવવા અને ગૃહકીય સ્વાતંત્ર્ય દેખાવવા કાર્પ અન્ય તત્ત્વની જરૂર છે. એ કયું તત્ત્વ ?

ડો. દગ્ગિપ્રસાદ—જ્ઞાન, કર્મ, બક્તિનો પ્રયત્ન સમન્વય લેણે એ માટે નવું પ્રગ્નજીવન ધાવું જોઈએ કુમેયુગે તેવું થશે. એ બધાં સાધનો ઉપયોગમાં લઈ, કરી બનાવવાની તક હવે આવી લાગી છે.

શ્રી. ઉમાચકર જોષી—પ્રગ્નને ધાગણ કરનાર તત્ત્વ તથાવાર છે, સત્સરભમ છે, એમ માનવા મન મને તેટલું લલચાય તોપણ ઇતિહાસ તેમ માનવા કે એવું છે નહિ. પ્રગ્નને ધાગણ કરનાર તત્ત્વ ધર્મ-કોઈને કોઈ પ્રકારનો સંલિષ્ટ આદર્શ અને એ આદર્શને મૂર્ત કરવા માટે આત્મમંપત્તિનો ત્રીજો ઉપયોગ (application)—જ છે ખુદખુ છે કે ધર્મ તે અત્યારે જક વગોવાઈ ચૂકેલા અર્થમાં સમજાતાનો નથી સ્વત્પમ્યસ્ય ધર્મસ્ય ત્રાયતે મહત્તો મયાત્ ૧

સાહિત્ય

શ્રી ગૌરીશંકર ગા. જોશી, “ધૂમકેતુ”

[તા. ૭-૧૦-૪૨]

આચાર્ય આનંદશંકર એક જગ્યાએ કહ્યું છે કે ક્રાંતકારી આત્માઓ તે સાહિત્યકાર. તે સાથે સરખાવો ‘I was the Gem concealed, me myself revealed.’

મૃત્યુનું વધુમાં વધુ માન શૈક્ષણિકરૂપે કર્યું છે, છતાં એના મૃત્યુગાનમાં નિરાશા નથી. “હેગ્ગેટ”માં to die-to live વિશેની ચકા હજી છે; “મેકબેથ”માં તેની મૃત્યુની શોધખોળ પૂરી થઈ નથી કિલઓપેટ્રા અને એન્ટની જુઓ: ત્યાં જીવનનું કાર્ય પૂરું થયું છે. અને ‘મૃત્યુના અંધકારને ધરરાજ બેટવા જાય તેમ હું જાઉં છું’ એવા ત્યાં એન્ટનીના શબ્દો છે. કિલઓપેટ્રા જવાબ આપે છે: ‘મૃત્યુ પછી જ ખાળક થવાય છે.’ આ સાથે આપણા સાહિત્યનો એક વિચાર સરખાવી જોવા જેવો છે.

“કર લે સિંહાર ચતુર અવગેલી
સાબન હો ધર જાના હૈ.”

આ બંને વિચારોનું સ્વરૂપેકથ કયાંથી આવ્યું? મનુષ્ય અધમમાં અધમ દશાએ પહોંચ્યો હોય, તે વખતે પણ જીવન અને મૃત્યુ વિશે જાણવા માટે એ તત્પર હશે. સાહિત્યની સમાવના આ જીવનશોધનની વૃત્તિમાં રહી છે.

અરવિંદે લખ્યું છે. ‘મેઘદૂત’ અને ‘શાકુન્તલ’ વારંવાર આપણને કેમ આકર્ષે રહે છે? સામાન્ય માણસ કુદરતને જક માને છે તેમાં ચૈતન્ય જોવું ને તે ચૈતન્ય શબ્દોમાં વ્યક્ત કરવું એ માત્ર મહાકવિ જ કરી શકે. જડસૃષ્ટિમાં પણ ચૈતન્યનો સાક્ષાત્કાર મળતો હોવાથી માણસ એ કૃતિઓ તરફ વારંવાર આકર્ષાય છે. મેઘદૂતના કવિનું કાન્તદર્શન અદ્ભુત છે.

ઝેડલેએ ટાઈગનવની એક વાત આપી છે. વાત ટૂંકી જ છે: પક્ષીના એક નાના જગ્યા ઉપર એક કૂતરે તરાપ મારી. તે જગ્યાની પખિણી માતા તે જ સમયે વચ્ચે આવીને પડી અને મગ્જશરણ થઈ. કરી છૂટવું એવા પ્રકારની અંતઃસ્ફુરણ તે વીરત્વ છે, અને પરાજયની મહત્તા એ વીરત્વના કાબ્યનો ખરો વિષય બને છે.

મનુષ્ય સાહિત્યદ્વારા પોતાના વિગ્ધ અથવા પગાજવું જાન ગાતો આવ્યો છે When life speaks, words become words

લેમિંગે લેઅકુનની શિષ્યપદ્ધતિ લેખ વિવેચન કરતાં કહ્યું છે કે આપણને એ શિષ્ય જોઈને એક જ ઈચ્છા થાય છે આપણને પણ આનુ મદાન સપ્ત પડે, અને છતાં આવી જ રાજ્યનમ વૃત્તિ મળે. લેઅકુન દેશરોહી થવા ના પાડે છે. ભાષક જાનજગી બચાવવા છોડ્યાગોને ખમા સુધી મઢાવે છે છતાં એનામા અજનમ ગદેવાની વૃત્તિ છે લેઅકુનની કૃતિમા લેમિંગે જા જોયું પ્રાત્ન પ્રાત્ન ને પ્રાત્ન જા પ્રાત્નને અને પગાજવ નિશ્ચિત હોવા છતાં પણ અજનમ ગદેવાની વૃત્તિ, મને તેરી ચાતતામાથી સોસગવા નીમી જવાનું મામર્ય તે આત્માની કયા છે સર ચીનુમામના કુટુમ સાથે ડો હરિપ્રસાદ, શ્રી ગવન, હું પોતે મો ભોગ રાટ પામેનું જોગણીનું મદિત જોવા મયા દતા ત્યાં મદિપામુગમદિનીની મૃતિ જોઈ લીલામાત્રથી મદિપામુરને દેવી મારે કે, તેનું સ્વરૂપ ગેમા મૂર્ત્ય થયું છે દુર્માને સંમાર- લીના માત્ર ગમત જોવી જ લાગે છે શિષ્યીએ દુર્માના ચરેગ પર સામ્ય ભાવો ચીતયા છે તેની મદાગક શક્તિમા પણ લીલા માવને બક્ષા કરી સમશતીમરના શબ્દોની ચથાર્યના સમજાવી છે

મનુષ્યના અતઃમા અમુક સ્થાવી ભાવો-વૃત્તિઓ છે તેને સ્પર્શો શકે, તેની માથે પોતાના અનુભવોને માધાન્શીકૃત કરી બતાવે તે સાહિત્ય સાહિત્યકાર જ આજના છતાં નવી સૃષ્ટિ નિત્ય બનાવી શકે છે

મનુષ્યજીવનના બ્યાપક અનુભવોનો આવિર્ભાવ તે ઈશ્વર આવિર્ભુ એટલે ઈશ્વર જે રીતે મનુષ્યહૃદયામા ઈશ્વરનું સ્થાન થાય અને તે કાર્ષ કહે-મનવાણી-તે જ રીતે સાહિત્યકારની વાણીનું સમજવું જીવનના ક્ષણિત્વને માહિત્ય અમરત્વ આપે છે મનુષ્યને પોતાના કોષ પ્રચલનમા કોર્ન પાનનામા નિરાશ થવાની જગ નથી, નદિનર મનુષ્યજીવન જીવવા જેવું જ ન રહે. માનવમાં જિવાડવાનું જે સામર્ય છે તે પાછું માહિત્યમા લાગવું એટલે કે માનવે જીવન-વિકાસ સાધવો સાહિત્ય એ રીતે પ્રબળો મોટામા મોટા સામર્યનો ભાગ છે

ન-મિદ-મીરા-ચૈત-ચ-દાદુના પદ આપણને કેમ અસર કરે છે? લોકો લેખ દુષ્કાળાદિની આપત્તિ વગેરે ત્યારે સાહે ભજન કરવા બેસે અને દુખો બૂલી જઈ ભજક જીવનની નવી તાજગી અનુભવે-તે જ બળ આપ્યા કરે છે અને આનુ બળ પ્રસંગે પ્રમંગે આપે તે ખરું સાહિત્ય

દરેક મનુષ્ય પોતે છુપાયેલું રત્ન છે સર્વના પ્રકાશે વસ્તુ દૃશ્ય બને છે તેમ એને પ્રકાશમાં લાવનાર કાંઈક જોઈએ. સાહિત્યદ્વારા ઈશ્વરના ઉદાત્ત ભાવો સાથે સંસર્ગ થવાથી એક મનુષ્ય બીજા મનુષ્યમાંથી કાંઈક મેળવી શકે છે આમ મનુષ્યજીવનને તેજ આપનારો જ્ઞાનદીપક તે સાહિત્ય.

જ્ઞાનને આ વ્યાખ્યાનમાં બહોળા અર્થમાં લેવાનું છે. શૈક્ષણીયરત્ન કહિયે જિયે તેવું જ પ્રેમાનંદ માટે પણ કહિયે જિયે આ બેઉ લોકપ્રિય શા માટે ?

મનુષ્યના હૃદયના આમુક સ્થાથી ભાવો હોય છે, તેમને ઉદાત્ત સ્વરૂપે પ્રેમાનંદે આપ્યા છે. માતા-પુત્રી-પિતા-એમની વચ્ચેના ચિરંતન માનવ-ભાવો તેણે આપ્યા. અને તેથી એ ભાવો આજે પણ અમરકારક રહ્યા. આવી ચિરંતનતા સાહિત્યકૃતિને શોભાવે.

‘રણુયઠ’માં રાવણુ: ધણું ખાણું પીધુ, ધણું રાજ કીધું; એ પંક્તિએ સંભારી લેા: ધણું રાજ કીધું; રાવણુ બોમાદિ પુષ્કળ બોગવરી લીધાં હતાં. એને જીવનની સંપૂર્ણતા સમજવા હવે વીગત્વભરેલા મૃત્યુની જરૂર હતી. મિલ્ટનના રામતાન જેવું પાત્રત્વ આ રાવણુમા જણ્યારો.

મિલ્ટન રામતાનમાં એવી પામરવૃત્તિએ નથી જ મૂકતો કે જેથી આપણને તે ધ્રુષ્ટાસ્પદ લાગે. માનવમાં રહેલા ફિરણુ (fury)ને ક્યારે બહાર લાવવું, એ અવિનાશી તત્ત્વને વ્યક્ત કેમ કરવું તે મદાકર્મિનું કાર્ય છે. તે આપણે તેમાંથી જોઈએ જિયે. ઉપનિષદમાનુ અમય પ્રાપ્તોઽસિ ચેતકેતો તેને આની સાથે સરખાવો.

અર્થા

શ્રી મધુસૂદન મોદી—તમે self નું કહ્યું પણ expression નું શું ? “રીતિ”નું સ્થાન સાહિત્યમાં ક્યા છે ?

ઉત્તર—સારસ્વત, પ્રતિભા, વ્યુત્પત્તિ એ ત્રણમા વ્યુત્પત્તિ બોધી હોય તો ચાલે, પણ પ્રતિભા જોઈએ. મિલ્ટન મરીએ communication અને communication બેની વાત કરી છે. ગજશેખરે નૈસર્ગિક પ્રતિભા કહી છે. તે પ્રતિભા જ રીતિને આપે છે

શ્રી રતિલાલ ત્રિવેદી—વ્યાસ વાદમોહિને તોલે શૈક્ષણીયર મિલ્ટન ન આવે છતાં બંને વર્ષે સાહિત્યકાર તો છેજ. આમાં બેદ શો ?

ઉત્તર—બંનેનાં વાતાવરણ જુદા છે. એણે imagined experience કહે છે તે રીતે વાતાવરણ ખ્યાં થાય છે, બાકી કસોટી તો expression કેવું છે ત્યાં થાય છે.

શ્રી. ગતિસાલ ત્રિવેદી—આ જ ક્ષણકારનું તત્ત્વ; ખરું કે ?

ઉત્તર—આપણે અમુક મજાથી ન માપનાં પદાર્થની પરિચિત્તિ ઉપરથી આંક કાઢવો નોંધ્યો. આપણા મનમાં વસવસો થાય જો તે તો 'માદિત્યમાં morality માથે મંબંધ ખરો?' એ પ્રશ્નને લીધે છે.

શ્રી. મધુસૂદન મોદી—જીવનનું સ્થાન તમે પ્રતિભા બતાવ્યું, પણ તેનો આવિર્ભાવ ક્યાં ? Imaginationનું તત્ત્વ જીવન સાથે કેવી રીતે બંધ બેસે ?

શ્રી. ગતિસાલ ત્રિવેદી—રોકૂસ્પીયર અનેક પ્રશ્નો જુદે જુદે સ્થળે તકલીફ બોગવી દશે, તેની છાપ તેની કુનિઓમાં પડી દોય. 'કિંગ લેર'નો દર્શાત જુઓ.

શ્રી. કેશવગમ સાસ્ત્રી—માદિત્યકારે બધું અનુભવેલું હોવું નોંધ્યો અથવા કલ્પનામાંથી ઊભું કરવું નોંધ્યો કે બંનેનો મેળ નોંધ્યો ?

ઉત્તર—બંનેનો મેળ નોંધ્યો.

શ્રી. રતિસાલ ત્રિવેદી—બ્યાસ વાદ્યમીકિ અને રોકૂસ્પીયર મિલ્ટન એક સરખા ખરો ?

ઉત્તર—એક સરખા જ.

શ્રી. ચૈતન્યપ્રસાદ દીવાન—પ્રતિભાવાળો હોય તે વધુ ઓજસ સાધી શકે, એ ખરું કે ?

ઉત્તર—ખરોખર છે. ઓમરટાર્કન બિરસે લખ્યું છે કે મનુષ્ય બ્યક્ત કરી માલ્યો ગયો પછી જો અબ્યક્ત રહ્યું તે વિવેચન.

શ્રી. કેશવરામ સાસ્ત્રી—પ્રતિભાને જીવનાનુભવની જરૂર છે ? હું માનું છું કે નથી. જેમકે વાતરયાવન, કાલિદાસ-જેમાંના પદોલાએ સદેતદ્ મદ્યચર્ચેણ પરેજ ન સમાધિતા "કામશાસ્ત્ર" લખ્યું, બીજા એ "કુમારમંભવ"માં જગતનાં માતાપિતાનો ઉલ્કાડો સૂગાર માર્યો.

ડૉ. માધવજી મચ્છર—શું રોકૂસ્પીયરે બધું અનુભવ્યું દર્શો જ ? self-expressionનું સ્વરૂપ કેવું ? હું કહું છું કે તે શબ્દમાં પણ ન હોય અને પીછીમાં પણ ન હોય. નટ બદલાયા કરે એમાં mental expressionનું તત્ત્વ નિયામક

શ્રી. કેશવગમ સાસ્ત્રી—તે જ પ્રતિભા

ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ—આપણામાં spark છે તે દ્વારા વિશાળતાની-સમજાવની દૃષ્ટિ થાય; જીવનના જનાવો જનતા હોય તેની અસર ઝીલી શકાય—અને પછી દિલ પર ઝીલેલી તે અમર શબ્દોમાં બહાર નીકળે—તે,

આવશ્યક છે. લેખક સંભારના ઢગને આત્મસાત્ કરી પછી લાગણીપૂર્વક રજૂ કરે છે તેણે તો આત્મલક્ષી અને પરલક્ષી બંને થવું જોઈયે. શૈલી તો તેને દેખાવી દે; માટે તેને કાબૂમાં રાખવી જોઈયે.

શ્રી. ધૂમકેતુ—તેને જ હું બીજી રીતે કહું. દુઝેન્-તમંગે ગોખીના રણમાં અદવાતાં ધંધરની પ્રાર્થના કરી કે મારા હૃદયમાં પ્રાણી માનના દુઃખનો પડધો પડે છે, તેમ મારા દુઃખનો પણ પડધો પડતો જ હશે. તે જ રીતે લેખકના હૃદયમાં બધાંની બધા પડી પછી વ્યક્ત થાય તે હૃદય સાહિત્ય.

શ્રી. રતિલાલ ત્રિવેદી—સામાન્યકનવિશીષ=વ્યક્તિ.

શ્રી. કેશવરામ ચાઓ—‘રીતિ’ વિશે એક વાત જાણવી આવશ્યક છે. મંસ્કૃત બાપા બોકબાપા તરીકે બંધ થઇ ગયા પછી સંસ્કૃત સાહિત્યનો ખૂબ વિકાસ સધાયો એ જાણીતી વાત છે. ભામહે તો માત્ર શબ્દાર્થો સહિતૌ કાવ્યમ્ કહ્યું; દહીને, શરીર તાવદિશર્થવ્યવચ્છિના પદાવલી (અને તે પણ સચુલ્લ અને નિર્દોષ) એમ સુંદર પદાવલીની જરૂર જણાઇ, ત્યારે વામને રીતિરાત્મા કાવ્યસ્ય કહી રીતિ પર ભાર મૂક્યો. આનંદવર્ધન હૃદયમાં પેઠો અને તેણે ધનિરાત્મા કાવ્યસ્ય કહી ધનિકાવ્યની મહત્તા બતાવી મમ્મટે એ જવાનો મેળ સાધ્યો; છતાંયે આગળ વધો વિશ્વનાથે વાચકે રસાદમક કાવ્યમ્માં રસ તરફ ખેંચનાણુ કરી તો વ્યક્તિશ્રવિતકારે વ્યક્તિ શ્રવાતુશ્રુત સ્વીકારી. એ બધા ઉપર મેખ મારતો હોય તેમ જગન્નાથે રમણીયતાર્યપ્રતિપાદકઃ શબ્દઃ કાવ્યમ્ કહ્યું કયા ભામહના સાદા શબ્દાર્થ અને કયાં જગન્નાથનો રમણીયતાયપ્રતિપાદક શબ્દ! આમ સાહિત્યની વ્યાખ્યાએ ખૂબ ડહોળાઈ અને સાહિત્ય પણ ખૂબ ડહોળાયું. પરિણામે સાહિત્યની સ્વાભાવિકતા ટળી ગઈ રીતિએ પ્રુકળ આડખર આપી દીધી. આનંદવર્ધન કે મમ્મટ જેવા કોઈકે તરન આપ્યું, પણ બધું ડોળમાં ડગાઈ ગયું. એથી સં સાહિત્યની છાયામાં જ માત્ર ઢેરાધી સ્વાભાવિકતા દૂર ચાલી જવાનો બચ છે. તેમાથી સાહિત્યકારે મચવું જોઈયે.

શ્રી. રતિલાલ ત્રિવેદી—‘હારો મારોપિત.’ એ શ્લોકમાં અસકાર નથી, છતાં સાહિત્યનો sparke અને expression છે. અસકાર-ડોળની જરૂર જ છે એવું નથી. મમ્મટે જનલક્ષિ કાપિ કહ્યું છે તે આ માટે જ.

શ્રી. ધૂમકેતુ—એ જ સ્વાભાવિકતા અપેક્ષિત છે.

ડો. હરિપ્રસાદ દેસાઈ—આરકર વાઈલ્ડ ગમે તેવો હોય, પણ જે ક્ષણે તેણે લખ્યું તે ક્ષણે તેનું હિતમ શુદ્ધ હતું—તે જ મૂર્ત થયું છે. - અને

તેથી જ તેનું સાહિત્યકાર તરીકે ઉત્તમ સ્થાન છે. વ્યક્તિ ગમે તેવી હોય તે સાથે શો મંમથ છે ?

શ્રી બલુભાઈ ગવત—મને લાગે છે કે પ્રતિભા પોતે જ શેલી બની કરી શકે છે

ડૉ દગ્ગિપ્રમાદ દેસાઈ—નાનાલાલે ઘણું ક્યું પણ પોતાની અપઘાગઘની રીતિ જુની નાખી, પરિણામે તેમનું ઘણુંખરું લોકભોજ્ય ન થઈ શક્યું. માત્ર રાસો ભોજ્યોજ્ય થયા જૂની શૈલીનો તેમણે વિના કાગળો ભોપ કર્યો તે મને લાગે છે કે પ્રયોગ નિષ્ફળ ગયો છે

શ્રી બલુભાઈ ગવત—નાનાલાલને પોતાનું વ્યક્તિત્વ છે જ, અને તેને સાવ કાઠી નાખવું ન જોઈએ

શ્રી ધૂમકેતુ—આ બધાનું તત્ત્વ એ છે કે જીવનના અનુભવનું-ક્રમનાનું અને દેશકાળનું-એ બધાનું એકીકરણ-સાધાગણીકરણ તે સાહિત્ય અને આવું સાહિત્ય તે ઉત્તમ છે

તત્ત્વજ્ઞાન અને કવિતા

શ્રી રતિલાલ ગ્રાહનલાલ ત્રિવેદી

[તા ૨૧-૧૦-૪૨]

તત્ત્વજ્ઞાન એટલે Striving after wisdom અર્થાત્ જ્ઞાન મેળે કરેલ યત્ન હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોને મને ખરું તત્ત્વજ્ઞાન નથી, કેમકે તત્ત્વજ્ઞાન એટલે પદ્ધતિપૂર્વક ચર્ચેલું તત્ત્વચિંતન એમ તેઓ કહે છે કહેવું જાણ્યે કે હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનની સાચી કદર પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો કરી શક્યા નથી આનંદચક્રભાર્ગ કહેતા હતા કે આપણું તત્ત્વજ્ઞાન ધર્મ સાથે જોડાયું છે તેથી એ તત્ત્વજ્ઞાન નથી એમ કહેવું એ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોની એક બ્રાનિ છે પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાન ધર્મથી છુટું પડ્યું છે એનાં ઐતિહાસિક કારણો છે આરભકાળમા ક્રિશ્ચિયાનિનીના સેટ પોલે ગ્રીસના તત્ત્વજ્ઞાનની સાથે ખિસ્તી ધર્મને જોડ્યો. પણ પાછળથી ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન વચ્ચે ઝડપડા થયા, પરિણામે તત્ત્વજ્ઞાનને કેટલોક વખત ધર્મની દાસી તરીકે ત્યાં રહેવું પડ્યું પણ છેવટે બંને છુટા પડ્યા આજ ત્યાં તત્ત્વજ્ઞાન એ માત્ર પદ્ધતિસર વિચાર એમ જ સમજાય છે તત્ત્વજ્ઞાનમા પદ્ધતિપૂર્વકનું ચિંતન છે જ સાથે સાથે કવિ પ્રતિભામા ગળીરમા ગળીર તત્ત્વદર્શન પ્રકટ થયું છે

જ્ઞાન એ સ્વચ્છ વિહાર છે તે બે રીતે ૧ વિચાર ૨ પ્રતિભા, આ ઉભયના સંયોગરૂપે એ આપણે ત્યાં જીતરી આવ્યું છે પદ્ધતિસરના વિચાર કરતા પણ કવિપ્રતિભામા તે વિશેષ પ્રમાણમા જીતરી આવ્યું છે. આપણે અજ્ઞમિલનો જ દાખલો લખ્યે Conversion થાય છે તે આપણે ત્યાં ભગવદ્ગુપ્તા છે આપણે ત્યાં કવિતામા ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન બંને રહ્યાં છે. દાગોરના શબ્દોમા કહ્યે તો આપણે ત્યાં જ્ઞાનની સર્વ શાખાઓમા માત્મવદ્દા પ્રવર્તે છે મનુસ્મૃતિમા ૧લા અધ્યાયમા Metaphysics-અધ્યાત્મશાસ્ત્રનું નિરૂપણ છે પાશ્ચાત્યો આ અધ્યાયને ક્ષેપક માને છે બધું પરમાત્મામાથી જ થયું છે તેમ મનુ કહે છે આપણા સમાજશાસ્ત્રનું મૂળ પણ અધ્યાત્મશાસ્ત્ર છે.

મહાભારત લખ્યે મહાભારત કાવ્ય છે, અને તેમાં ઇતિહાસ જોડાયો છે કવિપ્રતિભાથી જ તેમા દર્શન ચર્ચેલું છે તે ઉત્તમ છે આ ઉપરાંત તેમા સમાજશાસ્ત્ર નીતિશાસ્ત્ર વગેરે અનેક વિષયો આવે છે કલાકાગની આ ઉત્તમ અભિધારણુ પ્રતિભા છે

તત્ત્વજ્ઞાન એ માત્ર પાડિત્ય નથી, પણ અવલોકનમાં ઉતારવાની ચીજ છે તેમાં પડિતો તર્કની વાતો કરે તે પૂરતું નથી એ જીવનમાં ઉતારવું જોઈયે

પદ્ધતિમગ્નું ચિંતન પણ આપણે ત્યાં ઓછું નથી પશ્ચિમમાં ધણા વિદ્વાનો ઉત્તરોક્ત તત્ત્વચિંતનનો વિકાસ કરે છે તે જ રીતે આપણે ત્યાં પદ્ધતિમગ્ન રીતે જ આપણા બાહ્યજીવ દર્શનો તેમ જ ભૌદ્ર અને જૈન દર્શનો વગેરે યોજનાપુર મર વિચારેયું તત્ત્વચિંતન છે

આપણે ત્યાં કવિતાના પ્રયોગમાં તત્ત્વજ્ઞાનના અનેક વિચારોનો પ્રયોગ થયો છે એક વસ્તુ પ્રાચીનકાળથી ચાલતી આવે છે તે દેવાસુર મગ્ધામ-Conflict between Reason and Nature અર્થાત્ નીતિ અથવા બુદ્ધિ અને પ્રકૃતિ વચ્ચે વિરોધ આ ચિંતનપ્રકાર કવિતામાં ફરી રીતે જોવાયો છે તે માત્ર આજ દેશના માહિત્યમાં જોવા મળે છે ઉદાહરણ તરીકે ગમાવણમાં ગમગવણયુક્ત, મહાભારતમાં કારવ-પાડવોનું યુદ્ધ એ તે જ વિરોધનું અનુમધાન આપે છે ક્રમ, કાળવર્તન, જગમધ દત્તવકે શિશુપાળ વગેરેનો શ્રીકૃષ્ણ માથે વિરોધ પણ તેના મગ્ધા ઉદાહરણો છે

પાછળના કલાકારોએ આ અવધાન યુ છે, તે પણ જુઓ યાકુતનમાં ચકુનના પગ આગલમાં પ્રકૃતિની અગર, અને આખરે પ્રકૃતિ ઉપર નીતિનો વિજય કુમારસભવમાં પણ પરિણામે કામદેવ ઉદર મહાદેવનો વિજય ઉત્તરગમ-અગ્નિમાં ગમ નિયતિના અનેક લા મહન કરીને પણ 'અમલપ્રતિષ્ઠ' ગઢે છે એ પણ પ્રકૃતિ ઉપર નીતિનો જ વિજય છે ઉપગત પ્રકૃતિ અને નીતિનો સમન્વય પણ એ પ્રયોગમાં થયો છે

દેવાસુરમગ્ધામ જોવો ખીજે મહાન તત્ત્વચિંતન પરમાત્મા અને જીવાત્માનો મખાભાવ છે કવિપ્રતિભાએ આ ભાવને પણ અજમ રીતે ચૂંધી લીધો છે પરમાત્મા અને જીવાત્માનું પણ આ સખ્ય અગ્નિદેવ સંદિતાથી આગળીને છેક મહાભારત સુધી જ નહિ પણ આપણા મુજગતી કવિઓ નરસિંહ મીરા અને પ્રેમાનંદના માન્યો સુધી પણ જોતરી આવેનું છે અગ્નિદેવમાં વિષય અને ઇન્દ્રનું સખ્ય, ઉપનિષદમાં જો પખીઓનું સખ્ય, પુરાણોમાં નાગવણ્ય અને નરનું સખ્ય મહાભારતમાં કૃષ્ણ અને અર્જુનનું સખ્ય-એમ આ સખાભાવનું અનુસધાન જોવામાં આવે છે

આમ તત્ત્વચિંતનના મહનમાં મહન પ્રશ્નો આપણે ત્યાં ઉકેલાયા છે અને કાવ્યોમાં કેટલાંક રચણે રૂપકો દ્વારા જીતર્પા છે લાગરતાદિ પુરાણોમાં નારાયણની નાભિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું કમળ અને એમાં ઉત્પન્ન થયેલા ચાર

વેદના અજ્ઞા બહા, લક્ષ્મી સહવર્તમાન શેષશાયી અર્નતનું મહાસાગરમાં શયન, સ્થિતિ અને ગતિની અદ્ભુત સમતાસ્થાપક શિવનું તાંડવનૃત્ય લેવા જેવા છે.

અજ્ઞાનરૂપી અમુરનો સદાર કરનારી કાલીની મ્લેપના ઈત્યાદિ વિવિધ રૂપકો અને દૃષ્ટાન્તકથાઓમાં અનેક તત્ત્વવિચારો કવિપ્રતિભામાં પ્રતિબિંબિત થયા છે. પ્રભુના કરાલ અને સૌમ્ય એ ઉભય પ્રકારના સ્વરૂપનું કવિઓએ વર્ણન કર્યું છે, તેમાં તત્ત્વજ્ઞાનની જૂમિકાના ઉપદેશો સિદ્ધાંતો પણ વીજળીના ચમકારાની પેઠે પ્રગટ આપે છે. ટેનિસને દર્શાવ્યું છે કે Good અને Evil અને પ્રભુમાંથી જ ઉત્પન્ન થયા છે આપણે ત્યાં પણ Good અને Evil અને સનાતન સ્વતંત્ર સક્રિયો નથી પણ અને પ્રભુમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે અને પ્રભુ એ સર્વ વિશેષોથી પર છે અર્થાત્ સર્વ વિશેષો પ્રભુમાં જ સમન્વિત થાય છે.

અર્નત-Infinite અને સાંત-Finite આ બંનેની એકવાક્યતા બાગવતમાં દામોદરલીલામાં મળી આવે છે તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રથમ આ જ નિયમ સમજતા માયુ કુખી જાય તે કવિપ્રતિભામાં આમ સરળતાથી સમજી જનાય છે. માતા પ્રેમથી દોરડા બાંધે છે એ લક્ષ્મી લઈને તો તત્ત્વજ્ઞાનના દોરડા સત્પરૂષી પરમાત્માને બાંધી શકતા નથી, માત્ર પ્રેમથી જ એ સત્પત્નું સ્વરૂપ અનુભવમાં જિતે છે ટેનિસન કહે છે તેમ 'And Thou oh Lord art more than they' તેવો જ ખીજો પ્રસંગ મૃતિકાલક્ષણનો જુઓ. સામાન્ય મૃતિકા પણ પ્રભુના મુખમાં અપૂર્વ સ્વરૂપમાં જોવામાં આવી આ આગિનો દેહ પ્રભુના જ્ઞાન સાથે જોડાય તો એ કેવો અદ્ભુત બને છે એ એનું રહસ્ય છે મહાપ્રસ્થાન અને સ્વર્ગારોહણપર્યાં જગતના સર્ગો પણ કેટલા મૂલ્યવાન છે તે બતાવ્યું છે યુધિષ્ઠિર કહે છે તજાહ ગતુમિચ્છામિ વત્ર મે ખાતરો ગતા । યન મે શૂદ્ધી માર્યા ।—જના મારા બાપ્તઓ અને પત્ની મયા છે ત્યાં જ મારે જવું છે સ્વર્ગમાં પણ એ સંધો જુનાતા ન હતા.

એક વસ્તુ સ્પષ્ટ છે કે જેને મનુષ્યપ્રેમ હોય છે તેને જ પ્રભુપ્રેમ મળે છે તેના ઉદાહરણો કૃતાજી, ગોપીઓ વિદુર વગેરે છે.

હિંદની પ્રતિક્ષા એ કનાનિષ્ઠ છે જાગ્યામાં જાગ્યા વિચારોને શબ્દોમાં સર્વગમ્ય કરવા તે કવિની કલા છે મેશક દરેક કવિની તત્ત્વનિરૂપણનો પદ્ધતિ અલગ હોય છે અર્થાત્ મહાભારતકારના કૃષ્ણ અને રિષ્ણુપુરાણકારના કૃષ્ણમાં કવિની વિશિષ્ટતા દેખાય છે, પણ એ પ્રત્યેક એક જ પ્રકારના તત્ત્વવિચારો પ્રકટ થાય છે કવિ એક પ્રશ્ન ઉપર પ્રકાશ નાખી તેને પોતાની

રીતે ઉપમાવે છે, ને તે આપણી મમતા નથી, એનો આપણને મામાન્ય રીતે ખ્યાલ પણ હોતો નથી કવિની આજે જોયેલું તત્ત્વજ્ઞાન આપણે ત્યાં બહુ રસિક બન્યું છે અને લોકજીવનમાં ઝીનરી થયું છે

અર્થા

શ્રી મધુસૂદન મોદી—આપણે ત્યાં ફિલ્સોફીમાં આત્મમને પ્રમાણ કહ્યું છે, ત્યારે પશ્ચિમમાં તો માત્ર તાર્કિકપદ્ધતિ જ સ્વીકૃત છે પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન એ બે પ્રમાણો વિશે તો આપણે પશ્ચિમ માથે મગખા ડિગે માત્ર ઉપમાન આવતા આગમપ્રમાણથી આપણે સમાધાન મેળવી લઇએ ડિગે ત્યાં Theology છે, આપણે ત્યાં તો દર્શન છે તેથી જ બને મગણી વચ્ચે ફેર ખરો કે ? એ સ્પષ્ટ છે કે બનેના Logical conception શુદ્ધ છે

શ્રી પૂમકેતુ—એમાંથી મને તે રીતે જતા મત—Truth ન મગલ હોય તો એકવાક્યના બને પૂર્વપશ્ચિમના વિચારકોમાં હોવી જોઇએ જ

શ્રી મોદી—આપણી ફિલ્સોફીને તેઓ ફિલ્સોફી તરીકે સ્વીકારે છે, તદ્વાત એટલે છે કે કેન્દના જણાવ્યા પ્રમાણે શુદ્ધિથી પણ જાણ થકાવ નહિ

શ્રી ગદુલાલ ધ્રુવ—Intuition of Philosophy મુરોપમાં પણ છે તે એક એવી ભૂમિકા છે કે જ્યાં reasonનું આવતું નથી જેમણે પણ એ કહે છે.

શ્રી ચૈતન્યપ્રમાદ દીવાન—જેમ્સ 'પ્રિ-મેટિક' છે આપણે ત્યાં તો શુક્તિનું ideal છે તેને તમે Theology કહો, મને તે કહે!

શ્રી ગદુલાલ ધ્રુવ—કવિતા ને તત્ત્વજ્ઞાન એકમા લગુએ છિયે, પણ કવિતામાં તત્ત્વજ્ઞાન આવતા જ ક્યા નષ્ટ થાય છે એમ મને લાગે છે

શ્રી ગતિલાલ ત્રિવેદી—ક્યા નષ્ટ થાય છે એ કહેવું બરાબર નથી, કેમકે અત્યાગ સુધી આ તત્ત્વજ્ઞાનને અનેક રીતે નિરૂપી મવિઓ ક્યાનું સાર્યકથ કરી જ ગયા છે બિનહુ હુ એમ કહું કે કવિની પ્રતિભા તત્ત્વજ્ઞાનને સર્વગમ્ય કરી શકે છે, જ્યારે તત્ત્વચિંતક માત્ર વિચારકોને જ મનોવ આપી શકે છે

શ્રી ગદુલાલ ધ્રુવ—Inmemoriam એ મવિતાનો ઉચ્ચ અથ નથી ?

શ્રી ઉમાસકર જોષી—તો તે તત્ત્વજ્ઞાનનો પણ ઉચ્ચ અથ નથી ?

શ્રી રતિલાલ ત્રિવેદી—તે કાવ્ય વાચતા કહી શકાય કે તે ઉત્તમ કાવ્ય તો નથી જ એટલે તેમાં રામાયણ મહાભારત અને ભાગવતના જેવા સત્યો અપૂર્વકવાથી પ્રતિબિમ્બિત થયા ન હોય તો તે તેટલા પૂરતી ઊતરતી કવિતા એટલું જ

આત્માનુભવ

શ્રી. કેશવરામ દા. શાસ્ત્રી

[તા. ૪-૧૧-'૪૨]

આત્માનુભવ એટલે શું? જ્યાં જ્યાં એ કે આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન કે લાગણી મનુષ્યને એ થાય છે કે નહિ? આત્મતત્ત્વમાં જીવાત્મા અને પરમાત્મા બંનેનો સ્વીકાર છે. તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જીવાત્મા અને પરમાત્માની અભિજ્ઞતા છે પછી ભલે ક્યાંક તે બંને એક જ હોય કે ક્યાંક તે બંને વચ્ચે અંશાંશી સંબંધ હોય. આ આત્માનો અનુભવ કેટલાક પ્રત્યક્ષ થયાનું, કેટલાક માત્ર પેરાક્ષ થયાનું, કેટલાક ઉભય રીતે થયાનું કહે છે. આમાં સાચું શું છે એ વિચારથી નક્કી કરવું ખૂબ કઠણ છે. અને હજારો સિદ્ધ પુરુષો તેમ જ ભક્તોને ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થયાનું લોકવિશ્રુત છે, તેવા કેટલાક મહાનુભાવોએ પોતાને સાક્ષાત્ પ્રભુદર્શન થયાનું નોંધ્યું પણ છે. આને આપણે જોઈ પશું કેમ કંઠી શકીએ?

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ આલોચના કરતાં માલુમ પડી આવે છે કે વૈદિક સાહિત્યમાં એ વાત ખાસ કરીને હાથ લાગતી નથી. બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં પણ આ વાત પકડાતી નથી; ઉપનિષદસાહિત્યમાં આવતાં એ દેખાવા માંડે છે. ખાસ કરી આ લોક અને પરલોકની ભાવના એ વગેરે તરવો, પ્રભુ-સાક્ષાત્કાર, બ્રહ્માનુભવ વગેરે વાતો તેમાં પ્રથમ પ્રથમ દેખા દે છે. પૌરાણિક સાહિત્યમાં આવતાં તો આપણી સાથે હરવું કરવું પરમાત્મતત્ત્વ ગોચર થાય છે. એ પછીની ભક્તગ્રાંથોમાં-ભક્તો-મહાત્માઓના શબ્દોમાં એ સ્પષ્ટ થાય છે. એક જ માત્ર દાખલો હું અહીં નોંધું: શ્રીવલ્લભાચાર્યજી એક સ્થળે જણાવે છે કે—શ્રાવણસ્થાનમે પક્ષે દ્વાદશ્યા મહાનિશિ સ્વાશાત્ ભગવતા પ્રોક્ત તદ્દર્શન સચ્યતે ॥ ‘શ્રાવણ, શુકલ એકાદશીની મધ્યનાત્રિએ ભગવાને સાક્ષાત્ જોઈ તે અક્ષરેઅક્ષર કહ્યું છું.’ એક બીજો સ્થળે એમણે પેરાક્ષાનુભવની પણ વાત કરી છે: આજ્ઞા પૂર્વે તુ ચા જાતા ચંચાસાગરસમયે ચારિ પથ્યાન્મધુવને, ન કૃત તદ્દ્વયં મયા । દેહદેશપરિત્યાગસ્તૃતીયો લોકગોચર: ॥ ‘પ્રભુની મને દેહ છોડવાની બે વાર આજ્ઞા થઈ: મેં ન ઉઠાવી ત્રીજી આજ્ઞા થઈ, મારે મંન્યાસ લેવો પડ્યો.’ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ પ્રત્યક્ષ અને પેરાક્ષ એવા બે અનુભવોની આમ

વાત કરી છે. આવા અનેક મહાનુભાવોના સંકડે સાક્ષાત્કારની વાતો આપણે વાંચી પણ છે. આજે એ મૂર્ત છે કે નહિ એ આપણે નક્કી કરી શકવાની સ્થિતિએ ન દોષીએ. છતાં અંતરના અવાજ જેવી કાંઈ વાતને આપણે સ્વીકારવા તૈયાર પણ હોઈએ. મહાત્મા ગાંધીજીને અનેકવાર થયેલા અંતરના અવાજની વાતોથી આપણે ખૂબ પરિચિત છીએ. આ પરાક્ષાનુભવ છે.

આમ આપણી સમક્ષ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એ દ્વિત્વ પ્રકારના અનુભવોનો પ્રશ્ન પડેો થાય છે. આમાં સાચું શું એ આપણી સામાન્ય જીવિના વિષયના બદારની વાત છે, એમ મને લાગે છે. ભૌતિક જીવન ઉપર બીજું જીવન છે કે નહિ એ કહેવું આપણે માટે ખૂબ મુશ્કેલ છે. એ શ્રદ્ધા અને માન્યતાનો વિષય છે. અને તેથી જ અનેકો તરફથી અનેક રીતે આ વાતો નિરૂપાઈ છે.

આવા આત્માનુભવની વાતો જોઈએ આપણે ભૌતિક જીવોને અધિકાર છે કે નહિ તેનો જવાબ પણ દેવો મુશ્કેલ છે. જેઓ અધિકાર હોવાનો દાવો કરતા હોય તેઓ કરી શકે છે; પણ મને એ લાગે છે કે એવો અધિકાર હોવા માટેની જૂમિકાએ સામાન્ય માનવી પહોંચ્યો હોતો નથી. માત્ર સામાન્ય માનવીની પહોંચ પોતાના જીવનમાં અમુક જ નિયંત્રણે સિદ્ધસિદ્ધાંતમ્ અસ્થિત રીતે કાંઈ જનતું આવતું હોય તે વિશે જ વિચાર કરી શકવા પૂરતી છે. તત્ત્વવેત્તાઓ એથી ખૂબ આગળ વિચારો લઈ જઈ શકે, પણ સામાન્ય માનવી તો નહિ જ. પણ તેથી એવો અભિપ્રાય તો હું નથી જ વ્યક્ત કરવા માગતો કે તત્ત્વવેત્તાના વિચારો સુધી સામાન્ય મનુષ્યે ન જ જવું. જેમ જેમ અનુભવ અને અધિકાર પ્રાપ્ત થતા જાય તેમ તેમ સામાન્ય માનવીમાંથી જ તત્ત્વવેત્તાની જુદી જુદી જૂમિકાએ પહોંચી શકવાનું બની આવે.

સામાન્ય માનવીના જીવનમાં ત્યારે એવું અસ્થિત ખરેખર કાંઈ જનતું હોય છે અને તે પણ નિયંત્રિત રીતે, એ વાત શક્ય છે? આવી વાતો ઠેર ઠેર નોંધાયેલી નથી હોતી. જાણે અગ્નિદેવે જનતા જતા બનાવોની દરકાર કાંઈ બધાને નથી હોતી. એટલે જ આ વાતોના ખરાખોટાપણાનો નિશ્ચય વિકટ હોય છે. એ સાથે જ તેવી વાતો કરનારાઓનો મોટો વર્ગ કાંઈક સ્વાર્થની દૃષ્ટિ-તે પછી ધન, માન, કીર્તિ કે અન્ય ગમે તે પ્રકારના સ્વાર્થની દૃષ્ટિ-એ પોતાના જીવનની ઉદ્દેશ્યતા વાતો જોડી કાઢી દેનારો હોય છે, તેથી જ એ વિષયમાં સાચી તત્ત્વપરીક્ષા પાછી પડી ગય છે. આ વિષય

તરફ અરુચિ સર્વત્ર હાન જોવામા આવે છે, તે પાછળ આવુ જ કાર્મ કામ્ય હરી એમ મને લાગે છે આ વિશે કાંઈ કહેવા જોઈએ મારો અધિભાર છે એમ કહેવું એ પણ આપવડાઈ ગાવા જેવું જ હું મમજું છું એટલે બીજાઓનું સાચુ જી ક્રે ખોટું જી તે કહેવું પણ અધિકાર બદાનું છે એમ સ્વીકારવામા હું નાનમ સમજતો નથી અને તેથી જ માત્ર મારી જાત પૂરતું તેવું કાર્મ બન્યું હોય તેનો ખ્યાન જ આપવાનો પ્રયત્ન કરું છું

‘મારુ જીવન’ એ દુનિયાની નજરે શું ? અસખ્યાત અણુઓમા એનું એક બાણુ જોટકું પણ રચાન ખરું ? એટલું પણ રચાન સ્વીકારવું એ પોતાની જાતને વધુ માની લેના બરાબર છે એ ખ્યાલથી જ આપને આપણુ માપ કરતા રહિયે તો જ આપણા સ્વરૂપનો ખ્યાન રહી શકે એ નથી ગહેનો એટલે જ માનવો મહેમો ગાય છે અને પરિણામે અનેક અનર્થો કરી બેસે છે આવો અનુભવ સમજાદાર પ્રત્યેક વ્યક્તિને અવરૂ હશે એવી મને ખાતી છે.

તારે મારે તો મારો જ—આ એક અસ્પષ્ટમ જીવની જીવન પાછળ કાર્મ નિયત્રણ બાંધવા મળ્યું છે કે નહિ તેનો જ—અનુભવ બતાવવાનું રહ્યું

આપ સાં જાણો છો કે આજે મારી પ્રવૃત્તિ કયા ક્ષેત્રમા છે એ ક્ષેત્રમા પડના પાછળ કાંઈ એક ચોક્કસ નિયત્રણ છે કે માન અકરમાત છે તેનો નિર્ણય કરવાનુએ હું સાદસ કરના માગતો નથી મારી પ્રવૃત્તિનો આગલ કેવી રીતે થયો તે બતાવું અને ૧૯૨૨મા મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા પસાર કરી હું માગરોળમા જ રહ્યો હતો ગાંધીજીની ચળવળના એ વર્ષોમા અગ્રીજી વ્યવ્યાસ તરફ જ સામાન્ય અરુચિ હિન્દમા ઉદ્ભવેલી, તેને લીધે આગળ કોનેજનો અભ્યાસ કરવા તરફ વૃત્તિ જ ન હતી માગરોળ જેના નિષ્ક્રીય ગામમા શું કરવું તેના હજી વિચાર પણ નહોતો કર્યો એક દિવસ હું કે તાલના પુસ્તકો જોતો હતો, તેમા માગા મિતાત્રી એક લસ્તલિખિત અપ્રસિદ્ધ ગ્રન્થની તેઓ મથુગ લન્ક અને ૧૮૧૬મા તાત્કાલે વરના મરેના ત્યાંથી નકલ કરી લાવેલા હતા, એ નકલ જોતા મને થયું કે આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું ન હોય તો તેનું સંપાદન કરી તેનું બાષાતન અને પ્રકાશન કરવું જોઈયે શું સંપાદન, શું બાષાનન કે શું પ્રકાશન આ વિશે મને કશો ખ્યાલ ન હતો, પણ જગ એ કરવું જ એ ખ્યાલે એની ગ્રેસકોપી મનાવી કાઢી એનો અનુવાદ કરી નાખ્યો ત્યાં મારે ધધો શોધવાને અર્થ જ મુગર્થ જવાનું થયું તથા માસ ત્યાં રહ્યો પેલો પ્રથમ મારે સત્તરમે નર્થ ૭૫ થયો ધધો મળ્યો જ નહિ દરમિયાન નવગ બેસવાની આદત જ નહિ, તેથી મારા કાકા પાસે જૂની હાથપ્રતો

ઉપરથી નકલ કરવાનું, પ્રેગકોપીઓ બનાવવાનું, મૂક નેવાનું વગેરે કામ શીખ્યો; ત્યાં મેનેરિયામાં સપડાયો. વિજ્યાદશમી પછી દેશમાં આગો-છ સાત મહિને સાળે થયો ને ફરી સંસ્કૃત વ્યાકરણ સાહિત્ય ચુને વેદાંતનો અધૂરો રહેલો અભ્યાસ પિતાજી પાસે પાઠશાળામાં શરૂ કર્યો. અહીં જ મારા મિત્ર સાધુ ગોમતીદાસજી મારા સહાધ્યાયી હતા. એમણે સાહિત્યસાહચર્યના મંથે કેટલાક જોઈ લીધા હતા, છંદ અને અલંકાર ઉપર તેમનો સારો કાબૂ હતો. તેમના જ મંપકે મને છંદ, અલંકાર, અને ગૂજ. વ્યાકરણનો નાદ લાગ્યો. એમનો એ મનોભાવ હતો કે સંસ્કૃત સાહિત્યસાહચર્યના મંથે, વ્યાકરણ-છંદના મંથે છે તેના ગૂજરાતી ભાષામાં કરવા જોઈએ. તેમણે અલંકારનો પદ્યજલ્દ મંથ કરેલો, મને સુત્રાત્મક પિંચગ મંથ રચવા પ્રેરણા આપી, જેનું જ પરિણામ એ પછીથી 'લુહિપ્રકાશ'ના ૧૯૨૮ના પુસ્તકમાં છપાયેલી "વૃત્તમંજરી" છે. પદ્યાત્મક કોશ પણ તેમણે રચવા માંડેલો. મે પણ પ્રયત્ન કર્યો. તેમ 'અમરકોશ' અને 'માલવિકાગ્નિમિત્ર'ના અનુવાદ એ જોડેસમાં એક વર્ષમાં કરી નાખ્યા. આ વેગ અને આ આસક્તિ ત્યાં આમ જાગી. આ અધું મારા ૧૬ મા વર્ષ સુધીમાં પતી ગયું.

અહીં જ મુંબઈના મૂકરીડિંગ વગેરેના અનુભવને બીજી રીતે વેગ મળ્યો. માંગરોળ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસના માલેકની સાથેની મેરી પ્રેસ હાર્ફનના આવશ્યક અનુભવમાં પસંદી, કંપોઝિંગ પર કાબૂ આવી ગયો. આસ કરી જોયે કામમાં થોડા જ સમયમાં નિપુણતા આવી ગઈ. માસિક રૂ. ૧૫) ના પગારે ૨૪ દિવસ નોકરી પણ ત્યાં જ કરી. આમ જીવનના ગજુ મુખ્ય અનુભવોઃ હરતમ્તો સાથેનું કામ, મંથો લખવાની પ્રગળ વૃત્તિ અને પ્રેસહાઈનનો અનુભવ, એ આપોઆપ સિદ્ધ થયા; આપોઆપ એ મારે કે એ જ ગાળામાં પિતાજી પાસે પાઠશાળામાં શાસ્ત્રાભ્યાસ ચાલુ જ હતો. એટલે મુખ્ય કાર્ય તો અધ્યયનનું જ હતું; પેલાં તો ગૌણ રીતે જ સિદ્ધ થતાં આવતાં હતાં. સ્વતંત્ર કાવ્યરચનપ્રવૃત્તિ વગેરે પણ ચાલુ જ હતાં.

ગૂજરાતી ભાષાશાસ્ત્ર તરફ પ્રગળ વૃત્તિ, ઉપર કહ્યું તેમ, ગાયોસાગ જાગી જ હતી. માંગરોળ હાર્ફરૂલમાં ૧૯૨૫માં નોકરી મળી. ત્યાં નીચલાં ધોરણોમાં જ કામ કરવાનું હતું. પણ તેમ છતાં મંસ્કૃત મારે એવા ધોરણનો વર્ગ મળેલો. ત્યાં જ ગૂજરાતીને બીજી ભાષા તરીકે મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ લેવાની છૂટ આપી. અને ઉપલાં ધોરણોમાં ગૂજરાતી લખાવવાનું સોંપવામાં આવ્યું. આસ કરી મેટ્રિક્યુલેશનું બાકરણ સોંપાયું. (૧૯૨૮થી સંપૂર્ણ

વિષય સોપાનો). એ વિષય ઉપરનો કાબૂ તેથી જ દબ થયો અને મુમુક્ષુની સાહિત્ય પરિપક્વતામાં “ગૂજરાતી ભાષાના વ્યાકરણનું દિગ્દર્શન” એ નામનો નિમિષ મોકલ્યો. કાંઈક નવીન કરી નાખવું એ વૃત્તિ જૂન સંબળ હતી. એટલે જ એ નિમિષમાં ગૂજરાતી કિયાપદોના પાંચ ગણ, પ્રેરકના ચાર પ્રકાર, મિશ્રકાળોને રચાને મંયુક્ત કિયાપદોના જ બળનો વિજય ને અંગ્રેજી પદ્ધતિના મિશ્રકાળોનો અસ્વીકાર, એ વગેરે તરવો બતાવ્યાં અર્થો જ જોડણીના વિષયમાં પણ રસ ઉત્પન્ન થયો. પહેલા તો કમળાશંકરભાઈના નિયમોને માનતો હતો, પણ નરસિંહરાવના Gaj. Lang. & Lit નો ૧લો અથ મગારી વાંચ્યા પછી સ્વતંત્ર વિચાર કરવાનું સૂઝ્યું. આ જ માળામાં અંગ્રેજી માધ્યમવાળી ગૂજરાતી માર્ગદર્શિકા (ભાષારકરની સં. માર્ગોપદેશિકાની પદ્ધતિએ) રચી કાઢી હતી. ભાષાશાસ્ત્ર તરફ રસ જાગ્રત થયો, જોડણીના નિયમો ધકપા, મૂર્ધન્નાતર ૩-૬ ઉપરનો લેખ “શુદ્ધિપ્રકાશ”માં લખ્યો- ઉત્સાહ વધતો ચાલ્યો. ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો સભ્ય બન્યો. શ્રી. નટવરલાલ દેસાઈ અને પ્રો. બજવતરાય કાઠારનો માર્ગદર્શકી બહાર નીકળ્યા વિના જ પ્રેમ મેળવ્યો. ગોપાલદાસના વલ્લભાખ્યાનની critical edition તૈયાર કરી-‘ગૂજરાતી’માં ચર્ચાપત્રો ને લેખો શરૂ થયા. પણ જે અમાધારણ પસંદ આવ્યો તે તો ૨૧ હીરાલાલ પારેખે ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના હસ્તલિખિત ગ્રન્થોની યાદી બહાર પાડી તેનાથી જ. એ ગ્રન્થના ઉપોદ્ધાતમાં મંપૂર્ણ મહાભારત અને રામાયણ જૂના કવિઓના મેળવી શકાય છે, તે વાચી મદાભારતનાં પર્વોનું મંપાદન કરવાની વૃત્તિ જાગી. શાંતિસ સભા માથે મનઘનો યોગ થી. નટવરલાલે કરી આપ્યો ૨૨ અંખા-લાલ મનીની ભાગણીથી એ મહાભારત કાર્ય વિનાવેતને કરવાનો આરંભ થયો. શ્રી. નટવરલાલ, અંખાયાય, હીરાલાલ એ ત્રણે શુભેચ્છકોએ હાથપ્રતોના દગલા કરી દીધા. ૩૦-૮-’૩૦ ના દિવસે જૂની ભાષાના લેશ પણ જ્ઞાન વિના આદિપર્વનો આરંભ કર્યો એ પછીના વર્ષોમાં એક પછી એક ગ્રન્થો બહાર પડ્યા માંડ્યા. આદિપર્વની નકલ કરતા જ જૂની ભાષાનું જ્ઞાન સંબળ કહી શકાય તેવું થઈ ગયું. પુરાતત્ત્વનો પ્રેમ પણ આને લીધે જ થયો. સોળમાં શતકની ગૂજરાતી ભાષાની ચર્ચા “ગૂજરાતી”માં જાગી, તે અંગે માર્ગદર્શન નજીકના, ચર્ચાના વિષય બનેલા, નગીચાણા ગામના પાણિયાઓની છાપ મેળવી પ્રમિદ કરાવી: ચંપકાલીન ગૂજરાતી ભાષાની ચાર ભૂમિકા એ એ પ્રવૃત્તિનું શુભ પરિણામ છે. ૧૯૩૩માં વડોદરા પ્રાચ્યવિદ્યા પરિષદમાં

અને લાકી સાહિત્ય મંમેલનમાં મારા અનુક્રમે મધ્યકાલીન ભાષા-બુદ્ધિ અને જોડણીના નિબંધોને કારણે જવાનું થયું. છતાં હજી માંગરોળ હોડવાનો મનોભાવ ખાસ થયેલો નહિ.

એક સુયોગે માંગરોળ-દ્વાર્ધસ્કૂલની નોકરી કડતી થઈ મઈ. પિતાજીએ પણ મંમતિ આપી. ૨૮-૧૨-૧૯૩૫ના દિવસે માંગરોળ હોડયું, અમદાવાદ આવવા માટે જ, પણ મુંઝવળ થઈને જન્યુઆરી ૧૯૩૬માં અહીં આવ્યા પછી પેલા પ્રેસના અનુભવે તરત જ નોકરી મળી. ત્રણ માસ પછી શ્રી બસુમાર્ષિ રાવત તેમ જ શ્રી ગુનીલાલ વ. સાહેબ પ્રવર્તનોએ “પ્રજ્ઞાપદ”માં એક વર્ષ નોકરી કરી આ જ કહું તો મારી સાચી અધ્યયન-શાળા. અહીં ધણું જન્યુવાનું મળ્યું પણ મારું જીવન તો એ માટે નહોતું જ. વર્તમાન પત્રોમાં લેખો લખ્યા છતાં એ જ ધવો કરવો એ વૃત્તિ જ નહોતી સ્વ હીરાલાલ પારેએ મને ગૂ. વ. સો. માં એક વર્ષે રાફા લીધો. પછી શું થયું છે તે આપ જણો છો.

આ બધામાં પછડાઈ પછડાઈ એક જ બાજુ કાઈ નિશ્ચિત નિયત્રણે મને લાવી મૂક્યો છે. અને તે ભાષાશાસ્ત્ર તરફનો પ્રેમ આ મધ્યગિંદુમાં જ રહેતું આવ્યું-અનેક બારીઓ-પ્રસોભનો-વૃત્તિઓ અન્યત્ર ખેંચવા માંડતી, પણ આપોઆપ એ બધાં સમી જતાં ને જ્યાં છું ત્યાં જ મને લાવી મૂકવામાં સદાયક થતાં રહ્યાં.

આ બધાનું શું કારણ તેનો હું નિર્ણય લાવી શક્યો નથી, પણ કાંઈક નિયંત્રણ તો લાગ્યા જ કરે છે. દેવે પણ પ્રત્યેક પક્ષે મને સદાયતા કરી છે, તે હું કહી બતાવતો નથી.

આ બધા ઉપરથી હું કાંઈ સમજાયો છું તે એટલું જ કે પ્રત્યેક પ્રાણી માટે જાણે કે એક અત્યુક્ત નિયત કાર્ય નક્કી થઈ ચૂક્યું હોય છે. તેના તરફ આપોઆપ જ વૃત્તિ દોરાય છે અને અનેક મયોગો-પ્રસોભનો જિજ્ઞાસા થાય, છતાં લાભ હોય ન હોય તોય તે એક તરફ જ માનવી ખેંચાયા કરે છે. આથી વિશેષ બીજી કાંઈ સમજાવતો દાવો કરી શકતો નથી આ તેજ ઈશ્વરકૃત છે, કુદરતી છે કે માત્ર અકસ્માત છે, એ કહેવાની હું સ્થિતિમાં નથી. ખુલ્લે દિલે સ્વીકારવું જોઈએ કે તેટલે સુધી મારી પહોંચ નથી. “વારાબુંડ ડગલુ ભરે” એ હું ચરિતાર્થ થતું માત્ર જોઈ છું, વિશેષ નહિ. અથવા શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના શબ્દોમાં કહું કે

તયેષ તસ્ય સીલ્લ ઇતિ મ્વા ચિન્તાં દ્રુત સ્યજેત્ ॥

અર્થ

શ્રી. રતિલાલ ત્રિવેદી—મને લાગે ■ કે યોગબ્રહ્મના કિંમી પૂર્વ જન્મના મસ્કારો અમત થવા એ આના પ્રમોનો ખુલાસો હોઈ શકે

શ્રી પૂમકેતુ—અમે તે હો પણ કાર્મિક છે એ ખરું. હું મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા પાસ કરી રાજકોટ પોસ્ટલ ડિપાર્ટમેન્ટમાં નોકરી મેળવવા ગયો. ડિપાર્ટમેન્ટલ પરીક્ષામાં હું સફળ ન થયો; ગણિતને અગ્રેજીમાં પાસ અને ગૂજરાતીના વિષયમાં જ નાપામ થયો. પોસ્ટ ઓફિસમાંથી મદાર નીકળતા જ એક રતેલી મળ્યા તેમણે મને નોકરી ન કરવાનું કહી કોલેજમાં દાખલ કરાવ્યો અને માશી કરાવી આપવા અરજી કરાવી સકપતા હતી જ નહિ છતાં પ્રો મ મ જોશીના હૃદયમાં વાસ કર્યો અને મારી આખી માશી થઈ મધ નોકરી કરવાના જ હૃદયે ગયેલો ઘેર પાછો ફર્યા વિના જ બહારોબહાર કોલેજમાં લખવા દાખલ થઈ ગયો

શ્રી ગદુવાલ ધ્રુવ—આવા બનાવોને અકસ્માતમાં ગણાવી શકાય છતાં શ્રી શાસ્ત્રીને જે એએક અસામાન્ય પ્રસંગે આન્યા છે તેમાં અકસ્માત ન કહી શકાય આવું કેમ બને છે તે વિચારણીય છે

શ્રી. ઉમાશંકર જોષી—એવા ધણા પ્રસંગો બને છે કે એક કામ કરવા આપણે તૈયાર થઈએ એ પ્રસંગે બોલવા જઈએ તે જ સમયે સામે માણસ પણ તે જ બોલે. આપણે અદીથી પત્ર લખીએ અને તે જ વખતે ધણા દિવસથી ન લખનારો મિત્ર પણ પત્ર લખી મોકલે શાસ્ત્રીજી અને મારી વચ્ચે વાતોના પ્રસંગોમાં પણ આવું અનેકવાર બન્યું છે મને અને શાસ્ત્રીજીને, ખીન્ન મિત્રો અને સમાજીને પણ આમ બન્યું છે આ બધું કેમ બને છે તે સમજાવી શકાય તેમ નથી

પ્રો અનંતરાય રાનળ—મારા બચપણનો એક પ્રસંગ છે હું ચાર પાંચ વર્ષનો હોઈશ્ય મારા હાથમાં એક પાછ હતી હું જતો હતો ત્યાં તે મારા હાથમાંથી પડી ગઈ હતી નિમાણે થઈ ગયો ઘેર આવી તે વિશે વિચાર કરતો હતો ત્યાં અચાનક માતા પર પાછ પડી તે વખતે કાર્મિક ન હતું, કાર્મિકે મેં કહ્યું પણ ન હતું આનો ખુલાસો હજી સુધી મને મળી શક્યો નથી

શ્રી દીવાન—God's grace જ આ સમગ્રો સાક્ષી તો અનુમહમાર્ગો છે એમણે આવા પ્રમોના સિવાય ન મૂકાવું જોઈએ આપણે માનિયે કે ન માનિયે, એક super-human તત્ત્વ છે, જેના નિયંત્રણ પ્રમાણે બધું

જગચ્ચક્ર આસે છે, જગતમાં જેવા સેકડો જનાવો અને છે, તેને “અકસ્માત” ગણી ન ચલાવી લેવાય.

શાસ્ત્રી—જેત્રણ પ્રસંગો જે જન્યા છે તે અહીં જંખાવું એકે તો મારાં નાના ભાઈ નાગરદાસે મેટ્રિક્યુલેશનની સને ૧૯૨૭માં પરીક્ષા આપી ત્યારે મને સ્વપ્ન આવેલું કે તેને મેથેમેટિક્સમાં ઉચ્ચ મુલ્ય મળ્યા, તે સ્કોનગરિષ મળી મવારે મેં માંગ પિતાજીને આ વાત કરી. અને જરેખર મદિના પછી સ્કોનગરિષપત્ર સાચુ પડ્યું સરકૂન અને મેથેમેટિક્સમાં કોચા માર્ક્સ આવ્યા હતા.

બીજું એ કે હેલ્થા મદિનામાં મારા પિતાજીને એક સ્વપ્ન આવ્યું કે મારી પત્ની ગુજરી ગઇ. સ્વપ્નમાં જ મારા પિતાજીને વિચાર આવ્યો કે હું ૩૮ મે વર્ષે ગડચો અને છોકરા પછુ ૩૮ મે વર્ષે ગડચો. સંવારે જીકયા પછી માલુમ પડ્યું કે એક ડોસી મરી ગઇ જેત્રણ દિવસમાં, મારી પત્ની અહીં ખિમાર પડેલ તેનો પત્ર તેમને મળ્યો, ત્યારે તેમણે મને સ્વપ્નની વાત લખી.

એક વધુ પ્રસંગ માચરાજમાં ૧૯૪૩-૪૪માં મારા પિતાજીને વર્ષકર મખત ઉધરસ રહી એક ગતે મને સ્વપ્ન આવ્યું કે એક મોટા અજગરનું શરીર જાણે કે ગંગાનું જાય છે. મારા દાદા જાણે કે મારા પિતાજીને ગાડીમાં સાથે લઇ જાય છે. જાણે કે સ્વપ્નમાં જ એ પતી ગયું ને એક વર્ષની અમાખ્ય ઉધરમ અરડૂશીના સ્વગ્સથી મરી ગઈ સ્વપ્ન આવ્યો તે જ રાતે મદિનાઓ પછી પિતાજીએ ગાઢ નિદ્રા કરી. તનિયત મોડા જ દિવસોમાં સારી થતી થઇ.

શ્રી. ખચુભાઈ રાનત—સ્વામિક જનાયોની આવી સાક્ષી મારા અનુભવમાં પણ છે.

શાસ્ત્રી—આ બધું શું છે એ માનવગણે નથી સમજાવતું એમ મને લાગે છે “મત્ર આ લજાપડનો ગૂઢ નિયમે આવતો” જમ તે જ માત્ર ખુલાસો છે. આપણે એક જ લાવના રાખિયે—કાર્મ કરતા રહિયે, બીજાનું બૂટુ કાઠિયે તો નહિ, છાંચિયે પણ નહિ કોઈ ચિપામાં નાસીપાસ મધમે તો મૂઝાયા વિના જેમ અજિત્ય દોરવણી મળે તેમ કરતા રહિયે કદી તકલીફના ભોગ નહિ બનિયે, કાર્યસિદ્ધિ થયા જ કરમે.

આધુનિક ઊંચી કેળવણી

પ્રો. અનંતરાય મ. રાવળ

[અહેવાલ]

ખોલવાનો એમનો મારો આરતા પ્રો. અનંતરાય રાવળે તા ૧૮-૧૧-'૪૨ ના રોજ પ્રોફેસર, વિદ્યાર્થી, કેમરણી એવું નિર્ધારન કામચલાઉ નામ પાડી આધુનિક ઊંચી કેળવણી વિશે પોતાની અનુભવ-અસંલોકનજન્ય છાપ મૂર્ચ્વી બતાવી હતી. શ્રી મદુઆઇ ધ્રુવના સૂચનને, તથા એવા પોતે યથાદૃષ્ટિ કરાવવાના હતા તે પરિસ્થિતિદર્શન પછી તેને સારુ જવામદાર કારણોની અને ખામીઓના નિવારણના ઉપાયોની ચર્ચા મનભિન્નતા માટે મારો અવગણ ધગવતી હોઇ રમપ્રદ નીવડશે એમ મનવને નિષ્કપ્પમદગીના મુખ્ય કારણ તરીકે તેમણે આગળ કહી હતી. સિદ્ધાંતના દેનારસેનાર બેઉ વર્ગ વિશે અપાયેલા ખ્યાલમાંથી ઊંચી કેળવણીની આધુનિક અવસ્થાનું ચિત્ર આપોઆપ દોઢાઈ જશે એમ જણાવી તેમણે પોતાના વક્ત્ર યને મુખ્યત્વે બે નિલાગમા વહેંચી નાખી, પ્રથમ કોલેજોના અધ્યાપકો વિશે અને પછી વિદ્યાર્થીઓ વિશે વાત કરી હતી.

આગતા વિશે ખોતતા, સહાનુભૂતિ ઉરકેરવા નહિ પણ વસ્તુસ્થિતિ જણાવવા, તેમ જ પાઠ્યથી ચીધાના દોષોના કારણોનું પગેટુ કદાચ એમા મળે એ આશયથી આજના અધ્યાપકજીવનનું એક સખ્દચિત્ર આલેખી બતાવી, તેમા અત્યારના અધ્યાપકના પગાર કામ, આસપાસનું વાતાવરણ ઇત્યાદિ બાગતોનો સ્પર્શ કરી તેનો ધધો હવે બહુ સ્પૃહણીય કેમ નથી રહ્યો તે એમણે પ્રથમ દર્શાવ્યું હતું. દોઢસોપોણામસો સુધી પહોંચતી મખ્ખારાળા મોટા વર્ગો, એમા વિદ્યાર્થીઓની ચિરતના ચોકાદાર બનવા માથે અશુભ અધ્યાપક બનવાની એવડી ફજ્જ એવા મોટા વર્ગોમા આવી જાયલું જેવું જ કરી છૂટવાનું બનતા વિદ્યાર્થીઓ માથે એમના બહુતરકાળ સુધી ચાલે તેવો (જીવનપર્યંત ચાલે તેવાની તો કયા વાત કરવી ?) આત્મીય સમઘ બધાવાને પ્રતિકૂલ પરિસ્થિતિ, દ્વાર્ધ પણ કર્તવ્યનિષ્ઠ અધ્યાપકને નિયત થયેતો બધો અખ્યાસક્રમ પૂરેપૂરો શીખવવા માટે ધણો ઝોછો પડે એટલો વરસ આખામા બજાવવાને માટે મગતો માડ છમાડાછ માસનો સમય, આરી આવી પરિસ્થિતિ

માણુમ જે ભાવનાનુ લાઘુ ગાધીને ન ગયો હોય તો થોડા જ વખતમા તેને પોતાના કાર્યને માત્ર આજીવિકાનું સાધન કે એક ધર્મ જ માનતો કરી મૂકે કે અધ્યાપનક થેમા જીવન્ત ગમ આને પશ્ચિમામે જોડો થના સમય જતા તેની નિશ્ચિનતા મોતી પડી ગય, પોતાના વિષયની અછતન મ.દિનીથી મુસજ્જ ગહેવા થતુ મગી જ્ઞાનદષ્ટિથી નિયત અધ્યાપકમનો વિદ્યાર્થીઓને માગોપાગ પૂરો અધ્યાપક ગગરવાને નહિ પોતાની જૂની નોંધમામઓ (Notes) પર જ નબ્યા ગગવાની જૂનિ થાય વિદ્યાર્થીઓને જ્ઞાનુ એમની પરીક્ષ દષ્ટિને મનોપે એમજુ ન આપી શીખવી એને લોવે મગતી મગતી વિદ્ય ધિપ્રિયતામા જ કૃતાર્થતા ને મનોપ મનાય, અને પગી મોગે જ્ઞાન પરીક્ષક અને કેટલાક મેનેજમંટ મનવા આદી યુનિવર્સિટીમાથી મગના બવદારુ લાભોની માધના તગક વળે—આરી વિદ્યાપગયજ્ઞતામાથી બવદારુપગયજ્ઞતામા મગી પડતી અધ્યાપકવૃત્તિના અત્યારે વધના જતા પ્રમાણુ વિશે પ્રે ગવળે મએદ ઉત્સેખ મોઈ દતો જે અધ્યાપકજીવનને ધધા કરના વિશેષ પ્યારુ જીવનમર્થ માનતા હોય, જે અખડ વિદ્યાબ્યાસગે કરોને પોતાનું સ્વાધ્યાયતપ કાયમ તરવા કરતા હોય, જે પોતાના વિરના પૂગ જાતા હારા ઉપરાન તેના કુચળ વિતગજુમર પજુ દોષ, જે પોતાના વિષય ઉપગત ધનિદામ તત્ત્વજ્ઞાન જુદા જુદા ધર્મમથો વિજ્ઞાન માદિત્વકના આતગગધ્વીય ગજકાગજુના પ્રવાહો આદિનુ પજુ સારુ જેવુ જ્ઞાન ધગવી શીખવની વળા દાથ પગ્યા રિપવને તેના પાર્થપ્રમાથથી અજવાળના દાથ, જે એકથી પગસો રયોમી જ નદિ પજુ જીવનપાયેવરૂપ નીવડે તેની જ્ઞાનવદાણી શીખવાના પુસ્તક કે વિષયને મધ્યમા ગખી કરતા હોય, જે અન્યના પુસ્તકો વાચી તેને વિદ્યાર્થીઓ આગમ ગજુ કરતા જ્ઞાનના આકતિયા જ ન ગહેતા મૈદિક ચિન્તન મનન કે સગોધનને જગે પોતાના જીવન અભિપ્રાય પ્રતીતિપૂર્વક ઉચ્ચારતા હોય, જે પોતાની ખાસે જાણવા આવેવ દેશના નવધીવનમાથી શ્રીકૃષ્ણ અને ગાંડીવજન્તાઓ ધડવા મથના આંદોષનિઓ ને દ્રોણાચાર્યો હોય જે પાકસામાના વર્ગોની જલદાગતી દુનિવાને બ્યાખ્યાનો લેગો ને ગયો દ્વાગ અવાગનવાર પેતાના જ્ઞાન તથા વિચારોની ભેટ ધગના રદી પ્રજાને જેના અભિપ્રાયને સાબળવો જ જોછ્યે એવા પ્રજના મંસ્કાગનેના જનના હોય— એવા ખડુ સાહજજીજીવન ગાગનાગ અધ્યાપકોની તપાસમા નજી ગોમેઝ ભમી નિગથ થઈ પાછી ફરે એવી અત્યારે પરિસ્થિતિ છે આતગગધ્વીય ખ્યાનિની તો કયા વાન, આપજા પ્રાન્નના મીમાડા વગતીભાગતમા પ્રસરેની ખ્યાતિ પજુ આપજા ઇલાકાના કેટલા અધ્યાપકોની ?

વિદ્ય ધિવર્ગ વિશે જોલનાં ચર્ચાકારે જે કહ્યુ તેનો માગ આ વિદ્યા

ચોંઓના શરીર, શુદ્ધિ અને હૃદય એ ત્રણેનો સમાન્તર વિકાસ માધી આપી તેમને જીવનયાત્રા માટે તૈયાર કરવાનું જે કેળવણીનું સર્વમાન્ય ધ્યેય, તે વર્તમાન કેળવણીપ્રયાગે સફળતાથી સાધી જતાવ્યું દેખાતું નથી શરીર-વિકાસની બાબતમાં તો દર વર્ષે આસતો નવો વિદ્યાર્થીસમૂહ (એમાં વિદ્યાર્થીનીઓ આવી જાય છે) શરીરની જોવાઈપહોળાઈમાં એવો જિતરતો જ આવતો જણાય છે કે આમ ને આમ ચાલ્યું તો કેટલાક વરસ પછી આપણે દૂમળાંશીકા વામનજીઓ જ ચારે બાજુ જોવા લાગીશું એવી દહેશત દિનમાં પેસે છે સોળસત્તરની ઉંમર સુધીનો મટીકે લગીનો અભ્યાસ એમને કાતી નાખતો હોય કે પછી કસરતનો કે ખેરાકમાં પોષક તત્વોનો અભાવ એને માટે જવાબદાર હોય રાષ્ટ્રચિંતકો ને કેળવણીના તત્ત્વજ્ઞોના આ બાબતે ખાસ લક્ષ રોકવું જોઈએ અત્યારે કોલેજોમાં પહેલાં એ વર્ષમાં અપાતી શારીરિક તાલીમ તો યોગડિવા છે, ખરો અર્થ તો સરે વિદ્યાર્થીઓ કોલેજમાં નહે ત્યાંસુધીના કાળ સુધી પહેલ્યતી નિયમિત કે ગ્રિયાત શારીરિક વ્યાયામ અથવા લસકરી તાલીમની કોઈ બ્યારિયત યોજનાથી જ એ તા કેણુ જણે કયે દહાડે યસો વિદ્યાર્થીઓના મનજુદ્ધિના વિકાસની સાત કરિયે તો 'હવે પહેલાના જેવા શુદ્ધિશી ને અભ્યાસી વિદ્યાર્થીઓ નથી આવતા એવા ફરિયાદ જે દરેડ જમાનો કરે છે તેવી અત્યારે પણ લામતાનળગતાઓને મુખેથી સંભળાય છે સમગ્ર શુદ્ધિશક્તિને માટે તો આમ કહેવું સાહસ ગણાય, પણ માત્ર શાળાકોલેજોના અભ્યાસને અનુલક્ષીને કહેવું હાન તો એમ કહેનાય કે પરીક્ષાઓ વળા મતો અનુભવ ધણીને એમ માનના પ્રેરે છે કે આજના વિદ્યાર્થીઓના મોટાભાગની અદ્યુધારણુશક્તિ જણે ધની ગઈ છે વાક એમનો નથી, પણ શિક્ષણપદ્ધતિનો અને અત્યાનના વાતાવરણનો જ છે વિદ્યાર્થીઓને પોતાની મેજે વિચારતા કરનાનું કોઈ સોખવતુ નથી વિષયોનું જ્ઞાન એમના મગજોમાં ગદા થી રેકાય છે શિખસાના વિષયોનો જીવન સાથનો ગમઘ કોઈ બાધી બાપતુ થી, શિખનાર તે ય દટિદાન કે મંસ્કારદાન કરી જાય એ રીતે નહિ જીવનમાં વટાની ખાયા પૂરતી જ વિદ્યોની હિપ્પોગિત્તા માનસનું વ્યણુ બાધી સાથે લગતા પરિણામ એ આવે ૨ કે લણુનાગઓને લણુતરમાં જીવન્ત હૃદયગ્સ કઈ રહેતો નથી, ને એવા રસ ન રહે એટલે એમનું મગજ પણ અદ્યુધારણુના તત્ત્વમધી વ્યાપારમાં શિમિન કે ઉદાસીન રહ કેગવણીવધનક વાતાવરણ પણ કેલુ છે ૧ મોટેભાગે નફો રળવાના હેતુથી નીકળેલી અનેક ખાનગી માર્કેટીની

માધ્યમિક શાળાઓ મંખ્યા ટકાવી રાખવા અને શ્રી મેળવવા પહેલાં ધોરણથી મેટ્રિકવર્ગ સુધી તો ટીલી પરીક્ષાઓથી કે ચોખ્ખા ચઢાવાઓથી વિદ્યાર્થીઓને લઈ જાય, પછી યુનિવર્સિટીની પરીક્ષામાં છાપાંઓની ખૂબરાણી બીકે, પરીક્ષકોની વિદ્યાર્થીઓનું ભક્ષુ કરવાની દૃષ્ટિથી કે અનાયતથી તેમજ એ વખતમાં ખેલાતી લાગવમની લીલાથી ધોરણ ટીકું રહી વિદ્યાર્થીઓ મેટ્રિક પાસ થાય, અને કોલેજોમાં આવતાં આગળ કશું હતું તેમ ત્યાં પણ તેમની તથા તેમના અધ્યાપકોની નજર પરીક્ષા ને પરિણામો પર જ હોય. આવી પરિસ્થિતિ ગંભીર અભ્યાસને અનુકૂલ નથી. પરિણામે આજે બી. એ ચર્ચ નીકળતો સામાન્ય જુવાન ઉચ્ચશિક્ષા અને વ્યાકરણશિક્ષા જાળવીને છૂટથી બોલીકાળી ચકે તેટલો કાજ ન તો પોતાની માતૃભાષા પર, ન અંગ્રેજી પર, ધરાવતો હોય છે; ન તો એને પોતે ભણી ગયેલા વિષયનું જાંઠું, વિશાળ, તુલનાત્મક તથા પચાવીને આત્મસાત્ કરેલું જ્ઞાન હોય છે.

હૃદયવિકાસ કે સંસ્કારવિકાસ પરત્વે બોલતાં પ્રે. રાવળે આજે કેળવણી અને સંસ્કારિતા કે ચારિત્ર્યસાધના હાથમાં હાથ મિલાવી ચાલતાં નથી એમ કહી, કોલેજોમાં શાળના વર્ગોમાં તેમ ઉત્સવ મેળાવડા વેળા ધણીવાર જાણિયા અહેતુકે તોફાનોમાં વ્યક્ત થતા ચિસ્તભાવનાના ભંગો, બોલીકાળીને તેમ બીજી રીતે સાથે ભણતી વિદ્યાર્થીનીઓ પ્રત્યે ધણીવાર દાખવાતી વિદ્યાર્થીઓની અસંસ્કારી અને વિકારગ્રાસી વર્તણૂકનો, તથા હોસ્ટેલની કસબો, જિમખાના, વાપિકાતસવ ઈ. માં પેસાનો વહીવટ કરવાનું આવતાં આપણા જુવાનો હાથની ચોખ્ખાઈ ધણીવાર જાળવતા દેખાતા નથી એ દર્શાવતો, એ સંજયમાં ઉદ્ભવેલ કથો હતો. અધ્યાપકવર્ગમાં વંદનીય ચારિત્ર્ય કે જ્ઞાન કે પ્રભાવવાળું વ્યક્તિત્વ ન જાળવતા હોય તેથી, કે એમની ને પોતાની વચ્ચે આત્મીય મંજૂરની નિકટતાને જાહેર મોટી મંખ્યા ને સ્વભાવ આદિ કારણે અંતર અનુભવતા હોય તેથી, વિદ્યાર્થીઓમાં ગુરુભાવના અદરવ થતી ચાલી છે તે, અને ખરું જીવન તો જેવું આવવાનું હોય તે, પણ અત્યારે તો દોલેજીવનની મળે માણો લઈએ એવી વિદ્યાર્થીઓની થતી જતી મનોદશા ચિસ્તલેખના મૂળમાં રહ્યાં છે. વિદ્યાર્થીનીઓ પ્રત્યેના વલણની પાછળ પ્રાયમિકથી જીવ્વી સુધીની કેળવણીમાં સાચા સહશિક્ષણનો અભાવ, કોલેજોમાંનું ધીગડિયા કે આજાસી સહશિક્ષણ, અને જનિઓ વચ્ચે ચાલુરતી અંતર રાખી મૂકાજે જાનેને કાયમ જાતિજનમત (sex-conscious) રાખ્યા

કરી છે એ હમીકત કા મો ને નન-કથા નનલિકાઓમાંથી મેળવેલો શમાન-સનો ખ્યાલ અને ખાત્રી તો જુનાતોની તારુણ્યકાળ (adulthood)ની મનોદશા રહેલા છે પ્રજનનધુ'માં આ સળધી છપાયેલી ચર્ચામાંના જોવા જેવી હતી પૈસા પરત્વે ચોખ્ખાઈનો અભાવ ખાનપાન પોશાક, ચાહ સિનેમા, તથા સિગારેટ (એની ટેર લાગળનક પ્રમાણમાં નિઘાર્થિનર્ગમાં હાન વધતી જાય છે)ની આદનમાં વધી પડેલા ખર્ચાણુપણાને અને એવું કેટલુંક ખરચ પરભારું કાઢવાની લાલચને તક મળતા રાહી ન શકવાની નબળાઈને આભારી ગણાય

અભ્યાસકાળમાં મળતા સમયનો પૂરતો લાભ લેવામાં આવતો નથી રોજ ચારેક કલાક લાલચાનું ને વધમાં છએક માસની તો રાત એવા ચાર પાંચ વરસના પુષ્કળ કહેવાય એટલા સમયમાં પાઠ્યપુસ્તકો ને પ્રેક્ષકો શીખવે તેની ઉપરાંત ચરીત્રસાધના, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ ને ચારિત્ર્યવધતર ખાતે ધણુ ધણુ પોતાની મેળે જ કરી આત્મનિકાસ તેમ જ જીવનમાં પડવાની પૂર્વતૈયારી કરી લેવાની નિઘાર્થિઓને જે સુદર તક મળતી હોય છે તેનો લાભ પૂરતો લેનારો નથી જીવનમાં પડતા શિક્ષકના, વકીલના કે કોઈ પણ ધધામાં પોતાના વિચાર સામાને સમજાવવાની જરૂર તો પડવાની જ એને માટે સહાધ્યાયીઓના ઉપદામ તેમ જ પોતાથી થનાર અને જૂલોની પરવા કર્યા વિના ચર્ચાઓ (Debates)ના સારા પ્રમાણમાં લાભ લઈ જીવ છૂની કરી સમાજે જ જીવનાની તૈયારી કાલેજમાંના અભ્યાસકાળ દરમ્યાન કરી લેવી જોઈએ પણ તેમ થતું ઓછું જોવામાં આવે છે વાર્ષિકાસરો વેળા કોલેજોમાં થતા નાટ્યપ્રાજો ચાલુ ગમજૂમિતે કયાય દીપી જઈ એને દૃષ્ટિહતા નીવડે એની ઊંચી કનાદૃષ્ટિ દાખવનારા થવાની સહેજે જે અપેક્ષા ગણાય તો બગ આવતી નથી એક કાલેજના મેગેઝીનોમાં લેખનોત્સાહ ને આશાજનક માહિત્યનિનામ ઠીક પ્રમાણમાં હમણા હમણા જોવા મળે છે ખરે

આમ જીવન જીવના ને જીવવા સામર્થ્ય આપે એવું કંથુ રજ્યા વિના ઓકોળો લખુતગકાળ પૂરો થાય ■ પૂરો થતા તીવ જનતો જતો જીવનમમાં ડોળા કકડાવી સામે જોલેલો દેખાય છે અને પછી જમે ત્યાં ગોડવાઈ જઈ તેના જીવન સાથે સમાધાન કરી લેવું પડે છે જોડનું દર માસે અભ્યાસકાળમાં ખર્ચું હોય છે તેટલું ધણીવાર દર માસે મળતું નથી હોતું ખડત-પણાને બદલે આગમી સુવાળખ અને સાલધને બાલે ખર્ચાણુવેક જે અભ્યાસકાળ દરમ્યાન રેગ થાં હોય છે તે પછી જીવનમાં નવા નવા અખતગ કરવાનું

જોમ કે સાદસ રહેવા દેતાં નથી. આ રીતે જોતાં, ઊંચી કેળવણી ખાતે રાકાતાં સમય, પૈસા ને જીવાનોની શક્તિનો અત્યારે પૂરતો બદલો મળતો નથી એ રાષ્ટ્રીય નુકસાન છે એમ લાગી આવે છે અને મનમાં થાય છે કે ઊંચી કેળવણી નક્કી ગઈ છે એવા ગાંધીજીના ઉદ્ગારની સામે શ્રી. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી તથા સ્વ. આનંદચંદ્ર પ્રુવ જેવાએ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ લીધેલા વાંધાના વાજબીપણા છતાં એકદરે તત્ત્વના તેમનું કથન સાચું છે.

પોતાના વક્તવ્યને સમેટતા પ્રો. રાવળે કયું કે માગ વક્તવ્યનો પ્રધાન સૂત્ર બની ગયો ફરિયાદનો ને ઊંચી કેળવણીનું દોરેલું ચિત્ર ચર્ચા ગયું ઊજળા કરતાં કાણુ વિરોધ પણ વાત તો વાસ્તવિક પરિસ્થિતિની જ કરવી હતી, અને તેમ કરતાં કાળાં ચરમાં લગાવીને જોયું નથી છતાં જેનું પ્રમાણુ વિરોધ જોયું તે જ કહેવાઈ ગયું. આનો અર્થ એમ નહિ કે ચિત્રમાં ઊજળા રંગની રેખાઓ કયાંય નથી જ. ધણાં ભાવનાશીલ વિદ્યાર્થીઓ અને કર્તવ્યનિષ્ઠ અધ્યાપકો ય જેવામાં આવે છે. પરંતુ 'બધું બરાબર છે'ના ભ્રમમાં ન રહેતાં 'દુરુ બધું બરાબર નથી' તે દેખાડવાના ને સુધારણા-પાત્ર બાબતો પર રાષ્ટ્રદિત્તચિત્કો ને કેળવણીકારોનું લક્ષ્ય ખેંચવાનો લોભ જોર કરી ગયો. વળી જીવાન વિદ્યાર્થીઓ તો રાષ્ટ્રની શાપજી છે. એમના જીવનનો ખાસમો અર્ધો ભાગ જે ખાતે રોકાય છે તે એમના તાલીમકાળનો ને એમની કેળવણીનો વખતોવખત દિસાજ મામતાં રહેવું જોઈએ. એ દિસામાં આ એક પ્રયત્ન હતો. અહીં બન્યું છે માત્ર જુદા જુદા અનેક ચર્ચાપાત્ર કેળવણીવિષયક મુદ્દાઓના ઈસાગ જ કરવાનું; આટલી દરેકની પૂરી ચર્ચા તો અકેક લેખ કે ભાષણ માગી લે તેવી છે.

ચર્ચા

ઉપમંકારને અને શ્રી રાવળે એ પ્રશ્નને સાંભળી ચર્ચા કરવા જેવા નીચેના ચાર વિષયો મૂલ્યવ્યા હતા, જેના પર પછી થોડી રમપદ ચર્ચા થઈ હતી —

૧ વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસમાં ખરેખર ઓછો પ્રહણધારણુશક્તિવાળા કે ઓછો શુદ્ધિપ્રતિભાવાળા થયા છે ?

૨ આધુનિક ચિંતનસંવિધ્યના અને ગુરુભાવનાના લોપના કારણે

૩ આ ઊંચી કેળવણી, ગાંધીજીના મનને અનુસરી, રાષ્ટ્રના સમય, ધન ને વૌત્તનનો મોટો ખર્ચા (Waste) જ ?

૪ કેળવણીમંરચાઓ Stateની કે ખાનગી માલિકીની સારી ?

પહેલાં મુદ્દા પરત્વે શ્રી. હિમાચંદરે કહ્યું હતું કે જીવાનોને શુદ્ધિ ઈન્દ્રિયાં
 હિતરતા કાષ્ટ ગણુશો નહિ, એમણે અત્યારે જે સરવ દેખાડ્યું ■ એને માટે
 તો અધ્યાપકોએ તેમને વધુ જોઈશે. શ્રી. સુનીલાલ શાહે જણાવ્યું હતું કે
 પહેલાં બહુનારા ઓછા હતા, હવે ઝાઝા થયા છે, તેનું એ પરિણામ છે.
 બીજા મુદ્દાનો ચર્ચામાં અધ્યા. રામનારાયણ પાઠકે એ ખુલાસો કર્યો હતો કે
 અસહકારની પહેલી ('૨૦-'૨૧ની) લડત પછી ચિસ્ત તૂટવા માંડી છે એ
 વાત સાચી, પણ તેનું કારણ એ હતું કે પોતાથી બહાર જઈ લડતમાં ન
 જોડાવાયુ નો હવે આટલું કષ્ટક કરી શકિયે છિયે એવો ગંતોષ મેળવવાના
 અગાત મનમાં રહેલા ખ્યાલે વિદ્યાર્થીઓ વર્ગોની અંદર તોફાન કરવા લાગ્યા.
 શ્રી હિમાચંદરે એમ કહ્યું કે ત્યાંસુધી વિદ્યાર્થીઓ આગળ આદર્શ હતો
 શિક્ષક-અધ્યાપકનો, પણ પછી તો તેમણે એવા એકાગ્રી માણસો કરતાં
 દેશની પ્રવૃત્તિઓમાં ધૂમતા દેશનેતાઓને જોયા, એટલે એમનું શિક્ષકવર્ગ
 પ્રત્યેનું માન ઓછું થયું. ને માન ઓછું થયું એટલે ચિસ્ત પણ તૂટી.
 ને શિક્ષક-અધ્યાપકોએ કેટલાક એવા, જે આદર ને માન ઉપજાવે? ચોથા
 મુદ્દા વિશે, ફેળવણી State-સંચાલિત વધુ ઈષ્ટ એ બરાબર, પણ એમાય
 State કેવું દશે તેના ઉપર એનો આધાર ગહે એમ અધ્યા. રામનારાયણ
 પાઠકે જણાવ્યું હતું ખાતગી સાહસનેય નવાનવા અખતગ આ સતત ખેડાતા
 ફેળવણીક્ષેત્રમાં કરવાને પૂરી છૂટ હોવી જોઈએ એમ પણ કાષ્ટ તમ્કથી
 કહેવામાં આવ્યું હતું. ઊંચી ફેળવણી પરત્વે ગાંધીજી સાચા હોવાનું
 શ્રી. ચૈતન્યપ્રસાદે જણાવ્યું હતું ચર્ચામાં ડૉ. મરહુર, શ્રી દેશવરરામ શાસ્ત્રી
 અને શ્રી. રતિલાલ ત્રિવેદીએ પણ ભાગ લીધો હતો.

એક પ્રસંગ

[વા. ૩૧-૧૨-'૪૨ ને દિવસે વટોદર સહિત્યમુક્તા વરૂંથી બહેર વ્યાખ્યાનો મોઢવવામાં આવ્યાં હતા. તે વ્યાખ્યાનો માટે શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દવે અને શ્રી. ધન-મુખવાલ મહેતાને નિમંત્રણ મોકલવામાં આપ્યાં હતાં. શ્રી. ધનમુખવાલ મહેતા પોતાની નામ તબિયતને કારણે વટોદરે જઈ શક્યા નહતા અને આગમ લેવા માટે અને સ્થલ ફેર કરવા માટે અમદાવાદ ગયા હતા.

શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દવેનું વ્યાખ્યાન જે દિવસે નિયત કરવામાં આવ્યું હતું તેને પહેલે દિવસે વટોદરમાં કવિઓનો મુશાયરો મોઢવવામાં આવ્યો હતો. શ્રી. રમણલાલ વસન્તલાલ દેસાઈ આ મુશાયરોના પ્રમુખ હતા. મુગ શરૂ થયે ચર્ચા અમાકાંથી ચોતા-જનોમાં કાંઈ કચવાટ જેવું જણાવા માંડ્યું હતું. શ્રી. રમણલાલ દેસાઈ પોતાને કાંઈ અમત્યનું કામ હોવાનું કારણ જણાવી પ્રમુખસ્થાન શ્રી. રસુલખાનને મેાપી સભા છાંડી ચાડ્યા ગયા હતા. તે પછી સભામાં ધણે ઘોષાટ અને ચર્ચા થયા હતા અને સભા બરખાસ્ત કરવી પડી હતી. આ સભા વટોદરની ન્યૂ ઈસ્ટ સ્કૂલના મકાનમાં બરવામાં આવી હતી, પ્રથમ દિવસે સભામાં આ પ્રમાણેનું ધાવણ થયેલું હોવાથી શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દવેના વ્યાખ્યાનને કમ રહ કરવો એવો સહિત્ય સજ્જાના સંચાલકોએ નિર્ણય કર્યો હતો. પરંતુ શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે તે મુજબથી વટોદરે આવી પહોંચ્યા. તેમના વ્યાખ્યાનને કમ રહ કરવામાં આવેલો હોવાથી તે સ્થાલે પાછા ગયા હતા. શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દવે મુંબઈથી વટોદરે આવ્યા હતા અને પ્રથમ દિવસે સભામાં ધાવણ થવાથી સભા બરખાસ્ત કરવી પડી હતી એ હકીકત શ્રી. ધનમુખવાલે અમદાવાદમાં જણી હતી, પરંતુ શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દવેના વ્યાખ્યાનને કારકમ રહ થયો હતો તેની તેમની ખબર ન હોવાથી તેમણે શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દવેને અમદાવાદથી વા. ૭-૧-૪૩ દિવસે પત્ર કવિતામાં લખ્યો હતો. તેનો ઉત્તર શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દવેએ વા. ૯-૧-૪૩ ને દિવસે કવિતામાં જ આપ્યો હતો.]

શ્રી ધનમુખલાલ મહેતા તથા તેમના બીજા બે મિત્રોએ લખેલો પત્ર

“ જે બાપા નગિંદ નામ કવિ ગાંધી મયો નુવમે, ”

જે બાપાનાં મહો અમુખ્ય નવવો દીધી ૨. વ. દે. વળો;

જે બાપા મહો મુક્ત હાસ્ય ખિલવી, તુ કીર્તિ પામ્યો અંતિ,

તેનો આ ઉપહાસ આજ નિન્ખ્યો, આનન્દ ને ખેદથી.

વિજય ક્રીડા વટોદરે, મ્હોલો નરને નાર,

એવે સ્વપ્ને ચાલિયો હરિદત્તનો કુમાર.

વિજય ન થયો વટોદરે, મોલાં નાંદિ નરનાર,

પીલે મ્હોજો ચંચળો હરિદત્તનો કુમાર.

ધારુંતું વરશે જ્યારી મુજને, વકતૃત્વના બહેણમા
 ડૂબી મુઝ થશે સહુ નમરના નારીજનો જાણુડા
 પામ્યો શુ ? હુરિઓ ! છંડા સડો ગયા, પાકા દમેટા જ તું !
 ના તૃપ્તિ થઈ ? તો પડે જ કંઈલાં વાછે, છ તું એવું શુ ?
 બહાવા બન્ધું ! સદન કરતા શીખજે તું હવેથી,
 જ્યા ત્યા જોને, બપણ કરવું ત્યાગજે તું હવેથી,
 માને પૂરે, પણ ચરોંગમા રાકડી ગાય જોનો,
 ભાગી જુદો ખચિત જ થશે હાડકાનો તુ માણો

શ્રી જયોતીન્દ્ર હવેનો ઉત્તર

જે' ભાષા નરમિહ નાગરનરે કાવ્યે રસાળી કોંધી,
 ગો મા ત્રિ ર વ દે, ક મા મુનશીએ જેમા કથાઓ ગૂંથી,
 જેના કૌમ્ય ગભીર સુન્દર મુખે હામ્યચ્છટા આશ્વવા,
 આધિ, બ્યાધિ ઉપાધિમસ્ત તદ્દપિ ધત્તુ ધધ્યો જોરમા,
 તે ભાષા અધિકારહીન જનની આગે ન હચ્ચારવી
 એવું માર્નો સખે, વડોદર વિશે મે મૂકતાને બહુ

“ વિજય કરીશુ વડોદરે, મહોશી નરને નાર,
 એવે સ્વપ્ને આલિયો હરિહરનો કુમાર ”
 હરિહરનો કુમાર સ્વપ્ના સેવન્તો બવે,
 પણ કૃષ્ણલાલકુમાર તેની કથા કે સાબળે !
 વડોદરાથી આવિ બાપણુ કરવા માટ
 આમનણુ તે જોઇને નાહો અમદાવાદ,
 નાહો અમદાવાદ ધનધન સુત્રિય જાણ તુ !
 તારી આગે વાદ કરવા શા અમ કાવરે ?

મોક્ષા ભતે ન જાણુડા મોહી ભતે ન નાર
 મોક્ષા ધરમા મે સખે મોખા, દાળ, જુવાર
 લાખો મરતા જૂખથી અનાજની જ્યા જોટ
 મહોવા છાછે નાગ ત્યા તું સરખા કે ભોટ ?

વડોદરાની વાત વસમી શી કગી સખે ?
 બાપણુ કરવા માટ, જર્થ મહોમો દ હોયથી

શ્રોતે તાજો દાટ, મુઘાયત મોતો પડ્યો,
 પ્રેમાનંદ સાક્ષાત્ આગરમા હૂમી મુઝો !
 કોલાહલ ધોધાટ, ખુગ્ધીઓ ઉઝળી ગઈ
 કવિએ લીધી વાટ ધરની કુટો મારોને !
 સૂણી મેં એ વાત વડોદરે પહોંચી મળે !
 મનમાં વાળો ગાદ, 'મારે ના અર્ધિ બોનવું'
 'હુગિઓ,' ઇકા, લાત ટામેગ પાકા વળી
 એની શી છે વાત ? જોયું મેં તો ના મશુ
 "ધાર્યું"તું વગરો જગ્ધ્રી મુજને" કાણે કહ્યું એ તને ?
 મારી તો જયશ્રી વમન્નમદને બીજી બપે ના મને
 હૂમી મુગ્ધ નની મયા નગરના નારી, નરો, જાણુડા,
 એવા કૈક મળી ગયા અનુભવો-સ્વના ન તેના ગ્લા
 "બાલા બન્ધુ ! સદન કરતા શીખજે તું દુવેધી"
 શબ્દો તારા નિર્ગર્ભા મુજને ઊપજો દારૂ સ્ફેજો,
 જોયું, મોઝું, રમગ્યું ગટવ, પામવું બોલું રાવું
 લોલુ, પાવું નવન જળને બૂલવું, ચાન્ત ચાવું
 એવું એવું ઈવનભગમા ભાગ્ય નિર્માણ સૌનું,
 એ હું જાણું, સદન કરતા શીખવે શું અને તું ?

x

x

x

બપરધલેથી નિત દૂર લાગવા, અને મળે તું સૂચી રહ્યો છે,
 પગ્નુ બેડી નિત જોખમો નવા, આવે જવું એ સદુ દ્વાવ મર્દના
 ખમ્યા નથી ધા જળને ગ્લાગલો ધનાનાની જન તે શું જાણે ?
 સુદૂ જે સુન્દરથી નદા ગ્લા તે નેણના શું ચર્યાપ માણે ?
 દૂવો નિદાળીય જાગી મરે તે સમુદના ગર્જનને શું જાણે ?
 મહા થકી દૂર સદા ફરે તે ઇડા તણો વૈભવ શું પ્રમાણે ?

x

x

x

મને ટમેટા, હુગિઓ, સગા ઇકા
 મળ્યા સૂણીને કનપો જ એમ વા
 આનંદ જો ચાવ મળે, તને તો
 તૈયાગ હું એ દુખ મો વધાવવા
 બીજના મગ્જો દાઇ, ગર્જી તું ચાવ તો, સખે !
 સંભારવાને જમ્મ નિત્યે, સદુ ઇકા-પ્રદાગને

પ્રા. કા. ત્રિ. અને પ્રા. કા. મા. નો બૃ. કા. હોદ્દન સાથે સંબંધ'

શ્રી. નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈ, બી. એ.

સુને ૧૯૪૨ના જુલાઈ-સપ્ટેમ્બરના અને સને ૧૯૪૩ના જાનેવારી માર્ચના 'બુદ્ધિપ્રકાશ'ના અંકોમાં સ્વ. નાથાશકર શાસ્ત્રીજીના જીવનચરિતના લેખક, રા. ભીખાભાઈ શિવરામ શુક્લે, અમારા સ્વ. પિતાશ્રી ઇચ્છારામ સ્વ. દેસાઈ અને તેમજે પ્રકટ કરેલા બૃ. કા. દો. ના આદિ ભાગો મંબંધમાં કેટલીક નિરાધાર અને સત્યથી વેગળી દફાકતો આપી છે; તે દૂર કરવાની જરૂર છે. કારણકે તે જો દૂર ન થાય તો કેટલાક વાંચનારાઓના અને વિદ્વાનોના મનમાં એવો ભ્રમ જોગો થવાનો ભય રહે છે કે સ્વ. ઇચ્છારામ બૃ. કા. દો. માં હપાવેલા કેટલાક કાવ્યો પ્રા. કા. ત્રિ. અને પ્રા. કા. મા. માંથી પરભારાં ચોરી લઈને અને હાથપ્રતોની યોદ્ધી વાનો લખીને હપાવ્યાં છે. વળી આ લેખ ઉપરથી પ્રો. ગોવિંદલાલ બટ્ટ "અન્ય અને અન્યકાર"ની માળામાં સ્વ. નાથાશકરનું જીવનચરિત લખવાના છે, તેમના મનમાં પણ આવો ભ્રમ રહી જવા મંભવ છે. લેખના છેવટના ભાગમાં રા. ભીખાભાઈએ એવી સૂચના કરી છે કે 'બૃ. કા. દો. ના છેલ્લા એ ભાગો સ્વ. ઇચ્છારામ હાપી શક્યા નથી તો તે પૂર્તિ સ્વ. ઇચ્છારામના પુત્રો ઉક્ત એ માળામાંથી કાઢ્યો લઈને પૂરી શકે તેમ છે.' આવાં વિધાનોનો ખુલાસો કરવાની જરૂર લાગતી હોવાથી આ ખુલાસો રજૂ કર્યો છે.

રા. ભીખાભાઈના ભ્રાંતિજનક આક્ષેપો

(૧) "બૃ. કા. દો.નમાં એ બધાંય કાવ્યો, આખ્યાનો, પ્રા. કા. ત્રિ. ઉપરથી જ ઇચ્છારામભાઈએ હપાવ્યા છે એ બધી દફાકત પરિશિષ્ટ નં. ૨ વાંચવાથી સમજાશે તેમ જ તેમાંની વિશેષ દફાકત વાચવાથી વાચકનું મન વધુ મત્થવાનું મળશે" (જુ. પ્ર. જુલાઈ-સપ્ટે. ૧૯૪૨-પાનું ૧૯૯)

(૨) "પ્રા. કા. ત્રિ. માં જહાર પડેલા પુસ્તકોમાં આવી રીતે ધણી-વાર યોગ્ય છે, અને બૃ. કા. દો. માં પણ તે જ પ્રમાણે અસંખ્ય હપાવ્યું છે, એમ મારતર કહેતા હતા. એ પણ મેંજી જોયેલું છે." (જુ. પ્ર. જુલાઈ-સપ્ટે. ૧૯૪૨-પાનું ૨૧૧)

(૩) “જૂ. કા. દો. માં ઇન્જાગમભાષ્યને અગ્રણ્ય પડે તેમ નહોતી; કારણ કે તેમને આખા ગુજરાતના ગમે તે ભાગના કવિઓના કાવ્યો છપાવવાની હટ હતી, અને મુગધમાં ધણા ધનાઢ્યોની મદાય હતી, તેથી તે વધુ પ્રસિદ્ધ થયા છે. અને દ-એ વિદ્વાસ તથા નાયાસકરને પ્રા. કા. મા. માં મહારાજ સાહેબનો આશ્રય હતો અને ગાયકવાડી રાજ્યના જ પુસ્તકો છાપવાનું કામ હતું. પ્રા. કા. ત્રિ માં નાના આખ્યાન છપાતાં, અને મોટા છાપવાનું કામ શાસ્ત્રીનું અવસાન થયું તેથી રહી ગયું છે. એમના હસ્ત-લિખિત ભંડોળમાં એવાં પુસ્તકો પણ હતા.” (જુ. પ્ર. જુલાર્ધ-સપ્ટ. ૧૯૪૨-પાનુ ૨૧૧ મુ.)

(૪) જુ. પ્ર. જાને. માર્ચ ૧૯૪૩ નાં પાના ૬ તથા ૭ ઉપર “ત્રે કથુ:” “દ્રોપદી હરણ” તો જૂ. કા. દો. માં છપાવ્યું છે.” (ત્યાંથી તે પાનાં ૭ માં પર) “એમ મને રા. બા. એ કહ્યું હતું.” (ત્યાંથી તે ભાગ વાચવો.

(૫) જુ. પ્ર. જાને. માર્ચ ૧૯૪૩ના પાનાં ૧૭ ઉપર લીટી કુઠી “તેમ જ સ્વ ઇન્જાગમભાષ્યના પુત્રો જૂ. કા. દો. માં ન છપાયેલા પ્રા. કા. માના પુસ્તકો છપાવી સ્વર્ગસ્થની ઇન્જા મુજબ કા. દો. ના દરો અન્યો પૂરા કરે તો ઠીક સ્વ. ઇન્જાગમભાષ્યના આત્માને સાતિ થશે.” x x x “નાયાસકર શાસ્ત્રીના લખેલાં કાવ્યોના “કોપીરાઈટ” માટે તેમની વિધવા શ્રી પામેથી પરવાનગી મળશે.”

આ પ્રમાણે પાંચ બ્રાહ્મણનાં આક્ષેપો છે, તેનાં પુલ્કાસો કરવો પડે છે.

સ્વ. દ. દા. કાટાવાળાએ અને ના. પૂ. શાસ્ત્રીએ પ્રાચીન કાવ્યો છાપવાનું શરૂ કર્યું તે પહેલા ધણા કાવ્યો ટાઇપમા અને ચિલાપ્રેસમા છપાઈ ગયા હતા. આ એ ગૃહસ્થોએ પ્રાચીન કાવ્યો છાપવાની પ્રવૃત્તિ અને ૧૮૮૪ માં શરૂ કરી તે પછી એટલે સને ૧૮૮૫ થી નડિયાદમા સ્વ. ચતુર્ભાઈ શંકરભાઈએ “અપ્રસિદ્ધ ગુજરાતી પુસ્તક” માસિકમાળા શરૂ કરી હતી, અને ધણાં કાવ્યો અન્તેમા સમાન છે. સને ૧૮૮૬ થી મુજબમા મારા મ્ત્ર પિનાશી મ્ત્ર ગાનમે જૂ. કા. દો. ના ૧૦ ભાગો છાપવાના શરૂ કર્યા હતા એટલે ત્રણે શ્રેણીઓમાં કેટલાંક કાવ્યો અમાન હોય એમા આશ્ચર્ય પામવા જેવું કશું નથી. આ કાર્ય શરૂ કરતી વખતે મારા પિનાશીએ ગુજરાતમા ચાલુ ગયેલા ધણાં કવિઓ અને તેમની કવિતાના નામો તથા યોદીક માહિતી એકત્ર કરી હતી, અને ધણા માણસો પામેથી કામ પડે ત્યારે હાથમરો મેળવવાનાં વચનો

પણ મેળવ્યા હતાં. તે સાથે જેઓએ રાજપુત્રીથી પોતાની પાસેની હાયપ્રતો આપી તે સ્વીકારી હતી. જેઓએ પાછી માગી તેઓને જાપેલાં પ્રસ્તુતો સાથે પાછી આપી હતી થોડી ઘણી હાયપ્રતો “ગુજરાતી” પ્રેમમાં સચવાયેલી છે. તેનો ઉપયોગ ગુ. વ. સો. એ સંકલિત કરીને જાપાવેલી યાદીમાં થી. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રીએ કરેલો છે.

આવી રીતે મળેલી હાયપ્રતોનો ઉપયોગ જૂ. કા. દો. માં થયો છે. આવી હાયપ્રતો સંબંધી થોડો ખુલાસો “શ્રીમદ્ભાગવત-પદ્યર્ણવ”ની પ્રસ્તાવનામાં સ્વ. ઇચ્છારામે કરેલો છે, તે જોવા વિનંતી છે. જૂ. કા. દો. ના ભાગોની પ્રસ્તાવનામાં મહાવકોનો નામોલ્લેખ કરેલો જણાય છે. સ્વ. ઇચ્છારામે સને ૧૮૮૫-૮૬માં એકઠી કરેલી માહિતી તેમણે “આર્યજ્ઞાનવર્ધક” નામના માસિકપત્રના ૧૮૮૭ના જુલાઈ માસના અંકમાં જાપી છે. એ યાદી જો વાચવાની તરફી રા. બીખાભાઈ કે અન્ય વિદ્વાનો લેશે તો તેઓને જણાશે કે પ્રેમાનંદ, વલ્લભ વગેરેના જે કાવ્યો, ત્રણ અથવા પાંચ વરસ પછી પ્રા. કા. મા. મા. જાપાયાં છે, તે કાવ્યોનાં નામો સુધ્ધા તેમાં આપેલાં છે. વલ્લભનાં નવરસનાં આક્રીનાં જાપાયાં વગરનાં કાવ્યો કયાં ગયાં, એમ રા. બીખાભાઈ પૂછે છે, તો તેના નામો પણ એ યાદીમાં તેમને જણાશે. મજકુર યાદીમાં પ્રેમાનંદને વલ્લભ નામનો પુત્ર અને એ જ નામનો એક શિષ્ય પણ જણાવેલો જણાય છે (આ યાદીનો ઉપયોગી ભાગ પરિશિષ્ટ-અ તરીકે આ લેખને અંતે આપ્યો છે)

રા. બીખાભાઈ એમ માનતા લાગે છે કે ઘણાં કાવ્યો પ્રા. કા. ત્રિ. માં અને પ્રા. કા. મા. મા. પ્રથમનાર જાપાઈ ગયા પછી જૂ. કા. દો. મા. જાપાયાં છે, એટલે પહેલાંમાંથી ચોરીને બીજામાં જાપાયાં છે. પણ કેટલાક દાખલામાં એથી જીવંત બનેલું છે, અને કેટલાકમાં બન્ને શ્રેણીમાં એકી વખતે જાપાયાં છે. તેમ બન્નેમાં જાપાયેલા કેટલાક કાવ્યો તે પૂર્વે શિક્ષાપ્રેક્ષમાં જાપાઈ ગયેલાં જણાશે. શોધખોળ કરનારને આ વિધાન સાચું લાગ્યા વગર નહિ રહે. તેમ જ વળી, રા. બીખાભાઈ આજે જેવો આરોપ સ્વ. ઇચ્છારામ અને જૂ. કા. દો. ઉપર મૂકે છે, તેવો આરોપ તેમના જીવનકાળમાં મુકાયો હતો; તેથી તેનો ખુલાસો ઇ. સ. ૧૯૧૨ ના “ગુજરાતી” પત્રના જૂનથી નવેમ્બર સુધીના કેટલાક અંકોમાં સ્વ. ઇચ્છારામે “સત્યભામા રોપદરશિકાનું વિવેચન” અને જૂ. કા. દો. નું આત્મવૃત્તાંત” એ નામના લેખમાં કર્યો છે. એમાંથી ઉપયોગી ભાગનો ઉપયોગ આ લેખમાં રા. બીખાભાઈ અને તેમના જેવા બીજા શકાશીલ વિદ્વાનોનો જમ દૂર કરવા માટે આપવામાં આવશે.

રા બીખાખાઈએ જે વાદીઓ પરિશિષ્ટ તરીકે છપાવી છે, તેમાં પ્રા કા ત્રિ અને પ્રા કા મા માથી કયા કયા મરખા કાળો જુ કા દો ના કયા કયા ભાગમાં અને કયા કયા વર્ષમાં છપાયા છે, તે રૂપે જણાવેલું ન હોવાથી અત્રે તે નવી રીતે મુખમનાની ખાનર આપી છે અને તે પછી દરેક મધ્ય મુગધમાં વિશેષ દર્જાકન જણાવવામાં આવી છે અને ગ બીખા ભાઈની માન્યતા કયા ખોગી છે અને ટીકા શા કાળે ખોગી છે તે જણાવવામાં આવ્યું છે

પ્રથમ આપણે પ્રેમાર્ન નાં કયા કાળો ગન્નેમાં છપાયા છે તે વર્ણવે જોઈએ, તથા ' આર્યજ્ઞાનવર્ધક 'ની વાદીમાં તે નામો છે કે નહિ તે જોઈએ

પ્રેમાર્નદના કા થો

પ્રા કા ત્રિ	વર્ષ	વર્ષ	અ ક જુ કા દોલુન આ શા વ	વર્ષ ભાગ
૧ રજુપટ	૧૮૮૪	૦	૦	૧૮૮૬ ૩ છે
૨ ચન્દ્રદામાખ્યાન	૧૮૮૪	૦	૦	૧૮૮૭ ૨ છે
૩ દારમાળા	૧૮૮૫	૧	૧	૧૯૦૧ ૬ છે નર્મમદની છે
૪ લક્ષ્મણદરજી	૧૮૮૫	૧	૪	૧૮૮૬ ૩ છે
૫ દાણવીલા	૧૮૮૫	૧	૪	૧૮૮૬ ૧ છે
૬ મહામરકથ(મહાભારત)	૧૮૮૬	૨	૨	૧૮૯૦ ૪ છે
નજ વામન કથા	૧૮૮૭	૩	૧	૧૮૮૭ ૨ છે
નદ ફડી	૧૮૮૭	૩	૧	૧૮૮૭ ૨ છે
૬ અપ્સરગાખ્યાન	૧૮૮૮	૪	૨	૧૮૯૦ ૪ છે
પ્રા કા મા.	૧૮૮૮	૪	૨	૧૮૯૦ ૪ છે
૧૦ કૌપદીદરજી	૧૮૯૦	૧		૧૮૯૫ ૫ છે
૧૧ અજ્ઞાવકાખ્યાન	૧૮૯૧	૧૨		૧૯૦૧ ૬ નથી
૧૨ માણેડેડપુરાજી	૧૮૯૧	૧૬ થી ૨૦		૧૯૧૧ ૭ નથી
૧૩ દરિશ્વન્દ્રાખ્યાન	૧૮૯૧	૧૬		૧૮૯૫ ૫ નથી
*૧૪ મહાલસાખ્યાન	૧૮૯૧	૧૭		૧૮૮૭ ૨ છે
૧૫ દેવીચરિત્ર	૧૮૯૧	૧૯		૧૮૮૫ ૫ નથી
*૧૬ અભિમન્યુઆખ્યાન	૧૮૯૪	૩૩		૧૮૮૭ ૨ છે
*૧૭ સુધન્વાખ્યાન	૧૮૯૪	૩૩		૧૮૮૬ ૩ છે.

પ્રા. કા ત્રિ. વર્ષ વર્ષ અંક જુ. કા. દો. આ. શા. વ.
રામળક્ષ્મી વર્ષ ભાગ

૧ વિનેયટ (વિદ્યાવિહારી)	૧૮૮૪	૦	૦	૧૮૯૦	૪	છે.
૨ અંગદવિદિ	૧૮૮૫	૧	૨	૧૮૮૬	૧	છે.
૩ નંદનત્રીસી	૧૮૮૬	૨	૨	૧૮૮૬	૧	છે.
૪ મદનમોહન	૧૮૯૦	૬	૧	૧૮૯૫	૫	છે.
નરસિંહ મહેતા						
૧ ગોવિંદગમન	૧૮૮૫	૧	૩	૧૮૮૮	૩	છે.
૨ દાણુલીલા	૧૮૮૫	૧	૩	૧૮૮૭	૨	છે.
૩ સુરતમંથામ	૧૮૮૬	૨	૪	૧૮૯૦	૪	છે.
રત્નેશ્વર						
૧ હાદશમામ	૧૮૮૯	૫	૨	૧૯૦૧	૬	છે.
૨ વૈરાગ્યબોધ	૧૮૯૨	૮	૩	૧૮૮૭	૨	છે.(નામજુદું છે)
દયારામ						
૧ મનમતિમંવાદ	૧૮૮૬	૨	૩	૧૮૯૦	૪	છે.
૨ હાદશમામ	૧૮૮૯	૫	૨	૧૮૯૫	૫	નથી.
ભાસ્કરજી						
૧ રામભાળલીલા	૧૮૯૧	૧૧		૧૯૦૧	૬	નથી.(રામાયણ)
૨ સમસતી	૧૮૮૭	૩	૩	૧૮૯૫	૫	છે.
૩ નળાખ્યાન	૧૮૯૧	૧૧		૧૮૯૫	૫	છે.
ધીરેભક્ત						
૧ શાન કક્ષો	૧૮૯૨	૨૩		૧૮૮૭	૨	નથી.
રિવદાસ						(કાશીસંમદ)
દ્રાપદીસ્વયંવર	૧૮૮૭	૩	૪	૧૮૯૦	૪	છે.
વિષ્ણુદાસ						
રુદ્રમાંવદપુરી	૧૮૯૨	૮	૪	૧૯૧૩	૮	નથી.
પ્રીતમદાસ						
૪ સરસગીતા	૧૮૯૦	૬	૪	૧૮૯૬	૪	છે.

પ્રા. કા. ત્રિ	વર્ષ	વર્ષ અંક	પૂ. કા. દો	આ. કા. વ
ગિરધર				
દાદશમાસ	૧૮૮૯	૫ ૨	૧૯૦૧	૬ નથી.
નાકર				
બાધ મૃગલી	૧૮૯૨	૮ ૨	૧૯૧૩	૮ નથી
ભાણુદાસ				
+ હસ્તામયક	૧૮૯૦	૬ ૪	૧૮૯૦	૪ છે
જીવણદાસ				
+ ચાતુરી	૧૮૯૦	૬ ૪	૧૮૯૦	૪ છે.

* આ યાદીમાં મદાલસા, અભિમન્યુ, સુધન્વા, વૈરાગ્યભોધ, શાનકક્ષો—એટલા કાવ્યો પૂ. કા. દો મા પહેલાં હપાયા છે. પ્રા કા ત્રિ. અને પ્રા. કા. મા. માં પછીથી હપાયા છે,

+ આમાં વામનકથા, દ્વડી, હસ્તામયક અને ચાતુરી—એટલા કાવ્યો પૂ. કા. દો માં અને પ્રા. કા ત્રિ. અથવા પ્રા કા. મા. મા એકી વખતે હપાયા છે.

રા. બીખાભાઈએ મૂળ લેખમાં તથા પરિશિષ્ટોમાં ઉપલી યાદીમાંનાં કાવ્યો સ્વ. ઇચ્છારામે પૂ. કા. દો. મા પ્રા કા. ત્રિ અથવા પ્રા. કા મા ઉપરથી લખતે હાપ્યા છે અને તેમની પાસે હાથપ્રતો નહોતી એમ માન્યુ છે. આ આરોપ કેવી રીતે ખોટો છે તે માટે દૃકમાં પ્રત્યેક કાવ્ય તપાસિયે.

પ્રથમ પ્રેમાનંદનાં કાવ્યો લખ્યે

(૧) રણુચક્ર—આ કાવ્યની હસ્તલિખિત પ્રતો ઘણી મળે છે. તેવી હાથપ્રત મેળવીને હાપ્યુ છે કદાચ હાપેલી પ્રતનો તથા ચિહ્નાપ્રેસની પ્રતનો પાદાતર મેળવવા ઉપયોગ કર્યો હોય. સ્વ. ઇચ્છારામ લખે છે કે—“આ કાવ્યની બે પ્રતો તેમાં ૧ મારી પોતાની ઇ સ. ૧૮૭૨માં હિનારેલી અને ૧ પ્રત પ્રા કા. ત્રિની હતી, તે પછી ૧ પ્રત કવિપત્ની કાદીગવરીએ દવિ નર્મદાચક્રના હાથની લખેલી અને ૧ પ્રત કે જેના માલીકનું નામ માગ રમરણુમા રહ્યું નથી, તેના પરથી સુધારી મેળવી મેં રણુચક્ર હાપલ કર્યો છે. (જુઓ ૧૩-૧૦-૧૯૧૨નો “ગુજરાતી”નો અંક, પાનું ૧૭૭૦) સ્વ. ઇચ્છારામે રણુચક્ર હાપવાની જા ૫ ૧૮૭૧માં હપાવી હતી. (એનન)

(૨) ચન્દ્રહાસાખ્યાન-રા જીખાલાઈ લખે છે કે ધૃ કા, દો મા ગનેશ્વરનું હપાયુ છે આ તેમની જૂન છે તેમા પ્રેમાનન્દનું જ સ્વ. આ હપાયુ છે વળી લખે છે કે નાકરે મ ૧૬૯૬મા એક ચન્દ્રહાસાખ્યાન ગયું છે, આ વાત પણ ખોટી છે નાકનું સ્વ આ ધૃ કા દો ના ૮મા ભાગમા હપાયુ છે, તેમા રચાવર્ષ આપ્યું નથી વળી તે ગ ૧૫૭૨ થી ૧૬૧૨ સુધીમા દેવાત હતો એટલે સ ૧૬૯૬મા દેવાત હોય તો એઓ જ જાણે કદાચ ૧૫૮૬ ને બદલે ૧૬૯૬ જૂનમા હપાયુ હશે ! પ્રેમાનંદના ચન્દ્રકાંતી ધણી પ્રતો મળે છે તેમ તે અગાઉ શિનાપ્રેસમા ધણુ કરીને હપાઈ ગયું છે, તેના પરથી સ્વ ઇન્દ્રજારામે હાપ્યું છે પ્રા કા ત્રિ ની હાપેન પ્રત તેમણે નજર આગળ રાખી હોય તો ના ન કહેવાય આજે પણ જૂના કાવ્યો હપાવનારા અગાઉ હપાયેલી પ્રતો મેળવી પ્રેસકોપી તૈયાર કરે છે તે અતુ ભવીઓથી ક્યા અભયુ છે ? તા ૧૩-૧૦-૧૯૧૨ના 'યુજરાતી' પત્રના અકમા સ્વ ઇન્દ્રજારામ લખે છે કે, "આ કાવ્ય ચાર પ્રતો પરથી સંશોધીને હાપ્યું છે"

(૩) પ્રેમાનંદની હારમાળા ધૃ, કા, દો મા હપાઈ નથી જે હપાઈ છે તે નરસિંહ મહેતાની હપાઈ છે હારમાળાના રચનાર વિશે હાલના કોઈ પણ સાક્ષરને શકા રહી જ નથી, કારણ કે પ્રેમાનંદના જન્મપૂર્વની હાયપ્રતો મળી આવી છે તેના મૂલ્ય વિશેની સંપૂર્ણ ચર્ચા ન કા મ ના ઉપોદ્ધાતમા આપી છે પ્રા કા ત્રિ મા હપાયેની હારમાળામા પ્રેમાનંદની કૃતિ, નરસિંહની કૃતિ અને ખીજાઓની કૃતિઓનો ખીચકો છે પ્રેમાનંદની રચેની મૂળ હારમાળાની એક માન હાયપ્રત યુજરાતી પ્રેમના મમ્મદમા સચનાયેલી છે એના વિશે એક લેખ 'શામ્લા' માસિકમા મારા તરફથી હપાયે છે

(૪) લક્ષ્મણાહરણ-ગણપત માટે જે દીકા કરી છે તે આ કાવ્યને લાગુ પડે છે ખીજા હાયપ્રતો મેળના સ્વ ઇન્દ્રજારામે તે હાપેનું છે આ કાવ્યનો રચનારો પ્રેમાનંદ જ છે એ માટે કોઈપણ ત્રિદાનને શકા હોઈ શકે નહિ માત્ર આ કાવ્ય મે ૧૭૨૦ મા ડિવની બગતી જુરાનીમાં એક જ દિવસે અને એક કલાકમા ગાઈ શકાય એ માટે રચાયેલું, તેથી એ કઈક નમગી કૃતિ છે એટલું સાક્ષરો માને છે પ્રેમાનંદની કૃતિ નથી તો ખીજા કોની છે, તે માટે સગીન પુરાવા શકાકારે રજૂ કરવા જોઈએ. આજે કાળને તેની પ્રત જોવા મળતી નથી, એની દલીલ કરવાથી શો લાભ ? એવા ધણા કાવ્યો હપાયા કે જેની હાયપ્રતો આજે મળતી નથી, તેથી

શું તે તે કાવ્યો જેના નામે તેનાં ન ગણી શકાય ? સુભાગે બીખાભાઈએ ૨૧. નાથાશંકરને આ કાવ્યનો દર્તા કહ્યો નથી.

(૫) તે જ પ્રમાણે દાણુલીલાની હાથપ્રતો તેમ જ શિલાપ્રેમમાં હાપેલી પ્રતો મેળવીને જૂ. કા. દો. માં દાણુલીલાનું સુંદર કાવ્ય હપાયેલું છે. ધણી સ્ત્રીઓને મુખે અમે પણ આખું સાંભળ્યું છે. હવે એવાં કાવ્યો બાગ્યે જ કોઈ મોઢે કરતું દરો. એ જ રીતે હુંડી અને મામેરું પણ ધણીઓને મોઢે દર્તા. આ કાવ્ય “અપ્રસિદ્ધ ગુજરાતી ગ્રન્થ”માં નઘિયાદવાળા ચંતુર-ભાઈએ પડેલું હપાયેલું છે.

(૬) રાસમસ્કંધ અથવા પ્રણસાદ આખ્યાન—આ કાવ્ય શિલા-પ્રેમમાં એકવાર હપાઈ ગયું છે. સ્વ. ઇન્દુજારામ લખે છે કે “પ્રેમાનંદના રાસમસ્કંધની હસ્તલિખિત એક પ્રત જૂનાગઢમાંથી મળી હતી, અને બીજી પ્રત પ્રા. કા. ત્રિ. ની આધાર માટે લીધી હતી. સ્વ. રા. રા. નૃસિંહપ્રસાદ હરિપ્રસાદે જે કાવ્યો ઉતરાવીને મોકલી આપ્યાં હતાં તેમાં તે પ્રત હતી.” (જુઓ તા. ૧૦-૧૧-૧૯૧૨ નો ‘ગુજરાતી’ પત્રનો અંક)

(૭-૮) વામનકથા (ચરિત્ર) અથવા અષ્ટમ સ્કંધ અને હુંડી—આ બંને કાવ્યો પ્રા. કા. ત્રિ. માં અને જૂ. કા. દો. માં એકી વખતે હપાયાં છે, એટલે એમાં કોઈનું સંપાદન ગણાય નહિ. વળી “અપ્રસિદ્ધ ગુજરાતી પ્રસ્તક”માં વામનચરિત્ર અગાઉ હપાઈ ગયું હતું. નઘિયાદવાળા ચંતુરભાઈ શંકરભાઈએ તે હપાયું હતું. એટલે જ-ને માણાના સંપાદકોએ સ્વતંત્ર રીતે હાથપ્રતો મેળવીને હપાવ્યાં છે. હુંડી કાવ્યની હાથપ્રતો ધણી મળે છે, એટલે તેનો ઉપયોગ સ્વ. ઇન્દુજારામે કરેલો હતો. સ્વ. ઇન્દુજારામ લખે છે કે “વામનચરિત્ર પ્રા. કા. ત્રિ. અને બીજી બે પ્રતો ઉપરથી તૈયાર કરેલું છે. (જુઓ તા. ૧૩-૧૦-૧૯૧૨ નો ‘ગુજરાતી’ પત્રનો અંક-પાનું ૧૭૭૦)

(૯) ઋષ્યશૃંગાખ્યાન—રા. બીખાભાઈ લખે છે કે નાથાશંકરે રામદ કરેલાં જૂનાં કાવ્યોની જે યાદી તૈયાર કરી છે, (જુઓ પરિશિષ્ટ ૧) તેમાં આ કાવ્યનું નામ નથી. પણ તેમનું ખ્યાન જોયું હું કે, સ્વ. ઇન્દુજારામે સને ૧૮૮૭માં તૈયાર કરેલી યાદી (આ. ગા. વ.)માં તેનું નામ હાપેલું છે, અને મને ૧૮૮૮માં પ્રા. કા. ત્રિ. માં હપાયું છે. પ્રા. કા. ત્રિ. ના ઉપરથી જૂ. કા. દો. માં ૧૮૯૦માં હપાયું એ વાત ખોટી છે.

સ્વ. ઇન્દુજારામ “કાવ્યદોહનનું આત્મજીવન” (‘ગુજરાતી’ તા. ૧૦-૧૧-૧૯૧૨ પાનું ૧૬૪૩)માં લખે છે કે “પ્રેમાનંદના ઋષ્યશૃંગાખ્યાનની એક લખાવેલી પ્રત રા. સા. હરગોવિંદદાસે મોકલાવેલી; અને બીજી બે પ્રતો

કવિ સરિતાનારાયણ પાસેથી મળેલી હતી, (એમાની ૧ પ્રત અપૂર્ણ હતી) તે ઉપરથી મુધારી એ તૈયાર કર્યું હતું એ આખા કાવ્યમાં કયો ભાગ મૂકી ભાગમાં રાખવો અને કયો પાઠાન્તરમાં આપવો તેની સર્વ સહાય કરી સરિતાનારાયણે આપી હતી અપૂર્ણ પ્રતના ૧૨ મા કડવાની ૨૨ મી કડી સુધીના પૃષ્ઠો ફાટી ગયેલા હતા, અને કેટલાક ચહેરાઈ ગયા હતા, તેથી એ પ્રતને ખાસ આધારભૂત ગણી નહોતી પણ મુખ્ય પ્રત જે મંપૂર્ણ હતી તેને જ આધારભૂત માની છે "

આ કાવ્ય માટે કોઈને પણ શકા કરવાનું કાગળ નથી. ૨૨ હરિલાય હ ધ્રુવ જેવા પ્રખર નિદાને એક અવલોકન કરતા જણાવ્યું છે કે મધ્ય-શૃંગાખ્યાન દ્રોપદીહગ્ધ કરતા ચઢિયાતી કાટીનું છે (જુઓ પા ૧૯૪૦ પાનું ૨૪૦ મુ)

વિશેષ હકીકતમાં રા. બીખાભાઈ લખે છે કે ઋ આ હ્રોમઙ્ગ છે એક જ પ્રત મળી હતી " (જુઓ પાનું ૨૯ મુ) એ સંબંધમાં લખવાનું કે એની વિશેષ હાથપ્રતો મળી હતી તેની ઉપરના લખાણથી ખાતરી થશે. વળી આ કાવ્ય આખું હ્રોમઙ્ગ નથી, પણ મુખ્યત્વે પ્રેમાનંદના જાણીતા દેશી ગાગ ઢાળોમાં છે, માન વચ્ચે વચ્ચે શુદ્ધ ભુજગી, ત્રિકગી દોહરા, ચોપાઈ વગેરે અક્ષરમેય અને માત્રામેય હ્રોમ તેણે વાપર્યા છે તે સંબંધમાં સપાઠક રા કાટાવાળાએ પ્રસ્તાવનામાં ખ્યાન ખેંચ્યું છે પ્રેમાનંદ પોતાના કાવ્યો ગાઈ સભાગાવતો હતો, તેથી ગાતી વખતે શુદ્ધ હ્રોમમાં વધધટ કંગવી પડતી તેથી તેના કાવ્યોની હાથપ્રતોમાં ભુજગી હોતી આન, હરિગીત હોતી આન તથા કોઈ રાગનું નામ તેની સાથે જોડામાં આવતું પ્રેમાનંદ જેવો મહાકવિ શુદ્ધ હ્રોમમાં કા ૨ ૨ચી ન શકે એમ માનવું એ જરા વધારે પડતું છે ઋ આ મા આન કાઢી નાખવામાં આવે તો શુદ્ધ હ્રોમ માપની થોડી કવિતા મળે છે પણ અ ખુ કાવ્ય તો દેશી રાગના ઢાળમાં છે વળી આ કાવ્યમાં (સ ૧૭૨૮માં) પુરાણીઓ સામે પ્રથમ કટાક્ષ કરેતો મળે ડ, અને પ્રેમાનંદ મુગણીના ઝઘડાનું મડાણ મોજરોપણ આ મધ્યથી શાય કે, તે ઉપરે મા પુ મા અને દશમસ્કંધમાં અટકે છે આ સન નાગતોનો વિચાર કરતા ઋ આનો કતો પ્રેમાનંદ છે, એ સંબંધમાં શકા ન રહેતી જોઈએ, અને તેનો રચનારો સ્વ નાચારકર તો નથી

ઉપર પ્રમાણે પ્રા કા ત્રિ મા અને જુ કા દોના ભાગોમાં આગળ પાછળ હપાયેલા પ્રેમાનંદના કાવ્યોની તપાસ લીધી, અને મને મળ્યો તેટલો

ચોખ્ખા ખુલાસો કર્યો છે. હવે પ્રા. કા. મા.માં અને જુ. કા. દો.માં હપાયેલાં પ્રેમાનંદનાં કાવ્યો વિશે ખુલાસો કરું છું.

(૧૦) દ્રૌપદીહરણ—ના મંબંધમાં મારા પિનાશી ઇન્ડાગમે નીચે પ્રમાણે ખુલાસો કર્યો છે. (જુઓ તા. ૧૮ ઓગસ્ટ ૧૯૧૨નો 'ગુજરાતી' પત્રનો અંક, પાનું ૧૪૧૭)

"શ. મા. હરગોવિંદલાલ તરફથી અંગદિવિષ્ટિ, નંદનત્રીમી, અને ઋષ્યભૂતાગમ્યાનની પ્રતો મળી હતી x x x ૨૨. નાથારકર પાસેથી દ્રૌપદીહરણ, આટાવકાખ્યાન અને વિદ્યાવિદ્યાસિનીની વાર્તાની નકલો મળી હતી નંદનત્રીમીનો પાંચ પ્રતો મારી પામે એમી થઈ હતી. x x x આથી જણાશે કે મિ. ફ. જેમ ટૂંટનાથી લખે છે કે દ્રૌ. હ.ની પ્રત પ્રા. કા. મા.ની તફાવતી છે તેમ નથી. તેમ મેં સ્વતંત્ર પ્રત મેળવેલી પણ નથી, પરંતુ ૨૧. નાથારકરે આપેલી પ્રત ઉપરથી જ એ કાવ્ય જુ. કા. દો. ભાગ ૫ માંમાં હપવામાં આવ્યું છે. દ્રૌ. હ. કાવ્યમાં જે અર્થો વગેરે આપેલા છે તે નાથારકરે મોકલેલા તે જ છે એ કાવ્યની રચનાસાક્ષમાં કેમ ફેર છે, તે માટે મારે પશુ સલાહાવિક પ્રશ્ન થાય તેમ છે. જુ. કા. દો.માં આપેલી માલ ૧૭૩૨ની છે, ને પ્રા. કા. માં આપેલી માલ ૧૭૪૫ની છે. જ્યારે ૨૧. નાથારકર તરફથી દ્રૌ. હ.ની લખેલી પ્રત મને મળી ત્યારે જ મને આ સાલનો ફેરફાર જણાયો હતો અને તે વિશે શકા પણ મને થઈ હતી. રા. ગ. હનનસાલ મોદી મારફતે એ સચવ મેં સ્વર્ગવાસીને જણાવ્યો તે પુઠાવ્યું કે આ માલના મનઘમાં ફેરફાર કેમ ને ખરી માલ કહી ? ગ. નાથારકરે તેને અટપટે ખુલાસો કરીધો કે, જે પ્રત મેં લખી મોકલી છે તે ખરાબર છે. સાક્ષના મનઘમાં કહી રખાઈ નથી, પણ ઘોટાળો છે; માટે જેમ છે તેમ હપવામાં તમને કાઈ દુશ્કર નથી. વધુ એમાં જણાવ્યું કે એ સાલ સંબંધી ખુલાસો પ્રેમાનંદનું ચત્રિ પ્રકટ થશે, તેમાં હરવામાં આવશે. " બાવો નાથારકરે તેમ બોલકી પણ નાચી. " દ્રૌ. હ.ના કાવ્યના અંતભાગમાં મેં પણ લખ્યું કે એ સાલનો ખુલાસો પ્રેમાનંદના ચરિત્રમાં પ્રકટ કરીશ ! તે વખતે મને એવો તો સચવ ઉત્પન્ન થયો હતો જ કે, નાથારકરે મને જે નકલ મોકલી આપી છે તેના અસત્રમાં ૧૭૩૨ની માલ હોવી જ જોઈએ અને તે ખરી હશે અને ૧૭૪૫ની માલ જણી જોઈને કે અણુઅણુપણુથી ફેરવાયેલી હોય—અથવા કોઈ બીજી પ્રત ઉપરથી મને નકલ મોકલો આપી હોય ! પરંતુ આજે મને માનવાને મળજી કારણ મળે છે કે જેમ બીજાઓને

સ્વ. નાથાશંકરે ગોઠીમડા ઝોમ્જીવ કરાવ્યો છે તેમ અને પણ રમાડ્યો છે. પરાપૂર્વથી આજણુ શુદ્ધિમાન ગણાય છે, અને સ્વ. નાથાશંકરની શુદ્ધિને આક્રીન છે !”

તા. ૧૦-૧૧-૧૨ની ‘શુજરાતી’ પત્રના ૧૯૪૩માં પાના પર સ્વ. ઇંગ્લારામે જણાવ્યું છે કે, “દ્રૌપદીદરણુ વડોદરાવાસી સ્વ. સાસ્ત્રી નાથાશંકરે મોક્ષી આપેલું તે મેં પૂર્વે જણાવેલું છે.” ઇત્યાદિ. આ ઉપરથી જણાશે કે દ્રૌ. હુ. કે બીજાં કોઈ કાવ્ય પ્રા. કા. ત્રિ. માંથી કે પ્રા. કા. મા. માંથી અક્ષરશઃ હપાયું નથી, પણ ઘણો પાઠફેર છે.

સને ૧૮૮૭ની આ. જ્ઞા. વ.ની યાદીમાં પ્રેમાનંદકૃત દ્રૌપદી-હરણનું નામ છે, તે સ્વ. નાથાશંકરે કદાચ જણાવેલું હશે, એમ હું અનુમાન કરું છું આ ઉપરથી સુઠ વાંચનાર જોઈ શકશે કે જાને. માર્ચ ૧૯૪૩નાં શુ. પ્ર.ના ૬૬૩ અને ૭મા પાના ઉપર રા. બીખાલાલએ સ્વ. છોટાલાલભાઈ સાથેનો જે વાર્તાલાપ જોડી કાઢી હપાવ્યો છે, તે કેવળ જુઠાણાથી ભરેલો છે. વિષમાન અમારા મુરખી રા. રા. જગનલાલ મોદીનો આ વાતને ટેકા છે. વચલી પોળવાળા લલ્લુભાઈ વહાલાલાઈ જાની વગેરેની વાતો તો તદ્દન નાપાવાદાર છે. એ વાતની ખાત્રી મેં મુરખી જગનલાલ મોદીને મળીને, પૂછીને કરી છે. સ્વ. છોટાલાલભાઈ જેમણે ૧૯૧૨માં જાહેરમાં લેખો લખી આ વિષમના પ્રુક્ષાસા કર્યા છે. તેઓ જોડી વાત કરે એ માનના જેવું નથી જરા ફેર કરીને રા. છોટાલાલનું વાક્ય લખીશ કે “આણું” લખી પ્રકટ કરે તેનું નામ સાદાર લીખાભાઈ.” શુજરાતના ૧૮૯૦-૧૯૦૦ના મમમના કોઈ પણ સાક્ષરને કહી એવી શકા થઈ નથી કે દ્રૌપદીદરણુ પ્રેમાનંદનું રચેલું નથી. આ કાવ્યો અને નાટકો પ્રેમાનંદના નથી, પણ નાથાશંકરના રચેલા છે, તેની રા. બીખાભાઈની વાતો માનવા જેવી નથી, અને સજાસ્પદ છે. સ્વ. છોટાલાલભાઈએ રજૂ કરેલા અહેવાલ ઉપરથી આ બાબતનો કોઈને પણ ખાત્રી થશે. પ્રેમાનંદનું ચરિત્ર અને મન્યવિવેચન જાને છોટાલાલભાઈના જ લખેલા છે, એમા જરાયે સસપ નથી વિશેષ જાણવાની ઇચ્છા રાખનારે, ૧૯૧૨માં વડોદરા મુકામે મળેલી સાહિત્ય પરિષદની બેઠકમાં સ્વ. છોટાલાલ માસ્તરે જે અગત્યનો નિર્મલ સૌથી પહેલો વાચ્યો હતો તે વાચ્યો. તે વાંચવાથી ખાત્રી થશે કે રા. બીખાભાઈએ હાડકા જુઠાણુ જ સ્વ. છોટાલાલને નામે લખ્યું છે. દ્રૌ. હુ. નો કર્તા નાથાશંકર નથી, પણ પ્રેમાનંદ જ છે.

(૧૧) અષ્ટાવકાખ્યાન—આ કાવ્યનું નામ ૨૧ ઈન્દ્રજાગમની આ. યા. વ. વાળી ૧૮૮૭ની યાદીમા નથી, છતાં યુ. કા. દો ના હાથે ભાગમા હપાયુ છે. તેનો ખુલાસો સ્વ ઈન્દ્રજાગમે નીચે પ્રમાણે કર્યો છે (તેની પ્રત સ્વ નાથાશંકર તરફથી મળી હતી; તે અગાઉ કહેવાયેલું છે)

“પ્રાચીન કાવ્યમાળામા નરનારમાં રાજ્યશુરપદે ગદીને વિ સં ૧૭૬૬માં રચ્યુ એમ હપાયુ છે, જ્યારે કાગદોદનમા તે કાવ્ય સૂત્રમાં ગદી મીઠુખુપ્રીત્યર્થ વિ મ ૧૭૨૬માં પ્રમાણે રચ્યું છે, એવો પાદેર જોરામાં આવે છે.” (તા. ૧૦-૧૧-૧૯૧૨નો ‘ગુજગતી’ પત્રનો અંક) યુ. કા. દો માં પ્રા. કા. મા. માં કે ત્રિમાસિકમાંથી અક્ષરશ્ચ હાખ્યા છે, વગેરે આશ્લેષો ખોટા હો છે.

“અષ્ટાવક આખ્યાનની સહ પશુ યુ. કા. દો મા. નો હપાયેલી છે, તેમાં અને પ્રા. કા. મા. હપાયેલી છે તેમા પશુ એ જ પ્રકારનો ઘોટાળો છે, અને તે સ્વ નાથાશંકરની શુદ્ધિનું જ પરિણામ હોવું જોઈએ. અ. વ. આખ્યાનની મને મોકલેલી પ્રતમા “અષ્ટાવક ગીતા” એમ વખેલું હતું પ્રા. કા. મા. માં તે અષ્ટાવકાખ્યાનને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલું છે, અને તે જ નામ જે યુ. કા. દો. ના ૧૬૬ ભાગમા ગમ્યુ છે થો. નાથાશંકરનું કહેવું મારા સ્મરણમા છે કે, (જો કે તે માટેના કામનો આજે મોખ્યા છતાં પ્રાપ્ત થતા નથી) “ગીતા” એ નામ તમે રાખો તોએ ઠીક અને “આખ્યાન” નામ રાખો તોએ ઠીક ! પશુ અમલ નામ તો ગીતા છે.” પ્રા. કા. મા. માં હપાયેલું નામ મેં એટલા માટે કાવ્ય રાખ્યું કે તે જ ખરું હશે, પશુ રા. નાથાશંકરે મોકલેલી પ્રત ઉપર તો ગીતા જ નામ હતું અને અસલ પ્રત ઉપર પશુ એ જ નામ હશે, એમ હું અનુમાન કરું છું.” (જુઓ તા. ૧૮ મી ઓગસ્ટ સને ૧૯૧૨નો ‘ગુજગતી’ પત્રનો અંક-પાનું ૧૪૧૮મું) આ અષ્ટાવકાખ્યાન સ્વ નાથાશંકરની કૃતિ નથી, પણ પ્રેમાનંદની જ કૃતિ છે

(૧૨) માર્કણ્ડેયપુરાણ—વિશે વિચાર કરિયે એમાના મદાલસા આખ્યાન વિશે તા. ૧૩-૧૦-૧૨ ના ‘ગુજગતી’ પત્રમા મારા પિતાશ્રીએ નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે “મદાવમા કવિ દવપત દુર્લભે હપાયેલી આવૃત્તિ ઉપરથી અને કવિ નર્મદાશંકરની પાસેના સમ્રાજમાની પ્રત સાથે મેળવી, તથા ત્રીજી પ્રત સોની નરોત્તમની જે કવિ દવપત દુર્લભની પ્રત સાથે બહુ અંશે મળતી જ હતી, તે ઉપરથી જ તૈયાર કરી હાપરામા આપ્યું છે” રા. બીખાભાઈએ ધનશ્યામ બાપુજી વૈદ પાસે એવું કહેવડાવ્યું છે કે, “નાથાશંકરે

મા. પુ. નો ધણો ભાગ મારે ઘેર જેસી લખ્યો હતો. મદાલસા આખ્યાન-
માંથી હું ઉતરાવતો હતો.” ઈત્યાદિ, આ વાત કેટલી ખોટી છે તે સ્વ-
ઈચ્છારામના શબ્દો પરથી જણાશે. મદાલસા આખ્યાન, ‘મા. પુ. નો એક
ભાગ છે, અને તે કવિ પ્રેમાનંદનો જ વિ. મં. ૧૭૨૮માં રચેલો છે, એમાં
જરાયે શક નથી. કવિએ પોતે સ. ૧૭૬૫માં તે માટે ઉલ્લેખ પણ કર્યો છે.
મા. પુ ઉપરથી આ આખ્યાન કવિ પ્રેમાનંદે રચ્યું તે પછી તેને પુરાણી બાવાઓ
સાથે ઝઘડો શરૂ થયો અને તેનો પડઘો સં ૧૭૨૯માં પ્રેમાનંદે બ્રહ્મ શ્રી. આ.
રચ્યું, તેમાં સૌથી પ્રથમવાર પાડ્યો છે. એટલે મ. આ તો પુરાણી ઝઘડાનું
બીજાકાવ્ય છે, અને આ પુરાણી બાવા સાથેના ઝડપનો અંત ભાગવત
દશમસ્કંધમાં આવે છે, એ વિદ્વાનોએ ખ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. આ સંબંધી
લંકાણુ ચર્ચા છુ. પ્ર. ના સને ૧૯૪૦ના અંકમાં મારા તરફથી થયે ગયું
છે, એટલે અત્ર તેનું પિછપેપણુ ન કરતાં તે અંક વાંચવાને રા. બીભાભાઈને
અને તેમના જેવા મત ધરાવનારાઓને લક્ષ્યમણ કરું છું.

સ્વ. ઇચ્છારામ લખે છે કે—

“પ્રેમાનંદકૃત હરિચંદ્રાખ્યાન અને દેવીચરિત્ર જ્યારે મારી પાસે
લખાઈને આવ્યા ત્યારે તે પ્રેમાનંદના મા. પુ. નો અંતર્ભાગ છે, એવું
મારી જાણમાં ન હતું. જોકે એ વખતે મા. પુ. પ્રા. કા. મા. માં છપાઈ
તો ગયું હતું જ. અથ છપાઈ ગયા પછી મારા જોવામાં આવ્યું કે એ મા.
પુ. નો એક ભાગ છે. પાછળથી મળેલી મા. પુ. ની પ્રત ઉપરથી એ
કાવ્યનો પાકીનો ભાગ પૂ. કા. દો. ના સાતમા ભાગમાં છપવામાં આવ્યો
છે. તે પ્રત વિ. મં. ૧૯૨૭ની લખાયેલી છે, જો કે જૂલથી સં. ૧૮૯૮ની
સાલ નોટમાં આપવામાં આવી છે. એ કાવ્ય પ્રેમાનંદનું છે કે નહિ એ
વિવાદાસ્પદ વિષય છે.”

આ પ્રમાણે હકીકત મારા પિતાશ્રીએ તા. ૧૦-૧૧-૧૨ના ‘શુભરાતી’
પત્રના અંકમાં આપી છે. એથી વિશેષ ચર્ચા ૧૯૪૦ના છુ. પ્ર. ના અંકમાં છપાઈ
છે. રા. બીભાભાઈના લખવા પ્રમાણે હરિચંદ્રાખ્યાનની પ્રત નાધારાકર ચાસ્ત્રીના
સંગ્રહમાં હતી અને તેમણે નજરે જોઈને યાદી કરી છે, એટલે મા. પુ. ના
પ્રા. કા. મા. ના સોળમા અને સત્તરમા અંકો માટે સકા રહેતી જ નથી.
મ. આ ની પ્રત પણ નાધારાકર ચાસ્ત્રીના ગ્રંથમાં હતી. એટલે એ જે
કાવ્યો નાધારાકરે રચી કાઢ્યા એમ કહી સકાય તેમ નથી. મા. પુ. નાં
બીજાં કાવ્યો માટે પણ સકા કાઢવા જેવું નથી. કારણ કે તેની એક હાયપ્રત

૨૫ ઇચ્છારામ પાસે હતી. અને રા. બીખાભાઈએ ૨૬. છોટાલાલની પાસે ને વાન (જુ. પ્ર. ૧૯૪૨ના ૬૬ ને ૭મા પાના પર) કહેવડાવી છે, તે તદ્દન જુદાજાથી જારેલી છે. મા. પુ. અથવા “પ્રેમાનંદ-પુગણી-ઝંઘડા-પુરાણ” પ્રેમાનંદ મિત્રાચ બીજા કાર્ધની પણ કલ્પનાનું પરિણામ હોઈ શકે નહિ. તે છોટાલાલ માસ્તરના મા. પુ. ના બાધાંતર ઉપરથી જ નાયાસંકરે પ્રેમાનંદને નામે પદ્યબંધ બાધાંતર કર્યું હોય તો તેમાં પ્રેમાનંદ પુગણીનો ઝંઘડો, રત્નેશ્વર પુગણીનો ઝંઘડો વગેરે વિષયો ગ્રા રીને આવી શકે ?

૨૬ કેસવલાલભાઈએ પ્રેમાનંદના જીવનના જે પાંચ મોટા પ્રસ્તાવો મળ્યાં છે, તેમાં પ્રેમાનંદનો પુગણી માથેનો ઝંઘડો, રત્નેશ્વરનો પુગણી સાથેનો ઝંઘડો, એ એક મુખ્ય વિષય છે. તેનો ત્રીજો પ્રેમાનંદના દસમ-સંઘ માથે પણ છે. એટલે મા. પુ. નાયાસંકરની રચના નથી જ, પણ પ્રેમાનંદની જ રચના છે, એમ મારું માનવું છે. (જુઓ ‘શુન્દરાતી’ પ્રેમ તંત્રથી છટું હપાયેલું મા. પુ. અને તેના ઉપર જુ. પ્ર. ના ૧૯૪૨ના અંકમાં ચાલેલી ચર્ચા.)

(૧૬-૧૭) અભિમન્યુ આખ્યાન અને મુધન્વા આખ્યાન— આ બે આખ્યાનો પ્રા. કા. મા. ના ૩૩મા અંકમાં ૧૮૮૪માં હપાયે તે પહેલાં જુ. કા. દો. માં સન ૧૮૮૭માં હપાઈ ચર્ચા છે. શું તે ઉપરથી એમ માની શકાય કે નાયાસંકરે જુ. કા. દો. ઉપરથી હપાવ્યાં ? નહિ જ. અભિમન્યુ આખ્યાન નડિયાદવાળા ચતુરભાઈથી ‘અ. પ્રા. ગુ. પુસ્તક’માં; અને શિક્ષા પ્રેમમાં હપાઈ ગયું છે. ૨૬. ઇચ્છારામ લખે છે કે, “અભિમન્યુ આખ્યાન ચાર પ્રતો ઉપરથી શુદ્ધ કરેલું છે, જોકે એ આખ્યાનમાં ઘણા મોટાભો છે; માટે જુદી પડતી પ્રતના જરૂરભેગ પાડેર પણ આપેલા છે. જુ. કા. દો. ભાગ ૨૭ની નવી હપાતી આવૃત્તિમાં તે પછીથી પ્રાપ્ત થયેલી બે પ્રતો ઉપરથી શુદ્ધ કરીને એ આખ્યાન પાકાંતર સાથે આપવામાં આવ્યું છે.” x ■ x “બીજા ભાગમાં હપાયેલા પ્રેમાનંદકૃત સુધન્વાખ્યાનની ૩ પ્રતો મને મળી હતી; જેમાંની એક પ્રત માણેકલાલ ચૂરજરામ, એક રતિરામ દુર્ગારામ અને એક વડોદરાવાળા બાસ પ્રાણસંકરની હતી” (જુઓ ‘શુન્દરાતી’ પત્રનો તા. ૧૩-૧-૧૯૧૨નો અંક, પાનું ૧૭૭૦)

સુધન્વાઆખ્યાન જુ. કા. દો. મા. હપાયું છે, છતાં પરિશિષ્ટમાં તે નથી હપાયું, એમ રા. બીખાભાઈ પ્રમાણથી લખે છે. આવી ઘણી દીકાઓ રા. બીખાભાઈએ પ્રમાણવચ કરી છે

પ્રેમાનંદનાં કાવ્યોની ચર્ચા પૂરી થઈ. હવે શામળ ભટ્ટનાં કાવ્યો જૂ. કા. દો.માં જે છપાયાં છે તે પ્રા. કા. ત્રિ. ઉપરથી છપાયાં છે કે કેમ, તે વિચારવું જોઈએ. હવે જનતાં સુધી ૧૯૧૨ના 'યુજરાતી' પત્રના જુદાજુદા અંકમાં સ્વ. ઇન્દ્રારામે આપેલા પુરાવાઓના ઉતારા આપી વિષયને સંખ્યાવવાની ઇચ્છા નથી, પણ ન છૂટકેજર પડે તેમ કરીશ જિજ્ઞાસુઓ ૧૯૧૨ની 'યુજરાતી'ની કાર્પલ જોઈ શકે તેમ છે.

શામળ ભટ્ટનાં કાવ્યો—લોકપ્રિય ધણા છે, તેથી તેની હાથપ્રતો મેળવવામાં સ્વ. ઇન્દ્રારામને અડચણ પડી નહોતી. છતાં તેમણે સ્વ. કાંઠાવાળા અને શાસ્ત્રી નાથાશંકર સાથે સારો સંબંધ રાખેલો અને સહકાર મેળવેલો. શિલાપ્રેસમાં પણ શામળનાં ધણા કાવ્યો પ્રા. કા. ત્રિ. અને જૂ. કા. દો. માં છપાયાં તે પહેલાં છપાઈ ગયા છે. શામળનાં કાવ્યોની અન્ય પ્રતો સ્વતંત્ર રીતે મેળવ્યા છતાં 'યુજરાતી'ના ના તા. ૧૮મી ઓગસ્ટ ૧૯૧૨ના અંકમાં સ્વ. ઇન્દ્રારામે લખ્યું છે કે "શામળની અંગદવિદિ, નંદનત્રીશી, અને પ્રેમાનંદના ઋષ્યશંગાખ્યાનની મૂળ હાથપ્રતો સ્વ. કાંઠાવાળા તરફથી મળી હતી, અને પ્રેમાનંદકૃત દ્રૌપદીહરણ અષ્ટાવકાખ્યાન અને શામળની વિદ્યાવિલાસિની અથવા વનચરની વાર્તાની હાથપ્રતો સ્વ. નાથાશંકર પાસેથી મળી હતી."

હવે રહી મદનમોહનનાની વાર્તા. જૂ. કા. દો.ના પમા ભાગમાં મદન-મોહનનાની જે વાર્તા છપાઈ છે, તેમાં પાઠભેદ ધણા છે. એના ઉલ્લા ભાગમાં શામળે પ્રેમાનંદ અને તેના પુત્ર વલ્લભ ઉપર સખત ટીકા કરી છે. શામળની આ ટીકા પ્રા. કા. ત્રિ.માં છપાયેલી મ. મો.ની વાર્તામાં નથી તેથી સ્વ. કેશવલાલભાઈએ જૂ. કા. દો. ના પાઠ સામે વાંધો લીધો હતો. (જુઓ કેશવલાલભાઈનો પ્રેમાનંદ વિશેનો લેખ અને સને ૧૯૧૨ના 'યુજરાતી' પત્રના અંકો ૨૫ મી ઓગસ્ટ અને ૮મી સપ્ટેમ્બર આ ચર્ચા સ્વ. ઇન્દ્રારામના તા. ૫-૧૨-૧૯૧૨ મરણને લીધે અપૂર્ણ રહી છે) જે જૂ. કા. દો. પમા ભાગમાં મદનમોહનનાની વાર્તામાં છપાયેલી શામળની ટીકા કાઢી નાખવામાં આવે તો વલ્લભને શામળ સાથે ઝઘડો હતો, તે વાત એકપક્ષી અને બિન પુરવાર થઈ જાય છે. મદનમોહનનાની વાર્તાની મૂળ હાથપ્રત પ્રસિદ્ધ પુસ્તક-વિદેતા જ્યેષ્ઠારામ મુકુદજી પાસેથી મેળવી હતી, એમ પ્રસ્તાવનામાં જણાવેલું છે. આ ઉપરથી પણ જણ્યારો કે રા. બીખાભાઈની ટીકા ખોટી છે. અંગદવિદિમાં ધણા ફેરફાર છે નંદનત્રીશીની શિલાપ્રેસની પ્રત હજી યુજરાતી પ્રેસમાં છે.

નરસિંહ મહેતાનાં કા થો—સમઘમા થી કેશવગમ કા શાસ્ત્રીએ પણ રાકા ઉમ્મી છે, એટલે એનો ઉત્તર સ્વતંત્ર અન્ય લેખથી આપવાની ઇચ્છા છે ગ બીખાભાઈએ તો બિલટો ઘોટાબો વધાર્યો છે તેમણે સ્વ ઊઠાવાલભાઈ માથેની વાતચીતમા એમ કહેવડાવ્યું છે કે નર્સિંહને સુરતસત્રામ તો પ્રેમાનંદનો રચેનો છે પ્રેમાનંદના અનેક સ્મારપદ કહેવાતા કાવ્યોમા આ વળી એક નવો વધારો ! શ્રી કેશવગમ શાસ્ત્રીજી બીખાભાઈની વાત માને છે કે કેમ તે જાણવા પછી જવાન આપવો કીક પડશે સુરત-સત્રામ માન્ય એ નર્સિંહનું પ્રેમાનંદન, કે નાથારાકનું ? શ્રી કેશવગમભાઈએ ખુનાસો કરવો ધો છે

કવિ રત્નેશ્વરનું મુખ્ય કાવ્ય આત્મવિચારચક્રો ૫ છે તે મન ૧૮૮૭મા જુ કા. દો ના ૩જી ભાગમા પહેલું છપાયું છે તે પછી પ્રા કા ત્રિમા ઊઠાલાલ માસ્તરની ટીક સાથે વૈરાગ્યમોઘ કાવ્ય નામે સન ૧૮૯૨મા છપાયું છે ‘આર્ચાનવર્ધક’ની યાદીમા આત્મવિચારચક્રોન્ય નામ ૨ પ્રા મા ત્રિમા સંપાદકોએ જુ. કા દો ઉપરથી છાપ્યું એવો દાવો કર્યો નથી તેની હાથપ્રત મનથી ‘ગુજરાતી’ તા ૧૩-૧૦-૧૯૧૨ના અંકમા સ્વ ઇચ્છારામે નીચે પ્રમાણે નોંધ્યું છે—‘રત્નેશ્વરનું આત્મવિચારચક્રોન્યની ઉતારેલી પ્રત ડોહામના કા વીજલુખણસે મોકલી આપી હતી જોકે એ કાવ્ય જુ કા દો મા છપાવા પૂર્વે ગોસ્વામીજી જીવનલાલજી મહારાજના આશ્રય હેઠળ છપાઇ ગયું હતું મહારાજશ્રી જીવનલાલજી તરફથી છપાયેલી પ્રત અને મને મળેલી પ્રત ઉપર ‘આત્મવિચારચક્રોન્ય’ નામાભિધાન છે ને મે તે જ નામે એ કાવ્ય દાખલ કર્યું છે, જોકે પ્રા કા ત્રિમા તે ‘વૈરાગ્યમોઘ કાવ્ય’ એ નામ પ્રકટ થયું છે’

દયારામના મળે સ્વ ઇચ્છારામે ડોહામથી મેળવીને છાપ્યા છે તે જ પ્રમાણે પ્રા કા ત્રિ અને પ્રા કા માના સંપાદકોએ પણ ડોહામથી મેળવીને છાપેલા છે ડોહામમાં ડો વીજલુખણસ કરીને ચૃદચ્ચ દના તેમજ દયારામના ધણા કા થો ઉતારાને મોટી આપ્યા છે, જમાનાં કેટલાં તો હજી પણ ગુજરાતી પ્રેસમા વચર છપાયે પડ્યા રહ્યા છે તેમ જ વ્યામ પ્રાજુસમર વૈજનાથે દયારામના ધણા માન્યો મેળવી આપવામા મદદ કરી છે એટલે પ્રા મા ત્રિ કે પ્રા કા મા માથી દયારામનું ડોહા કાવ્ય લઇને જુ કા દો માં છાપ્યું નથી એ વિષે ગુજરાતી પત્રના ૧૯૧૨ના અંકમાં ખુલાસો કરાવેલો છે તેમ જ ‘આર્ચાનવર્ધક’ની યાદી પરથી પણ ખાતરી થશે

ભાલજીનું ચંડી આખ્યાન અને નળાખ્યાન જૂ. કા. દો.માં જોવામાં છે, તેની હાથપ્રતો પાટણથી રા. જગન્નાથ ઠાકરદાસ મોદીએ ઉતારાવી મોકલી આપી હતી. તે એક પ્રત ઉપરથી જાપેલા છે. આ નળાખ્યાન ભાલજીનું બીજી વારનું રચેલું છે. તેની સાથે તેના પ્રથમ વાર રચેલા નળાખ્યાનની એક હાથપ્રત આવી હતી, પણ તે લલિયાથી જરાબર ઉકેલી ચકાઈ નહિ તેથી પ્રથમ વારનું નળાખ્યાન ન જાપતાં મારા પિતાશ્રી સ્વ. ઇચ્છારામે બીજીવારનું નળાખ્યાન જાપ્યું છે. પાટણના શ્રી. રામલાલ યુ. મોદીએ ભાલજીનાં આ બન્ને નળાખ્યાનો સારી રીતે સંપાદન કરીને પૃથક્ પુસ્તકરૂપે જાપાયાં છે. આજે બન્ને નળાખ્યાનોની હાથપ્રતો અમારી પાસે રહી નથી. ભાલજીની સમક્ષતી અથવા ચંડીઆખ્યાનની હાથપ્રત પણ સચવાયેલી નથી. પણ પ્રા. કા. ત્રિ માં જાપાઈ તે પહેલાં કોઈ દેવીભક્તે છૂટા પુસ્તકરૂપે જાપાવેલી હતી. આજે તે પ્રત પણ મળતી નથી. સમક્ષતી અને નળાખ્યાનનાં નામો 'આર્યજ્ઞાનવર્ધક'ની યાદીમાં છે. રામગાળવીલાનું નામ નથી, પણ રામાયણ એવું નામ છે. ભાલજીે કદાચ દશમસ્કંધની માફક રામાયણની કથાનાં પણ પદો રચ્યાં હશે. જૂ. કા. દો.માં જાપાયેલાં કાવ્યો પ્રા. કા. ત્રિ. કે પ્રા. કા. મા. ના ઉપરથી જાપાવેલાં નથી, પણ જાપેલી પ્રતનો આધાર કદાચ લેવાયો હોય એ મંતવિત છે.

ધીરાભક્તનાં જૂ. કા. દો.માં જાપાયેલાં કાવ્યો સંબંધમાં સ્વ. ઇચ્છારામે જૂ. કા. દો. ભાગ રચનની પ્રસ્તાવનામાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે. "ખાંસ કરીને ધીરાભક્તનાં કાવ્ય માટે બે શબ્દો અગત્યના છે. એ કવિનું કાવ્ય તેના પુત્રનો પુત્ર જે ગાઠામાં રહે છે તેની પાસે જે જૂની પ્રત છે, તેમાંથી ઉતાર્યું છે ધીરાભક્તના પૌત્રની દશા એટલી તો દીનદીન છે કે હાલમાં તેને અજ ને દાંતને વેર જેવું છે. છતાં તે એ કાવ્યમંત્રદ કોઈને પણ પૈસા લઈ આપતો નથી. (જાનેવારી, ૧૮૮૭.)"

આ ઉપરથી સ્વ. વાંચક જોઈ શકશે કે ધીરા ભક્તનાં કાવ્યો સ્વ. ઇચ્છારામે સ્વતંત્ર રીતે સન ૧૮૮૬માં મેળવેલાં હતા. પ્રા. કા. ત્રિ. અને પ્રા. કા. મા.માં તે પછી સ્વ. હોદાલાલની ટીકા સહિત સન ૧૮૬૨માં જાપાયેલાં છે.

શિવદાસના દ્રોપદીસ્વયયર્ મંત્રમાં સ્વ. ઇચ્છારામ લખે છે કે, "દ્રોપદીસ્વયયરની એક પ્રત સુરતમાંથી શેઠ પ્રાણજીવનદાસ દુર્લભગમની અને બીજી પ્રત વડોદરામાંથી મળેલી. પણ તે મેળવી આપનારનું નામ

મારી સ્મરણનોધમા નથી અને બીજી પ્રત પ્રા કા ત્રિ મા એ કાવ્ય
છપાયું છે તે-એમ ત્રણ પ્રત પરથી મેળવી એ કાવ્ય તૈયાર કરેલું છે ”
(‘શુભગતી’ તા ૧૦-૧૧-૧૯૧૨, પાનું ૧૯૪૩)

। ભાણુદાસનું હસ્તામલક અને જીવણદાસની ચાતુરીના નામો ‘આ
શા વ’ની ૧૮૮૭ની વાદોના છે પણ તે બંને ગ્રંથો અધૂરા હોય એમ
તે ઉપરથી લાગે છે જ્યારે આ બે કાવ્યો જુ કા દો મા સ્વ ઇન્દ્રારામે
છાપ્યા ત્યારે તેની હાથપ્રતો મેળવી હતી તેઓ લખે છે કે ‘ભાણુદાસનું
‘હસ્તામલક’ સુગતના શુકાનંદ સ્વામીના ચોપામાંથી મેળવે જ ઉતારી
લીધું હતું, તે એક જ પ્રત ઉપરથી છપાયું છે અને જીવણદાસની ‘નવ ચાતુરી’
પણ એ સ્વામીના પુસ્તકમાંથી ઉતારી લીધી હતી” (‘શુભગતી’ તા
૧૦-૧૧-૧૯૧૨, પાનું ૧૮૪૩)

આ બે કાવ્યો માટે ગ બીખાભાઈએ શા માટે સખ ઉઠાવી છે તે
સમજાતું નથી તેની બીજી હાથપ્રતો હજી આજે પણ મળે છે એમ તેઓ
પોતે પણ કમૂઝ કરે છે, તો પછી સખ કયા રહી ? (જુઓ કે ૩
શાસ્ત્રીએ મંકસિત કરેલી વાદો)

આ બંને કા થો શ્રી કદાવાળા-શાસ્ત્રીએ પ્રા કા ત્રિ મા છપાયાં
તે જ વર્ષમાં જુ કા દો મા મન ૧૮૯૦માં છપાયા છે એટલે બંને સ્વતંત્ર
હાથપ્રતો ઉપરથી છપાયા છે ગ કદાવાળા માસ્તર પાસે બીખાભાઈએ
જો વાન હસ્તામલક ‘નવગમ’ અને સિવગીતા સંગ્રહમાં કહેવડાવી છે તે
માનવાભેગ નથી એ તદ્દન ગોઠવેલી વાત છે

પ્રીતમદાસની મરમગીતા લોકપ્રિય હોવાથી તેની ઘણી હાથપ્રતો
મળતી હતી, એ ઉપરથી તેના કાવ્યો જુ કા દો મા છપાયાં છે અને
પ્રીતમદાસનું ચગિત પણ સ્વ ઇન્દ્રારામે લખ્યું છે, એટલે તે પ્રા કા ત્રિ
પરથી છપાયાનો આરોપ ટકતો નથી

વિષ્ણુદાસનું રુકમાગદ આખ્યાન અને નાકરનું બાધમૃગલીસવાદ
વિદ્યમાન રા જનનાદ વિદ્યાગમ રાવળે મોડલેલી હાથપ્રતો ઉપરથી જુ
કા દો મા છપાયા છે કાવ્યોની હાથપ્રતો મળ્યાં ઉલ્લેખ સ્વ ઇન્દ્રારામે
કાવ્યને બંને જ કરેલો છે એ ઉપરથી જણાશે કે જુ કા દો મા છપાયેલા
કાવ્યો સ્વતંત્ર હાથપ્રતો ઉપરથી જ છપાયા છે

રા બીખાભાઈએ જેમ કેટલાંક કા થો સ્વ ઇન્દ્રારામે પ્રા કા ત્રિ
કે પ્રા કા મા માથી ઉતારીને છાપ્યાં, એમ લખ્યું છે, તેમ એ બંને

મેણીમાંનાં કેટલાંક કાવ્યો જૂ. કા. દો. માં જાણ્યાં નથી છતાં જાણ્યાં છે, એવો ઉદ્દેશ પશુ એમણે કરેલો છે. ઉદાહરણ તરીકે પ્રા. કા. મા. માંનાં સુભદ્રાહરણ અને રુકિમણીહરણ તથા પ્રા. કા. ત્રિ. માંનાં નવરસ અને રાધાવિલાસ જૂ. કા. દો. માં જાણ્યાં નથી છતાં જાણ્યાં છે, એવું રા. ભીખાભાઈએ લખ્યું છે. તથા અથોમાં જાણેલાં કાવ્યોની અને કવિઓની અનુક્રમણિકા જે કોઈ જરાજર તપાસશે, તે આ હકીકત જણાયા વગર નહિ રહે. આ બૂલો રા. ભીખાભાઈના પ્રમાણ પરિણામ છે. સુ. હ. અને રુ. મ. (પ્રા. કા. મા. અંક ૧૪ મો); એના સંબંધમાં રા. ભીખાભાઈ લખે છે કે “પ્રેમાનંદનાં નામે નથી જાણ્યાં,” તે મારો પ્રશ્ન એ છે કે સ્વ. ઇન્દુજારામે એ બે કાવ્યો કાને નામે જાણ્યાં છે? શું ઇન્દુજારામે તે કાવ્યો કોઈ બીજાને નામે જાણ્યાં છે? આનો ખુલાસો રા. ભીખાભાઈ કરશે? નવરસ અને રાધાવિલાસ માટે રા. ભીખાભાઈ લખે છે કે “અને અન્યો ત્રિમાસિક ઉપરથી લીધા હશે” પણ આમ સંદિગ્ધતા શા માટે? મૂળ પુસ્તકો જોઈને રા. ભીખાભાઈ શા માટે લખતા નથી? આ પ્રમાણે તેમની ધણી ટીકાઓ ખોટી છે.

ઉપર પ્રમાણે પ્રા. કા. ત્રિ. અને પ્રા. કા. મા. માં જાણેલાં કાવ્યો ઉપરથી જ જૂ. કા. દો. મા. સ્વ. ઇન્દુજારામે કાવ્યો જાણ્યાં છે, એવા જે આરોપો રા. ભીખાભાઈએ મૂક્યા છે, તે ખોટા છે, તે પુરવાર કરવા માટે આટલું વિગતવાર કહેવું પડ્યું છે. એમાં પહેલાં બે આરોપોનો ઉત્તર આવી જાય છે. જૂ. કા. દો. માં જાણેલાં કાવ્યોની હાથપ્રતો મેળવી આપવા માટે જે જે ગૃહસ્થોએ સહાય કરી છે, તેના તેના નામો જૂ. કા. દો. ની પ્રસ્તાવનામાં જાણ્યાં છે, અને વિગતવાર હકીકત ૧૯૧૨ના ‘ગુજરાતી’ પત્રના જૂનથી નવેમ્બર સુધીના અંકોમાં સ્વ. ઇન્દુજારામે પોતે જાણ્યાં છે.

રા. ભીખાભાઈનો ત્રીજો આરોપ એવો છે કે, સ્વ. ઇન્દુજારામને મુંબઈના શ્રીમત શેઠિયાઓ તરફથી તેમ આખા ગુજરાત તરફથી સારી મદદ હતી, અને પ્રા. કા. મા. ના મંપાદકોને એકલા ગાયકવાડ સરકારની જ મદદ હતી, ઇત્યાદિ. આ મંબંધમાં સ્વ. ઇન્દુજારામે શું લખ્યું છે તે જોઈએ.

જૂ. કા. દો. ભાગ જયાની પ્રસ્તાવનામાં સ્વ. ઇન્દુજારામ લખે છે કે, “અપ્રસિદ્ધ ગુજરાતી કાવ્યો વાચવાનો શોખ ગુર્જર પ્રજાજનમાં દિનપ્રતિ-દિન વિશેષ વૃદ્ધિ પામતો જાય છે. તે તેમની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા માટે એક કાળે બે રથોથી અપ્રસિદ્ધ ગુજરાતી કાવ્યો અપ્રસિદ્ધિમાં આણવાનો પ્રયત્ન

થયો છે. મુંગમમાં 'ગુજરાતી' છાપખાના તરફથી અને વડોદરામાં ગ હરગોવિંદદાસ તરફથી; અને તે કાર્ય બને તરફથી અઘાપિ પર્વત વ્યાખુ જ રહ્યા છે, એ ખુશીની વાત છે. વડોદરાનાં પુસ્તકોને મદદ માટે ગાયકવાડ સરકારે રૂા ૧૨૦૦૦ આપવાનો કરાવ કીધો છે. 'ગુજરાતી' છાપખાનું પોતા તરફથી જે અન્ધો પ્રકટ કરે છે, તે કાર્કના પણ આશ્રય વગર જ કરે છે." (સને' ૧૯૯૦)

તા ૧૩મી ઓક્ટોબર ૧૯૧૨ના 'ગુજરાતી' પત્રના ૧૭૭૦મા પાના પર ૨૬ ઈન્કારામ લખે છે કે "મારે મારા પોતાના બધા ઉપર જ અનુમવાનું હતું મારી પાસે કાર્ક જતના રૂડો ન હતો કે ગળ્યાશ્રય ન હતો; મારે આશ્રય જનમદળનો તેઓના જનાર્યે જ કાવ્યસમ્રઢ ભેગો કરી છપાવે છે, અને લોકોએ જ મને સારો આશ્રય આપ્યો છે લખી દિલ્હીરી સાંચે લખવું પડે છે કે, જૂ કા દો ના માગ ઉત્પાદી કર્મમા સામાન્ય લોક સિવાય મને કાર્ક તરફથી આશ્રય મળેલો નથી જ્યાસુધી સાક્ષર થી મન-સુખરામભાઈ જૂનાગઢ-કચ્છના સંઘમાં હતા, ત્યાંસુધી ૨૫ કે ૫૦ નકલો લઈને અને જ્યાસુધી રા. સા. હરગોવિંદદાસ વડોદરા રાજ્યના કેળવણી ખાતામાં હતા ત્યાંસુધી ૨૫ કે ૫૦ નકલો લઈને તેમણે આશ્રય અપાવેલો છે, પણ તે તે ખાતાઓ સાથેના તેમનો સંઘ પૂરો થતા જૂ કા દો ને આશ્રય મળતો બધ પડ્યો છે ખરે આશ્રય આપનાર તો એ અંગ્રિજ ગૃહસ્થો છે: સગ વિલિયમ વેડર્નર્સ બેરોનેટ અને સર ટી સી હોપ, જેઓને હુ પ્રેમપૂર્વક બેકેક પુસ્તક બેટ તરીકે મોખ્ધી આપુ છુ અને મારી માગણી વગર ઉપકારના અને મને ઉત્તેજન કરનારા સખ્તો માથે સર વિલિયમ વેડર્નર્સ સાહેબ જે પૈડ અને સર ટી સી હોપ એક પૈડ મોક્ષી આપે છે, અને વિશેષમા લખે છે કે નવા લાગે નીકળે તે મોક્ષી "

બમ, આ સિવાય બીજે કાર્ક મોટા આશ્રય મુંગમના શ્રીમતોએ આપેલા નથી જે કે અર મગવદાસ નથુભાઈ, શેક લખમીદામ ખીમજી વગેરેને પુસ્તકો અર્પણ થયા હતા તેઓએ જે ચાર પુસ્તકો ખરીદ્યા હશે ખાડી બધો આધાર જનતાજનાર્દન પર જ રાખવામા આવેલો

(આદેષ કયો) રા બીખાભાઈના "દ્રાપદીદરણુ" અને 'માર્કેટ-પુગણ'ની લખાવેલી પ્રતો સંઘમાં જુનાગે ઉપર એ વિશ્વની ચર્ચામા આવી ગયો છે. અત્ર એટલુ જ સંજેદ મોંધવું પડે છે કે રા બીખાભાઈએ કિવિ છોટાલાલ પાસે જે વચનો આજે કહેવાઈયાં છે તે સદંતર જૂઠાં અને નિરાધાર છે.

(આક્ષેપ પત્રો) રા. બીખાભાઈએ પોતાના લેખના અંતભાગમાં એવી સૂચના સ્વ. ઇચ્છારામના પુત્રોને કરી છે કે “જૂ. કા. દો. ના છપાવવાને બાકી રહેલા છેલ્લા નવમા ને દશમા ભાગોમાં જે પ્રા. કા. ત્રિ. અને પ્રા. કા. મા. માંથી કાવ્યો પસંદ કરીને છપવામાં આવશે, તો ઇચ્છારામના આત્માને શાંતિ થશે અને સ્વ. નાયાશંકરની વિધવા બાઈને કોપી-રાષ્ટ્ર સંબંધમાં કંઈ રકમ મળવાથી લાભ થશે.” ઇત્યાદિ. આ સંબંધી મારું નમ્ર નિવેદન એ છે કે, સ્વ. ઇચ્છારામે જે કે જૂ. કા. દો. ના નવમે અને દશમે ભાગ બહાર પાડ્યા નથી, તોપણ તેમણે એ બે ગ્રન્થોથી વિશેષ કાર્ય પ્રેમાનંદ સુંદર અને વલ્લભનું સમગ્ર પદ્યબંધ ભાગવત, ગિરધરકૃત આખું કૃષ્ણચરિત્ર, નરસિંહ મહિતાકૃત કાવ્યસંગ્રહ અને નળવાણી, અને સ્વામિનારાયણે મંપ્રદાપના બક્ષાનંદકાવ્ય, તથા પ્રેમાનંદકાવ્ય, છાપીને બચ્ચાં છે, ૬ મો તથા ૧૦ મો ભાગ ન છપવાથી પડેલી સાહિત્યદ્રવ્ય ખોટનો ખંગ વાળીને મહાશુભકા થયા છે; એટલે વિશેષ કરવા જેવું રહ્યું નથી.

રા. બીખાભાઈએ પોતાનો લેખ લખીને એમ જ માની લીધેલું છે કે, પ્રા. કા. ત્રિ. માં અને પ્રા. કા. મા. માં પ્રેમાનંદ, વલ્લભ વગેરે જે કવિ-ઓનાં કાવ્યો શંકારપદ મનાયાં છે (જે કે તેઓનાં સંબંધમાં જરાયે શંકા રાખવાનું કારણ નથી) તે સર્વ કાવ્યો, નાટકો ઇત્યાદિ સ્વ. નાયાશંકરનાં જ રચેલાં છે, એમ સિદ્ધ થઈ ગયું છે અને સાક્ષરો પણ તેમ જ માનશે. પણ એ જ વસ્તુ મોટી શંકારપદ છે, ત્યાં કોપીરાષ્ટ્રનો પ્રશ્ન જ ક્યાં બીજો રહે છે ? આ વિષયની થોડી ચર્ચા સ્વ. ઇચ્છારામે તા. ૧૦-૧૧-૧૯૧૨ ના ‘ગુજરાતી’ પત્રમાં કરી છે. પ્રા. કા. મા. માં જે ગ્રન્થો છપાયા છે, તેની ખૂબી માલિકી તો શ. ૧૬૦૦૦ ની (૧૨૫૪ હજાર) ઉંદાર રકમનો આશ્રય આપનાર નામદાર ગાયકવાડ સરકારની જ છે, એમ મારું માનવું છે. રા. બીખાભાઈના નિગ્રાહાર લેખથી હજી પ્રેમાનંદ વગેરે કવિઓને નામે રહેલાં કાવ્યો નાટકો વગેરેના કર્તા સ્વ. નાયાશંકર સિદ્ધ થઈ ચક્રા નથી, બિલકું નાયાશંકર કુશળ છેતરપીંડી કરનારા હતા, એવું રા. બીખાભાઈએ પોતાના લેખથી પુરવાર કર્યું છે, એમ મારું માનવું થયું છે. આ બાબત વિશે વિદ્વાનોનો મત જાણવા જેવો થઈ પડશે. આવી છેતરપીંડી કરનાર, પોતાનો જે કંઈ પણ હક્ક હોય, તે ગુમાવેલો જ કહેવાય. આજે તો રા. બીખાભાઈના મતે નાયાશંકર છેતરપીંડી કરનાર તરીકે જ રજૂ થાય છે. તેમણે કાને કાને કહ્યા તેની માફી માંગી કરી લેશે.

આ લેખ લખવામા રા બીખાભાઈની કે અન્ય વિદ્વાનોની લાગણી દુ ખવવાનો પ્રયામ નથી, છતાં પણ દુ ખાઈ હોય તો તે માટે હું અત્ર ક્ષમા વાચુ છું મેં આ લેખ લખવામા માગ પિતાશ્રી પર ચઢેનો આક્ષેપ દુઃકરવાનો પુત્રધર્મ માન્યો છે, અને તેમા કોઈપણ મોઢાની વાતો (Hearsay Evidence) રા બીખાભાઈની માફક રજૂ કરી નથી પણ લિખિત, હપાયેલા પુગવાઓ (આજથી ૫૦ અને ૩૦ વર્ષ પૂર્વેના Documentary Evidences) રજૂ કર્યા છે તે હિપગથી ગુજરાતના વિદ્વાનો સત્યામત્વનો તોલ કરી શકશે.

મારો આશય સ્વર્ણવામીઓ દુઃગોવિંદાસ કે નાથાઈનાં શાસ્ત્રો કે કવિ હોટાલાસની સાહિત્ય વિશેની જાણેની ખર્તિને કાખપ લગાડવાનો નથી, એટલું સુઠ વાચનાગઓ સ્વીકારશે.

સ્વ. હોટાલાસ ભારતરે વડોદરામા મળેલી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદની બેઠક (૧૯૧૨)મા 'મા કા મા અને પ્રેમાનંદ' નામનો નિવંધ વાંચ્યો હતો, તેમા એમણે જાહેરમા સમજ બજાવ્યું છે કે પ્રેમાનંદ આદિની શકારપદ અને ચર્ચારપદ કૃતિઓ સ્વ નાથાઈકરની રચેની નથી તેમ જ મારી પણ રચેલી નથી એ જ પ્રમાણે રા રા એમ એ એટલે સ્વ. મહુભાઈ દ. કાઠાવાળાએ 'પ્રેમાનંદના જ નાટકો' એ નામની બે પુસ્તિકા છપાવી છે, (૧૯૨૫મા) તેમા પણ સ્વ. હોટાલાસે એ જ વાત મિલકે મરી છે કે આ નાટકો, કાવ્યો વગેરે પ્રેમાનંદ મિત્રાઈ કોઈની કૃતિ નથી આમ જાહેરમા બોલાયેલા વાક્યોની વિરુદ્ધ રા હોટાલાસ ભારતરે અને બીખાભાઈ સાથેના કલ્પિત-જોડી કાઢેલા વાતોટાપમા હોટાલાસ ભારતરે પોતે જ બોગ વિધાનો મરે, એ શું બનવા જોય છે? અને માફરે શું તે માનવા તૈયાર છે?

હું સા પની વડોતંગની બેઠકમા પણ વાંચેના નિબંધના અંતમા સ્વ. હોટાલાસ માનર આ પ્રમાણે જણાવે છે

'મને લાગે છે કે ગુજરાતના સાહિત્યપ્રમી સભજનો સમક્ષ માગ જોરી સાધારણ બક્તિ જેટલું જણાવી શકે તેટલું મેં મલ્લું છે હેવટે એ મધોના કર્તા પ્રેમાનંદ સિવાય અન્ય કોઈ હોય એમ મને તો સ્વપ્નમા પણ સ્ફુર્યું નથી, અર્થાત્ એ પ્રેમાનંદના જ છે એવી મારી માન્યતા હું દૂર કરી શકતો નથી અને જીજ્ઞાસુ કોઈને અભિનંદ પ્રેમાનંદની પત્ની આપવાની જરૂર હોય એમ પણ હું ધારતો નથી.'

એ જ નિબંધમા સ્વ. હોટાલાસ જારપૂર્વક નીચે પ્રમાણે જણાવે છે

“પણ આપ સાક્ષરવર્ગ પૂછ્યો કે એ તો ઠીક, નાથાસકર નહીં, ખીજો કાંઈ આધુનિક કવિ નહીં, ત્યારે એનો કર્તા કાણ? હું તો આપને તગત જ જણાવીશ કે “પરિશેષન પ્રેમાનંદ જ”

મા સા પ જેવી જાહેર સભામાં સ્વ છોટાનાથ ભારતગના સ્વમુખે ખોલાયેલા ઉપના વાક્યોને સાચા માનવા કે રા બીખાભાઈની જોડી કાઢેની કલ્પિત વાતને સાચી માનવી, એનો નિષ્ણપ પ્રવાણુ કામ ગુજરાતના સાક્ષરો જ કરશે

પરિશિષ્ટ બ

‘આર્યઘાનવર્ષક’ માસિક પત્રના સને ૧૮૮૭ના જુલાઈ માસના અકમાથી ઉતારો (પાના ૨૦૧-૨૧૦)

“ગુજરાતી ભાષાના કવિઓ”

ઠૂ કા દોની સરખાત સને ૧૮૮૬માં સ્વ ઇન્દુભારમે કરી હતી તેના ૧૦ ભાગો કાઢવા એવી યોજના ધડી હતી આ કામ માટે પ્રાગભમાં ગુજરાતમાં કેટલા કવિઓ થઈ ગયા છે, તેઓએ ક્યાં ક્યાં કાવ્યો રચ્યા છે તેઓ ક્યારે દેશાત હતા ક્યાં રહેતા હતા, એ વગરે દડીકતો એકમ કરેવાની જરૂર હતી એટલા માટે તેમણે એ દડીકતો જુદા જુદા વિદ્વાનોને પત્રો લખીને મળાવી હતી આ વિગતો આવી ગયા પછી તેમણે બધા કવિઓની અક્ષરો-અનુક્રમણિકા લખી કાઢી અને એક સ્થળે સચવાયેલી રહે તે માટે તેમણે ‘આર્યઘાનવર્ષક’ના અને ૧૮૮૭ના જુલાઈ માસના અકમા છાપાવી આ યાદીને ઉપયોગ તેમણે ઠૂ કા દો મા કાવ્યો છાપારતી વખતે કવિઓની જોગખ આપવા કરવો છે એમા લગભગ ૧૫૧ કવિઓના નામો જાપેના છે આ વિસ્તૃત યાદી આજે ફરી છાપવા જેવી છે અને ખામ કરીને આજે ગ બીખાભાઈ જેના લેખકોએ શકા જોડાવી છે ત્યારે તો જરૂર છાપવા જેવી છે કાર્યવહોના પાના પિનાકારણે રાગત તેટલા માટે તે આખી યાદી ઉતારીને મોકલતો નથી પણ રા બીખાભાઈએ જે જે કવિઓ વિશે શકા જોડાવી છે તે તે કવિઓની યાદી આ સાથે જોડી છે

સ્વ ઇન્દુભારમે લખેલી પ્રારંભિક નોવ

‘ગુજરાતી ભાષામાં મ્યા મ્યા કવિઓ થઈ ગયા છે તેના શા શા મળ્યો છે તથા રહેનાના સ્થળો ક્યા મ્યા હતા તે મળેલી ધણીઓના જાણવામાં નહિ હોવાથી આ વર્ણાનુક્રમે તેઓની ટીપ આપી છે આ ટીપમાં જે કઈ પણ અધૂરું હોય, કોઈ કવિનું નામ રહી ગયું હોય તો તે તથા સાલ

આદિના મેખધર્માં કાર્ધના તરફથી જરાજગ ખમર આપવામાં આવશે તો તે દાખલ કરીશું, ને કંઈ બૂલ હોય તો તે અમોને લખી જણાવવાથી તે સુધારા મારે ઉપના મળીશું”

ગિરધર—જંજુસર—રામાણુ વિગેરે ધણા મથો

ગિરધર—વડોદરા મુલતાનપુરાનો—ગમાયણ કૃષ્ણચીલા, બાગચગિત સં. ૧૮૮૦મા દેવાત હતો ધણુ કરીને મ ૧૯૧૦મા રેહ મુકયો હતો

હવણરામ—ચાતુરી નવ

હવણરામ ભટ્ટ—ધોળકા—ઝાદિયગોળકિયો હુનુમાન નાટક, હરગજ રોકની મુસાફરી મવત ૧૮૦૦મા દેવાત હતો

દયાશમ—ડબોઈ—ચાણોદ માઠોદગ નાગર (દવાગમકૃત કાવ્યસમ્રહણ ૧ મોટુ પુસ્તક છપાયુ છે તે શિવાય)અખમેલ આખ્યાન, વડગતુ મનમતિસવાદ, પ્રબોધનારની, બ્રાહ્મણલકિતવિવાદ નાટક શ્રીકૃષ્ણ જનોઈ રૂઢમણી મીમત, ભાગવતની અનુક્રમણિકા, ચિંતાચૂર્ણ, ગુરુ-સિખ મવાદ પ્રેમમંજરી વત્રાસુર આખ્યાન, આટપટગણી વિનાહ, આતિલજન, કૃષ્ણનામચક્રવારતોત્ર, દગ્ધિમકિત, કાળદાન માર્ગશ, મૂર્ખ લક્ષણાવળી, અંત કરણમમાધાન, અનુભવ-મંજરી, કસેશકુદાગ, પુષ્ટિપથગદ્યમ્, અક્રમચગિત ચક્રિકા, મિદ્ધાતમાર, વિદ્યમિ વિલામ, પ્રમેરપચાવન સ્વાત કરણસમાધાન, રસિકવલ્લભ યમુનાસ્તવન, પુસ્પોતમ પંચાગ, શ્રીકૃષ્ણઅષ્ટોત્તરશતનામાવળી દગ્ધિકતચક્રિકા, પ્રજાતર-માલિકા, મગ્ધવિલાસામૃત, કૃષ્ણસ્તવનચક્રિકા, શિક્ષા તથા પરીક્ષાપ્રદીપ, દશમ-અનુક્રમણિકા, ગમિદરજન, સ્વરૂપનારતમ્, પિંમળમાગ કૌતુકગતનાવળી, ચિંતામણિ, ભાગવત માદાત્મ્ય દગ્ધિકતરત્નમાળા, મમળાનદમાળા, કૃષ્ણનામ માદાત્મ્ય માધુરી, પ્રજ્ઞાવિક્રિપુષ (૧) શ્રીકૃષ્ણમાદાત્મ્યમંતરી, ગુરુપ્રભાવ-ચક્રિકા, શ્રીકૃષ્ણનામામૃતમની લણુ શ્રીકૃષ્ણનામામૃતધારા, વિનયનત્રીસી, કૃષ્ણનામદાનમાલિકા, સ્વજનનાપરિલાવ (૨), ઝોખાદગણુ તથા આશરે ૧૦૫૦૦૦ પદો મવત ૧૮૩૩મા જન્મ્યો હતો ચ ૧૯૦૮ના માધવદ પને સોમે મૃત્યુ પામ્યો

ધીરો—માવલી ગોઠડાનો ભાટ-કાશી ગગના પડે, મવત ૧૮૭૦થી ૧૮૯૦મા દેવાત હતો

નગદર—વડોદરાનો, ભગવદ્ગીતા, સિતગીતા, દશમ ગોકુલકોના વંદાવનવિદાર, મવત ૧૯૭૭મા દેવાત હતો

નગમિહુ મહેલો—જૂનામલો વડનગરનામગર—આદિ-નિ-ગોવિંદગમત,

ચાતુરી પોશી, ચાતુરી જીતીસી, સામળસાહનો વિનાહ, બાળગીલા, દાણગીલા, રાસગીલા, દારમાળા, ધડપજુ વિશે, સુરત-સંગ્રામ, સવાલાખ પ્રેમભક્તિ ગાન પર પદો. સં. ૧૫૧૦થી ૧૫૪૦ સુધીમાં દેવાત હતો.

નરહરિદાસ—વશિષ્ઠગીતાસાર.

નાકર—વિરાટપર્વ, ઓખાહરણ, હરિચંદ્રપુરી. મં. ૧૫૭૨માં દેવાત હતો.

નારાયણદાસ—કપિલગીતા, નવરસ.

પ્રીતમદાસ—નડિયાદ, ગિલ્દે સંદેસરનો જાટ-બ્રહ્મચાનના પદો, મહિના, વિગેરે. સરમગીતા, કકો. સ. ૧૮૦૮માં દેવાત હતો.

પ્રેમાનંદ કૃષ્ણરામ—વડોદરા-મહાભારત, દશમસ્કંધ, સપ્તમસ્કંધ (અષ્ટમ સાથે), રામાયણ, વલ્લભઅમરો, દ્રીપદીહરણ, ડાંગવાખ્યાન, મુખદાહરણ, અધ્યક્ષાખ્યાન, દારમાળા, મામેરુ, નરસિંહ મહેતાના પિતાનું શ્રાદ્ધ, હુંડી, સામળસાહનો વિનાહ, નજાખ્યાન, ઓખાહરણ, દાણગીલા, સદમણાહરણ, રણુવણ, ચન્દ્રદાસાખ્યાન, વિવેકવજ્રારો, નરકામુચાખ્યાન, કણ્ઠચરિત્ર, લીખમચરિત્ર, મદામાચરિત્ર, ત્રણ નાટકો (નામ મળ્યાં નથી), મદાસાખ્યાન, અભિમન્યુ આખ્યાન, વામનકથા, રેવા આખ્યાન, અશ્વમેધ, વગ્નવેલ, વામનચરિત્ર, પ્રહ્લાદ આખ્યાન. સં. ૧૭૦૦થી ૧૭૬૬ સુધીમાં દેવાત હતો.

ભાણુદાસ—દસ્તાવેલક (કાવાં પ).

ભાણુ—પાટણ-તેના મથો-દશસ્કંધ, નજાખ્યાન, સંતશતી, રામાયણ, દુરાખ્યાન, શિવ-ભિલ્લી મેવાદ, પદો. સ. ૧૫૬૦ થી ૧૬૨૦ સુધીમાં દેવાત હતો.

ભીમ—સિદ્ધપુર-ઐહીમ્ય બ્રાહ્મણ-હરિલીલા સોળકળા, મં ૧૫૪૦માં દેવાત હતો.

બાપુ—મીવાગામ—કાશીગંગા પદો, ગરમીઓ, ભજનો વગેરે. મં. ૧૮૬૯માં દેવાત હતો.

બાપુરાવ ગાયકવાડ—વડોદરા-જુટક પદો ધણા જનાળા છે-બ્રહ્મચાન પર.

મુકુંદ—કાર્કિવાડના ચાવડનો સાઠોદરો નાગર-પદો, રાસગીલા. સં. ૧૯૧૦માં દેવાત હતો.

રતનેશ્વર મેઘજી—ડબોઈ-શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ-ભાગવત પુર્વ, અશ્વમેધ, રામાયણનો લકાકાંડ, આત્મવિચાર ચન્દ્રોદય, કામવિલાસ, મહિના. સં. ૧૭૩૪થી ૧૭૫૦માં દેવાત હતો.

વદનભ-પ્રેમાનંદમૃત-કર્ણલીલાખ્યાન. દ્રૌપદીવત્સલરણ, દત્તર
ગોમદલ સીતાવિલાસ, રૂકમણિ-કૃષ્ણસંવાદ, રતિ-કામાખ્યાન, સીતા
વિલાસ, તારાવિલાસ સ. ૧૮૦૦માં દેવાત હતો

વદનભ-વડોદરા-પ્રેમાનંદ ગિધ્ય-કૃષ્ણસ્વામીમન, વદનભ
વિલાસ, કામજુગુપ્સા પ્રેમાનંદકથા મં ૧૮૦૦માં દેવાત હતો

વિષ્ણુદાસ-સ્તમતીર્ય-ખખાત-ગમાયજી મહાભારત, અશ્વમેધ મ
૧૬૫૪-૧૭૧૧ દેવાત હતો

વિષ્ણુદાસ-૧લો ખખાત તાલે જાનનાપુરનો-દરિય દ્રાખ્યાન, ભીમ
પર્વ મ ૧૩૦૦ની ગાલમા હતો એમ કહે છે ને તેમ હોય તો તે આગિવિ

વીરજી-પ્રેમાનંદનો શિષ્ય-વડોદરા-સુરેખાદગજી

ગામળભટ-અમદાવાદ-વેંગલપુર-નંદનત્રીશી, ખત્રીય પુતલીની વાર્તા,
શુભ બહોનેરી, રેવાખડ, શિવપુરાજી ગજીજીનો સસોદો, અગદવિષ્ટિ,
ભગસકરત્રી, પદ્માવતી, ભોડાણો, ચન્દ્રચન્દ્રાવતી, કાળીમહાત્મ્ય, શુભદેવાખ્યાન,
વિદ્યાવિલાસિની, સુદર કામદાર, મહોદરીમવાદ, મદનમોહના, દ્રૌપદીકગજી,
ભોજ કથા, રખીદામચરિત્ર, વિવેચરાખ્યાન, વૈતાલ પચ્ચીશી સ ૧૭૪૦થી
૧૮૦૦ સુધીમા દેવાત હતો.

શિવદાસ-ખખાત-એકાદશી માહાત્મ્ય, દ્રૌપદીસ્વયવર, મંગલાખ્યાન,
પદો વગેરે. સ ૧૬૬૩માં દેવાત હતો,

સુંદર-ડભોષ-પ્રેમાનંદનો શિષ્ય-પ્રેમાનંદના દશમરકથના ૩૮ અધ્યાય
(પરથી ૬૦ સુધીના) પૂર્ણ કરનાર મં. ૧૮૦૫મા દેવાત હતો

કર્તૃત્વનો પ્રશ્ન^૧

પ્રો. પ્રસન્ન ન વકીલ, એમ. એ.

શ્રી. લીખાલાલ શુક્લે, ૨૨ શાસ્ત્રી નાથાસકરનું જીવનચરિત્ર, પોતાની અંતરગત માહિતીથી શુદ્ધિપ્રકાશ'માં પ્રકટ કરવા માગ્યું, ત્યારથી, પ્રેમાનંદની અસિદ્ધ કૃતિઓના વિષયમાં, ચર્ચાઓ, પ્રતિચર્ચાઓ, સકાઓ, તર્કવિતર્કોનું કહોળામેયું વાનાવગ્ન્ય જે છેડના દશકા દરમ્યાન સફતર સમી ગયું હતું અને કર્તૃત્વના એ ખટપટિયા, વિમનિયા વિષયનું મહત્ત્વ પણ જાણે વિસરાઈ ગયું હતું તે પુનઃ કહોળાવા લાગ્યું છે, અને એ વિષય પુનઃ એકવાર એનું જૂન મહત્ત્વ પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યો છે. ચર્ચાઓ એના પ્રતીકારો, અને ચર્ચારસને ચેતકેન જીવન્ત ગણનારા તુકાઓની ફેંકફેંટીથી, નરસિંહરાવભાઈએ બીયજી ચર્ચાઓ આદરેલી તે ૧૯૦૯થી '૧૨-૧૪નો સમય જાણે ફરી, એની ધોરમાંથી ટુંકાર કરી બેઠો થતો હોય એવું વાતાવરણ ચોતરફ અનુભવાય છે.

નાથાસકરનો આ કૃતિઓમાં કઈક પણ હાથ હતો એવું પ્રથમથી માનનારા આપણા એક બે સાક્ષરોને પોતાના અનુમાનનું આમાં સમર્થન મળતું જણાયું છે (જુઓ: 'ગુજરાતી' સાપ્તાહિકના ૧૧-૨૫-૪-૪૭ના અંકમાં પ્રા. વિ. ક. વૈદ્યાના સંસ્કારશુક્રની કડિકાઓ, અને પ્રા. બ. ક. દાહોગના ૨-૫-૪૭ના રોજ એ જ સાપ્તાહિકના અકમાનુ ચર્ચાપત્ર) થોડે થોડે સમયને અંતરે જીયલો લેતા રોજ જેની આ ચર્ચાઓથી કટાણવા વર્ગને મન નિગત યદ્ય, પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો એક સળગતો પ્રશ્ન હોલવાયો એમ એમને લાગ્યું. ધણાને મન વળી આ મોટો ધરરફોટ થતો લાગ્યો, આપણા સાહિત્યનું એક ગૂંચરાયેલું કોઠકું સદાને માટે હંકેલાઈ ગયેલું એમને જણાયું અને હવે એ પ્રદેશમાં કોઈ પણ પ્રકારનું સરોધન, અનાવસ્થક, મિથ્યા-કાવક્ષેપ અને પાણિયદર્શન જેવું ચર્ષ પડશે એમ પણ એમણે માની લીધું. એથી જીલટું, નાટકો ઈ. એ. કૃતિઓ પ્રેમાનંદની જ છે એમ અદ્વાપૂર્વક માનનારો વર્ગ, શ્રી લીખાલાલના આ પ્રયત્નમાં અનેક છિદ્રો જોવા લાગ્યો છે (જુઓ 'ગુજરાતી'નો ૧૮-૪-૪૭નો અંક અને 'શુદ્ધિપ્રકાશ' એપ્રિલ-જૂન

૧. સમયાભાવે આ વ્યાખ્યાન મહેરમા આપી શકાયું નહોતું. બાપવાળી અનુમતિ માટે વક્તાનો આભાર.

૧૯૪૩) આ કૃતિઓને અર્વાચીન માનનારો પણ એ નાયાસખનું નહિ પણ ખીન ૨૧ હોદ્દાલાલ બટ્ટ જેવાનું કાર્ય દોષ શકે એમ એમ પ્રતિપાદન કરનારો વર્મ પણ એમના આ કથનની સામે થયો છે (જુઓ નવચેતન ઓગસ્ટ-સપ્ટે '૪૩) દવારામના જીવનચરિત્ર વિશે શ્રી બીખાભાઈના લીધે જે લેખો લખાયા છે તેની જોડે પ્રસ્તુત લેખને નમક નથી એટલે એનો ઉલ્લેખ અહીં કર્યો નથી.

આપણે માહિત્ય, ચર્ચાએને માટે (જે કેટલીકવાર નિદાગમમાં ફેરવાઈ જાય છે) મચાડ છે આ વિપવની ચર્ચાઓ ત્યારે નર્ગસિદ્ધાવભાઈ અને મદુભાઈ કાંટાવાળા વચ્ચે ચાલતી ત્યારે પણ ધમ્મીવાર એમાં નિદાસ ટપકી પડતો હતો મદુભાઈ, એમના 'પ્રેમાનંદના જ નાટકો' અને ત્યાર પછીના લેખોમાં ક્ષણે સ્થળે અંગત પ્રદાગમાં ગયે છે નર્ગસિદ્ધાવ પણ એ પ્રદાર વા કટાક્ષતિથી માત્ર મુક્ત નથી મદુભાઈની દલીલોમાં બહુધા, અને નર્ગસિદ્ધરાવની દલીલોમાં પણ અંચળ સાત્ત્વીય તટસ્થતાનો અભાવ જણાયા વગર ગ્રહેતો નથી આ ચર્ચાઓનું વાતાવરણ શમે અને લાખા સમયના માળાએ બક્ષેલી સ્વરચતા આવી મળે, ત્યારે તો વધુ તટસ્થતા અને સાત્ત્વીય જુદિથી એ પ્રશ્ન નવેમગ દાથ ધગવામાં આવશે એમ તે કાગળા આ ચર્ચા-ચર્ચામાં નહિ પડેવા વિદ્વાનોની આશા હતી પરંતુ દાલમાં ભ્રમન થયેલી ચર્ચા પણ એ જ કટુતા, અંગત આક્ષેપો અને નિરાશાગ દલીલોથી અકિન જોઈ, નિરાશાત્મક પ્રશ્ન થાય છે કે રે, આપણે કાણ જાણે ક્યારેય અંગત મમત્વને દૂર કરી, સાત્ત્વીય જુદિથી ચર્ચાઓ કરવા સમર્થ થઈશ ?

શ્રી બીખાભાઈચરિત્ર 'જીવનચરિત્ર' માં આપેલો હકીકતો વિશે, સામાન્યરૂપે કહી શકાય કે એ હકીકતો, સાત્ત્વીય જુદિથી અન્વેષણ માગે છે એમાંની કેટલીક હકીકતો, એના સ્વતંત્ર પ્રમાણો મળતા હોવાથી, તેમની સાથે સરખાવતા બોલી કરે છે? હા ત ત મૃદત્કાન્ત હનમાં ચંદ્રદાસાખ્યાન પ્રેમાનંદનું છપાયુ છે, છતાં એમણે ગ્લેન્સરનું છપાયુ છે એમ કહ્યું છે, સુધનવાખ્યાન જુ કા હોમા છપાયુ છે છતાં નથી છપાયુ એમ જણાયું.

૧ 'જીવનચરિત્ર'ના પ્રારંભમાં જ એક ગલીર બૂલ થઈ છે પ્રેમ નદ સામળ વિશે જે ચર્ચાઓ સને ૧૯૧૩-૧૪ના અસ્થામાં 'જુદિષકાશ અને 'શાળાપત્ર' વચ્ચે ચાલી હતી તેમાં દલપતરમે સામળનો પક્ષ લીધો હતો અને 'શાળાપત્ર' વાળાઓએ (નવલરામભાઈ) પ્રેમાનંદનો પક્ષ લીધો હતો લેખકે, 'જીવનચરિત્ર' માં એ હકીકત સાથે લેધી જ લખી છે ('જીવનચરિત્ર' પૃ ૮, પૃષ્ઠાઓ 'જીવનચરિત્ર'ની જી વ સો. પ્રસ્તુતી પ્રતિ છપાવેલી પુસ્તિકામાં આપ્યા છે)

છે. આવી સારી હકીકતો તો માત્ર એ પ્રયોગી અનુક્રમણિકા જોઈ કહી શકાતી ! માર્કેડેયપુરાણુ બાબત પરિશિષ્ટ નં. ૩માં જણાવ્યું છે કે બૃ. કા. દો માં "મદાલસાખ્યાન અને દરિશ્વન્દ્રાખ્યાન જુદાં છાપ્યાં છે. બાકીનું આખું પુરાણુ છપાયું છે." બૃ. કા. દોનો ૭મો ભાગ જોતાં વસ્તુચિતિ જુદી જ માલુમ પડે છે; તેમાં જાપેલા માર્કેડેયપુરાણુમાં મદાલસાખ્યાન જોઈ જાણ્યું જ છે અને દેવીમાહાત્મ્ય નથી જાણ્યું. આ જૂલો આમાન્ય સરતચૂક ગણીને કાઢી નાખવા જેવી નથી, કેમકે લેખકે વડોદરામાં રહી આ ચર્ચિત લખ્યું છે. જ્યાં બૃ. કા. દોના પ્રન્થો અવગ્ય નથી, અને બહુ સહેવાઈથી આની ખાતરી થઈ શકત. જે હકીકતો મારે જણાવતી સ્વતંત્ર પુરાવાઓ મળે છે એ હકીકતો વિશે પણ લેખક ચોક્કસાપ રાખી શક્યા નથી? તો પછી સ્વ. છોટાલાલ બટ, સ્વ. ધનશ્યામ વૈદ્ય, અને સ્વ. અંબાસકર વૈદ્ય જેવી વ્યક્તિઓ જોડે ચોજાલા સંવાદો, જે માત્ર સ્મરણકોદારમાંથી નીકળ્યા હોવાનો દાવો લેખક કરી શકે છે અને જેની વિશ્વસનીયતા વિશે કાંઈ સ્વતંત્ર સાધનો ઉપલબ્ધ નથી, તે સંવાદોને કેટલે અંશે વિશ્વસનીય લેખવા? આ સંવાદો અને પ્રમંથોની હકીકતો વિશે જો લેખક એ વ્યક્તિઓના પરસ્પર કે એમની સાથેના પત્રવ્યવહારનો કે એ વ્યક્તિઓની ખાનગી નોંધોનો આધાર રાખી શકતા હોય તો જ એ પુરાવા મંજૂર અને નક્કર ગણી શકાય. હા. ત. સ્વ. છોટાલાલનું જીવનચરિત્ર પ્રકટ થાય અને એમાં આ બાબતો વિશે ઉલ્લેખ હોય તો મંજૂરકોના મનનું કંઈક સમાધાન થાય. એવા ઉલ્લેખોનો મંજૂર નથી, એમ હાલ તો 'બુદ્ધિપ્રકાશ' એપ્રિલ-જૂનમાં એમના પૌત્ર શ્રી. વિશ્વનાથ મો. બટે શ્રી શુક્લને આપેલા પ્રત્યુત્તરથી જણાય છે જાહેરમાં સ્વ. છોટાલાલે અને અન્ય વ્યક્તિઓએ આ કૃતિઓ પ્રેમાર્નવની દરાવી છે, ખાનગીમાં એમના અભિપ્રાયો જુદા પ્રકારના હતા એ સિદ્ધ કરવાને માત્ર આવા સ્મૃતિ પરથી ઉપજાવેલા મતોનો બસ નથી.

પ્રસ્તુત લેખનો આશય, પ્રેમાર્નવદાદિની પ્રા. કા. ત્રિ અને પ્રા. કા. માળામાં પ્રસિદ્ધ મયેદો કૃતિઓમાંથી કેટલીકમાં નાચાસકરનો હાથ હતો એમ મિદ્ધ કરવા મથતી સર્વે દલીલોનું ખડન કરવાનો નથી. શ્રી. જી.આ.લા.મનો લેખ, બીજા કાંઈ

૧. વધારે લાઠા જીનરિયે તો આવી વડુ કૃતિઓ એકત્ર કરી શકાય. હા. તં. 'સુમદ્રાદરણ' બૃ. કા. દો. માં નથી છપાયું, છતાં પ્રેમાર્નવ સિવાય અન્ય કોઈને નામો છપાયું છે એવા અર્થનું પરિશિષ્ટમાં લખ્યું છે. ઉપર જણાવ્યા તે ઉદાહરણો તો માત્ર નમૂનારૂપ જ લેખવાના છે.

નહિ તેા દર્શાવી આપે છે કે નાયાસંકરને એ કલા સાધ્ય હતી: એક હેતુરપોડી કરવાની અને બીજી ખરાગ કરવાની. એ બને દેવાનો ઉપયોગ છૂટથી આ કૃતિઓમાં, એની અનન્યચિંતિને કારણે એમણે કર્યો હોય તેો અશર્વ નહિ. પ્રત્યેક નાટકમાં નૃત્ય આવે છે અને અષ્ટાવક્રમાં પણ અતીક્ષ્ણનાનાં કાર અખણવી આવે એવો નાય આવે છે એ કૃતિ કદાચ એમની હોય. અનુક્રમ્ય કરવાની પણ એમનામાં જળયી આવડન હતી એવી દશકેન આપણે ત્યાં પૂર્વે નોધાર્ધ છે. શ્રી બીખાભાઈ જેવા નાયાસંકરના એ: બીજા મિત્ર જટાસંકર યજ્ઞેશ્વર વંદે ધળા વખત પૂર્વે, સ્વ.રણજીતરામભાઈને એક પત્ર લખ્યો હતો જે 'વર્તમાન'ના વર્ષ ૧૮ના, ૭મા અંકમાં પ્રમિદ થયો છે. એમાં લેખક જણાવે છે કે "શ્રીજી દરેક ભાવનું મુદર અનુકરણ કરી શકતા હતા. મુખ ઉપર દરેક ભાવ દર્શાવી શકતા. એમનું કહેવું એવું હતું કે 'અનુકરણ એવું હોય' લોકોએ કે તે બીજાથી સમજાય નહિ. જેમકે સ્વભાવોક્તિમાં એકે હુરિણનું વર્ણન કર્યું હોય ત્યાં બીજાએ ઘોડાનું કરવું' લોકોએ અને પ્રસંગ પણ બદલવો લોકોએ અને એ જ રીતે રસ અલગાર અને ભાવનું અનુકરણ કરતાં પુત્રવેળા બીજાના ખ્યાનમાં આવી શકતું નથી. અને એમ કરવામાં બહુ બદોળા અભ્યાસની જરૂર છે." આ વર્ષો પૂર્વે લખાયેલાં લેખમાંથી પણ પુગવો મળે છે કે નાયાસંકરમાં અભિનયની અને અનુકરણની શક્તિ મારી હતી આ સર્વ શક્તિઓના લાલાલાજી પેલી કૃતિઓને મળ્યા પણ હોય. પરંતુ એ કૃતિઓમાં નાયાસંકરનો હાથ ક્યાં ક્યાં અને કેટલે અંગે છે એ મિદ કરવું લમઝમ અશક્ય છે. ખાગ કરીને, સ્વનંત્ર રીતે એમનો એક પણ કૃતિ ઉપયોગ નહિ હોવાથી, એવી વિચારણા માટે માધનો જ નથી. હા, શ્રી. બીખાભાઈનું કહ્યું માની લઈએ તો ગદ્યવિદ્યામ ર્ત્તિદિ, નાયાસંકરની મણીએ ભજવેલાં નાટકો, એમણે લખેલાં હતાં. ૫-૫, એ નાટકો. સ્વ. હોટાલાસનાં હોય એમ 'બુદ્ધિપ્રદાશ' એપ્રિલ-જૂન ૧૯૪૪માં પ્રમિદ થયેલા શ્રી. ભટ્ટના લેખ ઉપરથી જણાય છે. સ્વ. હોટાલાસનું જીવનચરિત્ર હવે સ્વ. પ્રમિદ થાય તો મારું.

શ્રી બીખાભાઈના લેખનો એક ખનિ એવો નીકળે છે કે પ્રા. કા. માળામાં ૭પાયેલી કૃતિઓ પાછળથી જુ. કા. દો માં એમની એમ છાપી છે (૧૬૫માં જીવનચરિત્ર ૫. ૨૩ અને ૩૦). જો આનો અર્થ એવો થતો હોય કે જુ. કા. દોમાં પ્રા. કા. માળામાંથી તદ્દત્ત ચઢે છે તો એ આલેખ અન્યાયી ગણવો જોઈએ. પરંતુ દોપદીદરણ અને અષ્ટાવક્રની પ્રતો (નાયાસંકર

પોતે કરેલી નકલો જ). નાથાશંકર તરફથી જ મળી હતી એમ તો. સ્વ. ઇન્દુજીરામભાઈએ જણાવ્યું છે (ગુજરાતીનો ૧૮-૮-૧૯૧૨નો અંક). એમ કદાચ દલીલ કરી શકાય કે દ્રૌપદીહરણ સ્વતંત્ર રીતે ઇન્દુજીરામભાઈની જાણમાં હતું. આર્યજ્ઞાનવર્ધક માસિકમાં એમણે, છપાવવાનાં જૂના કાળોની ટીપ અને ૧૮૮૭માં પ્રસિદ્ધ કરી જ્યાં દ્રૌપદીહરણનું નામ છે જ, પ્રા. કા. માળામાં તો એ અને ૧૮૯૦માં પ્રસિદ્ધ થયું. એ રીતે એનું અસ્તિત્વ નાથાશંકરને આભારી ન હતું એમ દર્શાવાય. પણ એમ દલનાથી કદો શકાય નહિ, કેમકે આર્યજ્ઞાનવર્ધકમાં ટીપ પ્રકટ કરતાં પૂર્વે ઇન્દુજીરામભાઈએ જુદા જુદા વિદ્વાનોને પત્રો લખી પુછાવ્યું હતું અને માહિતી મેળવી હતી દ્રૌપદીહરણ નામ એમને નાથાશંકર તરફથી જ કેમ ન મળ્યું હોય ? (નાથાશંકર સને ૧૮૮૪-૮૫થી પ્રાચીનમાહિત્યમાં રસ લેતા હતા એટલે એમની જોડે પણ ઇન્દુજીરામભાઈએ પત્રવ્યવહાર કર્યો હોવો જોઈએ)

નાથાશંકરે, પ્રેમાનંદ કે અન્ય મધ્યકાલીન કવિઓને નામે પ્રસિદ્ધ કરેલી કૃતિઓ પર કંઈક "રહો માર્યો હોય," કે કંઈક વિકૃતિ કરી હોય એટલું સિદ્ધ થઈ શકે તેમી કાંઈ એ કૃતિઓ એની જ મંપૂર્ણ રચેલી છે, એમ સમર્થક સામગ્રીના અભાવે, માત્ર હનુમાન-કૃદ્ધા મારી નિર્ણય કરી શકાય નહિ. સ્વ છાંટાસાલનું શાંતિસુધા, એટલું બધું તો નાટકો, દ્રૌપદીહરણ ઇ. ને શૈલી વગેરેમાં મળતું આવે છે કે એમના પર વિદ્વાનોને વારંવાર શંકા ગયો છે. સ્વ. કે. હ. કુવ વિશે પણ આ દૃષ્ટિએ ચકાકુશંકાઓ થયા કરી છે. અર્થાતે ચકાવે ચકેલી આ કૃતિઓ જાણે બિનવારસી મિલકત બની ગઈ છે અને તેના અનેક વારસો, વખત કવખતે કૂટયે જ જાય છે ! વરતુલક દક્ષપત-શૈલીમા આ કૃતિઓ રચાઈ છે. એ શૈલી એવી તો નિયંત્રિત હોય છે કે અનુકરણ માટે અત્યંત અનુકૂળ છે. સને ૧૮૭૫-૮૦થી ૧૯૦૦ સુધીના આપણા વિદ્વાનોમાંથી, ઘણા એ શૈલીના ઉપાસક હતા એ શૈલીમા નાના મોટા ઘણા લેખકોએ લખ્યું હોવાથી, ઘણાની માથે મળતાપણું ફર્સ્ટી શકાય એમ છે. શૈલીના અંતર્ગત ઉદાહરણો, પણ, આ કારણે, કર્તૃત્વમા, મંપૂર્ણ નિયામક તત્ત્વ લેખી શકાય એમ નથી.

કર્તૃત્વના પ્રશ્નો, કાંઈ પણ માહિત્યમા, એકાએક નિર્ણય થઈ શકતા નથી. માત્ર કલ્પનાઓ કરી, એકાદ એ અનુકૂળ દોકોકતો મળી આવે એટલે બાંચા તૃપ્ત્યા અંકાડા મેળવી, નિર્ણય પર આવી જવું એ સામ્રોય પદ્ધતિ નથી. વર્ષોનાં વર્ષો, પેઢીઓની પેઢીઓ વહી જાય, ચાળણટાળણ થતાં જાય,

ત્યારે આમા ક્યારેય નિર્જન પગ અવાય વળી ગ્રો જ. ૨ કાફા પ્રદે છે તેમ
આવા પ્રશ્નો અજુકોટયા પશુ ગદી ત્યજ કાળે નદિ ચાલે અધીગ થયે
પશુ નદિ વળે આવા પ્રશ્નોમાં, વિદ્વાનો તેમ જ મામાન્ય માહિત્ય-
ગોષ્ઠીનાઓ પણ ગામ્ત્રીય અશ્રદ્ધાનો ગુણ દેખવો જોઈએ કાદએ
કમ પ્રમદ કર્યું અને તે પોને કરેના અનુમાનને માફ આપુ એવે
અનુમાન એ નિદા મર થયુ મયુ, એમ માની જેમવા જેવી પ્રકાશ
(Credulous) મનોવૃત્તિથી ચીએ દૂર ગહેવુ જોઈએ થી બીજાભાષાએ
આ જીવનચરિત્ર પ્રમિદ્ધ રીતે લગભગ વિચાર્ય જવા આવેલા આ મંદજ્ઞતા
વિષય પ્રતિ, વિદ્વાનોનું ધ્યાન પુન કેન્દ્રિત થયું છે એમલે ગજુ કરેલી દમીકનો,
મર્વથા મલ્લી છે કે અથન માચી મર્વથા જોગી વા અસંત જોગી ॥ તે
માયુ અન્વેષણ જ સિદ્ધ મરી શકે, નદિ કે જોગી માતી, એમની સામે
અલાવેના વાગ્યુદ વા માચી માતી મર્વથા આખ મીચી કરેસો રવીમ?

પ્રાચીન કાવ્ય ત્રૈમાસિક અને કાવ્યમાળા*

શ્રી કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી

વ્યાખ્યાન ૧ હું

પ્રિય સભ્યશ્રી,

પ્રાચીન કાવ્ય ત્રૈમાસિક અને પ્રાચીન કાવ્યમાળા દ્વારા સને ૧૮૮૪ થી સને ૧૮૯૫ સુધીમા સ્વ રા બ દરગોવિંદાસ દ્વા કાંટાવાળા અને સ્વ નાથારાંકર પૂ શાસ્ત્રીએ સ્વ. કલાદીપ છોટાલાલ નરભેરામ ભટ્ટના સાહાય્યથી નાની મોટી લગભગ ૨૧૪ કૃતિઓ પ્રસિદ્ધ કરી ગૂજરાતી સાહિત્યની મોટી સેવા કરી હતી, તે માટે આપણે ગૂજરાતીઓ એ વિદ્વાનોના ખૂબ આભારી થયા છીએ જૂના સાહિત્યનું મશોધન એ સામાન્ય વાત નથી ગૂજરાતી ભાષાના “ધૂળધોયા”નું પહેલું સિરુદ ધરાવનાર સ્વ. ઇચ્છારામ સર્વગમ દેમાઈએ બૃહત્કાવ્યદોહનના ૮ ભાગ ઉપગત મહત્વના મહ્યાનધ ગૂજરાતી કાવ્યો છપાવવા પાછળ જે શ્રમ લીધો છે, તેના ‘ગૂજરાતી’ના અકોમા અવારનવાર જહેવાલ આવતા હતા, તેનાથી જનતા વાકેફ રહી શકી હતી; જ્યારે, સ્વ કાંટાવાળા વગેરેની પ્રવૃત્તિ કાંઈક મૂગી હતી, એટલે આપણે તેટલા વાકેફ નથી બની શક્યા, એમ કહું તો તે ખોટું નથી. સ્વ. કાંટાવાળા અને સ્વ ઇચ્છારામ દેસાઈ દ્વારા ગૂજરાતી પ્રાચીન સાહિત્યના અમૂલ્ય મન્થો જનતા સમક્ષ રજૂ થયા છે એમા તો લેશ પણ શકા નથી આજે આપણી પાસે જે કાંઈ છે તે આ જે મહાનુભાવોના પ્રયત્નને સુખ્યત્વે આભારી હો, એ આપણે નત મસ્તકે સ્વીકારવું જોઈયે

આ, વ્યાખ્યાનમા પ્રા. કા. ત્રૈમાસિક અને પ્રા કાવ્યમાળામાં પ્રમિદ્ધ થયેલા કેટલાક મન્થોના કર્તૃત્વના વિષયમા હું ચર્ચા રજૂ કરવા ચાહું છું. સને ૧૮૯૫મા માળા પૂરી થયા પછી આજ ૪૮ વર્ષે એ વિષય કેમ હાથ ધરવામા આવ્યો એ પ્રશ્ન થરો એક તો હું એ માળા બધ થયા પછી ૧૦ વર્ષ મોડો જન્મ્યો અને બીજુ એ કે જન્મ્યા પછી ૩૮ વર્ષે ‘ત્રેમાનદ’ વિશે અબ્યાગ હાથ ધરતા નગસિદ્ધ, ત્રેમાનદ, વીરજી, વલ્લભ દરિદાસ, રતનેશ્વર, દાદગદાસ એ જાણીતા થયેલા કવિઓના કાવ્યો ગુપનાત્મક દૃષ્ટિએ જોવાનો યોગ મળ્યો એટલે આટલું જે મોકુ થયું છે, તે દાનવ ગણાશે. પ્રા. કાવ્યમાળામાં ત્રેમાનદનાં કરી છપાયેલા તથા નાટકોના વિષયમાં

* સમયાભાવે આ વ્યાખ્યાન બહેરમા આવેપાછું નહોત.

છેક સને ૧૮૯૫ માં ‘સુન્ડન’ ગ્રેરમાં ચર્ચા લેખી થયેલી હતી તે પછી એટલા માત્ર ૨૧ નવગિદગત બોળાનાથ દિવેટિવાએ અને ૧૯૦૮ માં એ નાટકોના કર્તૃત્વનો વિષય ચર્ચો અને તેની સાથે પ્રા. કા. માળાના ૧ ના મન્ય તરીકે જાણેલા ‘ક્રાપદીદગ્ધ’ વિશે પણ અરુચિ જતાં પછી એ બધું પછી મેં આ વર્ષે જ વાચ્યું ત્યાંસુધી તો હું પ્રેમાર્નદેવી પૂર્વના દિવિ જોના અભ્યાસમાં જ પડ્યો હતો મારે આ તરફ જોવાની ખાસ આવશ્યકતા લેખી થઈ નહોતી માત્ર ગ્લેસરના એ ભાગવન-રકષણ સંપાદન કર્યું તે અંગે થોડું વાચન કરવું પડ્યું હતું અને નાટકોનું કર્તૃત્વ તેમજ ગ્લેસરને નામે જાણેલા પદો, મૂર્ખાવતી અને સુસારથી ગ્લેસરના નથી જણાતા, તેનું કર્તૃત્વ મુશ્કેલ ૨૧ કલંકીય છાંટાનાલ નરભેગમ ભટ્ટનું છે એમ મત મતાઓ હતો (મને ૧૮૩૫). અને એ વિશેની નોંધ હી બં દૃષ્ટાન્ત મો. ગ્રેરીએ Milestones in Gujarati Lit ની નવી આવૃત્તિમાં લીધી પણ હતી, તેની (p 134) માત્ર વાદ જ આપ્યો છું

આમાં મારા કાંઈપણ પૂર્વમદ નથી, તે આપને હું પ્રથમ જતાવવા માગું છું આં દશ સદીના સાહિત્ય સાથે મંપર્ક ધરાવવાનું સદ્ભાગ્ય મને મળ્યું છે તે અભ્યાસ જ મને એમાં માર્ગદર્શક બન્યો છે અને અહીં તેથી તે તે મિત્રે નામે ચર્ચના કાન્ય તે કવિના નથી, તેના ચા. કારણ છે, તે જ માત્ર દુકામાં જતાં મનોભાવ લેવાનો છું એવો પણ પ્રશ્ન કરવામાં આવે છે કે તે તે કૃતિઓ પ્રેમાર્નદેવિની નથી તો કોની છે વારુ કોઈ સદગૃહસ્થના ધરમાં કોઈ ઈતર બંધિત ચોરીનો માલ નાખી જાય, પોલિમ આવીને ગૃહસ્થને પકડી ન્યાયાધીશ પાસે ગજૂ કરે કોઈ જોશે કે હાજર કરવામાં આવે તો ગૃહસ્થ ચોરી કરે તેવો છે કે નહિ પેના ગૃહસ્થ તરફથી તેના વડામ પોતાના અગ્નીની આગત આલમતજન ગ્રેરના પુનવાઓ ગજૂ કરશે માત્ર ધરમાં ચોરીનો માલ આવી પડ્યો તેટલા માત્રથી તે આગ ગૃહસ્થ પર ચઢાવાને નહિ અને ચોરીના પુરાવાને અભાવે છોડી મૂકી માત્ર હાથ કરશે કાળે ચોરી કરી તે પછી જીલ્લે જ મુકદ્દમે મનશે એ મુકદ્દમામાં પોલિમ આવી ચોરને પકડી પણ શકે, ચા ન પણ પકડી શકે ત્યાંસુધી પેના માત્ર નધણિયાતો ગહેજે પેના કા પોના ત્રિવલમાં આમાન્ય રીતે તો નધણિયાના જેવી જ સ્થિતિ રહે એમાં વળી કોઈ આગળ વધી પકડી પાડવાનો પ્રયત્ન પણ કરે, સફળતા મળે પણ ખરી ન પણ મળે (એ વિશે થોડું સૂચન કવચિત્ આ આખ્યાનમાં પ્રમંજોપાત આવશે પણ ખરું)

ત્યારે અહીં ચર્ચાના વિષય તરીકે હું આ પહેલાં બ્યાખ્યાનમાં નીચેની કૃતિઓ રજૂ કરું છું.

નરસિંહ મહેતા—ગોવિંદગમન અને સુરતસંગ્રામ

ત્રેમાનંદ—હારમાળા, લક્ષ્મણાદગ્ધ, સમ્પત્કથ, ઋત્યુશૃંગાખ્યાન, દ્રૌપદીહરણ, અષ્ટાવક્રાખ્યાન, સુભદ્રાહરણ, માર્કંડેયપુરાણ (આમાં જૂના મદાલસા બ્યાખ્યાનનો સમાવેશ નહિ, પણ હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન અને દેવીચરિત્રનો છે;) તથા નાટકો અને માધવતાખ્યાન (તથા સામળયાનો મોટો વિવાહ)

વલ્લભ—મિત્રધર્માખ્યાન, સુધિષ્ટિરશ્વકોદરસવાહ, કુનીપ્રસન્નાખ્યાન, હુ સાસનરુધિરમાનાખ્યાન, યક્ષપ્રભોત્તર (અને મારુતિવિજય નાટક તૂટક) - રત્નેશ્વર—પદો, મૂર્ખાવલ્લી અને સુગાવલ્લી

વીરજી—બલિરાગનું બ્યાખ્યાન અને દશાવતાર

હરિદાસ—ભારતસાર, સીતાવિરહની ચાતુરી અને ગ્રાહ

હારકાદાસ—રાધાવિલાસ અને પ્રા. કા. ત્રય હમામાનાં બધાં તેનાં પ્રકીર્ણ કાવ્યો.

તાને પડે મોટા કોળિયો ભરવા જેવી વાત છે, છતાં સાદસ'કરું છું. ચર્ચામાં બની શકે એટલું લાઘવ સચવાય એ માટે બનતી સાવચેતી રાખવા પ્રયત્ન કરીશ.

નરસિંહ : ગોવિંદગમન અને સુરતસંગ્રામ

પ્રા. કા. ત્રૈમાસિકના ૧લા વર્ષના ૩મ અંકમાં “ગોવિંદગમન” અને ૨મ વર્ષના ૪થા અંકમાં “સુરતસંગ્રામ” છપાયેલાં (સને ૧૮૮૫-૮૬). આ બંને કાવ્યો વિશે કાંઈને ખામ શકા છે પણ હોય તેવું જાણવામાં નથી. સ્વ. નાથાશંકર શાસ્ત્રીનું જીવનચરિત્ર પ્રસિદ્ધ હરતાં શ્રી. બીખાભાઈ ધિ. શુકલે “સુરતસંગ્રામ” ત્રેમાનંદનું હોવા વિશે (ભુદિપ્રકાશ વર્ષ ૬૦-અંક ૧મે, પૃ. ૬-૧૬૪૩ જાન્યુઆરી) સચના કરી છે, એ અહીં નોંધવું જોઈએ. એઓ પ્રાચીન કાવ્યમાહિત્યના અજાણી છે કે નહિ તે વિશે મને માહિતી નથી. તેમ “સુરતસંગ્રામ” નરસિંહનું નહિ અને ત્રેમાનંદનું છે તેમાં શાં કારણો તેમણે જોયા છે તે પણ આપણે કાંઈ જાણતા નથી.

વારુ, ત્યારે હું આમાં કેમ ચકાની નજરે જોઈ છું તેનું પ્રથમ તો કારણ એ છે કે એ બંને કાવ્યોની હાથપ્રતો હાલ ક્યાંય પણ જોવામાં નથી. પ્રા. કા. ત્રૈમાસિકના ઉપયોગ માટે જે પ્રકારે પ્રતો મળી છે તે પ્રત્યક્ષ નકરીતે મળી ગયેલી ચકાવ તેવી નથી. એ પ્રકાર જુઓ :

ગોવિંદગમન—“ મહેતાની પોતાની ભાષા કેવી હશે અથવા એમના વખતમાં કેવી ગૂંજગતી વપગતી હશે તે જાણવાના હેતુથી ઘણા જૂના વખતમાં લખાણેના ૫૬ મેગવવાની મેં ઘણી પેઢી કરી આખરે ગોવિંદગમનની નકલ હાથ લાગી એ નકલ વડોદરાના પુગણી હગિમ ગોવિંદરામની મત ૧૮૮૫ની સાલમાં ઉતારેલી છે એ સાલ જોના આ નકલ કદ જૂની ન ગણાય પરંતુ તેના લેખકે એક ઘણું જૂનું પુસ્તક કાઠિવાડાકાથી મેળવ્યું હતું ને બનતા સુધી તેણે અસલ પ્રમાણે જ ઉતારવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો x x મને મળેલી નકલ પ્રમાણે જ આ પુસ્તકમાં ગોવિંદગમન છપાવ્યું છે ” (પ્રા. કા. નૈ. ૧૮૮૫-અક ડભે, પ્રસ્તાવના પૃ ૧૨-૧૩)

સુરતમગમ—“ જે ગૃહસ્થે આ મિના આપવાની મહેતાની કરી તે જુનાગઢ નજીકના મૂળ રહેવાથી, પરંતુ તે લાખા વખતથી વડોદરાની અંદર અધવારા હાબલ રહે છે અને પાર્થિવપૂજા કરી પોતાનું ગુજરાન નિભાવે છે પોતાનો અથ તે કાઢને ધીરે નહીં એટલે દરેકજ તેની પામે જઈ તેની મગજને અનુમરી ૫૬ ઉતારવા પડતા જ્યારે ના કહે ત્યારે પાઠા આવતું પડે અને જોટલાં ઉતારવા જેનાની તેમની ઈચ્છા હોય તેટલા જ ઉતારી સંભાળ માનવો પડે ” (સુરતમગમ-પ્રસ્તાવના પૃ ૧)

હત્તા પણ સુરતમગમની નકલ અમલની નહિ, નકલની નકલ થઈ “ પરંતુ કાઠિ ઉપાથે તે અસલ પ્રતના તેમણે જામને કર્વેન પણ ન કરાવ્યા તથાપિ તેમણે જણાવ્યું કે અસલ ઉપરથી જે નકલ કરી છે તેમાં બનતા સુધી અસલની જોડણી કાવમ ગાખી ” (એજન્ટ, પૃ ૫)

‘ગોવિંદગમન’ અમલની નકલ જેમ છે, તેમ ‘સુરતમગમ’ પણ અસલની નકલ પણ અસલ સુજબની જ છે, જેમ ઉપરના ૨૧. કાઠિ-વાળાના કથનથી સ્પષ્ટ થાય છે

માગ જોયેના—જાણેના નવ સમ્રાટોમાના એકમાં પણ આ બને કાચોની હાથપ્રત નથી પણ એમ તો ધણાં મિદ્ધ કાચોની દમો દશ ગજારાગા નથી આવી, એથી હમ દાજર કરવાનો આગ્રહ ન હોતો જોઈએ તો એનું બીનુ કાગજ એ કે કે નગમિદની ભાષાનું અને સેલીનું અનુકરણ કરવાનો તેમાં મપૂર્ણ આચાર્ય છે, પણ કાઠિવાડાકાની તળપદી ભાષાનું અનુકરણ કરવા જતા કેટલાં મદત્તના સ્થાનોમાં થાય આથી છે, એ કાણ જોઈ શકે ? એ જવાબ ૨૧ કાઠિવાળાએ કર્યો છે કે—

“ x x બનતા સુધી તેણે અસલ પ્રમાણે જ ઉતારવાનો પ્રયત્ન કર્યો

હતો, એમ છતાં પણ તેનાથી બરાબર નહીં થઈ શકી નહીં. કેમકે કેટલેક ઠેકાણે તો કાઠિયાવાડી પ્રાચીન વખતનું એવું લખાણ હતું કે તે સમગ્ર જ નહીં એવે ઠેકાણે લેખકે ફેરફાર કર્યો છે x x એવી લાક્ષણિક સંધારણ વાચનાગ્ને કટાણો આવશે પરંતુ વિદ્વાનોને અને તેમાં વિશેષે કરીને ભાષા-શાસ્ત્રીઓને તે બહુ ઉપયોગી થઈ પડશે માગ મિત્ર ગ સા હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે એ પ્રમાણે અસલ ભાષા જ કાયમ રાખવાની મને સૂચના પણ કરી હતી " (પ્રા. કા. ત્રૈ. ૧૮૮૫-અંક ૩ નો, ગોવિંદગમન-પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૨-૧૩)

આ "ગોવિંદગમન"ની વાત છે, જ્યારે "સુગતસગ્રામ" વિશે સ્વ. કટાવાળાએ દર્શાવેલ આમ જણાવી છે.

"ભાષામાં કહિં કહિં ચારણી કે પ્રજની લહેકે આવે છે કહિં કહિં મુમયમાની સખ્દો પણ નજરે પડે છે. કવિ કાઠિયાવાડી છતાં કાઠિયાવાડી લક્ષણ કવચિત જ જોવામાં આવે છે ચારસે પાંચમે વર્ષ પર કવિતા લખાઈ છતાં બહુ કરીને દાલના જેવી શુદ્ધ ગૂજરાતી ભાષા વપરાઈ છે જોડણીમાં જે કંઈ ફગે છે તે જૂની ગૂજરાતીની ભાષા છે તે કાળે અને પછીથી થયેલા વર્ષ સુધી એવી જોડણી કાયમ રહેલી માલમ પડે છે અને અઘાપિ ઉત્તર ગૂજરાતમાં (જે કવિનું મળસ્થાન અને વિદ્યાદિનું અસલ રક્ષણ છે તેમાં) એ પ્રમાણે ઉચ્ચાર પણ થાય છે જે ગૃહસ્થ પાસેથી આ કવિતા મળી છે તે ગૃહસ્થ પાસે અસલ જૂની પ્રત છે પરંતુ કાટિ ઉપાયે તે અસલ પ્રતનાં તેમજે અમને દર્શન પણ ન કરાવનાં તથાપિ તેમજે જણાવ્યું કે અસલ ઉપરથી જે નકલ કરી છે, તેમાં બનતા સુધી અમલની જોડણી કાયમ રાખી છે" (પ્રા. કા. ત્રૈ. સન ૧૮૮૬-અંક ૪થો, પ્રસ્તાવના પૃ. ૪-૫.)

'ગોવિંદગમન' અને 'સુગતસગ્રામ' એ બંનેનું ભાષાસ્વરૂપ જુદું છે તેવું ઉપરના બંને ઉતાગથી મમઝાય છે, કેમકે 'ગોવિંદગમન'માં તો કાઠિયાવાડી જૂનું ભાષાસ્વરૂપ સચવાયું છે તો 'સુગતસગ્રામ'માં ઉત્તર ગૂજરાતનું ભાષાસ્વરૂપ સચવાયું છે એમ સ્વ. કટાવાળાનું કહેવું છે "ગોવિંદગમન"માં આવતા "મુસલમાની સખ્દો" વિશે મૈત્ર છે, તો "સુગતસગ્રામ"માં વપરાયા છે તેમ સૂચવ્યું છે છતાં વાચનાગ્ને તો તરત જ જણાશે કે અનેમાં મુસલમાની સખ્દો વપરાયેલા છે ! અનેમાં કાઠિયાવાડી બહુવચનનો પ્રત્યય "યુ" પ્રયોગયો છે ! ગોળયુ-બગકું જેવા ક્રિયાપદો પણ વપરાયા છે ! પણ આશ્ચર્ય તો એમાં

બ. વ.ના “યુ” પ્રત્યયનો અન્યથા પ્રયોગ જોવામા આવે છે તે, અભિન્નમિ, અભિને-તમિને અને મો (નિદ્ર) જેવા મર્વનામો તો, અને છાસવારે આવતો અનુનાસિકનો આતિશયક ઉપયોગ, એ છે વારુ, આ નમ્બ ક્રનાગની જૂદ છે કે મુગનુગ વખાણ છે ?

જૂની મર્વમામા-૧ દાઘપ્રનોમા અનુનાસિકનો પ્રયોગ સાસ્ત્રીય રીતે સૂચક રથનોમા આવે છે, અને જૂની ગૂજગની ભાવાનો કાર્ધ પણ સમજી અભ્યાસી તેનાં યથાન જાણે છે કે પૂછુ છુ કે નીચેના રથનોમા આવેતો અનુનાસિક વાજળી છે ?

ગો. ગ. — “કૃષ્ણને સાન કરી (૨) પાન લાગે દરિ” (પદ ૨)

“મધરાત્રી વીતી છે x x વદુવાર મરી શુ રીતી હી” (પદ ૪)

“સ્વામી મારે આંખલગી કાઢે, x x થઈ એ ભેતો મૂક રહી” (..)

મુ. નં. — “હાથ મળી રોળીએ ભરી રીસે” (પદ ૭)

“કોપાય યહ બાખતી ય-પણ દાખની” (પદ ૧૦)

“અધિક એવી મરે શાતો બાળી” (પદ ૧૦)

એ રીતે કે પૂછે છુ કે-મનક જનકદતનો જુદા છે આજ દિવસ મુધીની એકે પણ જૂની પ્રનમાં અ-થી જુદા પ્રયોગનયેલો છે ખરો ?

ગો. ગ. — “નોટ બાલક ઈમ કહેરે” (પદ ૨૧)

“ત્રાસ ત્રાસ વરતઈ રહો રે” (પદ ૩૨)

મુ. મ. — “લે હરઈ મનુધી ભાની બઈ” (પદ ૨૭)

“પત્ર વચઈ મથો” (પદ ૧૭)

ભાષા કૃત્રિમ રીતે પ્રયોજવામા આવી છે, તેના આ ઉદાહરણો છે. હરેવાની જરૂર નથી કે નગમિદેકદી ન પ્રયોજવા દોષ તેવા સખ્તો, સખ્તભાતો એ કૃતિઓમાં પ્રયોજવા છે અને સશત્પદ લાગવા જવા જ સખ્તો બદો એન્નિત કરી આપુ છુ

ગોવિંદગમન—પદ ૧—સધાર્યા, પદ ૨—ભાષા, મામાપુ (અહીં મામાપ’ જ ઈષ્ટ છે), પદ ૩—મધરાત્રી (અહીં જ વ જરૂરી નથી), દમ, પૂઠાઆ, પદ ૪—ગાત્રી મધ (અહીં જ વ જરૂરી નથી), ગાત્રી (..), પદ ૭—આખરુ વસે, પદ ૮—ગદ (પ્રેમ વાત), જાદરી (=જાદેરી), ખૂન, કદીના કદ, મારે (=અથે), કે (no sooner than), પદ ૯—મઠિ (=ગાઉ), પદ ૧૦—પ્રુથ પ્રુથ પ્રુથ, પદ ૧૧—સાટે (વાખ્યારથે); પદ ૧૨—કે (no sooner than), દાવે, કે (=that), દમિ (=અથે), પદ ૧૩—જણુ (=અનુ), તમિ

(=તમે), બદલી, અમિ (=અમે); પદ ૧૪—તમિ, અમિ, નકી; પદ ૧૫—
વધુ તૈયાર; પદ ૧૬—કમર (‘કમર-કડ’નું બ વ), કેરો દોડુ (=અહો,
દર્શનીયોડહમ), રસ્તે; પદ ૧૭—બાગ, કે (=that), અમિને (=અમને), દોત
(=બડિયો શાહીને), પદ ૧૮—દમામ, પદ ૧૯—થિયે (=થઈયે), માટે (સાધ્યા-
રહે); પદ ૨૦—અમિ, તમિ, પદ ૨૧—સજીતી (=સુજીતી), પદ ૨૨—કે (=no
sooner than) ખુશી, પદ ૨૩—તમિ, ખૂશી, તમિને (=તમને), સહી-
સલામત, માટે (વાક્યારહે), પદ ૨૪—તમિ, પદ ૨૫—તમિ અમિ તમિને,
પદ ૨૬—બાગુ (=બાગુ), હાજર, બાહી, અમિ, માટે (વાક્યારહે), પદ ૨૭—
પર (=ઉપર), તમામ, માટે (વાક્યારહે), પદ ૨૮—તમિને, રસ્તો, કે (=that),
પદ ૨૯—અમિ, તમિ, પદ ૩૦—અમિ, તમિ, કે (=no sooner than),
પદ ૩૧—રમ, કહો (=કહ્યું, કહે) અમિ, વલે, તો (સાતમી વિભક્તિનું રૂપ-
તેમ), કે (=no sooner than), પગી (=ઉપર), પદ ૩૨—કે (=that),
માટે (વાક્યારહે), પદ ૩૩—તમી, પર (=ઉપર), માટે (વાક્યારહે), મી(=હું)

સુરતસંભાષ—કાગો (=અધાનક), પદ ૧—નિ (=નહિ), માયર (=
જાણનામા નથી ?), તિ (ત્યારે), પદ ૨—ગેની, ફરમુદી, પદ ૩—બિચ (=
વચ્ચે) બાહી, તિ, દસ્ત (‘), પદ ૪—વિતનુ (=કામદેવ-પ્રેમાનંદની શકારપદ
કૃતિઓમા બ્યાપક), તિ, ‘મૂકાવે’ના અત્યાનુગ્રામમા ‘હુકાવ’, પદ ૫—
રાધિકા’ના અત્યાનુગ્રાસમાં કૃતિમ ‘બાધિકા’, પુકારે, પદ ૬—જીણુમા
(=જીણુપ), પદ ૭—મગ (=માગુ), તર્કતુરી (પ્રેમાનંદની શકારપદ
કૃતિઓમા આ શબ્દ બ્યાપક છે), તિ, પદ ૮—એદ (=મેત), તર્કતુરી, કે
(=no sooner than), પદ ૯—વખે (=તકલીફ), મરો (=રથગે), પદ ૧૦—
વગર (=વિના), પદ ૧૧—મીચ લાયક, રજુ (=રજુ), નિ (=નહિ), પદ ૧૨—
નકી, ઉજેદ (આ શબ્દ પ્રેમાનંદની શકારપદ કૃતિઓમા બ્યાપક છે), પદ
૧૩—તેગ (=તલવાર); પદ ૧૪—પર (=ઉપર) નકી, નહિતર, પદ ૧૬—વચ્ચ
(વચાઈ), નિ (=નહિ), દૂધ (પ્રેમાનંદની શકારપદ કૃતિઓમા દૂધ-ત્રય વગેરેના
બહોળા પ્રયોગ છે), પદ ૧૮—અમિ, તમિ, પદ ૧૯—મિચ કારમા (=અધાનક),
પદ ૨૧—ડરછ (=ડરોને), જોર રક્ષિ જિ જીવ તિ પરિ ચાઈ (પરિ=પરો,
દૂર), જુદુ આપ (=તમે-‘આપ’ પ્રેમાનંદયુગ પછી પ્રચારમા આવ્યો છે
‘તમે’ ના માનાયે), ખેવો (=આકાશો), નિ (=નહિ), અહમેવો (બ ૧), પદ
૨૨—મર્દ મેરી (વલ્લભનાં કાવ્યમા મળે છે) મિચ, સલાહખર, નિ (=નહિ),
પદ ૨૩—તમિ, પગ (=ઉપર), પદ ૨૪—‘પૂછતો’ ના અત્યાનુગ્રાસે ‘મૂછ તો’,

નિ (=નિ), ૫૨ =ઉપર; ૫૬ ૨૫—તમિ આપનું (=નમારું) આપ (=નમે), તિ; ૫૬ ૨૬—નિ; ૫૬ ૨૭—‘ગધિમ’ના અંત્યાનુપ્રાસે ‘અ પિ.ા’ દોર (=પ્રાણ); ૫૬ ૨૮—મર્મ (=ધાર્મ, દોડી); ૫૬ ૩૦—ખીચ; ૫૬ ૩૧—અર્ધ (=ન. િ) મિચ; ૫૬ ૩૨—મોલ મોલે (=મેળામાં), ૫૬ ૩૩—અપ (=તમે); ૫૬ ૩૪—ખેડશી; ૫૬ ૩૫—દાવ, આપની (=નમારી), તાનો; ૫૬ ૩૬—ખડો, મિચ, ૫૬ ૩૭—જુઅધિ (=ચુવતી), અદ (ચુમવાન), દાવ-જુઆ, માદ (=મદાત); ૫૬ ૩૮—કારમું, જિરર (=જિર, વાદ), જુદી, આપોગે (=નમારી), નિ (=નદિ); ૫૬ ૩૯—દાવ, લારુ (=ટોળુ), ખીચ; ૫૬ ૪૦—મરજ; ૫૬ ૪૧—અકુ દઅ(ી); ૫૬ ૪૨—મર્દ, મર્દ, દર્દ; ૫૬ ૪૩—દોર (=પ્રાણ), દાવ, દાર (=મદિરા); ૫૬ ૪૪—દાવ, વિખમ્મ (=વિખેરાઈ), ખૂન, ખાસી, ૫૬ ૪૫—મિચ-ખીચ; ૫૬ ૪૬—‘તાણતા’ના અંત્યાનુપ્રાસમાં ‘દોણ તા’ મિચ, જોગ; ૫૬ ૪૭—વધી (=મતાવના), ૫૨ (=ઉપર), જુકા (=ચુવતી); ૫૬ ૪૮—ખીચ, ચૂન મારે (અંહીસતાના આભામવાળો પ્રયોગ); ૫૬ ૪૯—ખીલ (=મેળાપ); ૫૬ ૫૧—અમિ, ધાવ, દર્દ, ‘આપના’ (=નમારા)ના અંત્યાનુપ્રાસમાં ‘અનાપ ના’; ૫૬ ૫૧—ઓપિકા (=ઓપતી); ૫૨ (=ઉપર); ૫૬ ૫૨—માલિકા (=માલેક સ્ત્રી), ૫૨ (=ઉપર); ૫૬ ૫૩—મોર્ધ (=તમવડ); ૫૬ ૫૪—દોર (=પ્રાણ), તિ; ૫૬ ૫૫—દાવ, આપ (=તમે); ૫૬ ૫૭—દાવ, મપકાઈ (=મપકાઈ); ૫૬ ૫૮—દોર (=પ્રાણ), નિ (=નદિ); ૫૬ ૫૯—અય (નાગેમતિમા), તિ, દોર (=પ્રાણ); ૫૬ ૬૦—ખીલ (=મેળા ચૂથ), ખીચ, હેરકો (=દૂત), દાવ; ૫૬ ૬૧—દીલ (=મન); ૫૬ ૬૨—અંગ (=સાકાઈ), નિ (=નદિ); ૫૬ ૬૩—દોર (=પ્રાણ); ૫૬ ૬૪—સોમ્મ (=મગવડ); ૫૬ ૬૫—નિ (=નદિ), તિ ૫૨ (=ઉપર); ૫૬ ૬૬—‘I can sooner than, પ્રેમાનંદાદિની મંદિય કૃતિઓમાં જ આવા શબ્દો મળે છે), દાવ, ૫૬ ૬૭—ખાસી; ૫૬ ૬૯—રિદ (=નદી); ૫૬ ૭૦—તમિ, મગ (=વિજય); ૫૬ ૭૧—મિયાવ, કાવિદ મિ (પ્રેમાનંદાદિની મંદિય કૃતિઓમાં વિશિષ્ટતાથી આ શબ્દો પ્રયોગ્ય છે), દરકનો.

અહીં એક મહત્વનો મુદ્દો હવે જોઈએ

“રાહી” અને “ગધા” એક કે જુદાં? ગોવિંદમનનાં એ અન્ય હોય તેમ મને છે.

જન લોકો ખાલિયા તે ખીજ ખીજ થઈ લઈ ગઈ
રાહી રાધા અંદાજાયા, ત્યાંની ત્યાં બેસી રહી”

(૫૬ ૪૩)

એ જ રાધેને રાધાએ “સુગતસગ્રામ”મા ઊડાવી છે

“મર્યાદને લેણીને કુખી કરી ગોપીને, ઘેણીને ધાલ રણ બીચ રાધી
દુઃખ-આસિ સજ કરી દાલ ઉરની ધરી, ભુવ-સારાસન બિચ રાને સાધી

x

x

x

ભાવેા ધરી ભોક્તી ગોપને રોકતી, ઓપતી રોપની પામ આવી
(પ્રથમ) દાસ નરસાદને ઊડાવેા ધાળને, રાઈ ને ઊડવી રૂતી કાવી”
(૫૬ ૪૫મું)

અને ત્યારે જ “સુગતસગ્રામ”ના ૮મા પદમાં ગોપામનાઓનાં કેટલાક
બનાવની નામ કેમ આપ મીઠી અપાવા છે તેની મમઝ પડશે, જેવા કે—

‘મોહિની સોહિની ગર્વિણી દોહિની, કિમ્બૂ’ લક્ષિતા અતિ સ્વામે વારી ર
અદ્રિકા અદ્રાવતી મોહિની મદામતિ, તહી વયરથા વિરાખાદિ આરી ’

“નાગદપચરાન” ‘ગર્ગમહિતા’ ‘પદ્મપુગણ’ કે ‘લલારેનત પુરાણ’મા
સખ્યાગમ ગોપી-મૂલો ગણાવ્યા છે, પણ તેમા મોહિની, સેવિની ગર્વિણી,
દોહિની, અદ્રિકા, અદ્રાવતી ને મોહિનીનો પત્તો નથી

ભાષાની કૃતિમતા વિશે વિશેષ કાર્ષ કહેવાનું નથી હિપ્ત આનતા
શબ્દો નરસિંહની સામળસાનો નિવાહ, દાણુનીવા, સુદામાચરિત વગેરે કૃતિ
ઓમાં ક્યાર પ્રયોગના દેખાતા નથી, એ ખાસ લક્ષ્યમા રાખરા જેવું છે

મદિગ્ધ કાવ્યો ગ્યનારાએ કાવ્ય મૂળ કરિનું નથી તે બતાવવા એક
ચાવી પ્રયોજી જોવામા આવી છે આ એ કાવ્યોમા પણ એવું બાસે છે
“ગોવિંદગમન”ના મંગળપદને અંતે જ—

‘ભાગ કવિ જો એક જાણે, (તાપ) ઝિમ તિમ નરસઈ તરિયે રે”

અને છે ના પદમા—

‘નરસઈને ગુણ ગાવા નીચે તેથી ઈ દશામા લખિયુ રે’

૧ના અનંતરણુમા લક્ષ્મ અને કવિ એક નહિ પણ બે, અને આ
અનંતરણુમા નરસિંહનો નિશ્ચય ગુણ ગાનાનો હતો એટલે ગુણ ગાનાની
દશામા—એણે તેની વૃદ્ધાવસ્થામા નહિ, પણ તેના જેવી ગુણ ગાવાની
દશામા આ કવિ(અનંત વગેરે)એ ગાયું” એનું મઠક રકુન ચતુ લાગે છે

પણ નરસિંહથી આ કવિ અન્ય જ અને નવીન છે તે તો નરસિંહે
દાન પદની રાસસહસ્રપદી’ લખી તેનું સમર્થન કરવા ઉદ્દિલખિત થતા
પદમા જ મળી આવે છે—

“તે નન્સ હથે ગાદરે, વિવિધ વિદ્યાસમા રે, નાર્ય તિનું ‘સદસપદનો ગારા’,
તે અહીં વાગ્યો રે, જને હચ્છા વસે રે, પુનિપુનિ કહઈ નવનરસદઈઅં હરિ

(૫૬ ૨૮૩)

અને ૨૫ કાટાવાગાએ કવિચિંતિમા છેલ્લે આ જ પદ બધાનું જાણે કે પદ્યને બે આય છે કે નહિ તે રીતે મૂક્યું છે, અને નીચે ટીપ મારી છે કે “એ સદસપદી ગસનો પતો પણ લાગ્યો છે.” (પ્રા કા ત્રે ૧૮૮૫-અંક ૩૦, પ્રસ્તા ૫ ૧૪)

એ હજાર પદો આપવાનો મનોરથ અપૂર્ણ ગયો. એશક છૂટા છવાયા થોડા પદો નવા જ રચાઈ ‘ગોવિંદગમન’ સાથે જ વહેતા મુકાયા છે, તેમજ ત્યાં જાણેલા પદોમાં ન ૧, ૩, ૪, ૨૧, ૫૮, અને ૬૪ મને સર્વથા નવા લાગ્યા છે છેલ્લું આગતીનું પદ તો સ્વ ઇન્દ્રજારામભાઈને પણ શકાવાળું લાગ્યું જ છે (નરસિંહ મહેતાકૃત કાવ્યમગ્નહ, ૫ ૪૬૮)

“સુતતમમામ”ને અતે—

‘આ નૃસિંહ અનાથ યાવ્યો હરિ નાથ, સા’ઓ મમ હાથ ને મઠિ બાળે’
આ વાક્યનો મર્મ પણ સમજવા જોવો છે એ ઉપર વિદ્વાનો વિચાર કરી જુઓ, તેવી વિચિત્રિ.

જૂ કા દો ભાગ ૩-૪માં અને પછી નરસિંહ મહેતાના કાવ્યમગ્નહમાં આ બંને કાવ્યો છપાયા છે એમાંના ‘સુરતસગ્રામ’ના પદ ૧, ૫, ૭ ૮, ૯, ૧૧, ૨૩થી ૩૩, ૪૪થી ૪૮, ૫૩, ૫૪, ૬૦, ૬૧, ૬૫ ૭૦, ૭૧, ૭૨ (આમાં પ્રા કા ત્રે પ્રમાણે ૧-૧ પદ પૂર્વનું ગણવું) એટલા પદો મામાન્ય પોતા મગ્નહમાં જૂનાગઢના ૨૨ નાવચક્ર અભેષકર પદ્યા તરફથી સ્વ ઇન્દ્રજારામભાઈને મળ્યા હતા એમાંના બેત્રણ પો. બીજા સંગ્રહમાંથી પણ મળી આન્યા હતા એ પછી પ્રા કા. ત્રે મા છપાવેલું એ કાવ્ય મગ્નહથી સ્વ ઇન્દ્રજારામભાઈએ જૂ કા દો ભાગ ૪ થામાં (સને ૧૮૯૦માં) છાપ્યું આપજે એ સામે કરોડ વાધો નથી માન સ્વ લાન્સકર પદ્યાએ એ પદો ક્યાથી મેળવ્યા તે વિશે આજે આપણે જાણતા નથી ‘ગોવિંદગમન’ પણ ૨૫ પદ્યાએ જ મોકનો આપ્યું હતું ને તે જૂ કા દો ભાગ ૩ નામાં (મને ૧૮૮૭માં) છપાયું હતું આ બંને વિશે હું એમ માનું છું કે પ્રા કા ત્રે મા છપાયા પછી જ ગેની કાઈ અને કાઈ રૂપમાં નવન જૂનાગઢથી મળી, કાગ્ય સ્વ. દેસાઈને લેણેલા ૧૩

“ગોવિંદગમન” વખતે જ સ્વ કાટાવાગાએ સ્વ અભિષેકર પદ્યાનો

આભાગ માન્યો છે, તે જ ખતાવે છે કે સને ૧૮૮૫ પૂર્વે વડોદરા-જૂનાગઢ વચ્ચે સારો મનઘ મધાઈ ગયો હતો

મારુ દંડ રીતે માનવુ થાય છે કે બીજા કેટલાક કાવ્યોના વિષયમા ૨૧ ઇન્દ્રારામભાઈને થાપ આપવામા આવી છે તેવી જ રીતે આમા પણ થાપ આપવામા આવી છે 'સુરતમઆમ' પ્રેમાનંદનાં સદિગ્ધ કાવ્યો મળતા હતા તેવા પ્રકારે જૂનાગઢનાં પણ વડોદરામા રહેતા નાગર મૃદુસ્થ પાસેથી મળનારું ૨૧ ઘટાવાળાએ નોંધ્યું છે એનો મર્મ કાણ ઉકેલી આપે ?

'સુરતમઆમ'નું કાવ્ય ખૂબ લોકપ્રસિદ્ધ હતુ તેવુ ભક્તિશાસ્ત્રના (૨૬મા) એક પદમાના સુરત મઆમમા મિલસે, ૨૭મા દરસશે દેહીનું માન મરતા' આ શબ્દોથી મમજાય છે, પણ એ કયો સુરતમઆમ ? 'ચાતુરી છત્રીશી' અને ચાતુરી ઘોડશી' એ બનેમા 'સુરતમઆમ' થયો છે તે આ જણાય છે ત્યાં ૨૫૭૮ લખ્યું છે કે—

સુરતનો સઆમ સજની બાળપણનો તુલને કહો (૫૬ ૧૪૩) (આ યો.)

નરમિદના અનુકરણમા રચાયેલા કૃત્રિમ ઝંઝમક વિશે અહીં મૌન જ સેવુ છુ માત્ર એટલું સૂચન કરુ કે પ્રેમાનંદાદિની સદિગ્ધ કૃતિઓમાના ઝંઝમક સાથે તેની તુલના કરી જોવી, એટલે ખુલાસો આપમેળે મળી જશે.

એ ખુલાસો કરવો આવશ્યક છે કે 'આર્યશાસ્ત્રવર્ધક'ના સ ૧૮૮૭ના જુલાઈના અંકમા ૨૫ શ્રી ઇન્દ્રારામભાઈએ જુદા જુદા કવિઓના કાવ્યની યાદી છાપેલી તેમા આ બને કાવ્યો. ■ પણ એ લક્ષ્યમા રાખવુ જોઈએ કે એક તો તે સને ૧૮૮૭મા સ્વર્ગસ્થે છપાવી હતી જેમા પ્રેમાનંદ વલ્લભ ઈર્વના કાવ્યોના નામ પણ મળે છે એવલભના જે કાવ્યોના તેમા નામ છે તે કદી બધા જ આવ્યા નથી, એને બદલે બીજા જ કાવ્યો છપાવવામા આવ્યાં આવા નામો એમને કયાંથી મળ્યા હશે ? બીજા જવાબ કગતા એ જ જવાબ મુખ્ય ગૃહશે કે વડે દગા અને તેના મનઘમા પૂન જ આવલા જૂનાગઢથી જ સને ૧૮૮૪થી પ્રા કા ત્રૈ શરૂ હતુ, તેમા છપાવવાના કાવ્યો મેળનાતા જતા હતા છેક સને ૧૮૭૦-૭૧થી આ પ્રવલન કોઈને કોઈ સ્વરૂપમા હતો, જેની છાપા ૨૧ નવલરામ પડયાની 'મામેરા'ની પ્રતાવનામા છે તેમણે માત્ર નામથી જણાવેલા પ્રેમાનંદના કાવ્યમાન સખું બાગવત, ગમાયણ મહાભારત દેરાખ્યા, અશ્વમધ અને વલ્લભઝડો એ સાત કાવ્યો યાદીમા છાપેલા, જે કાવ્યો કદી અસિદ્ધ થયા જ નથી હતા જ નહિ તો મળે ક્યાથી ?

પ્રેમાનંદ : તેની સંદિગ્ધ કૃતિઓ

લાખ મયવાય એ માટે પૂર્વપક્ષની ધાધલમાં ન પડતાં માત્ર ઉત્તર પક્ષ જ આપુ છું. પ્રેમાનંદનાં ઉપર ગણાવેલા કાવ્યોમા “હારમાળા”, “લક્ષ્મણ-હરણ”, “સપ્તમરક-ધ” અને “સુલદ્રાહરણ” એ જૂનાં કાવ્યો છે. એમા ભાષા-ભૂમિકા પ્રેમાનંદકાલીન છે. માત્ર એનું કર્તૃત્વ જ સંદિગ્ધ છે પ્રેમાનંદના મમય પૂર્વેની “હારમાળા”ની પ્રતો મળે છે; એમાં પાછળથી ખૂબ ઉમેરા પણ થયા છે, અને ૮૪ પદની એક માળા ફાંધ અડાત કરિએ ગાઈ છે (મૂળનાં પદોમા ઉમેરા કરી), તે પ્રેમાનંદ ગાઈ છે તેવું તેના કહેવાના પુત્ર વલ્લભની “પ્રેમાનંદ-કથા”ને આધારે કહેવાય છે. પણ તેથી વિરુદ્ધ પ્રેમાનંદની છાપવાળાં પદો પણ “હારમાળા”મા મળ્યાં છે તેવું ૨૯. કાંટાવાળાએ છપાવેલી “હારમાળા”થી જ જાણવામા આવે છે અને વલ્લભનું વચન ફાંક જાય છે વળી આ “હારમાળા”માં તો ૧૬૨ પદ છે. ૨૯. કવિ નર્મદાચક્રને એક પ્રત વડોદરાથી મળી તેના ઉપરથી તેમના હાથની દરેલી નકલ “ગૂજગતી પ્રેમ-સુખ”ના સમ્રઢમાં છે. ૨૯. ધ્રુવચારામજાધના શબ્દોમા જ કહ્યું તો “ક્ષેપક પદો ફટલાંક આ કવિના પ્રગટ થયેલી આવૃત્તિમા દોષ તેથી આપું કાવ્ય કવિનું કહેવાય નહિ અને જે થોડામાં કવિના નામની છાપ છે તે એક જ પ્રતમા છે અને બીજામાં તેમાંનું કંઈ પ્રજ્ઞ નથી તો આ જાનત ઉપર આધાર કે વજન રાખી શકાતું નથી.” (નર. દા. મ પ્રસ્તા. પૃ. ૭૨).

પ્રેમાનંદની છાપવાળી “હારમાળા”ના છેલ્લા પદમાં મં ૧૭૩૪ના ચંત્ર સુદિ ૧૧ વાર વિના જ આપેલ છે, એટલે ગણતરી સકય નથી.

લક્ષ્મણહરણ—આ કાવ્યની ૨૯. કાંટાવાળાને એ હાથપ્રત મળી હતી, એમા ૧લા કાંવામા સ્તુતિભાગમા કર્તાએ પ્રેમાનંદની સ્તુતિ કરી હોય તેવો પાક પ્ર. ન. ૨મા હતો, એમાં “મિત્ર ગિઝાવા કારણે” વગેરે ૧૨ લીટીઓ સ. ૧૭૨૦-૨૧ પૂર્ણિમાએ ગ્રાયાના નિર્દેશનાળી નહોતી તે માત્ર પ્રત ન ૧માથી છાપવામા આવી હતી પ્રત ૨ મા કાવ્યને તૂટના ‘પ્રેમાનંદદાસ’ એવા શબ્દો તેમણે કલા અને તેથી સ્તુતિભાગમા ‘પ્રેમાનંદ’ને સ્થાને પ્રત ૧ પ્રમાણ તેમણે ‘વિષ્ણુદાસ’ પાદ લીધો આ કૃતિમા બાકી જગ્યા પ્રેમાનંદનું નામનિશાન નથી માત્ર એ જૂની અને નજળી કૃતિ છે, જે મુજબત-પ્રેમાનંદના મમય ૫૩ી કાંઈએ ગ્રંથી દોને દુ નેને તેથી અર્ધસિકાપદ કૃતિમા મુકુ છું

આ કાવ્યની બીજી પ્રતો મળવાનું માગ મિત્ર શ્રી નંદારસ મ દેગાધએ કંઈ છે, પણ તે વિશે અને ખાતરી નથી; કેમકે જુ. કા. ૧૯૦૬ મા પાઠાતરો

નોંધાયાં નથી. સંભવતઃ તેમનું પણ અનુમાન જ હશે કે હાથપ્રત મળી હતી.

સસમરકન્ધ—આ કાવ્યું કાવ્ય પ્રેમાનંદનું છે કે નહિ તે કહેવું મુશ્કેલ છે. એની હાલ ક્યાંય હાથપ્રત નથી જુ. કા. દો. માં આ કાવ્ય છપાયું, તે દશમરકન્ધની પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યા પ્રમાણે નદગંગાગના વનશાહને ત્યાંથી અમલ પ્રત નહિ, પણ નકલ મળેલી તે ઉપરથી છપાવ્યાની સમાવનાં છે પણ ૨૧ ઇન્ડાગમભાષ્યે તા. ૧૦-૧૧-૧૯૧૨ના “ગૂજરાતી”ના અંકમાં જૂનાગઢથી રા. ગ. ન. સિદ્ધપ્રસાદ દગિપ્રસાદ પાસેથી મળેલા કાવ્યોમાં સપ્તમ રકન્ધની હ. પ્ર. મળ્યાનું નોંધ્યું છે બીજી પ્રા. કા. ત્રૈ. ની તે ઉપરથી જુ. કા. દો. ભાગ ૪માં આ છપાયું હતું. આ કૃતિને પણ હું અર્ધશંકારપદ વર્ગમાં રૂકું છું.

સુભદ્રાહરણ—આની એક કરતાં વધુ પ્રતો આજે મળે છે. કતાં તરીકે પ્રેમાનંદનું નામ તો બીજી પ્રતોમાં વલ્લભભટ્ટ સૂરતીનું મળે છે. વિશેષ નિરંતરમાં ન જિતરતા એટલું જ કહેવું પૂરતું છે કે કૃષ્ણ અને દ્રૌપદીના હલકા પાત્રવિધાનથી આ કૃતિ પ્રેમાનંદની થવા પાત્ર નથી, તેમ પ્રેમાનંદ અંબાનો દાસ હોવા વિરો તેની સિદ્ધ કોઈ પણ કૃતિમાં પ્રાપ્ત નથી, ન્યારે વલ્લભ ભટ્ટ તો અંબાનો દાસ હતો જ કૃતિ સૂરતમાં જ રચાયેલી છે. વર્ષ સવત ૧૭૫૮ છે. આવી કાવ્ય કૃતિ નળાખ્યાન-રણયજ્ઞ-વામનકથા પછી શક્ય નથી. એ જોતાં એ પ્રેમાનંદની ન હોય તેમાં પ્રેમાનંદનું ગૌરવ છે. પ્રેમાનંદનું નામ લલિતાએને આભારી લાગે છે.

ઋગ્વેદગાંધ્યાન—પ્રેમાનંદને નામે ચઢેલા કાવ્યોમાં સારામાં સારું આ કાવ્ય છે આની નકલ સ્વ કાઠાનાળાને કેવી રીતે મળી હતી ?

“x જે કવિશિરોમણિના સિધ્ધની વૃદ્ધ અને ગુણવત્તુ પુત્રોએ, આ પુસ્તક આપ્યું હોત નહીં તો જાણવાના પણ નહોતા ” (ઋગ્વેદ પ્રસ્તા પૃ ૧) અને ત્યાં જ ઉમેર્યું છે કે “ એ બાઈ પાસે હાલ જે ત્રૈયા પ્રેમાનંદના પ્રસિદ્ધ છે, તે કરતા બમણા કે તેથી પણ જાદે તેમની પાસે મોજુદ છે. અને તે સારા છાપનાગને રૂડી સમજ આપી, છાપવા માટે આપવા તૈયાર છે. એટલું જ નહીં પણ તેઓએ પોતાની ઉદારવૃત્તિ વડે, અમને પ્રેમાનંદના એક બે અપ્રમિદ્ધ મથ આપ્યા પણ છે તેમ બીજા વારંવાર આપવાની કબૂલાત કરી છે ”

“અ યજ્ઞાનર્થક”ની સને ૧૮૮૭ની યાદીમાં આ કાવ્યનું નામ સ્વ. ઇન્ડારામભાઈએ નોંધ્યું છે. તા. ૧૦-૧૧-૧૯૧૨ના “ગૂજરાતી”માં જણાવ્યા પ્રમાણે એની એક વળાવેલી પ્રત રા. સા. હરગોવિંદદાસે મોકલાવેલી હતી

અને બીજી બે 'પ્રતો' કવિ અવિતાનાગવળે મોકલ્યો હતો (જેમાં એક પ્રત તૂટક હતી, પણ પદ્યપદ ભાગવતની પ્રસ્તાવના (મને ૧૮૬૦)માં જણાવ્યા પ્રમાણે એક નકલ તેમને નંદરબારના વગ્નસાહને ત્યાંથી પણ મળી હતી ! "ઋષ્યનુંગાખ્યાન"માં અંતે જે "ઓગણ્ડીસા" કાળનું સૂચન આવે છે, તેનો કાષ્ઠ કાળ મે. ૧૭૨૬માં નોંધાયો નથી, પણ સ. ૧૯૦૬ (મને ૧૮૭૩)માં લોક નોંધણીના સમયમાં નોંધાયો છે. એ સમયે કાર્મ આધુનિક લેખકને દાષે એ કાવ્ય રચાયું હતું અને એ પ્રેમાનંદને નામે ચમ્પળી બનાવવામા આવ્યું હતું. નંદરબારના વગ્નસાહને ત્યાંથી તેનું અમલ નાંદિ પણ નકલ લખાણુ સ્વ દેસાઇને મળ્યું હતું, તો સ્વ. કવિ અવિતાનારાવણ દ્વારા એક આખી અને એક તૂટક એમ બે પ્રતો પણ મળી હતી. સને ૧૮૭૩ અને ૧૮૬૦ (જૂ. કા. દો. ભાગ ૪થો) વચ્ચે નકલો દ્વય તરીકે અમલમાં મૂકી શકાય તેટલો સમય અવસ્ય રહે છે, કાવ્ય પણ નાનું છે એટલે એ અસંભવિત નથી.

હું આ કૃતિને અર્વાચીન ગણું છું તેનાં કારણો તો ભાષાના સ્વરૂપને લગતાં છે. તેની અસિદ્ધ કૃતિઓમાં મળતા નીચેનાં શબ્દો તેને પ્રેમાનંદના સમયમાં મૂકવા દે તેમ નથી: 'લાયક' (૨૮૬), 'સોહ' (=મુગવડ ૨૮૬, ૨૯૧, ૩૪૫), 'કારમું' (=અમાનક ૨૮૬), 'વિતાનું' (=કામદેવ ૨૯૧, ૨૯૩, ૩૨૦, ૩૩૦, ૩૩૮), 'ચૂંટી કાઢવું' (૨૯૨), 'તક' (૨૯૨), 'માદા' (૨૯૨), 'જાકુંતુરી' (૨૯૪), 'શરમેણ' (=શરમિદા ૨૯૨), 'આકાશિકા' (=અગ્રાસી ૩૦૨), 'મામેનન' (૩૦૪), 'એકમતે' (૩૦૭), 'માહિત્ય' (=સામગ્રી ૩૦૭), 'દુર્મિલ' (૩૦૮), 'દાવો' (૩૧૦), 'આપ' (=તમે ૩૭૫, ૩૩૭, ૩૩૯, ૩૪૪), 'જાદુરી', 'જાદુરે' (=જાદુર ૩૧૪, ૩૩૭), 'સ્વય' (=પોતાનું ૩૧૮), 'વાસેશરી' (૩૩૦), 'ધિધર' (? ૩૩૩), 'જનુ' (? ૩૩૪), 'હાલ' (=દમણાં ૩૩૭), 'જાલુ' (૩૩૮), 'તામે' (૩૪૦), 'વધી' (૩૪૧), 'મુપરત' (૩૫૧), 'કે' (=no sooner than ૩૨૧, ૩૨૮, ૩૪૧, ૩૪૬ વગેરે), 'વાક્યારંભે માટે' (૩૦૦, ૩૨૬, ૩૪૬, ૩૪૯ વગેરે).

પ્રેમાનંદાદિનાં અસિદ્ધ કાવ્યોની એક ચાવી વિશે પૂર્વે નિર્દેશ કર્યો છે. તે "મિથ્યા" શબ્દ કે તેના પર્વાવની આ કાવ્યમાં પ્રાપ્તિ છે.

"કહેવા માત્ર પ્રેમાનંદ દુઃખી દરિ વિરોગે મનરે" (પૃ. ૨૯૫)

"દાસ કવિનો વર્ણવે જે મિથ્યા પ્રેમાનંદરે" (પૃ. ૩૦૨)

"વિપ્ર પ્રેમાનંદ નામ મિથ્યા, મર ઉદર નિમિત્ત કામ રે" (પૃ. ૩૪૩)

"વિપ્ર પ્રેમાનંદ ચાલુવંશી, મિથ્યા નામ છે તેદરે." (પૃ. ૩૫૩)

૧. પૃષ્ઠાંક માત્ર આ કાવ્ય પૂરતા જૂ. કા. દો. ભાગ ૪ વાના છે.

પ્રેમાનંદના “સુદામાચરિત”ની મં. ૧૭૫૯ની એક જૂની હપ્તના અંતે “હાટ પ્રેમાનંદ નામ મિથ્યા” એવો પાઠ છે, તો મં. ૧૭૫૯ની જૂની પ્રતમા “હાટ પ્રેમાનંદ નામે શીશ” એવો પાઠ છે. આમ પ્રેમાનંદ પોતાના નામ માથે “મિથ્યા” શબ્દ પ્રયોજ્યાનો અડધોપડધો પશુ જૂનો પુરાવો છે. પણ વિચાર કરવામાં આવશે તો ત્યાં સુદામાને પ્રભુએ લીલાધી મિદ્ધિ આપી, તે જ પ્રભુએ “કરનારે લીલા કરી”-આ કાવ્ય કર્યું મેં કર્યું એ મિથ્યા માનવું છે. તેની માત્ર દીનતા બતાવવા સૂચક રીતે કહ્યું છે, બ્યારે સદિગ્ધ કૃતિઓમા તો હાસવારે આ “મિથ્યા” શબ્દનો પ્રયોગ આવે છે.

આ “સુધ્ધશૃંગારખ્યાન” પ્રા. કા. ત્રૈ. પ્રમાણે વડોદરામાં અને જૂ. કા. દો. ભાગ ૪થા પ્રમાણે નંદરખારમાં રચાયેલું મળે છે. આ પશુ પ્રા. કા. ત્રૈ.ના મંપાદકમણની એક ખૂણી જ છે. મૂળ લખાણમાં નંદરખાર લખાયેલું-પશુ સ. ૧૭૨૬માં પ્રેમાનંદ નંદરખાર ગયો હતો તેની ખાત્રી ન થવાથી પ્રા. કા. ત્રૈ. વાળાઓએ “વડોદરા” કરી નવો પાઠ થોજી દીધો એથી પ્રચારમાં મૂકેલી નકલોનો પાઠ “નંદરખાર”વાળો રહ્યો ને જૂ. કા. દો. ભાગ ૪ થામા છપાયો.

એ બધું જણ કરિયે; પણ ઉપરના નવા શબ્દો (તેમાંના કેટલાક “જોવિદ્યમન” અને “સુગતસગ્રામ” સાથે મરખાવો) જ એ કૃતિને પ્રેમાનંદના મત્રપમાં જવા નહિ દે. પ્રેમાનંદની સિદ્ધ કૃતિઓમા એ શબ્દો નહિ મળે. મહાજમકની પદ્ધતિ મગજાચરણ જ જુએ.

“નાથક વિચિત્રના દામક અલિનડું, ગણનાથક ગુરુવાચક રતન
વળિ સાથક સાયકનુ વર્ણન કરે રે. ૧”

કષ્ટાન્ત્યાનુપ્રાસોના વિષયમા તો મૌન જ સેતુ છુ.

દ્રૌપદીહરણ—આ કાવ્યની હાથપ્રત વિશેની વાતો સ્વ. નાથાશંકર માથે જ ગર્ભ. સને ૧૮૯૦મા પ્રા. કા. માળાના અથ ૧લા તરીકે આ કાવ્ય છપાયું. એ પછી પાંચ વર્ષે એ જૂ. કા. દો. ભાગ ૫ મામા છપાયું એની જૂ. કા. દો. માટેની નકલ ર. નાથાશંકર પાસેથી મળ્યાનું ર. ઈન્દોરમહાસાએ તો ૧૮-૮-૧૯૧૨ના “ગૂજગાની”ના અંકમા નોંધ્યું છે. “સ્વ નાથાશંકર પાસેથી દ્રૌપદીહરણ, અજ્ઞાવકાખ્યાન અને ત્રિદાવિવાસિનીની વાર્તાની નકલો મળી હતી. xx દ્રૌ. હની પ્રત પ્રા. કા. મા.ની તફાંચી છે તેમ નથી. તેમ મેં સ્વપત્ર પ્રત મેળવેલો પશુ નથી. પરંતુ સ્વ નાથાશંકરે આપેની પ્રત ઉપરથી જ એ કાવ્ય જૂ. કા. ભાગ ૫મામા છપવામા આવ્યું છે દ્રૌ. ૬

કાવ્યમાં જે અર્થો વગેરે આપેલા છે તે નાથાચંદ્રે મોડલેલા તે જ છે. ”
રમ્યાવર્ષ વિશેનો સ્વ કવિજારામ દેમાણનો અર્થતોષ આખરે નીચેના
શબ્દોમાં પરિશુભ્યો હતો: “આજે મને માનવાને સચળ કારણ મળે છે કે
જેમ બીજાઓને સ્વ. નાથાચંદ્રે ગોડીમડા ઓઝવ દેખાવ્યો છે તેમ
મને પણ દેખાયો છે.”

આ કાવ્ય દેશીઓના ઓહાનીએ અક્ષરમેળ તેમ જ માત્રામેળ છંદોમાં
રચાયેલું છે કડવાંનાં કડવાં કોઇ એક દેશી રાજને મથાળે વિશિષ્ટ છંદમાં
પ્રયોગપેલાં છે

કવિતા તરીકે વસ્તુ અને કાવ્ય કીક આપે છે, પણ પ્રમાદ અને
માધુર્યનો મર્વથા અભાવ છે ઝડઝમકના મોહમાં લેખકે પારાવાર કષ્ટ ઉકાળ્યું
છે. નાટકોમાં જે ધાટી મળે છે, તે આમાં વિશેષ પ્રમાણમાં છે. પણ ક્યાય
તો ટુતોના માપમાં અને યતિમાં છે. “કાવ્યપ્રકાશ”નું કોષપ્રકરણ સામે ગખી
જોતાં એક પણ પદ્ય નિર્દોષ નહિ મળી શકે ! અનુપ્રુપ આના જેવો જોડો
કદી કોઈ પ્રતિષ્ઠિત કાવ્યમાં મેં જોયો નથી. ચિત્રકાવ્ય અને એકાક્ષરીની
દુરહતા વિશે માત્ર સ્તવન જ કરી વિગમુ છું; અને સીધો શબ્દપ્રયોગો
ઉપર આવું છું.

નમેરા (૪-૫), શુગરે (=નીતે ૧૩), કારમું (=સવાનક ૧૩, ૬૩, ૨૨૬),
ક્યામ (૧૫, ૨૦), ગદ (=કથન, ૧૬, ૧૭), સ્વયં (૧૬, ૬૧, ૯૮, ૨૪૨
વગેરે), ટસે (=દષ્ટિએ ૨૦), કોખ (૧ ૨૪), મુશમ (૩૮), દમ્ભ (૧ ૪૭,
૧૨૪ વગેરે), નીચે (૫૨), બરોબર (૫૪), અદેગો (૫૮), કોળે (૫૬),
હોણું (=હોવાનું ૫૮), નારા (૬૧), વકી (૧૦), બેત (૨૩૩), બિય
(મંખ્યાબંધવાગ), પસાર (to pass ૨૫), વેરા (૨૭), ખુશી (૨૮, ૨૯,
૩૨, ૩૫ વગેરે), જનાવગ (૩૨), મિચારા (૩૭, ૧૫૭, ૨૦૬, ૨૨૦ વગેરે).
વગર (૪૧, ૭૦, ૧૦૭), જરૂર (૭૭, ૯૧), ગઝ (૮૩), મુદો (૮૬),
માફ (૯૨), બ્યાલુ (૧૦૬), મુ-મોચનો (૧૧૨), ભોમદારી (૧૩૬), કમી
(૧૬૬, ૨૬૧), ફિકર (૧૭૩), ઇજારો (૧૬૧), ખરેખર (૧૬૫), તમામ
(૧૯૯, ૨૦૧, ૨૩૦), સત્તાઈ (૧ ૨૧૫), રેમ (૨૨૨), કારવા (૧ ૨૨૬),
આપ (=નમે ૩૫, ૫૨; ૫૬, ૬૮, ૮૫, ૮૬ વગેરે), નમૂષ (=નમીને ૪૧),
માંયો (પ્રત્યય ૪૨), મુવણ (૮૦), બીતુ (૮૨), અબીતુ (૨૨૦), તાર (૧
ઓ ૮૭), મહે (=મલ, ૧૧૧, ૧૮૭, ૨૦૮, ૨૧૫), વિમેઆ (=વિમારવા
૧૬૯), હુડે (=દમણાં ૧૭૦), બીચું(બીધું ૧૮૨), મુક્ત (=મુખત ૨૨૪),

રૂક્ષા (=રુચિ ૨૨૪), બલ્લા (૨૫૧, ૨૬૨), ખુબ્બી (૨૫૨), એમના (૧૦), તેણીએ (૫૪), સાલ (=વર્ષ ૨૬૩), દીવાદાંડી (૨૩૯), નીચુ (૨૩૦), આમ (=માન ૨૩૦), કે (=no sooner than, ૯, ૧૧, ૨૫, ૬૭, ૧૮૫, ૨૦૭), કે (=that, ૫૪, ૫૭, ૬૪ વગેરે), કેમકે (૨૧૬), હોઈ (=હોઝા મરાઠી, being વાળી રચના, ૧૫૬).

સોઈ, તર્કતુરી તેમ એ-નેનાં બહુવચને મ-વાળાં રૂપો જતાં હું છું. પ્રાયઃ બધાં મંદિગ્ધ કાવ્યોમાં આવતા કવિના-સવિતા અને કવિ-કેાવિદની જુગલજોડીથી તેમ પેલા “મિથ્યા” કે તેના પર્યાયથી આ કાવ્ય વ્યક્તિ નથી (પૃ. ૨૬૫, ૧૮૮, ૧૯૪, ૨૦૧). લેખક એક થાપ ખાધી છે તે “ચતુર્વિંશી”ને સ્થાને એક ટેકાણે “ચતુર્વેદી” પ્રયોજવાની: “મથે દિન ચાતુર્વેદી વૃથાય” (પૃ. ૨૦૧) આનો નિર્ણય હું આપ સૌને જ સોંપું છું. અનુપ્રાસમા દ્વાની અહીં જરૂર છે, તે બૂલવું ન જોઈયે.

વીશવશા, દ્વય, સ્વય, મકલાવું, અમુઝાવું, ચણવું (=સુણવું), બણવું (=મનવું), મદરુ-મહરી (=મહેર), ઉજેહ વગેરેના વારવારના અપ્રેમાનહીય પ્રયોગો ટેંગેર પડ્યા છે.

કાવ્યાતે “દળધર”થી શામળના રખીદાસના નિર્દેશ સાથે શામળ પર ટકોર સ. ૧૭૪૫મા શકય ખરી? મુદ્દે શામળ પ્રેમાનન્દનો સમકાલીન હતો એ મૂળ માન્યતાને વશ થઈ એ નવા લેખકથી તેવી બૂલો થઈ ગઈ છે.

હહેવાની જરૂર નથી કે સ્વ. નગસિંહરાને નાટકોની સાથોમાથ “દ્રૌપદીદરશુ” માટે પણ શકા થયેલી તે ગેરવાજબી નહોતી.

અપ્તાવકાખ્યાન—આ કાવ્ય નથી, પણ પ્રાય ‘દ્રૌપદીદરશુ’ના પદ્યબંધે ગ્યાયેલો, પણ પદ્યાત્મક વેદાત્મક આખ્યાનિકાર્ય છે અપ્તાવકગીતાને આધારે તે તૈયાર કરવામા આવેલો અથ છે એની હાથગ્રન કઠી કયાય જાણવામા આવી નથી સ્વ. ઇન્દુજીરામભાઈને નંદરજાગના વત્તસાહને ત્યાંથી તેની નકલ મળ્યાનું પદ્યબંધ ભાગવતની પ્રસ્તાવનામા છે તો તા. ૧૮-૮-૧૯૧૨ ના આક્રમા એએમીએ જણાવ્યા પ્રમાણે તેની નકલ સ્વ. નાથાશંકર પાસેથી મળી હતી, અને પછી એ તૃ. કા. દો ભાગ ૬ ક્રમા છપાયું હતું એર, એ બધાનો સાર એ છે કે એમના પ્રકાશનની પાછળ વડોદરાનું જ પ્રાથમ્ય છે “દ્રૌપદીદરશુ”ની સાલની માફક આનો પણ જોટો છે, તે વિશે વિશેષ ખુલાસો અપેક્ષિત નથી. સ. ૧૭૨૬મા પ્રેમાનંદ સુરત ગયાનું મળ્યું નહિ, તેથી પ્રા. કા. માળામા પછી સં. ૧૭૬૬ ને નંદરજાગ

ભગિનુ યોગ્યુ ! “અખનગાખ્યાન”, “દ્રૌપદીદગ્ધુ”ની જેમ આમા પણ મોમ-પક્ષ-નિયિ-ગાગ નથી, એટલે ગણિત સચ જ નથી “દ્રૌપદીદગ્ધુ”ના કાવ્યબધને લગતા દુષણોથી આ કાવ્ય વર્તિત નથી કડજમકની કૃતિમતા આમા મળે છે, ને નાટકોના તે પ્રકારની યાદ આપે છે જોદામા વર્ણુવાવેશરી, ચોપાયા, ઇદ્રવિજય, ટુચિગ, લીનાવતી, ને નાના અક્ષરમેળ છ’ દેખાય છે ગીતિના માપમા ખામ કરી છઠ્ઠા ગણુ જગણુમા કવચિત્ ગનતી મળે છે મૂનણા આમા પ્રયોગ્યો છે (પૃ ૧૮૩ વગેરે) સમ્પ્રયોગોમા નીચેના શબ્દો ધ્યાન ખેંચે છે —

દમ (૩), ગુપ્તુપ (૬, ૧૭૭), હલ્યો (=માયો ૧૦) ખુનાસો (૧૭), આપ (=તમે ૧૦, ૭૬, ૮૧, ૧૦૧ વગેરે), શાન (=શતિ ૨૪, ૬૫), રોજ (૨૬, ૨૨૬, ૨૬૦), કીરો (૨૬), દાવો (૨૬), ખતનાવતુ (૩૫, ૨૩૮), નાદાન (૩૬), સોમન (૪૫), ખુશી (૫૧, ૨૮૩) વિતતુ (=કામદેવ ૫૮, ૬૩, ૬૭ વગેરે), પચતુ (૫૬), ખરેખર (૬૦, ૮૧), વકી (૬૭, ૧૩૩, ૨૧૮, ૨૪૬), સુકામ (૭૬) અનતુ (=કામદેવ ૭૬), કારમુ (=માનક ૭૧), વગર (૭૬), મોજી (૮૦), જન્મા (૮૫), પિનાથી (૯૪, ૧૬૮), ખચીત (૧૦૧), દુર્લભ-સુર્લભ (૧૦૬) ગચવવા (૧૧૧), પ્રકિત (=પ્રખ્તપણુ ૧૧૩), પ્રમાણે (૧૨૦), નીડર (૧૨૧), જરૂર (૧૨૭, ૨૪૧), ખરાખી (૧૪૪), ધર્વ (૧૪૮), જગધાટાડો (૧૫૧), અવચ (૧૫૫, ૨૭૩), લાખુ (=વદ્ય ૧૫૭), છુડી (૧૬૩), ટોટા (૧૬૬), રકિત (=રુકાવ ૧૬૬), બેડગીબોગ (૧૬૮), માય (૨૦૭, ૨૧૩), ગુણુખાણુ (૨૧૨), જનદી (૨૧૬), ગછે (=જાય ૨૫૨, ૨૮૧, ૨૮૬), આવારી (૨૬૬) તમામ (૨૮૩, ૨૮૫)

વાખ્યાગ્ને માટે (૩, ૨૬૪ વગેરે), જો કે (૬૨, ૨૩૧), તોપણ (૮૬, ૧૧૨), કે (=that ૩૩ ૧૧૩, ૧૨૮, ૧૨૬, ૧૩૩, ૧૭૦, ૧૭૮, ૨૭૫ વગેરે), કે (=no sooner than ૬૪, ૬૭, ૬૯, ૭૬, ૧૩૮, ૧૬૨, ૨૬૧, ૨૬૩, ૨૬૬, ૨૭૮, ૨૮૪ વગેરે), કેવા (અગ્રેજી ગચના-મં. મા બહોને સ્થાને ૧૬૦)

ખામ ધ્યાન ખેંચે છે તે તો “પાઈ”નો જ અર્થ

“જે જે પરંચા બલુ પર તણા તે ઘવા,

કા કે’ પઈના તેડ, ભરમ લાગી ગયા ” (૩૪)

બીજો (૫૭ મે પૃ) પણ “પઈના”નો પ્રયોગ મળે ■

આ કાવ્યમાં 'નવ વાત કવી'થી શામળ પર ટીકાર હોવાનું કહેવાય છે, અને તે મં ૧૭૬૬ માં મહાવિત ખરુ ? શામળનો કર્તવ્યકાળ સ ૧૭૭૪ આસપાસથી છે અને સ ૧૮૦૧ સુધી ચાલ્યો છે.

પેલા 'મિથ્યા' શબ્દથી "ભટ્ટ પ્રેમાનંદ નામ મિથ્યા મલ્લો ન ગુરુનો બોધ રે" (પૃ ૧૭૧) એ પ્રમાણે આ કૃતિ વર્ણિત નથી.

માર્ક્ટેયુપુરાણ—“હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન” (૨ સં ૧૭૫૦) અને ‘દેવીચરિત્ર’ (૭ સં ૧૭૫૨)નો આમાં સમાવેશ છે. એ જુદા કાવ્યો નથી સ ૧૭૨૮માંના અક્ષર ‘મહાનગાખ્યાન’ને આમાં સુધારાવધાગ કરી દાખલ કરવામાં આવ્યું છે અને તે આખું જ પુરાણ સ ૧૭૬૫માં પૂરું કરવામાં આવ્યું છે આ વિષયમાં સ્વ હર્ષચારામ દેમાઈની તા ૧૦-૧૧-૧૯૧૨ના “ગૂજરાતી”ના અક્ષરમાં નોંધ છે તે મહારવની હોઈ અત્રે ઉદ્ધિનખિત કરું —

‘પ્રેમાનંદકૃત હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન અને દેવીચરિત્ર ન્યારે મારી પાસે લખાઈને આવ્યા ત્યારે તે પ્રેમાનંદના મા પુ નો અતર્ભાગ છે, એવું મારી જણાવવા ન હતું જો કે એ રખતે મા પુ. પ્રા કા મામાં છપાઈ તો ગયું હતું જ મય છપાઈ ગયા પછી ભાગ જોવામાં આવ્યું કે એ મા પુ નો એક ભાગ ■ પાછળથી મળેલી મા પુની પ્રત ઉપરથી એ કાવ્યનો બાકીનો ભાગ મૂ. કે દો ના માત્રમાં ભાગમાં છાપવામાં આવ્યો છે તે પ્રત વિ મં ૧૯૨૭ની લખાણેનો છે, જો કે મૂલ્યથી સ ૧૮૯૮ની સાલ નોંઠમાં આપવામાં આવી છે. એ કાવ્ય પ્રેમાનંદનું છે કે નહિ એ વિવાદાસ્પદ વિષય છે”

સ ૧૯૨૭ની મા પુની હાથપ્રત ખરેખર સ્વ હર્ષચારામભાઈએ જોઈ છે કે નહિ, તેની મને શંકા છે. બૂ. કા દો મા મા પુ શરૂ કરતા જ પાઠગ્રંથ છાપી તેમાં સ ૧૮૯૮-૧૯૦૩ હતું, તે છપાવે જુદી કાપતી તે ઉપર ચોટનામાં આવી કે વર્ષ ૪ ૧૯૨૭ સુધારી લેવું સ્વ હર્ષચારામભાઈએ ખરેખર આ પ્રત જોઈ હોત તો મં ૧૮૯૮ કેમ લખે ? એથી જ માત્ર કોઈએ આપેની માહિતીનો જ તેમણે ઉપયોગ કર્યો હશે ! એ પ્રત નવરંગગંતી કોઈ બોલેલા કે બોલેલાનંદના હાથની લખેલી નોંધાઈ છે નામ જ મરેદ ઉપજાવે તેવું છે. પેલા આખ્યાનોના વર્ષમાં પ્રા કા મામાં સુધારો થઈ નધા આખ્યાન સ ૧૭૬૫માં જ રચાયેલ છે, ન્યારે જ કા દો મા દ આ ની સાલ ૪ ૧૭૫૦ અને ‘દેવીચરિત્ર’ની સં ૧૭૫૨ છે આ કેમ થયું હશે ? અહીં ‘દ્રૌપદીહરણ’ અને “અષ્ટાવક્રાખ્યાન”-વાળો જ કિરસો આખ માંને ખડો થાય છે એ ગોરીમડા ગોચરવ સ્વ હર્ષચારામભાઈને નળા પાડો કોઈ કુશળ બાજીગરે અનુભવાયો જણાય છે !

મા પુ વસ્તુસ્થિતિએ “પુરાણીઓની નિંદા”ના બ્યાને ગ્યવામા આવ્યું છે, લાગ્યે જ કોઈ કડવું બાકી છે કે જેમા પુરાણીઓની અટપટી કાઢવામા ન આવી હોય અને વળી આ કા વ તો સામળના “શિવપુરાણ”ની હોડમા ગ્યાયુ છે, તેવું જ પહેલા કડવાની એક કડીથી સ્પષ્ટ છે. આનો ગમે તે રીતે બચાવ કરવામા આવે પણ તે ટકી શકે તેમ નથી સ ૧૭૬૫ પછી ૯ વર્ષે સામળનું ‘શિવપુરાણ’ જન્મ પામ્યું છે મા પુ મ ૧૭૬૫માં ગ્યાયેલું આ કાવ્ય જ તેના પહેલા ૧૦૨ કડવા અને બાકીના કડવામા કાનવિરોધ પામે છે પ્રેમાનંદનું “સુદામાચરિત” જેતા એ માન્ય આપાદી મવત પ્રમાણે ગ્યાયેલું છે મા પુ ના ૧૨૯ કડવા ૧૭૬૫ના માધમા અને બાકીના કડવા ૧૭૬૫ના શ્રાવણમા પૂરા થયા છે આપાદી લેખે આપ્યું માન કરતાં વહેલો આવે !

પણ મુખ્ય પ્રશ્ન તો પુરાણીના કથકાનો કે પ્રેમાનંદે રત્નેશ્વરની પુરાણી ઓથી દમાઠ નાસી જવા માટે મા પુ મા ચિન્હના શ્રી છે ‘ રત્ન સમે પ્રેમાનંદ નહિ માટે નમે પુરાણી પાચ ૫૫ ’ (કડવું ૧૫મું), પણ રત્નેશ્વરને પુરાણીઓ માથે કવડો મથો હતો તેવો જ કોઈ પુરાવો અદ્યાપિપર્યંત માપડયો નથી તેની ‘સ્વર્ગશઙ્કિણી’ (૨ મ ૧૭૪૮ (૧) ને અંતે કા) કાગણે ક્ષોર્ધ ઊઠી કેળાઈ ગયાની વાત આવે છે, પણ એ માન્યની જૂની દાયપ્રત (મ ૧૭૮૯)મા તેવું કાંઈ પણ નથી

ન જૂનો હોઈ તો ગૂંજગાતી સાહિત્યમા મૈથી જૂનો પુરાણી તગડનો અમદાવાદ સ્વ કનાદીય હોદાવાલ ન લદના ‘સાતિસુધા કાન્ધ (૨ મ ૧૯૨૫—કોઈ કા લે પડી ગયેલું તે મ ૧૯૫૦મા છપાયું તે)મા જણાય છે “અષ્ટાવક્રાખ્યાન મા નહિ જેવો, ‘સપ્તશૃંગાખ્યાન’ની પ્રા કા તે ની વાચનામા સહેજ, પછી હરિદાસના કહેવાના ‘લાગતસાગ’ (૨ મ ૧૭૩૭) અને વીરછના કહેવાતા ‘દશાવતા’ (૨ મ ૧૭૪૨)મા દયકા ને મા પુ મા રાચ જાય છે, ને પાઠો અ હોદાના ન લદના ‘મમખાણ’ (૨ મ ૧૯૩૫)મા સાત પડી જાય છે એ માન્યનો નાચક જ પુણી દરિગમ છે એને એમા લેખકે સૂધારી લીધો છે, આ બધી કૃતિઓ એક જ લેખકની હોય તે રીતે ! પ્રમાનંદના ‘દયમ રકન્ધ’મા ‘નથી વાનવ્યન કીધું પ્રાય’ વગેરે વાચ માત વાર આવતા વાક્યમા પુરાણીઓ આવેનો જવડો ઓસરી ગયેલો સ્વરવાય છે, પણ મ ૧૭૬૫ પૂર્વે જ “દયકન્ધ ગ્યાય નો મ ખાવના છે, કેમકે ૧૬૫૪ લદ મ ૧૭૬૫મા સામળના નવ રકન્ધ ગૂંજાતીમાં

લખી રહે છે, “દશમ” રચનો નથી અને પછી ૧૧-૧૨મા સ્કન્ધ રચ્યાવર્ષના નિર્દેશ ગિના લખે છે. એણે “દશમ” નથી લખ્યો. સા માટે ? સૂરતમાં જ પ્રેમાનંદનો ‘દશમ’ અણીતો હતો તો સા માટે નવી મહેનત કરવી ? પણ પ્રેમાનંદનો “દશમ” પૂરો ન થયો; સુંદર મેવાડાએ મં. ૧૭૭૩મા પૂરો કર્યો. (ખીજ કેટલીક કાવ્યપ્રનોમાં મ. ૧૬૭૬ છે, પણ સ. ૧૭૭૬ સંભવિત છે) વસ્તુસ્થિતિએ “દશમસ્કન્ધ”મા પુરાણીઝખડો નથી, પણ કાવ્ય સંસ્કૃતની હરોળમા પોતાનું મૂળરાતી કાવ્ય બીજું નહીં શકે તેવો શ્રોતાઓને વિશ્વાસ ઉપજાવવા માત્ર ને શબ્દો કહે છે.

પુરાણીઓની જે ગિલ્લા કરવામા આવી છે તે ૬૫-૭૦ વર્ષનો કવિ ન હોઈ શકે એણે કડવું ૪૨, કડવું ૧૪૩ અને કડવું ૨૧૪માં તો એવા અત્યંત કટાક્ષ કર્યા છે કે કોઈ સંજ્ઞન એ સહન ન કરી શકે !

જેર, હવે તેમા અર્વાચીન તત્ત્વ જોઈએ :

“હવા ઉતર પર્વત અવનવા, જોમાથી વહે નિર્મલ સલિલ,
રાખકૂટ વૃષભ હસનાભ ને, કપિવંદ્ર ને નીલ. ૧૩
સ્વર્ણશળી રાતશૂળી છે, પુષ્પક મેલે બાધી જી મીઠા;
વિરલક્ષા વરાહાદિ આલિયા, મયૂર મયૂર શોધે સર્પબીજ. ૧૪”

(કડવું ૧૧૨૩)

આ મીલનો અર્થ શા છે ?

આ કાવ્યમાં શબ્દના પ્રયોગો ઉપરના બનાવટી કાવ્યોમાંના શતશઃ પ્રયોગવા છે. વિસ્તારભયે એ વિશે મૌન જ સેવું છું. (એ સ્વતંત્ર રીતે અન્યત્ર નોંધાયા છે. અને ઉપરનાં કાવ્યોમા છે તે બધા જ પ્રાય છે, એટલે આ પિંટપેપણુ જ થઈ પડે) આ કાવ્યમા ધન્યવાદ અને વિહિત એ શબ્દો ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

નાટકો—“રાપદર્શિકાસત્યભામાખ્યાન”, “પાચાલીપ્રસન્નાખ્યાન” અને “તપત્યાખ્યાન” એ ત્રણ નાટકો પ્રસિદ્ધ થયા છે સને ૧૮૬૫મા રામરામ શાસ્ત્રીએ અને પછી સને ૧૯૦૬મા સ્વ નરસિંહરાવભાઈએ નાટકોની અર્વાચીનતા બતાવી છે એના સાચા ખુનાસા હજી થયા નથી. સ્વ. મદુભાઈએ ખુવાસા કર્યા છે તે કા તો ચકાસપદ કૃતિઓમાના અવતરણો આપી કર્યા છે, કા માત્ર ઉત્પટાજ જ દલીલો પ્રયોજી છે. મોટા કામના એ જવાબ તદ્દન છોડરમતિયા (choatish) છે.

આ ત્રણે નાટકોની નાટકોનું બધારણુ અને લાયાનું સ્વરૂપ એ બે રીતે કસોટી કરવાથી આપણે નિર્ણય લાવી શકીએ. એ તો ખરું કે આ નાટકો

મં. નાટ્યસાહિત્યના નિયમોને આમૂલ્યરૂઃ વળગીને રચવામાં આવ્યાં છે. પણ કોઈ પણ ચતુર વાચક એકામાં આવતી ગર્ભિત પ્રવેશપદ્ધતિથી એની નવી રંગભૂમિની ડાઘા પકડી શકે તેમ છે. અંકની વચ્ચે જ આવું બધાં પાત્રોં આત્માં જાય અને નવાં જ પાત્ર બીજી સ્થળે પ્રવેશ કરે, તે ચાત્માં જાય ને બીજી જ સ્થળે બીજાં પાત્ર પ્રવેશે; આવી પરંપરા ચાલે છે; એ મં. નાટ્યસાહિત્યને ગુંમન નથી. પણ તે બધાંને વટાવી જાય તેવું તો “તપન્વાખ્યાન”નાં ઉદ્દેશા અંકમાં મંદરજી તપનીનું જ્ઞાદેરમાં કુચમર્દન કરે છે તે. આવો અક્ષીક દેખાવ મં. નાટ્યસાહિત્ય કદી બગદારન કરી શકતું નથી. નાટકો પ્રસિદ્ધ થયાં તે અગાઉ થોડાં જ વર્ષ ઉપર પ્રસિદ્ધ થયેલા મરાઠી નાટક “સુમદ્રા”માં અર્જુન રંગભૂમિ ઉપર સુમદ્રાનું કુચમર્દન કરે છે, તે વિશે પછી તો ખૂબ ચર્ચાઓ થઈ હતી, તેની અત્રે યાદ આપવી કીક લાગે છે.

નાટકો તો વીરજીના હાથની નકલોની નકલો છે! તેની પ્રૌઢ ગૂઢગતી તેટલી જૂની છે. પણ તે વખતની બોલાતી નદિ પણ કૃત્રિમ હોવાનું સ્વ. દી. જ. કેશવલાલ હ. કુવે “પ્રેમાનંદ” નિબંધમાં કહ્યું છે! આ શું બતાવે છે! નર્મદયુગની સમૃદ્ધ ભાષાનું સંપૂર્ણ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી ભાષા-ભૂમિકાનો કૃત્રિમ સ્વરૂપમાં, પણ મૂળ ઉત્પાદક પ્રેમાનંદ! કેવી મનોદર કલ્પના! અને શબ્દો પણ જુઓ:—

લૂણ, બાણુ, લૂંતા, ખરેખાન, સલાહ, વાણેશરી, અણમાદિતી, વગર, વારને, મલત, બસા, બેત, ગરક, ફરક, ઠસાજ, મિના, ઉપરી, બેનર, ખચીન, પોખાર, આગમ, દાલીમુવાલી, કમળે, નીંર, એકદમ, સ્વયં, બહારાત, દાનન, મનસગી, મોમન, બોગણરી, કન્યવાદ, ક્યાસ, કબૂલ, મહારાય, કારી, કમી, ગનવી, જેમ, વધારે, તમ્ક, કરામત, આજુબાજુ, દુર્મિલ, કારમી, જલદી, ખુશામત, જરૂર, મરકરી, હરકત, જમીન, નસીમ, રકમ, સગકારી, નિકાલ, તમાસા, બંદોમસ્ત, દિમાવતી, ખારીક, આવા તો અંખ્યાબંધ નવા જમાનામાં બાપક થયેલા શબ્દો છે.

નાટકોના પ્રૌઢ મલમાંના વાક્યપ્રયોગો-અંગ્રેજી અમર નીચે થયેલા પણ પાગવાર છે વિસ્તારગમે અદો નથી આપતો. (અન્યત્ર એ જ વિશે મેં વિસ્તારથી લખ્યું છે.)

પિનાથી, માત્રથી, દેવથી, કુમારથી, આપથી જેવા પ્રયોગો તો જોતાં જ નજરે ચડે છે. પણ આંખે ચડે છે તેવો પડેડ શબ્દ છે. એ “નર્મકાશ”માં નથી. લઘુશબ્દએ તે સૌથી પ્રથમ બોધ્યો છે, અંગ્રેજી parrot માથે. અને “તપન્વાખ્યાન”માં તો તે જેવા પ્રયોગયો છે (નવી આવૃત્તિ, પૃ. ૮૮, ૧૨૨).

“શું ઝાડખીડ બની જઈ હોગારે હોમ ઈર્ષા ” (૧૦ સ)

જેવા અગૂજરાતી પણ ૨૧ આનંદશકરભાઈએ મળેલા ગૂંજગતી કરી દીધા તેવા પ્રયોગો નર્મદયુગ સુધી પણ નાટકોની રચનાને જવા દે તેમ નથી.

“મજવાસી” સાથે પ્રયોગયેલો “બગવાસી” શબ્દ શા કારણે અપાયો છે તે સમજાતું નથી ૨૨ કે હ ધ્રુવે તો પછી “બગવાસી” નો “મહાગાદ્દરી” ફેરવી નાખ્યો છે અને ‘નવીન નામનારી પ્રેમાનંદમયિત’ એ વગેરે શબ્દો આવીરૂપ પેના ‘મિથ્યા’ શબ્દની વાદ આપે છે, તે વિશે તો મૂલ્યન જ કરી વિચારુ છું

[વસ્તુબળા ‘મારુતિવિજય’ની આજ દશા છે, તેનું અત્રે જ સૂચન થોડ્ય છે.]

મંદાતાખ્યાન—આ કાવ્ય અત્યંત સામાન્ય કોટિનું છે એમા ઉપર નોંધાયેલા શબ્દો ને વાક્યોના પ્રયોગો પૂરતા પ્રમાણુમા દેખાય છે એ વિશે માત્ર અગ્રહિનિર્દેશ જ પૂરતો છે વધુમા પેલો આવીરૂપ ‘મિથ્યા’ શબ્દ અહીં પણ પ્રકાશે છે

“આવિંશી બટ પ્રેમાનંદ, મિથ્યા કહાવે નામજ ” (૧૮)

[શામળશાનો મોટો વિવાહ—આ પ્રા કા માળામા નથી હપાયુ, પણ પછીથી “સાહિત્ય” માસિકમા મોડેથી હપાયુ છે પ્રેમાનંદનો અસલ નિવાહ મળી આવ્યો છે ૩૬ કડવાનો, એની અને આની વચ્ચે કાંઈ મેળ નથી આમા પણ ઉપર નોંધાયેલા શબ્દો પૂરતા પ્રમાણુમા પ્રયોગયેલા છે આના રચનારાને પ્રેમાનંદના અસલ નિવાહ વિશે કાંઈ પણ જાણુ નથી હગ્દિસતો નાનો નિવાહ અને પોતે ૨૨યો એ આ મોટો એમા નાગરોના આવતા રતિવાહ, કાતિવાહ જેવા અર્વાચીન નામો જ એને જૂના સમયમા જતા અટકાવે છે

પેલો આવી-રૂપ “મિથ્યા” શબ્દ કે તેનો પર્ચાય જુઓ

‘હદ પ્રમથ મતિમદ ન જાણુ જુથક કે વાક પ્રેમાનંદ ર’ (૫ પ)

‘નન પ્રેમાનંદ મિથ્યા જાણે ન્યમત્યમ હરિગુણને ગાક ર’

૫ (૧૧૧)

આ કાવ્યનું પ્રકાશન છેલ્લા કડવા ૨૧ ધનસ્થામલાન વેંલ પાસેથી અને આખરનું કડવુ નિ શ્રી જીખાભાઈ શિ શુકન પાસેથી મેગીનો કરનામા આ યુ છે આ કા વની પુષ્પિકામા પ્રેમાનંદની રચનામા ‘દ્રૌપદીહરણુ’, ‘ઓખાહરણુ’, ‘નળાખ્યાનનો સાથે નિર્દેશ છે, તે ઉપરથી ‘દ્રૌપદીહરણુ’ પણ અસલ પ્રેમાનંદનું છે એમ સમર્થન કરવામા આવે છે પુષ્પિકામા વર્ષ જ

નથી એટલે ગણતરી થઈ શકે તેમ નથી ! અને શ્રી. બીખાભાઈ તેમના એક પત્રમાં લખે છે કે “મં મોકલેલા કડવાને અને પુષ્પિકા હતી જ નહિ” આ બનાવટ કાણે કરી ? સ્વ કંટાવાળાએ ?]

વક્ષસનાં આખ્યાનો

શ્રી. નરસગમ ત્રિવેદીએ પ્રેમાનંદમુનવક્ષસ ૮૫૦ એ વર્ષ ઉપર આપ સમક્ષ આખ્યાન આપ્યું હતું તેનાથી વર્તમાનના દેવા ન દેવા વિશે આપને ખ્યાલ આવ્યો જ હતો. એ કહેવાતો વક્ષસમિત્રધર્માખ્યાન (૨ સ. ૧૭૬૦), મુષિધિરદૃષ્ટકોરસવાઈ (૩ મ ૧૭૭૧) અને કુતીપ્રમત્તાખ્યાન (૨ મ ૧૭૭૭)માં સામળ વિશે ગર્ભિત કટાક્ષ કરે જ; હેતુમાં તો રખીદાનો નિર્દેશ છે. ચારુ, સામળને રખીદાને મેવાબો ક્યારે ? સ્વ અં. જુ જાની, વિ શ્રી. નરવક્ષસ પ્રજાગમ પ્રેમાઈ અને શ્રી ગમવાય મોદીએ વર્ષો ઉપર સામળના જ સંબંધમાં જતાં છોકરાં ‘મિદાસન બત્રીસી’ની ગ્યના સામળે સ ૧૭૭૭માં ચક્ર કરી ૧૫ વાર્તા ગં. ૧૭૮૫ લગભગમાં પૂરી કરી; એની ખૂબ ખ્યાલ આવવાની રખીદાને મં. ૧૭૮૫માં સામળને નેડાબો, અને ૧૫ વાર્તા સાંભળી એથી જ સ્પષ્ટ થયે કે મૂળે પ્રેમાનંદ અને સામળ મમકાલીન હતા એ માન્યતાએ જેમ ‘કોપલીદગ્ધ’ “અટાવકાખ્યાન” અને “માર્કેડેવપુગણ”ની ગ્યના થઈ તે જ રીતે આ આખ્યાનો પણ કાળા થયા પણ પછી તે બાજુ બીધી વળી-સામળનો મમય જ મોડો હતો આમ આ કાળો સકારપદ બન્યા. એક બીજું વળી પ્રેમાનંદ ગૂજરાતી ભાષાનો ઉદ્ધાર ન થાય ત્યાંમુધી પાંચડી ન પહેરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી, તેવું વક્ષસજની ગ્યેલી “પ્રેમાનંદ કથા”થી જાણીતામાં આવે છે વક્ષસજના “વક્ષ પ્રતોત્તર” (૩ મ ૧૭૮૧)માં મળે છે કે વક્ષએ પોતાના એક મુન્દ કાચરી પિતાને પ્રશ્ન કર્યો તે એનાર પાંચડી પહેરતી તે પાંચડી દાજગ મનાગ સામળનો દરીફ (મ ૧૭૭૦-૭૫માં એ કાચ ગ્યી સડેક વર્ષ અકર્મણ પડ્યો હોયો) વી-જી હતો આ ક્યારે બન્યું હતું ? “કુ સામન મુધિરપાનાખ્યાન” (૨. મં ૧૭૮૦)માં વક્ષસ કાઈ નથી હોતો ને તે પત્રીના વર્ષના કાચમાં કહે છે એટલે સ્પષ્ટિત ૧૫ મ ૧૭૮૦ અને છે ચારુ, પ્રેમાનંદ ત્યાંમુધી બેઠો હતો ? સુદ મેવાકાએ સ. ૧૭૭૩માં “દસમરકન્ધ” પૂર્ણ કર્યો હોય તે પ્રેમાનંદ તે પૂર્વે જ દુનિયા ઝોડી ગયો હતો

માત્ર વર્તમાને શ્રેક મનાવગ યોગ્યને નીક કડવા ગ્યેલી બાજના પગિલામ તે આ આખ્યાનો છે ગ્યેવર્ષ મિત્રા બીજી કમ

આપનામા આવતુ નથી, એટલે કસોટી થઈ શકતી નથી. ‘આર્યજ્ઞાનવર્ધક’-ની યાદીમાંના પેલાં દ્વિવિધ-વલ્લભીય કાવ્યો તો ગેબજ થઈ ગયાં ને આ નવાં જ હાથ આવી ગયાં !

શબ્દ અને વાક્યના પ્રયોગો જોતા ઉપરની શકારૂપદ કૃતિઓના પ્રયોગોની તેમા વિપુલતા છે, જે પ્રેમાનન્દના સમયની સિદ્ધ કૃતિઓમા દેખા દેતા નથી નાટકોના પદોની જેમ વલ્લભના આ આખ્યાનોના હોદોનો પ્રયોગ ૨૧ કલાદીપ ડોટાવાય ન લદતા “લાલિસુધા” (૨ ૪ ૧૬૨૫)મા મળી આવે છે શબ્દ-વાક્ય પ્રયોગોનુ સામ્ય તો છે જ, તે રિશે સૂચન જ પર્યાપ્ત છે એ કાવ્ય ગાળી મૂકતામા આવ્યુ હતું અને પ્રા કા ને તથા પ્રા કા. માળા સને ૧૮૬૫મા ગદ્ય થયા પછી સને ૧૮૬૬ (વિ શ ૧૬૫૨)મા ઉકે પ્રસિદ્ધ કરવામા આવ્યુ હતુ શા માટે ? પ્રેમાનન્દાન્તે નામે છપાતા સદિષ્ઠ કાવ્યોની પોલ પકડાઈ જત એ હેતુએ તો નહિ ને ? સ્વ લદતું ‘અક્ષગણસ’ અને ‘મિત્રધર્માખ્યાન’ની રરત્ત વચ્ચે સામ્ય લક્ષ્ય ખેંચે છે.

ખીજુ, “માર્કડેયપુરાણ”નો ઉર્દૂ લેખક અને વલ્લભના કાવ્યોનો લેખક એક અને અનન્ય છે એ તેમાની લેખકની નક્કાહથી ૨૧૮ થાય છે

અને જનાવટી લેખક છે તે છુપાવનામા પણ નથી આવ્યુ ! ‘દુ શાસન-રુધિરપાનાખ્યાન’ન અતે “નામધારી” શબ્દ પ્રેમાનન્દાન્તે નામ સાથે આપતા “મિત્ર્યા” અને નાટકોના ‘નામધારી’ શબ્દનો ખ્યાલ આપે છે.

નાટકો અને વલ્લભના આખ્યાનોનો કર્તા એક હોય તેવો મત પ્રો. ડાયમગાય માકડે દારકા ઉપર આપ્યો છે, તેની અત્ર યાદ આપુ છુ આ જધાનો મેગ તો એ છે કે નગમિદને નામે વ્યાધેના ગોરિદગમન, અને સુરતમગ્રામ, પ્રેમાનન્દને નામે અખ્ય-તુમાખ્યાન, અષ્ટારકાખ્યાન, માર્કડેયપુરાણ, ત્રણે નાટકો માધાતાખ્યાન અને સામજીશાનો મોટો વિવાદ, વલ્લભના નામે મામે આખ્યાનો અને મારુતિવિજય નાટક (૮), એ તથા એક જ લેખકને હાથે જીતરી આવેલી કૃતિઓ છે

એ લેખકને હાથે ગ્લેન્થગના પદો મૂર્ખાવતી અને સુનાવતી, વીગ્જીને નામે જનિરાગનનુ આખ્યાન અને દશાવતાર, હર્મિસને નામે ભાગતમાર, સીનાવિરદની ચાતુરી અને શ્રાદ્ધ અને દાગ્ધદાગને નામે ગપ વિવાસ અને પ્રા કા મ. હમાના પ્રકીર્ણ કાવ્યો જિમા કરવામા આવ્યા છે આ વિશે પર્ગિશિષ્ટોમા મેં રતત્ર તથા પૃથક્ પૃથક્ કરી છે, અહીં આપના સમયનો નકામો ભોગ તેથી લેવા નથી ચાહતો.

ઉપસંહાર

વસ્ત્રભને નામે “ત્રેમાનંદ કથા” અને ત્રેમાનંદને નામે “વસ્ત્રભપટ્ટો” એ નામે પ્રમિદિમાં આપ્યાં, ‘ત્રેમાનંદ કથા’માંથી તો અવતર્યો. પણ અપાયાં, એ અને “વસ્ત્રભ પટ્ટો” ના એમાં પર ત્રેમાનંદને ગદોગુ શિષ્ય-મગ્ગ અને એ શિષ્યોએ ગૂઝગતી સાદિત્વની અનેકવિધ સેવા કર્યાં પછી જાહેરમાં આવ્યું; સામ્યાગધ સંધાનાં નામે પણ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આપ્યાં, અને આ આખી યોજના શરૂ થઈ તે મને ૧૮૭૧ પૂર્વે, સ્વ. નવસરામ પડ્યાએ “મામેરૂ” બહાર પાડ્યું તે પહેલાં જ; કેમકે એમા સામગ્ર અને વસ્ત્રભ વચ્ચે થયેલો “વસ્ત્રભપટ્ટો” ત્રેમાનંદની કૃતિ તરીકે નોંધાયો.

આ બધાં કાવ્યો-નાટકોના લેખક સ્વ. કથાદીપ હોટાસાલ ન. ભટ્ટ જ હોય તો એમને “સાંનિશ્ચયા” પોતાની ૧૯ વર્ષની વયે મે. ૧૯૨૫-મને ૧૮૬૬માં રચ્યું તો એમને જ દ્વયે “અધ્યયનપ્રાપ્તિ” મે. ૧૯૨૬-મને ૧૮૭૩ એગસ્ટની સા. દુકાળમાં રચાયું; પછી તો એક એક પછી એક કાવ્યો રચાયાં સને ૧૮૭૪-૭૫માં સ્વ. કાટાસાળા વડોદરાના કેળવણીખાતામાં નિભાયા; સ્વ. ભટ્ટનો ઉપયોગ ધીમે ધીમે વધ્યો, અને ૧૮૮૭ પૂર્વે તો સ્વ. મહારામ-ભાઈના જાણવામાં પણ અધ્યાનંધ કૃતિઓ આવી; છતાં એમા અટાવકાપ્રાપ્તિ, દશિશ્વરાપ્રાપ્તિ-દેવીચરિત્ર સહિત માર્કેટબુરાણ, અધિતાપ્રાપ્તિ અને સામગ્ર-શાનો મોટો વિવાદ નહોતાં જ. વસ્ત્રભના છપાયેલાં પાંચે કાવ્યો ને પેલા “મારુતિવિજય”ને સ્થાને જુદાં જ નામે છે—અને વસ્ત્રભ પછી એ એક પુત્ર અને બીજો શિષ્ય “ત્રેમાનંદકથા” એ શિષ્ય વસ્ત્રભની કૃતિ નોંધાઈ. આ એક વસ્ત્રભનાં ને તે કાવ્યો કહી પ્રકાશમાં આપ્યાં જ નહિ.

આપની સામે દૂંકા સમયમાં મારે મારા આ પહેલાં અધ્યાપનના મુદ્દા આપરા પડ્યા છે, તેમાં વિસ્તાર થઈ શકતો નથી. તેના પ્રત્યેક મુદ્દાની હજીવટ કરવામાં આવે તો દિવસોના દિવસો વીતી જાય.

પ્રિય મિત્રો,

ત્રેમાનંદ મહાન હતો, તે જતાવવા મહાભાવે આ નવી રચનાઓ થઈ છે. એ નવી રચનાઓ નવી રચનાઓ છે તે સમગ્રી સમાજ તે માટે લેખક કાષ્ટક જાણે કે ખ્યાલ પણ રાખ્યો છે:

૧. સકારપદ કાવ્યો-નાટકોમાં કવચિત્ વર્ણો જ નથી; વર્ણો હોય તો તે બીજી કાંઈ માદિતી આપવામાં આવી નથી હોતી. જરાં કાવ્યોમાં આવું

લાગ્યે જ મળે છે કંદી વાર કે એવું કાંઈ આપ્યું હોય છે તો તે આમક જ હોય છે અને કમોટીમાંથી પાર લીધરી સકતાં નથી.

૨. ભાષા જૂની સચરાઈ રહે તેનો ખ્યાલ રાખવા છતાં નવા શબ્દો અને પ્રયોગો જાણ્યે કે અજાણ્યે રદી જવા પામ્યા છે. તેથી તેનો સમય નક્કી કરવામાં મદદ મળે છે.

૩. બનાવટી કાવ્યો નાટકોમાં જોને નામે એ ચઢાવવામાં આવ્યા છે, તે તે કવિના નામ સાથે “મિથ્યા”, “નામધારી” કે તેના પર્યાયશબ્દો પ્રાયઃ પ્રયોજવામાં આવ્યા હોય છે. બેશક એના અપવાદો મળે છે. અને હલકે એ કાંઈ પણ કાવ્ય કે નાટકની હાથગ્રંથ જોઈ-જાણી હોય તેવો સંસ્કર પુરાવો મળતો નથી, એ એવે સ્થળેથી, તે પણ નક્કીના રૂપમાં, કે જે સ્થળનો કંદી પત્તો લાગ્યો નથી, લાગી શક્યો નથી. “શ્રવ્યગૃહાખ્યાન” કે “માર્કંડેયપુરાણ” જેવાની હપ્તો હોવા વિશેની વાતો ટકી શકતી નથી અને એ બધાંની પાછળ કાંઈક બેદી બ્યવસ્થા હતી, તેવું છેક સને ૧૮૭૧થી માલુમ પડી આવે છે ૨૪. હિંદુશાસ્ત્રજ્ઞો જેવા પણ તેના ભોગ થઈ પડ્યા હતા, તે તેમના ૨૫. નાથાશકર વિશે ઉપર એક સ્થળે સૌંધાયેલા શબ્દોમાં ૨૫૦૮ છે. પરિશેષતઃ કહું કે ૨૫. નાથાશકરની મંડળીએ માત્ર ૨૫ હિંદુશાસ્ત્રજ્ઞોને નહિ, પણ સમગ્ર ગૂજરાતી પ્રજાને ગોઠીમડા એકઠાવના અનુભવ કરાવ્યો છે.

આ બનાવટી કૃતિઓ કોની છે એ સાબિત કરવાનું આપણું કામ નથી એ ઉપર કહી ગયો છું, છતાં વચ્ચે વચ્ચે ૨૬. કલાદીપ છોટાલાલ ન. બદનેા મેંબંધ પ્રમંથોપાત્ત જતાવાયો છે. એમની વિદ્વતા અને પ્રતિભાનો ખ્યાલ કરતાં એમને માટે એ કાંઈ પણ અમેંભવિત નથી જણાતું, ૫૦ જેટલા ગ્રંથો અને ૨૦૦૦ જેટલા લેખો ગૂજરાતી જનતાની સેવામાં ધરનાર વિદ્વાનને માટે

મારે તો અંતમા માત્ર એટલું જ કહેવાનું છે કે ગમે તેની એ કૃતિઓ હોય, સ. ૧૭૦૦થી ૧૮૦૦ વચ્ચેની ગૂજરાતી ભાષાનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી એ કૃતિઓ નથી; તો “ગોવિંદગમન-સુરતમગ્ધા” સં ૧૫૦૦ આસપાસની કૃતિઓ નથી.

અહીં મારું નરસિંહ અને પ્રેમાનંદ તેમ જ તેના સમકાલીનોની કૃતિઓ વિશેનું વક્તવ્ય પૂરું થાય છે. આ કા. માળામાંથીજ પણ હજી કેટલીક સંદિગ્ધ કૃતિઓ જણાઈ છે. તે વિશે જીગ્ન વ્યાખ્યાનમાં કહેવાનું ધારી આ મારું પહેલું વ્યાખ્યાન પૂર્ણ કરું છું. પરંતુ તે પહેલાં કું આરા પરમ મિત્ર શ્રી. નરવરલાલ

પ્રેમાનંદ અને પુરાણીઓ વચ્ચે ઝઘડો (?)

ફાકવિપદપાત્ર કવિ પ્રેમાનંદને અને પુરાણીઓને ભાગે ઝઘડો પો હોના, તેની સામિતી તરીકે ગૂજરાતી સહિતમાથી કેટલાક પ્રમાણે ૥૫નામા આવે છે આ ઝડપનું મૂળ ડોહાઈના કવિ રત્નેશ્વરમા મહેરામા ૥૦થુ છે ડોહાઈમા તેને જુલિના વિષયમા ૫૭ક ઝઘડો થયો અને તે ૫૫ થયો આખરે પદ્યવણીથી ત્રાસી તે કૈણાટ ચાલ્યો મૂલો ત્યાથી તે વડોદરા તાવી પ્રેમાનંદનો શિષ્ય બન્યો. રત્નેશ્વરના પોચાપણા વિશે “માઈડેવપુરાણ”મા ૩૬ કટાક્ષ પાશુ મળે છે ‘ રત્ન સ્વયં પ્રેમાનંદ નહિ, માટે નમે પુરાણી ૥૫ રે. ૫૫” (કડવુ ૧૫૫)

—અને પછીથી “માઈડેવપુરાણ”મા ભાગ્યે જ કોઈ કડવુ એવું છે, જેમા પુરાણીઓની ઝાટકણી ન કાઢવામા આવી હોય એમા પરાક્રાંતિએ હોયેની ઝામ્ખણીના આ ચાર નમૂનાં જોવા જેવા છે

- (૧) “પુત્ર પુરાણીનો દો, દોયે મૂર્ખ અલણ
મુખ કહે આણીનો દો, લટી બીજે સુત સુલણ ૮૮”
(કડવુ ૪૩ મુ)
- (૨) “પરપણિયાણી દોયે કડ્ડા તો, કરો પુરાણીજન આમ રે ૯૮
તમારી દયિતા દૈત્યને દઈ, મુધરાવી લેજો સાર રે”
(કડવુ ૧૩૫ મુ)
- (૩) ‘આથી ઉનકુ પુરાણીને, ઘેરે ઘેરે ભાઈ,
છે નારીઓનું તેજ અતિશે, જે સન્નન લેઉં હુ ખદાઉં ઉડ
નયન સર્વશ્ચસુરે સુર્ષ કંઠ કડુ થોડુ તેજ,
ત્યમ પુરાણો પિતા સ્વપ્ના કેરૂં હરો ચૌવાનહેજ ૭૪”
(કડવુ ૧૪૩ મુ)
- (૪) “સુત ઉપલવો તો ઉપલવો આવા પુરાણી બાવા તમે છ
માઈકિંગિદા રાડે છત્યા, તે કામ ન અવે સારે સમે છ ૨૪”
(કડવુ ૨૧૪ મુ)

માઈડેવપુરાણ—કાગ પુરાણીઓની પાછળ પડતા પોતાની ૬૫-૭૦ વર્ષની વૃદ્ધાયે પશુ કેટલી દદ વગવી ગયેલા છે તેના આથી વિશેષ બીજા નમૂના કદી ક્યાય પશુ મળી શકવાના નથી

રત્નેશ્વરને અને પુરાણીઓને ઝગડો હતો તેવું તેની “સ્વર્ગશિદ્ધી”ના અંતે મળતા નીચેના વાક્ય પરથી કદપવામાં આવે છે.

“વસંતો વાહવ દર્ભાવતી તજ્જુ” ગામ કો. કારણમતિ.

શ્રીમાળી રત્નેશ્વર નામ, કર્ણપુરીમાં પામ્યો કામ. ૩૮”

(૫ ૪૮)

‘સ્વર્ગશિદ્ધી’ની આજે જે હાથપત્ર સ ૧૭૯૯ની ગૂજરાત વ. મો. દ. હ. વિ. પુ. ન. ૩૩ લ-ની જૂની મળે છે તેમાં અહીંની છેલ્લી ૬ પંક્તિઓ જ નથી. ૨. સ ૧૭૪૮ માર્ગશીર્ષ વદે ૪ શુક્રવાર, એ પશુ જ્યોતિષની ગણતરીએ ખેડે દિવસ છે તે દિવસ તો રવિવાર (તા. ૨૯-૧૧-૧૬૬૧) છે. તેમ છતાંયે આ સંબંધથી એ વડોદરા આવી પ્રેમાનંદને સંજો સ્થાનું મિલક થતું નથી બેસક, રત્નેશ્વરના ‘દશમસ્કંધ’ને અને નૃમિહો-પામક “પરમાશુદ્ધ” યુરનો ઉલ્લેખ મળે છે પણ આપણો “પ્રેમાનંદ” અઘાપિપર્યંત “નૃમિહોપામક” લખવામાં આવ્યો નથી આ સિવાય રત્નેશ્વરની મિલક કૃતિઓમાં રત્નેશ્વર પ્રેમાનંદનો સિધ્ધ હતો કે તેણે વડોદરામાં આવી રચના કરી હોય તેવું મળતું નથી. (તેની “મૂર્ખાવહી” ને “સુચાવહી” તેમ જ પદો સંકરપદ છે.)

પ્રેમાનંદની સિદ્ધ-અસિદ્ધ કૃતિઓમાં “અષ્ટાવકાખ્યાન” (૨. સ ૧૭૨૬ કે ૧૭૬૬)માં “રે ગણુ પોથીમાય, ન મતિ પુરાણી મરી,” (૫ ૩૮) આવું એક વાક્ય અને “સમ્યક્માખ્યાન” (૨ સ. ૧૭૨૬)માં મૂ. કા. દો. ની વાચનામાં નહિ પણ વડોદરાની વાચનામાં નીચેનું વાક્ય મળે છે:

“અનિયા પુરાણી બુવમ્બુવા, મુસ્વરે બાપે જાન,

૧. ૬૫પુરાણુ ને પુરાણનુ, મેજવે બહુ માન ૨૦”

(કડુ ૧૩ મુ.)

જો મૂ. કા. દો. ભાગ ૬૬માં વડોદરાના ન્યાય તરીકે નોંધાયું છે ત્યારે દક્ષિણમના કહેવાતા “ભાગતસાગ”માં આ પ્રમાણે છે

“કહે સુભે ભારત પૂરે છ, તેનું આવગદ થાય અપૂરે છ ૩

એ તો મૂર્ખા કરી વાનો છ બલો અગાવ કરી રાનો છ.

નવ ભણે પુરાણી આવ્યા છ, તેથી એવા દોષ મવાવ્યા છ ૪”

(કડુ ૨૦ મુ. ૫ ૬૮) (પ્રા. ૩ માળા, ૪ ૬)

એ પછી વીરજના કહેવાતા “દશાવતાર”ના “વ્યામચરિત”માં ‘પુગાણી-નું પૂરે કરવા, દેવે અવતાર લીધો” (પ્રા. કા. ૩ ૮, ૫ ૨૦૯, ૨૩મી કડી) આવો અડાનો નિર્દેશ છે.

એ પછી હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન” (૨ સ ૧૭૫૦) અને “દેવીચરિત્ર” (૨ સ ૧૭૫૨)-આ બંને કૃતિઓ વડોદરાના પ્રા કા માળાના “માનપુત્ર” માં ૧૭૬૫માં રચાયેલો કહી છે એ અને મહિત ‘માર્કડેવપુરાણ’ (૨ સ ૧૭૬૫) માં જ એ પરાકોટિએ મળે છે આ મિત્રાણની અન્ય કોઈ કૃતિમાં માર્ક જ મળતુ નથી ‘દશમસ્કંધ’ (અભવિત ૨ મ ૧૭૮૦ આમપાગ, * મા ‘નથી વાદ નયન કીધુ પ્રકાશ’ એવા નાકરથી (આ ‘દશમસ્કંધ’ મા પ ૨-૭ વાગ આવે છે) ઝવડાની સમવિતનાને તે ‘દશમસ્કંધ’ ના વિષયમાં માવ ઝોમરી ગયાનુ હેવામાં આવે છે રકુટ રીતે આમાંથી ઝડો વાકા થઈ શકનાની સ્થિતિમાં નથી

ગૂજરાતી માહિત્યના ઇતિહાસમાં પુરાણીઓ ઉપગમે કટાક્ષ હું ન બૂલતો હોઉં તો, સૌથી પ્રથમ સ્વ. કનાદીપ છોટાલાલ નરભેરામ ભટ્ટના “શાંતિસુધા” (૨-વા વર્ષ ૧૯૨૫-સને ૧૮૬૯-તેમની ૧૯ વર્ષની વયે -એક, “કોડક પ્રસંગને લીધે” પડી રહેલુ, તે ૨૭ વર્ષે સને ૧૮૬૬ માં ૭પાયા) માં મળી આવે છે

- (૧) ‘અડો ઉદ તવ દેખાય, ક્યમ ભસો નહીં પેખાય ?
સમતે શી પુરાણી વાત, વાચે રાસ જે દિનરાત ? ૩૩
ક્ય ક્ય ને નિતજ વખાણી કીધી શુદ્ધ જેણે વાણિ !” (૫ ૧૫૧)
- (૨) ‘૨૪ તરુણ પુરાણી, મરુને વામ પાસે,
કહિ કહિ જન ભોળા, બોળવે છે પ્રયાસે’ (૫ ૨૫૩)

* સુદર મેવાડાએ સ ૧૭૮૬ માં વસત પચ્ચમીને દિવસે પ્રેમાનંદનો “દશમસ્કંધ” ૫૩ ના માત્રની અવલમ અપૂરો રહ્યો હતો, તે પૂરો કર્યાનુ મળે છે પણ એક પ્રતમાં સ ૧૭૭૩માં રચ્યાનુ મળે છે જેમકે—

‘સવત સત્તર તોહોતેર વસતને દિન
અખાય બાવનથી અનુસ તે હરિપ્રાથી થા પુરખ’

(૨ વ સો ૬ હ સિ પુ ન ૫૫૪)

નવાખ્યાન નુ એક વર્ષ સ ૧૭૭૬ પણ મળે છે, પણ ગૂજ વર્તી મો ૬ હ સિ પુ ન ૬૫૫ એક ની સ ૧૭૫૬ જેટલી નૂની પ્રત મળે છે, તે જોતાં સ ૧૭૭૬ નહિ પણ સ ૧૭૮૨ ન સાચુ વર્ષ છે આ રીતે મ ૧૭૭૩ પહેલાં જ પ્રેમાનંદ ગૂજગી ગયો હતો, એટલે ખરું જોતાં ‘દશમસ્કંધ’ સ ૧૭૭૩ પૂર્વે રચાયો છે વ નસ મૂરતી બાગવતનો ‘નવમસ્કંધ’ ૧૭૬૫ માં પૂરો કરે છે, અને ‘દશમસ્કંધ’ કોડી રક, ‘એકા સ્કંધ-દ્વાદશસ્કંધ’ જ રચે છે એ જોતાં સ ૧૭૬૫ પૂર્વે જ પ્રેમાનંદનો ‘સમ’ જાણીનો હતો, જે કારણે વત્તસ સૂરતીએ એ સ્કંધ ન રચ્યો નથી તે સ ૧૭૭૩માં તે સુદર મેવાડા તે પૂરો કરી આપે છે

(૩) 'રમાનાથ છે પુરાણી, તેમ દિસે પાડા,
મૂપમૂપ બેસિ રહા, મારતા વરહા
મ્મ ક્યુ કે નદિ કાકાર ઠપ દિસે ॥
પપ વિચારી લામ પુરાણી જીઓ દસે ॥ ૧૩ "

(૫ ૨૦૮)

અને "દામપ્ટામ" (ગ્રંથા મ ૧૯૩૫-સને ૧૮૭૬) તે "પુરાણી-કાન્થ" જે છે મુખ્ય નાનકે દગિમ લઈ પુરાણી છે, અને પોતાના શેડની પુત્રી તરફ બદલાવનથી જીએ છે, અને (અં ૨ જામા) પેલા ગેડની પુત્રીને સામરે તેડવા જાય છે, ત્યાં એનાતમા તેના "પુરાણી-હૃદય"ની વિકાન્થ ગિથિતો વેખડે અચ્છો ચિનાર આપે છે પણ પછી તો તે મુધરી જાય છે.

આનો દુ ખવાલ કરુ છુ, ત્યારે તેમના પોતાના અને નીમટિપણ સાથે ઉપાધેવા-પ્રેમાનન્દના વધુ અને દગિદાસ-વીગજનું એક એક-પુરાણી-નિંદાવાળા કાન્થોની કેટલીક માલવાગીની સરખામણી આંખ સામે ખડી થાય છે —

૧ માંતિમુના—	ગ્રંથા મ	૧૯૨૫-સને ૧૮૬૬
૨ અણાવદાખ્યાન—	" "	૧૭૨૬-કે મ ૧૭૬૬ (૧)
૩ અંપુરુગાખ્યાન—	" "	૧૭૨૬ (૧)
૪ ભાગતમાગ—[દગિદામનો]—	" "	૧૭૩૭ (૧)
૫ દગાવતાર—[વીરજનો]—	" "	૧૭૪૦ (૧)
૬ માર્કડેયપુરાણ—	" "	૧૭૬૫ (૧)
૭ કામકંદાક—	" "	૧૯૩૫-સને ૧૮૭

[માર્કડેયપુરાણ મા 'દગિદાખ્યાન' (મ ૧૭૫૦) ને 'વીરગિદ']

(મ ૧૭૫૦) અતર્ગન છે અસર "મદાલમા" —જુદુ તરી જા છે]

આમા ન ૧ અને ૭ ના કા નના નવાવર્ષ વિશે લેલ પણ સમ નથી, ન ૨-૩-૪-૫-૬ મા ગ્રંથા વધ છે, માસ-પત્ત-તિથિ વાગ નથી કે માયા નથી તેથી એનીમાથી વાગ જીનગતા નથી પુરાણી તરફનો ખાસ 'ચાનિમુધા' મા સરઆનમાં પામગતો "માર્કડેયપુરાણ" —મા ટોચે આવી ગદે છે, જે "દામપ્ટામ" મા ગગભારમા પરિણમે છે, એ જ લેખના ક્રમમા દેવા તે પ્રમાણે

"અણાવદાખ્યાન" મ ૧૭૨૬મા રચાયુ છે કાન્થને અને—

"તેમા કાળ પડેલો ફુલો ધન્ય ભાગ્ય નલિ મદાકાળ કે,

તદપિ જોગજીવીઓ સુખલા, કપે થાવલા જાગે ૧૯" (૫ ૩૫૩)

આ પછીની પકિતમાં “સત્તરસે ઓગણત્રીમ”નો માત્ર નિર્દેશ છે. આપણા દેશમાં પડેલા દુકાળો વિશે જે માહિતી મળે છે, તેમાં કયાપ પશુ ૧૭૨૯ના કાળનો નિર્દેશ નથી, તે સત્તરમાં સં. ૧૭૭૪ અને ૧૭૮૭-૮૮ના નોંધાયા છે. આ બંને કાળ ગજકીવ તેમ જ કુદરતી એ ઉભય કારણે પડ્યા હતા, જે ભયાનક નીવડેલાં (દુકાળ વિશે નિર્બંધ-ગૂ વ. સો. ૫ ૪-બોમ્બે મેગેઝિનમાં પશુ સ. ૧૭૨૯નો દુકાળ નથી) —કવિ શિવભાઈ ખુ ખલજીએ “દુકાળ-દર્શન” અથવા “એનાની છાપ” નામના કાવ્યમાં ૪ સ પ્રમાણે દુકાળો નોંધ્યા છે, જેના કે —

“તે પછી દુકાળ જ પડ્યા ઇન્ડીસન સોલસે” પચાસ,
સોલસે ઓગણસાઠ પછી, પચાસીએ દીધો પ્રકારા” (પૃ. ૨)

—પશુ એમાં ઇ. સ. ૧૬૭૩ (સ ૧૭૨૯)ના કોઈ દુકાળ વિશે નોંધ્યું નથી.

આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે સ ૧૭૨૯માં નહિ, પશુ સ ૧૬૨૯ (સને ૧૮૭૩)માં લોર્ડ નોર્થ્યુકના સમયમાં હિંદમાં ભારે દુકાળ પડ્યો હતો. મ ૧૬૨૯ની આખરે રેલ આવવાને કારણે વસસાઠ બાજુ પ્રગતે કેટલીક મુશ્કેલી વેકવી પડી હતી અને “અધ્યશૃંગાખ્યાન”માં “ધન્ય ભાગ્ય નહિ મહાકાળ કે” એ વચનમાં આપણા દેશમાં નાના કાળનું સૂચન છે શું આ જ કાળનો “ઓગણત્રીસ”થી ગર્ભિત નિર્દેશ હશે?

“અણવકાખ્યાન” સ. ૧૭૨૬ કે સ ૧૭૬૬માં, હરિદાસને નામે “ભારતસાર” સ. ૧૭૩૭માં, વીગ્ઝનું “ફાયાતો” ૫ ૧૭૪૨માં અને “માર્કટેપુરાણ” મ. ૧૭૬૫માં પૂર્ણ થયાનું મળે છે, પશુ એની બાબત, શૈની અને અર્વાચીન શબ્દ અને વાક્યના પ્રયોગો જોતા એ કૃતિઓ પ્રાચીન નથી જણાતી એક જ નમૂનો આપુ “માર્કટેપુરાણ”માંથી—

“હવા ઉત્તર પર્વત અવનવા, જેમથી વહે નિર્મળ સવિહ,
રાખકદ વપલા હસનામ ને, કપિનેદ્ર ને નીલ ૧૩
સ્વર્ણશૃંગી સતસૃંગી છે, પુષ્પક મેઘ બાધી છે મીસ,
વિગ્ઝા વસાહાદ્રિ આવિયા, મધૂરે મધૂર રોવે સર્વજીવ, ૧૪
(પૃ ૪૦૩, જુ કા હો ભાગ ૭ ગો)

“મીસ”= પરનયની—ની વાણી સ ૧૭૬૫માં ખરી? અથવા પુમાડાના જેવા દેખાને કાપડાની “મીસ” યાદ આવી હશે? આની રિયતિમાં એ કૃતિઓને પ્રાચીન કહેવા કરતા હિંદ બતાવેલા કામે મળ્યતા “પુરાણી-અથવા”નું સમાધાન મળી આવે છે. એક નમૂનો વધુ જુઓ:

“અટાવદાખ્યાન”માં “પાઈ”નો અંગ્રાઈ પ્રયોગ મળે છે, બે વાર:

“હે હે પરબા વ્યજ, પરબા તે ચલા;

કા ક’ પરબા તેહ, ભરમ જાગી ગયા. ૩”

આ તો માત્ર દિક્ષુચ્ચન છે. આ કૃતિઓમાંથી નવા પ્રયોગોના સખ્યાત્ત્વ ઉદાહરણો મળ્યાં છે, એ તેને સં. ૧૭૨૬, ૧૭૨૯, ૧૭૩૭, ૧૭૪૨, ૧૭૬૫માં જરા દે તેમ નથી.

આ પછીની કૃતિઓ તે “દ્રૌપદીદરજી”, ત્રણ નાટકો, “માધાનાખ્યાન” અને છેલ્લે “શામળશાનો મોટો વિવાહ” છે. ‘દ્રૌપદીદરજી’માં ૫ ૨૫ ઉપર (પ્રા. કા. માળા)માં “પસાર”—to pass—નો “કીધી પસાર પુર-પોળ એકને” એવા પ્રયોગ મળે છે, તો નાટકોમાં “તપત્વાખ્યાન”માં “પરેડ”—parade—નો (પૃ. ૮૮; ૧૧૨) પ્રયોગ છે. ‘શામળશાનો મોટો વિવાહ’માં તો રાનલાલ, કાનિલાલ જેવાં નવાં નામરી નામો મળે છે.

પ્રેમાનંદ, હરિદાસ, હારકાદાસ, રતનેશ્વર, શીરજી વગેરે જે જે કવિઓને નામે શંકારપદ કાવ્યો લખાયાં છે તે જગ્યામાં પ્રાચ: “મિથ્યા” કે “નામધારી”

ધણામાથી આ માત્ર વાનગીરૂપ જ છે.

આવા પ્રયોગ તે તે કવિની મિદ્ધ કૃતિઓમાં નથી + આવાં આવા કારણોએ શકા થાય છે. અને તેનું નિરાકરણ લાપાના ક્રમિક વિકાસનું જ્ઞાન મેળવ્યા સિવાય મેળવવું મુશ્કેલ છે. લાગ્યે જ કહેવાની જરૂર છે, કે નર્મદયુગ પછીના યુગની લાપા-ભૂમિકાનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી તે તે કૃતિ જૂની નથી. આ જ રીતે પુરાણીઓના ઝઘડાનું સમાધાન મળી શકે તેમ છે.

અને ત્યારે જ “શાંતિસુધા” ૧૯ વર્ષની વર્ગે સ્વ. છોટાલાલ નં. બંદ્રે મં. ૧૯૨૫ માં રચ્યું હતું. તે “કેાકે પ્રસંગને લીધે” ‘ ૨૬-૨૭ વર્ષ-પર્યંત ” “તેણું જ નાખી મૂક્યું હતું” તે મં. ૧૯૫૨ (સને ૧૮૯૬)માં કેમ પ્રકટ થયું-પ્રા. કા. ત્રે. અને પ્રા. કા. માળા જપ્ત થયા પછી, તેનું હાઈ મમઝી શકાશે.

વદ્ધલાને નામે તો બધી જ કૃતિઓ માત્ર નવી જ રચી કાઢવામાં આવી છે, તે બતાવવાનું હવે બાકી રહ્યું નથી. પ્રેમાનંદને વદ્ધલા નામનો પુત્ર હતો તે જ હિપજવી કાઢેલી વાત છે.

પ્રેમાનંદચરિત બહુ કરવાને માટે ચચેલા બ્યવસ્થિત પ્રયાસોમાં “પુરાણીઓ સાથેનો ઝઘડો” પણ એક શુભ્ય અંગ છે, તે વિશે માત્ર આમ અંશુલિનિર્દેશ કરીને જ વિરમું છું.

+ “સુદામાચરિત”ની સ. ૧૭૫૯ ની કા. શુ. સ. દ. સિ. પુ. નં. ૫૪ અ.-માં અતે “બટ પરમાનંદ નામ મિથ્યા” એવો પાઠ છે, તો સ. ૧૭૫૮ ની ત્પ.ના જ ન, ૧૧૧ ખ-માં “બટ પ્રેમાનંદ નામે રીસા” એવો પાઠ છે સં ૧૭૫૮-૫૯ માં આમ “મિથ્યા” વાળો પાઠ અડવો પડ્યો પણ મળે છે. પરંતુ ત્યાં “મિથ્યા” હોય તે સ્પષ્ટી શકે તેમ છે, કેમકે તેની ઉપર “કરનારે લીલા કરી” વાક્ય છે. ત્યાં માત્ર આ બહુ પ્રયુક્તવ્ય છે, તે સૂચક રીતે બતાવવા “મિથ્યા”નો પ્રયોગ સબલ છે જેની દ્વારા એક પણ દ્વાષપ્રત મળતી નથી તેવા પ્રેમાનંદના અર્ધશકાસ્પદ કાગ “દ્રૌપદીસ્વયંવર”ને અતે આવું છે; પણ આ તો એ પાછળો હમેરો જણાય છે. શકાસ્પદ કાવ્યોમાં આવતો “મિથ્યા” શબ્દ તો વિશિષ્ટ રીતે જ યોગ્યો છે.

પરિશિષ્ટ : આ

પ્રેમાનંદ-શિષ્ય વીરજી (?)

સુને ૧૮૮૪માં “આચીનકાવ્ય ત્રિમાસિક”નો ૧ લો અંક પ્રસિદ્ધ થયો ત્યારે સૌથી પ્રથમ આપણા જાણવામાં આવ્યું કે “સુરેખાદરજી” નામના કાવ્યમાં વીરજીએ પ્રેમાનંદ કવિને નમસ્કાર કર્યા છે એ ૫ઠી ૫ વર્ષે ‘સુરેખાદરજી’ પ્રસિદ્ધ થયું તેના કવિચરિત્રમાં ૨૧ ગાં મા હરગોવિન્દલાલ કાટાવાળાએ કહ્યું કે ‘વીરજી એ મદાકવિ પ્રેમાનંદના શિષ્ય હતા તેમનું ગહેવાનું સ્થળ ખરાનપુરમાં હતું છતાં તેમણે પ્રેમાનંદને લીધે ધણો કાળ વડોદરામાં ગાળ્યો હતો. વીરજીના અક્ષર મારા હતા x x x તેથી પ્રેમાનંદ તેમને પોતાની પામે ગમી પોતાના કાવ્યો વખી નકન તેમની પામે ઉત્તરવતા x x

‘તેમણે પ્રથમથી જ સામળજાટ માથે વાદમાં ઉતરી સુરેખાદરજીનો કલ્પિત ગ્રન્થ લખ્યો. સામળ જાટે પદ્માવતીની વાત લખી બતાવ્યું કે કલ્પિત ગ્રન્થ આવા હોવા ભ્રેષ્ઠએ એથી વીરજીને લાગ્યું કે સામળ જાટ સાથે વા’માં ઉનગતા હું પાછો પડ્યો, તેથી જેમ સામળ જાટ વાર્તાઓ લખતા હતા તેમ તેમણે પોતાના ગ્રન્થોને કયાઓ નામ આપી કેટનાક ગ્રન્થ લખી કાઢ્યા ” (૫ ૧-૨)

એ પછી “કાંપદીદરજી”ના કવિચરિત્રમાં (મને ૧૮૯૦માં) કહેવાયું કે ‘ત્રીજા શિષ્ય વીરજીને ઉર્દૂ, ફારસી, વગેરે ભાષાઓમાં જેવી ઉત્તમ વાતો લખાય છે તેવી વાતો કવિતાબદ્ધ વખવાનું કામ સોંપ્યું હતું x x x મામળની માથે સગત થઈ હતી તેની રૂએ વીરજીએ સુરેખાદરજીની કલ્પિત વાત જોડી, પરંતુ તેમાં તેણે દાર ખાધી, તેથી તેણે કાકુગજ કયા, કમાવતી કયા વગેરે બીજી આઠ કયાઓ જોડી સામળ સાથેના વાદમાં વીરજીએ દાર ખાધી તેથી ૧૬૧૩ તેના ઉપર બહુ ચીકામો હતો તેણે વીરજીની ધણી ઠેકડી કરી છે ” (૫ ૧૦)

પ્રેમાનંદ ગૂજરાતી ભાષા મર્વશ્રેષ્ઠ ન અને ત્યાસુધી પાધડી ન પહેરવાની પ્રતિજ્ઞા કર્યાનું આ “કાંપદીદરજી”ના કવિચરિત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે કાવ્ય રચી પિતાને ગૂજરાતીની મર્વશ્રેષ્ઠતાનું જાન કરાવ્યું અને પાધડી પહેરાવી, તે પાધડી દાજર કરનાર વીરજી હતો, એવું વલ્લભના જ વક્ષ પ્રશ્નોત્તર” (૨ મેં ૧૭૮૧)માં જાણવા મળે છે

“મામ મામ મારા મુત, મુખ માર્યું આપુ તને,
કવીશ્વરે એવી ધડી, એકવાર આણીતી,
દિન અગ્નિકાંઠ માગ્યા, મૂઝ લઈ ગયો જેઠ,
પાદ્ય પેરાવી કવિએ, કવિતા વખાણીતી
મહે કહ્યું એ તો મે જ, પરીણા ભેધાને ઈર્ષા.
પિતાએ કર્ણુડ એમ, સુત રીત જાણીતી,
આર્યા કાંઈ તર્ક આપી, આનંદ થયો અપાર,
વીરજીએ પાદ્ય આપી, પ્રેમથી પ્રમાણીતી. ૫૨૦’

આ પ્રમાણે દૂંકમા આપખુને વીરજીની કાગડિઈનો ખ્યાલ આવી
જાય છે કે—

૧. વીરજી “સુરેખાદરણ”ની મં ૧૭૨૦માં રચના થઈ તે પૂર્વે જ પ્રેમાનંદનો શિષ્ય બન્યો હતો,
૨. શામળ માથેના વાદને પરિણામે ઉર્દૂ જેવી ગદ્યપદ્ય વાર્તાઓ તેણે લખી હતી,
૩. શામળ સાથેના વાદમાં વલ્લભે વીરજીની ઠેકડી કરી હતી;
૪. વીરજી પ્રેમાનંદ પામે છુટાનપુગથી આવી વડોદરામાં રહ્યો હતો અને પ્રેમાનંદના કાંબોની નકલ કરતો, અને
૫. સ ૧૭૮૧ પૂર્વે પ્રેમાનંદને પહેરાવવા વલ્લભે મમાવેલી પાધડી વીરજીએ હાજર કરી હતી

વલ્લભે મ ૧૭૮૦માં લખેલા “કુસાસનરુધિરપાનાખ્યાન”માં પાધડી વિશે કાંઈ નથી, ત્યારે “વલ્લભશ્રોત”માં તે નોંધ્યું છે, એ જોતા મ ૧૭૮૦ આમપામ પ્રેમાનંદને પાધડી પહેરાવવાનો પ્રસંગ બન્યો હશે “કૃષ્ણવિદિ” કહી પ્રમિદ્દ મધુ નથી એટલે ચોક્કસ વર્ષ મેળવવાની સ્થિતિમાં આ જે નથી “મિત્રધર્માખ્યાન” (મ ૧૭૬૦), “યુધિષ્ઠિરવૃકાદરમસાદ” (મં ૧૭૭૧) અને “કૃતીપ્રમત્તાખ્યાન” (મં ૧૭૭૭) એ કૃતિઓમાં દમ નથી કે પિતા તેનાથી પાધડી પહેરવા તૈવાગ થાય. “કુસાસનરુધિરપાનાખ્યાન” (સ. ૧૭૮૦)માં તેની નાકાત છે એથી એ ખરું જ હોય તો એ જ એલુ વર્ષ છે કે જે લગભગમાં “પાધડી”નો પ્રસંગ બન્યો હોય.

ત્યારે સ ૧૭૮૦ એ વીરજીના જીવનનો ઉત્તર અર્ધધિ ગણાય. એની કૃતિઓમાં “સુરેખાદરણ” નિશ્ચિત રીતે સ ૧૭૨૦માં રચાયેલું છે શામળની માથેની હાડગા “પદ્માવતી”ના રચન પછી એ રચાયેલું સ્વીકારાયું છે આ આ જોતા મહેજે વીરજીની ઉંમર આ કાવ્યના રચન વખતે ૨૦ ૨૫ વર્ષની

હોય. તો મ. ૧૬૬૫-૧૭ ૦ આમપામ વીરજનો જન્મ હોય. એશક વીરજને ૮૦-૮૫ વર્ષનું દીર્ઘ આયુ બોગચું હોય, તે સ્વીકારવામાં આવે નથી.

અર્થા

વીરજ પ્રેમાનંદનો સિધ્ધ જન્મે હતો, યા હતો, તે વાત પ્રથમ તો 'સુરેખાદરજી'ના જે વચનમાથી પ્રેમાનંદનો નિર્દેશ જોવામા આવે છે, તે વચન માથે જૂની દાથપ્રતોમાં આ પ્રમાણે છે.

"નમસ્કાર નરસહી મેદેવાને પ્રથમે નામુ શીસા ॥૧૬॥

વજનામર ગણસાગર પ્રભુમું ભાવ ધરીને મન ॥

સુરદાસ પાવન પરીમાનંદન ભાવ મા ધરશે ભીન ॥૧૭॥"

(સ. ૧૭૫૪ની ગ. વ. સો. હ. વિ. પુ નં. ૧૫૫ ક)

આ ઉસ્તી લીટીને સ્થાને "સુરદાસ પ્રભુ પ્રેમાનંદ" કે કવચિત્ત "સુરદાસ પાવન પ્રેમાનંદ" જેવા પાઠ મળે છે. આમાં પ્રેમાનંદનો ગર્ભિત નિર્દેશ છે એમ કહેવામાં આવે છે ? આ તરફ શ્રી. રામલાલ ચૂ મોદીએ આ પૂર્વે તેર વર્ષ ઉપર (ગૂજગાનીના "દિવાળી અંક"મા) ખ્યાન દોર્યું જ છે કે અહીં તો અટકાવ વૈષ્ણવ મગજાપાના કવિએ સુરદાસ અને પદમાણીદામની ભેટીને ૨૫૪ નિર્દેશ છે: આમાં પ્રેમાનંદ વિશે ન તો પ્રકટ કે ન તો ગર્ભિત નિર્દેશ છે. અને આ કાવ્ય તો વડોદરામાં નહિ પણ જુગનપુરમા ગ્યાયેલું છે.

એના ખીમ કાવ્ય 'કામાવની' (મ. ૧૭૨૫ના પોપ વદિ ૧૨ મોમવાગ)માં પણ પ્રેમાનંદ વિશે કાંઈ પણ કહેવામા આવ્યું નથી આ કાવ્યને અંતે એક કડી આવી મળે છે:

"કાશિદાસ સરખા કવિજન રઘુવંશ કીશે પાવન;

તેહ તબ્જા પદર્પકજ બજ, સેવક થઈ જોરશે વીરજ." ૬

(કાંડ ૨૨ મુ)

૧ 'દશિથ દ્રાખ્યાન'ના કર્તા નરિવાદના મનદાસને પ્રેમાનંદનો સિધ્ધ જન્મ તો કાવ્યના ગ્રન્થાવર્ગ સ. ૧૭૪૪ના કાર્તિક સુદિ ૪ ગુરુવાર (તા. ૨૧-૧૦-૧૬૪૭)ને સ્થાને સ્વ. તી. જા. કે દ. કુવે સ. ૧૭૭૪ ને ચૌદરા કડી છે, જે પણ ગણતરીથી તો બુધવાર આપે છે-અને મદિનો સિદ્ધ સખી વર્ગ-તિથિ-વાર તખ્તમા ફેરકાર કરવાની જરૂર હોવી પાય છે, જે સત્ય નથી વળી દ્રો સ્વ. ના ૧લા કડવામા આવતા "પ્રેમાનંદ" સબ્દથી આપણે પ્રેમાનંદ છે એ સિદ્ધ કરવા ને "દ્રોપદીસ્વયંવર" બપર પ્રેમાનંદની કૃતિ છે એમ બતાવવા ત્યાં ૧લા કડવામા આવતા "પરમદંસ" (પૃ ૧૭૩)ને સ્થાને "પરમાનંદ" સબ્દની કાપના લેમણે કરી ર. આ બેટ અહીં સરખામાની કરવા જેવા પ્રસન્ન છે. એ દેલવા કડી સહે તેમ છે તે સ્વત્ સિદ્ધ જ વાત છે.

સ્પષ્ટરૂપે મિલે છે. શામળ અને વીરજીની વચ્ચે હોડ હોય તે માટે શામળનો ક્વનકાળ આશરે ૫૦ વર્ષ વહેશે. હર્ષ જવો પડે છે, અને તે પૂર્વે ૨૦ વર્ષ ઉપર શામળ જન્મ્યો હોય તો એ વીરજીનો દરીક અને અને વીરજી શામળનો દરીક અને. એની દેકડી દરનારો વફ્લમ પણ તેથી મં. ૧૭૨૦ આસપાસ ૨૦ વર્ષનો હોવો જોઈએ. ને એની પહેલી કૃતિ “મિત્રધર્માખ્યાન” તો છે. મ. ૧૭૬૦માં આયેલ છે. તો શું ૬૦ વર્ષે “મિત્રધર્માખ્યાન” રચ્યું અને શામળે ૧૨૧ વર્ષની ઉંમરે “સુદાખદોતેરી” પૂરી કરી ?

અહીં એ પણ ઉમેરવું આવશ્યક છે કે “સુરેખાદરણ” અને “કામાવની” વીરજીની “નરસર્જન”માંથી થયેલી કૃતિઓ નથી. “સુરેખાદરણ” વિષયકાસે રચેલું છે, તો “કામાવની” જન કવિઓએ તેમ જ સિવદાસે રચેલી છે.

વરગુપ્તિધિતિએ વીરજી અને શામળ મમકાર્જન પુરવાર થઈ શકતા જ નથી. વફ્લમ તો પ્રેમાનંદની, ૩૨-૮૩ વર્ષની વયે જન્મ્યાનું સ્વ. કાંટાવાળાએ કહ્યું છે, તો જ ૨૭-૨૮ વર્ષની વયે મં. ૧૭૬૦માં “મિત્રધર્માખ્યાન” તેણે રચ્યું હોય ! અને એ વફ્લમ “મિત્રધર્માખ્યાન” (કડી ૮), “મુષિશિરકાદર મંત્રાલ” (કડી ૨૪), મા એટલે કે મં. ૧૭૬૦-૧૭૭૧માં શામળ પર કટાક્ષ કરે છે, ને “કૃત્તીપ્રસન્નાખ્યાન”માં નો—

“શિખિ સમ કાનેરવરી, નૃપ અમે રક રખી—

દા કનેથી દાન લેતું, અહું લેક ના જરી.” (કડી ૨૦૨)

એમ સ ૧૭૭૭માં રખીદાસ પાસેથી દાન લેના મર્લિન ડીને શામળને કહે છે. તો શામળ રખીદાસને ત્યાં ક્યારે ગયો ? ગમવાલ ચૂ મોદીએ (પેલા ‘માદિત્યનાથ’ના “શામળ અંક”માં તેમ જ સ્વ. જા. જાનીએ

આથી સ્પષ્ટ થશે કે સ. ૧૭૮૫માં તો શામળને રખીદાસ સૌથી પ્રથમ તેડાવે છે, ત્યારે વર્લ્ડલ તો સં. ૧૭૭૭માં જ રખીદાસની પાસે બીજા માગતો શામળને ચીતરે છે!

આમ આ ત્રણે વચ્ચે સમયનું જ અંતર છે ત્યાં સં. ૧૭૨૦માં ત્રણેનો યોગ સાધી દેવો તે કેટલો 'ટકી' થકે, તે સ્પષ્ટ છે. એ કેહેવાની જરૂર નથી કે ઐતિહાસિક નાટકનાં સાચાં અને ખોટાં પાત્રોની કાળવિરોધેય જાબી કરવામાં આવતી પાત્રસૃષ્ટિ તે તેનાં કાર્યોની આ એક માત્ર સજ્જત છે. વીરજી ને શામળ સાચાં પાત્રો છે તો વર્લ્ડલ કાર્પનિક પાત્ર છે.

આમ મુદા નં. ૧-૨-૩ ઐતિહાસિક કસોટીમાંથી પાર ઊતરી શકતા નથી એ સ્પષ્ટ છે.

એથી મુદો વીરજી જુરાનપુરથી આવી પ્રેમાનંદ પાસે રહ્યો હતો અને પ્રેમાનંદનાં કાવ્યોની નકલ કરતો, તે છે. અને "રાધદર્શિકાસત્યભામાખ્યાન"ની નર્મદયુગ પછીની પ્રાદેશી ભાષાને સાચવતી નકલ એ વીરજીના હાથની હતી તેની નકલ ઉપરથી એ નાટક સ્વ. કાટાવાળાએ છપાવ્યાનું એ નાટકની પ્રસ્તાવનામાં કહેવામાં આવ્યું છે. (પૃ. ૧૧)

આજે પ્રેમાનંદનાં કાવ્યોની સખ્યાબલ હાથપ્રતો મળે છે, પણ એક પણ વીરજીના હાથની મળી સાંભળવામાં આવી નથી, અને "રાધદર્શિકાસત્યભામાખ્યાન" વગેરે ત્રણે નાટકો પ્રાચીન છે એમ કહી શકાય તેમ નથી. આ ત્રણ નાટકો જ નહિ, "ઋણસૂત્રાખ્યાન", "દ્રૌપદીહરણ", "અષ્ટાવક્રાખ્યાન", "માર્કંડેયપુરાણ" ("હરિશ્ચન્દ્રાખ્યાન" અને "દેવીચરિત" સહિત), "મંધાતાખ્યાન", "શામળચાનો મોટો વિવાહ" એ કાવ્યો પણ પ્રેમાનંદનાં પુરવાર થઈ શકવાની રિયતિમાં નથી; એટલું જ નહિ પણ મારાં વાચેલાં કાવ્યોમાં વર્લ્ડલનાં પાંચે આખ્યાનો અને "મારુતિવિજય" નાટક (તુલક), વીરજીનાં "બલિરાજનું આખ્યાન" અને "દશાવતાર", હરિદાસના "ભારતસાર" "સીતાવિરહની ચાતુરી" અને "આદ્ય", દ્વારકાદાસનાં "રાધાવિલાસ", "રાધાવનવિનોદ", "દાણુલીલા", "ગોવર્ધનપૂજા", "બારમાસ" (પ્રા. કા. મ. હમાના), "તિથિ", ને મૃષ્ણને લગતાં પદો ને ગગ્ગીઓ (આ બધાં જ પ્રા. કા. માળા અન્ય હમાનાં), તેમ જ રત્નેશ્વરનાં "મૃર્ખાવલી", "સુદાવલી" ને "પદો" એ વગેરે બધાં એક જ હાથે નર્મદયુગ પછીની અર્ધાચીન ભાષાભૂમિકામાં લખનારા ગિદ્દ લેખકની કૃતિઓ છે (આ વિસ્તારથી અન્ય માગ તગ્ધી ચર્ચવામાં આવ્યું હોય, તેનો માત્ર નિર્દેશ જ કરું છું.)

ત્યા પીગજી વડોદરામાં આવી ગયાનું જ પ્રામાણિક ગવન પુગરાધી સિદ્ધ થઈ શકે તેવી સ્થિતિ નથી, ત્યાં જે પ્રેમાનંદના જાણીતા નામો ઉત્પત્તે તે મળવી જ નહીં રીતે શકે ? એણે આઠ કથાઓ લખી તો માખીની કથા ગદ્ય ? જેમ પ્રેમાનંદ, વલ્લભ, રત્નેશ્વર વગેરેને નામે 'ભુદિપ્રભદ' (મને ૧૯૧૧ના જાન્યુઆરીના અંક)માં સ્વ કાટાવાળાએ અનેક સંદર્ભો અપ્રમિદ્ધ નોંધ્યા, પણ પેલી "પ્રેમાનંદ કથા"ને વલ્લભકવડા'ની મારફતે જાણી ન જા, આન્યા, તેમજ આ કથાઓ પણ પ્રમિદ્ધ થઈ જ નહિ ! કયા ગદ્ય ?

એવો જ પાત્રમો મુદો પ્રેમાનંદને પાધડી પહેગવવાનો છે. પાધડી પહેરાવનાર વલ્લભનું જ અસ્તિત્વ ઐતિહાસિક કસોટીમાં ઉપર ખનાવ્યું છે તેમ દટી દમ્તું નથી ત્યાં 'એના' ઢી મૂકના સખ્તોની થી સ્થિતિ ? મૂકે પ્રેમાનંદ પાધડી પહેગવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી, તે વાત કહેનાર તો વલ્લભ જ ને ? તેનું અસ્તિત્વ તો નિગદ્ય થઈ ચૂક્યું જ છે

વીરજીની પેલી કથાઓનો તો પત્તો ન જ લાગે, પણ જે 'બલિરાગના આખ્યાન' અને 'દયાવતાલની કથા' મળે છે તેને જગા કસી જોઈએ

"સુરેખાદગ્ધ"માં આપણે જોઈએ તેમ 'સુરતમાં પાવન પગમાનંદ' શબ્દો આવે છે, ત્યાં અષ્ટાધ સૂદાસ અને પગમાણવાસનો નિર્દેશ છે ત્યારે 'બલિરાગના આખ્યાન માં સૂદાસને મૂકી 'પાવનકપ પ્રભુ પ્રેમાનંદ એવા જ શબ્દો મૂકવામાં આવ્યા છે, ને તરત જ 'કૃપા થાય પગમાનંદે તો દિવિ વીરજી થાય' (પૃષ્ઠ ૧-૩૩ ૧૬) એમ કહેવામાં આ યુ છે તો કાન્યને અતે—

"વિદ્યા અર્થે વટપુર સેવ્ય સુરતું કેલુ ન નામ
બરાનપુરના વાસી તેથી, બરાનપુરમાં મુકામ રે ૨૫"

વીરજી સુરાનપુ થી વિદ્યા અર્થે વડોદરા આ યો ને વડોદરાના સુગનપગમાં આવી ગલો. કેવો મુદો એજ બેસી ગયો છે !

પણ આ કાવ્ય તો કાવ્યતિ જણાવ્યા પ્રમાણે—

"સવત અદ્વૈત સાબર સ્પતે, વીગુજ ને આકાસરે,
આદિતમ અન્ય પૂણ્ડ કીધો, આચર્ય એકાદશી રાત્રે
શુક્રવાર તો સારો લાઈ, બલિરાગના ગુણ ગાળ ર."

એમ ચોક્કસ રીતે સ. ૧૭૨૦ના આવજી સુદિ ૧૧ શુક્રવારે રચાયું તો આપાદી, કે દર્શિટી બને મવલ ગણના આ દિવસ ખોટો છે તે બને વર્ષોમાં તો અનુક્રમે સોમવાર (તા. ૧૪-૭-૧૬૭૩) અને વિવાર

(તા. ૨-૮-૧૬૭૪) આવે છે. પાછળ 'દશાવતાર'માં તો મંત્ર ૧૭૪૨ ને વેશાખ વદિ ૫ વાર વિના જ આપેલ છે, તેથી ગણિત થઇ શકે તેમ નથી.

આ બંને કાવ્યોમાં એ બેઉ "આદિમતમ" કહેનાયા છે "સુરેખા-હરજી"ની કાંઈ પ્રતમા "આદિમતમ" શબ્દ હશે, જે ઉપરથી પ્રા. કા. ત્રે. ના પાઠમાં એ મળે છે. આને મારી જોયેલી 'હસ્તપ્રતોતો' ટેકાં નથી એ "આદિમતમ" શબ્દ "કામાવતી"માં નથી જ ને આ બે કૃતિઓમાં દેખાય છે એ જ બતાવે છે કે "પાવન પ્રભુ પ્રેમાનન્દ" જેમ અસંખ્યમાં અપાવના દાખલ કરવામાં આવ્યું તેમ "આદિમતમ" પણ, કાવ્યમાના નરા શબ્દના તેમ જ પાઠ્યના પ્રયોગો વિશે વિસ્તારભરે-અહો મૈન જ સેવુ છું.

અહીં નોંધવા જેવું તો એ છે કે પ્રેમાનન્દ વગેરેના 'ચક્રાસ્પદ કાવ્યોમાં કવિના નામ માથે 'મિથ્યા' કે એવી મતલબનો શબ્દ આવે છે, તેવો "દશાવતાર"માં આરભમાં જ મળી આવે છે; જેમકે—

"ગુરુપાથી કઈ ભાધુ, કરે સત જો સાર.

કવિ વીરજી નામ મામ છે, મિથ્યા વહેતો ભાર, ૫"

બનાવટી પ્રયો પકડવાની આવીઓમાંની આ પણ એક આવી છે.

આ બે કાવ્યોમાં એક સરખી રીતે આવતા વડોદરામાં વિપ્રગુરુને આશ્રયે આવીને રહ્યાના ઉદ્દેશ વિશે "સુરેખાહરજી" અને "કામાવતી"માં મૈન જોતા સ્વાભાવિક રીતે જ એ જોનારી સ્ત્રીકતા આખ સામે ખડો થાય છે; અને કોઈ વિશિષ્ટ હિંતુ સિદ્ધ કરવાને માટે થયેલા વિશિષ્ટ પ્રયાનનાં એ સૌ શુભ પરિણામ "પ્રાચીનકાવ્ય ત્રેમાસિક" અને "પ્રાચીન કાવ્ય-માળા"માં છપાયેલી-જેની સ્વતંત્ર પ્રામાણિક હાથપ્રતો કદી જોવામાં નથી આવી તેવી તે કવિને નામે ચક્રેશી-ચંકાસ્પદ કૃતિઓના રૂપમાં મળ્યાં છે, જે નર્મદયુગ પછીના એક મિહિરસત લેખકની કૃતિઓ છે. સૂત્રે કિં ચહુતા ।"

પરિશિષ્ટ: ૬

પ્રેમાનંદ-શિષ્ય હરિદાસ (?)

ગૂજરાતી ભાષાના પ્રથમ કથાના કવિ ભટ્ટ પ્રેમાનંદે પોતાની છેલ્લી અવસ્થાએ પહોંચતાં ભાગવંતનો “દશમસ્કંધ” ગૂજરાતી ભાષામાં આપવાની સંકલ્પાતે કરી. નવા યુગથી પૂર્વની કવિતામાં આં દશમસ્કંધ” એક નમૂનેદાર અને કોઈ પંક્તિનું કાવ્ય છે. આ કાવ્ય કવિ પૂરું કરી સંકલ્પે નહિ. ૫૪મા અધ્યાયના ૧૬૫ એ કડવે આ કાવ્ય અધૂરું રહ્યું અને ત્યાંથી “ધનદાસેસુત સુન સુંદર મેવાડા” એ બાકીનો ભાગ પૂરો કર્યો:

“અધ્યા બાવનથી, અધુરેરે, હરિદાસે યથો પૂરો;

વલણ

હરિદાસે યથો અધ્યા, ત્રેપનમે એ પ્રમાણ રે;

ધનદાસના સુત સુત કેલ, સુંદર મેવાડા નામ રે.”

(કલ્પ-૧૧૧ સુ.)

સુંદર મેવાડાએ આ ગ્રંથ મે. ૧૭૬૬ માં રચ્યો છે એમ જાણેલી તેમ જ કેટલીક દાયકાઓમાં મળે છે; પણ એ મે. ૧૭૭૩માં પૂર્ણ થયેલો તેવું વળી એક દાયકાઓમાં મળી આવે છે:

“સંવત સતર તોડોતેર વસંતને દીને

અધ્યામ બાવનથી અધુરુ તે હરીકીપાથી ચા પુરણ ॥૭૪॥”

સમ્પ્રેદાય પ્રજામાં મધ્યે ધામેના પુરમાંદાં વાસ ૧.

શુદ્ધ હરીનો દાસ કેલે પ્રજા સખિ “ચરણનીવાસ ॥૭૫॥”

(ગૂ. વર્ના. સો. ૬. ૬. ચિ. પુ. નં. ૫૫૪)

આમ સં. ૧૭૭૩ માં સુંદર મેવાડાએ આ કાવ્ય પૂરું કર્યું. પણ એ વિશે એને ગુરુની આજ્ઞા હતી કે નહિ, તે બાબત કાંઈ પણ જાણવા નથી મળતું.

આ સુંદર મેવાડા પ્રેમાનંદનો એક શિષ્ય હતો તેવું આપણને સૌથી પ્રથમ સ્વ. કવિ નર્મદાચંદ્રે જૂના નર્મગદ્યમાં (૫ ૪૫૬) કહ્યું છે. ત્યારથી સુંદરને પ્રેમાનંદનો શિષ્ય જણાવામાં આવે છે. સ્વ. રા. સા. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાએ ૫૪ી “રણવડ” પ્રસિદ્ધ કરી પ્રસ્તાવનામાં કવિચરિત આપ્યું તેમાં પ્રેમાનંદનો સુંદર મેવાડા શિષ્ય હતો તેવું જણાવ્યું (સને. ૧૮૮૪). ત્યાં જ વારણે પ્રેમાનંદને “સુરેખાદરણ”માં નમસ્કાર કર્યો છે તેવું જણાવ્યું!

એ પછી ચાર વર્ષે રત્નેશ્વરકૃત “સ્વર્ગારોહણી” બહાર પાડવામા આવી ત્યારે રત્નેશ્વર પણ પ્રેમાનન્દને શિષ્ય હતો, તે વાત તેમણે જણાવી. અને બીજે વર્ષે વીગ્જનું “સુરેખાદરણ” બહાર પાડતા વીરજી પ્રેમાનન્દનો શિષ્ય હતો તેવું જાહેર કર્યું. પ્રેમાનન્દમૃત વલ્લભ વિશે તો ‘લક્ષ્મણાદરણ’ની પ્રસ્તાવનામા જ સચ્ચન્દ મળી જાય છે. જ્યારે “કૌપરીદગ્ધ” પ્રાચીન કાવ્યમાળાના અથ ૧ ના નરીદ પ્રમિદ્ધ કગ્વામા આવ્યું ત્યારે (મને ૧૮૯૮ માં) પ્રેમાનન્દનું વિસ્તૃત ચરિત તેમા સ્વ કાટાવાળાએ આપ્યું. ત્યારે વલ્લભ, રત્નેશ્વર, વીરજી અને સુદર એ ચાર પ્રેમાનન્દના શિષ્યો નિશે અને વહેચણી વગેરે વિશે કહેવામા આવ્યું અને કવિ અને કાવ્યપ્રશસામા ગવાયું કે—

“જેના ચાર સમર્થ શિષ્યકવિઓ શોકે મહાસુદર
નામે વલ્લભ વીરજી કવિ તથા રત્નેશ ને સુદર”

આમ આપણને પ્રેમાનન્દના ચાર શિષ્યો હોવાની પૂર્ણ ખાતમી મળી ગઈ! હવે શિષ્યોના વિષયમાં વધુ અને વધુ સંશોધન થના લાગ્યા તે હરિદાસ અને દારકાદાસના નામ પણ ઉમેરાયાં (સને ૧૮૯૦)

આપણે અહીં હરિદાસ પ્રેમાનન્દનો શિષ્ય હતો કે નહિ એ જોવાનું છે. સ્વ. કાટાવાળાના જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રા. કા. માળા અથ ૬ માના “કવિ-ચરિત”મા (૧) હરિદાસે સ ૧૭૨૧ માં પ્રેમાનન્દને ગુરુ ક્યો હતો, (૨) તે પ્રેમાનન્દના ધગ્નું કારભાર કરતો હતો; અને (૩) “મરજીસમયે હરિદાસે પોતાની મિત્રકતની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ પ્રેમાનન્દને સુપરત કર્યું હતું”

હરિદાસને નામે (૧) નરસિંહના પુત્રનો વિવાહ, (૨) ભારતમાર, (૩) રીનાવિગ્દની ચાતુરી, અને (૪) નરસિંહના પિતાનું શ્રાદ્ધ એ ચાર કાવ્યો સ્વ કાટાવાળાએ (પ્રા. કા. માળા, અથ ૬ મામા સને ૧૮૯૦ માં) છપાવ્યા છે. આમાનું પ્રથમ કાવ્ય અત્યંત જાણીતું છે અને તેની સખ્યાનુધ દાયપ્રતો મળે છે. આ કાવ્ય મ ૧૭૨૬ ના કાર્તિક સુદ ૧ શુક્રવાર (તા ૧૫-૧૦-૧૬૬૯)ને દિવસે વ્યાખ્યે છે તેની મં ૧૭૧૪ ની જૂનામા જૂની મળતી દાયપ્રતમા અનભાગ આ પ્રમાણે નોંધાયો છે:—

“હરતકે શુદી પ્રતીપદા નીપેષવ અનૂગધા જગુવારજી ॥૩૧॥
અવત ૧૭ પચરીએ પૂરજી છવીએ તે દીનજી ॥
રીધી જોય માહા કથા પૂરજી ચૈ દરી જોયો હરીજનજી ॥૩૫॥
હરતા શ્રી ગોવદ કરે છે નીમીત માત્ર અવીધાનજી ॥
તે મારે અજીમાન ન પરજી લખવો શ્રી લગવાનજી ॥૩૬॥

વલણ

સત્ત્વે શ્રી સમવાન બાવે શ્રોતાનન દ્યો ચીત ધરી ા

હરીદાસ કેહે રાહુ દગ્ધ સાથે એવાર મૂપ બેલો ને હરી ॥૩૭૫॥”

આ ગ્રંથમાં જેમ હગ્ધિમ ક્યાનો વતની હતો તે જાણાતુ નથી, તે જ પ્રમાણે ગ્રંથના આદિ કે અંતમાં દયાવ પણ સ્પષ્ટ કે ગણિત આપણા પ્રમાણે વિશે કરો હિસેબ મળતો નથી, (હિસેબાભાગ જેવું છે, તે વિશે હિસેબ પુસ્તકો કયો છે)

આ પછીના ત્રણ ગાથમાં કેલ અને કેલ રીતે પ્રમાણનો હિસેબ આવે છે.

ભારતસાર—

“આવજી અધિકમાસ જાવનછ, પુષ્પ નક્ષત્રમાં કર્યું મનછ.

સંવત સત્તર સાકનીશછ, ક્યમ કહુ વિષ્ણુ શિષ્યછ,

ગુરૂપાથી ક્યા બાખીછ, સાખ્ય ચોખમા ભક્તિ દાખીછ. ૧૦

અભિધાન એ મિત્રેષા જાણીછ, હરિદાસ હરિને વખાણીછ;

કૃપા કવિવર ઠેરી હોયછ, હરિદાસ તો આ દિન જોયછ. ૧૧”

(પ્રા ક માળા અન્ય ૬, પૃ. ૮૬)

સીતાવિરહ—

“અશ્વમેધ પુરખ કરાવે, બાળ એવા નાણ,

હરિદાસ શું વર્ણન કરે, મનિનો નેદ અનાણ

સત્તરમે ને બાળીમ અધે, કરી ચાતુરી ચાલ

સો પથ તો પૂગ નાણને, હરિએ કરી સંભાળ ૬

સેવક કવિજન સર્વને, મુખ બોલે ને ને કરી,

વિષ્ણુ દેશ શિષ્ય છું, ગાછ બોલો શીતાહરિ ૧૭”

(જેનન, પૃ. ૧૦૧)

આદ—

“અણુદને તો જુદ આપી, ક્યાં પડિન નલ્લ;

હાનિદાસ ગોઠા કવિ, ક્યાં તમે પ્રમાણ. ૯”

(જેનન પૃ. ૧૦૪)

પ્રેમાનંદની પોતાના શિષ્યોને ગુરુનામ આપવાની મનાય હતી, એટલે ગર્ભિત રીતે જ ગુરુ વિશે નિર્દેશ કરતા હતા, જેમ કહેવામાં આવે છે

આપણે હવેની મૃતિઓમાં જોયું છે કે “ભારતમાગ”માં ૧૫ અને આપકમાસ આવજી આપે છે, પશુ-તિથિ વાર નથી. અને ‘સોનાવિગ્દની ચાતુરીઓ’માં ગચ્ચાર્ગ આપ્યું છે, પણ મામ-પશુ-તિથિ-વાર આપ્યા નથી. એટલે એ કાગોળો ગચ્ચાર-વર્ષ મામાં છે કે નહિ તેનો નિર્ણય કરી

શકવાની સ્થિતિમાં આપણે નથી “આદ”માં ૧૧ સાથે માસ અને વાર આપ્યા છે, જેમકે—

“હરિદાસનું શું ગતુ છે, અભિધાન મિથ્યા ધારેછ,
અભિધાનમાં જે માણસ જૂલે, તેને કહેવું મારેછ ” ૧૧

મ વત સત્તર સતાવોસ માંહી, માધ માસ પાવનછ
હવિષ્ણથી પૂજ્ય ક્રીષ્ણ, શુભ ચોગે શુભ ચયુ મનછ. ૧૬

મ ગળવાજે મ ગળ ગાયુ મ ગળ ચયુ સર્વછ
મોતાવડા જે જે જોયો, તન મનનો તછ ગર્વછ ૧૭
(પ્રા. કા માળા, અવ ૮, પૃ. ૧૨૦)

આમાં પક્ષ કે તિથિ ન હોવાથી કહેવું મુશ્કેલ છે કે દિવસ સાચો છે ના ખોટો.

અહીં એ જણાવવું જરૂરનું છે કે હરિદાસના કાર્તિકી મં ૧૭૩૭માં તેમ અનિક માસ આપણે નહિ પણ આશ્વિન હતો આમ “ભારતસાર”નું અપાવર્ષ જ ખોટું દે છે અને રૂતિની પ્રામાણ્યતામાં ચકા ઉપગમે છે.

હરિદાસનાં ‘નિરાદ’ સિવાયનાં ત્રણે કા થો વિશે આપણા સુમસિદ્ધ શંકલડાંગના કયાંય પણ હાથપરતો મળતી નથી, કે જેવી પ્રેમાનંદ વજેરને નામે ચઢેલા પ્રા કા ત્રે અને કાવ્યમાળાના શકાપદ કા યોતી નથી મળતી, તે જ પ્રમાણે પ્રેમાનંદ વજેરને નામે ચઢેના તે તે કાવ્યોમાં અપાવર્ષના મનઘમા અધૂરી જ માહિની આપવામાં આવેલી છે કે જેથી ચોક્કસ દિવસ ગણતરી સિદ્ધ ન કરી શકાય, તે જ રીતે આ પ્રણે કાવ્યોમાં ખમ્મ વર્ષોની સ્થિતિ છે આ ઉપગત તે ના યોતી પેઠે જ આ કાવ્યોનો કવિ મિથ્યા કે તેના પર્યાયરાખદો કવિના નામ સાથે પ્રયોગ દરે છે, જુઓ ઉપગના ત્રણ કાવ્યોમાંથી ‘ભારતસાર’ અને ‘આદ’માં ‘અભિધાન એ મિથ્યા જાણોછ’ અને ‘અભિધાન મિથ્યા ધારેછ’ મળતા સખે * ‘નિરાદ’ને અતે આવતા— કરતા શ્રીગોવિંદ

* પ્રેમાનંદની મિદ્દ રૂતિઓમાં ‘સુદામાચરિત’ ને અતે સ ૧૭૫૬ની ન્હની દ્વાપપ્રગમાં “ભટ ૫૨માનંદ નામ મિથ્યા” જેમ મળે છે મળતી બધી પ્રતોમાં તે વિશે એવ્રાક્યતા નથી અને સ ૧૭૫૮ ની પ્રવમાં તેડ નથી, તેથી તેને મિદ્દ ૧૫માં જરૂરી સકય તેમ નથી સિદ્ધ ૧૫માં મળિતે તોપણ પ્રેમાનંદની અન્ય સિદ્ધ રૂતિઓમાં સર્વત્ર તેડ નથી ઠલકુ અસિદ્ધ બધી રૂતિઓમાં તે અનેકસા અપાવલ છે ‘સુદામાચરિત’ ને અતે પણ જ્યાં એ પ્રયોગ છે ત્યાં કૃષ્ણની લીલાથી સુદામા નવનિધિ પાગે તેથી રીતે કવિએ એ લીલાથી કવિતા કરી-ખરુ નેતા એ પ્રયુએ જ કરી છે-તેના કર્તા તરીકે પ્રેમાનંદનું નામ મિથ્યા છે કન્નાર પ્રયુ જ છે જ્યારે અસિદ્ધ રૂતિઓમાં તેનો આસય અનુમયિત નથી.

હે છે, નીમીત માત્ર અવીધાનછ” એમાં નિમિત્તમાત્રમાં મિથ્યાત્વનો આશય નથી. દરિદ્રામ ત્યા માત્ર પોતાનું દૈન્ય જતાવે છે; જ્યારે “ભાગતસાર” અને ‘શ્રાદ્ધ’માં કવિનું નામ જ મિથ્યા છે એવો સ્પષ્ટ આશય છે, (બીજા લેખકે એ નામે કાવ્ય રચ્યાં હોય તેમ).

એક બીજી વસ્તુ : “ભાગતમાર”માં “પુરાણીમારા”ની નિંદા મળી આવે છે; જેની કે—

“કહે મુખે જ્ઞાન પૂરંછ, તેનું આવરણ થાય અધૂરંછ, ૩
એ તો મૂર્ખ કરી છે વાતોછ, જાણે અજ્ઞાન કરી રાતોછ;
નવ જણે પુરાણી ખાવાછ, તેથી એવા ટોચ મચાવ્યાછ. ૪”

(પ્રા. કા. માળા, અવ ૬, પૃ. ૮૮)

જૂના કવિઓનાં કાવ્યોમાં પુરાણીઓની નિંદા જોવામાં નથી આવતી. માત્ર પ્રેમાનંદને નામે ચક્રમાં “અષ્ટાવકાખ્યાન”, “મુખ્યમુંગાખ્યાન”માં અને વીરછના “દયાવતાર”માં આડો નિર્દેશ, અને “માર્કડેવપુરાણ”માં તો ખગ જ વાળો દોષો છે. ચારેક સ્થળે તો એટલા અસંખ્ય છે કે કાર્ષ્ણ્ય શિષ્ટ લેખક દ્વારા લખે નહિ અને આ ‘પદ્ય સંગ્રહ’ ૬૫-૭૦ વર્ગની વધે. પ્રેમાનંદને જે કારણે પુરાણીઓ માથે ઊંચા મન થયા, તે તો ગ્લેશ્વરનું કહેવાય છે; જ્યારે રત્નેશ્વરના સિદ્ધ એક પદ્ય કાવ્યમાં પુરાણી ત્રિશેના અધકારનું સ્પષ્ટ માત્ર પદ્ય તથી. અને “સ્વર્ગશિદ્ધણી”ના અંતે એ. કાટાવાળાએ છપાવેલી વાચનામાં કોઈ કાગળે ગ્લેશ્વર ઉભોઈ ધોડી કંપાટ આથો મથો તેનું મળે છે; પદ્ય તેની મં. ૧૭૬૬ની જે એક માત્ર નારી દાઢપ્રન મળે છે, (ગૂઝ. વર્તો. મે. ૬. ૬. પુ. નં. ૩૩૬) તેમાં એ પદ્ધિઓ જ નથી માનો કે એ પદ્ધિઓ માર્ગો હોય તોયે માત્ર ‘કામક કાગળ’ જેવા અજડતા નિર્દેશથી પુરાણીનો અધકાર સાબિત નથી કરી શકાનો. ગ્લેશ્વરે બધી કવિતા ઉભોઈમાં ગદીન કરી છે. ઉભોઈની જગદાર જર્જ તેને કાંઈ લખ્યું તેવો પ્રામાણિક એક પદ્ય પુરાનો આજે મળે નથી.

આશ્ચર્ય થશે કે ગૂઝરાલી સાહિત્યમાં મોઢી પ્રથમ પુરાણી તરફની સગ* સ્વ છાંડાસાલ ન લાદે પોતાને ૧૯ મે વર્ષે રચેલા

* પ્રેમાનંદના ‘દસઅરક’માં “જીવી વાદ વચન કીધું પ્રમદ” જેવા સમ્બોધા આ પુરાણી-અધકાર સમર્પિત કરવામાં આવે છે. પણ સમસર્થ જોતા તે તો માત્ર પોતાનું જ્ઞાનની કાવ્ય મૂળ સમ્પન્નની ઝાંકુ નથી તે જતાવવા જ રહ્યું છે. અને ઐતિહાસિક કસોટીએ કટ્ટી જોતા ‘નવઅરક’ સ. ૧૭૫ થી મોટો રચાયો નથી કે જે વર્ષમાં જ ‘માર્કડેવ પુરાણ’માં પુરાણીનિંદા માઝા જ વધારી મળેલી મળે છે એક વૃદ્ધાવસ્થાની લાજિમજ છબનનો પશ્ચિમ આપતી અને બીજી જુવાનીના તોતમા

શાંતિસુધા" કાવ્યમાં (૨મ્બાર્પ સ ૧૯૨૫-સને ૧૮૬૯) રમાપતિ નામક પાત્ર દ્વારા મળે છે; ને તેમનું 'કામકટાક્ષ' તો (૨મ્બા સ ૧૯૩૫-સને ૧૮૭૯)નું મુખ્ય પાત્ર જ પુરાણી છે પણ એ પુરાણી હરિરામ પછી સુધરી જાય છે. એક વાત નોંધવા જેવી એ મળી છે કે પેલું "શાંતિસુધા" કાવ્ય સ ૧૯૨૫માં ગ્યાયેલું તે કોઈક પ્રસંગને કારણે* પડી રહેલું તે છેક સ ૧૯૫૨ સને ૧૮૯૬માં પ્રા. જા. ત્રિમાસિક અને પ્રા. કા. માળાનું પ્રકાશન બધ થઈ ગયા પછી, પ્રસિદ્ધ કવિયામા આગ્યુ હતું આ કોઈક પ્રસંગ કયો હશે? કાવ્યનંધ અને ભાષાશાસ્ત્રી 'શાંતિસુધા-કામકટાક્ષ'ના જેવી 'અષ્ટાવકાખ્યાન' 'ઋષ્યશૃંગાખ્યાન' અને 'માર્કંડેયપુરાણ'ની છે, તેવી જ હરિદાસાદિના શંકાર્પ કાવ્યોની છે. 'ભાગતસાર' તો માત્ર મદ્દભાગતની અનુક્રમણિકા છે બેશક 'ઋષ્યશૃંગાખ્યાન' મિરાયના 'અષ્ટાવકાખ્યાન' ને 'માર્કંડેયપુરાણ' કાવ્યના અર્થમાં કાવ્ય નથી જ આ કૃતિઓ એક જ હાથથી જોતરી હોય તેવી છે આ વિશે વિસ્તારથી મેં અન્યત્ર લખ્યું છે, એટલે અહીં મૈત્ર જ સેવું છું

હરિદાસના "ભાગતસાર", "સીતાવિરહની ચાતુરી" અને "શ્રાદ્ધ" બધી હરિદાસે "વિવાદ"થી જુદા પડી જાય છે, એવી મને એ "હરિદાસ"ના ભાગ્ય નથી એની તરફની સકાના કારણે ઉપર આવી જાય છે

અહીં હવે માત્ર 'વિવાદ'માં ઉલ્લેખનો આભામ આપતું પ્રેમાનંદ નામ વપરાયેલું મળે છે, તેનો ખુલાસો કરવો બાકી રહે છે એ ત્રણે સ્થળો પેલી ૩ ૧૭૧૪ વાળી જૂની પ્રતમાંથી જ નોંધું છું

- ૧ "તે લીલા પ્રભુ નમણે ગોરૂ, અવણે સણુ મૂષે ગાહિ ।
લીલા કૃષ્ણ સુધારસારાનર તે મધ્યે નિત્ય નાહ ॥ ૨૦ ॥
તે માટે ત્રીકંમણ સુણીએ પૂરણ પરીમાનદ ।
મન ઇછા ॥ હરીકીરતનની ગાવા ગુણ ગોવંદ ॥ ૨૧ ॥
સુખી વચન શામવીથો હરણો સુદરસ એમ જોયે ।
ધન્ય ધન્ય રે નરસહીઆ નહિ કો અવર ભગત તડ તોરે ॥૨૨॥"
(૪૩૩ ૪ યુ)

- ૨ "સહર ગુરે સહારતા અચાન રસાલ રે ।
પછે નરસહીઆ કરા ગાનથી રીઝા દીનદયાળે રે ॥ ૪૪ ॥

હવેક નિદાવાક્યોથી ખદબદતી કૃતિ એક જ લેખકની એક જ વર્તમા સભને તેમ નથી ન

* "કોઈક પ્રસંગને લીધે આ "શાંતિસુધા" કાવ્ય એ સવત્ ૧-૨૫ની સાવમા લખી મુક્યુ હતું તે પછી આજ ૨૬-૨૭ વર્ષ પર્વત તે તેડ જ નાખી મુક્યુ હવે" શાંતિસુધા, પ્રસ્તા. પૃ. ૨

તે માટે ધોવા સૂચો સૂદર સુર કરવો ગીરા ।

શુદ્ધી પા વના નવ મહે જ્યનપીતા જુમરીત ॥ ૧૫ ॥ "

(કડુ ૧ કું)

૧ ૩ " આરતિ ઓનારણા કરીને, રહો જેહુ કર જોડી ।

મદારાજ છછા દાસને છે, પ્રશુ પૂરો કોડ ॥ ૧૬ ॥

હા બજો જે હરપ, સાથે પૂજુ પરીમાનદ ।

હીલા નીતૂ નાચની તે માઠ ગુણુ જોવદ ॥ ૨૦ ॥

પછે મહેતે કર્યો પ્રારબ પ્રેમે કીરતન બસ ।

અસાગ વાખ્યા નરસહીઆનો સ્વામી સારમણ ॥ ૨૩ ॥ "

(કડુ ૮ કું)

પ્રસંગથી જ રૂપદ છે કે (૧) અને (૩) મા ભગવાનનાં મનોધનમાં નગમિદ "પરીમાન" શબ્દ યોગ્ય છે, તો (૨) મા નગમિદને શુદ્ધ શબ્દાન માનપ્રાપ્ત થયું ને તેજે કવિતા કરી તે ગતાવતા હરિદાસ ગુરુકૃપાનો ઉદ્દેશ્ય છે, આમાં "પ્રેમાનંદ" સ્વરૂપ પણ ઉદ્દિષ્ટ છે, એવું જણાવું નથી મારી પ્રસંગીને "પ્રેમાનંદ" આમાંથી હોયો કરવો હોય તો તેના ગુણગાની માહિત્યમાં એમકો ગયા મળશે ।

હરિદાસ પ્રેમાનંદનો શિષ્ય મન્યો ત્યારે પ્રેમાનં મારી ગીતે પ્રતિષ્ઠિત બની ચૂક્યો હોયો જોઈએ, પરંતુ એનાં કાવ્યોની ગાદચારી કસી જોતાં ગમ્યાવર્ષે ધગવતા એની કાંઈ કૃતિ મ ૧૭૨૨-૩ પહેલા જર્મ સકની નથી 'ઓખાહરણ', 'અભિમન્યુ આખ્યાન' અને 'અદ્વામાખ્યાન' આ અર્થથી શરૂ થતા મ ૧૭૨૭ સુધીના છે પ્રતિષ્ઠા જમાવે તેવા આ કાવ્યોમાં 'અદ્વામાખ્યાન' મારુ છે આ કૃતિ કરિની ૨૫-૨૭ વર્ષની ઉમરની હોય, તો પાંચ સાન વર્ષથી એ કવિતા કરવા માંડ્યો હોય, તો પ્રેમાનંદનો જન્મ મ ૧૭૦૦થી પહેલાં નહિ જર્મ શકે ત્યારે ભગમગ ૨૧ વર્ષના પ્રેમાનંદનો હરિદાસ શિષ્ય બન્યો તેમ માનવું જોઈએ જતાય આ વિશે એક પણ વિખિન પુરાવો દળી શકે તેવો ક્યાવથી પ્રાપ્ત નથી તે જ પ્રમાણે મીશ્વ વાતોનું પણ સમજવું ત્યારે હરિદાસને અને પ્રેમાનંદને કાંઈ પણ સંબંધ નહોતો એ સ્પષ્ટ થશે

હરિદાસને નામે જપાવેલા કાવ્યોના અભ્યાસથી મને સ્પષ્ટ જણાયું છે કે માત્ર "વિવાદ" જ તેનું એક માત્ર કાવ્ય છે, બાકીના તથે બનાવગી છે અને તે નર્મદયુગ પછીના સર્જન જણાયા છે, અને તેથી જ તે સમસ્પદ કૃતિઓમાંથી શુદ્ધ વિશે નીકળતા ગર્ભિત નિર્દેશ વગેરે સૌ કલ્પિત વસ્તુ છે અમુક વિશિષ્ટ હેતુ મિદ કરવાને થયેલા વિશિષ્ટ પ્રત્નના એ મૌ ફળ છે શહેરુ કિં મહુના ।

પ્રેમાનંદ-શિષ્ય દ્વારકાદાસ (?)

“દ્રૌપદીહરણ” સને ૧૮૬૦ મા પ્રસિદ્ધ થયું ત્યારે સપાદકો તરફથી “કવિ અને કાવ્યપ્રસંસા” એ ગયાળે પ્રેમાનંદ પ્રશસ્તિ લખવામાં આવી છે, તેમા પ્રેમાનંદના ચાર શિષ્યો વિશે નિર્દેશ કરવામા આવ્યો છે, જેવો કે—

‘જેના ચાર સમર્થ શિષ્ય કરિએ રોલે મહામુદર,
નામે વહ્નિજ વીરજી કવિ તથા રત્નમેશ ને સુદર,’

પ્રેમાનંદચરિત તેજ અન્યમા મળે છે. તેમા આ વસ્તુનો વિસ્તાર મળે છે એ પછી એ જ વર્ષમા દરિદ્રામ તથા દ્વારકાદાસની કવિતા પ્રસિદ્ધ કરવામા આવી, તેમા પ્રેમાનંદના શિષ્યમણમા આ જે કવિઓનો જાહેર થયો આ અથમા કવિચરિત આપવામા આવ્યું કે ત્યા દ્વારકાદાસ વિશે પ્રથમવાર હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૦ વર્ષની ઉંમરે દ્વારકાદાસ પંડોશમા ગહતા કવિ પ્રેમાનંદને ત્યા આવ-જા થવાને માણે પછી શિષ્ય બન્યો.

એક વાન પ્રેમાનંદે કહ્યું “ભક્ત! તમે પોતે કેમ પદો બનાવતા નથી?” વલ્લભે “એ જરૂર શુ કરવાનો છે.” એવી ટકાર કરી. પ્રેમાનંદે “એક અઠવાડિયામા કવિ” કરવાનું કહ્યું માણે પ્રેમાનંદ દ્વારકાદાસને ઘેર ગયા” અને ફેટલીક વાત પછી કહ્યું કે “મારે તમને ગમે તે રીતે પણ કવિ બનાવવા.”

“દ્વારકાદાસે કંઈ અબ્યામ કર્યો નહોતો સજ્જતોળ વગર કવિ થવાનું નથી, માટે પ્રથમ તો શ્રીકૃષ્ણકીર્તનના ફેટલાક પદ પોતે (પ્રેમાનંદે) મનાવી આપ્યા હતા તે ભગતને મોઢે કન્વા કહ્યું તેમણે વિશેષમા જણાવ્યું કે હું તમને શીખવવા સારૂ રાજ આવીશ માટે તમે નાને મહાર જતા નહિ તેમ કંઈ શીખો છો એમ કાઢને કહેતા નહિ દ્વારકાને જે જે હિંદુસ્તાની પદ આવડતા હતા તેનો ગૂજરાતી ભાષામા સ્પષ્ટ રીતે અર્થ મમગરી પછી તેના તે જ પદ ગૂજરાતી ભાષામા બનાવવા કવિ આજ્ઞા કરતા પોતે પાસે બેસીને એવા દસ પદ નિત્ય તૈયાર કરાવતા, અને જૂવ ચૂક સુધારી તે વિષે સમભૂત આપતા એ રીતે ચાર દિવસ ગયા પછી પાંચમે દિવસે માપતાવની મમજ આપી એક નવું પદ કરવા કહ્યું (એ પદ કયુ તે જણવામા આવ્યું નથી)” તેના પદો પગ વલ્લભે મટાસુ દયોતારે “પ્રેમાનંદે મકદપ કર્યો કે મારે દ્વારકાને જરૂર કવિ બનાવવો તેમણે દ્વારકાને નિયમિત

ગીને ગીખવના માંડ્યુ. અમુક વિષય આપી તે વિષે તેની પાસે કવિતા દગવે અને તેમા જે જે આગીઓ જણાય તે પોતે સુધારે અને તેના કાગ્યુ સમગ્રવે + + તેણે નાના મોટા કુપ રપ ગ્રન્થો અને આચરે બે હજાર ૫૬ લખ્યા છે" (પૃ ૪-૬)

"વડોદરામા વાડીની ડબોઈઆ પેળામા તે રહેતો અને જનતે દયા લાઠ વાળિયો હતો કોઈ શેઠને ત્યાંથી ગુમાસ્તાની નજીરી રકમ મળતી તે વડે તે પોતાનું ગુજગન ચલાવતો અને પવિન અને વૈષ્ણવ મંત્રદારી હતો વૈષ્ણવ મંત્રદાયના ઓચ્છન મમથે ગારાના કીર્તન વગેરે તેને ધણુ આવડતા હતા" (પૃ ૪)

'બાર માસ' (પ્રા કા માગા, ગ્રન્થ હમામા હપાયા છે તે)મા આ પ્રમાણે શબ્દો મળે છે

"સોળામે એશીમા જન્મ છે રે, ૫ આશ વર્ષે ગુરુમેળાપ દ્વારકાદાસ અજન્મ ॥ ૨, વિપ્ર ગુરુ કેરે પરતાપ ૧૦'

(પ્રા કા માગા ગ્ર. ૯, પૃ ૧૪૫)

પ્રાચીન કાગરમાળા ગ્રન્થ હમામા તેના નીચે પ્રમાણે કા રો હપાયા છે બાર માસ, રાધિકા વનવિવાહ દાણુલીલા, ગોવધનપૂજા, કૃષ્ણજન્મના ૭ ૫, કૃષ્ણજન્મોત્તમવના ૬ ૫૬, તિથિઓ, સાત વાર, કૃષ્ણલીલાના ૨૫ ૫૬ અને છ ગરબી છે, ત્યારે પ્રાચીન કાગર ત્રૈમાસિક-વર્ષ ૭-અંક ૨ જા મા "રાધાવિનાસ" (૩૦ પદનો) છે આ તેજ દ્વારકાદાસ કે જે વિપ્ર ગુરુ પ્રેમાનંદનો શિષ્ય હપર કહેવાયો છે

મુદતકાબ્યદોહન ભાગ ૨ જા મા શણુચાર વગેરેના ૫ ૫૬ અને ઉપ-દેશના ૩ ૫૬ હપાયા છે, તેમા પચ્છ દ્વારકાની છાપ છે ઉપદેશના માતમા ૫૬મા 'સ્ત્રીતર વરસ બીચા સહી, ગતિ બોલવાની નવ રહી" (પૃ ૭૦૭) અને આ પદને અને—

"મ વત અઢારસે પૂરામા, કારતક સુદિ દશમી રે
શિખામણ સુણી હરિજન હરખે, વિમુખ છવને વસમી રે"

(પૃ ૭૦૮)

એગે નિર્દેશ છે એટલે જને ૫૬ નજીકમા ગ્યાયા હોય નો જે વર્ષમાં પ્રેમાનંદશિષ્ય દ્વારકાદાસ પ્રેમાનંદનો ૫૦ વર્ષે શિષ્ય બને છે તે જ મે ૧૭૩૦ મા આ બીજો દ્વારકો જન્મ્યો હોય છે

પ્રાચીન કાગ્યવિનોદ-ભાગ ૧લામા પણ એક 'ધાટમા છે મદુલી એક શાગી બેા આપ અલેખ" થી શરૂ થતુ ૫૬ હપાયુ છે નૃ કા દો ભાગ

૨ જાતા અને આ છેલ્લા નિર્દિષ્ટ ત્રયમાંના કાવ્યમાં વિપ્રગુરુનો નિર્દેશ નથી; તેઓ જ નિર્દેશ પ્રા. કા. ત્ર. વર્ષ અંકમાં જાણેલા જુદા જ આપાદયી શરૂ થતા “બાર માસ”માં નથી.

આ પાછો દારકો “ધણુંખર્ચ ડોકારમાં રહેતો, પણ એવું મળવતન અરોતરમાનું બાલેજ છે.” (પૂ. કા. દો ભાગ ૨ જો, પૃ. ૭૦૪).

પૂ. કા. દો ભાગ ૬ ફામાં જો પદો જાણ્યાં છે, તે પ્રા. કા. માળા ત્રય ૬ મામાંથી કૃષ્ણભજનનાં ૭ અને કૃષ્ણભક્તોત્સવનાં ૬ મળી ૧૬ પદો છે તે જ છે.

વિપ્ર-ગુરુનો નિર્દેશ ન હોય તેમાં દારકાની જાણનાં પદો જૂના ચોપડાઓમાં મળી આવે છે. દા. ત. ફાર્ગસ ગૂજગતી સભાની હ. વિ. પુ. માદી—ભાગ ૨ જમાં

‘સમભજન છે રહુ સાધુ સમભજન છે રહુ’,

એ પ્રતીકથી શરૂ થતું ૧૫ કદીનું પદ છે. બીજો પદ્ય કેટલાક નોંધાયા છે

પ્રા. કા. માળા તે પ્રેમામિકવાળા દારકાની કૃતિઓ જોતાં એ વસ્તુની વૈષ્ણવ હોય તેવું જાણાય છે. વૈષ્ણવ હતો તે તો સ્વ. કાકાવાળાં લખે જ છે, પણ “રાધાવિલાસ” જોતાં એ “રાધાવલ્લભી” મંપ્રદાયનો હોય એવું જાણાય છે

“એ અદ્ભુત લીલા બધું, વૈષ્ણવ જન બધું,

રાધાવલ્લભી કરે વખાણ, અકરમી શું માણે ?

વિપ્ર ગુરુ તપો પરતાપ, દાસ દારકો ગાયે

પથારાં બધે બધું, શિષ્ય ગુરુનો થયે ” (પૃ. ૧૮)

પણ એણે જો પદો ગૂજગતીમાં ઉતાર્યા છે તેના મૂળ મળ્યાવાનાં પદો તો માત્ર ૧૮-૧૯ જ છે. એ રાધાવલ્લભી હોય તો હિતહરિવશ, જયમલ, હરિદાસ વગેરે રાધાવલ્લભી પદકારોનાં પદો જ ઉતાર્યા હોત.

શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના સમગ્રજીને લગતું શ્રીહરિરામ મહાપ્રભુ (મં. ૧૬૪૭-૧૭૫૭)નું એક પદ છે શ્રીહરિરામજીએ પોતાની જાપ “રસિક” ‘હરિદાસ’ એવી રાખેલી છે, તે મંપ્રદાયમાં અત્યંત જાહેર વાત છે.

જય જય જય શ્રીવલ્લભપ્રભુ વિટ્કલેશ સાથે

નિજ જન પર કરત કૃપા ધરત હાય માર્યે ।

દોષ સર્વે દૂર કરત મક્તિમાલ દિયે ધરત

માલ સર્વે સરત સદા શાક્ત શુભ-ગાયે ॥૧॥

કાહે કો દેહ દમત સાધન કર મૂલ્ય જન

વિદ્યમય જ્ઞાનન્દ તપ્ત ચત્તન વયો શપાર્થે ।

રસિક ચરણ દારણ સદા રહન હે સદમગી જન

અપનો કર મોહુલપતિ મરત તાદિ સાથે ॥૨૪

દવે દારિકનો અનુવાદ ભુઓ

“જય જય શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર રત્ન તારી સાથે

નિજ જન પર કરે છે કૃપા, દાસ ધરના માથે ટેક

દોર સર્વે દૂર કરે છે, સ્વજન માતા દાથે,

જે રાસજી મારે તાર જહુપતિ, રૂણ ગાઝા માથે જય ૦

શા માટે દેહ દમી ખીલ્યા, આવે કૂડ કાથે,

વિદ્યમાન જો નંદનો નંદન, શે જય કૃપાથી જય ૦

રસિકજન તો સદા ગાણુ રે, મૂરખ બળે ભાથે

દ્વાદશાદામ મોહુલપતિ ચીન્ધે, તે સરે અમ શુ ભાથે જય ૦”

જય જય જય ધીન્દ્રમ નય । સરલ પદારથ ગાકે હાય ॥૧॥

મક્ષિમાર્ગ પિત પ્રવૃટ્તિ ય્યો । નામવિશ્વાસ જગત રહ્યો ॥૨॥

સષ મન ગૃહ નિરુપે વેદ । પ્રેમમલ્લિકો જાન્યો મેદ ॥૩॥

કારણ કરણ મમાથ મુજદહ । મયાવદ ક્રિયો મત લહ ॥૪॥

પરમપુર્ય પુદ્યાસમ બદી । મક્ષજન નવન કરન પ્રદાસી ॥૫॥

જામે નામ ગુણ રૂપ અનત । નિર્મલ ચક્ર ગાવત ધૃતિ મત ॥૬॥

ધુરંરયામ રમલત્તલ્લેષન । કૃપાકૃપાક્ષ મક્ષમયમોચન ॥૭॥

કામનાપૂરણ પૂરણ-કથા । અદ્વિતિ જપ્ત નિહારો નામ ॥૮॥

જાકે પટ તર અન્ય ન કોય । દાસ મોપાલ મને મુહ હોય ॥૯॥

“જય જય શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર, રાજા પદારથ વારે દાસ,

રાસનો ભાવ પ્રગટ કર્યો, નામવિશ્વાસે જનવ રહ્યો ટેક ૧

સર્વશક્તિ નિરો વેદ, પ્રેમી બહા કા ભલે મેદ,

કૃપા કરી વિશાળ ભુજદહ, તારા આનંદ સર્વ વિખડ ૨

સુદર શ્યામ કમળદળતોચન, કૃપાકૃપાક્ષ બહાભયમોચન,

પરમપુર્ય પુદ્યાસમ આજા બહાજન મન કરે પ્રનતા ૩

તારા નામગુણરૂપ અનત, નિર્મલ જય સાથે સદા રત,

કામના પૂરણ પૂરણકથા, તવદશાએ જપ્ત તાર નામ ૪

તારી ભાજની નહિ કોઈ, દાસ દ્વાદશે બળે સોધ ભેઈ,

વિપ્રગુરુ મેરે મત્તાપ, પટયો જન્મમરણસવાય ૫

મીઠાશ્રમ ચરણ દારણ જય મત મુરત તૂ તહિ રે એ શ્રીવિઠ્ઠલ ગિરિધારીની

જાપવાળા પદમાથી આ પ્રથમ પક્ષિ જ માન વાઈ “શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર ચરણ

માપ, મર્વસુખ તું લહે રે” એ પદની આ પ્રથમ પંક્તિ અપાવવામા આવી છે. આટીની લીટીઓમાની મોટા ભાગની “રસિક” ની હાપના શ્રીવલ્લભ નામ રહ રસના નિય એ પદની ૨-૩ કડી પરથી લેવામા આવી છે

પદ ૬ ૬

“જય જય શ્રી મહોદાના નદ, કાઠિંકળા શ્રીવ-દાવનચંદ,

નિગમ વિચારતા ન લહે પાર, શ્રીકૃષ્ણ નરસમિને દાર. ૧

શેર સહસ્ર મુખ કૃતા ઉચ્ચાર, તે મનનનુજ્જવન પ્રાણુધાર”

એ વગેરે જય જય જય શ્રીલક્ષ્મણનદ એ “પ્રેમદામ”ના ૫૬માથી ઉતાર્યા છે, જેમા નરસંઘ વિશે કરોઁ નિર્દેશ નથી

આમ ‘કૃષ્ણભજન’ને મથાળે દેવાયેલા પદ ૫, ૧, ૨ અને ૬ ની સ્થિતિ છે, જે શ્રીવલ્લભાચાર્યના રમગજને લગતા ફેગવી કૃષ્ણ-વિષયક કથવામા આવ્યા છે

બીજાં પદોમાથી નીચેનાનો અનુવાદ તે તે પદ છે

જાગો ગોપાલલાલ જનની વલ જાઈ કર્તા-પરમાનન્દદામ

પદ ૪ ધ્રુ—“ભગીએ જોપાલલાલ, જસોદા જવનમદ”

જાગો મેરે લાલ જગત ડગિયારે કર્તા-પરમાનન્દદામ

પદ ૭ ધ્રુ—“ભગો ભાસ લાસ જગત અનવાળે.”

પરંતુ આ ૫મા પાછલો લામ સૂરદાસના કહે નન્દલાલ સુનત જનની

સુલતાનીમાથી ૩-૪ કડીમાથી ઉતારવામાથી આવ્યો છે આમ કૃષ્ણભજનના સાતે પદની સ્થિતિ લાગે છે

રાધિકાવનધિવાદ નીચે હપાયેલી ૬૨ કડીમાની છેલ્લી પંક્તિ સિરાયની

બધી કડીઓ મનવેદમિદિત વરમાનો એ નારાયણની વ્યાહની ધમારનો અનુવાદ છે છેલ્લી કડી ભુઓ:—

તહાં એપ શારદા હારે તહાં કવિજન કોન વિચાર।

જાકો અત ન કોઠ પાવે જાહિ દાસ મારાયણ પાવે ॥

દાણુલીલા મથાળે હાપેલુ “શ્રી વૃન્દાવનવિપિન સોદામણુ” એ

ધીવૃન્દાવિપિન સુદાવનો એ દાનના પદને આધારે ખૂબ ફેગવી નાખી બનાવડુ ૫૬ છે

અનકૂટ રખતે એવર્ધનપૂજનનું બિલાવણ રાગમા ગવાતું ગોદ વેઠે ગોવાલ

વહત મગરાજમોં એ પદ સપ્રદાયમા ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે આ પદનું માપ રાગાની એ પંક્તિ અને દોહાથી બનેલું છે અહીં માત્ર તેની એ કડી જ

ઉતારુ ધ્રુ

શોદ પેટે ગોવર્દન વરત કવરાવસો ॥૬॥
 મહો તાત એક પાન ધવળ દે મુનો જો મેરી ।
 મન યાગ દો ગયો ધરી જહાં મોઝ ધોરી ।
 મેં દેસિ મળ્યો મારો મીન દેસિ મોદિ ।
 વર ગુટી ને ચો ગદ્યો ચઢ વગેં દેદા તાદિ ॥૧॥
 મુનિ જાનકે નેર રાદિની નિવટ મુગધો ।
 દૂધ વ્યવ મુનુદાર સૌંદર દે કઠ લગાયા ।
 ચઢ ચલિ મુજે દેના વચ્ચો દરે લગ જાન ।
 તથે રચિગવિ કરત હૈં શાક પત પક્ષાંત ॥૨॥

એનો અનુવાદ —

“મિત્રે જેસી મી કૃષ્ણ, વિનિત કર તાત તમારી,
 અદો તાત કન દર્દ મુજલો, એક વાદ છે મારી ૧
 ભુવનમા હું આજ મધો, તાત સવરી,
 આજ મને પેટ મારી લાગી, બૂખ તો ધણેરી ૨
 મેં હજી માયુ મા પાસે, છુ જોગલ આપ મને
 દાય લાગે લઈને કહું આવા ન આપુ તને ૩
 કુશિલ ભાષી આવેને આશ્ચર્ય ત્યાહી,
 દૂધ ગવર્ધ તાલુ કોદી સાથ નાખી માહી ૪
 ખાલને કૃષ્ણ તૃપ્ત થયા, પછે પુછે વાદ
 શિષ્યવ કવો તન વિચારે, તેહ કરો વિષ્ણવ ૫

અને આ બધા પો તો દ્વારકાદાસના શુરુ પ્રેમાર્નવને દાથે સુમારવામા આવ્યા છે, એમ કહેવામા આવે છે । દ્વારકાદાસ તો અત્યંત હતો પણ તેના વિષ્ણુને પણ તેવો જ માનવો કે ?

“કૃષ્ણગુણ-ભોગ્ય નાં પડે છે ને પણ જન્માષ્ટમી ઉપર નવમીથી ગવાના ક્રમના મુખ્ય મુખ્ય પડે છે યાજ્ઞીની રવિનાના મૂળ દશ મને મળી શક્યા નથી

‘ગદ્યાવિનામ’ રવિના તરીકે સાગુ છે એમા ગમત્રવાદ મધ્યમકોટિનો પણ અવિખંડિત છે પ્રા કા મ ગામાના ‘બાર માસ’ અને ‘માન વાર’ કષ્ટપૂર્વક જનાવહી સંપ્રદાયનામત્રવાળી કૃતિઓ છે કૃષ્ણવીવાની ગરમી સામાન્યકોટિના પદો છે

ગદ્યાવિનામની ગ્યના ક્યારે થઈ હતો તે ઉપર એક રથજે આવી જતા ૧૮ મા પદમાના—

‘વિષ્ણુ ગુરુ પરતાપ, દાસ દ્વારકા ગાય,
૫ વ્ધાશ વર્ષે’ નજી, શિષ્ય ગુરુનો યાથે’

એટલે કે ૫૦ મે વર્ષે ગુરુનો શિષ્ય થયો તે આ દ્વારકા ગાય છે
‘યાય’ એ પ્રયોગથી તત્કાલીનતા સ્પષ્ટ છે આમ શિષ્ય ૫૦ વર્ષનો વૃદ્ધ
■ ગુરુ કેવડો ? ‘રાધા-વિલાસ’ ના આગળમા જ કહ્યું છે કે—

‘વૃદ્ધપણે અમો કીર્તન ગાઉ વિષ્ણુ ગુરુ પ્રતાપ
વૃદ્ધ છતાં જો તરૂણ રસમા, નહિ બીજો સનાપ (૫ ૧)

ટીકાકાર કહે છે કે જે વિષ્ણુ કવિ (પ્રેમાનંદ) વૃદ્ધ છતાં પણ રસમા
(રસાર્ણુનમા) તરૂણ છે, કેમકે બીજો કાંઈ મનાવ નથી

અહીં એ પ્રશ્ન ખડો થાય છે કે દ્વારકાદાસ ૫૦ વર્ષે પ્રેમાનંદને
શગણે આબો. ત્યારે પ્રેમાનંદની ઉંમર કેવડી એ શગણે આબો ત્યારે
વલ્લભની હાજરી છે, એ જુલાવુ ન જોઈયે અને વલ્લભ પ્રેમાનંદની
૩૨-૩૩ વર્ષની વયે જન્મ્યો હતો તેવું સ્વ કાટારાણા કહ્યો ગયા છે
(જુઓ ‘દુ શામનરુધિરપાનાખ્યાન ની પ્રસ્તા કવિચરિત-૫ ૫-૬) વલ્લભને
નામે ચહેલું પહેલું ૧૦૫ ‘મિત્રધર્માખ્યાન’ મં ૧૭૬૦ મા રચાયું ■ મ
૧૭૩૦ મા દ્વારકાદાસની મસ્કરી કરી શકે તેવડો હોય તો વીસેક વર્ષનો
તો તે હોયો જોઈયે ત્યારે એની પહેલી કૃતિ ૫૦ મે વર્ષે જ ગ્રાહ્ય હશે
એમા ૩૨-૩૩ વર્ષ ઉમેરિયે નો ૮૨-૮૩ વર્ષ હિપગ એટલે કે ૧૬૭૭-૭૮
મા પ્રેમાનંદ જન્મ્યો હોય અને તો જ તે ૫૦-૫૩ વર્ષની ઉંમરનો થયો
હોય ત્યારે દ્વારકાનો ગુરુ બન્યો હોય તે અવસ્થા વૃદ્ધ ગણાય ખરી ત્યારે
પ્રેમાનંદ ખુદ કેટલાયે વર્ષે કવિતા ગ્રથવા માઠી ‘લક્ષ્મણાદરણ્ય’ તેને
નામે ચઢ્યું છે તેની રચનામાલ સ. ૧૭૨૦ છે તે ‘અજ્ઞાનકાખ્યાન’ ની
સં ૧૭૬૬ છે, જ્યારે દશમસ્કંધની સ ૧૭૯૦ મણુવામા આવે ■ પ્રેમાનંદનો
જન્મ સં ૧૬૮૨ થી પૂર્વે થયો હોય તેવું કોઈપણ માનવું નથી એટલે બહુ
તો સં ૧૭૩૦ મા તે ૩૮ નર્પથી વધુ ન જ હોઈ શકે તો એ વૃદ્ધ કેરી રીતે ?

આ પ્રશ્નોનો નિવેડો જોઈતો હોય તો દ્વારકાદાસના વક્તવ્યને માન્યુએ
મુકી દેવું જોઈયે વસ્તુસ્થિતિએ પ્રેમાનંદનો જન્મ સ ૧૭૦૦ થી પૂર્વે જઈ
રાકે તેમ નથી તેની સિદ્ધ કૃતિઓમા જોખાહરણ (૨૯ કડવાન) અલિપ્ત-યુ
આખ્યાન અને ચન્દ્રદાસાખ્યાન ગણિતથી સ ૧૭૨૨-૨૩ અને ૧૭૨૭ની સિદ્ધ
કૃતિઓ છે હવલા એક ૨૭મા વર્ષ લગભગની કૃતિ હોવાપાન છે ‘સુનામાચરિત’
ની રચનામાલ મ ૧૭૦૫ એક હાથપ્રતમા મળેની, પણ ગણિતથી તો સં

૧૭૩૮ ની જ સિદ્ધ થયેલી છે. “મામેરા”ની એક સં. ૧૭૧૭ સ્વ. નર્મદાસંકરની અને ફા. સભાની એક માત્ર નર્વા પ્રતમાં છે, તે કાર્નિટી લેખે સાચો હોવા છતાં નેને પ્રાચીન કોષપણ પ્રતનો ટેકા નથી. એટલે દ્વે પ્રેમાનંદની દ્વિતીય સરણે આવે ત્યારે ૩૦ થી વધુ ઉમર હોવાનું સકલ નથી.

હારકાદાસની કૃતિઓની, કવિના કાવ્યબંધ અને બાપાની દૃષ્ટિએ કસોટી કરતાં આપણે પ્રેમાનંદકાલીન સંપ્રદાયના દર્શન મુશ્કેલીથી કરી શકીએ છીએ.

કવિના તરીકે “રાધાવિદ્યાસ” કંઈકે કીક છે. પણ તે મૂળ કૃત છે કે અનુવાદ એ નક્કી ન થાય ત્યાંસુધી તેના વિશે કાંઈ પણ નિર્ણય ન આપી શકાય. તેથી જ સ્થિતિ મૂલ્યસીલાના પદો અને ગરબીઓની છે. માત્ર બંધની દૃષ્ટિએ “રાધાવિદ્યાસ” કીક છે, બીજાં પદો વગેરે નહિ.

અસંકારમાં શબ્દાસંકારોના વિષયમાં કવિનો કદ પ્રવલ્ન તિથિ અને માત્ર વારમાં જોવામાં આવે છે : એક જ નમૂનો :—

“તુની સાથે કયો છકાર, થયાં અમિતમિ તેવા સાર;
તુ તીયા વરમા બાંધીપાસ, તુતીયાએ થયાં લદાસ. ૨
કુબરી તેવી મળીતીયા ત્રીછ, તેના રંગમા અથા શું બીછ,
તુતીયાએ ત્રિઝમ ના તૂકા, અમારા પર રોલે રડા. ૩”
(પૃ. ૧૭૬)

બાપાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં નીચેના શબ્દોનો ઉપયોગ ધ્યાન ખેંચે છે : ગરદન (૧૩૨), ચૈકો (૧૩૭), મતગાથી (૧૩૯), નમેરા (૧૩૯), આપ (=તમે, ૧૪૧, ૧૪૯, ૨૨૨), કે (=no sooner than, ૧૪૨), કે (=that, ૧૬૯), સ્વય (=પોતે ૧૪૫, ૧૫૦, ૧૬૧), અરાખરી (૧૬૩), જૂડી (૧૮૧), માફ-માફ (૧૮૩), ખુશી (૧૮૪, ૨૦૮), મોઈ (૧૯૧), મતવાલો (૨૧૬), પૂઠી (=પાછળ, ૨૧૭), કારી (૧૨૨૫)^૧

બેભર (૨), હાર (૬૫), તેણી (૯), શણે (=શુણે, ૧૨), દીવાને રબ આપી (૧૪), બાર (=ખુશબો, ૧૫, ૨૦), એણી (૧૬), નાદાન (૧૭), ગમ ખાધી (૧૯), માટે (વાક્યના આરંભમાં) (૨૫), ખુશી (૨૭), કણુલી (૨૮)^૨

આ પ્રયોગો પ્રેમાનંદના સમયમાં વ્યાપક ન હતા. એટલે એ પ્રેમાનંદની

૧ આ પૃષ્ઠાકે પ્રા. કા. માળા, અંચ ૯ માળા છે.

૨ આ પૃષ્ઠાકે પ્રા. કા. નં. વર્ષ, એક ૨ ન માળા રાધાવિદ્યાસના છે.

અસિદ્ધ કૃતિઓમા મળે છે. અવનવુ, અપરમપાર, વગેરે શબ્દો નવા નથી, પણ તેનો વધુ પડનો ઉપયોગ શકા ઉપજાવે છે

કાચી કૃતિના હોય તેવા અંત્યાનુપ્રાસો

મચી . પચી (૧૩૨), સીતા . બીના (૧૩૪), વાલમા આળ મા (૧૩૭), કાણ...ઓણ (૧૪૦), આપે માપે (૧૪૫), ચેત્યો.. એ તો (૧૪૯), મોટા...ખોટા (૧૯૧), મોટા.. જોટા (૧૯૯, ૨૦૭, ૨૦૮), એ તો ..ચેતો (૨૦૨) ?

મુકયા.. હુકયા (૨૩), જોગુ...મોગુ (૨૬), ૨

શબ્દપ્રયોગોની માફક આ અંત્યાનુપ્રાસો પણ પ્રમાણની “માફકુય-પુરાણ”, “માધાનાખ્યાન” વગેરે કૃતિઓમા જ છે, એ લક્ષ્યમા મળાવું જોઈએ

પ્રેમાનંદની મિદ્ધ અને અસિદ્ધ કૃતિઓને પકડવાની એક મદદરવાની ચારી ‘મિધ્યા’ કે ‘નામધારી’ કે એવી સતસતના શબ્દોનો કરિના નામ માથે પ્રયોગ કરવામા આવ્યો છે તે છે, દ્વારકાદાસની આ કૃતિઓમા એના નીચેના રથાનો જોવામા આવ્યા છે

(૧) “સોળસે જોશીમા જન્મ છે રે, પચાસ વર્ષે શુર મેળાપ,
દ્વારકોદાસ અજન્મ છે રે, વિપ્રશુર કેરે પ્રતાપ ૧૦”
(બારમાસ-પૃ ૧૪૫)

(૨) “દાસ દ્વારકો મિધ્યા જાણ, વિપ્રપ્રતાપે યશે સુભણ”
(કૃષ્ણલીલા પદ ૧૫, પૃ. ૨૦૬)

(૩) “અમીઠુદિએ જાડાડયા ગોપ, વિપ્રપ્રતાપે જાડ્યો અસુરકોપ,
દ્વારકાને કરી કવિતલાવ, આરોપી રાજ યશે ૮”
(કૃષ્ણલીલા પદ ૨૦ સુ પ ૨૧૩)

(૪) “દ્વારકાનો ઉદ્ધાર કર્યો જોણે, નામનું નહિ જેને માન
દાસ દ્વારકા વિપ્ર વખાણે, સમજે નહિ જેલ અજ્ઞાન ૬”
(રાધાવિવાસ-પદ ૧ છં પૃ. ૧)

પ્રેમાનંદની મિદ્ધ કૃતિઓમા “સુદામાચરિત”ની રચ્યા સં. ૧૭૦૫ ધરાવતી એક મે ૧૭૫૬ ની જૂની પ્રતના કાવ્યાતે ‘ભટ પરમાનંદ નામ મિધ્યા’ એવો પાઠ મળે છે (કા શુ સભા દ વિ પુ ન ૫૪ ચ તો સં ૧૭૫૮ ની ગ્રંથા સાલ સ ૧૭૩૮ જૂની ધરાવતી ની પ્રતમા ‘ભટ પ્રેમાનંદ નામે શીશ’ એવો પાઠ છે (જેજન ત ૧૧૧ સ) આ બન્ને પાઠો પછી ચાતુ રહ્યા છે. આમ પાર્શ્વતરથી ‘નામ મિધ્યા’ શબ્દો મળે

છે, એટલે પ્રેમાનંદે અડધો પડધો પણ પ્રયોગ્યો હોય તેવું કહી શકાય. પરંતુ મંદર્ભ જોતાં એ પ્રયોગ્યો હોય તો તે ભગવાને જેમ સુદામાનું કાર્ય મિટા કરી આપ્યું તેવી રીતે પ્રેમાનંદ દ્વારા આ “સુદામાચરિત” ગ્રંથી આપ્યું “ભુદિમાને કહી કથા, કરનારે લીના કરી” એના અનુમધાનમા જ પ્રેમાનંદે પોતાના નામનું મિથ્યાત્વ કહ્યું હતો જ્યારે સમસ્ત કૃતિઓમાં તો અત્યંત મન્ન પડે તેમ પ્રેમાનંદ નામ મિથ્યા’ કહવામા આ યુ છે મનવે છે તો એવું કે ‘સુદામાચરિત’ની કાંઈ હાથપ્રતમા “મિથ્યા’ શબ્દ જોતાં તેની દેખાડેખીએ પછી નવા લેખકે એ શબ્દપ્રયોગ અજમાયે રાખ્યો. અને માન પ્રેમાનંદ નહિ પણ વલ્લભ (માં નામધારી), દન્દિદામ, વીગજી, દારકાદાસ (મા “અજન્મ”) વગેરેની કૃતિઓમા પણ પ્રયોગ કર્યા પ્રેમાનંદના ગણાતા અર્ધશબ્દપદ ‘દ્રૌપદીસ્વયંવર” ને અને આવતો મિથ્યા’ શબ્દ તો વધી પડતો છે, મંદર્ભ સાથે સંવત નથી.

સ ૧૮૦૦ માં જે દારકા દયાત છે તેના પદોમા કે ‘વારમામ”મા ઉપરની અર્વાચીનતા તેમ જ કૃત્રિમતા જોવામા નથી આવતી (ખોડુ ખોડુ જેવો અંતવાતુપ્રાસ માત્ર એક ઠેકાણે છે-પ. ૮ મામા) આ જોતાં એ કૃતિઓ જુદી પડી જાય છે.

અને દારકાને નામે પ્રા કા માળા અને પ્રાચીન કાવ્ય ત્રિમાસિકમા છપાયેલા મળોતી પેના આપાદથી સર થતા ‘વારમામ” મિથ્યા એક પણ હાથપ્રત મળતી નથી એથી એની મિટતા મેળવવી શક્ય નથી એથી જ એની વ્યક્તિ હોવા તરફ મંદર્ભ લીધો થાય છે અને એવી કાંઈ વ્યક્તિ નહોતી જેમ કહ્યું છે તો તે પણ ખોડુ નથી.

સાચા દારકાના પદો અત્યંત મધે છે એની નવેસ થી શોધ કરી મંકરિત કરવાની જરૂર છે ભિર્મિપ્રકાશના પગેમા ઉમેરે કરવાનો સ ૧૮૦૦ વાળા દારકાનો પ્રયત્ન છે, એ જોતાં પેના માયાવી દારકામા વિદ્વાનો મૂળાય તેના કવિતા આ દારકાની કૃતિ પાછી પ્રયત્નશીલ અને તો મહેનતની સાર્યકતા થશે.

પ્રેમાનંદકૃત મહાભારત (?)

પ્રેમાનંદ “મહાભારત” સંપૂર્ણ રચ્યું છે, તેથી સૌથી પ્રથમ જાણ્યું ૨૧ નવવરામભાઈએ “મામેગ”ના કવિચંદ્રિતમાં (મને ૧૮૭૧ માં) આપી હતી તેમને જે વિશે માત્ર માહિતી જ મળી હતી તેના અર્થે ઉપર ફૂંડી કરી હતી. એ પછી “આર્યજ્ઞાનવર્ધક” માસિકમાં અને જુ. કા. દો. ભાગ ૩૭માં એ ઇન્દુભારત દેસાઈએ નોંધ્યું હતું (સને ૧૮૮૭).

જુ. કા. દો. ભાગ ૬ ક્રમાં (સને ૧૯૦૦માં) “દ્રૌપદીસ્વયંવર” છપાવ્યો ત્યારે તેનો સૌથી પ્રથમ પુરાવો આપણને મળ્યો. (રચનાવર્ષ એ ૧૭૩૬, આશ્વિન વદિ ૨ શુક્રવાર, કાર્તિકી વર્ષ).

આ કાવ્ય કાવ્યમધ્ય અને જાપાની દૃષ્ટિએ મને પ્રેમાનંદકાવીન લાગ્યું છે. થોડાંક શકારપદ અપાદકીય નાનીન ફેરફાર જેવાં લાગતાં સ્થાનો સિવાય બાકી તે કૃતિ પ્રેમાનંદની થવાના કેટલાંકેક ગુણો ધરાવે છે એવાંક કાવ્યને અને કેટલીક ધાવમેય થઈ જાય છે, જેમાં “પ્રેમાનંદ ભટ્ટ છે મિથ્યા નામ”—(જુ. કા. દો. ભાગ ૬ ક્રો, પૃ ૪૧૪) આવી પક્તિ પ્રેમાનંદના અમિદ્ધ કાવ્યોમાં આવતી જ પક્તિઓને મળતી છે સિદ્ધ કૃતિઓમાં “સુદામાચંદ્રિત”ના અડધા પડધા ઉલ્લેખ સિવાય પ્રેમાનંદે પોતાને ક્યાંય “મિથ્યા” કહ્યો નથી! હગ્નિદામ, વીગજી અને દ્વાકાદાસની શકારપદ કૃતિઓમાં પણ “મિથ્યા” કે તેની મતસંગનો શબ્દ આવે છે. એ સામ્ય આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવું છે.

આ પછી “સાહિત્ય”માં શ્રી. બાલુસુખગમ મહેતાએ પાડવાશ્વમેધ, વિરાટપર્વ, બીરમપર્વ, અને છૂટક સભાપર્વ (વિષ્ણુદાસની છાપવાળું) અને જમ્નવાદનાખ્યાન છપાવ્યા, આ પછી વધુ પર્વો મળ્યાં નહિ.

દેકમાં જ જણાવું છું કે, “પાડવાશ્વમેધ” તો ઘોળકા પાસે લીલાવતીના ગુનમીનો જ “અશ્વમેધ” છે રચનાવર્ષ વગેરે બધું સંગ્રહ જ છે. માત્ર ત્યાં “ગુનસી”એ આપેલો પોતાની માહિતીનાળો ભાગ નથી તે સ્થાને ‘પ્રેમાનંદ’ની છાપ છપાઈ છે હેલ્દી એની જ ચાર પક્તિઓ “જમ્નવાદનાખ્યાન”ને અંતે છપાઈ છે જે “જમ્નવાદનાખ્યાન” કોઈ જાપાનીશકર્તા રચેલું છે. ગુલસીનો ‘અશ્વમેધ’ પૂર્વે ચમત્તો જહાદુર પ્રેસમાં પણ છપાયેલો છે અને શાંખસ ગૂ મહા તરફથી એવું મંપાદન મને સોંપાયેલું છે.

“ભીષ્મપર્વ” થી. જાનુમુખનામે છપાવ્યું છે તે કા ગૂ મ તરફથી છપાયેલા “પદમધ મદાભાગત”, ભાગ ૪ થામાં મારા તરફથી મંપાદિત થયેલું કૃતિપાણના પ્રથમીમુન વૈકુંઠનું જ ‘ભીષ્મપર્વ’ છે. ૧૭૪મી કડીથી આખર સુધી મળ્યું છે માત્ર છેલ્લે “વૈકુંઠ”ની છાપવાળા લીટીએ તેમાં ખૂટે છે વિશેષમાં શ્રી. મહેતાએ છપાવેલામાં અધ્યાયો અક્ષર પાડી નાખેલા મળે છે.

પ્રથમ માત્ર “વિગટપર્વ”નો ગદ્ય છે એ જાણુ છે, એ ૬૭ જણાવ્યું નથી પણ ‘પ્રેમાનંદ’નું તો નથી હોત્તા માત્ર ૬૭૪ કેટલાક પાસાનથી નાકગના “વિગટપર્વ”ના છે.

આમ પ્રેમાનંદ મેપૂર્ણ “મહાભાગત” રચ્યું હતું તેવી વાત પ્રામાણિક જણાતી નથી સુત્રેષુ કિં ચકુના।

પરિશિષ્ટનો ઉપસંહાર

પ્રમાણ ૬ અને તેના કહેરાતા સિંધોને નામે અધ્યાયમધ કૃતિઓ નવીન જ ગયો કાઠી જલ્દયે-અગતયે પ્રા કા ત્રે અને પ્રા કા માળામાં છાપવામાં આવી છે મન્યું છે આ માત્ર કેવળ પ્રેમાનંદ અને વડોદરાના તરફના મદદભાવે, વડોદરાના જમા-માગ્ય કવિઓ થઈ ગયા છે તે બનાવવા. પણ ‘સપ્તમીપ્રવાણ’, ‘ત્રણ નાટકો’ અને ‘ગદ્યાવિષામ’, અને સરોવર પણ ‘દ્વાપરીદગ્ધ’, ‘સામળયાનો મોટો વિવાહ’ તથા ‘કુ સાસનરુધિગપાનાધ્યાન’ સિવાયના આદીના કાવ્યો તેને કવિને નામે ચરેના પદ્યમેથી જ છે, તેમાં કાવ્ય થકાની આગે જ પાતળા છે આ અથા મલો ગૂજરાતી ભાષાના ક્રમિક વિમલની દૃષ્ટિએ ત્રિ. ૧૮મા સદકમા ક્રિયા ગદ્યો સકતા નથી આગ્રહીકીરૂપ એ પ્રયો વિક્રમના ગદ્યો સતકના પૂર્વાર્ધમાં જ શોભે છે પૂર્વે એ અલ્પવાપુ. આજે તો જૂના મેંકડે કાવ્યોની તપા પ્રવીન દાધપ્રતો મળતી હોવાથી ભાષાના ક્રમિક વિમલનું સાચો જ્ઞાન મેળવવાતી અધ્યાસરોને પૂરતી અનુકૂલતા છે. એ અનુકૂલતા જ બનાવવી પ્રયોનું પોત ઉતારું પાડી કે છે બનાવવી પ્રયો શા મટે બનાવવી છે, એ વિશે માત્ર તરફથી વિભાગથી ચર્ચા આપવામાં આવી ‘, એ પ્રેમાનંદ : એક અધ્યયન” પ્રય થોડા સમયમાં પ્રસિદ્ધ થશે ત્યારે જાણવામાં આવશે. તે પૂર્વે મારા નિર્ણયોનો આડો પન્નિય જ આપવાનો ઉપગની લેખમાળામાં પ્રવનું છે વિદ્વાનો એને જોઈ વિચારી પોતાના રચ્ય નિષ્પરૂપાત અભિપ્રાયો વ્યક્ત કરે તરી પાર્થના છે, વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકોના અસિદ્ધ કૃતિઓના નિર્ધક અધ્યામની પાછળ લોહીનાં ખાળી થાય છે તેમથી કાચમે મટે અચારી લેવા

ગૂજરાતની સંસ્કૃતિનાં કેન્દ્રો ધર્મારણ્ય અને બ્રહ્મક્ષેત્ર*

ડૉ. હરિપ્રસાદ ધ. દેસાઈ

મોઢપુરાણ અને પુરાતન બ્રહ્મક્ષેત્ર, એ બંને, મંવત ૧૯૭૧ અને ૧૯૯૪ માં ગૂજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા ગ્રંથો છે. એ મથો ૨૩૦૬ અને બ્રહ્મપુરાણ ને આધારે લખાયેલા છે. પહેલાં, પુરાણોના વચ્ચર છેક ઉતારી પાડવામા આવ્યા હતા પણ હિન્દ-પુરાણવિદોએ હમણાં હમણાં પાછી એની પ્રતિષ્ઠા વધારી છે.

ચમત્કારો, અલંકારો અને અતિસયોક્તિઓની કથાશૈલિમાધી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તારવણી કરી, આપણો હુમ્મ થઈ ગયેલો કંઈક પ્રતિહાસ એમાંથી મેળવી શકાય એમ લાગે છે.

તેથી, ૧૯૪૧ વર્ષના ગૂજરાત સાહિત્ય સભાના વાર્ષિક વ્યાખ્યાન તરીકે ઉપરનો વિષય પસંદ કરવા મેં ધૃષ્ટતાં કરી છે.

ધર્મારણ્ય મોઢેરા છે ત્યાં હતું અને બ્રહ્મક્ષેત્ર બ્રહ્મખેડ-કે ખેડબ્રહ્માની આસપાસ વિસ્તરેલું હતું. મોઢેરાના મુર્વમંદિરની સુંદર કોતરણી ભાગી તૂટી હાલતમાં હોવા છતાં સ્થાપત્ય અને શિલ્પ કળાની સર્વોત્કૃષ્ટતા સિદ્ધ કરતી ઊભી છે. મોઢેરાની કોતરણી મને દેશરાડાના આરસના મંદિરોની કોતરણી કરતા પણ અદિવાતી લાગે છે અને ખાસ કરીને સ્ત્રીઓની મુખમુદ્રા અને મુખમાણતા તો એ મંદિરો જેવી સુંદર હિન્દુસ્તાનના કોઈ મંદિરમાં મેં જોઈ નથી.

સૂર્યપૂજા ગૂજરાતમાં ૧૫-૧૬ સદી સુધી ચાલતી હતી મોઢેરાના મુખ્ય સૂર્ય તો મોરાર્જ ગયા છે પણ શિખરની જાનુઓમા જે ગૌણ મૂર્તિઓ છે તે પણ પ્રતાપી અને વીરત્વભરી લાગે છે. બ્યાંસુધી ગૂજરાત આવા વીર દેવોની પૂજા કરતું ત્યાંસુધી એનામા વીરતા હતી. વજ્રમુદ્રિત પહેલવાનો ત્યાં રહેતા અને ગુર્જરેશ્વરો તરફથી એમને વર્ષામતો મળતા.

સૂર્યપૂજા સાથે ગૂજરાત વરાહ અને નૃસિંહ અને બ્રહ્માની મૂર્તિઓને પણ પૂજતું હતું બ્રહ્મા તો આદ્ય પિતા હોવાથી એમણે જાણે આઠા કરી

* ૧૯૪૦-૪૧ ની વાર્ષિક સભામા પ્રમુખસ્થાનેથી આપેલું બાલ્યુ બઈ “હાયવહી”.

માં ન ઉપાયેલું, તે પ્રાસ થતા અહીં છાંયું છે.—સં

કે 'ક્રોધગ્નિ' તમે તમારું સંભાળો! મારી દરેક પાછળ તમે વખત બગાડો નહિ અને વગર તથા નૃસિંહ જેની ઉચ્ચ મૂર્તિઓને પૂજવાની ઘણી કઠીને વેળાવ આચાર્યોએ મારા કરી, કાગળ કે પ્રજા નો ઉચ્ચ ગુણોનું ધ્યાન કરે તો તે જ ઉચ્ચ ગુણો એ ધીમે ધીમે પ્રાપ્ત કરે છે એ મૂર્તિઓના પુરસ્કાર કોપી અને તામસી ના બને તે ખાનગી શ્રીકૃષ્ણની સૌમ્ય અને મનોહર મૂર્તિ પછી દાખન રૂપાંગ આવી સૂર્ય પશુ પ્રત્યક્ષ દેવ છે તથા પદ્મયામા એ આપુ જગત્ ભરી લે એવા ત્રિવિક્રમ છે જે સૂર્યને આપણે દરદેશ જોઈએ છીએ તેની મૂર્તિ શુ મમ જોઈએ એમ મહીને સૂર્યને પશુ કોટવાકંઠમાં અને પછી ત્રિપદમાં સમાવી દેવાયા સૂર્યપૂજા માટે પ્રજામાં ગાયત્રી મંત્ર ગાયો અને પુણ્યપ્રકાશ કે ઉમતાના ગુણો પશુ ગૂજરાતી પ્રજામાંથી ધીમે ધીમે જતા રહ્યા અને રાધાકૃષ્ણનો પ્રેમ માધુર્ય કામગતા વગેરે મુનાયમ ગુણો ગદ્યા ગીરતા પશુ જતી ગદી અને તેમાં મદુચગાજી અને અપાઠની દેવીપૂજાઓથી મધક ખાયલાપણુ પશુ આ પુ લાગે છે. અર્ધિમા અને કામગતાની અતિશયના થઈ મઈ જોનોની અર્ધિમાએ અને રંધુવોની પ્રેમવક્ષણા લક્ષિએ વીરતા લઈ લીધી। સૂર્યનો પૂજા તો ગૂજરાતમાંથી સમગ્રગી મધ માત્ર કોઈ કોઈ જુના મદિરામાં સૂર્યની ખડિત મૂર્તિઓ કે ઉપરો તરીકે સૂર્ય જોવામાં આવે છે બહાની મૂર્તિઓ પશુ ગૂજરાતમાં મણુતર જગ્યાઓએ છે ખેડબહામાં છે અંજો જુના ખજાત એટલે નગરામાં છે

સરકૃતિના કેન્દ્ર હાનમાં આપણે વિદ્યાપીઠો જના હોય ત્યાં (યુનિવર્સિટી સેન્ટર્સને) મણિયે છોયે પશુ એ સ્થળો પ્રજાના પાંચેક દકાને પરાણે પ્રેરણા આપે જુના કેન્દ્રો તો બાળકોથી વૃદ્ધ સુધ્યાત, મૂર્ખ કે વિદ્વાન ઓઓ કે પુરુષો તમામને શારીરિક માનસિક અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ આપી શકે એવા હતા

ગૂજરાતના ધર્મારણ અને બહાસેત્ર પ્રાગૈતિહાસિક સમયમાં અને ઈ મ પૂર્વેથી તે ચૌદ પદગી સર્વ સુધી જવનત અને જીવત હતા અને આપણા પૂવજોએ એ સ્થળોએથી પુણ્ય જીવનજીજી નિગ્તર મેગ-નાહતા સરસ્વતી સુકાર્ધ દરો પશુ વિદ્યા લક્ષિ દાન કે દવાના ગુણો પ્રેમ આશાવાદ ગમિના કે આનંદ સાહમ, પુરુષાર્થ ઉચ્ચ સ્વાશ્રય અને સેના તો આપણી પ્રજા એ આજ દિન સુધી સાચવ્યા છે આમ છતાં પોતાને ખીજાઓથી જીતરતા માનવાની એ જોગી કુવે આપણને પડી છે તે દૂર ચવી જોઈએ

સરકૃતિના આ કેન્દ્રોની પાવનકારી કથા હવે હું તાર કડુ છું

સપૂર્ણ ઐશ્વર્ય, ધર્મ, યશ, લક્ષ્મી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ છએ ગુણો જોનામાં છે એવા લગ્નવાન ધર્મશ્રવ મહાદેવ ધર્મારણ્યના અધિષ્ઠાતા દેવ છે. એ જૂત પ્રાણીમાત્રનાં હૃદયોને વિશે જીવરૂપે રહેલા છે.

રમણીય કૈલાસ પર્વતના શિખરથી મહાદેવજી કાર્તિક સ્વામીને કહે છે—હે પુત્ર ! પૃથ્વીને વિષે જેવું નૈમિષારણ્ય ક્ષેત્ર મોહું છે તેવું જ મેંધક ધર્મારણ્ય નામનું ક્ષેત્ર છે. એના સેવનથી આયુષ્ય યશ, પુણ્ય, અને કાર્તિકીની વૃદ્ધિ થાય છે. સ્વર્ગ અને મોક્ષ આપનારું એવું આ ધર્મારણ્ય નામનું તીર્થ વિખ્યાત છે.

સત્યયુગમાં બ્રહ્માજીએ તપશ્ચર્યા કરીને કસ્યપ અને સદાને ઉત્પન્ન કર્યાં. એ સંતા સૂર્યને પરણી. એનો પુત્ર વૈવસ્વત મનુ મહાતેજસ્વી, વિશ્વનું પોષણ કરનારો અને સર્ગા જેવો સર્વને પ્રિય થયો.

વૃક્ષ, પાપાણ્ય પશુ પખી અને મનુષ્ય જગત્ જેણે ધારણ કરેલું છે તેમ જ પુણ્યક્ષેત્રોને વિશે જે ઓંક છે એ જ વૈવસ્વત મનુ ધર્મનો અવતાર હતો. એણે જે ક્ષેત્રમાં તપશ્ચર્યા કરી તે ધર્મક્ષેત્ર એ સ્થળ બ્રહ્મજીને યજ્ઞ માટે અને ક્ષત્રિયોને જય માટે નિર્માણ થયું.

વૈશ્યોને ધનની સમૃદ્ધિ માટે અને શૂદ્રોને સુખની પ્રાપ્તિ માટે આ ક્ષેત્ર ઉત્તમ હતું.

ધર્મક્ષેત્રમાં, પિતામહ બ્રહ્મદેવને નમસ્કાર કરીને મનુ-ધર્મ પોતે-યમના મંદિરમાં જવા લાગ્યો. યમને પુણ્યાત્માઓ ધર્મરૂપે જીએ છે અને પાપીઓ યમરૂપે જીએ છે. યમ તમામ કર્મોને જાણે છે.

આમ ધર્મ કે યમ પોતે જ પોતાના ગણો સહવર્તમાન, મનને હરણ કરનારી પુરીમાં પછી પ્રવેશ કરીને રહે છે.

પછી એક સમયે એ ધર્મના મામા, નારદ ઋષિ, વીણા, કમડળ અને ઢાંક ધારણ કરેલાં જી એવા, યમપુરીમાં પ્રવેશ કરે છે પોતે જ્ઞાનમૂર્તિ અને બેઠને જાણનારા હોઈ ખીજ બ્રહ્મદેવ જેવા લાગતા હતા.

નાગદે ધર્મને શુભ અને અશુભ કર્મોને જાણનારા, પાપ અને પુણ્યના સાક્ષી, દુષ્ટ અને મન્જનના સ્વરૂપને જાણનારા અને સદાસર્વદા હયયુક્ત બેવા.

ધર્મે નારદજીનું યોગ સ્વાગત કર્યું અને કહ્યું કે આપના ચરણકમલનાં દર્શનથી હું પવિત્ર અને કૃતાર્થ થયો છું આજે ધર્મ સુધર્મતાને પ્રાપ્ત થયો છે.

પછી ધર્મનો ખીજે અવતાર કુંતીના પુત્ર યુધિષ્ઠિર, હસ્તિનાપુરમાં નારદ ઋષિને સત્કારે છે. નારદજીની સૂચનાથી વેદગોષ્ઠ ધર્મરાજને ધર્મક્ષેત્રનું

માહાત્મ્ય કહેવા માંડે છે અને રફદ પુરાણનાં ખાતાવ ખંડના ધર્માણ્ય ઉપાખ્યાનનો દ્વિતીય ખંડ પૂરો થાય છે.

પછી ત્રીજે ખંડે, વ્યાસ બોલે છે: ષક્તા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વરે સર્વથી પહેલું મહારથાન જે ધર્માણ્ય તે નિર્માણ કર્યું. એવું માહાત્મ્ય કાઢી કરતાં પણ જગત્તર અધિક છે. ધન્વાદિક દેવતાઓ લોકપાલો અને દિક્પાલો; માતૃકા મહિત મિદ્ધિઓ; મધર્વો, અપ્સરાઓ અને સુર અસુરો; ભૂત, વેતાલ, શાકિનીઓ, મહો, લોકો તેમ જ સંપૂર્ણ કલાઓ સહિત ઋણ્યો ત્યા રહે છે.

વડા કરનારા ઋષિઓથી એ સેવિત છે. વાષ, સિદ્ધ, દાથી, દરણો અને ખીર્ત પક્ષીઓ ત્યાં ધણાં ધણાં છે. લતામંડપો, ફૂલોના ગુચ્છે ગુચ્છા અને વૃક્ષોથી એ શોભાયમાન છે. આદિકાળનું એ ક્ષેત્ર એવું પવિત્ર છે કે એને જોવાથી કે માંભળવાથી પણ મનુષ્યોને મુખ્ય થાય છે.

પવિત્રને પવિત્ર કરનારું, મહાતેજસ્વી, મહાઆનંદ આપનારું, જ્યાં વેર નામે ત્રિલકુપ નથી અને સર્વત્ર નિર્ભયતા વ્યાપેલી છે.

આપુ વન પક્ષીઓનાં નાદથી નાદિત રહે છે. ધણાં ત્યાં તપશ્ચર્યા કરે છે. મુનિઓએ આશ્રમો બાંધ્યા છે, અને ત્યાં મંન્યાસીઓ પણ ધણાં રહે છે. કેટલાએ ત્રિદાસગાનીઓ અને સિદ્ધો, પદ્માસ ધૃત્યાદિ વૃક્ષોની ધરાઓમાં ફરતા માલુમ પડે છે.

ખીની, આંખા, ખેર, ફલ્ગુસ અને નાળિયેરી આદિ વૃક્ષો અને નાના પ્રકારની ઓષધિઓથી એ સ્થળ રમણીય જન્ધું છે.

ધર્માણ્ય મહામર્મદા ફળો અને પ્રુણોથી શોભાયમાન રહે છે. શોકનો નારા કરનારું છે, હર્ષને આપનારું છે અને એની દરે દિશાઓ રમણીય છે.

ત્યાં મોર, પોપટ, કળ્પરો અને કોયલના સુસ્વરો માન્યા કરે છે. નપક્ષી છે ધન જેમનું એવા તેજસ્વી ઋષિઓથી એ સ્થળ સેવિત છે. અને નદનવન કડતાં પણ અધિક શોભાયમાન લાગે છે. વેદવ્યાસ કહે છે: હે ગમ્ત! ત્રૈમિશાણ્ય ક્ષેત્ર કરતાં પણ ધર્માણ્ય અધિક વિખ્યાત છે. સૂર્યની ત્યાં છ તો ઋણ્યો થાય છે. ત્યાંના વૃક્ષો જોઈને મનુષ્ય અર્ધ પાપથી મુક્ત થાય છે.

હે રાજા! જે મનુષ્યો ત્યાં એક દિવસ રહીને પિતરોને પિંડદાન કરે છે તેઓ એમના ઋણથી મુક્ત થાય છે.

ત્યાં જે વેદ લખે છે, તપ કરે છે, સારાં વતો કરે છે તે અક્ષય પુણ્યને પામે છે અને તેમનાં હજારો પાપ નાશ થાય છે.

સાત અરણ્યો કરતા પણ અધિક પુણ્ય છે જેનું તેમ જ સર્વે યજ્ઞોના કૃણ આપનાર મનોરથ પૂર્ણ કરનાર અને મોક્ષને આપનાર આ ધર્મારણ્ય તુ મહત્ત્વ (અને વનવર્ણન નામનો ત્રીજો અધ્યાય સમાપ્ત થાય છે)

જન્મથી જ બ્રાહ્મણના ગુણવાળા ૧૮૦૦૦ સ્ત્રિઓ (બ્રાહ્મણી) ત્યાં મહેરા લાગ્યા અને એના સ્ત્રિઓ પ્રત્યે ભક્તિ રાખનારા ૩૬૦૦૦ વૈશ્યો (વાણિયા) ત્યાં દના તે વાણિયા પુરાણને જાણનારા ચારિત્રવાન અને ધર્મપરાયણ દના એમનું જોત કાચ્યપ હતું

ધર્મારણ્યમાં નિનાસ કરનારા જનોની સંગમાં દેવતાઓ પણ પ્રશંસા કરે છે ગયા કાશી કુરુક્ષેત્ર કરતાં અને સાત પુરીઓ કરતાં પણ એ અધિક મનાય છે

એનો વિસ્તાર પાંચ કોશનો છે એ મહાક્ષેત્ર દેવોને પણ દુર્લભ છે સિદ્ધોને મિદ્ધિ આપનાર અને યોગીઓને મોક્ષ આપનાર છે

પ્રુદ બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને મહેશ્વરે ત્યાંના ખેતર ખેડીને આપધિઓ ઉત્પન્ન કરી છે અને ત્યાંની પ્રજામાં યથાન્યાય યથાપ્રમાણ મર્યાદા સ્થાપન કરી છે

એમણે જ પૂર્વદિશામાં બ્રહ્મા દક્ષિણમાં ગણપતિ પશ્ચિમે સૂર્યનારાયણ અને ઉત્તરે મહાદેવજી સ્થાપ્યા—અને વર્ષાઋતુ ધર્મને અનુસરે એવી પ્રજા પણ કર્તવ્યનિષ્ઠ એમણે જ બનાવી

દિવાકાંડમાં કુશળ બ્રાહ્મણો હતા એમનો અલગ નાસ બનાવનામાં આગેા મગ્ગમમાથી ના ભાગે એવા શૂરા સ્ત્રિઓ ત્યાં રહેતા હતા એમનો વામ જુદો હતો સ્વધર્મપરાયણ વૈશ્યોની વાણિયાવડ હતી અને ગધર્વો અને બીજી સેવક જાતો જુદા જુદા કૃષિયામાં રહેતી હતી

અસખ્ય સ્ત્રિઓના આશ્રમે હતા ત્યાં સ્ત્રિઓને વન મળતું ગૃહસ્થોને માલિકપણ મળતું અને સન્યાસીઓને બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થતી હતી યોગીઓને અવિનાશી સ્થાન ત્યાં મળતું

ઉપરની તમામ વ્યવસ્થા પ્રુદ ભગવાન પાતે કરતા હતા

ઉપર પ્રમણે એક કદપ પૂરે થયે જલરૂપી ભગવાન જગતના નાય પેતાની જલરૂપી લીલાએ કરીને ગમમાણ થતા હતા—

અતિવૃષ્ટિ જેવો જળપ્રલય થયો હતો એનું આ નણન છે પણ તેમાં કવિ જનરૂપી ભગવાન જગતના નાય પેતાની જલરૂપી લીલાએ મરીને રમમાણ થતા હતા એમ કહે છે તે પ્ધાનમાં લેવા લાયક છે પુરાણના

કવિ એને કાપ નહિ પણ લોલા માને છે અને એ ભરપૂર સમયને "ભગવાન સમભાષુ" યના ગણે છે.

પાછી નવજીવનની શુભ ઘડી આવે છે. કંઈક દિવસ વીતી ગયા બાદ અદ્યપ વડ ઊગે છે. પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશરૂપી કાર્ગાપખંડા સમશીય શાખાઓ, પત્રો અને પુષ્પો અને ફોલો જાતી જન્ય છે. વડવાઈઓ જટાની જેમ શોભે છે અને એવા પ્રાગવડને એક પાંદડે ભગવાન નાના બાળકના રૂપે દર્શન દે છે. (પ્રકૃતિમા એનનો આવિર્ભાવ થાય છે.) એમના તેજનો પાર નથી. જગતને ફરી ઉત્પન્ન કરવાની એમને ઈચ્છા થઈ છે.

પછી એમના નાભિકમળમાંથી બહાર ઉત્પન્ન થાય છે. એ હસ પર બેઠા છે. આઠ હાથ છે. ચાર મુખ છે. પિતા બહાદેવ, પછી ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે: "માતા આપ હો. પિતા પણ આપ જ હો. તમાગ જ શરણનો આશ્રય છે. બાપ તથા બહેન અને માઈ મદત બામ્ય એ આપ જ હો. હે ભગવન્ આપ જ્યોનિરૂપ હો. તેમ જ તમરૂપ પણ આપ જ હો. સૂળ, ચક્રમ, નાનું, મોટું અને બારીકથી બારીકરૂપ પણ આપ જ હો. હે પ્રભો! આપને નિરતર નમસ્કાર કરીએ છીએ." પછી ગોલાકાર બહાંગ, પાતાક, પૃથ્વી, સ્વર્ગ, ગામો, સિંધુ, આવગ અને વનો ઉત્પન્ન થાય છે. લતાઓ, વૃક્ષો, પર્વતો, બે પર્ગનાં પશુઓ, આદિત્યો, મંદો, સિદ્ધો, વક્ષો, રાક્ષસો ઉત્પન્ન થાય છે. અને ચોરાશી યોનિઓ અને ચાર પશુઓ: નશુત્રો મદિત અદમકળ; મદિનાઓ, ઋતુઓ વર્ષો, યુગો, ધડી, મુહૂર્ત અને પુતિઓ સદવર્તમાન વેદો થયા. પુગલ, ન્યાય, શાસ્ત્ર, મીમાંસા, વ્યવહાર ૭ દર્શનો એ બધું બહાદેવે નિર્માણ કર્યું

ભગવાન જ ધર્મના સ્થાનરૂપ છે, મત્વરૂપ છે. યજ્ઞરૂપ છે અને કર્મરૂપ છે.

ફરી ધર્મસ્થાન-ધર્મારૂપની સ્થાપના થાય છે અને પવિત્ર અને બહાતેજથી તેજસ્વી એવા બાહ્યો ત્યાં આવે છે.

પરન્તુ એમાં સાત્ત્વિક, રજોગુણી અને તમોગુણી ત્રણે જ્વલ ઉદ્ભવે છે.

તેઓ દવાવાન, ચાન્ત, ઇન્દ્રિયોને છતનારા, તપચર્ચા કરનારા, પોતાના વેદનું અધ્યયન કરનારા અને પરકર્મને વિશે તત્પર યજ્ઞકર્મમા ચતુર હતા. અધ્યયનમંત્ર, ધર્મને બાળુનારા, મત્વચક્રતા તત્ત્વજ્ઞાનને વિશે અગ્રગણ્ય બહાવગપરાયણ હતા. તેઓ સર્વ જૂન પ્રાણીમાનને આત્મ ગુરુ જોનારા

અને બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ હતા. પછી એમનાં ગોત્ર, પ્રવર, ગોત્રદેવીઓ વગેરેનાં વિગતવાર વર્ણન આવે છે.

શાન્તા નામની દેવી સર્વ વિધોનો નાશ કરનારી અને શાન્તિ કરનારી ગણાતી. ગંગાનમગોત્રીઓ વેદવિદ્યામાં નિપુણ, ધર્મશાસ્ત્ર જાણનારા, નિષ્પાપી કર્મકાંડમાં તત્પર, મહાજ્ઞાનવાન પણ કૃપદમિત્ર હતા.

કૃષ્ણાત્રેય ગોત્રીઓ ભટ્ટારિકા દેવીને પૂજતા. એ કુટિલ રાજાવના, કલેશ ઉત્પન્ન કરવામાં મહાચતુર અને વેદ જાણવામાં પરાયણ હતા.

મંડ્યગોત્રી, સારો વેશ ધારણ કરનારાં, ધર્મશુદ્ધિ, અદંકારી શૂર વેદપાઠી અને બહુશ્રુત હતા.

કટલાક કોપી, સોબી પારકાના છિદ્રને ખોળનારા, દ્રુપી અને સદા બ્રહ્મભોજન કરનારા પણ ગણાવ્યા છે.

તેમ સાથે સાથે શાન્ત, ઈન્દ્રિય દમન કરનારા અને યજ્ઞવિદ્યામાં ચતુર પણ હતા.

ગર્ગાકા દેવી આર દ્વાચવાળી હતી ત્રિંદ્ર ઉપર બેસતી. એના બક્તો, વેદાંગને જાણનારા, તપ જ્ઞાન અને સામ્યભોગના જ્ઞાતા હતા, પણ સાથે સાથે તમોશુજ્વાળા, ક્રોધ, શૂર અને કલહભેનોપી હતા. તેઓ ગુરુભક્તિ તત્પર, ચતુર, પ્રિયવાક્ય બોલનારા, મહાજ્ઞાનવાન, તપશ્વર્ધા કરનારા, ચિતા, મંડપ અને વેદી કરનારા અને વારણશાસ્ત્રમાં કુશળ હતા.

ધારણસ ગોત્રના, છત્રજ દેવીને પૂજતા. એ ધનવાન જ્યોતિષશાસ્ત્રને જાણનારા, કોપી અને ધર્મશુક્ત હતા.

ખીજા નિર્લજ્જ, વિશ્વ, મધ્યુક્ત, મહાશુદ્ધિવાળા, કૂંકર્મ કરનારા અને સ્ત્રીઓના વાદની શુદ્ધિવાળા પણ જણાવ્યા છે.

સાથે સામવેદના જ્ઞાન કરનારા; મત્રશાસ્ત્ર, બ્યાકરણ, તથા કાલમાનને જાણનારા, મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ, હોમ કરનારા પણ હતા.

અગ્નિહોત્રીઓ યજ્ઞમાં સોમપાન કરતા; સત્યશુક્ત, સાગ આચારવાળા અને શ્રુતિમાર્ગથી ચાલનારા હતા.

પછી આ ગોત્રપ્રવર નિરૂપણ નામના છદ્ધા અધ્યાયનુ રૂળ કહ્યું છે. તેમાં કહ્યું છે કે આ ગોત્રાધ્યાય સામજીકે તે પુરુષ સર્વ પાપથી મુક્ત થઈ વિષ્ણુલોકમાં ગમન કરશે, એટલું જ નહિ પણ જાણે મરકરીમાં લખતા હોય એમ લખે છે કે

ઘણાં રમતે પુત્રાન્ નિષ્ઠો ધામન્ મવેન્ ।

અધિષ્ઠો મુચ્યતે રાગન્ મત્ય મન્ય યતો મમ ॥

પુત્ર વિનાતો પુત્રવાન યથે નિષ્ઠન ધનવાન યથે રાગી રાગથી મુક્ત થશે, આ માત્ર ખરેખરે સત્ય છે

હવે ઉપર મુજબના આદ્વા, વિપ્લવ અને મહેશ્વર એ ત્રણ દેવોના નિવિધ જોએ પાછળથી નિવેગ (મોદેગ પગથી) મોદપ્ત દ્વિજ કેદવાયા તેવોએ નિમૃત્તિતે પ્રાર્થના કરી કે હે મદાગજો! અમે તો તપશ્ચર્યા કરનારા છીએ કેવળાક ધન, કેટલાક યોગાદ્યાસ અને કેટલાક વેદાદ્યાસ કરીએ છીએ અમારા ધર્મકૃત્યોમાંથી અમને મહેશ્વર પણ અવકાશ મળતો નથી તો આપ અમને ધર્મ વિશેષ સુખ થાય એવું કરો ધરના કામમજામાં અમને કંઈ મદદ મળે તો માત્ર પછી જલો દેવનાઓ પાન હશે એ મમધેનુ માનું મનથી ચિંતન કરે છે ચિંતન કરતા માત્ર જ મમધેનુ આવી ઊભી ગદ્દે છે

દેવાની આજ્ઞાથી જન્મથી જ જોમનામાં વૈશ્યના મુજો છે એવા સર્વ ધર્મમાં કુશળ મદાભાગવાન વિપ્લવજામિત કરનારા છત્રીમદાનગ વાણિયાઓ ઉત્પન્ન થયા એવો સેવાધર્મમાં તત્પર હતા કામદેવ સગ્ધા મનોદર રૂપવાન હતા એમણે સિખાઓ ધારણ કરી હતી જનોઈ હતા મદાવિદાન ચતુર અને મર્વશાસ્ત્રમાં કુશળ હતા

મનાસન બ્રહ્મદેવી પછીએ ૩૬૦૦૦ વૈશ્યો પ્રાર્થના કરે છે 'મદાગજ' । અમને સ્ત્રીઓ નથી તો અમારી વૃદ્ધિ કેમ થશે? પછી બ્રહ્મદેવ વિશ્વાવસુ ગધર્વને બોલાવે છે અને આજ્ઞા કરે છે કે, 'હે ગધર્વરાજ' । આ છત્રીમદાનગ ગોબ્રહ્મ વાણિયાઓને આપ સ્ત્રીઓ આપો જેથી એમના ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મ અને ધર્મથી આવનારા એવા આ બ્રાહ્મણોના આ સેવકો મદાકાર્ય કરનારા થશે હે વિશ્વાવસુ! ધર્મથીય સહાય છી, પતિવ્રતધરાયણ અને દમતામુખની (દુચિસ્મિતા) એવી સ્ત્રીઓ દમણા જ તમે મન થકી ઉત્પન્ન કરીને આપો ।

પછી ગધર્વરાજ મનને હણી કુનારી તિવ્યરૂપરાણી અદ્ભુત અને સુન્દર એવી સ્ત્રીઓ આપે છે એમના કેશ મુદ્દા હતા જેડો પાતળી હતી બ્રહ્મદેવ પછી આ સ્ત્રીઓ સાથે વૈશ્યોના હસ્તમેળાપ કરાવે છે "ગૃહસ્થાશ્રમ મિદ્ધ થાઓ" એવા આજ્ઞાવાદ આપે છે અને ધર્માચરણ માટે આજ્ઞા કરે છે કે 'તમે પ્રાત્ર જાણે અને મધ્યાહ્નકાળે સ્નાન કરજો પિતરોના તર્પણ કરજો પવ્યમદાપચ નમસ્કાર કરજો તમારા જાતકર્મ નામધર્મ અને અન્નપ્રાશનાદિ સોળે મસ્કારો આ ત્રૈવિધ બ્રાહ્મણો પોતાના પુત્રોને કરાવે

છે તે જ રીતે કરાવશે તમે એમની સેવા કરજો અને એમના ધરના કામ કરી આપજો તમે એમના માથેનું મંદસ્થ કરજો અને તથા ધાસથી બરેલાં એમના ખેતરોની મંજાણ રાખજો અને ખામ કરીને એમની ગાયોનું મંદસ્થ કરજો

તમે નિર્ભય અને દરશથી વેપાર કરજો લોભ ક્રોધો નહિ ધર્મ કરશે નહિ દોષ ક્રોધો નહિ, અને કદાપિ ક્રોધ પશુ કરજો નહિ આ પ્રાક્ષણો તમાગ શુરુ છે એમનો દ્રોહ ન કરો

આમ કહીને એમને પ્રાક્ષણોની આજીવાજીમાં સારા ધરો રહેના માટે આપ્યા એ ધરો દેવતાઓના ધર જેવા દત્તા આ રીતે પ્રાક્ષણો તથા વાણિયાઓથી વસેલું એવું ધર્મારણ્યમાં જ એક સુદર અને મનોહર નગર બની ગયું

સ્વર્ગ જેવા ધર્મારણ્યમાં જે નિવાસ કરે છે તેમને ધન્ય છે ! મોક્ષની ઈચ્છા કરનારાઓની જે મતિ થાય છે અને યજ્ઞ કરનારાઓનું જે શ્રેય થાય છે તેની જ સ્થિતિ ધર્મારણ્યમાં રહેનારાઓની થવા લાગી

યમ-ધર્મ (કાળ-યુગ રૂપી ધર્મ) પોતે, આ સ્થળે દુર્ગતોરૂપ પર્યંત યુગયુગના ધર્મના નિયમો પાળ્યા અને પળાવ્યા જમાનાઓ સુધી, પ્રાત્ન, સ્વધર્મનિષ્ઠ રહી શકી

આવી સદ્ગત્યારી અને સ્વધર્મનિષ્ઠ પ્રજાને કોણ જીતી શકે ? ગાંધાર સત્તાઓના લોભીઓનો પ્રતિનિધિ ઇન્દ્ર પછી એમની અંદરપાછું કરે છે એને ડર પશુ લાગે જ કે આવાં ધર્મરાજ્ય મારી દુન્યવી સત્તા પડાવી તો નહિ લે ! પોતાનું સામ્રાજ્ય વધારવા અર્થે ધર્મારણ્યની કર્તવ્યનિષ્ઠ પ્રજાને પાડીને લયચાવવા ઇન્દ્ર પ્રયોજનોરૂપી અપ્સરાઓ મોકલે છે (સામ્રાજ્યનાદીઓ જેમ નિરુપદવી શાન્ત પ્રજાઓને કસાવે છે એમ)

ઇન્દ્ર, ઉર્વશીઆદિ અપ્સરાઓને કહે છે ‘હે અપ્સરાઓ ! ધર્મને ધાગણ કરનારાઓમાં જોઈ જોવા આ યમધર્મને હું જાણુ છું એને ત્હમે ગમે તેમ કરીને હર્ષબલબદ્ધ કરો !’

અપ્સરાઓ કહે છે “હે રાજા ઇન્દ્ર ! અમે પગરૂપર ચર્ચા કરીને કદિયો જિયે કે આવા ધર્મગામને ક્ષોભ પ્રાપ્ત થાય એવું કઈપણ કરવા અમે શક્તિમાન નથી” છતાં બહુ આનાકાની પછી આખરે ઉર્વશી તૈયાર થાય છે ખુદ યમધર્મની તપશ્ચર્ચા (શિસ્ત-ડિસિપ્લિન) જના ચાલી રહી છે, તેવા ઋષિઓના તપના પ્રભાવે કરીને શાન્ત અને પશુપક્ષીઓથી યુક્ત

એવા મુંઝ સ્થળથી એક ગાઉ દૂર એ બિભી રહે છે કોલિયકાથી પણ મુંઝ સ્વરે એ પછી માયન માય છે

ધર્મ એ અધ્ધગતુ માયન માભળી એની તરફ જાય છે મુવજધારી ને આવેલી મુંઝ અમવાળી આ અધ્ધગ માગ ("લો અને ઓડિંગ"૩૫)૫૫ અને મુન્નવરથા તોડવા આવી છે એમ એ મમઝે છે ધર્મ પોતાના મનને મેયમમાં ગળી અધ્ધગ પ્રતિ મ્હે છે - "દુ એ દરીને મંપાદન કરેલી એવી અમારી તપશ્ચર્યામા તુ વિદ્ય કરવા આવી છે." આટલી વાત માભળતા ઉર્વશી, મનોન્મ મઝના અને તાવયુક્ત આકર્ષક ગીત ઉપાડે છે

આનો અર્થ એ છે કે જે ધર્મથી એ ધર્મારણ્યનો મમાર આલી ગયો હતો એની મુન્નવરથા અને એ પ્રેયના બદોમસ્તથી રાજ્યમ્મતા મભગય છે ત્યાના ધાર્મિક જીસ્માને તોડવા, અધ્ધગરૂપી લાવય આવી છે યમ ધર્મ (એન્ડે એ દેતામગતુ આધ્ધારિમમ્મગ) કહે છે-અમારે કોઈ ગાજ્યમ્મતા તોડવી નથી' એવું વચન આપીને અધ્ધગને પાછી વાગવામા આવે છે 'મન્દ્રની સત્તા લેવા અમારા આ તપ નથી' એવી ખાતરી આપીને ધર્મ પ્રસોભનોરૂપી અધ્ધગને પાછી વાળે છે ધર્મારણ્યની લોકશક્તિને દુભતિ થતી નથી અને તે દિવમથી મૂજગાતનો એ પુણ્યપ્રદેશ, નિર્વિદ્ધે પોતાનું જીવન, પાકો વિકાસમાઝે નિર્ગમન કરી શકે છે તપોમળ અને ધર્મ મને પ્રતાપે પ્રગ્ન એટલી સુખી હોય છે કે એને જરૂર કરતા વધારે દુન્નવી સત્તા કે ધનદોલનની જરૂર જ રહેતી નથી ધન અને સત્તા અને ઉદ્વિથોના સ્વચ્છ પર ધર્મારણ્યની કર્તવ્યશુદ્ધિ વિજય પામી શકી એના સમજીમા ત્યાની મગ્મગ ત્યા એક અધ્ધરાતીયેની સ્થાપના મ્હે છે

પછી એ તીર્થ અનેકોના પાપને નાશ કરનારુ થયુ ત્યા જર્જ જે કોઈ પાયદિવમ હોમ કરે, જન મ્હે અથવા વેદનો પાક કરે તેનો જિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામતો ધર્મ અક્ષય સરોવર જેવો થવા લાગ્યો'

એ દિવમ પછી ધર્મારણ્યની પ્રગ્ન તેમ જ ગાજ્યસત્તા, વધારિધિ માવધાનનાપૂર્વક પોતાની દુન્ન મજ્જવવામા ધ્યાન આપતી હતી

અહો અધ્ધગતીર્થ વલુન નામનો આકમો અધ્ધાય પૂરો થાય છે

આથી પગિજ્ઞામ મુન્નર આન્ધુ ગાજ્યમને સિવ અને શક્તિના સાક્ષાત્ દર્શન થવા એ મન્દ્રદિન થઇ ગયો અને પોતાના જીવનને ધન્ય માનવા લાગ્યો તેજમા (હિનાગામી) શીનમા અને વર્ષાના જનમા એ સિવજીને નમસ્કાર કરવા લાગ્યો હિમ અને લયકર પ્રમનોમાં પણ લોખંડ્યાજીની જ યોજના એને

જાણી, અને એ જ લગવાનું સુંદર શિવ, શક્તિ સહવર્તમાન ધર્મારણ્યના લોકોને પણ અનુભવમાં સદાકાળ આવ્યા કરે તે માટે લગવાનું પાસે એણે ધર્મારણ્યમાં પોતે રહે એવું, વરદાન, માગ્યું, એટલું જ નહિ પણ ધર્મારણ્ય હિતમ તીર્થ અને એવો પણ આશીર્વાદ માગ્યો અને તે એને મળ્યો. પ્રયાગ-રાજ કરતા પણ ધર્મારણ્ય મહાદેવજીના મંદિરે કરીને અધિક ફળ આપે છે નીવડ્યું. શ્રદ્ધાપૂર્વક જે કોઈ એ સ્વયંજ્યોતિ જૂતનાથના સાંનિધ્યમાં દાન, મઠ કે ધર્મક્રિયા કરે તેને જમરતવની પ્રાપ્તિ ચમત્તી ખાતો મળી શકે છે. ગણેશ સુખોની લાલગામાથી છટી આત્માના કાયમી સુખને એ પાત્રાણુઓ પામી શકે એવી યોજના યર્ષ. આવો લાભ અક્ષર કે ઈન્દ્રને પણ અગમ્ય હતો. જૂતનાથના મંદિરે અને પાસેના કૂવે ત્યારપછી અમખ્ય લોકો શારીરિક માનસિક અને આધ્યાત્મિક રોગોની સાન્નિધ્યે આવવા લાગ્યા. શિવરાત્રિ, સોમવાર, અમાસ, વ્યતીપાત, વેધુત અને પૂનમ તથા મકાતિ, લોકો પર્વાના દિવસો ગણી ત્યા ખામ કરીને આવતા હતા. પિતૃઓનાં શ્રાદ્ધ માટે તો જૂતનાથનો કૂવો ગયાજી કરતા પણ અધિક મનાવા લાગ્યો. જૂતનાથ અથવા ધર્મશ્વર પાસે પાછળથી એક ધર્મવાવ પણ ખોદાવવામાં આવી. એ વાવમાં સ્નાન કરનારને ગંગાસ્નાન કરતા વિશેષ પુણ્ય મળે છે એમ મનાવવા લાગ્યું.

શ્રદ્ધાળુ સનાતન હિન્દુધર્મીઓ પછી ધર્મારણ્યમાં વાવો, કૂવા, તળાવ, અક્ષરજ્ઞેયો, ખમીયા અને પોતપોતાના ઈષ્ટ દેવના મંદિરો બંધાવી પોતપોતાના ધર્મ માટેની જૂખ તૃપ્ત કરવા લાગ્યા.

ધર્મારણ્યનાં ગૃહસ્થો અને ગૃહિણીઓને પણ પશુ પખીના પોપણ કરવાની, અતિથિઓના દેન જેના સત્કાર કરવાની અને આકાશો સુધ્યાને જમાડવાની આજ્ઞા હતી નિત્ય સ્નાનથી પવિત્ર રહેવાની, દેવ અને ઋષિ અને પિતૃઓના સ્મરણ કરવાની, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ વગેરેથી દેવપૂજનની એમને ટેવો પડી હતી.

અક્ષરજ્ઞેયો, મેન્વાસી, બ્રાહ્મણ, ગાડા, બાકીકો અને જૂદો તથા આત્મ રાત્રે સોજન કરાવવાનું પુણ્ય મનાતું જાણ્યા, તરસ્યા, દરિદ્રી કુટુંબીજનો તથા યાત્રિજનોને જમાડવા અને તૃપ્ત કરવા એ સાદુ ગણાવુ.

પૈશાવળાની નાતમાં જે ગરીબ લોકો દુઃખ પામે છે અને દુઃખ પામતા જે પાપ થાય છે તે પાપ દ્રવ્યવાનને લાગે છે એવી ગૃહસ્થધર્મ નામની નવમા અધ્યાયની જાહેરાત છે.

આવા આવા પ્રયત્નોને પ્રતાપે ધર્મારણ્યનું નિત્યજનન બહુ ઊંચી

કક્ષાએ પહોંચ્યું હતું એમ લાગે છે અને એ કેન્દ્રમાંથી જ્ઞાન અને પુણ્યના પ્રવાહ ગૂંચવતાતના દૂર દૂરના ભાગ સુધી પ્રસરતા હશે.

ગૂંચવતાની અસ્ફુટિમા, ભૂચુપુર, નર્મદા કિનારો, ખખાત, સોમનાથ પાટણ, (પ્રભાસ) દાગઢા, ત્રિગિનગર, વલ્લભી, શ્રીમાન ત્રિહપુર વડનગર, અર્જુનચામ, પાવાગઢ ઇત્યાદિ સ્થળોએ જે ક્ષાત્રો આપ્યો છે તેમા ધર્માગ્રણ્યે અને બ્રહ્મક્ષેત્રે જે ક્ષાત્રો આપ્યો ■ તે જેવો તેવો વાગનો નથી.

શ્રીમાળી, આદિત્યો, પોગવાડ અને બ્રાહ્મણો તથા નાગરો સાથે મોઢ બ્રાહ્મણો, મોઢ વાણિયા અને એડબ્રહ્મના એટલે કે એડવાળોએ પણ આ પુગણો ઉપરથી ક્યાસ કરીએ તો ધણુ આપ્યું હશે એમ લાગે છે.

ધર્માગ્રણ્યનું વાતાવરણ જ એવું જન્મ્યું લાગે છે કે ત્યાં નિવાસ કરનારા કાપાના, વાણીના અને મનના પાપથી તુલ્ય થતા હતા પરંતુ વિશેષ ધર્મો ગહેની નહોતી કોઈને દોષ કરવામા આવતો નહિ અને શુદ્ધ શુદ્ધિથી માતા પિતાની સેવામા ત્યાંના નમસ્કરનો પગથણુ ગટેલા હતા.

વળી તેઓ લાયક નહોતા લોકમરહિન, દાનધર્મપગથણુ, ચોરી નહિ કરનારા અભિભક્ત અને સ્વધર્મપગથણુ ગહેના હતા.

ત્રીઓ પતિવ્રતા, અર્ધિસાદિ વ્રતોને પાળનારી અને સત્યને ધર્મને વિશે તત્પર રહેની પતિ ગામ ગયો હોય તો તેઓ મેલા વચ્ચે પડેગતી, વ્રતાદિ કરીને દુનગી પડતી અને પતિ મરણ પામે તો સતી થતી હતી.

જેનો પતિ પગદેશ ગયો હોય તેવી “ત્રેપિનભર્તૃકા ચોપાઠ વગેરે” નમતી નહિ ચરીગને સુમધી તેતોના મર્દન કરતી નહીં એન તમાસામા જતી નહિ ઉત્તરે કે દારવવિનાશના પ્રયત્નોથી દૂર રહેતી.

ધર્માગ્રણ્યની અમન પ્રજા આમ વર્ણાશ્રમ ધર્મ પાળનારી અને સુખી હતી આદ્ય સૂત્ર તપે ત્યાંસુધી એની રક્ષા કરવાની પ્રાર્થના દક્ષિણ ત્યાંએ આવેલા મિત્ર અને શુદ્ધિના પતિ ત્રિગિનમુત મણુપતિને કરવામા આવતી હતી.

વિવાહ ઉત્સવ અને યજ્ઞો પ્રમુખે પહેલી પૂજા મણુપતિની થતી હતી ધર્મશ્રદ્ધ મહાદેવના પશ્ચિમ ભાગને વિશે ભગવાન સૂર્યનાગથણુનું ગ્રંથિસ્થ સ્થાપિત થયેતું હતું એ મહાક્ષેત્ર હતું પામેના સૂર્યકુડનું પાણી ગ્રંથપિત જેવા ગોળને મટાડે છે એવું મનાતું.

ગરિવા, સમગ્રી, ચંદ્ર અને સૂર્યમહાજ્ઞના દિવસોએ, ત્યાં મેળા ભગવાન એકનિધાથી સૂર્યની પૂજા કરનારા, નિગમી, ભગવાન, ધનવાન,

વીર, સંતતિએ સુખી અને રાનુઓનો નાશ કરનારા થાય છે એમ મનાતું. એમને અગ્નિનો, વાદનો, હાથીનો, સર્પ, જૂત, પ્રેત, કે કાકણ ઇત્યાદિનો ભય રહેતો નહિ.

સૂર્યપૂજકોને ઘેર ગૌશાળાઓ હતી. ધનધાન્ય ભરપૂર રહેતાં અને કુટુંબ પરિવાર પણ અખડ વૃદ્ધિને પામતો હતો.

અવિદ્યેશમાં કન્યાદાનનું મહાપુણ્ય ગણાતું જોડા અને છત્રનાં દાન ત્યાં યોગ્યદાન ગણાતાં હતાં.

ત્યાં એક માનસરોવર તુલર દેવસરોવર પણ હતું જેને કિનારે સ્વર્ગના દેવતાઓ વાસ કરતા હતા. ગંગાજળ સમુદ્ર અત્યંત નિર્મળ અને શાન્ત જળ એમાં હલ્કાહલ્ક રહેતું એ કમળ અને ખીખ સુગંધિ જળ પુષ્પોથી વ્યાપ્ત હતું. એની ત્રારે તરફ વડ પીપળા આગા વગેરે વૃક્ષો હતા. લાલ કમળો અને પદ્મરાગ મહિઓથી એ શોભાયમાન હતું.

ધર્મક્ષેત્રનો નગરનું નામ પછો મોઢેગકપુર કે મોઢેગ થયું. ત્યાં શાન્તા, આનન્દા અને શ્રીમાતા વગેરે શક્તિઓની પૂજા પણ કરીને રાફે થઈ. કુળદેવીઓ નાના પ્રકારના પરાક્રમે અને ગુણો અને રૂપો વડે ત્રિભૂપિત હતી. છત્રા, વનમા રહેનારા પ્રાહ્મણોની રક્ષા કરતી હતી. એની પાસે વળી એક સરોવર હતું.

અસૂરોનો નાશ કરનારી, મુન્દર ત્રિશૂલ ધારણ કરનારી, સિંહારૂઢ થનારી મુન્દર વારુણી દેવી હતી. મહિષાસુરમર્દિની હતી.

વિષ્ણુને અહીં ઘોડાના મુખવાળા હથોટીવરૂપે લાવવામાં આવ્યા હતા આમ પ્રજ્ઞા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વર, સૂર્ય અને ગણપતિ જેવા પચાસ અને ભગવાનની શક્તિઓરૂપી દેવીઓનાં તીર્થોથી, આ સ્થાન અત્યંત પવિત્ર અને નાના પ્રકારના અનેક દિવ્ય ગુણોના સાક્ષાત્કાર કરાવતું મર્વગુણ-સંપન્ન બન્યું હતું.

પછો કોઈએક સમાને વિશે ધર્મારણ્યની સુશોભિત ભૂમિની સમીપમાં, કર્ણાટ નામનો મહાદુષ્ટ દૈત્ય આવી ગયે છે. પ્રાહ્મણોના ઓપુરુષોના જોડાઓને ત્રિધ કરવા માડે છે.

પ્રાહ્મણોથી આ મહાધોર કર્મ જોયું જતું નથી બધાને એના ત્રામથી ઉદ્દેશ થાય છે બધા પ્રાહ્મણો એ મહાઅસુરને દ્વેદિશાએ શોધવા નીકળે છે પણ કંઈ પત્તો જાતો નથી. જ્યારે તે દુષ્ટને કંઈ પણ જગ્યાએ ના જોયો ત્યારે તેજસ્વી શ્રીમાતા, પ્રસન્ન વદન એવી જગદંબા તે દુષ્ટનો નાશ કરશે

એવા વિચાર કરીને, જિતેન્દ્રિય બની, એકચિત્ત યત્નને સ્નાન કરી ત્યાંના બધા લોકો એકઠા થઈને જગવતીમાં પોતાનાં મન ખરોલે છે. શ્રીમાતા પાસે જાય છે. મંદન, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ અને નૈવેદ્યથી ભક્તિપૂર્વક શ્રીમાતાની પૂજા કરીને, કાપા, વાચા અને મનથી એમની સ્તુતિ કરે છે

"બ્રહ્મામાં રમણ કરનારાં હે જગતની માતા, તદમે મદાએ મર્મમાં રહેા છે ! હે સુશોભને, ક્ષોભાર બીજરૂપ અને વેદરૂપ કર્ત્રીકાર તમે જ છો ! હે મદાતેજરૂપ, આ જગતના આદિ મધ્ય અને અંત એમાં તમે જ બ્યાપ્ત છો. અમારુ મંરક્ષણ કરો. જ્ઞાન, શક્તિ અને તેજ તમારે જ પ્રનાયે અમને મળ્યાં છે !"

પછી માતા પ્રકટ થાય છે. અદૃશ્ય કરે છે અન્યન કોષ અને કોષથી જમરે વાંકી થઈ જાય છે અને નેત્રો લાલ થાય છે મુખમાથી અગ્નિ વરમે છે. માતાજીના તેજમાથી માતંગી નામની મહાભયકર શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. એનું સ્વરૂપ કાળુ છે. મુખ ભયકર છે. નાક મુંઝર છે. લાલ કૂલોની માળા એણે પહેરી છે. ધનુષ અને બાણ લીલેલા, મદાતેજસ્વી, હાથો છે. ફગ્ગી, છગ્ગી, ત્રિગુણ અને કમડળ બીજા હાથોમા ગોભે છે ! અનેક શસ્ત્ર, અસ્ત્ર, શંખ, ચક્ર અને ફાંસો લગાવવાનો પાશ, એમના બીજા હાથોમાં છે. અરાદ આયુધોથી અરાદે ભુજ ગોભે છે !

કર્ણાટ દેવને દેવી શાધી કાઢે છે અને એની માથે ફાટાં ઊંઘાં કરી નાખે એવું તુલુપ શુદ્ધ શરૂ થાય છે. રણગંગામ જલમે છે.

કેથી અમુર, મુદમર (મુમજુ) લઈને દેવીને મારવા ધસે છે ત્યારે દેવી પુંકારે કરીને દિગ્વિજય દેવની છાતીમાં ખોસે છે. પણ દેવ એટલામાં તો માયાવી શક્તિવટે અગ્રેખ્ય દેવોની સેના ઊભી કરે છે અને બ્રાહ્મણો ભયના માર્ગે ચારે તરફ નાસવા માડે છે.

વૈસ્યો અને બ્રાહ્મણો મદાસિનામા પડે છે. દેવી મલપાન કરીને પાછી દેવની તરફ ધમે ત્યારે એ અંતર્ધાન યત્ન જાય છે.

દેવી ધ્યાન કરીને એ કષ્ટા મયો એમ જુએ છે પણ દરમિયાન, એની સેનાને તો બેદી નાખે છે. ફરી દેવ નવા શસ્ત્રજસ્ટોથી આવી પડાયે છે.

ફરી રણગણ માજી જાડે છે. દેવી દેવની છાતી ફાડે છે પણ દેવ મગ્નો નથી હવે તો એ દેવીને બળાતકારથી પોતાને ઘેર લઈ જવાની તજવીજ કરે છે. દેવી પોતાની બહેન સામગા સાથે, એને પરજીવવા લલચાવે છે, પણ દેવ માનતો નથી, અને ઊંચડો સામગાને મારવા ધમે છે. એ જ

શામળાદેવી કૂતરા પર બેસી, વિવાદને અર્થે તત્પર થયેલા, એવા દુષ્ટાત્માને મારી નાખે છે.

આખરે, ધર્મારણ્યના એ ભયંકર મુદ્દનો અંત આવે છે. મહારાક્ષિત માતંગી અને કુમારી શામળાને હાથે મરેલી એ દૈત્ય, સ્વર્ગને વિશે જાણ છે.

તે દિવસે માધ વદ ત્રીજા દની. આઠજો જ્યજ્ઞવક્ત્ર કરતા ભગવતીને મહા ઉત્સવ કરે છે. ગીત ગાય છે. નૃત્ય કરે છે અને હૃદયપાક લાડુ અને વડાનાં નૈવેદ્ય કરે છે.

શ્રીમાતા માતંગી મહાદર્શને પ્રાપ્ત થાય છે. અને તે દિવસથી મોઢવાળિયા અને આઠજો, વિવાદ આદિ ઉત્સવોમા તથા મન, પુત્ર હત્યાદિ હોબ પામવા અર્થે માતંગીને જ પોતની ઈષ્ટદેવતા માની એને ગાજે છે. માતંગી નરદપત્નીઓને સુખી કરે છે અને એમના મનવાઙિન પૂર્ણ કરે છે.

આઠજો અને વૈશ્યો તે દિવસથી અમળને પામ્યા પશુ પ્રમોગોપાત્ત મઘ અને માંસયુક્ત નૈવેદ્ય ધરાવીને તેઓ માતંગીની પૂજા કરતા દતા.

હરી પાછા યજ્ઞ, વેદાભ્યસન, જપ, હોમ અને ક્રિયાકાંડ તથા રરાધ્યાય આદિ થાય છે અને "શ્રીમાતાના પ્રમાદે કરીને" પ્રત્યજ્ઞતાને, આયુષ્ય આરોગ્ય અને ચૈત્સવ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે.

પછી તો ખુદ ઇન્દ્ર પશુ આ પુણ્યભૂમિમા શુદ્ધ થવા આવે છે અને ઇન્દ્રેશ્વર મહાદેવનું મંદિર બધાવે છે.

ખુદ ગંગા મુધિષ્ઠિર, કૌરવ પાડવના મુદ્દની ગોત્રહત્યાનું પાપ નિવારણ કરવા માટે ધર્મારણ્યમા આવે છે. તે પહેલા કાર્તિકસ્વામી પશુ મહાદેવજી પાસે આ સ્થાનનો મંદિર બાંધવા બાદ યાત્રા અર્થે આવ્યા દતા.

ધર્મગામ-મુધિષ્ઠિર, સાધુઓના પાલન વિશે તત્પર દતા મુદ્દના મહાપાતકનો નાશ કરવા શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞાથી એમણે ગજસૂચ યજ્ઞ તો કર્યો હતો પરંતુ હજી એમનો પશ્ચાત્તાપ શાન્ત થયો નહોતો. તે અને તીર્થોમા સ્નાન કરે છે અને દેવતાઓના દર્શન કરે છે. જળાશ્રયો, દેવાલયો, ધર્મશાળાઓ બાગબગીચા વગેરે બધાવી બીજા પશુ અનેક દાન કરે છે.

હાપર યુગને વિશે મહાત્મા વેદવ્યાસે ધર્મારણ્ય મોહાત્મ્ય ધર્મના બીજા અવતાર, મુધિષ્ઠિરને કહ્યું અને મુધિષ્ઠિર સોડોના દિનની કામનાવાળા હોવાથી ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી ગયા,

[અને આ મુધિમા રુદ્ર પુરાણના પાતાવજડના ધર્મારણ્ય ઉપાખ્યાનના તીર્થ પ્રસાદ નામના એક બીસમા અથવા મુધિ આપણે આવી પહોંચ્યા]

એક વખત ગોવત્સ મદાર્વેનું લિંગ વધવા લાગ્યું તે દરરોજ ગાણુ હોળિયે અને જોડેસે દૂર જાય એટલું દૂર રોજરોજ વધ્યા હમુ હતું. દેવતાઓ અને મનુષ્યો ડરીને મદાર્દેવજીને ઘરણે ગયા અને કહેવા લાગ્યા કે હે દેવોના સ્વામી ! આ આપણ બધા કરી અને લોકોનું કલ્યાણ કરનાર થાઓ ! ત્યારે મદાર્દેવજીની દેહ વિનાની વાણી લિંગમાંથી જ બોલી બીડે છે કે કોઈ ચાંડાળને લાવીને આની સામે બેસાડો. લોકોએ એક માયા ચાંડાળને ત્યાં લાવીને બેસાડ્યો. પણ લિંગની વૃદ્ધિ બંધ થઈ નહિ પુનઃ શિવવાણી કહેવા લાગી કે કર્મથી જ ચાંડાળ હોય તેને મારી સામે બેસાડો. આખરે બધા કર્મચાંડાળને રોધવા નીકળ્યા. જનપદો અને પુરોમાં ફરતાં એક બાહણુ એમને જડ્યો. એ મધ્યાહ્ન મમયમા બળદો ઉપર બોળ લાદીને દાકી ગ્લો હતો અને શૂખ તરફ અને શ્રમથી થાકેલા એવા ગસ્તે જતા મરીજ માણસોને દોર ચિત્તનો, આચારબદ્ધ, બાહણુ ખીજવતો હતો. અને મનમાં બોલતો હતો કે “ખાઓ, ખાઓ, ખાઓ, આજ લાગના છો”

જગદ્ગુરુ શકુન્તલાવાનની પામે પછી લોકોએ આ કર્મચાંડાળને બેસાડ્યો. લિંગ નાનું થતું ગયું અને બાહણુ તત્કાળ બળીને લસમ થઈ ગયો.

ત્રેનાયુગમાં ગમચદ્રજ, ગવણ માવેની લડાઈમાં જીતીને ત્યારે મીના મહાવર્તમાન અયોધ્યા પધાર્યા ત્યારે ધણા બહારાસોને માર્યાના પ્રાવશિત માટે, વિત્તમ તીર્થ કયું એમ ગુરુજી વસિલને પ્રશ્ન કરે છે વમિષ્ઠ એમને ધર્માર્ણવ તીર્થ સર્વમાં મોટું છે એમ કહે છે. “ધર્માર્ણવમાં નિવાસ કરનારા જોતાં સર્વર્થમાં દેવતાઓ પ્રશસા કરે છે” એમ પણ કહ્યું. ગમચદ્રજએ અતેક તીર્થો જોયાં હતાં પણ ધર્માર્ણવ જોયેલું નહતું તેથી વમિષ્ઠ ઋષિની પ્રશસા મામળ્યા પછી પોતાના બાપનો સદવર્તમાન સીતાજીને માથે લઈ પોને ધર્માર્ણવમાં પધાર્યા હતા.

ગમચદ્રજ એને આદિદ્વાન્દા કહે છે અને એનો પૂર્વાપર ઇતિદાસ વમિષ્ઠજીને પૂછે છે, કાગળ કે ત્યાં એમણે બહાજના મંદિર સથે વિપ્લુની દાગમતીને પણ બેઝેક કાશમાં વિત્તરેલી જોત.

વમિષ્ઠ એનો પાઠસો ઇતિદાસ લોચન ઋષિ અને વૃંધુવન રોજ જાણે છે એમ જણાવે છે.

પછી ત્યાં ગમચદ્રજ વારંવાર વિચાર કરીને સરીરથી થયેલા પાપોનું યથાવિધિ પ્રાવશિત કરે છે, પુરુષગણ કરે છે અને માંડલિક રાજાઓ માથે વસિષ્ઠ ઋષિને આગળ કરીને ઉત્તર દિશા બાણી ફરવા જાય છે તીર્થ આગળ

વિમાનો મદગતિ થઈ જાય છે. વાજિંત્રો ધીમાં પડે છે અને હાથી, ઘોડા પણ અટકી પડે છે. પછી વસિષ્ઠ ઋષિની આગાથી ધર્મક્ષેત્રના પ્રદેશમાં વિનય ખાતર બધાએ પગે ચાલીને જવું જોઈએ એમ નક્કી થાય છે. પછી શીમાતાના દર્શન કરી બધા દરિદ્રક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરે છે. દરિદ્રક્ષેત્રમાં (આદિ દ્વારકામાં) યજ્ઞની પેદીઓ તથા ધણા યજ્ઞસ્તંભો હતા તે જોઈને રામચંદ્રજી પોતાના મનને વિશે કૃતાર્થ થાય છે. સુવર્ણ નદીના ઉત્તર તટે પોતાના મંથને ઉતારીને પોતે એ ક્ષેત્રમાં દુરવા જાય છે. પોતાને હાથે રામેશ્વર અને શમેશ્વર મહાદેવની સ્થાપના કરે છે.

પછી એક દિવસ સાયંસંખ્યાનો વિધિ કરીને રામચંદ્રજી સજામાં બેસા હતા. એવે અરણ્યમાં એક સ્ત્રીના રુદનનો સ્વર એમણે સાંભળ્યો.

રાત્રે જેમ ટિટોડી ખ્યારડે છે તેવી અત્યંત કડુણા ઉત્પન્ન કરે એવી રીતે રડતી સ્ત્રીને સાંભળી રામચંદ્રજીને તે આશ્ચર્ય થયું અને દૂતોને તપાસ કર્યા મોકલ્યા.

દૂતો એ દુઃખી સ્ત્રીને જાણે છે અને રડવાનું કારણ પૂછે છે. સ્ત્રી કહે છે: તારા દ્વામીને મારી પાસે મોકલ. પછી રામચંદ્રજી જાતે જાય છે. દુઃખથી સંતાપને પામેલી અને હાથ જોડીને ઉભેલી સ્ત્રી જોઈને શ્રીરામચંદ્ર તેના દુઃખનું કારણ પૂછે છે: “કુકાણુ છે? હે દલ્લાણ્ણી! તું કોને પરણી છે? તને કાષ્ટએ લૂંટી લીધી છે કે શું? અથવા તારો અરણ્યમાં કાષ્ટએ ત્યાગ કર્યો છે? અથવા કાષ્ટએ તારું ધન હર્ણુ છે? હે દેવી! તારું સંપૂર્ણ વૃત્તાંત મને કહે!”

મેદબ્યાસજી ઉપરની કથા ધર્મ રાગને કહેતા હતા એમણે આ પ્રસંગે ધર્મ રાગને કહ્યું કે હે ભુદિમાનોમા શ્રેષ્ઠ રાગ ધર્મ! અતિ દુઃખથી દુઃખિત થયેલી તે સ્ત્રી પ્રતિ ચક્રને ધારણ કરનારા ખીખ દરિજ-એવા રામચંદ્રજી દડવત્ત નમસ્કાર કરતા હતા.

એ સ્ત્રી ધર્મારણ્યની અધિષ્ઠાત્રી દેવી હતી એણે પ્રથમ તેા વિપ્લુના અવતાર રામચંદ્રજીને અભિનંદન આપ્યું. પછી સ્તુતિ કરી અને છેવટે વિનંતી કરીને કહે છે કે “હે નાથ! તમારા છર્તા મારું નગર છિન્નભિન્ન અને સૂનું રહે તેનો દોષ તમને છે કે પ્રભો! આ ધર્મારણ્યના બ્રાહ્મણો અને દેવતાઓ વિના આજ પાર વર્ષ થઈ ગયાં છે. અન્યાય સરખા સૂના ધરો ચર્પા છે. જે મારી વાવોગા લોકો સ્નાન, દાન અને જપ વગેરે કરતા હતા; હે રામચંદ્રજી! આજે ત્યાં જ કુકરો પડી રહે છે!”

હે પ્રભો ! મારાં જલાશયોમાં પતિ સાથે સ્ત્રીઓ-ક્રીડા કરતી હતી ત્યાં આજે ભેંસો પડે છે.

માગ ગરતાઓમાં પુષ્પોની સુગંધ આવતી હતી ત્યાં આજે કાંટાનાં ઝાડવાં લીધી લીટ્યાં છે અને સિદ્ધ તથા વાધ જેવાં દિશ્નક પ્રાણીઓ રહે છે.

જે ભૂમિ ઉપર ખાગડો નિરતર રમતાં હતાં ત્યાં આજે વાઘજૂનાં બચ્ચાં ગમ્મડી ગયાં છે

જ્યાં બ્રાહ્મણો રાત્રિ દિવમ્ વેદ પાઠ કરતા હતા, તે ઠેકાણે રખડાઉ દોરો જેવાં કે મવય, પાશઃ અને ચંદ્રાલ્લ બેસી રહે છે.

હે ગમચડા ! આ પ્રકારે આરે તગદથી આવડા ધાતો એવો આ મારો નિવાસ, શૂન્ય બની ગયો છે. એને દિલ્લેમાં ઉત્તમ એવા મારા બ્રાહ્મણોથી ફરી વસાવો અને આ અરણ્યનો અને નગરનો પુનરુદ્ધાર કરો ! હે નરેશ્વર ! આથી મને અત્યંત દુઃખ થયા કરે છે તમે મારું સંગ્રહણ કરો ! મારા બ્રાહ્મણો ગાવત્રીને જાણનારા હતા અને વૈશ્યો સેવાધર્મપરાયણ હતા એ મને છોડીને ચાલ્યા ગયા છે ! મારી પુરાતન શૃણુ પુરીને ઉદ્ધારો !

અત્રે સૂર્યનારાયણ છે, અગ્નિની કુમારો છે અને કુબેર પણ બિરાજે છે ! હે રામ ! અહીંની હું અધિકારી બહારિકા છું. ચતુર યયેતુ મારું શ્રેષ્ઠ મોદેન્દ્રપુર (મોટેરા) પાછું આમ બેનનવંતુ કરો !

પછી ગુપ્તાનંદ રામચંદ્ર, દેવી બહારિકાની વિનંતી સાથે મદાવે છે, દૂર દૂર ચાલી ગયેલા બ્રાહ્મણ કુલ્યાદિને પાછા બોલાવે છે અને મોટેરાનો જીર્ણોદ્ધાર કરે છે. પછી બ્રાહ્મણોને ઘન આપવાનો મમ્બ ધર્તા કેટલાક આદર્શ બ્રાહ્મણો બોલી લીડે છે કે ભગવાન ! અમે બહા, વિષ્ણુ અને શિવજીની આજ્ઞા વગર કોઈનું તાંત્રીય સરખુ ધનમાં લીધું નથી. અમારામાંના ધણી ખેતરીમા પડી રહેલાં ધાન ઉપર કે જમ્બગમાં વેરાયેલા ધાનના દાણા જ લપ્પને ચિલોલવૃત્તિથી જીવન નિર્વમન કરિયે જિયે, અમે 'સુનોપમાં પગ્મ આરમ્બાજાના ધર્મ પગમણુ લોકો જિયે. અમારે આપના ધાનનું ધં કામ છે ? પ્રતિમદ કરવાનું અમારે કંઈ પ્રયોગન નથી. કેટલાક એકાદિક જિયે અને કેટલાક ન્યા હોમ્રીયે ત્યાં અમૃત મશ્નુ એવી વૃત્તિ કેજવી ચૂક્યા જિયે.

પછી ગમચડા વસિષ્ઠ સાથે મસક્ત કરે છે. ત્રિમૂર્તિનું પૂજન કરે છે. બ્રાહ્મણોને ઘનો વગેરે લેવાની રજા અપાવે છે અને જીર્ણોદ્ધારના કામમાં મદાય માને છે.

બહા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વરની સાંનિધ્યમાં જ કાષ્ઠનો આરબ કરવામાં

આવે છે મહા પરીત સરખો એક જગ પ્રાસાદ યોગ્ય છે એને બહારના ભાગમાં અનેક ખડો અને અદરના ભાગમાં પણ જુદી જુદી પરચાણો રાખવાની ફરી હતી

એમાં એક વિશાળ બલ્કણા હતી, એમાં ખેતરણીની શોભામાં પુષ્કળ ધન ખર્ચવાનું હતું હતું સ્થાપત્યના પ્રમાણસર હતી અને રાચગીરુ નવી જેવું જોઇએ તેવું રાખવામાં આવ્યું હતું

ગમચદ્રણે ૪૦૪ ગામો ખાલણેને ફાનમાં આપ્યા અને એ જગ પ્રાસાદ સૌકમમસ્તના ઉપયોગ માટે ધર્મારણ્યને અર્પણ કરવામાં આવ્યો

પછી રૈસ્યોને હતુમાનજી તેડો લાવ્યા ખેતરાદિ ખેડવાની ઉપજવિકાએ એમને મળે એવો બદોબસ્ત થયો ગમચદ્રણે પુનરુદ્ધારના સ્મરણમાં મોઢ વાણિયાઓને એક ખડો અને જે અમરોની બેઠ ધરી તે દિનમથી એ નાતમાં વરરાજા જનારે જ્યારે પગલુવા જાય છે ત્યારે પોતાની પાસે તથાગર રાખે છે અને એને જે અમરો ઉરાકનામાં આવે છે

મોઢરાની વસ્તીમાં ગમચદ્રણ સાથે આવેલા માઝવ ગામના સનાલાખ વણિકો હતા તેમને ત્યાજ રાખનામાં આવ્યા એટલે હવે પછીની મોઢરાની વસ્તી ૧૭૬૦૦૦ ની થઇ

દેવ દેવીઓના અનેક મંદિરો ગમચદ્રણે સમરાવ્યા અનેકાના વાસ્તુ પૂજન કર્યા, કુલ રનામો સૂર્યનારાયણની વિધિપૂર્વક પ્રતિષ્ઠા કરી અને ચારબેઠો સહિત બલ્કણેનું અને ધર્મારણ્યની અધિષ્ઠાત્રી ભટ્ટારિકાનું પણ સ્થાપન કર્યું, માત્ર સાત માળના દેવ પ્રાસાદો બાંધ્યા

દેવતાઓથી પણ ના છૂતી શકાય એવો આખો ધર્મારણ્યની આસપાસ સુશોભિત કોટ બાંધ્યો યુદ્ધના સજ્જ અભયથી સુસજ્જ દુર્ગો એટલે કિંદના ગમ્યા અને ચારે તરફ ફરી શકાય એવા ચાર મુખ્ય રાજમાર્ગો બનાવ્યા કુડો સંદેશના ધર્મવાળી દૂતાઓ તેમ જ દેવ દેવીઓના તમામ તીર્થો, મુખ્ય રિયત યર્ધ ગયા અને પછી એ બધું વિસ્તીર્ય અને મનને દરબુ કરનારુ એવું આખું ધર્મારણ્ય ગમચદ્રણે પગમથદાથી ત્રિવિધ મોઢોને આપ્યું ભગવાને વળી હતુમાનજીને આ સ્થાનની રક્ષા સોંપી અને કહ્યું કે હે દેવ ! આ ધર્મારણ્યની સભાઓ, શાળાઓ, વેપાર રોજગાર અને ન્યાય અન્યાયને તું જોજો તું હમેશનો વાસ સમુદ્રતીરે બને કર પણ આ દાનશૂમિ કોઇ જોનવો લે કે અહીંની વસ્તીને કોઇ દુખ દે તો તારે એની ગ્યા કરવી.

હે વાયુપુત્ર મહાવીર ! તું એમની રક્ષા કરજે અને લોકો તારો પૂજ કરશે.
હુમુમાનુષ્યે નમસ્કાર કરીને રામચંદ્રજીનું વચન માથે ચઢાવ્યું.

એ પ્રમાણે ધર્મારણ્યનો છર્ણોદ્ધાર કરીને રામચંદ્રજી કૃતકૃત્ય થયા,
શ્રીમાતા લક્ષ્મીકાને નમસ્કાર કર્યા તેમ જ, બીજાં તીર્થો અને દેવોને પણ
નમસ્કાર કર્યા.

દાનપત્ર કલિયુગ પર્વત સચવાઈ રહે તે માટે રામચંદ્રજી તાણુ મંગાવે
છે અને તામ્રપત્ર તૈયાર કરાવે છે. એમાં પોતે પોતાના વંશનું વર્ણન લખ્યું.
દેશ, કાળ અને દાનાદિકે બધાં વધાયોગ્ય જણાવ્યાં. સમુદ્ર પર્વત અવધિવાળાં
એકસો ચુંવાળીસ ગાંભો પાછાં વિશેષમાં આપ્યાં. સમાપ્તિમાં સુવર્ણ અને
શીપ્યાનદીમાં અને સૂર્યકુંડમાં સ્નાન કરી પવિત્ર મંત્રથી પોતે તામ્રપત્ર
લક્ષાર્પણ કર્યું તે વખતથી સુવર્ણમાં સોના જેવું અને શીપ્યામાંથી રૂપા
જેવું જળ વહેવા લાગ્યું.

તામ્રપત્રનાં દસ્કતો વિચિત્ર હતા. એમાં લખ્યું હતું કે “પિતા અને
પિતામહ એવા જે પિતરો, તે ધાટા પાડીને કહે છે કે હમારા કુલમાં કોઈ
પુરુષ બ્રાહ્મણોને પૃથ્વી દાન કરનારો થશે તે અમને તારશે.

સગર આદિ ધણાએ રાગ્નઓને પૃથ્વી દાન દીધાનાં ફળ મળ્યાં છે.
એ પુણ્યથી ૬૦૦૦ વર્ષનો સ્વર્ગવાસ મળે છે પણ દાન કરેલી પૃથ્વીનું
છેદન કરનાર નરકમાં જાય છે.

બ્રાહ્મણોને આપેલા દાનને જે પુરુષો જીનવી લે તે પુરુષો પાણી
વગરના મદા અરણ્યને વિશે સજા વસના પોલાણમાં કાળા સર્પ થઈને
વાસ કરે છે.

હજાર તળાવ બોદાવ્યાથી અને સો અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાથી તેમ જ
કરોડ ગોદાનથી પણ બ્રમિદાનને દરજી કરનારો પુરુષ શુદ્ધ થતો નથી.

પહેલાં રાગ્નઓએ યજ્ઞ વધારનારાં એવાં, ધર્મીય જે દાનો આપ્યાં છે
તે બ્રાહ્મણોએ શિવનિર્માણ સરખાં કહેલાં છે. તે દાનોને એવો કંપો અસાધુ
પુરુષ પાછાં લેવાની ઇચ્છા કરે !

જીવલોકે જન્મતંત્રી સર્વ લીલા મંચળ છે. સંસારનો સર્વ સુખો નજીવલ
અને મોડા સારવાળાં છે.

આ પૃથ્વીનો ઉપભોગ લેવાને કંઈ એક રાગ્નઓ આવ્યા અને
ગયા છે, પરંતુ આ પૃથ્વી કોઈની સાથે આવી નથી અને આવવાની પણ
નથી. આ સંસારમાં જે કંઈ દેખાય છે તે સર્વ નાશવંત છે, માત્ર કીર્તિ
જ રહેવાની છે.

રાજગોએ ઉપગ્નો વિચાર કરીને પોતાની મહોર્તિનો કદાપિ લોપ કરવો નહિ.

પૃથ્વીના ભારભૂત રાજગોને રામચદ્ર યાચના કરીને કહે છે કે હે રાજગો ! મનુષ્યોને દાન કરવાનો ધર્મ સામાન્ય છે તે પોતપોતાના કાવર્મા તમારે પાલન કરવો

એક વખતે તો અમારો વચ પછુ પૃથ્વીમાથી ક્ષીણ થશે અને ખીન્ને જોઈ રાજ ગરુ આરણે તેના હાથમા આ મારો લેખ આવે તો તે વાચીને એણે મારી મૃત્યુનાં પગિપાનન કરવું

ઉપર મુજમનું ધર્મતર્ક મપૂર્ણ કરીને શ્રીરામચદ્રજી વાયુપુત્ર હનુમાનજીને આજ્ઞા આપીને અયોધ્યાનગરી પ્રતિ જતા હતા

[અહિ ત્રીસમો અધ્યાય પૂરો થાય છે]

હરી પાછા હરિજ્ઞેન ધર્મારણ્યમા ગમચદ્રજી સીતાજી વગેરે સાથે એક યજ્ઞ કરવા આવે છે એ પ્રસંગના સ્મરણમા સીતાજીના નામ પરથી સીતાપુત્ર નામનું નગર વમાવ છે અને તે સીતાપુર ત્રિવિધ મોઢ બ્રહ્મજ્ઞોને દાનમા આપે છે એ પુત્રની અધિદેવીઓ શાન્તા અને સુમત્રના હતી

ગાય યોડા, સોત્ર, રૂપુ ગ્તો અને ગામેના દાન શ્રીરામચદ્રજીએ આ સત્તમદિર જે ધર્મારણ્ય ત્યાના બ્રાહ્મજ્ઞોને પરમબ્રહ્મથી દાનમા આપ્યા તે નિસધો પ્રેનાયુગથી આરભ કરીને હનિયુગ પૂરત એ દાનો વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થતા હતા

પછી જ્યારે કલિયુગ શરૂ થયો ત્યારે એક આમી નામના રાજા ઉત્પન્ન થયા તે કાન્થકુબ્જ (કનોજ) દેશના અધિપતિ મહાશ્રીમાન પ્રજાપાનનને વિષે તત્પર અને નાર અભ્યાયના નિર્ણયે રિષે દક્ષ એવા સર્વ ક્ષાત્રગુણોથી વિભુષિત હતા

૧ આ આમ રાજા વિશે જૈન સાહિત્યના સહિષ્ત ઇતિહાસમા નીચેની વિવેચ હકીકત મળે છે

અવધા રાજ્યદાલના અવસ્થામા (વિક્રમ ૨૫ ૮૦૨ થી ૮૬૬) બાલમહર્ષિ સુવિ થયા કે જેમણે કાન્થકુબ્જ (કનોજ) ના રાજા આમને પ્રતિજ્ઞાથી જૈન કર્યા હતા આમરાજા તે કનોજના પ્રતિહાર વસનો નાગભટ્ટ બીજે-અપરનામ નાગવનોક એના સ્વર્ગવાસ સવત્ ૮૬૦મા થયેલો એમ પ્રભાવકચરિત્રમા લખેલું છે તેણે અનેક દેશો છુટ્યા હતા એમ ગ્ધાવિધરની પ્રશસ્તિ જણાવે છે

તે રાજાએ કનોજમા સો હાથ લેણુ જિનાવથ બનાવ્યુ હજી અને આરાક બાર

પરંતુ કલિયુગના દોષે કરીને એને પાપભુક્તિ થઇ હિતમ વૈષ્ણવધર્મને ત્યાગ કરી એણે બૌદ્ધધર્મને અગીકાર કર્યો

સુવર્ણ વનગની મહાવીર પ્રતિમા તે ગુરુ પાસે પ્રતિષ્ઠિત કરાવી તથા ગોપગિરિ (વાલિયર) પર પણ ૨૩ દ્વાયે ઠાંચી મહાવીર પ્રતિમા સ્થાપી વળી આ સૂરિએ જોડ (બવાળ) દેસાની રાજધાની લક્ષણાવતીમા આવી ત્યાંના રાજા નામે ધર્મને ઉપદેશ આપ્યો અને તેનું જ્યને આમ રાજા વચ્ચેનું વૈર દૂર કરી બન્ને વચ્ચે મૈત્રી સ્થાપી ત્યાં વર્ધનકુળર નામના બૌદ્ધવાદીને ઇત્તવાથી ધર્મરાજાએ વાલિકુળર કેસરી એ નામનું બિરદ તે સૂરિને આપ્યું પણ તે સૂરિએ મધુરાના સૈવ વાકપતિ નામના યોગીને જૈન બનાવ્યા ત્યારબાદ આમ રાજાએ આ સૂરિના ઉપદેશથી વિસ ૮૨૬ ના અરસામા કનોજ, મધુરા, અલહિલપુર પાટણ સતારાકનગર તથા પ્રોદેશ આદિ રાજેરામા જિનાસના બધાંજ્યા અને રાજુજ્ય તથા મિરનારની તીર્થયાત્રા કરી

આમ રાજાના પૌત્ર ભોજરાજાએ આમ રાજાથી અધિક રીતે જૈનધર્મની પ્રભાવતા કરી છે

આ ભોજકેવ તે મિહિર તથા આદિવરાહ તે ૬૫૦ સુધી ગાદી પર હતા

આજન વેણીવત્સરાજની બ્રહ્મક્ષેત્રના લેખમા હકીકત આવે છે એને વિશે પણ ઉપરના પુસ્તકમા જે લખાણ છે તેનો સાર અત્રે આપવા શક્ય છે એમા આપેલા વત્સરાજ તેજ વેણીવત્સરાજ હશે કે નહિ તે વિશે ખાતરી નથી પણ વર્ણનો પરથી તો વેણીવત્સરાજ તેજ આ વત્સરાજ હોવાને લેણ્યે એમ લાગે છે

ઉપર કહેલા આમ રાજા ઉર્ફે નામજડ, આ વત્સરાજનો પિતા થામ વત્સરાજ વનગન આવડાનો સમકાલીન હતો અને જે વખતે વનગન “અલહિલપુર નામનું નાનું સરપ્ત નડુ ગામ વસાવી તેનો નાનો સરખો કાખતાર ચલાવતો હતો, અને સાનસ્વન મહાળ આનર્ત અને વાજડ વગેરે પ્રાન્તો કબજે કરી પશ્ચિમ ભારતમા એક નડુ મોટું સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનો મનોરથ કરતો હતો ત્યારે જ્વલાલિપુર (જલોર-જાલોર)મા પ્રતિદાર સમ્રાટ વત્સરાજ રાજ્ય કરતો હતો એણે જોડ બગાલ માલવ વગેરે દૂર દૂરના પ્રદેશોનો દિવિજ્ય કરી ઉપરાધ્યમા મહાન સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરવાનો ઉદ્યમ આદર્યો હતો એ કાન્વકુબજનો સ્વામી થયો એ પ્રતિદાર વરદી પોતાની જ્વલમજ્જિ ને ગુર્જર દેશ તેને જ નામે ‘ગુર્જરાજા’ તરીકે અનેક વર્ષો સુધી ઓળખાયા

આમ ગુર્જર વરાનો વિરલ પ્રભાવ વધારનાર થયું કરીને સમ્રાટ વત્સરાજ હતો બિન્નમાલમા કદબનેડો અને કનોજમા ઉત્તરને સિખરે પદોબેડો ગુર્જર પ્રતિદાર વરા ને અસલના ગુર્જરાના પ્રતિનિધિરૂપ હતો એના પુત્ર નામમટે કાચમને માટે જ્વલાલિપુરથી પોતાની રાજગાદી ખસેડી કનોજ એવા દૂરના પ્રદેશમા સ્થાપી

(શ્રી મોહનલાલ દલ્વીચંદ દેસાઈના જૈન સદિત્તવનો સક્ષિપ્ત હિતિદાસ, એમાવી ઉપરની હકીકત આશાર સદિત્ત લીધી છે)

બૌદ્ધ ધર્મચરુ સ્વપણકના ઉપદેશથી બધીએ પ્રજા પણ એતો ધર્મ પાળવા લાગી. એને એક રૂપવાન કન્યા થઇ. એનું નામ રત્નગંગા. એને મણિ અને માણિકના તો ઘરેણાં હતાં. પ્રજાવર્તદેશના ગમને આમ રાજાએ-
એને પરણાવી અને કન્યાદાનમાં ધર્મારણ્યનું તમામ ક્ષેત્ર વરકન્યાને આપ્યું.
દૈવથી જ એની એવી મતિ થઇ

તે કન્યા ધર્મારણ્યમા આવી, જૈનધર્મના ગુરુના બોધથી તે જૈનધર્મ-
પરાયણ થઇ હતી ધર્મારણ્યમાં એ પોતાની રાજધાની કરીને ગદી અને
ત્યાં એણે જૈનધર્મના દેવોનું સ્થાપન કર્યું

। આદ્યજ્ઞોની સત્તા તેટલો વખત ધર્મારણ્યમાંથી જીદી ગઈ. બૌદ્ધ આદ્યજ્ઞના
આગેવાનો એકઠા મળ્યા. “પાખડી ધર્મોચ્ચો ધેગથેના” કાન્યકુબ્જના એ
શરવીર રાજાને રૂબરૂમાં ક્રિયાદ કરવા એ ગયા.

“કષ્ટક દિવસ સંયમી બની ગયાતરે એ પડાવ નાખીને રહ્યા અને
પ્રસન્ન મળતા એમણે એક દૂત મારફતે રાજાને કહાવ્યું કે અમને દરખાસ્ત
આવવા રજા આપો. રાજાએ એમને રાજમંદિરમાં તો બોલાવ્યા પણ કાંઈ
જાતનો આદરસત્કાર કયો નહિ બિલટો રાજા એમ કહેવા લાગ્યો કે “હે
પશુહિમાપરાયણ આદ્યજ્ઞો ! રામચદ્રજીનું દાનપત્ર હું માનવાનો નથી.”
આદ્યજ્ઞો કહે છે “આપને આવા પાપની મતિરાજા વાકયો, પાખડધર્મ
બોલાવે છે.” હનુમાનજી અમરા રક્ષક છે એમ પણ કહે છે, ત્યારે રાજા
પોતાના અહિંસકધર્મની સ્તુતિ કરે છે અને “હનુમાનજી એમને એ દેશ
પાછો અપાવે તો લેજો” એમ પણ હેન્ટે કહી નાખે છે.

પછી કાન્યકુબ્જ છોડીને, બધા ધર્મારણ્યમાં પાછા ફરે છે વડીયોની
સલામ થાય છે રામચદ્રજીના વચન સંભારે છે, તથા અંજનીપુત્ર હનુમાનજીનું
ધ્યાન કરીને એક ઉત્તમ નિર્ણય પર આવે છે:

“ગોવીસ ગોત્રીમા જે આગેવાનો છે તે, અગર પોતપોતાના વર્ગમાં
જે બુદ્ધિમાન હોય તેના આગળ આવો અને બધા બેગા થઈને સેતુમધ્ય
રામેશ્વર જાઓ તમારા ઝૂથો સતોષ પામીને હનુમાનજી તમારા મનચાહિત
ફલ આપશે આ નિર્ણયનું જે કાંઈ પાલન નહિ કરે તેમનો ગામમાંથી અને
ધર્મવ્યવહારથી અપૂર્ણ બાદિષ્કાર કરવામાં આવશે અને એમને યજ્ઞમાનવૃત્તિ
પણ છોડવી પડશે”

ઉપર મુજબ જુદોનો નિર્ણય, સલામની વચમાં બેઠેલા એક પવિત્ર
આદ્યજ્ઞે જીલા થઇને હિમ્મત દ્વરે તણ વખત સજાગ્યો એ બોલવામાં ચતુર

હતો. કુચળ અને મારા શબ્દો તે બોલી મળ્યો. વાક્યે વાક્યે તે તાળી પાડીને સૌનું ધ્યાન ખેંચતો હતો. એણે જિજ્ઞાસુ રહી વૃદ્ધાનો નિર્ણયજ આપી સભાને મંજૂરઆવ્યો અને સભાએ તે લગ્નજન સ્વીકાર્યો. સભામાંથી ૧૮ દંતરમાંના ૧૫ દંતર બાહ્યે બહાર પડ્યા. એમનામાંથી જે શ્રેષ્ઠ હતા અને જેઓ દેશકાળને મળ્યું હતા તેવા બીજાઓને બચવારકુચળ ધરાવું કહેવા લાગ્યા. એ કહે:—

“હે બાહ્યો! આપણે ક્યાં જઈએ અને આપણું એ રીતે શું થશે તે તો વિચારો. આમાં તો અકલ્પ્ય કામ કરવાનું છે. મૂઢ બનીને જમમાં ના પડો! આ તો કલ્પિયુગ છે. મંત્રાની સિદ્ધિ પહેલાં જેવી હવે ગદી નથી. હવે દેવતાઓ પ્રત્યક્ષ થતા નથી. અને જમે તે સાધન કરે પણ સિદ્ધિ મળતી નથી.

આજે આપણાં મન પણ એવાં નિર્મળ રહ્યાં નથી, તો હુમાનજી આવા સંજોગમાં પ્રત્યક્ષ કેમ થશે?”

આદર્શવાદી જણુદંતર, જવાના મનના હતા. એમણે ૧૫ દંતર બચવારકુચળને મંજૂરીને કહ્યું કે—“હવેથી અમે તમને ચતુર્થ તમારામાં વધારે હોવાથી, ચાતુર્વિધ (ચતુર્વેદી) બાહ્યો કહીશું. પરંતુ પોતાની વૃત્તિની ગદ્ગદ કરવા માટે અને આમ રાજાને ચમત્કાર બતાવવા માટે અમે તો વાયુપુત્ર મારુતિ છે ત્યાં રામેશ્વર જઈશું. કર્મ વગરનું, વૃત્તિદીન બાહ્યનું જીવન બચે છે એટલા માટે અમે તો પોતાના જીવન મારુ ત્યાં જઈશું જ એવો નિશ્ચય કરીએ છીએ.”

આ પછી તે ચાતુર્વિધ અને ત્રૈવિદ્યો બધા જ મંમન થયા. સહીઓ લેવામાં આવી. ચાતુર્વિદ્યોમાંથી ૨૦ તૈવાર થયા અને ત્રૈવિદ્યોમાંથી ૧૧ તૈવાર થયા.

શુભ મુદ્દર્તમાં બધા નીકળ્યા. દેશદેશાન્તરમાંથી અને એક વનથી ખીજા વનમાં આત્મા જાય છે. કામનો પ્રતિબદ્ધ કંઠ નથી. સત્વત્રપરાયણ અને શાન્ત વૃત્તિવાળા તે બાહ્યોનું પછી રસ્તામાં ખાવાનું ખૂટી ગયું. અતિશય થાક લાગ્યો. દેરાન થયા અને ઝોડનિમગ્ન થઈ ગયા. આમજી ઉપર એવો વખત આવ્યો કે એક પણ કમલું જરાય નહિ. ચાતુર્વિધ ૨૦નો નિશ્ચય થયો. એ કંટાળાને પાછા જવાનો વિચાર ગજુ કરે છે. એ કહે છે અમારે ધર્મારણ્ય કે યજ્ઞમાનવૃત્તિ જોઈતાં નથી. અમે તો હવે ઘેર જ જઈશું. પેલા આદર્શવાદીઓ કહે છે. “તમે આમ દામ દારો તે કીક નથી. બાહ્યજીવન અને કર્મવ્યનિષ્ઠાને આ યોગ્ય નથી.” પરંતુ પેલા વીજ તો વચનમજ

ચમને પાછા જવા લાગ્યા. પણ ત્રેવિધ પક્ષના ૧૧ તો દઢચિત્તે જિતેન્દ્રિય ચમને સેતુબંધ રામેશ્વર જવું જ એવા નિશ્ચયથી આગળ વધવું જ એવા વિચારના થયા.

પેલા પાછા ફરનારાને અગ્રદા ઉત્પન્ન થઈ હતી. “કળિયુગમાં રામચંદ્રજી કેવા અને હનુમાનજી કેવા” એમ કહી પેલા ૧૧ ને પણ એ ડગાવવા લાગ્યા. એ કહે: “તમે આગ્રદ છોડીને ઘેર પાછા ચાલો.” પણ ૧૧ ના જ ડગ્યા. આગળ જતાં અન્ન ખૂટી ગયું હતું તેથી કંદ, મૂળ, ફલો ખાઈ તેઓ માર્ગ કાપે છે. રસ્તો બહુ જ લાંબો, દ્વિસક પ્રાણીઓનો ભય તેમ જ માર્ગમાં ખાડાટેકરા ને કાંટા પણ આવતા હતા. આવો ચિકટ માર્ગ હતો તેપણુ સત્યને વિશે તત્પર અને દઢવ્રતવાળા પેલા અગિવાર તો મહાકષ્ટથી આખરે રામેશ્વર પહોંચ્યા. “હવે અહીં અમને હનુમાનજીનાં દર્શન થશે તો જ અન્નજળ લઈશું” એવો નિયમ લખતે રામચંદ્ર તથા હનુમાનજીનું ધ્યાન ધરતા સમુદ્રકિનારે ખેડા. એમ કેટલોક કાળ ગયા બાદ સાક્ષાત્ હનુમાન જ્યાં પ્રકટ થયા. હનુમાનજીએ વૃદ્ધ બ્રાહ્મણનું રૂપ લીધું હતું.

પ્રથમ તો એ વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ એમની પરીક્ષા કરે છે. બ્રાહ્મણો પોતાના દુઃખની વાત કહેતાં “અમૂલ્ય રત્નો અને ધરેણ્યથી શોભાયમાન એવા સવાલાખ ગૃહસ્થોની અમારી યજ્ઞમાનવૃત્તિ જવા ખેડી છે” એ વાત પણ કહે છે. અને કહે છે કે “આમ નામનો દુષ્ટબુદ્ધિ રાજા, ગમચંદ્રજીનાં દાન તથા શાસનને પણ ગણકારતો નથી અને બૌદ્ધધર્મપરાયણ એવા પાપીય મતમાં એ ભાજેલો છે. હનુમાનજી કંઈ અમત્કાર બતાવે તો જ એ સીધા થશે. નહિ તો જૈન અને બુદ્ધધર્મો સનાતન હિન્દુધર્મ અને એની સુખ્યવસ્થાને ખગાડી નાખશે.”

પછી મારુતિ પોતે રામચંદ્રજીનું ધ્યાન કરે છે. બ્રાહ્મણોનું તીર્થયાત્રા ધામ તથા ધર્મપરંપરા ઇત્યાદિને બચાવવા શું કરવું તેનો વિચાર કરે છે. બુદ્ધિમાન અને કૃતનિશ્ચયો બ્રાહ્મણો માટે એમને આદર થાય છે અને કહે છે કે “તમે સત્યનિષ્ઠાથી અને દઢવ્રતથી નિષ્પાપ થયા છો. તમારી ભક્તિ અને પુણ્યના પ્રભાવથી હું મંત્રોપ પામ્યો છું. માણસોનો પુણ્યથી જ ઉદય થાય છે અને પાપથી નાશ થાય છે.” બ્રાહ્મણો પોતાનાં જીવંત સકળ થયા માને છે અને ધર્મ પણ ધન્ય થયો એમ અનુભવે છે; “યતયાત્રાદિવાળા સનાતન ધર્મની તમે રક્ષા કરો!” એમ યાચના કરે છે.

પ્રથમ તો હનુમાનજીનું આખું ચરિત્ર બ્રાહ્મણો ફરી કંપના સમક્ષ વિચારી જાય છે, એમની વિરાટશક્તિ તાદસ્ય કરે છે. સીતાની શોધ માટે

મમુદ્ર ઝોળગી જવાની એમની તાકાત, મેતુ ખાંધવાનું કૌશલ્ય, લંકાદહન, સીતાની અને રામચંદ્રજી તરફની એમની લક્ષિત એ. જ્યાં માટે બ્રાહ્મણોના મનમાં પુણ્ય આદરભાવ થાય છે. એ લખ્ય અને વિગટ બબેનો વિચાર કરતાં પણ એમને તમ્મર આવી જાય છે. હનુમાનજીના મહાહિમરૂપનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ કરવો, તેવો માનસિક દષ્ટિએ પણ મુશ્કેલ થઈ પડે છે!

હનુમાનજી એમને ક્ષોભા આપે છે અને બ્રાહ્મણોની એ ક્ષોભથી તમામ દુર્બળતા દૂર થાય છે. પછી હનુમાનજી પોતાની બે બગલોમાથી બે વાળ તોડીને આપે છે અને બેની બે જુદી જુદી બોજપત્રોમાં પડીકીઓ બાંધી આપે છે. અને કહે છે—“આમાંની એક પડીકી આમ રાજાને આપજો. એ કાળી બગલના વાળવાળી પડીકી એનું મંપૂર્ણ સૈન્ય બાળી નાખજો. તમે તે વખતે દૂર થઈ જજો. રાજા પછી તમારું શરણ માગતો તમે ત્યાં દર્શો ત્યાં આવજો. તમારું ધર્મારણ્ય પાછું આપજો. અને પછી આ બીજી પડીકી જમણી બગલના વાળવાળી ગળાને આપજો. એને ચોગરદમ ફેંકવાથી અગ્નિ શાન્ત થશે.” પછી બ્રાહ્મણો બેત્રણ દિવસ રામેશ્વરમાં રહી યાત્રા વગેરે કરી હનુમાનજીની ગ્જા માગે છે. હનુમાનજીના ક્ષણથી અમૃતતુલ્ય શાન્તિ થઈ હતી, અને મીઠી નિદ્રા આવતી. રાત્રે એ રજા લઇને સૂતા તે જ સમયે ગત્રે ને રાત્રે હનુમાનજીએ એમને જીયકીને મોદેગમાં લાવી મૂક્યા. જે માર્ગ જતી વખતે જ માસમાં કાપેલો તેટલો બાર જ ધડીમા હનુમાનજીની માયાથી કપાઈ ગયો.

મવારમાં જોડીને જુએ છે તો પોને આનન્દાદેવીના મંદિરમાં હતા. દૂરથી ઈન્દ્રપુરી જેવી મોદેરા શોભતી હતી અને ત્યાં રલે રલે બ્રાહ્મણો પોતાના રમણીય ધરો પણ ઝોળખે છે. બધા પ્રતાપ હનુમાનજીના સમજી, મંદિરોના સુંદર કલશોને પ્રણામ કરે છે. એટલીવારમાં લક્ષ્મી ભટ્ટારિકાનાં દર્શને આવે છે તેમની દ્વારા ગામલોકને ખજર પડી જાય છે. જનમમુદાય બિપટે છે અને મોટું મામૈયુ કરીને એમને વાજતેરાજતે નજરપ્રવેશ કરાવવામાં આવે છે.

બીજે જ પ્રાતઃકાળે જોડી પામે શુભ મુહૂર્ત કલાવી ધર્મારણ્યના બ્રાહ્મણો કાન્યકુબ્જ જવા નીકળે છે. એમાંના કોઈ પાલખીમા, કોઈ મ્યાનામા અને કોઈ ઠોળીઓમાં બેસા હતા, કોઈ ઘોડા પર અને કોઈ ગથમાં પણ બેસા હતા.

કાન્યકુબ્જમાં જઈ તેવો ગ્યાકિનારે બીનયાં અને સ્નાન મંખાદિક કર્મ કરવા લાગ્યા. આમ રાજાનો દૂત એમના આબ્યાની રાગને ખજર આપે છે. [અત્રે ડઠમો અધ્યાય પૂરો થાય છે]

ઉપરની કથા વેદવ્યામજ્ઞ ધર્મ રાજાને કહેતાં આગળ ચલાવે છે. “હે ધર્મ રાજા ! નિર્ભય પ્રાતઃકાળમાં સ્નાન સંજ્ઞાદિક વિધિમાધી પરવારેલા એ સર્વગુણમંડળ બ્રાહ્મણો, ધોળાં વસ્ત્રો પહેરીને નીકળ્યા. હાથે રત્નના બાણ-બધો, હીરાજડિત વીંટીઓ અને હાથમાં જુદાં જુદાં ફળો હતાં રાજદારે પહોંચી રાજાને પ્રથમ તો તેઓ આશીર્વાદ આપે છે. રાજા મંત્રીઓ સહ-વર્તમાન સિંહાસન પર બેઠા હતા. બ્રાહ્મણો ડાબી પડીકા એમને બતાવે છે. રાજા ઉઘાડીને જુએ છે અને સમાજનોને બતાવે છે. તે મહાભયને આપનારી અને ચિત્રવિચિત્ર રંગની લાગે છે. રાજા ક્રોધ કરે છે અને જમીન પર જોરથી ફેંકી દે છે તરત જ બધે અગ્નિનો પ્રકાશ થાય છે અને આખા મહેલમાં લાજના લડકે લડકા જોવામાં આવે છે.”

“તારા સૈન્યનો પણ નાશ થાશે.” એવો શાપ દેતા બ્રાહ્મણો પાછા દૂર ગયા કિનારે ચાલ્યા જાય છે. પવન જોરથી ફૂંકાય છે. અગ્નિજ્વાળાઓ સર્વનો નાશ કરતી આગળ ને આગળ વધે જાય છે.

હવે રાજા ગભરાય છે, “હું પણ બળી જઈશ” એમ સમજી દોડતો બ્રાહ્મણોની પાસે જાય છે, પગે પડે છે અને મૂર્છાવશ થઈ જાય છે. જાગીને અપરાધની ક્ષમા માગે છે. “હે બ્રાહ્મણો ! તમાગ મોઢેરાની તમામ માલિકી અને તામ્રપત્ર હું તમને પાછાં સોંપું છું. આ અગ્નિને શાંત કરો !” એમ કહે છે અને બ્રાહ્મણો બીજી પડીકા (જમણી), કાપની શાન્તિ માટે આપે છે. રાજા તેને નગરમાં લઈ જઈ ચારે તરફ છાંટે છે એટલે સૈન્ય શરૂ થાય છે, અગ્નિ શાન્ત થાય છે અને બધાં પાછા પહેલાં હવે એવું થઈ જાય છે ! રાજા શુદ્ધ અને જૈન ધર્મના આચાર્યોને રાજા આપે છે. પોતે સનાતન હિન્દુ ધર્મનો સ્વીકાર કરે છે અને ફરી પાછા મર્યાદાદિ શરૂ થાય છે. લોકો પણ વહુશ્રિમ ધર્મ પાળી વૈષ્ણવધર્મને હવે કદી છોડવો નહિ એવા નિશ્ચય ઉપર આવી જાય છે, ગળ પોતાની તરફથી બીજી પણ એક તામ્રપત્ર ધર્મારણ્યના બ્રાહ્મણોને લખાવી આપે છે.

બ્રાહ્મણો પાછા ઘેર આવે છે, બીજા જૈન અને શુદ્ધધર્મીઓને બ્રાહ્મણ ધર્મમાં લાવવામાં આવે છે અને સનાતન ધર્મના આચારવિચાર પ્રગળાનોમાં દાખલ થાય છે.

હવે પેલા આતુર્વિલ્લ મોઢા બ્રાહ્મણો પોતાના હક દાવા રજૂ કરી જમીનો અને લાગામાં ભાગ પડાવવા આવે છે. યજ્ઞમાનવૃત્તિ માટે પણ મહાવિવાદ થાય છે અને એક મોટી લોકસભાને એમનો ન્યાય સોંપવામાં આવે છે.

સમાજનો દસ્તાવેજો તપાસે છે અને આતુર્વિદોનો તમામ હક રદ કરવામા આવે છે ગામ તુલા કરાતીને બાહ્યોને એ પ્રમગના સ્મરણમા લેવાના ધનનું દાન કરે છે તે આતુર્વિદો લેવા ના પાડે છે

પણ આ કવેશ ગામથી ખમાતો નથી તે ત્રિવિદો માથે ફરી મમનન કરે છે અને બધાના ભેગા નિર્ણયથી આતુર્વિદોને ખોળ સ્થાન અને અલગ ગામો દાનમા આપે છે મોટેરા ત્રિવિદોને માટે અને નવુ મુખવાસ આતુર્વિદોને મળે છે

સત્યયુગમા બહા, વિપ્લવ અને મહેશ્વરે સ્થાપેના, ત્રેતામા ગમચ્છ જીર્ણોદ્ધાર કરેલા અને દ્વાપરમા ત્રેતા જેવી જ સ્થિતિમા રહેના આર્ધર્થ રક્ષણે કવિયુગમા ક્રોળના આમ રાત પોતાનો ગમચ આશ્રય આપે છે

આતુર્વિદો પોતાના જ કર્મથી પોતાની એક વખતની ઉચ્ચ સ્થિતિ ગર્હ છે એમ માની સમાધાન મેળવે છે પુણ્યથી જ મનુષ્યોનો ઉદય થાય છે અને પાપથી નાશ થાય છે

આમ ગામ ધોળા ધોડા ઉપર બેસીને મોટેરા આવ્યા હતા એમણે સુવર્ણ ગતો વચો અને કામદુધા જેવી ગાયો પગમ દર્શથી અને શ્રદ્ધાથી બાહ્યોને દાનમા આપી મુખવાસ જનાગ બાહ્યો પણ ગામને આશીર્વાદ આપીને દાથી અને ધોડા પર બેસીને નવે સ્થાને ગયા હતા

મોટેરાની ઉપર એક વડનું ઝાડ હતું ત્યાં એક ગણમ મહાદેવજીના વરદાનથી ઉગ્રશ્વ ધારીને રહેવા લાગ્યો

મોટેરામા વિવાહ થાય કે તરત એ વગ્નનાના હજુ કરી જવા લાગ્યો એમ બધાં વરગ્નના, તે કુષ્ટ રાક્ષસ લઈ મર્યો અને પછી તેા છેડે લમવેદી સુધી એ કુષ્ટ નિર્ભય રાક્ષસ આવતો અને બધાનાં દેખતા નવદપતીઓને ઉઠાવી જવા લાગ્યો એનો નાસ પણ ભદ્રાગિકા અને માતંગીએ કર્યો હતો

સ્થાનપ્રપ્ત થયેલા આતુર્વિદો, પોતાના ધર્મનું પાલન ખતા દના નિવરો અને ત્રેતા પ્રાણી તથા વેદાધ્યયનથી પાછા કેળાક તેા મહાતાની થયા

પણ ખીજા કેટલાં તેા આચાર્યપ્રપ્ત થતા ગયા કર્ષક દ્વપ અને મર્યમા પડયા કેળાક વારાગનાઓના ગુરુ થયા અને પતિત થયા થોડા સીતાપુર ત્યાં અને બાકીના આગ્રમનીને કાઠે કાઠે જેને જેમ શાન્તું તેમ નિવાસ ખતા ગયા

કેટલાક મસ્તવિદ્યા શીખ્યા તેઓ વજ્રમાર્ગવિદ્યો બાસ થયા

જાની પ્રાણી કર્મકાંડમાં કુશલ થયા. એ શાન્તવૃત્તિવાળા હતા અને મોમાંસાશાસ્ત્રમાં કુશળ થયા.

ત્રેવિધ પ્રાણીઓની ગાયો ધણી વધી ગઈ. તે ગાયોને ચરાવવા પ્રાણીઓ લાવતા નહોતા એવા મૂર્ખ છોકરાઓને મોકલવા માડ્યા.

ગભીર નામની નદીને કાઢે ગતદિવસ એ પડી રહેતા. બાર ચૌદ વર્ષની જુવાન વિધવા છોકરીઓ એમને ખાવાપીવાના પદાર્થોની સારી રસોઈ કરીને એમનાં બાથાં લઈને જવા લાગી.

હારથ, વક્રોક્તિ ચાલુ થયાં. બેગા બેસીને ખાવાનું ચાલુ એમાંથી વાત વડી. કામવાસના જનમત થઈ અને બધા મોહમાયામાં પડ્યા. વિધવા કન્યાઓ ગર્ભવતી થઈ.

૧૬ અને શિ'ટ લોકો એકઠા થયા. સારી સજા મળી. વૃદ્ધોએ ધર્મશાસ્ત્ર જોયાં. દેશકાળનો વિચાર કર્યો. ધર્મમકટની વચમાં એમણે આ ધર્મબ્રહ્મ થયેલાઓનું મંગલજી કરવાની જ આજ્ઞા કરી. એમને ગૃહસ્થાશ્રમી બનાવ્યાં ધર્મના વિરોધથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રજા ધેનુજ મોઢ નામથી ઓળખાઈ.

આમ છતાં કેટલાક તો પુરાણ, ન્યાયશાસ્ત્ર વેદ અને વેદાંગ ગ્રંથનારા હતા અને પોતાનાં બાળકોને જાલવાદમાં નિપુણ કરતા. હજી ધણી ધર્મમુક્ત આચારવિચારથી રહેતા હતા.

આખરે કલિયુગ આવીને પ્રાપ્ત થયો. ત્યારે લોકોનો નાશ કરનારા, નિર્દય, દ્વિસક અને ધાતકી ભ્રેષ્ઠ રાજાઓ આવ્યા એમણે પ્રાણીઓના દાનપત્ર લૂટી લીધાં. (અત્ર કદમો અધ્યાય પૂરો થાય છે).

પરંતુ એ કરુણ દશાની ઐતિહાસિક કથા ગ્રંથવા લાયક છે. મોઢેરા નગરમાં એક મહાસમર્થ પ્રાણી બલિચારી તીકજ્યો. એણે પોતાની સ્ત્રી સુવાવક સૂતા પીથેર ગર્ભ હતી ત્યારે યજ્ઞમાનપત્નીને શ્રુત કરી.

લોકોએ એનો બહિષ્કાર કર્યો પણ એ મરી ગયો ત્યારે પુત્ર અને વિધવા પાસે અખૂટ ધનમંપત્તિ પ્રકટા ગયો હતો.

એનો પુત્ર મોટો થયો ત્યાંસુધી એ ઘેર ગામસમસ્તનો બહિષ્કાર ચાલુ હતો. છોકરાને 'કાઈ રમાડે નહિ' કે એની સાથે કાઈ બોલે નહિ. છોકરો માને કારણ પૂછે છે. મા, બધી વાત એને ખુલ્લેખુલ્લી કહી દે છે. છોકરાને પછી વેરજીવિ જાગે છે. કરણ વાધેલાનો પ્રધાન માધવ દિલ્હી જઈને અલાઉદ્દીન ખીલજીને ગૂજરાતમાં બોલાવી લાવ્યો હતો. પાંદણ પડ્યું હતું. પ્રાણીઓનો છોકરો માધવને મળીને મોઢેરાપર ચઢાઈ કરાવે છે.

પણ મોઢેરાના ચારે વર્ણના લોકોએ મદાર્થ માટે ઉત્તમ જવાબ કરે છે. દિવાળીથી હોળી સુધી થેગ ઘાલીને પડેલી શનુઓની સેના, કાટ ને કે કિસ્કાને તોડી શકતી નથી. એનો અર્થ એ થયો કે ૧૩ મી સદી સુધી ગૂજરાતની તમામ પ્રજા લગ્નચક્ર હતી. માત્ર સ્ત્રીયો જ લડે ને બીજા પોતપોતાના મતિધર્મો કર્યા કરે એવું ત્યાંસુધી તો નહતું.

આખરે “પાચકોગ સોનામદોરો ખર્ચ પેરે આપે તો દુશ્મન ઘેરો હિમચી લેવા તૈયાર છે” એવો મંદેશો મળ્યો. લોકો પેલી બ્રાહ્મણીને જ વિનંતી કરવા લાગ્યા અને કહ્યું કે “તમારા જ દીકરાના ટોપે આ આપણિ આપણા નગર પર આવી છે માટે એ રક્ષ મને જ આપો.”

બ્રાહ્મણી ગણ્યા વગર પાંચને જલ્દે માન કોગ આપી દે છે. બીજી દંપ્તિકત એવી પણ છે કે આ રક્ષ સમગ્ર ગામે આપી હતી. દુશ્મન આ હિપરથી નગરની ધનાઢ્યતાનો ખ્યાલ કરીને વચનબંધ કરે છે અને પૈમા લીધા બાંધે થેગ હડાવતો નથી. આખરે ફાગણ વદ પાંચને દિવસે એટલે ધુળેટીને દિવસે મોઢેરા પડે છે. એ દિવસ એમનો રાષ્ટ્રિય માન-ભગનો દિવસ મણાવા લાગે છે. સમસ્ત પ્રજા તે દિવસે ગ્રોક પામે છે અને મદલો મુખમાં તે દિવસે મથરનાન (એટલે મર્દન સત્યાદિ) પણ કરતા નથી.

આમ મત્યયુગથી ચાલી આવતી ધર્મારણ્યની અક્ષયમીર્તિ પર ૧૩મી સદીમાં પાણી તો ફરી વળ્યું ખડું પણ પ્રજાજીવન ફરી વહેતું ગખવાના પ્રયત્ન તે વખતના આગેવાનોએ કર્યો છે. એની પુનર્ગંટના કરવામાં, વિદુલ નામના બ્રાહ્મણે આગળ પડ્યો. લાગ લીધો હતો એમ જણાય છે. ચાંદ પંદર મી સદીમાં મુંદર સૂર્યમંદિર નવું જધાય છે જેની સ્થાપત્ય અને શિલ્પ કળાનો જોરો જગતમાં મળવો મુશ્કેલ છે; ગૂજરાતની રમણત્તિ, ભક્તિભાવ, અને સૌન્દર્યભાવના તે મને કેવા ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપે પહોંચ્યાં હશે તેનો ખ્યાલ મોઢેરાના એ સૂર્યમંદિરનાં જે ખડેરા દાઢ તથા લીલા છે તે હિપરથી થાય છે.

ત્યાંના વજ્રમુષ્ટિ પેહેવવાનો પણ જગવાન અને શગદના. પાટણના ચુર્ચરેશ્વરો ત્યારે લગાઇ પર જતા ત્યારે આ મલ્લો મોખરે રહેતા. પાટણની પડતી પછી એ દૂર દૂર દક્ષિણમાં સ્વદેસી મદારાજ્યોની નોકરી શોધના ત્રાવણકોર સુધી ગયા મદારાજ્ય શિવાજીના વખતમાં એ ત્રાવણકોર હતો. પછી વડોદરામાં મદારાજ્ય ખંડેરાવ મલ્લસેકોને જલ્દ આશ્રય આપે છે એમ જાણ્યું ત્યારે એ વીર ગૂજરાતીઓ પાછા વડોદરા આગ્યા. એ મોઢ

બ્રાહ્મણ જેડીમન વળ્લુમુદિ પહેનાનો કહેનાય છે એમની કમગત બહુ જ બળેવર્ધક અને શાસ્ત્રીય છે દુક્રમો મલાયલમ કે તામિલનાયા જેવા હોય છે પણ ખેડક કરતા વખતે એઓ અત્યારે પણ “રામ ! રામ ! બોલે છે ત્યારે શ્રોતાજનોનું પણ રુધિરાભિસરણ જોગ્યી થવા માટે છે. એમાના જૂજ કુદ્યો હજી વડોદગમા છે

ચુર્ગરેશ્વરીની ચતુગ્ગી સેનામા રથ હાથી, મોડા અને પાવહળ તો હતા, પણ મદલ જેવું તેવું અગ નહતા શિવાજીના વાધનખ વળ્લુમુદિ પહેલાનોનાજ વાધનખ જેવા હતા મદનકુસ્તીના યુદ્ધ, મદાયુદ્ધ વગેરે યુદ્ધો થતા અને ધણી વખત હારજીતના ચગતી નિર્ણયનો બધો આધાર કયા પક્ષના મદમ જીત્યા કે હાર્યા તે ઉપરથી થતો

આ મદસો સૂર્યપૂજકો હતા, અને સૂર્યપૂજથી એમનામા આરોગ્ય અને વીરતા આવતા એમનું ક્રિયાકાંડ અખ્યાલના સેવન જ હતા મોઢ પુરાણ (ધર્મારણ્ય ગ્રંથ) ૧૪ અને ૧૫મી મહીની વચ્ચે લખાયો લાગે છે

છેક ઐગમઝેન મુધી—ગૂજરાત લશ્કરમા ઉત્તમ ચોદા પૂરા પાડતું અને દોનતની પણ મોગવસખાટોને વધારેમા વધારે મદદ ગૂજરાતમાથી મળતી હતી આમ ૧૮મી સદી મુધી તો ગૂજરાત લીલીલાગનું ખાનાર કે પોતિરાલાસ ન હતું છેક દુર્બળતા કે કાયરતા હોનમા જણાય છે તે જહાદુર બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની સાથે સાથે આવી છે

મોઢરાના પતન પછી પણ બ્રાહ્મણો જરા નિરાત વળ્યે અગ્નિહોન લઈને ગ્હેતા અને આતુર્ભાર્યાદિક યજ્ઞો ધર્મ ધ્યાન અને રનાધ્યાય વગેરેમા નિમગ્ન રહેતા હતા ગ્રંથાર્તકર્મ નિરતર કરતા અને પુરાણ ન્યાયશાસ્ત્ર અને વેદવેદાંગની જ્ઞાનચર્યાઓ આલ્ખા કરતી. ખાગોને પણ સરકૂનવિદ્યામા પ્રતીણ કરવાનું કામ ચાલતુ હતુ અને ધર્મયુક્ત આચારનિચાર હજી ચાલુ હતા મેન્ચ ગાળ્ય પછી પાછા એ બ્રાહ્મણો પુણ્યરૂપ ધર્મારણ્યમા નિગધોસદિત ધર્મશાસ્ત્રોને ફરી જોવા લાગ્યા

મોઢરાનો આતરવહોવટ ગ્રામપચાપતથી થતો હતો એમ લાગે છે, અને મોઢલાગે બહિષ્કારની સજા સૌથી વધારે પ્રચલિત હતો ધર્મારણ્ય મહારથાનને નિશે ન્યાય અન્યાયનો નિર્ણય વેદવ્રતિને જાણનારા લોકોના નિર્ણય વગર નહોતો થતો સરપચ કે તટરથ મધરથનુંકામ ચતુર, શાસ્ત્રસ શત્રુ કે મિત્ર તરફ સમાનબુદ્ધિ રાખી શકે એવો અને જેણે કાધને જીત્યો હોય બોધવામા દસ હોય, પ્રસન્નાત્મા હોય જોનો સ્વઃ મધુર હોય, એવાને કરવાની આચાર હતી.

પંચનો સમાવેશ પણ ધર્મશાસ્ત્રના અર્થ કરી શકે એવો દુષ્ટિન, ક્ષમાવાન, સર્વ જ્ઞાનંત ગણનારો, વૃદ્ધ અને દૃઢ શુદ્ધિવાળો નોંધ્યે એવું સૂચન મળે છે. વળી એ યજ્ઞોના અર્થ ગણનારો, વેદના વિચાર સમજી શકે એવો, ચાતુર, પ્રસન્ન રહેનારો, મંબીર, સદસ્વતીનો જાડા, આદ્ય પ્રમાણે કરનારો, સારા હૃદયવાળો, સારી શુદ્ધિવાળો અને જાણીતાનો ગણનાર હોવો નોંધ્યે એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે. એના અક્ષર સારા હોય, નાના પ્રકારની શિપિથી લખી શકે એવો હોય અને રોગનાશક, ચિત્તજ્ઞા આવાની હોય એવો અને પત્રલેખક હોય તો બહુ સારું. એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે.

હિપરતુ ધોરણ તો મધ્યસ્થ અને પંચના સમાવેશ માટે હતું, પણ સાધારણ ગૃહેરી પણ ન્યાયનો નિર્ણય કેવળ ધર્મશુદ્ધિથી રામદૂત હનુમાનજીને દાનરાહનૂર માનીને કરે એવો હોવો નોંધ્યે એમ મનાવું. એનાથી કાંઈનો પક્ષપાત ન થાય.

મધ્યસ્થપણું પણ ત્યાંસુધી કાયમ રહે કે ત્યાંસુધી એનો નિર્ણય સર્વમાન્ય થાય. તેહું મળ્યા પછી જે કાંઈ બોધમમામાં ના આવે તેજે સમ્માનો નિર્ણય માન્ય રાખવો પડે.

મદિરાપાન, અભ્યસન, ધર્મભાગ વગેરે દોષોને માટે રશ્નિ અનુચાર દંડ કરાખ્યા હતા.

પ્રજામાં વર્ણસૂક્ષ્મતા આવે નહિ અને કલિકાળમાં પણ નીતિ, ધર્મ દેશાચાર કે કુલાચારો નષ્ટ ન થાય એ એમની ચિંતા હતી.

ગ્નનમાલની સલામતી, પ્રજાની નીતિની શુદ્ધિ, સુપ્રજન વગેરે સાચવવાના નિષ્ક્રમે એમણે ધ્યાન દત્તા, અને એક સર્વમાન્ય ધોરણ તો એટલું નક્કી કર્યું કે: “ કૃષ્ણના રક્ષણ માટે એક વ્યક્તિનો ત્યાગ કરવો. મામના રક્ષણ માટે કૃષ્ણનો, જનપદને અર્થે મામનો અને આત્માની રક્ષા અર્થે પૃથ્વીનો ત્યાગ કરવો.

“ ત્વંદેક વૃક્ષસ્થૈ પ્રાનસ્યાયૈ વૃક્ષ સ્વજેન્ ।

પ્રજા જનપદસ્યાયૈ અત્ત્વ્યૈ પૃથિવી સ્વજેન્ ॥

ધર્મારણ્યનાં ચાર કુળમાં ચાર નામો હતાં. ચતુર્થમાં ધર્મારણ્ય, ત્રેતામાં મત્સ્યંદિર, દ્વાપરમાં વેદશ્રવણ અને કલિયુગમાં મોદેરકપુર(મોડેર) કહેવાતું.

હાલ તો કૃષ્ણ ત્યાં સર્વમંદિરનાં ખડે માત્ર પડ્યા છે. મોડેરગ આવકવાલી રાજ્યનું માત્ર એક નાનું ગામડું રહ્યું છે. ધણે વખત ત્યાંથી ગૌરવ સિક્કા નીકળતા અને હજી પણ ધણા માટીના ટેકરા અસાધારણ પ્રમાણમાં પડ્યા છે.

ત્યાં ખોદકામ કરવામાં આવે તો ઘણી મૂર્તિઓ લેખો, તામ્રપત્રો, સિક્કા વગેરે ઐતિહાસિક સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય એવું છે.

સિદ્ધરાજના પિતા કરજો કરજસાગર ધણું કરીને-મોદેગમાં જ બધામયું હતું, પણ હાલ તો એનો કંઈ પત્તો નથી. રૂપેણ અને સુવર્ણા નદીઓનાં માત્ર વહેણિયાં રહ્યાં છે !

યાત્રાના ધામ તરીકે માત્ર બહુચરાશનું ધામ ત્યાંથી સાત માર્ગલ દૂર હજી હવંત છે. અને સીતાપુર ગામ વીરમગામ જિલ્લામાં બહુચરાશની પાસે છે ખરું.

મોદ વાણિયામાં અમદાવાદના મોતીલાલ હીરાભાઈવાળા, સી. ડોમર-વાળા; સૂરતમાં ડો. ધિયા અને સર પુરુષોત્તમદાસ, ભરૂચના દી. બા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી અને મહાત્મા ગાંધી વર્તમાનકાળના પ્રતિષ્ઠિત પુરુષો છે.

અને મોદ બાહ્યણોમાં પણ સારા લેખકો, સિદ્ધકો અને રાજદારીઓ થયા છે.

ધર્મારણ્યની મંસ્કૃતિનો આખો પ્રવાહ મમરત ગૂજરાતની સંસ્કૃતિમાં હવે તો બળી ગયો છે. માત્ર ગૂજરાતને એ ઋણની જિલકુલ ખબર નથી.

“કાષ્ઠપણુ પ્રજને શુભામ બનાવવાની હોય તો એને એનો ઇતિહાસ બુલાવી દેવો.” આપણી મંસ્કૃતિના દુસ્મનોએ, આપણો ઇતિહાસ બુલાવી દેવાનું કામ બહુ ક્ષેત્રમંદ રીતે કર્યું છે.

પ્રહલક્ષેત્ર

પ્રહલક્ષેત્ર, હાલ ન્યાં પ્રહલક્ષેત્ર છે તેની આસપાસના પ્રદેશમાં વિસ્તરેલું હતું. હાલ એ ઇડર રાજ્યના તાબામાં છે. પ્રહલાનું જૂનું મંદિર અને અંખા-શનું ધામ હજી યાત્રાનાં સ્થળ તરીકે ચાલુ છે પણ પહેલાંની જાહોજલાલી કે આધ્યાત્મિક બળ હવે ત્યાં ઝાઝું નથી, પરંતુ દર વરસે હળવે લોકો હજી ત્યાં જાય ■ ખરું અને નવી નવી ધર્મશાળા બધાઈ છે ગૂજરાતની અસ્મિતા એ પાછી જગાવીએ અને એ યાત્રાના પ્રાચીન ધામને, પ્રગતિના નવા વિચારોથી ભરી દેએ તો પુરાણ કાળમાં જે વૈભવ અને માહાત્મ્ય એના હતું તે ફરી સજીવન થઈ શકે. જે લોકો ત્યાં જાય તે બધાં વિધિવિધ પ્રકારની ગ્રેરજાઓ લઈને ઘેર પાછાં ફરે, એવું કરવું અશક્ય નથી. આ અને પાછલા ધર્મારણ્યનાં વર્ણન પ્રહાપુરાણ અને રકંદ પુરાણમાંથી જ સારરૂપે (બન્યું ત્યાં એની જ બાપામાં) લીધાં છે એનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ કેટલું અણખું એની કાષ્ઠ ખાત્રી હાલ ને હાલ તો હું આપવા હિમ્મત નહિ 'ધરું

પ્રવેશ, અવશેષો, શિક્ષણ, અતિશયિષ્ટ પુનરા નૂતિઓ, દાનપત્રો અને મંદિરો ઇત્યાદિ ઉપગત પુગલોની અતર્કત દખાસ્તોમાથી એટલું તો નક્કી થાય છે જ કે ગૂજરાતને એકનાને નહિ પણ સમગ્ર ભારતવર્ષને આ અગ્રણ્યોએ ખૂબ આધ્યાત્મિક પ્રેરણાઓ આપી છે. મમાજના ધાત્રમા અને સુવિચારો તથા આચારોને પ્રજાજીવનમા ઉનાવવાની મુનવરયા કરવામા એ કેન્દ્રોએ બહુ સારી મદદ કરી છે.

સ્વ દરિયર નવીનતાય ગંગોરે આપણી ભાગવતવંતી આખી શ્રદ્ધા અને વ્યોમાથી ધરાઈ કે એમ જણાયુ છે એના પુષ્કળ પુગવા આ વર્ણનો-માથી મળે છે અને ગૂજરાતે પણ પોતાનું આમાજિક અને ધાર્મિક પેપલુ આવા તીર્થોમાથી ધણુ મેળયુ છે એમા શંક નથી. ઇસ ૧૯૪૭ના કેળવણી ખાતાના વડા માગે મિત્ર પદ્મીનાથ આત્માનામ ઇનામદારે ૧૯૪૬ની માદિ ૫ પગિપદ વખતે ઇસ ૧૯૪૭ નાલના દલા-અવશેષો ૫૦ મુદત પુસ્તક પ્રમિદ્ધ મ્યુ દત્ત એ પુસ્તક તૈયાર કરતા પહેલા એમની જ સાથે પોને વડાવી, ખેડ ચાંદણા અને બીજા ચામેમા આવેલા પ્રાચીન મંદિરો અને મૂર્તિઓ જતાવવા મને લઈ ગયા હતા. ખેડલદા પણ મેં જોયુ છે ચામગાજ તો આપણો રાજાનું ધાગ ૧૭ આવુ છે જમને અને ખેડરામા ખાડની લમલમ ૧૦૦ એમ મૂર્તિઓનું શ્રી ઇનામદારે એમ સાગામા મુદત સમદસ્થાન પણ બનાયુ હતું. હ આચા ગણુ છુ કે એ સમદસ્થાન એમના બીજે ચા પછી પણ સુરક્ષિત રહે અને વિભાજ પામતુ રહે.

ઐતિહાસિક દટિએ, અદટિએ અને આપલ તથા શિષ્ટચાલના કતિદામ ઉકેલવામા ઉપગની ચીજે બહુ જ ઉપયોગી છે એ મૂર્તિમાની કેદવીએમ મને બહુ ગમી છે. વિધાની વોજલની, રેવીઓની અને અષ્ટ ૧ વજેરની ઇડગની મૂર્તિઓ ૫૦ જે દિવ્ય ભાવનાઓ અમ્નિ થયેલી છે તે મુજગતને ગૌરવ આપાવે એવી છે. આખા ભારતવર્ષની મૂર્તિઓ માથેનો એમનો મજલ અને સરકુનિની એમના આ મૂર્તિઓ પછી બહુ સારી રીતે જોઈ શકાય છે.

પ્રજાસેવની કવા

કોઈ એક સમાને વિશે નૈમિતા વચમા જાન-વર્ષનો રાજનર્ત્ર ગાગશારો દનો વેદોના સપૂર્ણ અજાસી, કર્મમામા નિપુણ અને વિદ્યાઓના પાગ મન એવા કાલેદી જોન-કપિ બીજા અને કપિઓને જોવારો થત ચતાવી ગયા હતા આવા સમાનો દાલની પરિપો, સમીનના જલમા અને નાટ

કોનું કામ પણ કરતા, જોકે ધર્મપ્રચાર જ્ઞાનચર્યા અને આધ્યાત્મિક પ્રેરણાઓ, એના મુખ્ય અંગ હતા. સત્ પુરાણિક ઇતિહાસ અને પુરાણોના અભ્યાસી હતા એમનું શુભ આગમન જોનારે ઋષિના સત્રમાં થયું. સૌએ જોના થઈ એમનું સ્વાગત કર્યું ઉચ્ચ આસને બેસાડવા પછી પ્રશ્નો પૂછાવા લાગ્યા.

જોનારે પૂછે છે મહાત્મન! તમે મર્ત્ય સંસ્થો! અભ્યાસી છો. બ્રહ્મ પુરાણમાં બ્રહ્મશેત્રનું મહાત્મ્ય મુદ્દર છે તે અમને મળ્યાં છે.

એ બ્રહ્મશેત્ર કેવું છે? કેમ કેવા કારણોથી એ પવિત્ર મનાય છે? ખુદ બ્રહ્માજીને એની રચના કરવાની શી જરૂર પડી? ખરે! એ મત્યસૌહની બ્રહ્મપુરી જેવું જ છે. હે સત્! તમે ભગવાન સકરના ધામનું વર્ણન કર્યું છે ભગવાન વિષ્ણુના સ્થાનનું વર્ણન પણ કરેલું, પણ બ્રહ્માજીના શેત્રનું વર્ણન અમારા માલગવામાં નથી તો તે આપ કૃપા કરીને અમને કહો.

સત્ પુનાશ્ચિદને આ પ્રશ્નથી આનંદ થાય છે ઋષિઓને અભિનંદન આપે છે અને કહે છે હે ભુદ્ધિમાન! તમારો પ્રશ્ન ધણો સુંદર છે એનાથી લોકોનું હિત થશે અને એના જ્ઞાનથી ભારતવર્ષનું દુર્દરો.

પૂર્વે કૈલાસમાં પાર્વતી દેવીએ આ જ પ્રિય સિવજીને પૂછ્યો હતો એ શુરુપરપરાએ મને પ્રાપ્ત થયો છે બ્રહ્મશેત્રનો મહિમા એના સુંદર સલાહ ઉપરથી જ હું તમારી સમક્ષ વર્ણવીશ.

પાર્વતીજીના લગ્નપ્રસંગે એમના પિતા, રાજા દિમાયજે ભગવનો મારે સમારભ ગયો હતો એ પ્રસંગે બ્રહ્માજી, વિષ્ણુ, ઇન્દ્રાદિ દેવો, સમન્ત્રીઓ અને સિદ્ધ, આગ્રજ, ગંધર્વો વગેરે હાજર હતા મહામાયા એના પાર્વતીએ બાહ્યોદિકે રૂપ ધારણ કર્યું હતું એ રૂપને જોઈ જઈ એતન મૂઠ જની ગયા હતા ગૌરીના એ રૂપથી, ખુદ બ્રહ્માજી કામારિષ્ટ થયા અને એમના વીર્યનું રખતન થઈ ગયું.

ચોડી જ વારમાં મન સ્થિર કરીને એકાગ્ર થઈ એમણે પથારીમાં કંઈ ભગવાન વિષ્ણુને એ સરણે ગયા વિષ્ણુ કહે છે 'હે બ્રહ્મન! પૃથ્વીના નવખંડોમાં ભગતખંડ ઉત્તમ છે એ જણુદ્રોપમાં ત્યાં એક જિગર શેત્ર છે ત્યાં તમે જાઓ અને આત્મશુદ્ધિનો સત્ર આજો.' બ્રહ્માજી પછી ત્યાં આવે છે દેવતાઓના આવાહન કરે છે ઋષિમુનીઓને તેડાવે છે ચરિત્રામે બ્રહ્મવાદી-યોગી તાપસસમૃદ્ધ એકત્રિત થતા લાગે છે.

મુક્તિના સાધન આપનારા શેત્રમાં બ્રહ્માજી એક ચોળનના વિસ્તારમાં

નગરગચના કચવાનો વિચાર કરે છે, વિશ્વકર્માને જોનાવે છે પછી માપ લેવાય છે અને દેવી નગરની ગચના થઈ જાય છે પછી સોનાનો દિલ્લો, મુગોમિત મંદિરો અને મગજે અતરે ૨૪ દગ્ગાગ બનાવવામાં આવે છે નગરગચના જોના યાત્રીય સિદ્ધાંત તે સમયે જાણવામાં છે દિક્ષાલોના સ્થાન તૈયાર થાય છે પૂર્વ દિશાએ ધન્દ્રનું પશ્ચિમે વરુણનું દક્ષિણે યમનું અને ઉત્તરે કુમેનું સ્થાપન કરવામાં આવે છે

અગ્નિકોણમાં અગ્નિદેવનું ઈશાનમાં ઈશ-એટને મહાદેવનું વાયુકોણમાં વાયુદેવનું અને નૈઋત્યકોણમાં નિર્ઋતિદેવનું સ્થાન કરી જો સ્થળની વક્ષા તે તે દેવને મોજવામાં આવે છે

પછી બહારથી એમતે બિગળ્યા ધ્યાનમગ્ન થયા મગાણું આવાહન કર્યું મગડુ હાથમાં નીચું એટલે ત્યાં મગાણો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો

નગર વચ્ચે થઈને દમ જોજનના વિસ્તારમાં જો મગાણું વહેવા લાગ્યા એનું મગનનામ દિરણ્ય મગા પાડ્યું, એનું સ્મરણ કરવા માંડ્યાં મનુષ્યોના પાપ નાશ પામી જાય છે અને સ્નાનથી તો કરોડો જન્મના પાપ નાશ પામે છે! અમગત્વ મગે છે અને ત્યાં આદ્ય કરવાથી પિતૃજોની મદ્દગતિ થાય છે જેવું જોમતીનું જળ છે, અને જેવું જામ્બીની જાગીરથી મગાનું નીર પરિત છે તેવું જ દિરણ્ય મગાનું જળ છે

[આ પ્રમાણે બહુપ્રગણમાના બહુલેખમાહારમાં બહુપ્રગણન નામનો પ્રથમ અધ્યાય પૂરો થાય છે]

બહુલજીએ યજ્ઞને માટે મહર્ષિઓને જોવાવા હતા તેમને આજ્ઞા કરી કે હે જ્યેષ્ઠ! તમે મત્સ્ય લોકમાં જાઓ અને દેવી સાવિત્રીને તેડી લાવો પછી એક મુનિને બહુલજી આકાશ માર્ગે જવાનું સામર્થ્ય આપે છે આમ 'જે એટલે આકાશમાં અ' એટલે જવાની શક્તિ મળવાથી એમને "જેટક" નામ મળે છે જે જોડાવાજોના પૂર્વજો હતા બહુલના સ્ત્રી સાવિત્રી આવતા નથી

દરમિયાન બહુલેખમાં વસ્તી વધી રહી છે, શુરુકુગો સ્થપાતા જાય છે, સર્પ મમાન તેજગ્ની સુચીર અને ચાત એવા વિદ્યાઓ જાણવાના ઉમે વાગ મુનિનુમારો આવે છે બધા પછી, એ દિ ૧ અને સરમગી મન્યાઓ સાથે સમ કરે છે અને ત્યાં જ રહે છે

ખીજ પશુ દગ્ગરો વિદ્વાન બાહ્યલો બહુલેખમાં આવી જાય છે પછી યજ્ઞને માટે જમિ તૈયાર કરવામાં આવે છે સોનાના દળથી એને જોડી સાંધ

કરવામાં આવે છે. નકામું ઘાસ બાળી નાખવામાં આવે છે અને પછી પાણીના હંટકાવો થાય છે.

એ મંરકારી ભૂમિ ઉપર વિધિવત્ મઝપ રચાય છે. હજારો માથુસો ખેતી શકે એવો એ મઝપ મનોહર અને આકર્ષક છે. મઝપમાં ચોસક તો સ્તંભ હતા, સ્તંભમણિયો એ જડેલા હતા. તેમાં વિવિધ આકારના કુંડો ખનાવ્યા હતા એ સંઘળા સૂત્રથી કાપડકો પાડીને બનાવ્યા હતા.

આ યજ્ઞને ઉપયોગી સોનાનાં પાત્રો બનાવ્યા હતાં. વિશ્વકર્માની કારીગરી અજબ હતી. સાવિત્રી ન આવવાથી દર્ભનાં સાવિત્રી બનાવી એમનું નામ ગાયત્રી આપવામાં આવ્યું. સાવિત્રીએ ષ્ણાની સસારબંધારતી શક્તિમાં રહ્યા અને ગાયત્રી આધ્યાત્મિક શક્તિ બની. ચોસક માતૃકાઓનું સ્થાપન થયું. ષ્ણાણેની યજ્ઞકાર્યનાં જુદા જુદા કામો માટે વરણી સુવ્યવસ્થાપૂર્વક થઇ ગઇ.

અગ્નિની પૂજા કુકના મંરકારો કરીને થઈ. મધ્યપીઠ પર ભગવાન વિષ્ણુનું સ્થાપન કર્યું હતું. ખ્યાનમાં પણ એ જ વિષ્ણુ હૃદયરૂપી મણિમય પીઠ પર વિરાજેલા, ભામતા હતા, જે વ્યાપક છે આનંદરૂપ છે અને સર્વ અશુભોનો નાશ કરે છે.

યજ્ઞ યતા દેવતાઓ જયજયકાર કરવા લાગ્યા! પૂર્ણાહુતિ યતાં દેવ-વાણી યઈ કે હે ષ્ણા! તમારું પાપ નાશ પામ્યું છે! તમારું આત્મતેજ તમને પ્રાપ્ત થયું છે! હવે તમે લોકનાં કલ્યાણ કરો! હે જુહિમાન! તારો સદા વિજય થાઓ! આકાશમાધી પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ. ગધર્વો ગાવા મઝયા. અપ્સરાઓ નૃત્ય કરવા લાગી ષ્ણાજી પાપશુકત થયા અને મહાવિષ્ણુનું આરાધન પૂર્ણ થયું જુહરપતિએ સુંદર કાવ્યથી એ વિજયને ગાયો.

ષ્ણાજીને ફરી આત્મસાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત થયો, સ્વર્કર્તવ્ય પાછું સ્પષ્ટ થયું અને કર્મ કરવામાં સ્ફૂર્તિ આવી નિર્દોષ આનંદ આસી ગયો હતો તે પાછો આવી ગયો. મુક્તમમા સુદ્રમ અને મોટામા મોટારૂપે એ જ સસારના ઉત્પત્ત કરનારા અને તારક છે.

વેદોનાં જ્ઞાનથી અને “સ્નાહા સ્નાહા” ના મોઠા અવાજોથી પ્રજ્ઞાના હૃદય સ્પર્શાઈ ગયાં! અગ્નિજ્વાળાઓ રાષ્ટ્રવ્યાપી બની અને મહાપરબી મધુર મુગધથી પ્રજ્ઞના હૃદય પાપરહિત થયા.

યજ્ઞવિધિ સમાપ્ત થયા બાદ અને એ વિષ્ણુનો યાગ પૂરો થયા પછી ઋષિ મુનિ એકત્ર થઈને ષ્ણાજીની સાથે આ ષ્ણસેત્રના નવા ત્રિવેણીસંગમ

પર ગયા. મંત્રધોષ ચાલ્યા, સ્વતિવાચન બાણાચું અને સાંઝે શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્નાન કર્યું. ગંગાજીનું તીર્થ ત્યારથી મહાતીર્થ બન્યું. બ્રાહ્મણોને પુષ્કળ દક્ષિણા મળી અને સાં વિદાય થયા. (અને મહાવૈષ્ણવયાગવર્ણન પૂરું થયું.)

શિવજી પાર્વતી દેવીને બ્રહ્મક્ષેત્રનું માહાત્મ્ય બાણાવતાં કહે છે કે એ પુણ્યક્ષેત્રમાં દેવતાઓ નિરતર વાસ કરે છે. સમાધિયોગથી બ્રહ્મનું ધ્યાન કરવા ઋષિવંશ પણ ત્યાં વસે છે. એ ક્ષેત્ર દેવબૃહિ મળ્યા છે. જે દોષો એ બૃહિ પર વસે છે એમને કાઈ વસ્તુ મુશ્કેલ નથી. એનો ઇતિહાસ પણ પાંપને નાશ કરનારો છે. ઇતિહાસ પુરાતન કાળનો છે. એનું સ્મરણ કરવાથી મનુષ્ય મોટા બપથી બચે છે, એ ક્ષેત્રમાં કરેલું પુણ્ય સોગણું થાય છે, પાપના ઢગલા નાશ પામે છે. મન પવિત્ર થાય છે અને પુણ્યનો અતુલ પ્રભાવ જામે છે. બ્રહ્માજીએ, પોતાના ખાસ નિવાસ માટે એ નિર્મેય છે.

પછી ત્યાં વૈશ્યો ઉત્પન્ન થાય છે. લાડમા બ્રહ્માજીએ બોળામાં બેસાડેલા તેથી એ લાડ વાણિયા થયા. એમને બ્રાહ્મણોનાં ભરણપોષણ સોંપવામાં આવે છે. બ્રહ્માજી કહે છે: “હે પુત્ર!” આ બ્રાહ્મણો, સુશીલ, પવિત્ર અને તપસ્વી છે, તેઓ વિશ્વના કલ્યાણ માટે જે જે પ્રવૃત્તિ કરે તેમાં એમને આર્થિક મદદ આપજો. આ બ્રાહ્મણો પરાંપકારી છે, વેદનો પ્રચાર કરનારા છે અને પ્રમત્ત ચિત્તવાળા છે.

આ બ્રાહ્મણો સદા, શિવનું ધ્યાન ધરનારા, ચારિત્ર્યવાન, પરાંપકારી અને જ્ઞાનપરાયણ જીવન ગાળે છે. સદ્ગુણિવાળા, ધીર, સુંદર ભાષણ કરનારા ક્ષમાવાત અને મંદમી છે, અસ્તેયનત પાળે છે અને હૃમ્બેશા પવિત્ર રહે છે. ક્રોધરહિત છે, સત્યવાદી છે, અગ્નિહોત્રી અને સ્વાધ્યાયમાં તત્પર રહેનારા છે, તમારુ વહાણું ધન એમને પરાંપકારી કાર્યો કરવામાં સમર્પણ કરજો. તમે બારે વેપારી થશો. અખૂટ લક્ષ્મી તમને પ્રાપ્ત થશે. જ્યાં વર્ણોનું તમે પાલન કરજો.

મહાલક્ષ્મી, દુનિયાની સમૃદ્ધિનું દૈવત છે. તેમનું આરાધન તમે કરજો. એથી દુઃખ અને દરિદ્રતાનો નાશ થશે અને દુનિયા સુખી થશે.” એમ કહીને દ્વિપદ્યગગાને દક્ષિણ ત્રીઝ, પર્વત જેવી લાગતી નાની ટેકરી પર ક્ષીરમાગમથી પોતે આણેલાં ક્ષીરબ્રહ્મા” મહાલક્ષ્મીની બ્રહ્માજીએ સ્થાપના કરી આપી.

પછી મહાલક્ષ્મીના દક્ષિણ અને પશ્ચિમ ભાગમાં વૈશ્યોએ નિવાસ કર્યો. દેવીની કૃપાથી વૈશ્યો બારે સંપત્તિવાળા થયા. તેમણે મગનચુખી, બબ્બ

મકનો બાધ્યાં. એ નકમીદાર હતાં અને અમુક વસ્તુઓનાં જડતરવાળાં ઉત્તમ કોતરણીથી શોભતાં હતાં !

વિશ્વકર્મા એના સ્થપતિ હતા નગરયોજના એમણે કરી હતી. પછી ધીમે ધીમે વાવ, ફવા, તળાવ, હાથીખાનાં, ઘોડારો, બળદોના તબેલા, વાદનો રાખવાનાં સ્થાન અને ગોરાળાઓ તૈયાર થતી ગય છે.

દેવે બ્રહ્માજી બ્રહ્મલોકમાં જ્યાં તૈયારી કરે છે, પરંતુ પ્રજાના મન હમ્મેશા બ્રહ્મભાવમાં રહે તે માટે એમણે ખુદ પોતાની એક સુવર્ણમૂર્તિમાં, સેવા પૂજા અને ધ્યાન માટે તૈયાર કરાવી એ લોકોમાં વિદ્યા કળા અને સદ્ગુણોની પ્રાપ્તિ થાય સાર્વિકતા, શુદ્ધિ, યાન, અને નિરતર નવાં નવાં સર્જન કરવાની તાકાત, એ મૂર્તિમાંથી મળે એવી આશા ત્યાંના લોકો પાસે રાખવામાં આવી હતી.

એ મૂર્તિથી ઉત્તરોત્તર ઉત્તરિ, સુખ, આનંદ અને પરમપદનાં આદર્શ સંસારને મળે એવી યોજના હતી આ લોકે ઉન્નતિ અને પરલોકમાં સદ્ગતિ એ બ્રહ્માજીની પૂજનાં ફળ હતાં. ૬૪ મુખની એ સુવર્ણમૂર્તિ દિવ્ય આબૂલોથી શોભતી હતી. સ્વાર્થભાગ યાન, ભક્તિ અને પવિત્રતાપૂર્ણ જીવન જીવવાનો એમાંથી બોધ મળતો. નવા નવા સર્જન કરી શકે એવી ૬૪ વિદ્યાકળાઓથી પ્રગ્ન મનુષ્ય થાય એવી આશા સેવવામાં આવી હતી. એ મૂર્તિ ૬૪ મુખની હતી એનો અર્થ ૬૪ વિદ્યાકળા થતો હતો. પછી ધણો સમય પ્રગ્ન વિદ્યાકલાસખન રહી અને હુમ્મ સ્થિતિને પામી હતી. પરંતુ એ આદર્શ સ્થિતિ રહી નહિ સુવર્ણની ૬૪ મુખની મૂર્તિને વફાદાર રહેવું એમાં જોવા તેવા પુરુષાર્થની જરૂર નહોતી. કાળખળે અને પ્રજાના દૈવત ઓછાં થયે એ વિદ્યાર્મસ્થાઓ નભાવવી અશક્ય થઈ પડી. પછી રૂપાની બત્રીસ મુખની મૂર્તિ પુજાતી પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીને બ્રહ્મક્ષેત્રમાં એ રૂપાની મૂર્તિ બ્રહ્માજીએ આપી હતી.

વળી કાળે કરીને બ્રહ્મલોકની શુદ્ધિ અને શક્તિઓ વધારે ફીણુ થઈ. પછી તેઓ સોળ મુખની મૂર્તિથી સતોષ પામવા લાગ્યા એમ મુગે મુગે કિતરતી દશાને પામતા જતા બ્રહ્મલોક, છેવટે ૪ મુખની આગમની પ્રતિમા હાલ છે તેની જ પૂજાથી સતોષ પામે એવા અસ્પષ્ટતાથી જની ગયા. બ્રહ્મક્ષેત્રમાં હાલ એ મૂર્તિ છે પણ એનો આદર્શ પણ હાલ પૂરેપૂરો સેવાતો નથી.

પણ સત્યયુગની બહાણેની પવિત્રતા વિચારીને તો મમર્ય ભૂચુક્ષિ પણ ત્યા તપ કરવા આવ્યા હતા, અને વિધ્વની છાતીમા પોતે લાત મારી હતી તે દોષના નિવારણ માટે અત્રે પોતે બહુ દિવસ રહ્યા હતા.

“જમદગ્નીમા ભરતખડ છે ત્યા આશુ નામે પ્રમિદ પર્વત છે તેની જમણી બાજુએ માત્રમતી ગંગા વહે છે તેનું જળ નિર્ભય અને પવિત્ર છે એને જમણે કાઠે મેં નિર્માણ કરેલું એક ક્ષેત્ર છે ત્યા તમે જાઓ” એમ ખુદ બ્રહ્માજીએ એમને મજાદ આપી હતી. “એ ક્ષેત્રની વચ્ચમા દિવ્યગંગા (હરણાવ) વહે છે એ સુધમા પાપનો નાશ કરે છે એ પ્રયાગ તીર્થ મમાન છે ત્યા પણ ત્રિવેણીનો સંગમ છે એ સંગમ દિવ્યગંગા, ભીમા અને દૌશામ્બીનો. એમ મહાદેવજીને જણાવેા હતો. ખુદ શિવજીને પણ માગ એક (પાત્રમા) શિરને કાપી નાખવા માટે થયેલા પશ્ચાત્તાપ ત્યા ચમ્પેા હતો જે મનુષ્યો હે પુત્ર! એ ત્રિવેણીના મગમમા સ્નાન કરે છે તેમના જીવન અમર (જીવનમુક્ત) થઈ જાય છે” એમ બ્રહ્માજીએ ભૂચુક્ષિને કહ્યું હતું. કાર્ત્તવસદિના અને બીજા મહત્વના ગ્રંથો ભૂચુક્ષના એ મહાક્ષિએ આ શાંતિમય સ્થાને ગંગા દશે એમ લાગે છે માધ, વાર્ષિક, વૈશાખ, શ્રાવણ, માર્ગશીર્ષ, જ્યેષ્ઠ, ફાગણ અને અધિ- માસમા બ્રહ્મક્ષેત્ર તીર્થમા નિવાસ કરવા ધણા સૌખ્ય જતા હતા અને સેંકડો અશ્વમેધ યજ્ઞો કર્યા જેટલું પુણ્ય એમને આ યાત્રાથી મળે છે એમ ગણાતું હતું.

ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિયુગમા, બ્રહ્મક્ષેત્ર સર્વ સુખોને આપનાર ગણાતું એ મર્મ રીતે શુભ હતું. માગસિંહ હતું ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થ મરવાની પ્રેરણા મનુષ્યોને ત્યાથી મળતી હતી.

ત્યા જવાથી વિદ્યાવૃદ્ધિ થતી તેમ જ આરોગ્ય સુધરતું અને આયુષ્ય પ્રમાણ સમાતું હતું. ધડપણ પાણુ હતું અને આત્મશુદ્ધિ થતી હતી.

ભૂચુક્ષાત્રમ પવિત્ર વૃક્ષોની દારોથી શોભતું હતું વેણીઓ ઉપર મુગધી પુષ્પો મૂળી રહ્યા હતા અને પક્ષીઓ મધુર નાદ કરી રહેતા.

નદીના ધગમા ઊગેલા કમળો ૫૦ બ્રમરો મધુર ગણુગણાટ કરતા હતા. શાન્ત રાત્રિએ જ્યારે ત્યા ચંદ્રમા ઊગતો ત્યારે એની મધુ- રૂપેરી હાથા સ્વર્ગોચ સૌન્દર્ય ફેલાવતી હતી.

ભૂચુક્ષિને પણ લલચાવવા દરિયા નામની અપ્સરા એક વખત આવી હતી તે વખતે વસન્તઋતુ હતી. મમદેવ, ગધર્વો અને સાજ સાથે એ અપ્સરા આવી હતી.

હરિણીએ ગાયન નૃત્ય વગેરે આકર્ષણો સાથે દોડે કે કંવાની રમત પણ કરી દોડે ત્રાપિ તરફ ફેંકાયો પગનું મહાસમર્થ એના ત્રાપિએ કામદનનો મત્ર બળીને એ બધાને બગાડ્યાં હતા.

ત્યા કરોડો સૂર્યસમાન તેજસ્વી, કપૂરની ગળના દગના મમાન સદેહ અને જેની જટામાંથી ગંગાનો કુવારો છીડ્યા કગતો હતો એવા મગધમય મહાદેવનું દર્શન ભૂચુત્રાચિને થયું હતું એમની રતુતિ કગતા ભૂચુ જોડ્યા હતા કે "હે ભગવન! તમે જ સમસ્ત વિશ્વરૂપે વ્યાપ્યા છો! વિશ્વના આત્મા તમે છો. સત્યસ્વરૂપ, જ્ઞાનસ્વરૂપ અને પરબ્રહ્મ આપ જ છો! જગતનો વિકાસ તમારા પ્રેરણા પ્રાણોથી થાય છે! અને સદાગ્ર માને બીજરૂપમા સંક્રાંત પણ તમારી જ શક્તિથી થઈ રહ્યો છે!" બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહાદેવ એ એક જ પરબ્રહ્મનાં નામો છે.

પછી મહાદેવજીના વરદાનથી ભૂચુનો દોષ નાશ પામ્યો હતો, એમની મનોબળથી દૂર થઈ હતી. એ આત્મમત્ત રચણ પછી ભૂચુતીર્થ નામથી પ્રસિદ્ધ થયું અને એ પણ સર્વે સુખોને આપનારુ અને સર્વે પાપોનો નાશ કરનારુ છે એમ બહુ સમય સુધી મનાતું હતું.

ગરુડ અને પિંગલ નામના નાગની વચ્ચે ત્યા એક બચકર યુદ્ધ થયું હતું. નાગ જાતના લોકો હતા. અને ગરુડ જાતના પણ ગાળઓની સત્તા બ્રહ્મક્ષેત્રની આબુગાળુના પ્રદેશમા હતી કૃષ્ણીન્દ્ર તીર્થ, નાગધરો વગેરે તીર્થો ત્યા છે અને ગરુડ સસ્કૃતિ પરથી ગરુડિયા-ગરોડા-મરૂતા ઉર્ફે જોતા થયા છે. એ નામે ગામો બતારે પણ જૂના કાળના અવશેષરૂપે રહેલા છે નાગ પરથી નાગધરી માને નાદરી વગેરે ગામો પણ છે અને ગરુડ પરથી પક્ષિ-રાજ તીર્થ થયુ હતું નાગગજના યુગ પિંગલને હઠશાસ્ત્ર સરમ આવડતું હતું એ ભુજંગી હંદના પ્રયોગથી નાસી છૂટ્યો અને ગરુડને હેતર્યો હતો. બ્રહ્મક્ષેત્રના પ્રદેશોમા નાગ અને ગરુડના યુદ્ધને અને નાગજાતિ નમળા પડી ગઇ, આબુ પર્વત પરનો અર્જુનાસુર મરાયો અગ્નિવલ્લીનો આરાસુર નાશ પામ્યો ઇડરના પર્વત પર ગહેનારા ઇન્દ્રલ બલ્યથ દાવો અને આર્ય શક્તિનો પ્રભાવ જાગ્યો પછી એ પ્રદેશો પ્રાગૈતિહાસિક સમયમા વિસાળ આર્યરાજ્ય-ઓના કબજે ગરુડવચના મોઢાઓની મદદથી આવી ગયા હતા.

વેણીવત્સગજ નામે એક સૂર્યવંશી રાજાએ ઇન્દ્ર અને તેની આસ-પાસના દુર દુરના પ્રદેશો કબજે કર્યા હતા. એ મગધમા આખો દેશ સમૃદ્ધિશાળી અને સુખી હતો એમ લાગે છે.

બ્રહ્મક્ષેત્રના મહામાયા જગદ્યા પશુ એ ધન્યશ્રુમિને પાવન કરે છે એમ કહેવાય છે ત્યાં મુંદર વૃક્ષોની વાડી ખીલી રહી હતો એણે મોટા મોટા દૈત્યોના પ્રાણ હરી, બકતોના મંકટ દૂર કર્યાં છે એમ શ્રદ્ધાળુ બકતો માને છે.

એમના સ્થળની પામે મુંદર માનમરાવજ છે. એને કિનારે વૃક્ષોની ઘટા ઝેાની ગદી છે અને વિવિધ, વનૌપધિઓ ઝૂકે છે, “જગદ્યાનું ધામ દિવ્ય છે, પરમપવિત્ર છે અને હરમેશા મુક્તિનો આર્ત આપનારું છે” એમ ત્યાં યાત્રાએ જનારાને લાગે છે.

પછી ખેટકહિતપતિ માદાત્મ્યમાં (બ્રહ્મવર્ણન) બ્રહ્મક્ષેત્રનું નીચે મુજબ વર્ણન છે “ગૂઝગાન જેવા મુંદર દેશમાં બ્રહ્મક્ષેત્ર નામે રમ્ય નગર છે. એ નગર દિવ્ય છે અને આશુ પર્વતની દક્ષિણે છે. મત્યયુગમા એનું નામ બ્રહ્મપુર હતું, ત્રેતામાં ત્ર્યમ્બક, દ્વાપરમાં ત્ર્યમ્બકપુર અને કલિયુગમાં બ્રહ્મખેટ કહેવાય છે.

એ ભૂમિ પવિત્ર છે. હિરણ્ય નામે નદીમાં બીજી બે નદીઓ મળે છે. ગામની અંદર બ્રહ્માજી ગિરાજે છે આશુગાશુ ગાયત્રી અને સાવિત્રી છે બ્રહ્માજીના મંદિરની પૂર્વદિશાએ એક મોટી વાવ છે તેમાં કુળ-દેવતાઓનાં સ્થાનો છે.

એ દેશમાં વેણીવત્સ નામે રાજ્ય સૂર્યવંશના ક્ષત્રિય વીર રાજ્ય કરે છે. ઇન્દ્રવર્ણ (ઇન્દ્ર)મા તેની ગજધાની છે.

એ ગામ ક્ષાત્રધર્મના નિયમથી પ્રગ્નું યુવવત્ પાલન કરે છે પોતે મત્યવાદી-ધર્મનિષ્ઠ અને ગાય તથા બ્રાહ્મણોનું ભય ધમ્મજનારો છે. તેમ છતાં એને પુત્ર નથી મળતા, મત્કોત્તિ છે પણ સ્ત્રી વધ્યા છે.

તામ્રપર્ણી નદીના કિનારાના દ્રવિડ બ્રાહ્મણો એ પ્રદેશમાં યાત્રા અર્થે આવ્યા. એઓ નૈષિક અને શુશર્મિતનવાળા હતા. ત્ર્યમ્બક, કૃષ્ણ અને રેવાની યાત્રા કરી મઢી અને સાત્રમતીના તીર્થે તેઓ આવ્યા. પછી સિદ્ધક્ષેત્ર મિદ્ધપુર ગયા, ત્યાંથી નીકળી દિન્દિવમા રનાન કરવા આવ્યા એમને બ્રહ્માજી અંનાજી આદિ તીર્થયાત્રીઓના દર્શન કરવાની ઇચ્છા હતી નદીમાં નાવ ચાલતા હતાં હોડીવાળાઓએ એમને મહત્, નદી પાગ ના કર્યા ત્યારે એઓ ચોમ્મજે વસ્ત્રો પર બેસીને નદીપાર કરી ગયા હતા એવી કથા છે ગામ આશ્રય પામે છે. એમને પોતાની અપુત્ર હોવાની વાત કરે છે અને પછી એમની જ પાસે પુત્રેષ્ટિ યજ્ઞ કરાવી એમને ત્યાં રાખે છે. એને પુત્રો થાય છે.

વેણીવત્સ પછી બહુ વર્ષે લાટગતિના સુત્રિય વૈશ્યોએ ત્યાં રાજ્ય કર્યું લાગે છે. પછી ચાલુક્ય અને પછી શુર્જનૈ આગ્યા. અને તે પછીનો ઇતિહાસ તો ગૂઝગત અને ઇંદરના અર્થાચીન ઇતિહાસમાં લખી જાય છે.

વેણીવત્સ રાજા, ઇસ્વી. પૂર્વે, એકાદ હજાર વર્ષ પર થયા હશે. રાજા સુધિષ્ઠિરથી ક્ષેમક સુધીની ત્રીસપેઢીના ગણત્રયોએ ૧૭૭૦ વર્ષ ૧૧ માસ અને દસ દિવસ સુધી રાજ્ય કર્યું તે દરમિયાન વેણીવત્સ રાજાનું નામ ઇંદરમા હતું વેણીવત્સપ્રસસ્તિમાં લખ્યું છે કે.—

“ત્રીદશ્વકુર્માધિપવેણિવત્સો વમૂર મૂપાત્મણિઃ સ એવ. ।

ચકાર રાજ્ય મયનેવ મૂમૌ વલૌ મતેદ્ગમુત્તમગ્નિરિન્દુઃ ॥

ભાવાર્થ:—ઇસ્વકુર્મ (ઇંદર)ની ગાદી ઉપર વેણીવત્સ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. રાજાએમા એ મહિમમાન તેજસ્વી હતો. એણે ઇન્દ્ર જેના ઐશ્વર્યથી પૃથ્વી પર રાજ્ય ચલાવ્યું અને તેનો સમય ગતકાલે ૧૩૨૩ નો હતો. હેમ છતાં જૈનપ્રથેના વત્સગજનો સમય ખીજે આપ્યો છે.

વેણીવત્સરાજા, સૂર્યવંશી ગજા પદ્મસેનનો ઝુમાગ હતો. તેની માતાનું નામ કુસુમાવતી હતું રાજ્ય દિમાલપમા કારગીરના મનોહર પ્રદેશોમા હતું રાજધાની શ્રીનગર હતી

પદ્મસેનને મોટી ઉમર થતા સુધી કોઇ મતાન નહિ થયેલું તેથી એ યતયાગ કરાવતા હતા કોઈ તપસવી બ્રાહ્મણના યાત્રિક ઉપાયથી રાણીને ગર્ભ રહ્યો.

એક સમયે ગણી ગણવાસની ખુલ્લી અગાસીમા મત્તરનાન કરતી હતી; ગરુડે તેને ઉપાડી અને ઇંદરના કુગર પર લાવી મૂકી ત્યાંના યોગિ-રાજાને ગરુડ એની રક્ષાનો સંકેત કર્યો ગયો યોગીએ, રાણીને ખૂબ આશ્વાસન આપ્યું, ગર્ભમા રહેવા પુત્રનું ભવિષ્ય વખાણ્યું અને રાજાલોકને ડાળે એવી સુંદર પર્યંકુટીમા એ સ્વતંત્રપણે રહી શકે એવી ગોઠવણ કરી.

રાણી પણ યોગીની સેવાપૂજના સાધનસામગ્રીમા મદદ કરતી હતી, પીર પટ્ટાકમી રાજાએની કથા સારસળતી અને દુષ્ટદુષ્ટાદિઓ હિંતમ પેાળણુ મેળવતો. આમ વખત જતા એના મનમા હિંમત, ક્ષમા દયા અને પરાક્રમના દિવ્ય ભાવો પ્રગટ્યા પર્વત પરના વિરિધ વનોમા રૂગ્વા લાગી. સુંદરતા નિહાળતી, લતાકુળેમા બેસતી અને આનંદમા મન રાખતી હતી પૂરા દસ માસે પુન પ્રસવો એ દિનપ્રતિદિન મોટો થવા લાગ્યો. કાન્તિ મનોહર હતી, આકૃતિ દેવતાઇ લાગતી હતી.

પછી કુમાર મોટા થાય છે. યોગિરાજ ગાયે એ મોશાળામા જવા લાગ્યો. વાઝરડાને રમાડે, માથે પામે લઈ જઈને એમને ધરત્રાને દુધ દુદે અને પોતે માથેને ચરાવવા પશુ જવા લાગ્યો.

વાઝરડા ઉપરનો એનો સ્નેહ જોઈને યોગીએ એનું નામ વત્સરાજ પાડ્યું. એ પછી બારે પરાક્રમી નીવડ્યો, કુરતીઓ ખેલતો. શિકારે જતો અને વાધ માથે ગમત્રા લાગ્યો.

ઈડરના કુમરની મામે મહાકાળેશ્વરનો કુમર હતો તેમાં આયથોગીનો વિગેધી એક નાગજાતિનો યોગી રહેતો. એ નાગજાતિની ઉત્પત્તિ માટે પ્રયત્ન કરતો હતો. અત્રે ભંજનો ઉપામક અને વામમાર્ગો હતો. વત્સરાજને ત્યાં જવા ના પાડેલી છતાં એ ત્યાં ગયો. પશુ કુમારે તો એની જ મંત્રક્રિયાદ્રાગ એને મદાત કર્યો. તેનો નાસ કર્યો અને ઈડરનું એ રથજ નિર્ભય બનાવ્યું.

અધારી પામેથી પુનઃજીવન સુવર્ણ નીકળ્યું તે કુમારે લઈ લીડુ અને ગુપ્ત રીતે ઠાંઈ મોટી તંપારી કર્યા માઠી.

યોગિરાજ મધ્યગી બીના જાણી પ્રસન્ન થયા. અને ઈડરના કુમર પર વિશાળ કિસ્સો બધાવવા તથા વરનીને આગ્રાહ કરવા નિર્ધાર કર્યો.

આર્થ યોગિરાજની આગ્રાથી ઈડરના પર્વત પર મુદર આકર્ષક અને અભેદ એવો માધ્યમના પેગવાનો વિશાળ કિસ્સો અજુવવામા આવ્યો.

દર દુનના વિદ્વાન શિષ્યી મારફતે કિસ્સાના મકાનો જાળર, ગજમવનો અને બાગબગીચાની રચના યથા હતી. વાવ, ફૂવા, તળાવો, કુડો, દેવાલયો, ધર્મશાળાઓ અને વિદ્યાલયો બધામાં.

ઈડરગઢની આગાદી માટે દેશપરદેશથી શ્રીમંતો, વિદ્વાનો, વેપારીઓ અને કળાકારોને નિમંત્રણ. ભારે સભા મળી વસવાટ કરવાનો તથા ગજવાની જમાવવાનો વિચાર બંદો કરવામા આવ્યો.

ઉત્સાહી મુવક વત્સરાજના વિચારોથી સધળા રાજ થયા અને એ મદાન સમાએ મુવક વત્સરાજની હકુમતમા રહેવા બધાજી કર્યું અને ગજવાદીની રચાપના કરી.

યોગિરાજે નહીં કરેલે મુદ્દે વત્સરાજને રાજ્યાભિષેક થયો અને દગરો લોકોએ ત્યાં નિવાસ કર્યો રાજમાતાની સલાહથી એણે રાજ્યની આગાદી પશુ મુદ્દ કરી.

દરમિયાન પર્વતની ખીણોમા રહેતા નાગ લોકોએ લાંબી સુરંગની

મારૂં તે વત્સરાજના બગીચામાં જવાનો છૂપો માર્ગ જનારો હતો તે એ બગીચામાં આવેલા એક પુરાણ કુડમાં બિઠડો. આ રસ્તે સુન્દર નાગ કન્યાઓ બગીચામાં પુષ્પો વીણવા આવવા લાગી. નાગલોકોને આ રીતે આર્ચવંશી રાજા જોડે સંબંધ બાંધી પોતાની જાતિની ઉન્નતિ કરવી હતી.

યોજના મુજબ નાગકન્યાઓ આવતી. કોઈ કોઈવાર મધ્યરાત્રિના સમયે આવવા લાગી અને બગીચાનાં બધાં પુષ્પો ચપળતાથી સાફ કરી જતી. સવારે બગીચો બાડો લાગવા માંડ્યો અને માળીને ઠપકો પણ એ માટે રાજા તરફથી ખૂબ મળતો.

એકવાર રાજા પોતે ચોકી કરતો બેઠો. રાતના બાર વાગ્યા. સુન્દર ચાંદની ખીલી રહી હતી પુષ્પોની મધુર સુગંધ પ્રસરી રહી હતી.

નાગકન્યાઓ ધીમે ધીમે આવી અને પુષ્પો વીણવા લાગી. એ અપ્સ-રાઓના રૂપને પણ શરમાવે એવી રૂપવાન હતી.

તેમના કામળ હાવભાવ-આકર્ષક સજ્જત અને ચપળતા જોઈ વત્સરાજ મુગ્ધ બની ગયો. પુષ્પો ઝડપથી વીણીને એ કુડની મુરગને રસ્તે ધીમે ધીમે પમાર થવા માડી. એ બધાંમાંની સૌથી વધારે રૂપવતીને વત્સરાજ વેણીથી પકડી. વાતચીત થાય છે. પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ પ્રેમ થાય છે અને કન્યા લમની કબૂલાત લઈને આવી જાય છે.

બીજો દિવસે એ સખીઓ સાથે આવે છે. નાગરાજ ખુશીથી રજા આપે અને માધવ લમ થઈ જાય છે.

નાગકન્યાની સુન્દર વેણીના સ્પર્શથી જ કામાતુર થયેલો વત્સરાજ નાગકન્યાને પરણવા પછી તેને અધીન રહેવા લાગે છે અને ક્ષણવાર પણ એનાથી છૂટો પડવા ઈચ્છતો નથી. લોકોએ તે દિવસથી એનું વેણીવત્સરાજ એવું નામ પાડ્યું છે.

રાજદરબારમાં પછી નાગકન્યાની સખીઓ, નાગજાતિના બ્રાહ્મણો તથા ક્ષત્રિયો પણ ધીમે ધીમે દાખલ થવા લાગે છે.

રાણી સસમાતૃકાની ઉપાસિકા હતી. પોતાના વિશ્વાસુ પૂજારીઓનો મારફતે એ હમ્મેશાં દેવીની પૂજા અર્ચા કરતી. એણે માતાજીનું સ્થાપન કરેલું તે “નાગનેશી માતા” ઇડરગઢ ઉપર અને ગજમહેલોમાં આજે પણ પુજાય છે.

આ રાજાએ બ્રહ્મક્ષેત્રમાં પુત્રેષ્ટિ યજ્ઞ કર્યો હતો. દક્ષિણમાં સોનાની

હરબલકાએ દડ પકડી ત્યાં જાણણોએ મલામદ શરૂ કર્યો પણ મામા થયા લડાઈ શરૂ થઈ મુદ્દ જ ગયું તેમા ધણો મદાગ થો મરાસો મળ્યું જનોઈઓ કહે છે કે તે વખતે ઉતરી હતી બલખેડની જે પ્રજા લકાપમા બીતરી હતી તે તમામનો નાશ થયો

હરબલકાની બલખેડમા સત્તા તો જામી પણ તે વખતે બલખેડ ઉજાડ થઈ ગયું હતું મનોદગ પ્રેમ વેગન જેવો લાગતો હતો અને જે થોડી વસ્તી બચી તે પણ નામી છતી

આમ અમિવસના આર્યક્ષત્રિયો, જેવો મોજાલકાપાળના હતા તેમને જ હાથે બલકલ્યાઓ થઈ અને પુગણા બલકલેન જેવા સુપ્રસિદ્ધ તીર્થનો નાશ થયો પણ બાલકાલુ વૈસ્ય વજેરે જે કોમો ખરી રીતે લાકાપના મળ્યા, તેમણે પોતાની માતૃભૂમિના બચાવમા જે તાકાત દેખાડી તેની પ્રથમા કર્યા વગર બાલે એમ નથી ક્ષોજનમાતાની ગાજુમા હાલ હરબલ રાખતો એક બૂજ એ મમયની વાદ આપતો બિનો છે

ઈસ્વી ૧૦૨૪મા મહમદ ગીઝનીએ ગુજા ૧૫ પર ચલાઈ ખરી તેની સાથે બારે લશ્કર હતું ત્રીમ હજાર વોડા હાટ અને તેથીયે વધારે મિપાઈઓ હતા શરૂઆતમા મુલતન અજમેર, થઈ જમશેરો એળગી સોગડી સોમનાથ પર એણે ચલાઈ રી અજમેર થઈ જે ગમે એ આ થો તેજ રતનામા બલકલેન નગર આવતું હતું ઈસ્વીના અને ગૂજગતના મન્યમતીઓ નમણા પડી ગયા હતા-ગૂજગતનો મન્ય બીમ તે વખતે કથકાલના કિફનામા બારાઈ ખેરો હતો

ઈસ્વીના બીતોએ, અરાજલના રેતાવી હતી એ મમયે ગીઝનીના લશ્કરે બલકલેનનો મદાગ કર્યો મુર્તિઓ બાગી, દેવલો તોડ્યા તીર્થો અને પૂજારીઓની મ્તન થઈ બલકાલની મૂર્તિ વાવમા હિનારી દીધી અને નગરની ગલીસહી વસ્તી નમાયુ ત્યા નામી મર્ધ દુરમને એ બચવાનાનું ધામ ખાતુ હજારો મ્તનના જવાદિગ લૂટ્યા અને બલકલેન અસાનમૂમિ જેવું બની ગયું મુમલમાન મૈન્યે રતને આવના વડાલી મામને પણ ઉજાડ થ્યું અને પછી લશ્કર સોમનાથ તરફ આગળ વધુ

ખેડથી પાચ માર્પલને આશરે ખેડવા નામે ગામ છે ત્યા કેવાના ખેડવાલો જઈ વરવા હતા તે માથે કેટલુંક ઉપયોગી સાદિત્ય લઈ ગયેના તે પછી હાલ કેવાના લાકાનો પાટ બૂનકાળની નિશાની બતાવતો રલો છે એમ મહોપાધ્યાય મજુપતિશકર શાસ્ત્રી લખે છે

ત્યાર પછીનાં ૧૩૦ વર્ષ ખેડ ઉત્તમ રહ્યું. અગત્યની સમાન જે નગરની સુરતા હતી તે નાશ પામી. જેણે આખા ભારતવર્ષની પ્રગતનાં હૃદય સ્પર્શ્યા હતાં અને જેનું ઐશ્વર્ય જોઈ બધાલગ્ના શ્રીમંતો ઝાંખા પડતા, તે ઈન્દ્રપુરી બિહારખણી બની ગઈ. પ્રેત અને પિશાચો જેવા કેટલાક કૂર લોકો માત્ર ઈધરઉધર ફરતા હતા. બળ્યમદિરો અને રાજ્યભવનો ખડેર થઈ ગયા.

ત્યાંના બ્રાહ્મણો, વેપારીઓ, કારીગરો અને ગજમુત્સદીઓ દૂર દૂર દેશાંતરેમાં આશ્પા ગયા.

પણ ઈ. સ. ૧૧૯૫ પછી ચૂલરાતનો મહારાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહ પાટણની ગાદી પર આવ્યો. એના મમયમાં નાશ પામેલા બ્રહ્મક્ષેત્રની ફરી આબાદી થવાનો સમય ઈશ્વરે દેખાડ્યો હતો.

ઈ. સ. ૧૨૪૪ ના અરસામાં તરમંગમાના રાજા મહેપાલજીએ બ્રહ્મખેડમાં એક વૈષ્ણવમાગ અને રામચંદ્ર ક્યો હતો. એ રામચંદ્રજીના બક્ષા હતા. પોતે સત્યવાદી, ધાર્મિક, દેવ અને બ્રાહ્મણને માનનારા અને અનન્ય શ્રદ્ધાળુ હતા એ યશ્વરીરામચંદ્રજીની ઉપાસના સિદ્ધ કરવા માટે હતા.

એ યશ્વરી માટે એમણે બ્રહ્મક્ષેત્રના જ વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા હતા. વળી એમ પણ કહેવાય છે કે હરબલ્લારાજની અપકીર્તિ પણ એમણે બૂસી નાખવા ધારેલી, પણ એ જાણ્યું બાબત હતી. પોતે કરેલો યશ્વરી તો વિશુદ્ધભાવે કરેલો હતો. એમણે હરબલ્લજીના દુષ્કૃતને કષ્ટક વિમારે પાડ્યું

યશ્વરી બારે હતો. કહેવાય છે કે એ યશ્વરી ધીનો કૂવો બધાઓ હતા રેંટથી ધીની નીક વહા કરતી અને ધી હોમાયા કરતું હતું. એ ધીનો કૂવો દાસ પણ તરમંગમામાં છે. યશ્વરી અને તેના અવશેષ સ્થળોનો તથા રાજગઢ અને પ્રજાના વસવાટના ખડેરો અત્યારે પણ એ ત્રિશૂભ (તરસંગ) પર્વતની પૂણ્યભૂમિમાં ભળ્યા છે.

આ યશ્વરી નિધિપૂર્વક બ્રાહ્મણોએ કરાવ્યો હતો. બ્રાહ્મણોએ પોતાનું વતન અને પોતાની હકુમત પાછા માગ્યા હતા પણ મહેપાલજીએ દક્ષિણા માટે ખેડબ્રહ્માની આસપાસનાં એકસો પચીસ ખેતરો, ૧૨૫ મકાનો, ૧૨૫ કૂવા અને ગૃહસ્થાશ્રમીઓને જોઈતું રાગરચીકું અને વાસણકૂસણ આપવા ઈચ્છા દર્શાવી. પાછી હક આલી. બ્રાહ્મણોમાં પણ અંદર જહુ વાદવિવાદ થયો.

આખરે આદર્શવાદીઓ રિસાઇને એ ક્ષેત્રનો ત્યાગ કરીને એક પાછ પણ લીધા વગર ચાલ્યા ગયા, એ ખેડવાળાજ (બાળખેડવાળા) કહેવાયા.

ગાયો અને વાજનાં એણે દાનમાં આપવા તૈયાર કરાવ્યાં. ચાંદ્રો ખેટક બ્રાહ્મણો દાન લેવા મોટાભાઈ માથે લલચાયા.

નાનાભાઈએ દાન લેવા ના પાડી. એને ટેકા આપનાર બસોપચાસ આદર્શવાદી નીકળ્યા હતા. બન્ને પક્ષ વચ્ચે પછી તરફ ચાલ્યો અને એનો કોણાદલ રાગના દાન સુધી પહોંચે છે. રાગ કોટના દરવાજા બંધ કરાવે છે.

પેલા અડીમે સાદા જીવનના દિમાયતી, નિષ્કિચન રહેવા ઈચ્છતા બ્રાહ્મણો, કોટ ફૂદી ફૂદીને જતા રહે છે. એ ખેટકો “બાલ” કહેવાય છે. એ બ્રહ્મકર્મ ઉપર વિશ્વાસ રાખનારા અને દાન લેવામાં નિરપૂર્ણ હતા. પાછળથીએ “બાજ” કહેવાયા.

રાગ પછી એમને ૨૪ પડીકામાં ગુપ્તદાનથી ૨૪ ગામોનાં દાન મોકલે છે.

અંદર રહેલા “બીનગ” કહેવાલા એમણે સોનાનાં એ પ્રદાન સ્વીકાર્યાં. રાગ એમના પર પ્રસન્ન થયો અને એમના હૃદયના નિવાસ મારે બ્રહ્મક્ષેત્રમાં જ ઉત્તમ પ્રકારની મગવડો કરી આપી. બ્રહ્મખેટના લાઠ વાણિયા નેએ સુત્રિય તેમ જ વૈશ્યના કામ કરતા એમણે આ બ્રાહ્મણોને પોતાના કુલપુરોહિતો કર્યા.

પછી ઇ. સ.ની ૭૬૦ મંદીમાં વસન્તીપુરનો પારદ એટલે પાગસીએને હાથે નાશ થયો. તેના ઉલ્લા રાગ શિવાદિત્ય ઇ. સ. ૫૨૪માં મરાયા. પશુ એની એક ગણી પુષ્પાવતી ગર્ભવતી હતી. મિત્રોના કહેવાથી એ મતી નહિ થતાં ગુફામાં રહે છે અને ત્યાં પુત્રનો જન્મ થવાથી પુત્રનું નામ ગુહાદિત્ય પાડવામાં આવે છે.

એ ગુફાને હાલ મારોકનાથની ગુફા કહેવામાં આવે છે. નિકટમાં વીરનગર અથવા વડનગર નામે નગર હતું ત્યાંની એક સુયોગ્ય નાગર બ્રાહ્મણ માર્ક કમળાવતીને પછી રાણી આ પુત્રગ્ન સોપીને મતી થાય છે.

પુત્ર મોટો થતા બીલરાગ માંડલિક એને દત્તક લઈને પોતાની ગાદી ઉપર બેસાડે છે. ગુહાદિત્ય અને એની પછીના ગોહિલોના મમયમા બ્રહ્મક્ષેત્ર બહુ મારી રિપતિમાં હતું એમના જીવન તથા ઇતિહાસ રમિક છે પણ એના વર્ણનથી તો વિષવાંતર પણ થતું જાય.

આ ગોહિલ વંશ આઠ પેઢી સુધી ઇડગની ગઝાદી પર રહ્યો. એ વીર સુત્રિયો હતા. એમના મમયમા ઇડગની માથે માથે બ્રહ્મક્ષેત્રની પશુ આનાદી ચાલુ હતી. રાગ તથા પ્રજા તરફથી અનેક ધર્મ કર્મ ત્યાંના પવિત્ર તીર્થોમાં આપ્યા કરતાં.

એ જ શુદ્ધાદિત્યના વંશમાં બાપ્પા રાવળનો જન્મ થયો હતો અને એ રીતે આપણે ધર્મી. ૭૧૩ની સાલ સુધી આવી પહોંચીએ છીએ. ત્યાં સુધીમાં ઇસરની ગાદીએ આઠ ગોદિલ રાજાઓ થયા હતા. બાપ્પા રાવળનો પિતા નાગાદિત્ય હતો. નાગાદિત્યને બીલોએ મારીને સાત પેઢીનું વેર લઈ ઇસરની ગાદી હસ્તગત કરી લીધી.

તે વખતે બાપ્પા ત્રણ વર્ષનો હતો. એને વડનગરની કમળાવતીના વંશજોએ, જેમને ઇસરનાં વર્ધાનન મળ્યાં હતાં તેમણે કુળપુરોહિતો તરીકેનો પોતાનો ધર્મ બુજાવ્યો. બાપ્પાને સાચવતા સાચવતા તેઓ ઝારોશ પાસેના બંડાર કિલ્લામાં ગયા, ત્યાંથી “પરાશર” નામના સ્થાનમાં લઈ ગયા અને છેવટે હાથ જે નાગદા છે ત્યાં નાગેન્દ્ર નગરમાં એમને શાંત પ્રકૃતિના બ્રાહ્મણોને સોંપ્યા.

બાપ્પા રાવળ મોટો થતાં, મહા પરાક્રમી નીકળે છે અને મેવાડના શિશોદિયા કુળના એ સ્થાપક અને પરમપૂજ્ય થાય છે. એનું ગૌરવ સુગંધાત પથ્થુ લઈ શકે.

બીલોએ ગોદિલોને હરાવ્યા એની જાણ મારવાડના પદિયાર ક્ષત્રિયોને પડે છે. મંડોવરના વીરોને શર ચડે છે અને બારે લશ્કર સાથે એઓ ઇસરના બીલો પર તૂટી પડે છે. બીલો હારે છે. પદિયાર ઇસરનું રાજ્ય લે છે અને સુમેરસિંહ રાજા ઇસરની ગાદી પર બેસે છે.

પદિયારના હેતુ અમરસિંહ થયા. તેઓ દિલ્હીના મદારાજા પૃથ્વીરાજ ચૌહાણને મદદ કરવા ગયા હતા. પણ શાહબુદ્દીન ચૌરી સાથેના યુદ્ધમાં એ સ્વર્ગવાસી થયા હતા.

ધર્મી. ૧૦૨૪માં નગરઠકાના પરમાર રાજા દામાજી સુદવિશારદ મહાવીર હતા હતાં એ મહામદ ગીઝનીથી હાર્યા. એમના લાઈ એક દરબજી હતા તે અંગા લવાનીના સ્થાનમાં બહાજેડ આવ્યા હતા. ત્યાં રહીને એમણે તરમંગમામાં બીતનું રાજ્ય તોડી ત્યાં પોતાની રાજધાની બનાવી લીધી.

તે વખતે ધર્મશાસ્ત્ર મોહના તાગામાં ન હતું. બ્રાહ્મણો જ એનો કારભાર કરતા. તે સમય સુધી બ્રાહ્મણો બારે બળવાન અને વિદ્વાન હતા.

દરબજીને રક્તાપિત્તનો રોગ હતો તેથી એમણે સીતાકુંડમાં સ્નાન કરવા થાઈ. દરબજીને જિનારથી એ સીતાકુંડ સ્નાનની તૈયારી કરતા આવ્યા પણ બ્રાહ્મણોએ એમને અટકાવ્યા.

દરબજી વિમાસણમાં પડ્યા પણ બ્રાહ્મણો બેપરવા હતા. અર્થાત્ત બ્રાહ્મણો એકઠા થઈ ગયા અને રાજા તથા બ્રાહ્મણો વચ્ચે ખૂબ વિવાદ થયો.

ખાજીના એકસો પચીસ બાઈલોએ ખેનરો વગેરે લીધાં. તે ખેડવા બીતર અથવા બીતરા ખેડાવાળ કહેવાયા.

મહારાજનો યત્ન સમાપ્ત થયો, એ અરમામાં ખેડાવાળ બાઈલોનાં કુલ ૫૨ ૮૨૫ હોવાનું જણાય છે.

પણ ઉપર્યુક્ત પ્રમંચે પેલા ટેકીલા બાઈલો મિદરાજ જોમંગ પામે જઈને પોતાને અન્નપાત્ર થયાની ફરિયાદ કરે છે. રાજ્યએ એ વાત ખ્યાનમાં લીધી થોડો મમય વીત્યા બાદ સિદ્ધરાજે મહેપાલજી પર ચઢાઈ કરી. તરમંગમા તામે ક્યું ખેડને પરમાર રાજ્યોની પાસેથી હોડાવી સિદ્ધરાજે પાછુ બાઈલોને ઇનાયત ક્યું અને પછી ત્યાં શાંતિ પ્રમરી હતી.

લાડ વાણિયાઓ પણ ત્યાંથી ભુટે ભુટે સ્થળે જતા રહ્યા હતા તેમાંના જેટલાક પાછા સ્વદેશમાં આવીને વસ્યા હતા એ સુમ્હરસ્ય તરીકે ઓળખાતા.

ગામ કુમારપાળના વખતમા આ લાટ સુમ્હરસ્યોએ રાજ્યની માફક જૈન ધર્મની દિક્ષા લીધી. સુલ્ય દેશના યતિઓને હાથે એમને દિક્ષા લીધી હોવાથી એ સુલ્યસ્યો અને પછીથી દુમ્મડ કહેવાયા. સુલ્યદસ્ય-દુમ્મડ અને દુમ્મડ એ ક્રમે એમનું નામ બદલાયું હતું હાલ એ સોઠે દિગંબર મતના મિદ્ધાતો પાળે છે.

દુમ્મડોના ગોર દહા ખેડાવાળો છે અને નેઓ લગ્ન જોવા પ્રમંચે લાડ વાણિયાઓની માફક ક્ષત્રિયોના જેવા રીતરિવાજ કરે છે.

આમ પાછાં સોએક વર્ષ જાય છે. બહાલેતમાં જૈન ધર્મનો પ્રચાર થાય છે. તારંગા અસલ ભુદની તારાદેવી પરથી વલ્લભીના સમયમાં તીર્થ હતુ તે જૈન ધર્મના મમયમાં જૈનોએ લઇ લીધુ અને પછી ત્યાં મદિરા વગેરે બાધી એને પોતાનુ ધાર્મ બનાવ્યુ. તેજ મુજબ બહાલેતમાં પણ કુમારપાળના સમયમાં અને પછીથી સેકડો જિનાવસો બધાયાં, માધુમદાત્માઓના ઉપાસ્યો થયા અને બાવન જિનનો એક જળ્ય પ્રમાદ બધાયો. શિવ મત્રો અને પ્લુત મત્રો અને બાહાણુ મત્રો માર્ચે જિનમત્રોની ઘોષણા થવા લાગી.

મિદરાજ મહારાજના સમયથી એમનો અને એમના ધાર્મિક સરદારોની મદદથી ભગ્ન થયેલા મદિરાના સમારકામ થયાં હતાં અને નવાં જૈનમદિરા પણ હવે દીપી ઊઠ્યા.

ઈ. મ. ૧૩૦૪ માં તરમંગમાના મહારાજ શ્રી કાનડેવજીએ યત્ન કર્યો હતો. મહેપાલજીના વખતમાં બાઈલો દુભાયાં હતા અને કલેશ થયેલો તે ઉપર જણાવ્યું છે. એમના સાપથી, એ વંશમાં શાંતિ નથી રહેતી એમ સતજડ

પહેમ ભરાયો હતો એ શાપની નિવૃત્તિ અર્થે અને કુળની કુશળતા સારુ કાનડદેવજીએ એ યજ્ઞ આરંભ્યો. પ્રહલદોત્તના અને આમપાસના વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને એમણે તેડાવ્યા રાત્રીએ શ્રદ્ધા અને પ્રેમથી એ મહાવ્રત કર્યો હતો, એમણે બ્રાહ્મણોને સતોષ્યા સર્ધગુ એમની ઈચ્છા મુજબ કર્યું બ્રાહ્મણોએ એમને અત કચ્છપૂર્વક આશીર્વાદ આપ્યા અને એમની આગણી મુજબ પ્રહલદોત્તના દેવાલયો, ધર્મસ્થાનો અને તીર્થો સુધરાવવામાં એમણે મદદો આપી હતી.

પણ એવા ધાર્મિક અને ભોળા કાનડદેવજીને એમના સગા બાઈ આપ્પાજીએ કપટથી માર્યા હતા કાનડદેવજીને મે ગણીઓ હતી એ બે ઉપર ત્રીજુ લમ મિસોદણી લાલકુવગે સાથે કુળગૌરવની પ્રતિષ્ઠા રક્ષાવા પહેલી મે રાણીઓની રજા લઈને એમણે કરવા હા કહી.

પહેલુ લગ્ન હળવદના ઝાનીજી રામકુવગે સાથે કર્યું હતું બીજા ગણી મેનાડ-ઉદેપુરના હતા એ સીસોલ્લી રતનકુવગે મોટાને ખેરાગુ ગામનો પટો મળ્યો હતો, એટલે એ બે દોકરા સાથે ખેરાગુ રહેતા એમણે ઉગમણી દિશાએ બધાવેલો એક દગ્ગાએ ખેરાગુમાં ઝાલીજીના દરવાખો નામે જોગખાવ છે એમણે વાવ ફૂવા અને તળાવ પણ બંધા પા હતા.

બીજાએ રાહીનપટજી વસાવ્યું હતું જે હાલ રાહીમના નામથી જોગખાવ છે.

ત્રીજી વારના લગ્ન ધામધૂમથી થયા ઉદેપુરમાં ભારે ઉત્સવ થયો હતો. પહેગમણીમાં મુલ્યવાન વસ્તુઓ અપાર્ધ હતી અને જનના સુદાને કામતી પોપાક મળ્યા હતા.

કુંદર વાજિત્રો અને મગન ગીતો સાથે જન એમના ભાઈ આપ્પાજી જ્યાં રહેતા હતા ત્યાં કોટડાને સીમાડે આવી પહોંચી આપ્પાજીએ માગતી ઘોડીએ કારભારીઓને મોકલ્યા એ લામ તાકીને જ એડો હતા. કાનડ દેવજીને આજીજી કરી પણ એમણે સાફ ના પાડી પછી આપ્પાજી નના ભાભીને મળ્યો એના કાલાનાલાથી એ ભોળો મિનઅનુભવી નિર્દોષ કરના જોગવાઈ ગઈ એવું હૃદય ખીગળી ગયું અને રાણાજીને એણે મોકાઈ જના આમદ કર્યો.

જન કોટડામાં આવી ખૂબ ધામધૂમ થઈ કાનડદેવજીને વધારી લીધા સોનાના થાળમાં ભોજન પીગર્યા રાગરાગણીના સંગીતની લહેરમાં ભોજનની લહેજત સર થઈ.

એવામાં આંગાએ બિલા થઈ લટકતી તરવાર લીધી, આનમાંથી કાઢી

અને વીજળીવેગે એ ચમકી રહી ! કાનડેવણની ચરદન પર ઝડપમાં ધા
ચલે. કાનડેવ, લોહીની ધારાઓ છૂટતી હતી છતાં - કટાર કાઢીને દુષ્ટ
ઉપર ધસ્યા, એ દાદર બેતરતો હતો તેને પકડ્યો ને માથામાં કટારથી ઉપરા
ઉપરી જખખર ધા કર્યા. પાંચો આંખાનો કલંકિત દેહ ભોંય પર પડ્યો પણ
પછી તો કાનડેવના પ્રાણ પણ નીકળી ગયા. બંને યજ્ઞ સાથે મૂતાં.

ગામની પાદરે ચિતા ખડકાર્થ ચઢનકાળે મંગાવ્યાં. ચિતા સળગી.
નવાં સિસોદણીનાં વલ્લખ હૃદયભેદક હતાં. અંબે માતાના જય પોકારાયા.
લાલકુંવરી તેના નવા કાંકણ દોરા સાથે ચિનામાં ચઢીને સતી થયાં. એ
સતી માની છત્રી કોટડામાં હજી પુખ્ત છે.

“ પરમાર વંશના વર્ણુન ” માં ગઢવી ગોરખદાસે એક છાંયો લખ્યો છે.

“ કાન રાણુ મેવાડ ગયા, પરણે જણુ કાગણુ
દિયા દાન ખટવણુ, હેમ હેમરક આશરણુ ”
પાટયાન આવંત કપટ આંબે મન કીધો
સકળ જન નોનરે મન આદર બહુ દીધો
ઉપડી ચૂક કરતે ચણુ ગયો સીવધર સર પડી
તણુવાર રાવ કાનડ તણે ચિત આપ જમ દદ ચડી.

પછી ઈ. મ. ૧૩૨૦માં કસબેશ્વરના સમય આવ્યો. પાટણની પડતી
યજ્ઞ અને અસ્તાઉદ્યોગની ફાળે ગૂજરાત લીધું. તે વખતે તરસંગમાની ગાદી
પર જગતપાળા હતા. તેમના ઉપર ગૂજરાતના મુખ્ય અલ્પખાને ચક્રાર્થ કરી
મુસલમાનોએ તરસંગમા છૂટું, કમળે કર્યું અને પછી બ્રહ્મક્ષેત્ર પર તૂટી પડ્યા.
એમણે બ્રહ્મક્ષેત્રનાં પવિત્ર દેવાલયો, તીર્થો અને જિનાતથો છૂટયાં અને
તોડયાં. એમણે ધનને લોભે મૂર્તિઓ ભાગી અને પાણું એ પવિત્ર ક્ષેત્ર
રમવાનવત્ બની ગયું.

કેટલાક સાવચેત પુરુષોએ દેવમૂર્તિઓને દેવસ્થાનોમાંથી ઉઠાવી
ભોંવરાઓમાં ઉતારી. આ પ્રમાણે બ્રહ્મક્ષેત્રના લગ્નને મુર્ચ્ચ આથમ્યો.

પણ જગતપાળે પાદશાહની ફાજના ગયા પછી પાછો એ પ્રદેશ સ્વતંત્ર
કર્યો. એ પરમારો અને ઈસરના રાજવંશીઓએ તથા શ્રીમંતોએ બ્રહ્મક્ષેત્રના
પુનરુદ્ધાર માટે મદદો કરી અને મદસ્ત્રનાં સ્થાનો મારાં થયાં, પણ નબ્ત
થયેલું ગોરવ, વૈભવ અને સંપત્તિ તો પાછાં ન જ લવાયાં.

બ્રહ્મક્ષેત્રમાં મંરત ૧૨૫૬ માં અંબાજી આતા પાસેની અદિતિ વાવ,

વિક્રમ નામના બ્રાહ્મણે બધાની હતી તેનો ચિત્રાલેખ હજી સકામત છે. એનો સાર નીચે મુજબ છે.

“આ રથાનના બ્રાહ્મણ વિક્રમે આ વાવ બંધાવી છે એના પિતાનું નામ સોમેશ્વર હતું તેની માતાનું નામ નાગત્રી હતું.

નાગત્રી ધાર્મિક, સુચીત્ર, પતિવ્રતા, સાસુ મમરાની આજ્ઞાધારક, દેવ બ્રાહ્મણનું અને ભક્તકુળનું દિન કરનારી, પુણ્યવતી અને સુપુત્રી હતી.

નાગત્રીના પિતાનું નામ વાસુદેવ હતું વાસુદેવ અનેક લોકોના ઉપ-દેશક-ગુરુ હતા તે અનેક શાસ્ત્રો બણેલા હોવાથી સમાજમાં ભારે માનપાત્ર હતા. તેનો અતિથિસત્કાર ભારે હતો. ધન-જ્ઞ-તપ, નિયમ અને સ્વાધ્યાય આદિ બ્રાહ્મણ તરીકેના ઉચ્ચ ગુણો તેઓ ધરાવતા હતા.

એઓ લોકોનાં કૃષ્ણ કરવામાં તત્પર રહેતા મતે ભારે ખતીશા, ઉદ્યોગી અને વેદશાસ્ત્રજ્ઞાઓમાં પારંગત હતા.

એ વાસુદેવના પિતા, વાગન નામે હતા વાગન વેદોના ત્રૌતવિધિ ઉત્તમ પ્રકારે જાણતા. એને ત્યાં અમિહોત્ર હમેશાં રહેતું એ અમિહોત્રી હોવાથી “અમિહોત્ર-વાગ્ધેય-અશ્વમેધ જેવા ભારે યજ્ઞો કરતા. અને કગવી શકતા, અશ્વયુગ્મ કર્મમાં તો એ ભારે નિષ્ણાત હતા, એથી એની કીર્તિ આખા રાષ્ટ્રમાં વ્યાપી હતી.

તેણે મહેશ્વર નામના એક પ્રખ્યાત અને ધનાઢ્ય બ્રાહ્મણ પાસે કોષ મહાપચ કરાવેલો અને ભારતર્પના ભારે વિદ્વાનો તેમજ એકબ્રહ્મના સર્વોત્તમ વિદ્વાનો સાથે મેળવી યજ્ઞની દીક્ષાઓ અપાવેલી આ વાગને આશ્ચર્ય પદ ધારણ કરેલું અને એ સવળા સમર્થ પડિનોએ માન્ય રાખી એમના હાથ નીચે રહી કામ કરેલું.

એ વંશ શાહિલ્યગોત્રનો હતો. સોમેશ્વરના પ્રપિતાનું નામ દિરણ્યાદિત્ય હતું એ હમેશા શુક્લ યજુર્વેદની વાજસનેયી શાખાની સદ્વિતાનો પાઠ કરનાર હતા.

આ દિરણ્યાદિત્યના પિતાનું નામ સુરદેવ હતું એ ૧૨ કર્મ કરવામાં કુશળ હતા યાને સુચીત્ર અને ધાર્મિક હતા.

એ વિશ્વામિત્ર કુળના ને કૌશિક ગોત્રના હતા આ વાવ બોદાવનાર વિક્રમ કૌશિક ગોત્રનો હતો.

આ વાવ વિક્રમ વાવ તરીકે જાણખાશે. તેનું જળ ગંગાજળ જેવું પવિત્ર અને નિલકર્મ કરવા માટે ઉપકારક છે.

મુર ધડેના પથરાયી અટકાણુ યનાકરે તેની બાંધણી છે આ ધનાઢ્યોનું પુણ્યસિંચન કનારી પુણવતી અને અતિ ગમ છે

સિનાનેખની પ્રસરિતના લેખક મર્વદેવ નામે સાહાણુ ખેડના ગ્રહેવાસી છે લેખક કહે છે. હું જ્ઞાકગ્ણુ સાધ્ય બસેયો નથી જુડ જેની બુદ્ધિવાળો છુ માટે જ્યા જ્યા અશુદ્ધિ માલૂમ પડે ત્યા ત્યા વિદ્વાનોએ મારી તગ્ધ ખોદુ, લગાડવુ નહિ

વાવ બાધના મનાટ રામગ દેવધરે આ વાવ સુન્દર કારીગરીથી બાધી છે જે તગ્ધા મનુષ્યોને સાતિ આપનાર નીવડે

૧૫મી મહીમા અમદાવાદના સુન્તાન મહમદ (મીન) તરમગમાના મારુ ગવતતી માગણીથી ઈડગ પર ચઢાઇ કરે છે, ઈડગ કમજો કરે છે કોટ તૂટે છે અને મહોનાતો પાડી નાખવામા આવે છે લાખખો મહોરો અને ખેગણુ વિભાગ સુન્તાનને ગજવામા મળે છે અને તરમગમાનો કમળો ગણા મેધછતે મળે છે ઇડગના ગવણાણુ તેમના કુકુબ સાથે એક બોયગની સુગમ મારફતે કોઇ અગ્નવના રથજે ચાલ્યા ગયા હતા તે પાદચાહની રોજ ગયા પછી ઇડગ પાણુ કમજો કરે છે અને તૂટેલી મહોનાતો ફરી બધાવે છે

તરમગમાના ગણી ગહા ગામના પાગમા સામગાણુનું અમન સ્થાન હતું તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવે છે પદગમી સદીની સ્થાપત્યમરીગરી અને સિદ્ધપકગાનુ જીવતું પ્રર્મગન સામગાણુનું મદિર છે તે હજી સારી સ્થિતિમા ઊંચુ છે ગૂજગતના સ્થ પત્ય અને સિદ્ધપકગાના પ્રેમીઓએ, એ જોતુ જોઈપે

ગણા મેવજી મવત ૧૪૭૪મા તરમગમાની ગાદીએ બેઠા હતા એ ધર્માત્મા હતા એમણે બહાણેવમા બહાણુનું મદિર નધાવ્યુ હતું તથા સ્નાના કેટલા સ્થાનો સુધગબગ હતા. મવત ૧૬૦૧મા એમની જ ગાદીએ ગણા આસગ્ગણુ થયા એમને અકગ જાદચાહે મહાગણાની પત્ની આપી હતી અગગ જાદચાહનો એક ચાહગદો અણુમનાવ ચવાથી પિનાથી નિસા-ધને આસકગ્ગણુ પામે આગ્યો હતો એણે જાદચાહને રૂપી ખગર આપીને બહુ સાગી રીતે ગજ્યો એગુગ નહિ પણ પિનાપુન વગ્ધે ગમાધાન કરાવી આપેલુ એથી જાદચાહે એમને મહાગણાની પત્ની આપી અને ચાહગદો પછુ ગયો ત્યારે એ મૂદવાન હીગની વીંગી બસિસ આપી ગયો

મવત ૧૬૫૪ થી ૧૭૦૦ સુધી ઈડરના ગવ કલ્યાણમલજીના હાથમા બહાણે હતું પછુ એ સમય દરમિયાન અનેકગગ મુમલખાનોની રોળે બહા-

એડમાં આવેલી દર્ના. એમણે અનેક મૂર્તિઓ લાગી અને દેવાલયો તોડ્યાં; એડનાં યાત્રામેળાં વગેરે બંધ પડ્યાં પણ એને બદલે મણગોમનો મેળો હિંદુસ્તાનમાં બરાતો હતો અને તે પણ મંદ પડવાથી સાહેલીઓનો મેળો કુર્ગર-પુરમાં શરૂ થયેલો.

એમના સમયમાં તરસગમની ગાદી છોડી નયમલજીને નાસી જવું પડેલું તે હાંતા જીને રહેવા. પછી મુમલના સુમા, મગાઈ, પેશા અને આખરે સંવત ૧૮૮૮માં મહારાજા જુવાનમિદના હાથમાં ઈડર માર્યે બ્રહ્મ-ખેડ આવી નવ્ય છે.

૨૭૫ વર્ષ સુધી બધ થયેલી ખેડબ્રહ્માની યાત્રા તથા મેળા પાછા મહારાજા જુવાનમિદના વખતથી એટલે સંવત ૧૯૧૭ થી શરૂ થયા છે.

સંવત ૧૯૪૭ થી પાણુ એ રથને જનતાનું મન આકર્ષાયું. મુખ્ય મંદિરોનાં જીર્ણોદ્ધાર થયા અને ધર્મશાળાઓ બધાવા માંડી. ૩૫ એક વર્ષથી રહેલે થઈ ને લોકોને જવા આવવાની સવડ મળવાથી બ્રહ્મખેડ હાલની સ્થિતિએ આવ્યું છે.

હવે બોલેલાં ગણેલાં, આ જમાનાનાં નવીનો, તીર્થયાત્રાને માનતાં નથી પણ એમની મંખ્યા તો દમ ટકાયીએ ઝોળી છે. વસ્તીનો સામાન્ય વર્ગ હજી તીર્થયાત્રા કરે છે અને ખેડબ્રહ્મામાં વર્ષોવર્ષ હળશ સ્ત્રીપુરુષો હજી જીને તન મનના થાક હિતારે છે. વર્ગાસત્ત પછી એ કુમરાળ પ્રદેશ રમણીય બને છે. અને નવીનોએ પણ કંઈ નહિ તો એકવાર એ પુગતત્ત સ્થાન એના પૈરાણિક અને ઐતિહાસિક મહત્ત્વની ખાતર જોવું જોઈયે. ગૂજરાતનું અવિધ્ય માત્ર કંઈ રાજદારી સત્તાથી જ સુધરવાનું નથી. એના ઐતિહાસિક સ્થળોને પણ આપણે પ્રાણદામી કરવા જોઈશે.

એ સ્થાનથી ગૂજરાતને ખેડવાળા બ્રાહ્મણો અને લાડ વાણિયા મળ્યા છે, ખેડવાળોમાં બ્રાહ્મણ અને વૈશ્યના ગુણો સુપ્રસિદ્ધ છે. ગૂજરાત અને ગૂજરાતની બહાર એ લોકોએ ધીરધારનું, ઝવેરીનું અને શિક્ષકો, વડાલો, દાકતરો વગેરે ધધામા નામ કાઢ્યા છે. સ્વ રણછોડભાઈ ઉત્તરામે લલિતા-દુઃખદર્શક વગેરે નાટકોથી માહિત્યની સેવા કરી છે ગૂ સા. પરિષદના એ એક પ્રમુખ હતા. બીજા ઘણા યુવકોએ અસહકારકની લડતમાં જોલો સેવી છે.

લાડ વાણિયા પછી તો મહી ને તાપી વચ્ચેના પ્રદેશમાં રહીને વેપાર વગેરે ધધામાં પડ્યા હતા, પણ સ્વ હીરાલાલ પારેખ જેવાએ સાહિત્યની સેવા પણ કરી છે. આમ બ્રહ્મખેડનું બ્રહ્મત્વ, વૈશ્યત્વ અને ક્ષાત્રતેજ પણ ગૂજરાતની પ્રજામાં ઝોતઝોત થયાં છે.

આ મુજબ બીજી કોમોનાં અને સ્થળોનાં પુરાણ તથા ઇતિહાસ આપણે બિવિધ ધડવામાં ઉપયોગી સામગ્રી પૂરી પાડે એ પ્રાર્થના મદ આ લેખ સમાપ્ત કરું છું.

જય જય ગરવી ગૂજરાત !

ઉપસંહાર

આપણી મંસ્કૃતિ આપનારાં ફળ અરણ્યો હોય છે. ત્યાં એક કાળે ઋષિમુનિઓ ગહે છે. આશ્રમો અને વિદ્યાપીઠો જન્મે છે, પછી ત્યાં યજ્ઞતાં સ્થળે મંદિરો બંધાય છે અને પછી એ તીર્થ કહેવાય છે. એની મદત્તા જેમ જેમ વધે છે તેમ તેમ ત્યાં નગરો બંધાય છે. વેપાર ઉદ્યોગ, વિદ્યાકળા અને ધર્મ તત્ત્વજ્ઞાન ત્યાંથી ચારે દિશાએ પ્રમથે છે અને યુગો ને યુગો સુધી જીવનના અમૂલ્ય સંદેશ ત્યાંથી મમસ્ત પ્રગળે મળ્યા કરે છે, દૂકમાં આપણી યાત્રાના સ્થળોનો ઇતિહાસ ધણું કરીને આવો લાગે છે,

તીર્થ એટલે જ્યાં પ્રગળજો સોને સરકાર માટે સહકુટુંબ જાય; ઉત્તમો અને પુણ્ય પ્રમંથો ભીજવે; જ્ઞાન, સાત્ત્વિક આરામ, અને ઉત્સાહ તથા પ્રેરણાઓ લોકો જ્યાંથી મેળવ્યા જ કરે.

ત્યાં કુદરતી શોભા અને સૃષ્ટિસૌંદર્ય ઉત્તમ હોય. વિશાળ મંદિરો, એનાં શિશ્પ અને ચિત્રો દાક્ષનાં મંમદસ્થાનો જેવી કેળવણી તો આપે જ. ત્યાં મંગીન નાટક નૃત્ય વગેરે થાય અને પ્રગળજોની રમિકના કેળવાય-કાષ્ટ સહયુગના અમૂલ્ય-ઉપદેશ પણ મળે.

દાખલા “વીક એન્ડ્સ” એટલે શનિ ગવિવારોની રમતો ગાળવાની રીતો કરતાં વધારે ઉચિત રીતે અને વધે એક મહિનાની દક્ષની રમતો ગળાય. તેના કરતા વિશેષ પવિત્ર રીતે યાત્રાઓ થતી હતી. દવા ખાવાની જગ્યાએ સરીર સુધારવા દાલના લોકો જાય છે ને કરતાં વધારે પાવનકારી એવાં આ તીર્થો હતા. દળરો વર્ગોથી આપણા મુજબ દેશને પણ એ ક્ષેત્રોએ શુદ્ધ કર્યો. એમાં કંઈ શક નથી.

“ધર્મક્ષેત્ર”ના લેખમાં શ્રી ગણપતિચક્ર જ્ઞાતક સાઓના “પુગવન પ્રહક્ષેત્ર” અને વૈદ્ય માળેકરામ દુર્લભરામ સાઓના “મોદ પુગવ”માંથી દોહન કરીને જ આ લેખ જનાવવામાં આવ્યો છે જાણા પણ મોટે ભાગે એમની જ છે. માત્ર કોઈ કોઈ ઠેકાણે આધુનિક ભાષાએ અર્થનાં સ્પષ્ટીકરણ પૂરતો ફેરફાર કરવાની છૂટ લીધી છે. આ પુસ્તકો માટે ગૂજરાતે એ જન્મે મદાસ્યેનો આભાર માનવો જોઈએ.

આ લેખનો હેતુ સ્પષ્ટ છે ગુજરાત પણ હિન્દુસ્તાનના ખીજા પ્રાન્તોની માફક સનાતન હિન્દુ ધર્મનો ઉપાસક વર્ણાશ્રમ ધર્મનો અનુયાયી અને વિદ્યાબ્યાગંગી દેશ હતો એટલું આ પુસ્તકો વાંચતા મને લાગ્યું તે બધાને જણાવવું પુગણોના લખાણોનું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ શું મહત્ત્વ એ કૃત પ્રશ્ન છે તેની મને ખબર છે, પણ સ્કંદ અને લક્ષ્મણપુરાણ જેવા ગણીતા પુરાણોમાંથી કંઈ નહિ તો તે સમય પૂરતી દેશકાળની સ્થિતિ તો સમજાય છે લખાણનું શોધન કરવામાં મેં ખાસ કાળજી રાખી છે તે એવી કે તે તે સમયની પ્રજાના હૃદય આ તીર્થોએ કેવા આકર્ષ્યા હતા તે જોવું અને સૃષ્ટિ સાધ્યના વર્ણનો, તાત્ત્વિક વિચારો અને શ્રદ્ધાળુ પ્રજાના તે તે મમય પ્રમાણે ના આધ્યાત્મિક વિકાસની સાધનપર પગએ બધું સલામતપૂર્વક તારવવું એ છે આમ છતાં કંઈ ખાસ અનુમાનો હું કરતો નથી કે કોઈ ઇતિહાસ હાલ દુરત તારવતો નથી

મયે વર્ષે ગૂ સા સભાના વાર્ષિક બાષણ તરીકે મેં આ આખો લેખ તૈયાર કર્યો હતો તે અતિબ્યવસાયને લીધે કોઈ જગ્યાએ સાથે ને સાથે લખને કર્યા ગયા હતા તેથી મેં ખોટા નાખ્યો

આ લેખ ૧૮૪૨ની જલ્મનામાં ફરી લખવાની કુરસદ મળી તે માટે હું ઈશ્વરનો પાક માનું છું બહાર હોત તો વખતે ફરી લખાત કે નહિ તે કહી શકતો નથી

આમ લગભગ બાર મહિના સુધી ઉપરના બે પુસ્તકોના સાન્નિધ્યમાં દૈ રહ્યો હતો અને એ અરણ્ય અને એ ક્ષેત્ર ગુજરાતની સંસ્કૃતિના કેન્દ્રો તરીકે તેના લભ્ય અને સુદર થઇ ગયા હશે એની અનોદર કલ્પનામાં મેં ઘણો કાળ ગાળ્યો છે આજે હવે એ વિષયને છોડતા પણ મને જગ દુખ થાય છે પરંતુ આ લેખથી ગૂ સા સભાની અપારો પણ એક નવો વિષય આપીને મેં સેવા કરી છે એમ લાગનાથી સતોષ થાય છે ખરે

ગુજરાતનું ગૌરવ વધારવામાં આ લેખ સહેજ પણ ઉપયોગી થશે તો આની પાછળ જે કષ્ટ મહેનત મેં કરી છે (અને પ્રમાણમાં ઘણી કરી છે) તે સાર્યક થઇ હું ગણીશ

ત્રેમાનંદના જીવનના પાંચ પ્રસ્તાવ:પાઠશોધન

૨૧ દી બ કેશવલાલ હં મુવ

[નોંધ—“જયંતી વ્યાખ્યાનો” એ મથાળે ચળરાત સાહિત્ય સમાજે પ્રા. નવલનામ જ. ત્રિવેદી એમ. એ. પાસે સંપાદિત કરાવી અને ૧૯૪૦માં છપાવેલા અથવા ૫૪ પૃષ્ઠ યી ૮૬ મુદ્રીત છે. સ્વ. દી બ કે. હં મુવનું ઉપરના મથાળાનું વ્યાખ્યાન છપાવવામાં આવ્યું છે. “ગુર્જર સાક્ષરજયંતીઓ” એ મથાળે છપાવેલા “જયંતીવ્યાખ્યાનો” માના ઉપરના વ્યાખ્યાનમાં સ્વ. દી બ. મુવે સુધારાવધારા કરેલા, પણ તેમના હાથના સુધારાવાળી નકલ તે વખતે પ્રાપ્ય નહોતી તેથી એ વ્યાખ્યાન એમ ને એમ છપાવવામાં આવ્યું હતું. હાલ સ્વ. દી. બ. મુવના સુધારાની નકલ મળી આવી છે, એટલે તેમાંથી સુધારાઓ અહીં આપવામાં આવ્યા છે, જેમાંના કોઈ કોઈ સ્વ. દી બ. મુવની દલીલોના સમર્થનનો ખ્યાલ આપશે. સ્વતંત્ર જ રીતે તેમણે કરેલા બહોળા સુધારાવાળું આ વ્યાખ્યાન તેમના લેખોના સમહરૂપ “સાહિત્ય અને વિવેચન” ભાગ ૨ ભાગ ૫ ૧૭૩-૨૨૨ મુદ્રીત છે, તેની સાથે સરખામણી કરવામાં પા. આ સુધારાઓ કોઈ ઉપયોગી થશે, એમ ધારી અહીં આપવામાં આવ્યા છે. પૃષ્ઠ ૬ “જયંતીવ્યાખ્યાનો”ની આવૃત્તિ (સને ૧૯૪૦)ના સરળતા ખાતર આપ્યા.]

— સંપાદક]

૫ ૫૩ (મથાળે ઉમેરો) ત્રેમાનંદની પ્રતિગાનું નામનિર્દેશ વગર સૂચન ધીરાના સ્વરૂપમાં ૬૦ મી કાશીને અંતે છે, એની છેલ્લી બે કડી બેનગરી જુઓ પ્રા. કા. મા. પુ. ૨૩. ૫ ૪૮.

મથાળું ત્રેમાનંદના જીવનના પાંચ પ્રસ્તાવ			ત્રેમાનંદના જીવનના કેરલાલ પ્રસ્તાવ		
૫૬	૨૧	બાલજુની			બાલજુનું
૬૦	૨૧	મર્વ			..
૬૧	૬	આ આપણા બાવન વીરનું			આ બાવનનું
..	૧૦	મળા કવ વિષ્ણુ			મળ્યાં કવ વિષ્ણુ
..	૧૪	મુદરદાસ			નરનદામ, મુદરદાસ

.. (ત્રીજે વિશેષ ઉમેરો:-) + ગં ૧૭૭૪ કાર્તિક મહિ ૪ ચુરારના દરિ-
વદ્રાખ્યાનનો કર્તા રત્નદાસ પોતાને ત્રેમાનંદનો શિષ્ય કહે છે એ
નકિયાદથી વડોદરે કવિ પાસે કાવ્યસાગર બજાવવા ગયા હતા

„ ૧૬ કવિત્રી કવિત્રી ન્હાની

„ ૧૯ પ્રેમાનંદ (સદ્વિધ)x

(ત્યાં વિશેષ ઉમેરો -) x અને કદાચ 'રાધિકાજ્ઞા મહિના'માં જિમેરો કરનાર જ્ઞાનંદ, 'બારમાસ'ની ત્રીજી પ્રત જેમાં અધિકમાસનું અને મંભોગશુંગારનું વર્ણન છે, તે મ. ૧૭૬૮માં જિતારણી છે. તેથી જ્ઞાનંદ સ. ૧૭૬૮ પહેલાં થયો હોવો જોઈએ.

૬૨ ૧ કવિઓ

„ ૬ એને તેને

૬૩ ૧૫ (ઉમેરો) મિહિરોગ

(અહીં "સામળશાહનો વિવાહ" ઉપર નોંધ ઉમેરી છે.)

કદાચ ન્હાનો અને મોટો બે હજે. ન્હાનો આધાર લાદતે આપ્યો હશે. ખાતરી કંપી.

„ ૧૦ કરી. નીવડી

„ ૨૧ ૨૨-૧૧-૦ ૨૨-૧૨-૦૭

૬૪ ૬ ગીર્વાણ ગીર્વાણી

„ ૭/મી પછી બને આદૃતિમાં પક્તિઓ પડી ગઈ છે, તે ઉમેરવી -) તેણે સરકૃત 'લોક રચીને મૂક્યા છે તે ઉપરથી સંસ્કૃતમાં કવિતા કરવાની કુશળતા તેમ જ પ્રીતિ તેની જાણી આવે છે. એ રીતે રતનેશ્વરને સરકૃત કવિની કીર્તિ અને પક્તિની પ્રતિષ્ઠા ધ્રુવ અને સિદ્ધ હોવા છતાં તેને 'જે પ્રાકૃતની મતિ—

૬૭ ૪ જુહો જુહો ને ઉદ્દેશો

„ ૬ ૧૭૬૩ ૧૭૬૬ (૧૭૬૦ ?)

૬૮ ૬ (અહીં સુધારણી પક્તિ છાપવી રહી ગઈ છે:—)

ધોડાસરના કાકિા આદિના દરબારમાં આશ્રયને માટે આદા ખાવાની એની ટેવને ઉદ્દેશીને શુ કહે છે તે નુઓ—

„ ૧૫ ઉદયકર્મસવાદ આદિ કૃતિ કરતા ...

„ „ ચડિયાતું ...

૬૯ ૪ (થી ઉપર પાછીય ઉમેરી છે—)

કુ. ૦ ૨૦ પા. ૩૮૧ (સં ૧૭૮૦)માં "શાંતિ શાંતિ શાંતિ ભાળા કોધમૂળ કાપજો" એવી પક્તિ છે.

૭૩	૨૧	દગમિયાન	મા
૭૫	૪	પેશવાની	પેશવાઈની
૭૬	૨	પહેલુ	પહેલો
„	૩	રમ્યુ	રમ્યો
„	૫	મૂળમા	...
૭૮	૨૫	આકાશવૃત્તિવાળુ	આકાશવૃત્તિવાળો
૮૦	૪	પ્રતિમા	પ્રતિમા
૮૩	૮	બોધાગે	વપગશે
૮૪	૫	તે	...
■	૧૨	એવુ	એવા

વિભાગ ત્રીજો

રણજીતરામમુવર્ણ્યંદ્રક

મેળવનારાઓ

ક્ર

- ૧૯૪૨-શ્રી રસિકલાલ ન. પરીખ
- ૧૯૪૧-શ્રી ઝીંપોડીન્દ્ર દવે
- ૧૯૪૦-શ્રી ધનમુખલાલ મહેતા
- ૧૯૩૬-શ્રી લખાચંકર જોશી
- ૧૯૩૮-શ્રી કનુ દેસાઈ
- ૧૯૩૭-શ્રી સુનીલાલ વ. શાહ
- ૧૯૩૬-શ્રી ચન્દ્રવદન મહેતા
- ૧૯૩૫-શ્રી વિદ્યાનાથ મ. લટ્ટ
- ૧૯૩૪-શ્રી 'સુન્દરમ્' ત્રિ. પુ. હોદાર
- ૧૯૩૩-શ્રી રત્નમણિરાવ જોશી
- ૧૯૩૨-શ્રી ગમ્ભીરલાલ દેસાઈ
- ૧૯૩૧-શ્રી વિ-વરાધ વૈદ્ય
- ૧૯૩૦-શ્રી રવિરાંકર રાવળ
- ૧૯૨૬-શ્રી ત્રિજીભાઈ જાવેહર
- ૧૯૨૮-શ્રી અવેરવંદ મેઘાણી

ક્ર

૮ ૨

વાર્ષિક સમીક્ષા-વાચન

અને

સુવર્ણચંદ્રકપ્રદાન-સમારંભ

તા. ૨૨-૮-'૪૩ને દિવસે ભોળાનાથ સાગભાઈ લેડીઝ ઇન્સ્ટિટ્યૂટના મકાનમાં અધ્યાપક રામનારાયણ ત્રિ પાઠકના પ્રમુખપદે ઉપરનો સમારંભ થયો હતો. પ્રમુખસ્થાનેથી પ્રથમ, વાર્ષિક સમીક્ષા કરનારા વિદ્વાનો પ્રો. મનસુખભાઈ ઝવેરી, પ્રો. સુદરશ્ન બેટાઈ અને ડૉ. યશવંત ગુલામભાઈ નાયકનો પરિચય આપતા જણાવવામાં આવ્યું હતું કે—

હલિત સાહિત્યની આ વર્ષની સમીક્ષા કરનાર પ્રો. મનસુખભાઈ ઝવેરી હલિતેર સાહિત્યની સમીક્ષા કરનાર પ્રો. સુદરશ્ન બેટાઈ અને વિદ્વાન સાહિત્યની સમીક્ષા કરનાર ડૉ. યશવંત ગુ નાયક એ ત્રણે ગૂજરાતના જાણીતા વિદ્વાનો અને અધ્યાપકો છે. પ્રો. ઝવેરી અને બેટાઈ કવિ, લેખક અને વિવેચક પણ છે અને આ પૂર્વે જ ગૂજરાતમાં સારી પ્રતિષ્ઠા પામી ચૂક્યા છે. ડૉ. નાયક નાની ઉંમરના છતાં પણ એમનો ગૂજરાતને પરિચય જૂનો છે એમણે સંરળ લાપાળા વિદ્વાનને લગતું પુષ્કળ સાહિત્ય ગૂજરાતને ખોળે ધર્યું છે એઓ વિદ્વાનની નાતો બધા સમગ્રી શકે તેવી સગળ શૈલીથી લખી શકે છે આમ આ ત્રણે વિદ્વાનો તે તે વિષયને માટે સર્વથા યોગ્ય છે.

આ પછી લગભગ પોણા બે કલાક સુધી સમીક્ષકોએ લખેલી સમીક્ષાઓમાંથી મહત્વના ગુદાઓ વાંચી ગવળાવ્યા હતા.

સુવર્ણચંદ્રક-પ્રદાનવિધિ

આ વખતે ગણિતરામ સુવર્ણચંદ્રક ચિત્રકળાને માટે જાણીતા યુવાન ચિત્રકાર શ્રી રસિકલાલ ન પરીખને આપવાની જાહેરાત થયેલી તે વિષયમાં પ્રમુખસ્થાનેથી ઉપક્રમ કરવામાં આવ્યો હતો અને પ્રમુખશ્રીની સૂચનાથી શ્રી રસિકલાલ પરીખનો પરિચય આપ્યો હતો.

શ્રી રવિશંકર રાવળ

શ્રી રામજી ભોલના જણાવ્યું હતું કે—

આના પ્રમેજે મારા ઉપર એક ધર્મમંકટ આવે છે. શ્રી 'કનુભાઈ' દેસાઈને સુવર્ણચંદ્રક અપાયો તે વખતે જેવો મનોવિક્ષેપ થયો હતો તેની જ

આને સ્થિતિ ૨ જને માગ મળીઓ છે તેઓ તરફની લાગણીઓ હું વ્યક્ત ન કરી શકું છતાં આપ સૌની આગ્રહ છે તો ફરજ બજાવું છું ગુણ પરીક્ષા કરી છે, તે મંસ્થા જ તેની કીમત કરી શકે, નામી વગેરે કાલુ વખાણે તો કદે વરની માં મીઠીના હોમગ જેવી આ વાત ગણાય એથી મારા તરફથી બાઈ ગમિન્નાત માટેના શબ્દો તમને કદાચ વધુપડના લાગે તો ખગદાસ્ત મરી સેવા કૃપા મંગે

આનંતી વાત છે કે હવે મસ્કુતિની કદર થાય છે પૂર્વે તો માત્ર અક્ષરોપામના તરફ જ આદર હતો બાઇ ગસિકલાલ અક્ષરોપાસ નદિ પશુ સાચા મનોપાસ છે એમની મદર કરવામાં યોગ્ય થયું છે મુજબની ચિત્રશાળામાં એ પ્રથમ પત્રિકા આવેલા હતા અને આર્ટ સોમાપનીએ તેને સુરક્ષિત આપ્યો હતો એણે અક્ષરોપામકિના પશુ દિલ છતાં છે એ પ્રેરવની વાત છે

બાઈ રસિ તાલ માત્ર ચિત્રકાર નદિ, પશુ કલાકાર ચિત્રક પશુ છે એમની કલાશિક્ષા તરીકે મારી છાપ પડી છે અને વિદ્યાર્થીઓના દિન શુભી શક્યા છે

વડોદરાથી વિદ્યાર્થીમરી શ્રી પડ્યા આવા હતા તે બાઇ ગમિન્નાતને જોવા માત્રતા હતા ડી પી આઇને જોવા જાય તેને જલ્ને આવા એક ચિત્રમગને જોવા આવે તે મધ આજા ગોવની વાત નથી બાઈ ગમિન્નાતે વિદ્યાર્થીઓમાં કલાપ્રેમ જગાડે છે આને વિદ્યાર્થીઓમાં કલા તરફનો ને પ્રેમ જગાડે છે તે આવા તરુણ કલામરોને આજારી છે

બાઇ ગમિન્નાતે હાઇસ્કૂલની ફેળવણી પશુ પૂરી મરી નથી તેથી એમનામાં મદાય વિચારોની પૂર્ણતા ન પશુ હોય પશુ મમાજ્ઞર્થન કુદગતર્થન વગેરેમાં એની સારી નિપુણતા મૂર્ત થાય છે એના ચિત્રો કદી કસેધમય જણાતા નથી એમનામાં બાલોચિત સરળતા સ્વાભાવિ છે એમને મિદિ મપૂજ્ય મળી ચૂકા છે એમ ન કહી શકું એમાં મરણ આપણા તરુણ કલામરોને વિમલ સાધવાના માધનોનો અભાવ છે ૨ એવા સ્થળો નથી ત્યાં મલામર એની મલાની સિદ્ધિ માટે મધ કરી શકે તરુણ કલાકારની સ્થિતિ તેથી અર્થલગ્ધ જેવી થઈ જાય છે

બાઈ રસિકલાલ એક આચારપદ મલામર છે એમણે ૨ અવસ્થામંથી આમગ વધી આટલી મલાપ્રગતિ મરી છે એમણે મયા હિપર બેસી કામગ પશુ ઉનાચા છે, વીશીમાં જમી શુવન ચુલર્મું છે તેનો મય આપણી ફરદાનીને છે આને આવા સાગ કલામરોને અમદવાદ અંખરું થયું છે

૧૯૧૭માં આર. આર. સોમાયટી-મુગ્ધ તરફથી મને સુવર્ણચંદ્રક મળ્યો તે સમારંભમાં તે પ્રમંગલો આસ્વાદ લેનારા તથા જ જણા હાજર હતા, તેમાં રણજિતરામ અને હાજી મદમદ જે જણા હતા. બીજે દિવસે હાજી મદમદે મારે વિશે નોંધ લીધી અને કદર કરી. તથાને જ આનંદ એ સૂચક વસ્તુ હતી આજે તેનાથી સારા આસાવત જમાનામાં આપણે આબ્યા છિયે. આ તરુણ કલાકારો અમણી જનશે. આજે સૌવિધેટ કલાકારો દુનિયાનું ધ્યાન ખેંચી રહ્યા છે, તે આદર્શ સ્ત્રીકારતા થઇયે. મારા ધર્મમાં મને, કનુભાઇને અને રમિકલાસને એમ ત્રણેને સુવર્ણચંદ્રક મળ્યા છે, એને માટે હું આપનો આભારી છું.

શ્રી. ઉમાશંકર જોષી

શ્રી. રસિકલાલ પરીખ વિશે પરિચયાત્મક કાર્ષિક મારે ખોલવાનું છે. શ્રી. રવિભાઇને આપે સાંભળ્યા તેઓ તો રસિકલાલ પરીખને નખશિખ ઓળખે. હવે રસિકલાલને બિલકુલ ન ઓળખનાર એવા એક માણસને આપે માંભળવો છે ? રસિકલાલની કલાનો હું વર્ષોથી ગુણમુગ્ધ પ્રશંસક છું. એનો તો મને કાર્ષિક પરિચય ખરા, પણ એમનો પોતાનો પરિચય નહિ જોવો છે. અને એમાં મારો પોતાનો ભાગે જ કાર્ષ વાકે હોય. ધણા વખતથી એમને ઓળખું છું છેહાં ચાર વરસથી અહીં આબ્યા પછી તો મારા મિત્ર સ્નેહરશ્મિને મળવા જતાં—એમની નીચે જ એ રહે ■ એટલે ધણીવાર અમારો ભેટો થઈ જાય. દીવા નીચે અંધારું એ કહેવત રસિકલાલની ખાખતમાં સ્નેહરશ્મિએ સાચી રહેવા દીધી છે એમ પણ નથી એ તો મારે અહીં એમણે પરિચય આપ્યો હોત તો આપને ખબર પડત કે કેટલા કેન્ડલ ખાવરનો દીવો એ રસિકલાલ હિપ્ત ધરે છે. અને આજના તો દીવા પણ પાછા નીચે અંધારું નહિ પણ પ્રકાશ વર્ષાવનારા. તો, સ્નેહરશ્મિએ મને પણ અનેકવાર એમની ઓળખ-અત્યક્ષ અને પરાક્ષ આપેલી પણ રમિકલાલનો પરિચય વધવો મુશ્કેલ. ચિત્રો જોલે તો એ જોલે અને સાચું કહીએ તો એમનાં ચિત્રો તો જોલે જ છે. એટલું પણ એ પોતે જોલના નથી !

પણ એ શા માટે જોલે ? ચિત્રકાર એ કવિની જેમ અત્યની રચના નથી કે મંગીતની જેમ તેનો કંઈ નથી, ચિત્રકાર તો છે અત્યનું નયન, સંજોને જોતું અને એમ જોઈને એને જોવા જોવી જનાવતું એથી તો આપણે એવા કલાકારોનું જોટલ ત્રણ માનીએ એટલું જોણું છે. કલાકારના વિશાળ કલ્પસમૃદ્ધમાંથી બાવના બાળ્ય એવા જોયે જોયે ચહે ■ કે એમાં સસં સૂરનાં

કિંગ્ડો પમાડ ચતા જ કોઈ અપૂર્વ માનવથી ઝડકતું વિવિધગી હન્દધતુ જગનની આખ આગળ પ્રત્યક્ષ થાય છે અને બધિદાગી તો દુઝો ! આપણી પીતંગત્ય મુતંગત્ય નેપાનોપત્ય એના દશનથી આપણે વચિત ગદેના નથી મનરે એના નોન્ય અને મજનમરી સ્તમ્પતુ આપણને દર્શન થાય છે પ્રત્ય એ મુતની મામે તાપ્ત જતા તો આપણી આખ (માગ જેવાની ખામ) અભાષ જત મત્યને આમ પ્રત્ય મરી આપનાગ મનામરોની મુખાતી શી રાત મરી ?

મી ગમિનાન પરીખની મના વિગે તજનો-મી ગવિમાર્ષ કે મી એમ મી મરેના જેવા મ્હાવિવેચકો મમ્મ મહે જે જ મમનું પજ એમના એમ ચિત વિગ મ્યા નુ નાના મનમા કેમ્પુ હ તે આજે અહીં ગજુ મરી દઉ દેવ દામીનું-ધર્મધાનની નતદીનું એમણે એમ ચિત આપ્યુ છે ચિતશાગામા વગરો પહેના એ તંવાગ થતુ હતું ત્યારે તે જોવાતો મને પ્રમગ મયો હતો આખા ચિતનું નો છ કહેવ પજ એમ નાની વીગતની-એક જ નમ્મનની વાત મરીએ નર્તિકાને જોઇતા આજુપણ એમણે પહેગાળ્યા હતા પજુ બાજુ બધતા આજુજોમા અને કાનના શજગાગમા (અત્યારે આ ક્ષણે મને ખરો જાગ સામગ્તુ નથી કે એમને જો મા સમુગાગવાની આકૃત હતી કે એક જ) ગસિલાલે ભારે નમ્મદિ જોવારી દીધી હતી પાસે જઈને જોઉ છુ તો દેખાયુ-છપાયેલી નમ્મોમા કદાચ આપને એ નદિ ર તાય-કે તે વે રથને ચપ્પુથી ગમે ઉખાડી છ બો ઉપમારી હતી અને એ ટપમ આખા દેડા બૂપણમા એવા દીધી હાન્યા હતા કે આખ એની આમપામ જ અટા મારે અને એમ મરતા આખી મ્હાકૃતિના મર્મશાગ ઉપર મ વાની હાય તો કહે ગમે વગર ચવાની લેતુ એ પજુ એમ ગમ છે એનું મને ત્યારે જાન થયુ શજગાગ માટે મામાન્ય મનામગ જ્યા ગોના લપેકા મગ ત્યા મિમ્હાને તો ગોને મધુ કે ખમો અને કેવલ બોયી મમ મરી લીધુ કનામગના મમમનું અને આચિત્તજુદિનું પરમ નિર્દ્યન !

આ કેમ જન્યુ દમે એનો વિચાર મગતા મગતા માર મનમા તેની રમ્મતિ એમ ખરેખર બનેલી ધમ્મારૂપે જગાઈ ગઈ છે ચિત તંવાગ થતુ આવતુ હતું લેવામા જણે એમ મામે ગવિકાષ લેમ જ મી વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થિનીઓ વિતાય થર્ન ચૂમ્યા છે ને ગસિનાવ એકલા ચિતની સામે હિમા હિમા વિમાસે છે ઝોગડાનું માત નર્તિમના સમ્મોથી વૂટે છે તે કહે છે મને તમે આટઆટલા અનખરો પહેરાળ્યા આવા અનવા વચો પહે

રાખ્યા કાઈ ન પહેગવીને પણ વણ પહેરાયુ વેરામૂલામા કશી મણા ન રાખી, પણ હવે જોઈ છુ કાનમા શુ પહેરાવો છો ? હાથ ઉપર, શુ પહેરાવો છો ? ત્યા તમારી મિલકતનું તળિયુ આવી જવાનુ છે ! જોઈએ તો ખરા, મને રાણુગારવા નીચ્છ્યા છો પણ તમારાથી પહોચાય છે કે નહિ ! અને ત્યાં તો આદ્યાટલુ કર્યું તો એ મને આમ કહે છે એમ મનમા ધૂધવાતા રસિકનાલે જરામ આપનાનું ન કાવતા એકાએક ઉચ્ચર ધાગજ દરી પડખેથી ધરી ઉપાડીને એ કૃતકરોપા નર્તિકા ઉપર પ્રહાર કર્યો કગતા તો એમ કરી દીધુ ને પછી આખો મસગવા લાગ્યા ઉવડીને જુએ છે તો લોહી પી ધરાઓ કે એવુ કાંઈ દેખાનું નથી જિનડુ પેતી નર્તિકા મનકમલક હસી રહી છે કેમ, નહોતી કહેતી ? તમારી પાસેથી કાઈ મળનાની મને આશા ન હતી ! એ તો ઠીક થયુ કે મને તરફીય સૂચી નહિ તો કાનમા અનકાર વગર જ માર ચનારી લેવુ પડતને ? તમે ટગ-ટમગ જોઈ રહેતા ! ..' આ તો કેવળ તર્ક છે પણ કવાસર્જનમા કવાકૃતિ ઘણીવાર કેમ પોતે જ કતાકાને જોતો મતાવે છે-આપણે એને પ્રેરણા' કહીએ છીએ-તે મમજવાનો પણ આ એક આઠોપાતળો યત્ન થયો નિચક જોને પ્રેરણાના ફગજો કહી શકાય અને માથે સાથે જેના પ્રકરીકગ્ણમા પૂરી કલાસાધના યોગ્ય હોય એવી વિગલસુત્ર કૃતિઓ રસિકનાલે આપણને આપી છે અને હજી તો એ જુનાન છે એ જોતા આશા તો એવી રહે છે કે ગૂજરાતને એક અનોખો કનાકાગ મળ્યો છે, એટલુ જ નહિ પણ મારી અટકતો લાભ લાઇ જાનિય વિશે મને ખોનવા દો તો કહું કે ગૂજરાતને કનાનો એક આચાર્ય પણ મળરાનો હોય એના ચિહ્નો દેખાય છે આના એક કનાકારનું અભિનદન કરીને આપણે આજે કૃતાર્થ થઈએ છીએ

અહીં શ્રી રસિકનાતના જીવનપગિચાની પત્રિકા વહેંચાઈ છે તેમા કેકિયુ કગતા હમણા મ વાચ્યુ કે તેઓ જયપણમા ગાગપીપગાના તેમના વતનમા માગીની ગાડી ને એવુ એવુ જનારીને ગમતા આપણે ગાદિતપસગાના સા મળ્યો શ્રી રસિકલાવને કહીઅ કે કનિ કહે છે તેમ નાનકડા નાદદાગની માગીની ગાડી પ્રીતિમતી નાતમેનાએ પોતાના અગામૂપણે ખડગીને ભરી દીધી હતી, આજે આ મણા એટલુ જાણુ તો નહિ પણ અન પ્રતીકરૂપ મોનાનો નાનકડો અદક ચેલી જાગપણુ પી તમારી માગીની ગાડી ઉપર મૂકે છે તમે તે સ્વીકારો અને અમને કૃતકૃત્ય કરો

શ્રી ઝીણાબાઈ દેસાઈ

શ્રી રસિકનાથએ શ્રી રસિકનાથનો પરિચય આપતા જણાવ્યું હતું કે—

બા. રસિકનાથની એક કલાકાર તરીકે ઝીણાબાઈ આપવાનો શ્રી રસિકનાથ સારણ જોડેલો હતો મારો અધિકાર નથી લેખતો. પરંતુ એક સહકાર્ય કર્તા તરીકે તેમના અતિ માલ પત્રિયમાં હું આવી શક્યો છું તે ઉપરથી તેમનામાં ગહેલી ઉચ્ચ માન્યતા અને એક અધ્યાપક તરીકેની તેમની અસાધ્ય કુશળતાની માગ મન ઉપર જે છાપ પડી છે તે મનવી હું મેં સાંજો ઝીણાબાઈના આ તકે લઉં છું.

બા. રસિકનાથને અને પત્રિયા થયો તે પહેલા જ તેમના ચિત્રોથી હું ખૂબ આકર્ષાયો હતો, અને જેને આપણા સુજગતની વિશિષ્ટતા લેખીએ એના આપણા જીવનના સાચા કલાકાર તરીકેની તેમનામાં મારી એવી શક્તિ છે એમ એ ચિત્રો પછી મને લાગ્યું હતું કલા માટે અનુકૂળ એ મોટામાં મોટું બલસ્થાન લેખાય, ને એમાંથી રસિકનાથની પ્રતિમા માવ મુક્ત છે એમ એમના ગમે તે ચિત્ર ઉપરથી લાગે એવું હોય એમના ચિત્રોને આપણે યથાર્થ રીતે જ કલાના ક્ષેત્રમાં આપણા જીવનના માયા પ્રતિનિધિ લેખી શકીએ.

શ્રી રવિબાઈએ રસિકનાથની કળાનો પરિચય બહુ મારી રીતે આપ્યો છે એટલે એની વધુ વિગતોમાં ન જોતરતા શ્રી રવિબાઈએ એમની કલામાં વિચારને પ્રાધાન્ય મળ્યું હોય એવાં એનાં તરવો છે એવો જે ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે તે સબધી મારો થોડોક મતભેદ રજૂ કરી લઉં કલાના ક્ષેત્રમાં વિચારને પ્રાધાન્ય મળ્યું હોય એવા વિષય જ્ઞાન મળવા એ મનથી હું માનું છું કે એકનાકયતા લાગ્યે જ મેંભવી શકે જાણતા તરીકે રસિકનાથનો એક જણીનો ‘વૂડકટ’ લો. આથમતો સરજ ” આ એ પ્રકૃતિચિત્ર છે, પણ આથમતા સૂર્યના અતિ સૌમ્ય દર્શનથી કલાકારના ચિત્તન પર જે ગહન બાવો નડ્યા હશે તે બધાનું પ્રતિબિંબ આપણે એ ચિત્રમાં જોઈએ છીએ ગાભીર્ય અને માર્દવનું વિરલ સંમિશ્રણ આપણે એના મૂકે ગભીર વૃક્ષો, આથમતા સૂર્યને જાણે વદન કરવા લાગી રહેલું ખડ, અને વિચિત્રિય યારે પોતાના માળા તન્દ્ર વળી રહેલા પખી એમના આલેખનમાં જોઈએ છીએ એ મમમ ચિત્રપ્રતીક ખડુ કરે છે તે કાઈ પણ મોટા કવિની પ્રતિભાને અખૂટ પ્રેરણા આપી તેમાંથી એક ગભીર ચિન્તનપ્રધાન કાવ્ય મેળવવા સમર્થ નથી છું એ કદાચ માયુ હશે કે ગભીર બાવો કે વિચારના વાહન તરીકે જે

અતિ યોગ્ય લેખાય એવા કોઈ પૌરાણિક કે ઐતિહાસિક પ્રમોગનાં આલેખનો રસિકભાઈએ ઝોઝાં કર્યા છે. શું કલામાં કે શુ કાવ્યમાં આવા વિષયો યથાર્થ રીતે જ ઉચ્ચ કલાની મેધાને યોગ્ય લેખાય છે; પણ એવું જ મહત્વનું ને કદાચ એનાથી અનેકગણા વૈવિધ્યવાળુ જીવનનું બીજું એક અંગ પ્રકૃતિ છે. રસિકભાઈને જે મારે કોઈ સૂચક રીતે ઝાળખાવવા હોય તો હું તેમને પ્રકૃતિના કલાકાર કહું. 'શુષ્ક ભૂમિનો અનિશિ' પેસો એમનો ખડિયેર ઉપરનો મોર કે બળ અને ગતિના એક ઉચ્ચ પ્રતીક સો એમનો સાગરબાળ ભો કે પેસો લગોટિયો નક્કરો છત્રીવાળો બાવો ભો-એ બધામાં પ્રકૃતિભક્ત એક અતિ સાર્વિક અને પ્રતિભાશાળી કલાકારની સાધનાનો મગળ પરિપાક આપણે જોઈએ છીએ. આ એમની સાધનાનો "યૌવન અને વૃદ્ધાવસ્થા" એક ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો. ટટાર યૌવનના બાપાનો આશ્રય જોળતુ વદ્ય વાર્ધક્ય અને તેની પશ્ચાદ્ભૂમિની ગૂંઝ ગભીર ગિરિમાળા અને તેને ચરણે નવપલ્લવિત બની રહેલું મગળ વૃદ્ધ-એ આખુ ચિત્ર વિચારપ્રધાન ચિત્ર હોવાનો ડોળ ક્યાં વિના ગભીર ચિન્તનની કેટલી બધી અખૂટ સામગ્રીથી ભર્યું છે! "કૃષિ મહોત્સવ" પણ એમનું આખું એક મગળ ચિત્ર છે આ બધા ચિત્રોનો પ્રધાન સૂર લગભગ એક જ છે અને તે જીવનમાં રહેલ માગતમનું દર્શન. રસિકલાલની પીછી જ્યાં જ્યાં ફરે છે ત્યાં તેનરી મગળતા અને સૌન્દર્ય વેરે છે. આજે જીવન જ્યારે ચારે બાજુથી અનેક વેદનાઓના યમપાશમાં ગૂંચળાઈ રહ્યું છે ત્યારે એ જીવનમાં રહેલી મધુરતા આપી ઝંજુતાથી જગતને ચરણે ધરનાર રસિકભાઈ જેવા કલાકારની આપણને કેટલી બધી જરૂર છે!

પણ આ તો કલાકાર તરીકેના એમના જીવનની વાત થઈ, એમનું અગત જીવન પણ એમની કલાના પ્રતીક જેવું જ છે જે ઝંજુતા, જે વિનમ્રતા, અને જે નિખાલસતા એમની કળામાં છે તે એમના સ્વભાવના ખાસ લક્ષણો છે એમ એમના પરિચયમાં આવેલા દરકોઈ કહેશે. અતિ સરમાળ પ્રકૃતિના અને મૂળા રસિકભાઈને આજનો પ્રમંગ કેવો લાગતો હશે તે હું સહેજ કદાપી શકું છું અમારે ત્યાં કોઈ મહેમાન આવે ત્યારે અમારા વિદ્યાર્થીઓની ચિત્રોપાસના ખતાનવા તેમને લઈ જતા મને બારે મૂઝવણ થાય છે, કારણ કે એ ચિત્રોપાસનાના પ્રણિતા-રસિકભાઈ તો માત્ર એક મીઠા રિમત સિવાય કોઈ વિચાર કે લાવ વ્યક્ત કરવાના બીજા કોઈ વાદનનો ભાગ્યે જ આશ્રય લેતા હોય છે! અને છતાં અમારો આજો ચિત્રખંડ મળે ત્યારે બાજુએથી રસિકભાઈ જે વણખોડ્યુ રાખે છે તેનો પાપો પામ્યું.

હોય છે! પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી પોતપોતાની વિશિષ્ટ રીતે પોતાની શક્તિનો વિકાસ કરે એ માટે એ ખાસ કાળજી રાખતા હોય છે. કામને પણ એમનો વશુ છે. ન લાગે એ માટે એ સતત જાગૃત રહે છે. એનો એક દાખલો આપું. માનવ આકૃતિનાં અમારા વિદ્યાર્થીઓ સ્વનંત્ર સર્જન કરવા લાગ્યા ત્યારે તેમના સદુત્તા ઉપર રસિકભાઈની મનુષ્યાકૃતિઓની અને ખાસ કરીને તેમના લાક્ષણિક 'પ્રેક્ષાપદ્ય'ની ખૂબ અચૂર દેખાવા માંડી. રસિકભાઈ સાથે અમે એ ચર્ચા, સીધી રીતે વિદ્યાર્થીઓનાં જ્ઞાન ઉપર એ વસ્તુ ન લાવનાં રસિકભાઈએ તેમને અમારાં કૂલભાડોમાં 'રકેચ' કરવા મોકલવા માંડ્યા. કાઈ પણ એ કૂલ એક સરખાં નથી હોતાં, કાઈ પણ એ પાંદડાં એક સરખાં નથી હોતાં-ફરતમાંની પ્રત્યેક વસ્તુને પોતપોતાનું નોખું બ્યક્તિત્વ હોય છે, ને તેનું જ મનુષ્યો માટે પણ છે એ વાત સંખેદોમાં વિદ્યાર્થીઓ આગળ રજૂ કર્યા વિના રસિકભાઈએ વિદ્યાર્થીઓને આવી રીતે શીખવી, ને કેવળ યંત્ર જ એક સરખી વસ્તુ ઉત્પન્ન કરે છે એનું વિદ્યાર્થીઓને જ્ઞાન થયું. ને તે બધા યત્નવત્ આકૃતિઓ સર્જવાનું છોડી પોતપોતાને સ્વનંત્ર માર્ગે સર્જન કરવા મેંડ્યા. છે. આવી જ રીતે કલામાં સંપન્ન જોડો જોડો છે તેટલો જ શિક્ષણ એ પણ એક કલા હોય તેમાં પણ જોડો છે એનું રસિકભાઈ સતત જ્ઞાન રાખે છે. એનું એક જ ઉદાહરણ આપું. અમારા વિદ્યાર્થીઓ જ્યારે જ્યારે મુશીબનો કરે છે, પોતાનાં વર્ગોને તોરણો અને રંગોળીથી સજાગારે છે ત્યારે કૂલો અને રંગોળાં જાણે કમલા ખડકી દેવા હોય તેવો સૌ આમ્રક ગખતા હોય છે. સરખાનમાં આ પ્રવૃત્તિ એટલા જોરથી ચાલવા માંડી કે એ બધા સજાગાર દોરા જેવા બનના. રસિકભાઈ જેવાની આંખને એ કેમ ગમે! પણ એક માત્રા અપ્રાપક હોય તેમનામાં પૂરતી ધીરજ છે. તે પોતે એક ખંડમાં આજ સજાગાર કરે, રંગોળીઓ બહુ જ આછી પાળગી, કૂલોના તોરણ પણ આજ અને જરૂરી સ્થળે જ લટકાવે-આવા એ ખંડ માથે પોતાના ભરજક ખડોની વિદ્યાર્થીઓથી આપોઆપ જ તુલના થઈ જાય ને ધીમે ધીમે કલામાં સંપન્ન કેટલો જોડો છે એનું તેમને જ્ઞાન થાય. રસિકભાઈની શીખવવાની આ શક્તિ છે. સંખેદો નહિ પણ કાવ્ય, આચરણ એ એમનો જાણે મુદ્રાલેખ છે. આથી એ જોરા મિલ્લદરન કલાકાર છે તેવા જ મિલ્લદરન અપ્રાપક પણ છે અને એ આપણી જિતની પેદીનું પરમ સંજ્ઞાન છે,

સુવર્ણચંદ્રક્રમદાન

એ પછી પ્રમુખશ્રીએ શ્રી રસિકલાલ પરીખને સને ૧૯૪૨ નો "રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક" આપ્યો હતો, જેને સભાએ તાળીઓના ગડગડાટથી અનુમોદન આપ્યું હતું અને પ્રમુખશ્રીએ તેમને દારતોરા અર્પા હતા.

શ્રી રસિકલાલ પરીખનો જવાબ

આજના જેના સંમેલોગામા આ પહેલા હું મુકાયો હોઉં એવું મને યાદ નથી આવતું જે કંઈ થોડાધાણું હું બપરો છું તેમા પરીક્ષાએ તો અનેકવાર આપવી પડી હતી પણ આજના જેની પરીક્ષાની મૂઝવણ મને કદી થઈ નહોતી હા, એવા મંમેલો આન્યા ખરા, પણ તેને ટાળનાની આવડત હું સાધી શક્યો હતો પણ આજ એવી આવડત કે એવી અનુકૂળતા મારી વઢારે નથી આની શક્યા

ગરેખાની દેવીએ મારી ઉપર જેની વખતોવખત મીડી નજર રાખી છે તેવી વાણીની દેવીની કૃપાનું પાત્ર હું નથી થઈ શક્યો

જહોગમા બોલનાનો પ્રમગ આવે તો ખરેખર મને મૂઝવણમા મુકાવાની અનિચ્છા ફર્શાતા પણ મોટો અવિવેક થવાનો મનર રહે છે

આજના પ્રમગે તો માત્ર અવિવેક જ નહિ પણ માથે કૃતચતાનોએ અભાવ ગણાય. એટલે જ હું મારા હૃદયના બાવો થોડાકે બાગ્યાતૂટ્યા વાક્યોમા વ્યક્ત કરવા આપની સમક્ષ બિભો થયો છું

ગૂજરાત સાહિત્ય સભાએ કરેલી કંઈ એ ખીજી રીતે કેની મોટી જવામદારી ઓઢાડે એ વિચારે હું સાચે જ મૂંઝાતું છું ક્યાનો હું તો અતિ નમ્ર સેરક છું એની કૃપા મેળવના કેવી પરમસાધના હોની જોઈએ એનો જ્યારે હું વિચાર કરું છું અને એની સાધના મારાથી કેટલી ઓછી થઈ શકે એનો મને ખ્યાલ આવે છે ત્યારે મને ખરેખર એમ થાય છે કે કલાકારની પદવી પ્રાપ્ત કરવાને પૂરતી કીમત હું નથી આપી શક્યો, અને છતાં એ દેવીએ એના મદિરના કાંઈક ખૂણામા મને બિભો રહેવા દીધો છે એમા દેવીનો અને તેના બક્ષતાનો એક મીઠો અનુમદ જ છે જેમ બાળકની અપૂર્ણતા તરફ ન જોતા તેના કાવાધેવા બોલોથી આપણે તેના તરફના પક્ષપાતથી રીઝીએ છીએ, તેમ માગ તરફ જમતે મીડી નજરથી જોયું છે. આજે આપે થોજેલો આ પ્રસંગ તો એક અતિ ઉદાર અને મગળ પ્રતીક જેવો છે આપ સૌનો એ માટે હું કયા શબ્દોમા આભાર

માનું, કે મારી ઊંડી લાગણીઓને કંઈ પીંછીથી મૂર્તસ્વરૂપ આપુ ? એ જાનને મારા ગળ ઉપગંતની વાત હોઈ અતિ કૃતચતાભરેના મોનમા જ મારી સર્વ લાગણીઓ હું વ્યક્ત કરીશ.

આ પ્રસંગે એક એ વ્યક્તિ વિશેષના ઉદ્દેશ્ય જો હું ન કરું તો મારી કૃતાર્થતા અફળ ગણાય તેમા કદાચ આચિત્સભ્ય થાય તો તેમ કરવાનું જોખમ ખેડીને પણ મારે મારી લાગણી વ્યક્ત કરવી પડી જ.

પૂ. શ્રી ગવિભાઈ માધેનો મારા મંત્રણ એક કુટુંબીજન જેવો છે. ગૃહગાનમા મારા જેવા અનેક તરુણોના એ કલાવત્સવ આશ્ચર્ય છે. પણ મારે માટે તો તેમણે મારા સુખદુઃખમા માથ આપી મારી માતાની ય ગજ સારી છે આજે માત્ર જે કાંઈ આછી પાતળી માધના હોય તો તે એમની પ્રેરણા અને આશીર્વાદને આભારી છે, અને એવી જ રીતે માદિત્ય અને કલાના પ્રેમી મગ ગીજીભાઈ. એમણે મને, મારા જીવન મામે મુશ્કેલીઓની આડી ભીંતો જ હું જોતો હતો તે ભીંતોને તોડી વિશ્વાગમાર્ગે પ્રયાણ કરવાની ઉદારતાપૂર્વક જે તક આપી તેમ જ તેમના કુટુંબીજનોએ મારે પ્રેમપૂર્વક આદર કર્યો તે બદલ મારી કૃતચતા કંઈ બાપામા દર્શાવી શકું ? એ બધાનો તો હું જીવનપર્યંતનો ઝાણી રહીશ

અન્તમાં આપ સહુનો હું ફરીથી આભાર માની આપના આશીર્વાદ પ્રાર્થુ છું કે, આપે મારે માટે દશવિધા સહભાવને યોગ્ય જનવાની ઈશ્વર મને તક આપે અને હું વધુ ને વધુ એકનિષ્ઠાથી કળાની સાધના કરી શકું અને ગૃહગાનના ગૌરવમા મારો નામ ફાળો અર્પી શકું.

શ્રી ગસિકલાવના જવાબ પછી પ્રમુખશ્રીએ ઉપમહાગુરુ બાપજી કર્ણ હતું

પ્રમુખશ્રીએ તરફથી ઉપમહાર

ગૃહગાન સાદિત્યમજાના કાર્યકર તરીકે સંજાના થયેલા કામથી, અધ્યા અધૂર થયેલા કામથી કે રહી થયેલા કામથી આપણને મમે તેટલો અમનોપ થાય તોપણ આપણી કાર્યપ્રણાલીના એક એ અંગો એવા છે, જેનો આપણને સંતોષ જ થાય આજની વાર્ષિક સંજાના એ કામો એ પ્રમાણ છે આપણ વાર્ષિક અવસોહન એક અવસોહન તરીકે માદિત્યની વિશિષ્ટ સેવા છે જ, જેને માટે આપણે મગજ ચર્ચ શકિયે. પણ તે ઉપગત આ પ્રસંગ દરવર્ષે ગૃહગાનના એ ત્રણ વિદ્વાનોને નિરાતે મળવાનો અવકાશ આપે છે, એ તરીકે પણ એનું મહત્ત્વ છે. આપણો ગૃહગાતી માદિત્ય પરિષદ, વિદ્વાનોનો એક છૂટ્ટી હળવા મળવાનો પ્રસંગ બને એ ધણાઓએ ઇષ્ટ માન્ય છે, પણ

એમ બની શક્યુ નથી તો આપણો આ નાનો મેળાવડો પણ એવો પ્રમંથ આપે છે એ અત્યંત હર્ષની વાત છે

આપણું વાર્ષિક મમાલોચન આપણી ગૂજરાત સાહિત્યસભાનું એક વિશિષ્ટ અંગ છે, જેને માટે આપણે મગફળ બની શકીએ આખા વર્ષના સાહિત્યની એ આપણને સમગ્ર દષ્ટિ આપે છે, અને એ રીતે સાહિતાના અભ્યાસ અને ઇતિહાસને એ ઉપકાગક મને છે, પણ તે ઉત્તમ ગૂજરાતના પુસ્તકાલયોના કાર્યકર્તાઓને પણ પુસ્તકની પમદગીમાં એ ધણી જ સાહિત્યકાગક થઈ પડે ગૂજરાતના દર દરના અને નાનામાં નાના ગામડાઓને પુસ્તક પમદગી માટે આના જેવું નિર્ગપ, સમનોન, મમજાત અને સુરુચિકર બીજું કોઈ સાધન ભાગ્યે જ હશે તે સાથે ખાનગી ગૃહસ્થાને પણ પોતાની લાયબ્રેરી સમૃદ્ધ કરવાને તે ઉપયોગી થાય

પણ આ માગ નચનનો કદાચ કશો જ અર્થ નથી ગૂજરાતનો મંથમ સ્થિતિનો ખાતોખીતો માણસ ધરની ખાનગી લાયબ્રેરી માટે કશી જ દરકાર ભાગ્યે જ રાખતો હોય છે પૈસાની બીડની ફગિયાદ કરતો ગતો એકેએક બાગતમાં તે અર્થ વધારતો જ જતન છે પણ એ બાગતમાં પુસ્તકમગ્રહને કદી ધ્યાન મળતુ નથી તે સિનેમામાં પૈસા ખર્ચે છે તેનો દશમે ભાગે પુસ્તકમાં ખર્ચતો નથી મેં એવા કેટલાએ ગિનેમાં જોનાન જોયા છે, જેને મકિના પછી પૂછીએ તો જોયેલા સિનેમાનો તેના મન ઉપર કશો જ સરકાર ગહેલો હોતો નથી પુસ્તક તો વર્ષો પછી પગ પાછુ તાજુ કરી શકાન છે, સાચાણી હોય તો વાગસમાં પણ આપી શકાય છે પણ એ પુસ્તક પાછા ગૂજરાતી થયુ જ ખર્ચતો નથી ગૂજરાતીઓને મામાન્ય રીતે વસ્તુ માગરાની શરમ છે પણ તે પુસ્તક માગતા શરમાતો નથી ધણીએ સ્ત્રીઓ પોતાના હક્કોને માટે પોતે ધણી સાથે પણ લડી લે છે, એમ કહેવામાં અભિમાન ધગવે છે, પણ એવી વાચનપ્રિય સ્ત્રીઓ પણ ખાનગી પુસ્તકાલય માટે કદી પોતાના હક્ક માટે આગ્રહ કરતી મેં જોઈ નથી પુસ્તકમગ્રહની આ નમા આપણે એટલા બેદરકાર છીએ કે પચાસ વર્ષ ઉપરનું પુસ્તક પણ આપણને શોધ્યુ જઈતું નથી નર્મદ તા અત્યંત લાકપ્રિય કરિ દત્તા પણ એજ પ્રકટ કરેલા પુસ્તકોની સાનવારી મારે ગાધી હતી, તેને માટે કશુ જ સાધન મળ્યુ નહિ

અને આપણો સામાન્ય ગૂજરાતી જેને ધધાના કામથી થાકતા વિનોદ અર્થે કાષ્ઠક વાચવા બેઠીએ છે, તે શુ વાચતુ એ સમયમાં તદ્દન બેપરવા

અને વિવેકહીન છે. આપણે પુસ્તકોની સારાસારતા ઉપર ગમે તેટલું વિવેચન કરીયે, પણ એ વિવેચન એના કાન સુધી પહોંચવાનું નથી. જે હડફેટમાં આવે તે ગમે તેવું દલકુ પણ વાંચી લે છે. આપણે ગૂજરાતી વેપારીઓની કુનેહ અને કુશળતા માટે ગમે તેટલા મગફર ચપ્પીયે, પણ આપણી શરમ માથે આપણે કબૂલ કરવું જોઈયે કે આપણા ગૂજરાતમાં જેના હાથમાં પૈસો ભેગો થાય છે, તેનામાં સુરુચિના સંસ્કારો નથી. અને માટે જ ગમે તેવાં ખરાબ લાખાંતરો ચલા કરે છે. પ્રકાશકો સમજે છે કે ગમે તેવાં વિવેચનો ચાંપાં હશે તોપણ હું મારાં પુસ્તકો માત્ર વેચાણકૌશલથી ધરાકના હાથમાં પકડાવી શકીશ. એટલે એ પણ ખરાબ સાહિત્યનો અને વિવેચનનો ખેપરવા છે. એટલે બધો દોષ તો વાંચનારનો છે. તમે ગમે તેવી ખરાબ ચાહ પીવા તૈયાર હો તો જરૂર ખરાબ ચાહ જ તમને હોટલોમાં પિરસાવાની. તેમ તમે ગમે તેવું ખરાબ વાંચવા તૈયાર હો તો જરૂર ખરાબ સાહિત્ય જ તમને મળવાનું.

આજની સમીક્ષામાં આવેલા “દીવડિયા” કાવ્યથી અને કેટલાંક મંત્રમરણો જાગે છે. તેના લેખક શ્રી. પ્રભુદાસ અપંગ હતા. પોતાના શરીરમાં જ તે કેદ પુરાયેલા હતા, અને છતાં ચાલુ દુનિયાનો એમને પરિચય હતો. હું એમને નવસારીમાં મળેલો, અને ત્યારે આવી સ્થિતિમાં પણ તેમણે જાળવેલા આનંદી સ્વભાવથી ખુશ થયો હતો. એમનું “દીવડિયા” કાવ્ય મેં વાંચ્યું, ત્યારે મને સાંકું લાગ્યું; પણ કેણુ જાણે શા અકસ્માતથી એ એમનું જ એવું અનુભવાન મારા મનમાં ન થયું એમના અવસાન પછી જ એ થયું. અને મને ધણો જ ખેદ થયો કે એમનાં જીવનનાં એમના કાવ્ય વિશે જે સારો અભિપ્રાય માગ મનમાં થયો હતો તેના બે શબ્દો હું તેમને લખી શક્યો નહિ.

આપણો કરેલો સદ્ગન બાલાયકરનો કાવ્યમંત્રહ એ મંત્રદની સામગ્રી આપનાર એમના પુત્ર શ્રી ત્રિપુરાશંકર જોષ શકયા એ એક સાન્તવનની વાત છે એમનું પણ થોડા વખત ઉપર અવમાન થયું

બાળાશંકરનાં કાવ્ય ઉપરથી મને એક તર્ક થાય છે: સમકાલીન વિવેચનાનાં ભયસ્થાનો ક્યાં અને તેની મર્યાદા ધકનારાં બળો ક્યાં ક્યાં? આપણા ઊછરા સાહિત્યમાં સદ્ગન નવલરામ એક પ્રતિષ્ઠિત, સમદર્શી અને રશિક વિવેચક હતા, અને તેમ છતાં નર્મભલા જીવનના અનેક પ્રાંતો ઉપરના તેમના અભિપ્રાયો અત્યારે પણ કામચલા છે ત્યારે નર્મદની કવિતા વિશેને

તેમનો અભિપ્રાય, અહોભાવ અત્યારે નિષ્કારણ ગણાય છે તેમનો જ બાવાશકર ઉપરનો અભિપ્રાય તદ્દન નિષ્ફળ ગયો છે આપણી પહેલાંના જમાનાના સદ્ગત રમણભાઈ એક તીક્ષ્ણ-બુદ્ધિ અને રસિક વિવેચક, અને છતાં બાનાશકર વિશે તેમણે એક શબ્દ પણ કહ્યો નથી તે ઉપરથી મને પ્રશ્ન થાય છે કે સમકાલીન વિવેચનના બહાગલ અને ભયરથાનો કયા ?

આ વાત હું આજના આપણા નિમત્રિત મહેમાન સમાલોચકો માટે કહેતો નથી એમની સમાલોચના વિશે જે સંતોષ અને આદર તમારી આખમા હું જોઈ છું તે હું પણ અનુભવ છું અત્યાર સુધી સમાલોચકોની પમદગીમા આપણી સલા સફળ અને ભાગ્યશાળી નીવડી છે આવી સમાલોચના માટે આપણે ફૂલ નહિ ને ફૂલની પાખડી આપિયે છિયે, તેનો અર્થ એવો નથી કે એ કીમતને માટે એ સમાલોચના આપણને મળે છે એ સમાલોચકો તો કેવળ પોતાના શોખ અને કાર્યના ઉત્સાહથી જ એ કામ કરે છે, પણ આપણા દેશમા લેખકને તેના લેખનના બદલામા કાર્ષિક મળવું જોઈયે, એ સિદ્ધાંતના અમલના એક માત્ર ચિન્ન તરીકે આપણે તે ધરિયે છિયે આપણી પ્રજાએ એ સમજવું જોઈયે કે અત્યાગની આર્થિક વ્યવસ્થામાં જેમ દરેક ઈષ્ટ વસ્તુ માટે આપણે કીમત આપિયે છિયે તેમ સાહિત્યના જ્ઞાન અને જ્ઞાનદ માટે પણ કીમત આપવી જ જોઈયે, એ જ સાચો ન્યાય છે

આપણો સુવર્ણચંદ્રક પણ એક એવું જ ચિન્ન કે પ્રતીક છે, અને અત્યારના સોનાના ભારમા તો એ કેવળ પ્રતીક જ થઈ ગયું છે અને એ પ્રતીકરૂપે જ એને શ્રી રસિકતાન ન પરીખને અર્પવામા આપણને જ્ઞાનદ થાય છે એમના પરિચય આપનારાઓએ કહ્યું તેમ એ બધું ઓછામોના છે એમના મનોન્યાયાગનું સાધન શબ્દ નથી રેખા રંગ અને આકૃતિ છે નાની ઉમરમા જ ગૂજરાતની કદર મેળવના તેઓ ભાગ્યશાળી મવા છે અને આપણે આશા રાખિયે કે એ પોતાની કળામા ઉત્તરોત્તર સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરતા જશે

આપના સર્વના તરફથી આજના નિમત્રિત મહેમાનોનો આભાર માનું છું આવા કાર્યક્રમોમા એકને બદલે આપણને બે દિવસના સહવાસ અને પરિચયનો લાભ મળે માત્ર આપણને નહિ પણ આવે પ્રસંગે અમદાવાદની કોલેજોને પણ લાભ મળે એમ હું ઈચ્છું છું અને આવા મેળાવા ગૂજરાતમા ઠેકઠેકાણે વારવાર થાય એમ ઈચ્છું છું

સમાનો કર્મક્રમ પૂર્ણ થયે સૌ સાહવાન લઈ વિજેરાવા હતા

ગુજરાત સાહિત્ય સભાનાં પ્રકાશનો

૧ x ગુજરાતની સરકારીતનું વિદ્યાવસોદન રત્નમણિગવ બી જોડે		
૨ x હાલે આપમ	"	"
૩ x ગુજરાતનું વહાણવડું	"	"
૪ સાદીઆગ	"	" ૦-૪-૦
૫ ૦ ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ	"	" ૬-૦-૦
૬ x જોતલપુર	"	" ૦-૨-૦
૭ અમદાવાદનું સ્થાપત્ય	"	" ૧-૦-૦
૮ = ખેખાતનો ઈ તિદાસ		" ૪-૮-૦
૯ x વીગ નર્મદ	વિશ્વનાથ મ જાદુ	" ૧-૦-૦
૧૦ x નર્મદનું મદિર (પદ્મવિભાગ)	"	" ૧-૮-૦
૧૧ નર્મદનું મદિર (મધ્યવિભાગ)	"	" ૩-૦-૦
૧૨ Return from Abroad	II. Chattopadhyaya	" ૦-૧-૦
૧૩ સાહિત્ય સભાનો ગુજરાત મહોત્સવ		" ૦-૮-૦
૧૪ ઉના દિન-દુરલાભની મગીનની મેક્ષિમ અતિદામિક અભાસીચના	મુદ્રાના દી ગાધી	" ૦-૧૪-૦
૧૫ સને ૧૯૦૯ના ગુજરાતી સાહિત્યનું દિગ્ગર્જન	ગમનાગયણ રિ પાક	" ૦-૬-૦
૧૬ સને ૧૯૩૦ તથા ૩૧ના ગુજરાતી સાહિત્ય પર દષ્ટિપાત	મુનીલાલ વ સાહ	" ૦-૬-૦
૧૭ યોત્રીમનું મથક વાહમય	વિજયગાયક વેલ	" ૦-૬-૦
૧૮ ગુ મા સભાની કાર્યવહી સને ૧૯૩૩-૩૪	વિશ્વનાથ મ જાદુ	" ૧-૦-૦
૧૯ યોત્રીમનું મથક વાહમય	જ્યોતીન્દ્ર દ દવ	" ૧-૦-૦
૨૦ ગુ સા સભાની કાર્યવહી સને ૧૯૩૫	નવસગમ જ ત્રિવેદી	" ૧-૦-૦
૨૧ x ગુ મા સભાની કાર્યવહી સને ૩૬-૩૭	કોલગાય માક	" ૧-૦-૦
૨૨ ગુ સા સભાની કાર્યવહી સને ૩૭-૩૮	અનંતગાય મ ગવળ	" ૧-૦-૦
૨૩ ગુ સા સભાની કાર્યવહી સને ૩૮-૩૯	મનુ ધાન મ મજૂર	" ૧-૦-૦
૨૪ ગુ મા સભાની કાર્યવહી સને ૩૯-૪૦	વિ ર ત્રિવેદી	" ૧-૮-૦
૨૫ ગુ સા. સભાની કાર્યવહી સને ૪૦-૪૧	મજબૂત દેમાઈ	" ૧-૮-૦
૨૬ ગુ મા સભાની કાર્યવહી સને ૪૧-૪૨	વિશ્વકર્મ મ જોડી	" ૧-૮-૦
૨૭ જયંતીઆખ્યાનો	ત્રિભુવનદામ સુદા	" ૨-૪-૦
૨૮ ઉચ્ચજીવન	વચન શુકલ	" ૩-૦-૦
૨૯ કલાન્ત કવિ	ધનજીભાઈ દ પોત	" ૩-૦-૦
	નવસગમ જ ત્રિવેદી	" ૦-૧-૦
	ડો હરિપ્રભાદ	" ૨-૪-૦
	ઉમાશંકર જોડી	" ૨-૪-૦

નોંધ — x નિશાનવાળા પુસ્તકો ખલામ થઈ ગયા છે
 • નિશાનવાળું પુસ્તક સાહિત્ય સભાના મધ્યેને રૂા ૪-૦-૦ મા
 આપવામાં આવશે
 = નિશાનવાળું પુસ્તક સાહિત્ય સભાના સમયેને આધી કોમતે
 આપવામાં આવશે.